

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

X

P-70706

ACADÉMIE DES SCIENCES DE LA RSS DE GÉORGIE

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

X

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE LA RSS DE GÉORGIE

Тбилиси

1941

Tbilissi

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
პრეზიდიუმის განკარგულებით

რედაქტორი აკად. ს ი შ ი ნ ჯ ა ნ ა შ ი ა

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დაშლის

20 წლისთავის დღეს ისტორიულ თარიღს

უძღვნის ამ კრებულს

ინსტიტუტის კოლექტივი

1. ილია აბულაძე, „ელნთა ზღაპრობანი“	1— 54
2. არნ. ჩიქობავა, პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერგა- ტიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით	55— 74
3. მ. მაქსიმოვა, შუშის მრავალწახნაგოვანი ბეჭდები საქართველოს ტერიტორიაზე	75— 92
4. პ. ინგოროყვა, ლეონტი მროველი, ქართველი ისტორიკოსი VIII ს.	93—152
5. ა. იაცენკო-ხმელევესკი და გ. კანდელაკი, მცენარეულო- ბის ნაშთები პიტიახშ ასპარუკის სამარხში (არმაზი)	153—158
6. ლ. მუსხელიშვილი, უკანგორის ისტორიული ნაშთები	159—182
7. ს. ყლენტი, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქარ- თველურ ენებში	183—192
8. გ. ახვლედიანი, ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალეების შესახებ	193—196
9. ქ. ლომთათიძე, ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებ- ლები აფხაზურში	197—208
10. ა. შანიძე, მწკრივის კატეგორია ზმნაში	209—230
11. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში	231—236
12. შოთა ძიძიგური, მესხური დიალექტის აღწერითი ანალი- ზი სხვა კილოებთან მიმართების თვალსაზრისით	237—256
13. ვლ. ფანჩვიძე, მხოლოებითი რიცხვის მესამე პირის ნაცვალ- სახელოვანი -ნე- II -ტუ- უდურ ენაში	257—270
14. გ. როგავა, მჟღერი ფარინგალური სპირანტი ჰ ადიფურ ენებში	271—278
15. პ. ხუბუტია, -წ ნაწილაკისათვის მთათურში	279 + 280
16. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში	281—302
17. გ. ჩიტაია, სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში	303—322
18. გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში	323—344
19. სიმონ ჯანაშია, ფასილი	345—354
20. არნ. ჩიქობავა, „პრობლემა ენისა, როგორც ენათმეცნიერე- ბის საგნისა, საბჭოთა ენათმეცნიერების ძირითადი ამოცანების ასპექტში“	355—410
21. პ. ინგოროყვა, ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა	411—427

СОДЕРЖАНИЕ

1. И. Абуладзе, Мифологические сказания элинов	1— 54
2. Арн. Чикобава, К вопросу о полиперсонализме в аварском языке в связи с проблемой эргативной конструкции	55— 74
3. М. И. Максимова, Стеклообразные многогранные печати, найденные на территории Грузии	75— 92
4. П. Ингороква, Леонти Мровели, грузинский историк VIII в.	93—152
5. А. А. Яценко-Хмелевский и Г. В. Канделаки, Растительные остатки из гробницы питахша Аспаврука в Армази	153—158
6. Л. Мухелишвили, Исторические памятники Укангори	159—182
7. С. Жгенти, К вопросу о лабиализованных согласных в картвельских языках	183—192
8. Г. Ахвледиани, Историческая справка о Двалети и двалах	193—196
9. К. В. Ломтатидзе, Категория единичности и образующие ее аффиксы в абхазском языке	197—208
10. А. Г. Шанидзе, Категория ряда в глаголе	209—230
11. В. Топурья, Фонетические наблюдения над картвельскими языками. V. Гуттурализация сонанта w	231—236
12. Шота Дзидзигури, Описательный анализ месхского диалекта грузинского языка	237—256
13. В. Н. Панчвидзе, Местоименные элементы 3-го лица единств. числа -ბჟ-ნე II -ჭჟ-ტი в удинском языке	257—270
14. Г. Рогава, Звонкий фарингальный спирант γ' в адыгейских языках	271—278
15. П. Хубутия, Частица ς в тушинском говоре груз. языка	279—280
16. Н. Бердзенишвили, Вазират в феодальной Грузии	281—302
17. Г. Читая, Мотив „древо жизни“ в лазском орнаменте	303—322
18. Г. Ниорадзе, Археологические раскопки в колхидской низменности	323—344
19. С. Джанашиа, Фасид	345—354
20. Арн. Чикобава, Проблема языка, как предмета лингвистики, в свете основных задач советского языковедения	355—410
21. П. Ингороква, Памятники грузинского письма античной эпохи	441—427

TABLE DES MATIÈRES

1. J. Abouladzé, Légendes mythologiques des Hellènes	1— 54
2. Arn. Tchikhobava, A propos du polypersonnalisme dans l'avare en rapport avec le problème de la construction ergative	55— 74
3. M. J. Maximova, Les cachets en verre polyèdres, trouvés sur le territoire de la Géorgie	75— 92
4. P. Ingorokva, Léonti Mroveli, historien géorgien du VIII ^e siècle	93—152
5. A. Yatsenko-Khmelévsky et G. Kandélaki, Les restes végétaux trouvés dans le tombeau du pitiakhche Aspavrouk à Armazi	153—158
6. L. Mouskhélichvili, Les monuments historiques d'Oukangori	159—182
7. S. Zhghenti, A propos des consonnes labialisées dans les langues kharthvéliennes	183—192
8. G. Akhvlédiani, Renseignement historique sur Dvaléti et les dvalés	193—196
9. Kh. V. Lomthatidzé, La catégorie de l'unicité et les affixes qui la forment en abkhaze	197—208
10. A. Chanidzé, Catégorie verbale de la série	209—230
11. V. Thopouria, Observations phonétiques sur les langues kharthvéliennes. V.	231—236
12. Chotha Dzidzigouri, L'analyse descriptive du dialecte meskhe de la langue géorgienne	237—256
13. VI. Phantchvidzé, Les éléments pronominaux de la 3 ^e personne du singulier -ne -tu en oudine	257—270
14. G. Rogava, La spirante pharyngale sonore dans les langues adyghées	271—278
15. P. Khouboutia, La particule -ç dans le parler touchine de la langue géorgienne	279—280
16. N. Berdzénichvili, Le vasirat en Géorgie féodale	281—302
17. G. Tchitaïa, Le motif „arbre de la vie“ dans l'ouest lazé	303—322
18. G. Nioradzé, Fouilles archéologiques dans la basse contrée de Colchide	323—344
19. S. Djanachia, Phasis	345—354
20. Arn. Tchikhobava, Le problème de la langue, comme objet de linguistique, sous le jour des tâches fondamentales de la philologie soviétique	355—410
21. P. Ingorokva, Monuments de l'écriture géorgienne de l'époque antique	411—427

«ელინთა ზღაპრობანი»

საშუალო საუკუნეების მწერლობის საკმაოდ პოპულარული ნაწარმოები, რომელსაც „ელინთა ზღაპრობანი“ ეწოდება, წარმოადგენს კომენტარიებს, რომლებიც დაწერილია გრიგოლ ნაზიანზელის სიტყვების სათანადო ადგილების განსამარტავად. ამ ნაწარმოებში ახსნილ-განმარტებულია ის ადგილები, რომლებშიაც საუბარია ძველ ბერძნულ მითოლოგიაზე, ანდა ნახსენებია რაიმე მხრით რომელიმე მომენტი ამ მითოლოგიის სამყაროსი. ასეთი განმარტებანი კი იმით იყვნენ გამოწვეულნი, რომ საშუალო საუკუნეების მკითხველთათვის ძველი ბერძნული (ე. ი. ელინური) იდეოლოგია, რომელსაც ახლა „წარმართულს“ ეძახდნენ, გაუგებარი და უცხო იყო.

გრიგოლ ნაზიანზელი, ანუ ღვთისმეტყველი, როგორც ხშირად მას ეძახიან მისი ღრმა ფილოსოფიური მიდრეკილების გამო, მეტად ნაყოფიერი მოღვაწე იყო (330—390 წ.). მის კალამს მრავალი ნაწარმოები ეკუთვნის.

ძველი ქართული მწერლობა ნაზიანზელის მთავარ ნაშრომებს ადრევე სთარგმნის. ჯერ კიდევ მეათე საუკუნემდელ კრებულებში, ე. წ. „მრავალთავებშია“ შეტანილი მისი რჩეული სიტყვები. მეათე საუკუნიდან კი ათონის ქართული სკოლის მიერ მას განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა. ექვთიმე ათონელმა გრიგოლის ბევრი ნაწარმოები გადმოიღო ქართულად. მაგრამ ყველაზე თვალსაჩინო ღვაწლი ამ მხრივ ეფრემ მცირეს მიუძღვის. ეფრემმა, როგორც მას სჩვეოდა, ღვთისმეტყველების დიდის გულს იდგინებოდა და მეცნიერული ზედმიწევნით სთარგმნა ქართულად; სქოლ ვებიც არ დააკლო, რომლებშიაც საკუთარი შენიშვნებიც არა მცირედი ჩაუბრათ.

ეფრემ მცირემ ქართველ მკითხველს არა თუ მარტო გრიგოლის შრომები გააცნო, არამედ მისი ზოგაერთი კომენტატორისაც. უკანასკნელთა რიცხვს ეკუთვნის ნონნეც (VI ს.). ნონნეს გრიგოლ ღვთისმეტყველის შემდეგ სიტყვათა კომენტარიები მიეწერება: 1. „ეპიტაფიად დიდისა ბასილისთს“; 2. „ნათლის-ტებისათს ანუ განცხადებისათს“ („კულად იესუ ჩემი...“); 3. „ივლიანეს პირველისა განქიქებისა“; 4. „ივლიანეს მეორისა განქიქებისა“ და 5. „კვპრიანესთს“. ნონნეს განმარტება დაურთავს ამ ნაწარმოებთა იმ ადგილებისათვის, რომლებშიაც ნაზიანზელს მოხსენებული აქვს სახელები ძველ ელინთა მითოლოგიიდან. ასეთი სახელები კი ზემოაღნიშნულ სიტყვებში ბლომდაა, კერძოდ „ივლიანეს პირველს განქიქებაში“. ამ ადგილების ვრცლად მოცემული განმარტებები

საკმაო წარმოდგენას იძლევიან ძველი მითოლოგიის შესახებ. ელინიზმთან გაცნობას ის დიდად უწყობდა ხელს. ცხადია, ამიტომ, ის დიდი დამსახურება, რომელიც მათი გადმოღებით ეფრემ მცირემ გაუწია ქართულ მწერლობას.

ნონნეს კომენტარიები, სხვათა შორის, სომხურადაც უთარგმნიათ ძველად, XII ს-ში; როგორც აკად. პ. მანანდიანი ფიქრობს, ის შეიძლება ნათარგმნი იყოს არა-ნეოპლატონიკოს დავით ფილოსოფოსის მიერ. ეს ძველი მოკლე წინასიტყვაობით 1903 წელს გამოსცა აკად. პ. მანანდიანი¹.

აღნიშნულია უკვე სათანადო ლიტერატურაში, რომ ნონნეს კომენტარიებს ჩვენში იცნობდა როგორც იოანე პეტრიწი², ისე შოთა რუსთველიც; უკანასკნელი ეფრემის თარგმანით³. ამ კომენტარიებთან დაკავშირებით ჩვენი ლიტერატურის ისტორიის მკვლევრები (პროფ. კ. კეკელიძე, პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი და პ. ინგოროყვა) აღნიშნავენ, რომ ნონნეს კომენტარიებიდან ქართულად ჩვენამდის შემონახულა გრიგოლ ნაზიანზელის მხოლოდ ზემოთმოყვანილი პირველი ორი სიტყვის „თარგმანება“ ეფრემ მცირის თარგმანით. ესენია: 1. „ზღაპრობანი დიდისა ბასილის ეპიტაფიასა შინა შემოღებულნი“ და 2. „ზღაპრობანი კუალად იესუჲსნი“⁴.

ცნობა, რომ ქართულად კიდევ უნდა არსებულიყო ეფრემ მცირის მიერ ნათარგმნი ნონნეს კომენტარი ნაზიანზელის სიტყვაზე, რომელიც უკანასკნელს „ივლიანეს განსაქიქებლად“ წარმოუთქვამს, მარტო პ. ინგოროყვას მოეპოვება. მას ეს ვითარება რომელიღაც ხელნაწერში შეუნიშნავს: „შენახულა მხოლოდ ზედწერილი... და მითითება ცალკე „თხრობათა“ შესახებ“-ო, აღნიშნავს თავის გამოკვლევაში პ. ინგოროყვა⁵.

ნონნეს კომენტარიების შემცველი უძველესი ქართული ხელნაწერი, რომელსაც ჩვენი მკვლევრები იცნობენ, საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა A ფონდს (№ 109) ეკუთვნის. ამ ფონდის ხელნაწერთა აღმწერლის თ. ყორღანიას დაკვირვებით ეს ხელნაწერი XII ს-ის ეკუთვნის⁶. ტექსტი აქ რამდენადმე დაზიანებულად არის შენახული, ამიტომ მის აღსადგენად ამავე ფონდის XVIII ს-ის ერთ სხვა ნუსხას (№ 16) მიჰმართავენ. „ზღაპრობათა“ შემცველი ქართული ხელნაწერების შესწავლას დროს პ. ინგოროყვას შემდეგი მოსაზრება აქვს გამოთქმული: „საქართველოში დაცულ ხელნაწერთაგან ყველაზე ძველი პირია ხელნაწერი „საქართველოს მუზეუმისა A—109“-ო⁷. იგი იქვე დასძენს,

¹ (Nonnos), Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, herausgegeben von Agop Manandian, Marburg (Hessen), 1903. ნ. მისივე: *ილია მანანდიანის მიერ გამოცემული „საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა აღმწერლის“ ნუსხის შესახებ*, *„საქართველოს მუზეუმი“* 1904 წ., 650—657.

² იოანე პეტრიწის შრომები, ტომი I, გამოც. ს. ყაუხჩიშვილისა, 1940 წ.; გამოკვლევა მისივე, გვ. XXXIX—XLVIII.

³ პავლე ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა („რუსთაველის კრებული“), გვ. 48—51.

⁴ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 281, ტფ. 1923.

⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა, გვ. 50 (შენიშვნითურთ).

⁶ Ф. Нордания, Описание рукописей Церк. Музея, книга I, гв. 123.

⁷ მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ხსენებული ხელნაწერის ის ფურცლები, რომლებიც „ზღაპრობებს“ შეიცავენ, ორი ერთნაირი ზომის სხვადასხვა ხელნაწერებიდან არიან აღებული და

რომ ტექსტები (ალბათ, ამ უძველესზე დაყრდნობით) „დამზადებული მაქვს გამოსაცემადო“¹.

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექციებზე მუშაობისას A ფონდის ხელნაწერთა შორის ჩვენ წავაწყდით ერთ ფრიად საგულისხმო ხელნაწერს (№ 1490), რომელიც უმთავრესად გრიგოლ ნაზიანზელის შრომათა ძველ ქართულ თარგმანს (ეფრემ მცირისას) შეიცავს. ხელნაწერის ბოლოს წარმოდგენილია ნონნეს კომენტარიებიც, თარგმნილი ეფრემ მცირის მიერ. ეს ხელნაწერი, რომელიც ნუსხა-ხუცურით არის შესრულებული, საგულისხმოა ორი მხრით: 1. ხელისა და ორთოგრაფიის მხრით ის ადრინდელად მიჩნეულს (№ 109) არ ჩამოუვარდება; 2. იქ მოთავსებულია არა მარტო დღემდის ცნობილი „ელინთა ზღაპრობანი“ — „ბასილის ეპიტაფიასა შინა შემოღებულნი“ და „ზღაპრობანი კუალად იესუსანი“², არამედ ისიც, რომელიც დღემდის სხვაგან არსად ჩანდა, მაგრამ, როგორც პ. ინგოროყვა შენიშნავს, უნდა არსებულებოდა, სახელდობრ მის მიერ წოდებული: „იელიანეს განქიქებასა შინა ვრცელად წარმოთქმული ელინთა მეზღაპრობა“. მის შემცველ ხელნაწერში კი ეს სტატია, რომელიც რიგით უკანასკნელ ადგილზეა, ასე იწოდება: „იელიანეს პირველისა განქიქებისა ზღაპრობანი“. როგორც ამ სათაურიდან ჩანს, აქ კომენტარია (ნონნესი) გრიგოლ ნაზიანზელის მიერ იელიანეს შესახებ თქმულ მარტო პირველ სიტყვას ეხება. ნონნეს მიეწერება გ. ნაზიანზელის იელიანესადმი მიმართული მეორე სიტყვის კომენტარიც, რომელიც დაცულია ბერძნულად და სომხურად, მაგრამ იგი ჯერ-ჯერობით ქართულად არა ჩანს. მისი თარგმანი რომ ქართულადაც არსებულა, ამაზე მოღწეული ტექსტების სხვადასხვა ადგილები მიგვითითებენ.

„ზღაპრობათა“ ეს ახლად მოპოებული ნაწილი პირველ ორთან მიმართებით უფრო დიდია და ვრცელი. გამოძახილიც მისი სხვებთან ერთად ქართულ ორიგინალურ მწერლობაში დიდი ჩანს. ასე მაგ., პროფ. კ. კეკელიძის მიერ აღნიშნული ის ადგილები „ისტორიათა და აზმათა“, რომელთა მიხედვით ჩვენი მკვლევარი ამტკიცებს, რომ ამ ისტორიის ავტორს სათანადო ცოდნა ჰქონია ბერძნული მითოლოგიისა, სახელდობრ ამბებისა „პელოპისა და ჰიპოდამის“ და „პლუტონ-პერსეფონას“ შესახებო, ყველა წარმოდგენილი „ელინთა ზღაპ-

ერთმანეთს გადაბმული ისე, რომ პირველი ხელნაწერის ბოლო გვერდის ტექსტი მეორე ხელნაწერის დასაწყის გვერდზედაც გვხვდება. ამასთან მელნის გადასვლის გამო ტექსტის ერთი ნაწილი შემდეგში გაუცხოველებიათ; გაცხოველების გამო ძველი ტექსტი ბევრგან შებღალულია.

¹ პ. ინგოროყვა, რუსფ. ეპოქის სალიტ. მემკვიდრეობა, გვ. 51, შენიშვნა 1.

² „ზღაპრობანი კუალად იესუსანი“ ამ ხელნაწერში მეტად მოკლეა. ეს იმიტომ, რომ მისთვის პირველი ადგილი მიუკუთვნებია აქ კრებულის შედგენენს და ის „თბრობანი“, რომელიც მომდევნო სხვა „ზღაპრობაშია“ ყოფილა შესული, აღარ აუწერია, არამედ ოდენ მათზე მითითებით დაკმაყოფილებულა, ზოგიერთიც შეუმოკლებია და, ანრიგად, თავისებური რედაქცია მოუტია. კომენტარიის თვითველ განმარტებას „თბრობა“ ეწოდება. ამ ხელნაწერში ისინი გამოუყოფლად მისდევენ ერთიმეორეს, ოღონდ თვითველი მათგანის დასაწყისი ასოს გამორჩევითა წარმოდგენილი მთავრულად. აშინაზე ალაგ-ალაგ მათი სათვალავიც ჩანს. ეს სათვალავი ჩვენ ტექსტს ყველგან აღუვადგინეთ.

რობათა“ როგორც წინათ ცნობილი ტექსტების, ისე ახლად მიკვლეულების სათანადო თხრობებში¹ (ნ. 2,1 და 1,3=3,65).

ასევე, პ. ინგოროყვას მიერ შემჩნეული „ელინთა მეზღაპრობის“ ერთ-თხრობის გავლენა (სადაც საუბარია ორფეოსის მუსიკელობაზე) „ვეფხისტყაოსნის“ ცნობილ ადგილზე,

„რა ესმოდის მღერა ყმისა, სმენად მჭეცნი მოვიდიან,
მისვე წმისა სიტკბოსაგან წყლით ქვანიცა გამოსხდიან“

გამოწვეული უნდა ყოფილიყო არა „მეორე ტექსტის ოცდამესამე თხრობით“², არამედ უფრო ამ ახლად მოპოებული, თუ შეიძლება ითქვას, „მესამე ტექსტით“, რომელიც წარმოადგენს „ივლიანეს პირველისა განქიქებისა ზღაპრობათა“. ზღაპრობათა ამ ახალი ტექსტით ეს ადგილი ასე იკითხება:

„ორფევს იყო ნათესავით თრაკი, მუსიკელი ჯელოვნებით. ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდრემდის ჯელოვნებითა გრძნებისაჲთა უსულოთა ნივთთა—ქვასა და ძელსა, ხეთა და ნერგთა, ვითარცა სულიერთა ავლინებდა შემდგომად მისა, ვიდრემდის მდინარენიცა მისდევდიან მას“ (3, 79).

ცხადია, შეხვედრა აქ უფრო მეტია, ვიდრე „ზღაპრობათა მეორე ტექსტის ოცდამესამე თხრობისა“:

ესე ორფეოს მუსიკელი ჯელოვნებით, ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდრემდის უსულოთაცა მიიზიდვიდა მიდევნებად მისა“ (ნ. 1, 17).

პ. ინგოროყვას დაკვირვებით, „ზღაპრობათა“ ქართული ტექსტების გავლენის კვალი მოიპოება „შავთელის პოემაში, ჩახრუხანისძის ოდებში და ისტორიათა და აზმათა წიგნში. ასეთი დასკვნის მიღება თუ გრიგოლ ნაზიანზელის-ორი სიტყვის დღემდის ცნობილი ნონნესეული კომენტარიების ქართული თარგმანით შეიძლებოდა, ახლა მით უფრო, როცა ხელთა გვაქვს კიდევ ერთი სიტყვის-კომენტარის ეფრემ მცირისავე თარგმანის ტექსტი, რომელიც მოცულობით პირველ ორთან მიმართებით უფრო ვრცელია, გავლენის კვალი, ცხადია, უფრო მკვეთრად შესამჩნევი იქნება ხსენებულ ქართულ ორიგინალურ ქმნილებებში. „ზღაპრობათა“ გავლენის კვალი არა მარტო მათში, არამედ დავით აღმაშენებლის ისტორიაშიც კი შეიძლება შევნიშნოთ. ყველგან, ალბათ, ეს გავლენა ეფრემის თარგმანით არ უნდა იყოს გამოწვეული, ნონნეს ტექსტის გაცნობა XI—XIII ს-ების ქართველ ავტორს ორიგინალშიც შეეძლო, მაგრამ რაგვარადაც უნდა აიხსნას ეს გავლენა, ერთი რამ მაინც უდავოა: ხსენებულ თხზულებათა ზოგიერთი ადგილი, სადაც ელინურ ამბებზეა საუბარი, ანდა მითითებაა მათზე, ყველა გასაგები ხდება მხოლოდ მაშინ, თუ „ზღაპრობათა“ სათანადო ადგილებს გავუწევთ ანგარიშს. მივჰყევით რიგზე:

¹ პროფ. კ. კეკელიძე, „ისტორიანი და აზმანი შარავნდედთან“ როგორც ლიტერატურული წყარო („რუსთაველის კრებული“), გვ. 153. „ზღაპრობათა“ ტექსტებით „პელოპი“—„პელოპო-პელეპო-სა“ და „პელოპს—პელოფს-ის“ სახით გვხვდება; „ენომაოს“ კი—„ენომაოსის“ სახით, ხოლო „პიპოდამი“—„პიპოდამ-ისით“.

² პ. ინგოროყვა, რუსთ. ეპოქის სალიტ. მემკვიდრეობა, გვ. 51. პ. ინგოროყვას მიერ აღნიშნული „მეორე ტექსტის ოცდამესამე თხრობა“ ჩვენით 1, 17 უდრის.

ა. „ზღაპრობანი“ და შავთელი.

1. „აქვს მას ტრიონი სანატრიონი
საწმისისაგან სამოსად გარედ“ (შავთ. 21, 2)¹.

ქანტისთენო თუ ზინონ]... განძვნებასა სამე ზამთრისასა და დამთხუევასა [ნ]ავისა დანთქმისასა] მადლობით თავსმდებელი იქმნა სივლახაკითა... შემთხუე-
ულისა, და ესრეთ თქუა: „ვაშა, გ ბედო, მადლს აღვიარებ, რომელმან ჩემთა
დიდთა სიმდიდრეთაგან... ხოლო დამიშთინე ტრიბონი“.

ტრიონი უწოდიან შესამოსელსა ბალნისასა საფილოსოფოდ გან-
წესებულსა» („ზღაპრობანი“ 3, 29).

შავთელთან მოხსენებული ტრიონი რომ ჩვეულებრივი სამოსი არაა,
არამედ ფილოსოფოსთათვის ნიშანდობლივი, ამას ნათელყოფს „ზღაპრობაში“
მოხსენებული „ტრიბონ-ის“ განსამარტავად დართული გლოსა. მაშასადამე, „ტრი-
ონი“ იგივე „ტრიბონია“ ოღონდ ახალი ბერძნულის მიხედვით გამოთქმული
(β=ვ): τριβων (ტრივონ, აქედან შემდეგ ტრიონ: ვ დაიკარგა ო-ს წინ²),
რაც გარეთ ჩასაცემელს, მოსახამს, ნიშნავს. მას იცვამდნენ ლატაკები, ხოლო
შემდეგში ბერძენი ფილოსოფოსები, საგანგებოდ—კინიკები³.

2. „სიბრძნის უფსკრული, ენა-რიტორი,
მსგავს ხარ მთისა მის ეტონეოსა (შავთ. 59, 4).

„...ხოლო თქუთულ არს [ეტნეოჲსა] ცეცხლისა ამისთჲს, ვითარმედ—აღმო-
ეცენების საბერველთაგან ეფესტოჲსთა მთასა რომელსამე ზედა, რომელსა
ეტნი უწოდიან, და მიერ ველად შთაიზიდვის წყლებრ დენით“ („ზღაპრ.“ 3, 1).

ამ მთიდან „აღმომცენარე ცეცხლზე“, როგორც არაჩვეულებრივ მოვლენა-
ზე, საუბარია აგრეთვე „ზღაპრობათა“ სხვა თხრობებშიაც (3, 23, 46). შავთელი
რომ ეტონეოს მთას აღარებს თავისი ხოტბის გმირის რიტორობას, ალბათ, ამ
მთიდან ნიადაგ „აღმომცენარე და წყლებრ დენით“ მიმავალი ცეცხლი აქვს
შხედველობაში.

3. „პირველ წერანი და აწერანი
ბალამიდისგან მოპოვნებულ არს.
სიტყვის-მგებლობა, ძნელ საგებლობა
ზინონისაგან შემოღებულ არს.
ტილისმ-მოგობა, არ ცუდ მბორგობა
აპოლონისგან დამტკიცებულ არს.
მასთან ასკლიპოს ველარ მუსიკოს,
თუთ ქებად შენდა განლიგებულ არს“ (შავთ. 102).

¹ ადგილები შავთელისა და ჩაბრუნაძის თხზულებებიდან ნ. მარის გამოცემების
მიხედვით მოგვეყავს (IP. კი. IV, ПБ, 1902 წ.).

² ეს მოვლენა პროფ. ა. შანიძემ ამიხსნა, რისთვისაც მადლობას ვსწირავ.

³ Ա ճ ա ի ն ա ն, Հ պ յ լ ը ն ս ը մ ա տ ա կ ա ն բ ա ու ա ռ ա ն, VI, გვ. 990.

„პალამიდოს ევევიოელი იყო ნათესავითა... ამან მოიპოვა რიცხვ დასხუანი მრავალნი ღონენი...“ („ზღაპრ.“ 3, 60) ¹.

ზინონის სიტყვისძებლობა, აპოლონის ტილისმ-მოგობა სხვადასხვა თხრობაშია აღბეჭდილი, ხოლო ასკლიპოსზე ჩვენამდის მოუღწევველ „ზღაპრობებში ივლიანეს მეორისა, განქიქებისა-ში“ არის საუბარი, მაგრამ როგორც ბრძენსა და მკურნალ-ხელოვანზე.

როგორც აღნიშნული შემთხვევებიდან ჩანს, შვეთელი ბერძნულ მითოლოგიას იცნობს. ნაწილობრივ ეს ცნობა „ზღაპრობათა“ მეოხებით უნდა იყოს მიღწეული.

ბ. „ზღაპრობანი“ და ჩახრუხაძე. აქაც ბერძნულ მითოლოგიურ არსებათა სახელები, რომლებზედაც საუბარია „ზღაპრობან-ში“, აქა-იქ გვხვდება. ახლობელი გამოძახილის ნიმუშად შემდეგი ადგილის დასახელება შეიძლება:

„ვერა დამატონ სოკრატ და პლატონ,
გრძობდეს სამნივე ეფრემის წყებად.
აპეტოსესგან მოპოვნებულ არს
ქეყანის ზომა ქალდეველებად,
ვარსკვლავთ აღრიცხვა ზოროასტროსგან,
ვერცა მათ ველყვეს შენდა დარებად.
არისტოტელმან მეძიებელმან
თავი თვით მისცა საძიებელად“ (ჩახრუხ. XI, 21-24).

სოკრატ და პლატონ ძველადვე საყოველთაოდ ცნობილი პირები იყვნენ. მაგრამ აპეტოსეს, ზოროასტროსა და არისტოტელეს შესახებ ნათქვამი მომენტები კი შეიძლება მხოლოდ ჩვენი კომენტარით გამხდარიყო ცნობილი.

„ითქუმის უკუე, ვითარმედ პირველად ქალდეველთა მიერ მოპოვნებულ იქმნა ვარსკულავთ-მრიცხუელობა და ქუეყანის მზომელობაჲ. ვარსკულავთ-მრიცხუელობაჲ უკუე ზოროასტროსგან, ხოლო ქუეყანის მზომელობაჲ ა[ვ]ლ[ე]ტ[ი]სგან“² - ახლა არისტოტელეს მეძიებლობა-საძიებლობაზე:

„არისტოტელე ფილოსოფოსი მოწაფე იყო პლატონისი. ესოდენ მიდევნებული ბუნებათა-მეტყუელებასა, ვიდრემდის არა რაჲსა არსთავანისა ენება დატევებაჲ თუნიერ ცნობისა... გულს იდგინა ევრიბოდასა მოქცევთა პონად და მიწთომად ბუნებათა-მეტყუელებასა მათსა. ამისთჳს მივიდა ზღვს კიდედ და დაჯდა ადგილსა მას ევრიბოდ სახელდებულსა, სადა იგი დღესა შუდგზის მიიქცევის ზღუად და კუალად შუდგზის განვმების. ხოლო ამისსა ძალსა ვერ უძლო გამოთქუმად არისტოტელე, თუ ვითარ იქმნებოდა. ამისთჳს შთააგდო თავი თჳსი ზღუასა და თქუა: „ვინაჲთგან არისტოტელეს არა აქუს საძიებელი, აქუნდინ

¹ პრაფ. კ. კეკელიძე თავის ლიტ. ისტ-რიის I წიგნში (ნ. გვ. 342) ხსენებულ ტაბში თვითონ გრიგოლ ღვთისმეტყველის სიტყვების („ივლიანეს მიმართ“) გავლენას მიიჩნევდა, ხოლო შემდეგ (ნ. ტფ. სახ. უნივ. შრომები I, გვ. 120) გიორგი ამარტოლის ხრონაგრაფის ქართ. თარგმანის გავლენა სცნო შესაძლებლად.

² უკანასკნელი სიტყვა კარგად არ იკითხება; აპეტოსესთან კავშირი კი მას უეჭველად აქვს.

საძიებელსა მეძიებელი“, ესე იგი არს, ვითარმედ საძიებელ ჩემდა იყო პონეაჲ, თუ ვითარ იქმნებიან მოქცევენი ევრიპიოჲსანი, და ვინაჲთჲგან არა მაქუჲს მე საძიებელი, ვაქუნდე მე საძიებელ“ („ზღაპრ.“ 3, 34).

ზემორე აღნიშნული გარემოება უდაოდ მოწმობს ჩვენი ძეგლის გავლენას ჩახრუხადის ხოტბებზე. სიტყვიერი შეხვედრები აქაც საკმაოდ თვალსაჩინოა.

გ. „ზღაპრობანი“ და „ისტორიანი და აზმანი“. „ისტორიათა და აზმათა“ ის ადგილი (მარიამ დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხით), სადაც ბერძნული მითოლოგიის გავლენის კვალი ჩანს, პროფ. კ. კეკელიძეს უკვე შესწორებული აქვს და ამასთან ისიც აქვს აღნიშნული, თუ მითოლოგიის რა მომენტებს გულისხმობს ისტორიკოსი, როცა ხსენებულ ადგილს ამ მითოლოგიის ზოგიერთ გმირს ასახელებს. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ „ისტორიათა და აზმანი“ დასახელებული ამ გმირებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები ყველაა წარმოდგენილი „ელინთა ზღაპრობანის“ ტექსტების სათანადო თხრობებშითქო¹. აქ მათ ამოწერას აღარ გამოვეუდგებით, ადგილები მითითებულია და მკითხველს ადვილად შეუძლია ისინი მოძებნოს.

დ. „ზღაპრობანი“ და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. 1. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი დავით მეფეს უბადლო მონადირედ სახავს:

„ვინ იხილა ესოდენ განმარჯუებული ნადირობასა შინა [როგორც დავითო]...; ითქუმის აქილევე კენტავროსაგან განსწავლულად მოისრობისა ელენთა შორის..., გარნა ქეშმარიტად ვერცა ერთი ამათგანი შეუსწორებდა ამას („ქართ. ცხ-ბა“, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 369).

აქილევსის მოისრობაში განსწავლის შესახებ შემდეგია თქმული „ზღაპრობაში“:

„იშვა რაჲ აქილევს თეტიდოჲსგან, მიეცა იგი ჰირონს, რაჲთა იჯუმიოს იგი ერთბაშად მზრდელადცა და მასწავლელად მოისრობისა. ხოლო ესე ჰირონ იყო ცხენ-ვაცი... მოიყვანა უკუე ჰირონმან აქილევს და დასუა იგი უკუანა კერძო ცხენისა სახესა მას... და ესრეთ გამოსცდიდა და ასწავებდა მოისრობასა და ზრდიდა მას სძითა და პურითა, არამედ ტუნითა ირემთა და სხუათა ცხოველთაჲთა, ვინაჲცა აპილევს სახელ ედვა, რომელ არს უსაზრდელოჲ...“ („ზღაპრ.“ 2, 4).

2. ერთგან კიდევ ისტორიკოსი დავითს სათნოებათაგან აღსავსედ წარმოგვიდგენს. ის ამბობს:

„...სრულ იქმნა იგი ყოველსა შინა, ესრეთ რა აღსავსე იყო ნავი უფასოთაგან ტურთითა სათნოებისაჲთა, და არღარა შემძლებელ წარვლად (სწერია: წარსლვად) ღადირთა...“ („ქართ. ცხ-ბა“, გვ. 379).

ღადირი, სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, არის „ქედი გორაკთა წარზიდული“. მაგრამ მარტო ამაზე დაყრდნობით ისტორიკოსის სიტყვები

¹ 5. ზემოთ გვ. 3-4

გასაგები ვერ ხდება. ხოლო თუ მივმავრთავთ „ზღაპრობათ“, მაშინ ნათელი შეიქნება ტექსტი:

„ლადირნი ადგილი აჩს კერძოთა დასაველისათა, და ადგილი იგი დასასრული არს ზღუსაჲ, და რეცა ხერთუსი რაჲმე ჩუენდა მომართისა ამის ზღუსაგან ატლანტიკოჲსა ზღუად. ვინაჲცა თქუმილ არს, ვითარმედ არღარა თანა წარვივლებიან ნავეებითა ლადირნი, რაჲთამცა შევიდა ვინ ამიერ ჩუენ კერძოთ ზღვთ ზღუსასა მას ატლანტიკოჲსასა...“ („ზღაპრ.“ 2, 16).

ე. „ზღაპრობანი“ და იოანე პეტრიწი. იოანე პეტრიწი, როგორც ეს უკვე დადგენილი აქვს პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს მის მიერ გამოცემული „იოანე პეტრიწის შრომების“ I წიგნისათვის დართულს გამოკვლევაში, იცნობს „ელინთა ზღაპრობებს“, რომლებიც ნონნეს მიეწერება. „ზღაპრობათა სათანადო „თხრობები“, რომლებსაც დამოკიდებულება აქვთ პეტრიწის ნაშრომთან, მოჰყავს მას ქართული და ბერძნული ვარიანტებიდან. ნონნეს განმარტებათა ქართული თარგმანის იმ თავებს, რომლებიც დღემდის მიკვლეულ „ზღაპრობათა“ ხელნაწერებით იყვნენ ცნობილი, გამოკვლევის ავტორი უღარებს ნონნეს ბერძნულ ტექსტს, აღნიშნავს, რომ ისინი ხშირად არ ჰხვდებიან ერთმანეთს და პეტრიწის სათანადო ადგილებთან მიმართებით იმ დასკვნისაკენ მივყავართ, რომ პეტრიწი ნონნეს უფრო ორიგინალში უნდა იცნობდეს, ვიდრე მისი ქართული თარგმანით, რომელიც ეფრემ მცირეს ეკუთვნისო.

მართლაც ეფრემ მცირის თარგმანის სათანადო ადგილები და მათი შესაბამისი ბერძნული ტექსტები, რომლებიც პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს მოჰყავს თავის ნაკვლევაში, ურთიერთს არც სიტყვა-სიტყვითა და, ზოგჯერ, არც მოცულობით ჰხვდებიან. ასეთივე მიმართებაა ეფრემ მცირის ახლად მიკვლეულ ქართულ ტექსტთანაც (შდრ. „ზღაპრ.“ 3, 50) იმ ადგილისა (პატრიკული ქიმერის შესახებ¹), რომელიც პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს „ივლიანეს პირველისა განქიქების“ კომენტარიის ბერძნული ვარიანტიდან მოჰყავს. აქედანაც აშკარად ირკვევა ის, რომ ეფრემ მცირეს ხელთ ჰქონია ნონნეს რამდენადმე თავისებური ბერძნული ტექსტი. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ, როცა ბერძნულისა და ქართული ვარიანტების ხსენებულ სათანადო ტექსტებს ვუღარებთ ნონნეს კომენტარიების ძველი სომხური თარგმანის შესაფერის ადგილებს, ირკვევა, რომ სომხურს უფრო ახლო დამოკიდებულება ატყვია იმ ბერძნულ ვარიანტთან, რომელიც ცნობილია (PG, 36).

როგორც ვხედავთ, „ელინურ ზღაპრობათ“ (ბერძნული დედნით თუ ქართული თარგმანის მიხედვით) საკმაო გამოძახილი უპოვია ძველ ქართულ ლიტერატურაში. ქართ. ლიტერატურის ძეგლებში, რომლებიც XI—XIII ს-ებში აღმოცენდნენ, ხშირად ვხვდებით ისეთ ადგილებს, რომლებიც ძველი ბერძნული აზროვნების სამყაროდან მომდინარეობენ. ზოგჯერ არ ვიცით, თუ საიდან და რა გზით აქვთ მიღებული ამ ხანის ავტორებს ეს ცნობები. ამ ნაწერებში გვხვდება აგრეთვე მრავალი ბერძნული საკუთარი სახელი ამათუიმ მომენტთან დაკავშირებით. ასეთი

¹ იოანე პეტრიწის შრომები, I, გვ. XL.

მოვლენები, ცხადია, მარტო ზეპირი გადმოცემის ნაყოფი არ უნდა იყოს. ისინი უფრო ლიტერატურული გზით უნდა იყვნენ შემოსული ჩვენში და იმდენად გავრცელებული, რომ ხსენებული ხანის ავტორს გაკვრითაც კი რომ დაესახელებინა ესა თუ ის პირი, ანდა მოგონებინა ესა თუ ის ეპიზოდი, გაუგებარი არ დარჩებოდა მაშინდელი მკითხველი წრისათვის. ლიტერატურული ფაქტების ჯეროვნად გაგებისათვის საჭიროა, ვეძიოთ ის ლიტერატურული წყაროები, რომელთაც ძველი დროის მკითხველი იცნობდა. ჯერ კიდევ ადრე წერდა აკად. ნ. მარი: «есть надежда, что мало по малу будут извлечены из рукописей и опубликованы те памятники, которыми зачитывались наши писатели»¹. ახლა უკვე მიკვლეულია ერთი ასეთი ძეგლი, რომელსაც უძველესი ხელნაწერი ნუსხების მიხედვით ქვემოთ ვაქვეყნებთ.

სხვა მხარეებთან ერთად ჩვენი ტექსტების ლექსიკაც მეტად საგულისხმოა. ავიღოთ თუნდაც ომიროსისა და მისი შემოქმედების დახასიათება. ომიროსი თბრობებში „სიტყუს მოქმედად“ (3, 37), ხოლო მისი ნაღვაწი „სიტყუს მოქმედებად“ (3, 81) არის წოდებული. „სიტყუს მოქმედი“ პოეტის ძველი წოდებაა, ხოლო „სიტყუს მოქმედება“ — პოეზიისა². „სიტყუს მოქმედების“ გარდა ომიროსის¹ შემოქმედება თბრობებში ზოგან (3, 84, 86) წოდებულია „სიტყუს მკერვალობადაც“. ეს კი შესაბამისი ჩანს ბერძნული *ῥαψῳδία*-სი, რომელიც წარმომდგარია შემდეგი სიტყვებისაგან: *ῥαψα* (= ვკერავ) და *ῥῆμα* (= სიმღერა, გალობა, ქება). ასევეა სათანადო სიტყვა ნაწარმოები სომხურშიაც — *հայհնարություն* (*հայհն* — ვკერავ და *իր* — სიმღერა, გალობა, ქება)³.

გამოცემისათვის უნდა შევნიშნოთ შემდეგი: მესამე ტექსტისათვის მხოლოდ ერთი ხელნაწერი (№ 1490-A) მოგვეპოება; მეორისათვის, ხსენებულს გარდა — კიდევ ორი, მაგრამ ჩვენ ამათგან უძველესით ვსარგებლობთ (№ 109-A) პირველთან ერთად, ხოლო პირველი ტექსტისათვის № 1490-A მოკლე ვარიანტს წარმოადგენს, დანარჩენი ორი (№ 109-A და № 16-A) — ვრცელს. ტექსტი ხელნაწერებში ბევრგან დაზიანებულია; ის სიტყვები, მარცვლები თუ ასოები, რომელთა ამოკითხვა ასე თუ ისე მოვახერხეთ გადალეულ ადგილებში, ყველა კვადრატულ ფრჩხილებში შევიტანეთ, ხოლო რაც ვერ ამოვიკითხეთ, ის საგანგებოდ აღვნიშნეთ, — ხარვეზი გავავლეთ. ხარვეზის აღსანიშნავად ხაზები იმდენი დავუხსით, რამდენი ასოც ივარაუდება დაახლოვებით.

როგორც მკითხველი შენიშნავს, ერთი და იგივე საკუთარი სახელი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა ფორმითაა მოცემული. ჩვენ ეს ნაირნაირობა დავტოვეთ, რადგანაც ამ გამოცემას ისე ვუტკერით, როგორც წინასწარს. იმედი გვაქვს, რომ შემდეგში სხვა ხელნაწერებიც აღმოჩნდება, რომლებიც ბერძნულ დედანთან და სხვა ვერსიებთან შედარებით ამ მხრითაც ბევრ რამეს გააჩვენებს.

¹ Н. Марр. ТР, IV, кн. ПБ, 1902 г. стр VI.

² სომხურში დღესაც კი „პოეტის“ აღსანიშნავი სიტყვა ასევეა შედგენილი: *բան-ա-սახեղ*, ხოლო ძველად ამ სიტყვის გვერდით *բարդ*-იც (ქერდოლ-იც) იხმარებოდა.

³ ახლა ცხადი ხდება, რომ „ბალავარიანში“ ნახმარი „სიტყუს-მკერავი“ რა ფ ს ო დ ს ნიშნავს და არა „სიტყვით მკურნალს“, როგორც კაცს შეეძლო ეფიქრა.

სღანრობანი, რომელნი სანწარმოთათა წიგნთაგან
მოუკსენებანი წიგნთა შინა თჳსთა წმიდასა და
დიდსა ღმრთისმეტყუელსა გრიგოლის *

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი

- A=№ 1490—A ფონდი საქ. მუზეუმის ხელნაწერებისა (ფ. 165v 183v).
B=№ 109—A „ „ „ „ (გვ. 89—98).
C=№ 16—A „ „ „ „ (ფ. 332r—338v).

ზღაპრობანი კუალად იესუმსნი

1. იტყვან ღმრთისმეტყუელნი წარმართთანი, ვითარმედ კრონოს ქმარო იყო რეადსი და რომელიცა შვის მისგან, მყის შთანთქმის იგი, ვინაძცა უშვილოდ ეგო რეას. ხოლო რაჟამს შვა დია, შეეშინა, ნუ უკუე¹ შთანთქმით წარწყმდეს იგიცა². ამისთჳს ლოდი წარგრაგნილი მისცა³, ვითარცა ჩჩული, ხოლო მისგან შობილი იგი დია დამალა კრიტეს, რამეთუ გარე მოადგიინამას კორივანტნი⁴ და კურიტნი, რომელ იგი იყენეს ეშმაკნი, რადთა როკვიდენ როკვასა აღჭურვილ[თასა], რომელ პირაჰიდ⁵ უწოდიან, რადთა⁶ საჭურველთა მათგან და როკვისა და ტყუელვათა⁷ იქმნებოდი(ს) ბგერაჲ დამფარველი ჳმ(ის)ა ჩჩულისა მტირალისა⁸ რადთა ვერ აგრძნას კრონოს სადა ყოფაჲ მისი და შთანთქმის იგიცა. ამისთჳს მოძღუარი მამად შვილის მოძულებდ იტყუს კრონოს(ს), ხოლო შვილად მტირალად დიოსს, [რო]მელსა უწოდიან ზევს. აჲ კრიტელთა მძღაგრად⁹ იტყუს, დაღათუ წარმართთა არა სთნავსო, ესე იგი არს, რამეთუ არა სთნავს ფილასოფოსთა¹⁰ მათთა, რადთამცა კაც გინა მსაჯულ უწოდდეს დიოსს, რომელსა იგინი ღმრთად იტყვან, შობილად ღმერთთა კრონოსს და რეადსგან¹¹ და ვითარცა ღმერთსა ამსახურებენ ყოველთა მიმდგომთა მათთა, რომელი იგი მძღაგრ არს და არა ღმერთ.

2. ფრკველნი ჰმსახურებდეს რეას, კრონოსსა უკუე¹² ცოლსა, ხოლო სხუათა ღმერთთა დედასა, რომელი იგი მიდგომილ რაჲ¹³ იყო, კორკვანდთა (მიერ) [განიჰრა] მახულითა სიმრავლისაებრ¹⁴ სიძვათა მისთაჲსა, რომელსა, რაჟამს უზორვიდენ ფრკველნი, მჭართა და წელთა თჳსთა მახულითა იჭრიან, ხოლო სხუანი იმღერიან და განსცხრებიან ნესტუები¹⁵ და ქნარები¹⁶, რადთა ჳმათა მათთა გემოვნად და უტკივარად თავს ისხნენ წყლულებანი, და უფროდსად განმწნობილ¹⁷ იქმნენ. და დაჰრათა მიმართ ამას ნესტუები¹⁸ პატივ-სცემენ ტრფილსა მისსა ატტის. და¹⁹ შემდგომად წყლულებათა მათ არაწმიდებთ ჳელ-ჰყოფენ აღრეად დედათა. ხოლო წარმართთაგანი ვინმე უგუნური ძუელსა²⁰ მსჩუეულებასა²¹ აწცა იპყრობენ ადგილთა შინა მთისა კარიკასათა²² და ასოთა თჳსთა მახულითა დაიჭრიან²³. ესრეთ სიბორგილებდ უწოდს მოძღუარი რეადსთჳს.

¹ ნუ უკუე: BC; +იგიცა C. ² იგიცა abs. C. ³ +კრონოს C. ⁴ კორივანტი C. ⁵ პირაჰიდ C. ⁶ რადთა abs. C. ⁷ ტყუელვათა C. ⁸ მტირალისსა A. ⁹ მძღვანად B. ¹⁰ ფილოსოფოსთა C. ¹¹ კრონოს და რეადსგან B. ¹² უკუე BC. ¹³ რომელი B. ¹⁴ სიმრავლისათჳს C. ¹⁵ ნესტუები B. ¹⁶ განწმობილ B. ¹⁷ და abs. C. ¹⁸ ძუელსა BC. ¹⁹ ჩულებასა BC. ²⁰ კარიკასათა B. ²¹ იჭრიან C. ²² სიბორგილებ C.

მახვლითა დაქრასა და სიბორგილესა¹ მას ზორვათა შინა მისთა აღრევითა² დედათადათა. ხოლო «აღსრულებთ» სახელ სდებს ზორვასა მისსა სიტყვთა საწარმათოდათა, რამეთუ წარმართნი ზორვასა «სრულ[ლ]ება» და «აღსრულებთ» უწოდებენ³, ვითარ თუმცა საიდუმლოთა მიმღებელ და განმყოფელ იქმნებოდენ⁴. ამისთვის აღასრულებდენ, თქუა, შესაიდუმლოებისათვის, რომელ არს საიდუმლოთ-განყოფილობა, ხოლო შეისრულებოდინ საიდუმლოთ მიმღებელობისათვის*.

3. დიმიტრისთვის ზღაპრობენ, ვითარმედ ასული იგი მისი პერსეფონი, რომელსა აწ ქალად უწოდეს, წარტაცებულ იქმნა პლუტონისგან, რომლისათვის შეტომილი დიმიტრი⁵ ატტიკელთა სოფლად მიიწვია და დაივანა სოფელსა რასმე ელევსიდ წოდებულსა⁶. და მუნ ეუწყა ტრ[ი]პტოლემოძს და კელეოძსგან, ვითარმედ პლუტონ⁷ ეტრფიალა პერსეფონის და წარტაცებით ჰყავს იგი ტუა-დას⁸ შინა. ამის ქველის-მოქმედებისათვის მისცნა მათ დიმიტრი⁹ თესლნი ქრთილისა და იფქლისა⁹ და საწუნეთანი. და მისცნა მათ ვეშაპნი ფრთოვანნი და ამცნო, რაათა უშურველად მიმოვლონ ყოველსა ქუეყანასა და მისცნენ თესლნი იგი. ხოლო ვითარ იგი ზღაპრობენ, პირველ ამისსა მძოვრებით¹⁰ ცხოვრებოდეს კაცნი სოფლებისანი და მწუერვალთაგან¹¹ ხეთაჲსა, თზნიერ ჩუეულებისა¹² ამათ საზრდელთაჲსა. ხოლო რომელსა იქმს, თქუა, ნაცვალად ამისსა, ვითარმედ რომელსამე ქველის-მოქმედებს და რომელსამე შეემთხუევის¹³ ამის წილ, ვითარმედ ქველის-მოქმედებისათვის ქველის-მოქმედებს და მის ძლით კეთილსა უყოფს, რომელ იგი მას კეთილი შეემთხვა უწყებითა ადგილსა ასულისა მისისასა. ესე-ვითართა ამათ საქმეთა ღამისად უწოდეს, ვითარცა ბნელისათა და სარცხუნელ¹⁴ ყოფად ესევითარისა დღისა დღესასწაულთა¹⁵ შორის შემოღებად და ბილწე-ბათა საიდუმლოდ სახელის დებად, რამეთუ თვთ მათნივე გამომეტყუელნი ბნელსა შინა დაფარვად ბრძანებენ ესევითართა საქმეთა, ვითარ თუმცა არა ღირს იყენეს უღირსნი ცნობად მათდა. ხოლო ელევსის უწყებად ამას იტყვს, ვითარმედ თვთ ადგილი იგი წამებს ბილწებათა ამათ საქმეთასა, რომელსა დიმიტრი ელევსით¹⁶ უწოდა თვისსა მუნ მოსლვისათვის**.

4. სემელი ასული იყო კადმოძსი, რომელსა ეტრფიალა ზევს და თანაეყო მას და მუცლად ილო მისგან დიონუსი. ხოლო ირა ცოლმან ზევსმან იწყო შურობად სემელისსა და შეიცვალა¹⁷ ოცნებით, რეცა დედაბერად მზრდელად, შესწავებულად სემელისგან, და განაზრახა მას ესრეთ, ვითარმედ, ითხოვ(ე) ზევისგან, რაათა ესრეთ თანაგეყოს შენ, ვითარ იგი თანაეყვის ირას. ხოლო ზევს თანაეყო, მსგავსად თხოვისა მისისა, ქუხილითა¹⁸, მეხის ტეხითა და ელვითა. ხოლო სემელი მყის დაიწუა, რამეთუ მოკუდავი იყო და ირა¹⁹ განიხარა, რაათა არღარავინ აქუნდეს წინააღმდეგომი.

ხოლო მოკუდა რაჲ სემელი, გამოილო ზევს საშოძსაგან მისისა ჩხვლი იგი მუცლადღებული დიონუსი, და [განააო] ბარკალი იგი²⁰ და შთაიდვა მას

¹ სიბორგილსა C. ² არევითა C. ³ უწოდენ C. ⁴ იქმნებოდეს C. ⁵ დიმიტრი C. ⁶ სახელ-ღებულსა C. ⁷ პლატონ C. ⁸ ტუადას C. ⁹ ი იფქლისა და ქრთილისა C. ¹⁰ მძოვრებით C. ¹¹ მწუერვალთაგან BC. ¹² ჩუეულებისა C. ¹³ შეემთხუევის BC. ¹⁴ სარცხუნელ C. ¹⁵ დღესასწაულსა C. ¹⁶ ელევსიდ C. ¹⁷ შეიცვალა BC. ¹⁸ ქუხილითა B. ¹⁹ არა B ²⁰ იგი თვისი C.

* შდრ. 3, 6. ** შდრ. 3, 65.

შინა და წარიკერა ზედა. ხოლო მეშვდესა თუესა¹ მოვიდა ერმი და განაპო ბარკალი ზევისი. და, ვითარ იგინი იტყვან, მაშინდა იშვა დიონჯსი და წარყვანებულ იქმნა იგი ნჯსად თრაკი(ი)სა, და მუნ წოვნილ იქმნა სძალთავან და აღიზარდა. ვინადაცა აქა მოძღუარი «უსრული ნაშობ» იტყვს დიონჯსის, რამეთუ მუცელსადა შინა იყო იგი, რაჟამს მოკუდა დედად მისი. ხოლო «ბარკალის ლმობად», რამეთუ, ვითარ იგი ზღაპრობენ, უსრულობად იგი მისი ბარკალსა შთადეებითა სრულ ყო ზევს, ხოლო სხვსა «თავით შობად» სხვსავან ითქუმის და ამისსა შემდგომად ღმრთად მამალ-დედად. ამასვე დიონჯსის უწოდეს, ვითარ იგი მამათასა ჰყოფდავე და დედათადაცა შეემთხუეოდა² და მწყობრ მომთრეალეთა მათვე სატჯროსთა და სელინოზთა მეძვობით თანამროკვალთა დიონჯსისათა, რამეთუ იგინივე იყვნეს მჯედრობა დაჯნილ სიმთრეალისა მიერ, ვითარ შეჰგავს მწყობრსა მომთრეალეთასა. ხოლო უგუნურებად თივოელთა პატივის მცემლობასა დიონჯსისსა, რომელი ნათესავით თივოელი იყო და არს იგავითცა, რომელი იტყვს თივოელთა უგუნურებისა, რომელნი იგი მეხის ტეხისაცა თაყუანის სცემდეს და უწოდდეს მას სემელისდად, რომელი იგი ზემო ვთქუთ, მეხდატეხილ იქმნა.

ხოლო თავით შობანი ესე არიან, რამეთუ, ვითარ იგი ზღაპრობენ, ეგულეობდა რად დიოსს, რომელი არს ზევს, თავისავან თჯისსა შობად ათინაძსი, მოუწოდა ეფესტოსს მჭედელსა, რომელმან შაშრითა ზროხისადათა განუპო მას თავი და ესრეთ გამოვდა მიერ ათინა.

5. აფროდიტი ცოლი იყო ეფესტოსს მჭედლისაჲ. და ესე არს სამეძვო საიდუმლო მისსა, რამეთუ ბილწებით შობილ იყო და თვთ მეძავ, რომლისა ტრფიალებისათჯს არე მახით მონადირებულ და შეკრულ იქმნა და განიქიქა ღმერთთა ზედა. ხოლო ბილწებით პატივცემა აფროდიტისსა არს, რამეთუ არა წოდებით პატივ-სცემდენ³ დღესასწაულსა მისსა და ვითარცა სიძვისა ზედა-მდგომელისათჯს სიძვათა აღასრულებენ.

6. ფალლოსნი და ითჯფალლოსნი ბილწ არიან სათქუმელად და სასძენელად, რამეთუ ბილწებისაებრ დიონჯსისა⁴ დღესასწაულსა მისსა მზორველნი იგი მისნი დამოიკიდებენ კერპებსა რასმე მამალ-დედალთა სარცხენლეებისასა და ესრეთ უშუერად⁵ მზორველობენ.

7. მათა სკვთელთასა ეწოდების ტავროდ. ამის ტავროდსა ქალაქთავანსა ერთსა შინა იმსახურების არტემი, რომელმან იგი მუნ მიიყვანა იფეგენია⁶ ასული აღამენონისი. და რადთა არა განცხადნეს მუნ მიყვანებად მისი, ამისთჯს ჰყოფდეს ტავროელნი უცხოთა კაცთა სხვთ ქუეყანით მათდა მოსრულთა მოკლვასა, რადთა არა განაცხადონ მათ მუნ ყოფად იფეგენიაძსი შემდგომად თჯსსა ქუეყანასა⁷ მიქცევისა მათისა და რეცა მსხუერბლად შეწირვასა მათსა აზმნიდიან⁸.

* შღრ. 3, 56.

¹ თუშა BC. ² შეემთხუოდა BC. ³ პატივ-სცემენ C. ⁴ დიონჯსისსა C. ⁵ უშუტრად C. ⁶ ეფეგენია C. ⁷ ქუეყანად C. ⁸ აზმნობდიან C.

8. ლაკონიკელ უწოდს ლაკედემონელთა, რომელთა რაჟამს ენებოს¹ მოქალაქეთა და მწედართა თვსთა ახოვან ყოფად წყობათა შინა, ამისთვის დღესასწაულნი შემოკრიბნიან ღმრთის წინაშე ბომონთა ჭაბუქთა წუერ-გამოთა² გამოსკდიდიან მრავალგზის მიმთხუევითა³ შოლტებისადთა, და რომელმანცა უფროდსი დაითმინოს, უმრავლესი ნიჭი მიანიჭიან მას. ვინაჲცა აწ მოძღუარი იტყვს, ვითარმედ ესევეთართა წესთა სრულ ჰყოფდეს დღესასწაულსა არტემისსა, რომელსა აწ ღმრთად ქალწულად უწოდს, რამეთუ ამისთვის შოლტითა იცემებოდნიან წუერ-გამონი⁴ ჭაბუქნი ვიდრე სისხლთა დათხევამდე ბომონთა ზედამისთა, ვითარცა ზეშთა ყოვლისა მოშიშებისა მწენდ მოთმინენი, რომელნი სიჩუენესა პატივ-სცემდეს ამით, რამეთუ საჭმელ მრავალ ჰყოფდეს დღესასწაულსა მისსა და მათ მიერ შუებითა⁵ დადედლდებოდეს⁶ რომელსა შინა სრულ იქმნებოდა მათგან საცთური ყრმათა მიმართ მზორგნეულობისად, ვითარ იგი უწყით პასანისთვის და არგილისთვის მიერ ქონებაჲ მამათმავლობისად. ხოლო სილაღესა ჰმსახურებდეს სიმწენით თავსდებითა წყალობათაჲთა და გუემათაჲთა⁷.

9. პელოპოძს ეორცაქმნილებაჲ⁸, ესე არს. რამეთუ ტანტალოს მეფე იყო ფრიგველთაჲ, რომელმან მიჰხადა⁹ ღმერთთა ოდესმე და სანუეაგედ¹⁰. მათდა¹¹ დაკლა და დაჭრა და შეაგბო და დააგო ძე თვისი, რომელთაგან დიმიტრი¹² მოიღო მჯარი ასოთა მათგან და შეჭამა. ხოლო სხუათა მათ ღმერთთა შეეწყალეს ტანტალოს და დაუკრდა, ვითარ მიმადლებსათვს მათისა შეურაცხყო ძე თვისი. ამისთვის შეაწყენეს ურთიერთას ასონი იგი და განამრთელეს პელოპოს და ნაცვალად შეჭმულისა¹³ მის მჯრისა შეუდგეს ძუალი პილოძს ძუალი-სად, ვინაჲცა ყოველთა პელოპიდთაჲ თითოეულსა მათსა შესასწავებელად მჯარსა თვსსა ჰკიდავ[ს] ძუალი პილოძსაჲ¹⁴.

10. [ე]კატის ღმრთად ჰგონებენ წარმართნი. და რომელნიმე არტემიდ იტყვან მას, სხუანი მთოვარედ, სხუანი [თვ]საგან სხუად ღმრთად ოცნებითა რაჲ(თ)მე და საოცრებითა ადგილთა [შინა] ბნელთა და მღუმოვ[ანთა] გამოჩინებულად, სადა იგინი ხადოდნიან მას. ხოლო ოცნებაჲ გამოჩინებისა და საოცრებათა მისთა ესე არს, რამეთუ გამოჩნდებიან კაცი ვეშაპისა¹⁴ თავნი, რომელნი მხოლოდ ხილვითა ოდენ შეადრწუნებენ მხილველთა მათთა.

11. ტროფონი და ემპედოტიმონ და არისტონ გრძნეულნი იყვნეს, ქუეყანით ვიოტიათ, ქალაქით ლევადიად სახლდებულთ. და ესენიცა ცუდად მზუაბრობითა ძლეულნი ზეცად ამალღებისა მგონებელნი ქუესკენელს¹⁵ ქუეყანი-სასა დაჰდეს, სადა იგი განიხრწნეს რაჲ და უჩინო იქმნეს, საგრძნეულო იქმნა ადგილი იგი, რომლისათვს მოიღებვის იგავი რაჲმე ტროფ[ონ]იოძს მიერ შემზადებული, მჭმუნეარეთათვის და არა ოდეს მოცინართა, ვითარმედ ყოველი საგრძნებავსა მას შთამავალი [გაუცინებელად] აღმოვალს მიერ, რაჲთა კმუნვიდეს და უფერულობდეს სამარადისოდ სამხილებელად მათდა, ვითარმედ უფერულ არიან და არა ოდეს ღირს სიცილისა, ღირსნი იგი ტირილისანი ხრწნილებსათვს და სიკუდილისა. ხოლო გრძნებისა ელოენებაჲ ამით მოიგეს

¹ ენების C. ² წუერ-გამოთა BC. ³ მიმთხუევითა B, მიმთხუეველ C. ⁴ წუერ-გამონი BC. ⁵ შუებითა BC. ⁶ დედლდებოდეს C. ⁷ წყალობათა და გუშმათა B. ⁸ ეორც-ქმნულებაჲ B. ⁹ მიხადა C. ¹⁰ სანოეაგედ C. ¹¹ მათს C. ¹² დიმიტრი C. ¹³ ბეჭ-მალისა B, ბეჭ-მული... C. ¹⁴ ვეშაპის C. ¹⁵ ქუსკენელს C. * შდრ. 3, 12. ** შდრ. 3, 5.

ტროფონიოს¹ და ძმამან მი[ს]მან აღამიდის, რაჟამს [თჳსთა სა]წმართა მიერ [აღლუშენეს] აპოლონს [ტაძარ]ი დელფოჲსაჲ *.

12. დ უ დ უ ნ ი ქ ა ლ ა ქ ი არს ჳმელთა² ზედა და არა ქალაკ[თა] შინა, რომელსა შინა აღმართებულ იყო ხე მუხისაჲ დიოჲსდად³ სახელდებული. ამას ქალაქსა შინა იყო სამისნოჲ დედათა რათმე, რეცა წინაჲსწარმეტყუელთაჲ, რომელნი შევიდიან ქუეშე⁴ კერძო ხისა მის მუხისა და რეცა იძრვოდის ხე იგი და მისმიერ იტყოდინ დედანი იგი გრძნეულნი, ვითარმედ «ამას იტყჳს ჳე ვ ს»**.

13. ს ა მ - ფ ე რ გ ი ს ა თ ჳ ს. არს უკუე⁵ სოფლები ელადისაჲ ფოკიდ წოდებულნი და მას შინა ქალაქი დელფუდ სახელდებული. ამას [ქალაქსა შინა არს ტაძარი] [აპოლო]ნის(ი), [რომელსა] უწოდინ პუთო. ამას ტაძარსა შინა დგა(ს) სამ-ფერტი რაჲმე ფიალი და ფიალსა მას⁶ შინა კენჭები საგრძნებლები, და რაჟამს მგრძნებავი რასმე ჰკითხავნ⁷ გრძნებისათჳს, ხლდებოდიან კენჭნი იგი და მიმოიცვალებოდიან ფიალსა⁸ მას შინა. მაშინ ცრუ წინაჲსწარმეტყუელი მათი ჰხედავენ და ესმინ, რაჲცა იგი ჰხედავენ აპოლონს და წინაჲსწარმეტყუელებასა მას პუთა⁹ ეწოდების.

14. არს წყაროჲ ადგილსა და ფენისასა კერძოთა ანტიოქი(ი)სათა, რომელსა ზედა [ით]ქუმოდა მოსლვა [აპ]ოლონისი, რომელი იგი გამოუცხადებდა გრ[ძნებათა] და ოცნებათა ყოველთა, [რომელნი] მოვიდოდინ წყაროსა მას. რამეთუ ესრეთ თქუმულ არს, ვითარმედ ოდეს იწყის ვინმე გრძნებად, ორთქლ[სა] და ქართა აღმოუტევებნ წყაროჲ იგი (და) ესევეითართა მათგან ორ[თქლთა] წყაროჲსათა აგრძნობ[დი]ან მღღელნი იგი და იტყ[ოდინ] ყოველსავე, რა[დცა] რაჲ [ჰხედავენ] ეშმაკსა].

15. მო გ უ თ ა მ ს ხ უ ე რ ჰ ლ ე ბ ი ს ა¹⁰ მიერ წინამცნობელობისათჳს, ვითარ იგი და[კ]ლევითა მსხუერპლთაჲთა¹¹ (ჰყოფდეს) წინამცნობელობასა, რომელთაჲ განაპიან [მ]უტეელი და ნაწლევათა შინა და ღძღლსა ჰყოფდიან წინამოსწავებასა რასმე, რამეთუ მოგუნი ნათესაჲ არიან მიდელთა, რომელთაგან გამოვიდეს ღძღლის შემტყუებნი¹². და ამას ნაწლევათა განაპებასა უწოდს მოძღუარი წინაცნობად და განჭრითად¹³.

16. ვ ა რ ს კ უ ლ ა ვ ე თ - მ რ ა ც ხ უ ე ლ ო ბ ი ს ა თ ჳ ს ქ ა ლ დ ე ვ ე ლ თ ა მიერ მოპოვნებულისა, რომელთა პირველ იყო ზოროასტროს და მისგან ასტრომეთიოს¹⁴ და შემდგომი მისი ტანის, აღმნიშვნელნი ძრვისა და მოქცეობისა ვარსკულავეთაჲსანი, ვითარმედ ამას რაჲსმე მოქცევისა შობილსა კაცსა, ესე რაჲმე შეემთხუევის¹⁵. ამიერ ისწავეს მეგჳბტელთა და ელენთა¹⁶ და მოძრაობასა ვარსკულავეთასა თანა შეატყუებენ¹⁷ კაცთა შობისა დღესა***.

17. თ რ ა კ ე ლ თ ა ს ა დ უ [მ ლ ო დ] არს ესე. რამეთუ ორფ[ევს] ნათესავით იყო თრაკელი და მან პირველად ასწავა წარმითასა საიდუმლოჲ ღმერთთა ზორვისაჲ და ზორვისა მას თრისკე უწოდა, ვითარცა თრაკელთა მიერ მოპოვნებულსა და რეცა საიდუმლოდ წინა უყო იგი ვითარ[რ]ცა ღმერთის მხილველობაჲ რაჲმე, რამეთუ თჳთ ესე ორფეოს მუსიკელი იყო ჳელოვნებით, ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდ-

¹ ტროფონიოს C. ² ჳმელსა C. ³ დიოსდად C. ⁴ ქუეშე BC. ⁵ უკუე BC. ⁶ მას abs. C. ⁷ იკითხავნ C. ⁸ ფიალსა C. ⁹ პუთია C. ¹⁰ მსხუერპლებისა BC. ¹¹ მსხუერპლთაჲთა BC. ¹² შემტყუებნი B, შემტყუებნი C. ¹³ განჭრილთა B, განჭრილთა C. ¹⁴ ასტრომეთოს C. ¹⁵ შეემთხუევის C. ¹⁶ ელენთა C. ¹⁷ შეატყუებენ C. * შდრ. 3, 2. ** შდრ. 3, 20 *** შდრ. 3, 68.

2. ენიკი-ს მოამბე, ტ. X.

რემდის უსულოთაცა მიიზიდვიდა მიდეენებად მისსა, რომელსა ვიდრე აქა-
მომდე ქნარის ცემითა პატივ-სცემენ*.

18. მითრო სპარსთა [მიერ ს]აგონებელ არს, [ვითარმედ თვთ] მზე არს, ხოლო [სხუათა მიერ ზედამდგომ ცეცხლისა სახელ იდების, ხოლო სხუათაგან მსა[ჯუ]ლად ძლიერებისა. [და ვერ ვინ შემძლებელ [არს] ზორვად მისსა, უ[კუთუ] არა მრავალ რიცხ[უნ]ი ტანჯვანი თავს ისხნეს და ამით სახითა აჩუენოს მისსა მიმართ სიწმიდე და უვნებლობა თვისი, რაჟამს იტანჯებოდის¹ პირველად უსუბუქესადრე და მერმე უმძიმესად და ესრეთ ყოველსავე შინა სრულ² იპოოს: ცეცხლისა განლევასა, ყინელისა თავსდებასა და ვიდრე ოც დღედმდე, და კჳალად ორმოცდაათ დღე შიმშილსა და წყურილსა, გზა-მავლობასა, და ამით³ ყოველთა შინა მლოცველობასა. ესევეითართა ამით ტანჯვათა სამართალ⁴ უწოდს მოძღუარი, რამეთუ სამართალცა არს ესევეითართა მზორველისა⁵ ტანჯვად ესევეითართა**.

19. ოსირი დოს მეგვპტელთა მიერ ღმრთად სახელ იღვა, რომელსა ვიეთ-
ნიმე დიონუსედ უწოდენ⁶; სხუანი სხუად რადმე. [ამის ოსირი]დო[დ]ს განჭრაჲ არს [სხ]უა განსაცდელ, პატივის საცემელ მეგვპტელთა მიერ, რამეთუ ვითარ იგი დიონუსი გმირთაგან, ეგრეთვე ამისი ტუფონისა ეშმაკისაგან განჭრაჲ დიდად საგლოველ იქმნა⁷ მეგვპტელთა და განჭრისა მის მისისათვის წლითი წლად დღესასწაულობდიან.

20. ისიდო იგივე არს, რომელსა ეწოდებოდა იო, რომელი აღიტაცა ზევს და შეეშინა ირადსგან ცოლისა თვისისა. ამისთვის შეცვალა იო ჯარად, რომელსა ფერ-ქცეულ ჰყოფენ: ოდესმე სპეტაკად და ოდესმე წითლად, გინა შავად. და ესოდენ⁸ სცთებოდა მას თანა, ვიდრემდის მივიდა ეგვპტედ, სადა იგი მეგვპტელთა⁹ მიერ სამსახურებელ იქმნა იო, რამეთუ კერპსა მისსა გამოასხნეს რქანი, რომლითა მოასწავებდეს ქალისა ჯარად შეცვალვებასა. ესევეითარსა მას ცთომასა მისსა¹⁰ უბედობა(სა) უწოდს მოძღუარი.

21. ვაც მენედიისიელთა უწოდს პანს, რომელსა მენედიტად¹¹ უწოდენ [მ]ეგვპტელნი, რამეთუ თვისითა სიტყვთა მათითა მენედიტა] ვაცად გამოითარკმანების და თვთ კერპი იგი მათი მენედიტა¹² ყოვლად ვაცის პირ არს, ხოლო პატივის-ცემენ¹³ მას ესრეთ, რამეთუ ყოვლადვე არა იხილვენ გემოსა თხისა ჯორცისასა. ამისთვის რამეთუ თხის სახე არს პან, ღმერთი იგი მათი, და მას მიაჩემებენ მშობ[ბ]ელობისა ძალსა, რამეთუ შვილიერად ითქუმის ცხოველი ესე. ამით მენედიისიელთა¹⁴ კერპთა შინა არჩევენ უპატიოსნესთა მსგავსებითა რქათადათა, რამეთუ არიან სამსახურებელ მათდა თიკანნიცა მათნი. ხოლო ტაძართა შინა მეგვპტელთასა იყო კერპი ვაცის წყვილი მართლ მქონებელი სხეულისაჲ უპატიოსნეს საგონებელი მათგან.

22. აპი დო¹⁵ ჳბოდ მეგვპტელნი უწოდენ ნიშოფანსა მას სხუა სახეობითა კუდისა და ენისადათა¹⁶. ამით უწოდენ აპიდ და იშუთ მოქცევსა მთო-

¹ იტანჯებოდეს B. ² სრულ abs. B. ³ მათ C. ⁴ ტანჯვასა სამართლად C. ⁵ მზორველისა ესევეითარი C. ⁶ დიონოსედ უწოდენ C. ⁷ ექმნა C. ⁸ ესრეთ C. ⁹ მეგვპტელნი C. ¹⁰ ცთომასა მისსა abs. B. ¹¹ მენედიტად C. ¹² მენედიტა C. ¹³ პატივისცემენ C. ¹⁴ მენედიისელთა C. ¹⁵ აპიოდ B. ¹⁶ ენისათა C. * შდრ. 3, 67 (ეს თხრობა ვრცელი რედაქციით მე-23-ა, აქ მოკლე რედაქციის მიხედვით გადავსვით). ** შდრ. 3. 7.

ვარისასა შობილობისათჳს დიდად დღესასწაულობენ მათოჳს ბაგასა მათსა გარემო დგომათა მღღელთაჲთა. და ამით იშუე[ბენ]¹ მემფიტოელნი, რომელ არიან მეგვპტელნი, უ[გ]უნურებით პატივის [ცე]მითა პირუტყუთ[აჲთა], რამეთუ სიმრავლესა [თითო ფ]ერთა საქმელთა[სა წი]ნა დაუდებენ მათ.

23. ნილოჲს პატივის ცემისათჳს იროდოტოს არა რას იტყჳს, ხოლო წარმიკითხავს თნრობასა შინა არისტენეტოს რიტორისასა, ვითარ იგი მოგვთხრობს, ვითარმედ დღესასწაულობენ მეგვპტელნი ნილო მდინარისათჳს დიდსა დღესასწაულსა² და ერ-მრავალსა. და ყოველნი ყოვლით კერძო შემოკრებებიან თეატრონთა ქალაქისათა და მუნ დაჰკლვენ, რაჲცა ვის აქუნდეს თითოეულსა. და მიიღებენ მამანი და დედანი, რაჲცა³ ვის ეპოვებოდის სანუვაგეთაგანი⁴ და დედანი მემღერთა განაწყობენ და გალობენ ნილოსისათჳს გალობასა, რომელსა⁵ იგი გალობდიან დიასთჳს, რამეთუ რეცა იტყჳან, ვითარმედ დიას⁶ საქმესა აღასრულებს⁷ ნილოსი მომრწყველობითა ქუეყანისაჲთა. ამას უგუნჯური მიაჩნებენ პატივისა ღმრთისასა და ნაყოფისა⁸ მომცემელობასა მისსა გინებულ ჰყოფენ, რაჲმს ღმრთისა მიერ ქმნილი ნილოსსა მიაჩემონ, ვითარცა თავით თჳსით ჰყოფდა იგი მომრწყველობასა და არა ბრძანებითა ღმრთისაჲთა.

24. ხოლო⁹ წყრთებით¹⁰ განხომა არს, რაოდენსა წყრთასა მოიძალოს წყალმან, ეგოდენ უფროჲს საკვრველ ჩენაჲ ნილოჲსა(ჲ). (ა)მას თანა დაუკვრდების მოძღუარსა მეგვპტელთა იგი მრავალ-ღმრთობაჲ, რომელნი იგი ჰმსახურებენ ქუეყარმძრომელთა¹¹ მგეტა: ივის, კროკოდილოს, გუელთა¹² და ელუროსთა და სხუასა სიმრავლესა თევზთასა.

ზღაპრობანი კულად იესუმანი *

(მოკლე რედაქცია)

1. პატვათათჳს დიდჲსთა. კრძნოჲს ქმარი იყო რეაჲბი, რომელსა რადდენგა შვილი უშვის რეა, მას შთანთქის კრძნოჲს. ხოლო რეა შვა რაჲ დიოჲს, მეგშ[ინ]ია კრძნოჲსგან, ნუ უკუე¹ შთანთქას იგიგა. ამისთჳს ლოდი შეხუეული² მისგა ნაგვალად მისსა, რამელი იგი ნაგვალად ჩჩვლისა შთანთქა კრძნოჲს. ხოლო რეა ყოფასა მათსა კრძნოჲს ვარე მოადგინა ჩჩვლსა მას თჳსსა კურ[იტ]ნი და კრძნოვანდნი, ესე იგი იყვნეს მემღერნი და მრეკვალნი, რაჲთა ჳმითა თჳსითა

¹ იშუებენ C. ² თ დღესასწაულსა დიდსა C. ³ რაცა C. ⁴ სანუვაგეთაგანი C. ⁵ რასა C. ⁶ დიას C. ⁷ აღასრულებს C. ⁸ ნაყოფის C. ⁹ ხოლო abs. C. ¹⁰ წყრთებით C. ¹¹ ქუეყარმძრომელთა C. ¹² გუშლთა C.

¹ ნუ უკუე A. ² შეხუეული A.

* ხელნაწერში ამ სათაურს წინ უძღვის ის ზოგადი სათაური, რომელიც მთელ თხზულებას წინ წარუძღვანეთ. ** შრდ. 3, 6. *** შრდ. 3, 65.

დაფარონ ტირილი იგი ყრმისაჲ, ნუ უკუ¹ ესმეს კრონოს და შთანთქას იგი-

2. სოლო ფრიგელთა ქასჯლითა დაჭრაჲ ჰპოვო პირველისა ივლიანეს განქიქებასა თსრობათა შინა მეექუსედ ზღაპრობად*.

3. სოლო ქალისა აღტაცებანი, იგიცა მათვე ზღაპრობათა შინა. სოლო პერსეპონისთვის ქალისა, ჰპოვო ივლიანეს განქიქებასა პირველსა, სამეფო-დამეფრთედ თსრობად**.

4. და სემელისთვისცა მეს-დატეზილისა. ჰპოვო მეფრისა. ივლიანეს განქიქებისა თსრობათა შინა მეოცე ზღაპრობად.

თავი დიდხსი იქმნა თავსა ლმობისა სიტყვსაებრ ომირისისა, რამეთუ მას შინა აქუნდა ათინაჲ და შვა განპებითა იფეხსტელს მამრისაჲთა, რომელიცე ჰპოვო მეფრისა ივლიანეს განქიქებისა თსრობათა შინა ოცდამეფრედ-ზღაპრობად.

5. აფროდიტისთვის და უშუერთა საიდუმლოთა მისთა და თუ ვ[ითარ] უშუერებით და ბილწებით შობილ² არს ბილწე[----] მოძღუარ არს, ესე ცხად ყოხ***.

6. ფ[ალე]ქსთათვის და ითვფალღოსთა და ვითარ იდღესასწა[უ]-ლებოდეს დიდწისისთვის ჩუქულებისაებრ³ ლაკით შთაწებისა დედათაჲსა უშუერებისათვის⁴ დუმილით პატივ-იფემებოდენ, ვითარ იგი სსუათაჲსა ადგილთა ესრეთვე ითქუმის****.

7. ტავროელთა უნსოთ-მკლველობისათვის ჰპოვო****—

8. ლავდეძიმონელთა მტანჯველობისათვის ბომონთა წინაშე ქმნულისა; ჰპოვო პირველსა ივლიანეს განქიქებისა თსრობათა შინა მეათორმეტედ ზღაპრობად*****.

9. პელეპოქსთვის და ტანტალოქსთვის ჰპოვო პირველსა ივლიანეს განქიქებისა მესუთედ ზღაპრობად*****.

10. სოლო ეკატის უნებბათათვის, რომელინიმე ღმრთად წარმართთა უწოდენ ეკატის, სოლო რომელინიმე არტემად სასელ ხდებენ, და რომელინიმე თათ მთოვარედ. და ესე ყოველი სიმრავლისათვის უნებბათა მისთაჲსა, ვითარ აონებს კანთა თავ-ვეშაბთა ვრცელთა და ყოვლად გრძელთა, რომელინი სილ-ვითა ოდენ განაგებრებდეს მხედველთა.

11. ტროფონისთვის და ღანნიმჯდისთვის, ესეცა ივლიანეს განქიქებასა*****.

12. დუდუნელისა მის მუნისათვის, ესეცა ივლიანეს განქიქებისა იდ: ზღაპ.*****.—

13. სამ-ფერჯისა დელფიოქსათვის, მუნვე : იე :

14. კასტალიოქსათვის, ივლიანეს მეფრესა, მათეუხუმებრედ.

15. ძოგუთა მსხუერპლებისა მიერ წინამცნობელობი-სათვის, ვითარ იგი დაკლვითა მსხუერპლთაჲთა⁵ ჰყოფდეს წინამცნობელობასა, რომელთაჲ განაპონ მუწელი ღა ნაწლევთა შინა და ღჰლსა ჰყოფდიან წინა-

¹ ნუ უკუპ A. ² შობ'ლა A. ³ ჩუქულებისაებრ A. ⁴ უშუერებისათვის C. ⁵ მსხუერპლთაჲთა A. * შდრ. 3, 6. ** შდრ. 3, 65. *** შდრ. 3, 89. **** შდრ. 3, 39 ***** შდრ. 3, 56 ***** შდრ. 3, 12. ***** შდრ. 3, 5 ***** შდრ. 3, 2. ***** შდრ. 3, 20.

შობწავებასა რასმე, რამეთუ მოგუნი ნათესაგ არიან მიდელთა, რომელთაგან გამოვიდეს ღვძლის შემტყუებნი¹.

16. ვარსკულავთ-მრაცს უელღობისათჳს ქალდეველთა მიერ მოპოვნებულისა, რომელთა პირველი იყო სურფასტრფს და შემდგომი მიხიტანის, აღმნიშნველნი ძრვისა და მოქცევობისა ვარსკულავთაჲსანი².

17. თარაგელთა მემსხუერბლეღობისათჳს³, რომელთაგან მან ღრფეღს პირველად მოიპოვა სასე და წესი მსხუერბლთა შეწირვისაჲ⁴.

18. მითრფელთა ტანჯვისათჳს, ჰპოვო ივლია⁵:—

19. ოსირიდღეს მიმოგუჲეთებათათჳს. ამის ოსირიდღეს ვიეთ-ნიმე დიდნახად იტყჳან, სოლო სსუანი ოსირად. ესე განიტრა ტუფღონისა მიერ, ეშმაკისა და დიდი გლოვაჲ დაუტევა მეგვბტელთა, ვიდრემდის წელიწად ერთ ხაწსენებელ ჰყოფდეს მიმოგუჲეთებასა მას მისსა.

20. ისიდღესათჳს, რომელსა ეწოდებოდა იო. რამეთუ ზევს აღიტანა იო და შეემინა ირახსგან ცოლისა თჳსისა. ამისთჳს შეცვალა იო წარად, რომელსა ფერ-ქცეულ ჰყოფენ: ოდესმე სპეტაკად, ოდესმე წითლად, გინა შავად, და ესრეთ სცთებოდა მის თანა, ვიდრემდის მივიდა ეგვბტედ, სადა იგი მეგვბტელთა მიერ საშასურებელ იქმნა იო, რამეთუ კერძა მისსა გამოასწნეს რქანი, რომლითა მოასწავებდეს ქალისა წარად შეცვალებას.

21. ვაცისათჳს მენდისიდღესა, ჰპოო ივლიანეს განქიქება:—

22. აპიდღესა წმღესა ბაგათათჳს, რომელი იგი იყო ნიშან, რაჟამს იშვის სსუა ხანეობითა ენისა და გუდისაჲთა, რომელი იშვის რაჲ, ცნინან აპიდღებაჲ და დღესასწაულღობდიან რაჲ მისთჳს, წინა დაუდჳან ბაგასა სიმრალე სატყელთაჲ.

23. ნილო მდინარისათჳს, რომლისა მომრწყველობასა ვითარცა ღმერთსა ეგრეთ უწოდვიდიან მეგვბტელნი.

24. ეგვბტისა ღმერთთათჳს, ვითარ მეგვბტელნი⁶ კუმოლვათა და ქუეწარმშრომელთა უწოდვიდეს ივის, გრვკოდოლოსს, გუელთა და ე[ლ]ურფს-თა და სსუასა სიმრავლესა თევზთასა.

* შდრ. 3, 68. ** შდრ. 3, 67. *** შდრ. 3, 7.

¹ შემტყუებნი A. ² მემსხუარალოობისათჳს A. ³ მეგვბტელნი A.

თხრობანი¹ დიდისა ბასილის ეპიტაფიასა შინა შემოღებულნი

1. პირველი თხრობაა არს პელოპიდთათჳს და კეკროპიდთა და ალკმეონთა², ეკიდთა და ირაკლიდთა.

გარეშენი რიტორნი და ბრძენნი მნებებელ რაჲ იყვნენ მათ შორის გამოჩინებულთა მათ აზნაურებასა შესხმად იტყუან, ვითარმედ «ესე ვინმე მისვისმე ნათესავისაგან შთამომავალ არს, პელოპოდსსა გინა კეკროპოდსსა, ანუ ირაკლეოდსსა,³ გინა თუ სხუათა ვიეთმე იროელ საგონებელთა პატიოსანთა და კეთილთა კაცთა». ვინაჲცა აწ იტყუს საკვრველი გრიგოლ[ი], ვითარმედ «მშრომელნი დიდისა ბასილისნი ფრიად უდიდებულეს იყვნეს და უაზნაურეს უფროდს გარეშეთა მათ აზნაურ საგონებელთა». და ძალი სიტყუათა ამათ შემოდებისაჲ ამით გულსწყმის ყოფითა ქმნილ არს წმიდისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა მიერ, ვინაჲცა ჯეროვან არს თქუმად, თუ ვინაჲ⁴ იყვნეს ესენი: პელოფს და კეკროპს⁵, ალკმეონ და ირაკლი, რამეთუ ამათგან იწოდებიან შვილისშვილნი მათნი: პელოპისგან—პელოპიდნი, და კეკლოპისგან—კეკროპიდნი, და ალკმეონისგან⁶—ალკმეონნი⁷, ეაკისგან—ეკიდნი, და ირაკლისგან—ირაკლიდნი. აწ უკუე⁸ პირველად ვთქუათ, თუ ვინ იყო პელოფს.

ა. პელოფს ძე იყო ტანტალოდის მეფისა ფრჳვიასაჲ. ამას ტანტალოს ბრძოლაჲ აქუნდა ილოფს თანა, რომელმან აღაშენა ილიონი ტრჯაჲსაჲ, და შეეშინა ძლევისაგან და ჰრჳჳა პელოპს ძესა თჳსსა, რაჲთა წარიხუნეს საჲმარნი და წარვიდეს ჳმელად. და ეტყოდა ესრეთ, ვითარმედ «უკუეთუ ვსძლო, მაშინ კუალად იქცე ფრიგად, ხოლო უკუეთუ ვიძლიო, დაადგერ ევროპეს». ხოლო პელოფს მიიხუნა საჲმარნი და წარვიდა ელადად. და მივიდა სოფელსა აპჳიად წოდებულსა, რომელსა მეფედ აქუნდა ჳნომაოს. ხოლო ჳნომაოსს ესუა ასული სახელით იპოდამია. ამისსა შემდგომად ბრძოლა ყო მუნ პელოფს ჳნომაოს თანა ბრძოლითა მგედრობისაჲთა და სძლო მას. და მოიყვანა ცოლად იპოდამია, ასული ჳნომაოდსი, და დაიპყრა ქუეყანაჲ მისი, რომელსა იგი ნაცვალად იპჳიადსა პელოპონისოდ სახელ სდვა. ვინაჲცა ყოველთა პელოპონისაგანთა პელოპიდ უწოდიან, ვითარ იგი იყვნეს ატრევს, თჳესტის, ალამემნონ და მენელაოს და უმრწემესი მათი ორესტი. და პელოპოდსთჳს ესოდენ იყავნ, რაჲთა ჩუენ ვიტყოდით კეკროპოდსთჳს.

* A. ხელნაწერში საერთო სათაური აქაც გამეორებულია წინ. ¹ ზღაპრობანი B. ² ლაკმეონთა A, ალკმეონთა B. ³ ირაკლიოდსსა B. ⁴ ვინ B. ⁵ კეკროპსს B. ⁶ ალკმეონისგან B. ⁷ ალკმეონნი B. ⁸ უკუე A.

ბ. კეკროფს ზეფე იყო ათინელთაჲ, რომელმან იგი ფრიად რაჲმე შე-
ამკო ველოვნებაჲ ატტიკელთაჲ; და ესე არს ორ-ბუნება წოდებული, რამეთუ
ორთა ენათა სწავლულ იყო: ერთსა ელადელთასა და მეორესა მეგვპტელთასა,
რამეთუ თქუმულ არს, ვითარმედ ათინელნი ეგვპტით წარმოსრულნი არიან,
ქალაქისაგან სალადსა და დასაბამ მიერ მოცვალეზისა მათისა ქმნილ არს ესე
კეკროფს, რომელი მოვიდა რაჲ ელადად, ისწავა ენაჲ ელადელთაჲ და თვთ
პირველითგან აქუნდა მეგვპტელთაჲ იგი. ხოლო სიტყუაჲ იგი, რომელი
უწოდს ათინელთა თვთ ადგილისად, ზღაპრობაჲ არს, რომელსა შეწმასნაჲ
მიუღებეს ამიერ, ვითარმედ ვერ ეგების კუალად ცვალეზაჲ ანუ სხვთ ვინაჲ
მიცვალეზაჲ, რომელმან ერთგზის დაიმკვდროს ატტიკელთა შორის, რამეთუ
თხელ არს მიწაჲ [მის] ქუეყანისაჲ და რამეთუ არა ფრიად საშურველ, რაჲთამცა
მუნ მყოფნი წარედენენეს ვის, და მათ წილ სხუანი ახალნი დაეშენეს. და
კეკროპოჲსთჲს სხუა ჟამ, ხოლო აწ ალკმეონისთჲს ვიტყოდით.

გ. ესე ალკმეონ ათინელი იყო ნათესავით, ფრიად წარჩინებული და
შესწავებული. ხოლო ვინაჲთგან მარადის მნებებელ იყენეს ათინელნი დაცვად
თავ[ი]სუფლებისა თჲსისა და უკუანაჲსკნელ მიიმძღაჲრნეს პისისასტრელთა¹
მიერ ათინელნი, ვინაჲთგან ესე ალკმეონ ვერ თავს იღებდა ხილვად დამონე-
ბულეზასა ქალაქისა თჲსისასა, ამისთჲს გამოვიდა მიერ და იწყო ღონის ძიებად,
თუ რომლითა სახითა კუალად აგოს მათდავე თავისუფლებაჲ ათინელთაჲ.
მივიდა დელფეს ტაძრად აპოლონისსა და მოიმ[ი]ზდა დელფელთაგან ტაძარი
იგი და ესრეთ, ვითარცა სასყიდლით მიმღებელსა მთავრობისასა, მის ქუეშე
აქუნდეს ყოველნივე მსახურნი აპოლონისნი; ვინაჲცა არწმუნა მღდელსა ტაძრისასა
ხრიზმოს² ყოფად ესე ვითარსა რასმე, რაჲთა ვინცა მოვიდოდის ლაკედემონელ-
თაგანი, არა რას სხუასა უმისნიდეს, თვნიერ ამას ხოლო ეტყოდის³, ვითარმედ
«ესრეთ გობრძანებს ღმერთი აპოლონ, რაჲთა წარხვდეთ და გამოიგნეთ⁴
მპყრობელობისაგან მძღაჲრთაჲსა ქალაქი ათინაჲ». ამას რაჲ მრავალგზის ჰყოფ-
დეს, აღიძრნეს ლაკედემონელნი და ზედა მისლვით განჯადნეს ათინით მძღაჲრ-
ნი იგი მაჰირვებელნი მათნი. ამის ესე ვითარისა საქმისა მიერ დიდი ძლევაჲ
დაიკვდრა. და მიერთგან დიდად საქადულ იქმნა ალკმეონ, — ვითარცა სიბრ-
ძნითა თჲსითა განჯათავისუფლებელი ათენისაჲ. გარნა ალკმეონისთჲს აქა და-
ვაცადოთ, ვინაჲთგან მეოთხედ ეაკოს წინამდებარე არს ჩუენდა.

დ. ესე ეაკოს⁵ ითქუმიდა ძედ დიოჲსსა კაცად ფრიად რაჲმე მართ-
ლად, ვინაჲცა ერთგზის ოდესმე იქმნა უწვმროებაჲ ქუეყანასა ელადისასა. მოუ-
ნდეს მას მთავარნი ქალაქისანი, ევედრებოდეს, რაჲთა ილოცოს⁶ მამისა თჲსისა
მიმართ, რაჲთა იქმნას წვმაჲ. ხოლო მან, დადგა, ილოცა, და ლოცვით დაჰქნა
უწვმროებაჲ და გარდამოგზა წვმაჲ, მომრწველი ელადისაჲ, ვინაჲცა, ვითარ
იგი ზღაპრობენ, ამით უფროჲსად გამოჩნდა კეთილად მსახურებაჲ⁷ ეაკოსი.
ამან ეაკოს შენა შვილნი ორნი: პილეა და ტელამონა, რომელთაგან მან პილეა
შვა აქილეე. ხოლო ტელამონ შვა ეან, რომელთა იგი სახელ ეღებოდა აკილეე

¹ პისისასტრელთა B. ² ხრიზმოს B. ³ ეტყოდეს B. ⁴ გამოიგნენთ A. ⁵ ეაკოს B. ⁶ ილო-
ცონ B. ⁷ კეთილ-მსახურებაჲ B.

პატივისათვის პაპისა მათისა, ვითარცა ნაშობთა მისთა. და მათ უკუე¹ ესრეთ, ხოლო ჩუენ ირაკლიდა დაგუშთენის².

ე. ესე ირაკლი ძედ ითქუმის დიოსისდა, რამეთუ ზევს ემსგავსა ამფიტრონსა და თანა ეყო აღმინის და იშვა მისგან ირაკლი, რომელმან იგი დიდ-დიდნი ლუაწლნი და წყობანი აღასრულნა. მრავალნი უკუე¹ იშვნეს ირაკლიოვსგან³, რომელთა პირველი და უდიდებულესი იყო ჯლოოს, რომლისაგან მეფენი ლაკედემონელთანი ირაკლიდად სახელ იღებოდეს.

2. მეორე თხრობაა არს ელაფივოლთათს, ორწონთა და აკტეონთა. იტყვან უკუე¹ არტემის, ვითარმედ ვითარცა ზედამდგომელი რაჲმე არს მონადირეთა მოისრობისაჲ, ვიდრემდის ეწოდების არტემის ღმერთი ელაფივოლოჲ, ესე იგი არს ღმერთი ირმის მოისარი, რამეთუ ითქუმის მისთს, ვითარმედ ბედნიერ იყო ტყორცებასა ზედა ირემთა მიმართ ისრისასა. ხოლო ორიონ და აკტეონ ესეცა მონადირენ(ი) იყვნეს. აკტეონ უკუე¹ ძალღებითა რაჲ ინადირობდა, იხილა არტემი განშიშულებული, რომელი ესე უწესოჲ იყო ღმრთისა და უფროდსლა დედლისა და ქალწულისა ღმრთისა განშიშულებულისა ხილვაჲ. ვინაჲცა განფიცხნა არტემი და აღაბოროგნა ძალლნი იგი აკტეონისნი გრძნებითა თუსითა, რაჲთა ხედვიდენ აკტეონს ირმად რქოსნად, და ესრეთ შეჰქმით განბძარული მიმოდართიეს და მოკლეს, ვითარ იგი თქუბულ არს მისთს სიკუდილი მიმოდართევით.

ხოლო ურიონ ესე არს, რომელი გამოითხოვა ღმერთთაგან ჳრეოს მეფემან თივოელთამან⁴, რაჲმს იგი სერობად მიუწოდა⁵ მათ და დაუკლა საკლველები. და ვითარცა ჳამეს და სუეს⁶, მიილო ჳრეოს ფსელი მათი კოკითა და დაასხა ჳროხის ტყავსა და ილოცა ღმრთისა⁷ მიმართ და მიერ ჳროხის ტყავით მიეცა მას შვილი ფსლისაგან ღმერთთაჲსა და შვილსა მას, ვითარცა დიდსა ჰსაკითა, ორიონ ეწოდა. და იყო იგი მონადირე. ესე ორიონ ეტრფიალა არტემიდის, ხოლო არტემიდი, ვითარცა ღმერთმან, განრისხებულმან აღმოიყვანა მის [ზედა] ქუეყანით ღრიაკალი⁸, რომლისა მიერ ცემითა მოიკლა იგი. ამისთ-ჳს]ცა აწ არს იგი ჳეცათა შინა ღრიაკალისავეთა⁹.

3. მესამე თხრობაა არს ირმისათს ნაცვალად ქალწულისა [მიც]ემულისა, რომელი ესე ივსენების მერვესა თხრობასა შინა პირველისა ივლიანეს განქიქებისასა, ესე იგი არს, რაჲმს იგი იქმნა ნავებითა წიადსლვაჲ ელენთაჲ ელადით ტრჳად, ავლიდას¹⁰ ვკოტიასსა¹¹ მსხუერპლი¹² შეიწირვოდა არტემიდისსა, და ასული აღამემნონისი მიცემულ იქმნა იფიგენიას, რომელი იყო ტაძარი არტემიდის აღშენებული¹³ სკუთელთა შორის, რაჲთა მას შინა დაიკლას იგი¹⁴ არტემიდისთს. შეეწყალა არტემიდის ქალწული იგი დაკლვისათს, აღიტაცა მიერ და მიიყვანა პანტაგროს სკუთიაჲსასა და ყო ოცნებით გამოჩინებაჲ ირმისა რაჲსმე, რომელი იგი მიიყვანეს ელენთა და დაკლეს ნაცვალად ქალწულისა მის.

4. მეოთხე თხრობაა არს მღკმეთათს თეტალიაჲსათა, ესე იგი არს, იშვა რაჲ აქილევს¹⁵ თეტიდოვსგან, მიეცა იგი ჰირ[ო]ნს, რაჲთა

¹ უკუე B. ² დაგუშთენის A. ³ ირაკლისგან B. ⁴ თოვლთამან B. ⁵ მიოწოდა A, მიიწოდა B. ⁶ სუსს B. ⁷ ღმერთთა B. ⁸ ღრიაკალი B. ⁹ ღრიაკალისავეთა B. ¹⁰ ტრჳად ავლვდას B. ¹¹ ვკოტიასასა B. ¹² მსხუერპლი B. ¹³ თ აღშენებული არტემისი B. ¹⁴ იგი abs A. ¹⁵ აქილევს B.

იქუმიოს იგი ერთბამად მზრდელადცა და მასწავლელად მოისრობისა. ხოლო ესე ჰირონ იყო ცხენ-ვაცი. მკვდრი მღვმეთა შინა და ქუაბთა თეტალიადასათა. მიიყვანა უკუე¹ ჰირონმან აქილლევს და დასუა იგი უკუანა კერძო ცხენის სახესა მას კერძოსა თვისა ზედა და ესრეთ გამოსცდიდა და ასწავებდა მოისრობასა, და ზრდიდა მას არა სძითა და პურიითა, არამედ ტუნითა ირემთა და სხუათა ცხოველთადათ, ვინაჲცა აპილლევ² სახელ ედვა, რომელ არს უსაზრდელთა, რამეთუ პილლონ საზრდელსა უწოდიან სიტყუთა გარეშეთადათა.

5. მეხუთე თხრობაჲ არს მოქცეობისათჳს გვგოჯს ბექდის თუალისაჲ. ამის თხრობისათჳს მოვსენებულ არს პირველისა ივლიანეს განქიქებისა ორმოცდა მეთხუთმეტესა³ თხრობასა შინა, ესე იგი არს, იტყუს პლატონ წიგნთა შინა სამოქალაქოთა, ვითარჲედ ესე გვგოს მწყემსი იყო და მწყემსობასა შინა თვისა პოვა ცხენი რვალისაჲ, დაფლული მიწასა შინა, და ცხენსა მას შინა პოვა კაცი მკუდარი, რომელსა ეცუა ბექედი, რომელი იგი განჰწადა და იპყრა თჳს⁴ თანა. და რაჲჲმს მოაქციის⁵ თუალი იგი⁶ ბექედისაჲ მის, უჩინო იქმნებოდის კაცთაგან; და რაჲჲმს კუალად აქციის, სახილველ იქმნის მუნ მყოფთა მიერ, რამეთუ საქციელითა შექმნილი⁷ იყო თუალი ბექედისაჲ მის. და აქუნდა რაჲ ბექედი იგი, წარვიდა სამეფოდ ლუდთა⁸ და მოქცევითა ბექედის თუალისაჲთა უჩინო ქმნულმან, შევიდა, და მოკლა მეფე მათი და მიიღო მეფობაჲ მისი. ხოლო იროდოტოს სხუებრ⁹ მოგუთხრობს გვვისთჳს¹⁰, ვითარჲედ განზრახვიითა დედოფლისადათა მოაკუდინა კანდავლი და მეფე იქმნა თჳთ*.

6. მეექუსე თხრობაჲ არს მიდაჯს თჳს. ესე მიდას მეფე იყო ფრავიადსაჲ. ხოლო იყო ვეცხლის მოყუარე და ოქრო-ბორგნიულ, ვითარ იგი საქმემან¹¹ საცნაურ ყო, რამეთუ ილოცა, რაჲთა ყოველივე, რასაცა შეეხებოდის, ოქრო ექმნებოდის მას. და შესმენილ იქმნა თხოვაჲ მისი, რამეთუ რასაცა შეეხის ჴელითა გინა პირითა, ყოველივე ოქრო ექმნის მას. და ვინაჲთგან ყოველისავე ოქროდ შემცვალებელ იყვნეს პირი და ჴელნი მისნი¹², ამისთჳს მოკუდა და წარწყმდა სიყმილითა, რამეთუ საზრდელიცა ოქროვე ექმნის მიცემული მისდა.

ხოლო სხუანი მოგუთხრობენ მისთჳს, ვითარჲედ ვიდრელა ცოცხალ იყო¹³, ქმნა ხრიზმოსი¹⁴, რამეთუ აღწდა¹⁵ ეტლთა და განჩინა, რაჲთა სადაცა დადგეს ეტლი, მუნცა¹⁶ აღაშენოს¹⁷ ქალაქი. და ამით ხრიზმოსითა აღაშენა ანკურაჲ¹⁸ გალატიისაჲ, რამეთუ ანკურა¹⁸ უწოდიან რკინისა ჴიდსა მდინარისასა, სადა იგი დადგა ეტლი მისი და მის¹⁹ ძლით აღაშენა ანკურაჲ.

7. მეშუდე თხრობაჲ არს ავარიდოჯს თჳს²⁰. ამას თხრობასა მოივსენებს იროდოტოს მეოთხესა შინა წიგნსა²¹ თვისსა, ვითარჲედ ესე ავარიდოს კაცი ვინმე იყო ჴეშთა ჩრდილოელი. ხოლო ჴეშთა ჩრდილოელ არიან უშინაგანესნი იგი ჩრდილოელთა და სკუთელთასა. ამის ავარისთჳს თქუთულ არს, ვითარჲედ

¹ უკუე B. ² აპილევ B. ³ ორმოცდა მეთხუთმეტესა B. ⁴ თვისსა B. ⁵ მოაქციეს A. ⁶ იგი abs B. ⁷ შექნილ B. ⁸ ლუდთა A. ⁹ სხუებრ B. ¹⁰ გვგოჯთჳს B. ¹¹ საქმემანცა B. ¹² თჳს და პირი მისი B. ¹³ იყო abs. B. ¹⁴ ხრიზმოზი B. ¹⁵ აწდა B. ¹⁶ მუნდა B. ¹⁷ აღაშენა B. ¹⁸ ანკურაჲ B. ¹⁹ ამის. C. ²⁰ ავადიდაჯსთჳს A. ²¹ + შინა B.

* ამ თხრობაზეა მითითებული 3, 54-ში.

განცხვრებულ იქმნა და გარე შემოვლო ყოველი ელადაჲ ისრებითა და იტყო-
და ხრიზმოსთა რათმე და გრძნებათა, ვითარცა განცხვრებული. ხოლო ლკურ-
ეოს¹ რიტორი სიტყუასა მას შინა თვისსა მენედიოჲსთჳს თქუმულსა მოიგსენებს
აჲარიდოჲსთჳს, ვითარმედ იყო ოდესმე სიყმილი ზემთა ჩრდილოელთა შორის,
მოვიდა აჲარ ელადად, ემიზდა აპოლონს და მის მიერ ისწავა სიტყუად ხრიზ-
მოსთა. და ესრეთ მიერითგან ჳელთა ეპჳყრიან ისარნი და ესრეთ მიმოვჳლინ² ყო-
ველსა ელადასა და წარმოუთხრობნ მეტყუელებათა³ ხრიზმოსისათა. ხოლო
ჳყრობითა მით ისართაჲთა ამას საცნაურ ჳყოფნ, ვითარმედ მოისარ არს ღმერ-
თი აპოლონ⁴.

8. მერვე თხრობაჲ არს ანუ⁵ პილასოჲსათჳს ანუ⁶ ველლერო-
ფანტისთჳს⁶, რამეთუ ორივე ესე საეჭუელ⁷ არს. ხოლო⁸ თხრობაჲ იგი ესე
არს. რამეთუ მამულსა ველლეროფანტისსა აღმოეცენა მვეცი რაჲმე სამ-ცხო-
ველი, რომლისა⁹ წინა კერძოდ იყო ლომისაჲ და უჳუნა კერძოდ მფრინველისაჲ,
ხოლო საშუვალი მისი მფრინველ. ვინაჲცა მძვნვარედ განხრწნიდა სოფლებსა¹⁰
მას ლუკიელთასა, სადა იგი მეფობდა პრეტოს, რომელმან უბრძანა ველლე-
როფანტის მოკლეჲ მვეცისაჲ მის, რომელსა ეწოდებოდა ჰიმერრა, და შუათა-
გან¹¹ მისთა აღმოეცემოდა¹² ცეცხლი, რომლითა ძნიად მოსაკლავ იყო. ხოლო
ველლეროფანტი ღმრთისა მიერ განმარჯუებითა¹³ პოვა ცხენი პილასოჲ, რომ-
ლისათჳს ითქუმოდა ქონებაჲ ფრთეთაჲ და წყალი დამოსწუთოდა ბჳალთა
მისთა, ვინაჲცა მის მიერ მოუტდა ბრძოლად მვეცსა მას და თანა შემწედ
აქუნდა ფრთოვანობაჲ იგი ცხენისაჲ ფრთოვანობისათჳს მვეცისა. და დადვა
წუერსა¹⁴ ჰორლისა თვისსა(სა) გრგოლი ტყვისაჲ და შთაუგდო იგი პირსა მვე-
ცისა მის ჰიმერრად წოდებულისასა, რომლისა მიერ აღმომდინარითა ცეცხლითა
განიდნო ტყვეი იგი და მყის მოაკუდინა მვეცი იგი.

9. მეცხრე თხრობაჲ არს ალფიოჲსათჳს. ალფიოჲ¹⁵ მდინარე არს
არკადიასაჲ. ხოლო არკადიჲ ქალაქი არს პელოპონნისაჲ¹⁶. არს უჳემ¹⁷ წყა-
როჲ ქალაკსა სიკილიისასა, სახელით არეთუსა. თქუმულ არს, [ვითარმედ ესე
მდი]ნარე ალფიოჲ ეტრფილა წყაროსა არეთუსას და მყის განკუეთა¹⁸ უფს-
კრული ზღუსაჲ და წიაღდა სიკილიად და მივიდა წყაროსა არეთუსას. და არა
თანა [შე]ერია მარილოვანსა მომუხაობასა¹⁹ ზღუსასა, არამედ სი[წმიდით] და-
იცვა ფერი და სიტკბოებაჲ თვისი.

10. მეათე თხრობაჲ არს სალამანდროჲსათჳს²⁰. [ს]ალმანდროჲ²¹
ცხოველი არს სწორი ისავრაჲსაჲ სიდიდითა გინა თუ მცირისა კროკოდი-
ლოჲსა(ჲ), რომელ არს ხუთქი ვმელისაჲ, და ზემთა ბუნებისაჲ სიგრილე აქუს
ცხოველსა მას, ვიდრემდის შევიდეს რაჲ ცეცხლად, თჳთ არა დაიწუვის და
ცეცხლსა მას დაშრეტს.

¹ ლკურიოს B. ² მიმოვჳლინ B. ³ მეტყუელებათა B. ⁴ აპოლონ B. ⁵ ანო A. ⁶ ველ-
ლეროფანტესთვის B. ⁷ საეჭუელ B. ⁸ ხოლო რამეთუ B. ⁹ რომელსა AB. ¹⁰ სოფელსა B.
¹¹ შუათაგან B. ¹² აღმოეცენებოდა B. ¹³ განმარჯუებითა A. ¹⁴ წუერსა B. ¹⁵ ალფოჲ B.
¹⁶ პელოპონნისა B. ¹⁷ უჳემ B. ¹⁸ განკუეთა B. ¹⁹ მომუხეველობასა B. ²⁰ სალამანდრაჲსათჳს B.
²¹ სალამანდრაჲ B.

11. მეათერთმეტე თხრობად არს ლუდიელი ს ა ე ტ ლ ის ა თ ჯ ს და შემოიღებვის სახედ ბრძოლისა მნებებელთა და ვერა რაჟსა შემძლებელთათჳს, რამეთუ მალე იყვნეს ლუდიელნი ეტლნი და ვერ შესაძლებელ მისაწევნელად. ხოლო სხუანი იტყჳან, ვითარმედ პილოპოჟს¹ ეტლისაგან სმენილ არს იგავი ესე, რამეთუ თქუმულ არს ვიეთგანმე, ვითარმედ პელოფს ლუდიელი იყო და არა ფრიგველი² და თჳსთა მიერ ეტლთა სძლო ჳნომაოსს და მიერთგან მოიღებვის იგავი ესე ლუდიელთა ეტლთა მიხედვისად.

12. მეათორმეტე თხრობად არს ორესტოჲს თჳს და პჳლადის თჳს. ესე ორესტი ძე იყო აღამემნონისი³ და ესოდენი სიყუარული აქუნდა ურთიერთას ორესტის და პჳლადის, ვიდრემდის მოკუდა რად პჳლადი მის თანა შთაჰყვა⁴ ორესტი ვიდრე ჯოჯოხეთადმდე.

13. მეათცამეტე თხრობად არს მოლჳონი დთათჳს. იყო ვინმე დედაკაცი თრაკევს⁵ დამკვდრებული, სახელით მოლჳონი. ამას ესხნეს ორნი ძენი ოტონი⁶ და ეფიალტი. ესენი რად წელ აღარძნებოდეს და თითოეულსა მოქცევსა წელიწადისასა⁷ შეემატებოდა სიგრძესა წყრთად და სივრცესა მტკაველი. ხოლო იქმნეს ესენი მაგინებელ და ამპარტავან და ესოდენ შემკადრებელ, ვიდრელა კელ ჰყოფდეს ბრძოლისა ყოფად ღმერთთა მათ მიმართ, რომელნი იგი ითქუმიან ზეცისად. რამეთუ განიზრახეს ორთა მათ შთათა თრაკეთისათად, რომელთა ეწოდებვის ოსსა და ათო, რადთა ოსსად დადგან ათოსა ზედა და მათ მიერ აღვდენ ზეცად, რომლისათჳსცა ზევს განრისხნა მათ ზედა და ელვათა მიერ მეხ-დატეხით წარწყმიდნა იგინი. ხოლო იყო პირველ დაწუვისა მათისა ხრიზმოსი, მიცემული დედისა მათისადა, ვითარმედ ამპარტავანებისათჳს მათისა მეხდატეხილ იქმნენ⁸.

14. მეათოხმეტე თხრობად არს ლავკრინთოჲსათჳს⁹. ლავკრინთოჲ მთად არს კრიჳისად და მას შინა ქუაბი მღვმოვანი, ძნელი შთასავალად და აღმოსავალად, სადა იგი შთადგებულ იქმნა მინოტავროს¹⁰. და ვინადგან ძნელი იყო განვლად [ლა]ვკრინთოჲსად, ამისთჳსაცა აწ ღმრთისმეტყუელმან სახედ მ[ოილო] ძლიერებისა და განუვლტოლველობისა დიდისა ბასილ[ის სიტ]ქუათადსა. არა ხოლო ესე, არამედ ბადესაცა რასმე იტყჳს, რომელსა შეიქმან მსხჳლთა საბელთა მიერ სანადიროდ ლომისა¹¹, დათჳსა. ირმისა და სხუათა უძლიერესთა მვეცთა.

15. მეათხუთმეტე თხრობად არს მინოოჲსად და რადამანთოჲსათჳს, ესე იგი არს მინო¹² და რადამანთო¹³ ითქუმიან ძედ დიოჲსსა¹⁴. მინო იყო სჯულის მდებელად ჩინებულ¹⁵ მამისაგან თჳსისა, ხოლო რადამანთოს¹⁶ მსაჯულ სამართლისა¹⁷, რომელსა მამისაგანვე ესწავა სიმართლე. ამათთჳს უკუე¹⁸ იტყჳან გამოჰეტყუელნი და თვთ პლატონცა, ვითარმედ მო-რად-კუდეს ესენი, ვერ ეუფლა მათ ბნელი, არამედ ჳალაკმან ნეტართამან და ველ-

1 პელოპოჟს B. 2 ფრიგველი B. 3 აღამენონისი A. 4 შთაჰყვა B. 5 თრაკეთს B. 6 ოტონ B. 7 წელიწადისასა A. 8 იქმნენ B. 9 ლავკრინთოჲსათჳს abs A (გადამწერი ჩანს გადამხტარა მეორე სიტყვაზე, რაც მოწმობს, რომ ეს ხელნაწერი ნუსხა არის). 10 მინოტავროს B. 11 + და B. 12 მინოდა B. 13 რადამანთო B. 14 დიოჲსა B. 15 ჩენილი B. 16 რადამანთო B. 17 სამართლისა A. 18 უკუე BA.

მან ილქსიოდასამან შეიწყნარნა იგინი. ხოლო სახელი ილქსიოდასა, რომელ არს ალქსიოდა, გინა აპოლქსიოდა¹, ესრეთ გამოითარგმანების, ვითარმედ «განსასუენებელი უჯაქოდა» ესე იგი არს ადგილი ქსნილი² და თავისუფალი ტანჯვათაგან. ხოლო ასფოდელტოდა სახელი არს მწუხანვილისადა, რომლისადა სული სულნელ და ფერი შუენიერ³ და ძირი მი[სი] წამალ სარგებელ.

16. მეათექუსმეტე თხრობადა არს ღადირთათჳს. ღადირნი ადგილი არს კერძოთა დასავალისათა, და ადგილი იგი დასასრული არს ზღვსადა, და რეცა ხერთვისი რადმე ჩუენდა მომართისა ამის ზღვსაგან ატლანტიკოდასა ზღუად. ვინადაცა თქუძულ არს, ვითარმედ არღარა თანა წარივლებიან ნავებითა ღადირნი, რადთამცა შევიდა ვინ ამიერ ჩუენ კერძოთ ზღვთ ზღუასა მას ატლანტიკოდასასა, რომელი იგი კლდოვან არს და ბნელ. ხოლო ღადირ სახელედვა, [რომელ] არს ქედი, რამეთუ ვითარცა ქედი ქუეყანისადა არს აგილი იგი ღადირისადა.

17. მეათხვამეტე თხრობადა არს ცხენისა მისთჳს, რომელ მან განხეთქნა საკრველნი, რამეთუ ომი[როს]ს გამომეტყუელსა ენება რად გამოჩინებადა სიმახვლისა⁴ და მჭურვალეებისადა, რომელი აქუნდა დიომიდ[ის] ბრძოლათა⁵, იგავით მიამსგავსა იგი იროას და გამოთქუა მისთჳს სიტყუად მარცულედი, ვითარმედ «ამის ვისიმე დგომად ცხენისადა სასმენელ იქმნა ბავათა ზედა».

18. მეათრვამეტე თხრობადა არს დლითი დღე დათესულთა და აღმოცენებულთა გმირთათჳს. თივას ვიოტჯადასასა⁶ ითქუმის ვიეთთჳსმე კადმოდასგან გინა იასონისგან ანუ სხვსა ვისგანმე, ვითარმედ მიიხუნა კბილნი ვეშპისა დელფინისანი და დასთესნა ქუეყანასა შინა და მიერ⁷ აღმოკდეს კაცი შეჭურვილნი, რომელნი იგი ჩნდეს ქუეყანასა ზედა წელთადათგან აღმართ და ესრეთ მდგომარენი ჰბრძიდეს ურთიერთას და სხუათაცა.

19. მეათცხრამეტე თხრობადა არს შვდ ბჳეთათჳს თივადსათა და ეგვპტისათა, რამეთუ შვდ ბჳე არიან ბჳენი ელადასანი, აღშენებულნი ამფიონოდას⁸ და ზითოდასგან⁹ ბარბითითა. ხოლო ეგვპტეს და თიბას არს ქალაქი ესეოდენ დიდი, რომელსა ას ბჳე ჰქონან. ამათ თანა საკრველ იქმნებიან ზღუდენი ბაბილოვისანი, აღშენებულნი სემირამისნი¹⁰ საზომითა სიმაღლისადათა დიდ, ხოლო სიგრძისადათა¹¹ ოთხას სტადიონ, რომელნი აღიშენნეს აღიზითა გამოცხობილითა და ნავითთა განდნობილითა. ესე არიან შვდნი¹² სახილავნი, რომელთათჳს წარმოიტყუს ფილონ ბიზინტიელი [პირველად] სამოთხესა დაკიდებულად¹³, მეორედ პირამიდთა, რომელნი არიან მემფუსს, მესამედ ზევს ულკშპიას, მეოთხედ კოლოსსოდა როდოდასადა, მეხუთედ¹⁴ ზღუდენი ბაბილოვისანი, მეექუსედ ეფესოდასა ტაძარი არტემისი, მეშვდედ საფლავი მავსოლოდას კარიოელისადა.

¹ გინა აპოლქსიოდა abs B. ² შუენიერ B. ³ ბრძოლათასა B. ⁴ ფვოტჯადასასა B. ⁵ ამიერ B. ⁶ ამფიონოს B. ⁷ ზითოდასგან B. ⁸ სემირამისნი B. ⁹ სიგრძისადა მის B. ¹⁰ შვდ B. ¹¹ დაკიდებულსა B. ¹² +მეხუთედ A (ორჯერაა).

20. მეოცე თხოვრება არს საფლავისათვის მავსოლოდეს კარი-
ოელისა. მავსოლო იყო მძლავრი კარიადსად, რომელმან აღიშენა თავისა
თვისისა საფლავი ფრიადითა წარსაგებელითა და ნივთთა სიმძიმითა ლამსა¹
ზედა და უყესა² და მდებარე არს შინაგან საფლავსა მას გარეშეცვულსა მო-
რევთა მიერ. ამას თანა მოივსენებიან პირამიდნი, რომელ არიან ქალაქნი ეგ-
პტისანი, რომელთა იგი³ ზუნენ ქრისტეანენი უწოდთ საზღვრად იოსებისდა⁴,
ხოლო წარმართნი საფლავად მეფეთა რომელთაჲ. და არიანცა ეგრეთ თქუმუ-
ლისაებრ იროდოტოვსსა, რამეთუ საზღვარი იგი იოსებისი შემდგომად მიერ
გამოსლვისა ძეთა ესრაელისათაჲსა ყვნეს ივინი წარმართთა საფლავ⁵ მეფე-
თა მეკერპეთა. ხოლო კულუსოვსთს თქუმულ არს, ვითარმედ როდეს აღმარ-
თებულ არს ანდრიანტე რვალისად განსაკვრებელი სიდიდითა⁶.

ამათ უკუე შუდთა სახილავთა, რომელ [არიან] ესე: ეფესოს ტაძარი არ-
ტემიდისი, ზლუდენი ბაბილოვნისანი, პირამიდნი⁷ ეგპტისა[ნი], საფ[ლავი],
მავსოლოდესი⁸, შუდ ბჳე თებაიდისად, ანდრიანტე კოლოსოვსად⁹ და ტაძარი
კზიკოვსად,—ესე ყოველნი სახედ შემოიხუნა დიდმან გრიგოლი შეენიერებო-
საძუს და სიდიდისა სასნეულოთა მათ დიდისა ბასილის მიერ აღშენებულთა-
ბჳეთა კესარიისათა.

¹ ლამთა B. ² უყეთა B. ³ იგი abs B. ⁴ იოსებისა B. ⁵ საფლავად. B ⁶ ხოლო კულუსოვს-
თს... სიდიდითა abs. B. ⁷ პერამიდნი B. ⁸ მასაოლოდესი A. ⁹ კოლოსოვსად B.

ნიკლიანეს პირველისა ბანძიძებისა ზღაპრობანი

1. ემპედოკლი სიკილიელი იყო ნათესავით, პითაგორელი ფილასოფოსობით, რომელი იძლია ცუდად მზუაობრობითა, რადთა აღიტაცოს და სამსხურპლო იქმნეს, რომლისათვისცა ჰგონებდა რაჲ ზეცად აღტაცებასა, ეტნიოხსა ცეცხლ[სა] შინა შთააგდო თავი თვისი. ხოლო თქუმულ არს ცეცხლისა ამისთვის, ვითარმედ აღმოეცენების საბერველთაგან ეფესტოჲსთა მთასა რომელსამე ზედა, რომელსა ეტნი უწოდიან. და მიერ ველად შთაიზიდვის წყლებრ დენით. და მთად იგი არს ქალაქსა სიკილისასა, მეზობელ ქალაქსა კატანისასა. ამას ცეცხლსა შთაიჭრა რაჲ ემპედოკლი¹, ინება ყოველთა ღმერთმან სამხილებელად სილაღით დაწუვის ამისისა, შეუწუველად დაცვაჲ სანდალისა მისისა, რადთა ცხად ყოს, ვითარმედ უგუნურებითა თვისითა შეიწუა იგი მიშუებითა ღმრთისადათა, რადთა მიეჯადოს პატიჲი სილაღისაჲ. თქუმულ არს უკუჲ, ვითარმედ ამას მთასა ეტნისასა ოდესმე იპოვნეს მამად ძითურთ, და მყის წინაშე მათსა იპოვა შთამდინარეობად იგი ცეცხლისაჲ და უღონო იყვნეს განვლად. მაშინ ძემან აღიკიდა მამად თვისი, რადთა წარიყვანოს. ხოლო ცეცხლი იგი შეკდიმებულ იქმნა საქმესა ამას ზედა და განიკუთუა ორად, ვიდრემდის უვნებელად განვლეს ორთავე მათ.

2. ტროფონი და ემპეოტიმონ და არისტონ გრძნეულ იყვნეს, ქუეყანით ვოტიადთ, ქალაქით ლევადიად სახელდებულ[ისა]. და ესენიცა ცუდად მზუაობრობითა ძლეულნი, ზეცად ა[მ]ა[ლ]ლებისა მგონებელნი, ქუესკნელს ქუეყანისასა დაჰქ[ვ]დეს, სადა იგი განიხრწნეს რაჲ და უჩინო იქმნეს, საგრძნეულო იქმნა ადგილი იგი, რომლისათვის მოიღებვის იგავი რაჲმე ტროფონიოჲს მიერ შემზადებული მკმუნვარეთათვის და არა ოდეს მოცინართა, ვითარმედ ყოველი საგრძნებაესა მას შთამავალი გაუცინებელად აღმოვალს მიერ, რადთა კმუნვიდეს და უფერულობდეს სამარადისოდ სამხილებელად მათდა, ვითარმედ უფერულ არიან და არა ოდეს ღირს სიცილისა ღირსნი იგი ტირილისანი ხრწილებისა და სიკუდილისათვის. ხოლო გრძნებისა გელოვნებაჲ ამით მოიგეს ტროფონიოს და ძმამან მისმან ალამიდის, რაჲამს თვისსა სავმართა მიერ აღუშენეს აპოლონს.² ტაძარი დელფოჲსაჲ*.

3. პროტევს ნათესავით იყო თრაკი, რომელსა ძე ესხნეს მოლონ და ტილელონონ, რომელნი იგი მოსწყუდნა ირაკლი ავაზაკობისათვის მათისა, რო-

¹ ემპედოკლი A. ² აპოლონის A.

* ამ თხრობაზე მითითებულია I ტექსტში (ნახ. I, 11).

მელსა ზედა მწუხარე იქმნა პროტეა და შთაიგდო ზღუასა თავი თვისი. ხოლო ღმერთთა შეიწყალეს და გარდაცვალეს იგი, რადთა იქმნეს იგი ეშმაკ ზღუს პირისა. ამისსა შემდგომად მივიდა და დაემკვდრა ფარდნისონს, ვინაჲცა იქმნა პროტეოს, რომლისათჳს თქუმულ არს, ვითარმედ ფოკოელთა თანა იქცეოდა და მიიყვანა ელენი ალექსანდრესი, რამეთუ მო-რად-ვიდა იგი ელადათ, მიეცა მას კერპი მისი. ხოლო შემდგომად ტროელთა ბრძოლისა მო-რად-ვიდა მენელაოს ეგვბტედ, მიეცა მას ელენი პროტეადსგან, ესე პროტეა სხუთი სხუად იცვალეზინ,—რადთა ვერ შეისწაონ იგი მიმავალთა მისსა,—ოდესმე ესრეთ და ოდესმე ვგრეთ ქმნითა, [რადთა] არა თავს იღებდა იგი შფოთებასა მისსა მომავალთასა, რომელნი ეძიებდეს მისგან გრძნებათა და ოცნებათა¹, ვითარცა განთქუმულისაგან მოგობასა ზედა.

4. ირაკლი ითქუმის ძედ დიოქსისა და ალკმინისსა და ვითარცა ირ[ო]ვოდ აღმასრულებელად ათორმეტთა ღუაწლთა, რომელსა ესუა ცოლი დიიანირა, რომლისა სიხმრევ თანაყოფითა მიიწია აქელოოდ მდინარედ, ვინაჲ იგი შვა ვილლა. და მიჰყვანდა რად მამულად თვისსა, იხილა იგი ნესოს, ერთმან იპპოკენტავროსთაგანმან, და ეტრფიალა. და ენება მდინარესა თანა რასმე შინა [-----]მისი. რომელი ესე ცნა რად ირაკლი, ისრით განგუმეროილ ყო ნესოს, რომელი იგი მოკუდებოდა რად, სისხლისა თვისისაგანი მისცა დიიანირას და ჰრქუა მას, რადთა, უკეთუ იხილოს ირაკლი ტრფიალებულად სხვა ვისსამე, სისხლისა მისგანი სცხოს სამოსელთა მისთა და თვისადვე ტრფიალებად მოიზიდოს. ხოლო ირაკლი ეტრფიალა რად ირას, ასულსა ევრეტოქოსსა², რომელი იგი ტყუედ მოყვანებულ მოეზიდა თვისსა, რომლისათჳს ეშურვა დიიანირა და სისხლისა მისგან ნესოქსა სცხო სამოსელთა ირაკლისთა. და რამეთუ სისხლი იგი კაცის მკლველისაჲ იყო, ამისათჳს მყის აღევზნა ირაკლი. და ვითარცა დაიწუევოდა, შთაიგდო თავი თვისი მახლობელსა მას მდინარესა და ყო იგი წყალ ცხელ, ვინაჲ იქმნეს მიერიოთაგანი ცხელნი წყალნი თერმოპოპლისანი შორის თეტტალი[ი]სა და ფოკიდოქსა.

5. ტანტალოს მეფე იყო ფრიგველთა. რომელმან მიჰხადა³ ღმერთთა ოდესმე და სანოაგედ მათდა დაკლა და დაჭრა და შეაგბო და დააგო ძე თვისი, რომელთაგანმან დიმიტრი მიიღო ასოთა მათგან მჭარი და შექამა. ხოლო სხუათა მათ ღმერთთა შეიწყალეს ტანტალოს და დაუკრდა, ვითარ მომადლებისათჳს მათისა შეურაცხ ყო ძე თვისი. ამისთჳს შეაწყენეს ურთიერთას ასონი მისნი და განამრთელეს პელოპოს, და ნაცვალად შექმულისა მის მჭრისა, შეუდგეს⁴ მჭარი პილოქს ძუალისაჲ, ვინაჲცა ყოველთა პელოპიტთა თითოეულსა მათსა შესასწავებელად მჭარსა თვისსა ჰკიდავს ძუალი პილოქსაჲ*.

6. ფრიგველნი ჰმსახურებდეს რეას, კრონოქსსა უკუე ცოლსა, ხოლო სხუათა დედსა, რომელი იგი მიდგომილ რად იყო, კორივანდთა მიერ განიჭრა მახვლითა სიმრავლისათჳს სიძვათა მისთაჲსა, რომელსა, რაჲმს უზოროვიდეს ფრკვიელნი, მჭართა [და წყვილთა თვისთა მახვლითა დაიჭრიან და

¹ უცნებათა A. ² ევრეტოქოსსა A. ³ მიჰხადა A. ⁴ შეუდგეს A.

* ამ თხრობაზე მითითებულია I ტექსტში (ნახ. 1, 9).

ამას თანა იმღერიან და განსცხრებიან ნესტუებითა¹ და ქნარებითა; რაათა ვმათა მათთა გემოვნებითა უტკივარად თავს ისხნენ წყლულულებანი, და შემდგომად ესევეითარისა მის ზორვისა არაწმიდებით ჰყოფენ აღრევასა დედათასა. ხოლო წარმართთაგანნი ვინმე უგუნურნი ძუელსა მას ჩუეულებასა აწცა იპყრობენ აღილთა შინა მთ[ისა კა]რ[იკ]აქსათა და ასოთა თჳსთა დაიჭრიან მახვლითა.

7. მი თ რ ი (ს) სპარსთა მიერ საგონებელ არს, რაათა ვითარცა მზე იმსახურებოდის, ხოლო სხუათა მიერ ზედამდგომ ცეცხლისა სახელ იდების, ხოლო სხუათაგან მსაჯულად ძლიერებისა. ხოლო ვერ ვინ შემძლებელ არს [ხ]ორვად მისსა, უკუეთუ არა მრავალ-რიცხუნი ტანჯვანი თავს ისხნეს და ამით სახითა აჩუქნოს მისა მიმართ სიწმიდე და უ[ენ]ებელობაჲ თჳსი, რაჲთა იტანჯებოდის პირველად უსუბუქესადრე და მერმე უმძიმესად. და ყოველსავე შინა სრულ იპოოს: ცეცხლისა განვლასა, ყინელისა თავსდებასა ვიდრე ოც დღემდე, და კუალად ორმეოცდაათ დღე შიმშილსა და წყურილსა, გზა-მავლობასა და ზღუა-მავლობასა, და ამით ყოველთა შინა მლოცველობასა.

[მ]ერვე ესე თხრობაჲ იქსენების ზღაპრობასა შინა მესამესა წმიდისა ბასილის ეპიტაფიასასა*.

8. პ ო ლ ჯ ქ ს ე ნ ი ასული იყო პრიამოსი, რომლისა ქორწინებაჲ ენება აქილევს და შევიდა ტურიად, და ნაპრალისა რაქსაგანმე ისრით განგუმერილ იქმნა ჳპოპარიდოსგან, და მოკულდა ტაძარსა შინა აპოლონისსა. ხოლო უკუანაქსენელ განძლიერდა რაჲ ძე მისი პჳროს, გამოუჩნდა მას ჩუენებით და ჰრქუა, რაათა დაკლას მისთჳს პოლჯქსენი, რომლისა ძლით იგი წარწყმდა. ხოლო მან მიიყვანა იგი და დაკლა საფლავსა ზედა მამისა თჳსისასა.

9. მ ე ნ ჯ კ ე ვ ს ძე იყო კრეონ თ(ი)ველთა მეფისაჲ. ხოლო თიბელნი ბრძოლებოდეს რაჲ შჳდთა მჭედართ-მთავართაგან, უმოგუნა მათ ტირესია მოგუმან, ვითარმედ მიენიჭოს მათ ძლევაჲ ბრძოლასა შინა, უკუეთუ ნათესავისაგან მან მეფეთაქსამან [-----] თავი თჳსი მისცეს სიკუდიდ თჳთ თავით თჳსით აღმოცენებულთა მათ კბილებისა მიერ ვეშაპთაქსა. ესე რაჲ ესმა მენჯკევს, მიცემითა თავისა თჳსისაათა განათავისუფლა ქალაქი იგი, რაჲთა სიკუდიდ მიეცა თჳნიერ [შ]ობისა მამისა² მისისა.

10. ლ ა კ ე დ ე მ ო ნ ე ლ ნ ი ბრძოლასა შინა პელოპოსს ქალაკისასა შემდგომად მძლავრ ძლევისა ათინელთაქსა, მნებებელ³ იქმნენს ბრძოლად თანამებრძოლთაცა თჳსთა. და მიიწინეს თიბელთა ზედა ზედამისლვითა ლევჳკტოს ქალაქსა თიბასისასა, და ეკუთვნეს რაჲ, ვერ მიემთხვნეს კეთილად წინააღდგომითა თიოელთა მჭედართ-მთავართაჲთა. ხოლო ვერ მიმთხუევა მათდა ესე იქმნა, რამეთუ სკედასოს ლევჳკტოელსა სამ ასულ ესხნეს, რომელნი იგი აგინენს სერობად მიწოდებულთა მისგან ლაკედემონელთა ვიეთმე. და გინებესავე თანა მოსწყუნე(ს)ცა, რაათა არა მამასა თჳსსა განუცხადონ გინებ[ა ყოველი] თჳსი, რომელმან იგი ისწავა რაჲ, სწყუევა ყოველთა ლაკედემონელთა, რაათა

¹ ნესტუებითა A. ² მამისა + ბრ (თავზეა დასმული სხვა ხელით). ³ მნებებელ + თასა (თავზეა დასმული სხვა ხელით).

* ეს თხრობა იხსნება აგრეთვე „ზღაპრობანი კუალად იესუჲსი“-შიაც (ნახე I, 18).

მასვე საფლავსა ზედა ასულთა მისთასა იძლინენ და დაეკუთნენ, რომელი ესე იქმნაცა.

11. ლაკედემონელთა ენება მოქალაქეთა და მგედართა თვსთა ახოვან ყოფად წყობათა შინა, ამისთვს დღესასწაულნი შემოიკრიბნიან და წინაშე ბომონთა ჭაბუკთა თვს[თა] გამო]სცდიდიან მრავალგზის მიმთხუფევითა შოლტებ[ისადათა], რომელმანცა უმრავლესი დაითმინოს¹, უმეტესი ნიჭი[-----].

12. არტემი ქალწული იყო და წმიდაჲ, ხოლო იხარებდა უც[-----] დაითხეოდ[იან] ბომონსა მისსა ზედა*.

13. სოკრატე ათინელი იყო ფილოსოფოსი. ამას აბრაღეს ანჯტოს, კემელიტოს, ვითარმედ მწამლველობითა და მიცემითა კონიადსა მთაჲს და განხრწნის ჭაბუკთა. ამისთვს მისვე კონიადსა სუმითა სიკუდილ დაისაჯა.

14. ეპიკტიტოს ფილოსოფოსსა შეეკრნეს წვენი მძლავრისაგან მაკედონელისა და იკითხებოდა მისგან, უკუეთუ ჰნებაგსა განჯსნად. მიუგო: რაათა შეკრულ ვარ მე, რომლისა ესე სული ვერა რაათ ოდეს შეიკრვის?

15. ანაქსარხოს ფილოსოფოსი შეპყრობილ იქმნა არქელაოს მძლავრისა მიერ და შეგდებულ ქუჩუკელსა დასანაყელსა ქერისასა, შემზადებულსა ძელისა მიერ. ხოლო იგი ეტყოდა: სძევუთ², სძევუთ ანაქსარხოსს კონებსა³, რამეთუ ვერ დასძევო ანაქსარხოს. ამას ზედა სიბრძნისმოყუარე⁴, რაათა არა რად ელმოდის გორცთათვს.

16. კლეობროს, ნათესავით ამბრაკიელი, მიემთხვა რად წ[იგნსა] ფედონ სახელდებულსა, რომელ არიან პლატონის თქუმულნი სულისათვს, დაისწავა მათ მიერ, ვითარმედ უმჯობეს არს სულისათვს განშორებაჲ გორცთაგან. გარდაიდრო თავი თვსი ზღუდესა და მოკუდა პირუტყულად.

17. პითაღორელი ფილოსოფოსნი, რომელთა პითაღორ სამიელისაგან მიიღო სახელისდებად, სჯულით-ფილოსოფოსობისათა, სახისმეტყუელეებით ისწავებდეს, რომელთაგანი ერთი იყო, ვითარმედ «არა ჯერ არს ჰამა ვ[ნდურ(ი)]სა სამსაჯვროსასა», ესე იგი არს, რაათა არავინ [ჰყო]ფდეს ქრთამითგან ცემასა სამართალისასა, რაათა [ათინელ]ნი ძუენი მსაჯულნი, რაჟამს ენების ქმნად [გნ--ნე] რადსაცა ნაცვალად სიტყვსა დამსჯელისა ეს[რეთ რად] დასასჯელთათვს, ვითარმედ «ჰამეთ ვნდური». ამისთვს იგავად ითქუმის: «არამედ ნუ შჰამ ვნდურსა სამსაჯვროსასა».

18. თეანა, ფილოსოფოსი პითაღორელი, შეპყრობილ ოდესმე იქმნა მძლავრისა ვისგანმე და იძულებოდა თქუმად სა[ილდუ]ქლოთა მამულისა მისისათა. ამისთვს კბლითა გარდაიკუეთა ენად და შესთხია პირსა მისსა, რაათა, მოეკუეთოს⁵ რად ორღანოდ ვმისად, არა რად თქუას უჯეროდ.

19. ეპამინონდა, მგედართ-მთავარი თიოელთად, მოწაფე იყო ფილოსოფოსსა პითაღორელისად და წარჩინებულ იქმნა ბრძოლასა შინა ლევტიკოელთასა,

¹ დაითმინას A. ² სძევუთ A. ³ = კონებსა(?) ⁴ აქ თითქოს რაღაც აკლია: დგა (?).

⁵ მოეკუეთოს A.

* ამ თხრობაზე მიფითებულია 1, 8-ში (მოკლეთი).

რამეთუ მმარხველ იყო საჭმელთაგან და გემოვნებათა და ვნებულებათა¹. ამის-
თხსცა დიდი ძლევად აღადგინა ლაკედემონელთა ზედა. ამისსა წესიერებასა,
ებაძვა სკიპიონ მწედართ-მთავარი ჰრომთაჲ, რომლისათჳს მიეცა მსგავსადვე
მისსა ძლევად კარქედონელთა ზედა. ამისთჳს საჭმისაგან ეწოდა სახელი ნაც-
ვალად სკიპიონ[ის]სა აფრიკანოს, რამეთუ კარქედონელ არიან აფრიკელნი.

20. ს ე ლ ლ ო ჲ ნათესავი არს დოდონელთაჲ, რომლისაგან გამოირჩეო-
დეს მდღელნი ფილომანი, რომელსა შინა აღმართებულ იყო საგრძნებელი
დიოზისი, წოდებული² მუხად დუღუნეაჲსა. ესენი, ვითარცა ღმრთის მსახურნი
განმწმდებოდეს, რამეთუ არცა იბანნიან, არცა ცხედარსა ზედა დაიძინიან, ვი-
თარ იგი სიმღერად ომირული წარმოაჩინებს: «მრჩობლ ხარით სიელლოჲ მსა-
ხურ ტაძრისა, უბანელ ფერჯით და მწოლ სივმელითა»*.

21. ს ო ლ ო ნ სჯულისმდებელი იყო ათენელთაჲ, რომელმან იგი სთხოვა
მის მიერ სჯულდებულთა მათ ფიცით დასარწმუნებელი, რაჲთა ათ წელ ოდენ
არა გარდაჰდენ სჯულისდებასა მისსა და მერმე, უკუეთუ ენებოს დაჰსნაჲ,
დაჰსნან. უწყოდა, რამეთუ შემდგომად ესოდენთა წელთა ვერლარა განეყენენ
ჩუეულებად შექმნილსა მას საქმესა. ესე რაჲ სჯულ უდვა, განეშორა მიერ ათ
წელ და მიმოვჰლიდა რაჲ სოფლებსა, იხილა ქორწინებად კრისსონ, მეფე
ლუდთაჲ. ხოლო კრისსონს ენება, რაჲთა გ[ანაკურ]ვოს სოლონ. ამისთჳს მიავ-
ლინა იგი დიდთა მათ ზედა საუნჯეთა ოქროჲსა თჳსისათა. და მოიქცა რაჲ
მიერ, ჰკითხვიდა, ვითარმედ ვის ჰგონებს იგი უმდიდრე ყოველთა კაცთა?
(ჰგონებდა, ვითარმედ მისთჳს თქუას უპირატესობაჲ ყოველთაჲ). ხოლო მან
თქუა, ვითარმედ «[ტ]ელლონ ათინელი უმდიდრეს არს ყოველთა: [არცა სი]მ-
დიდრესა, არცა წარჩინებულებასა უწყეს დღე-კეთილო[ბა]დ, არამედ უვნებე-
ლობით ცხორებასა». ვინაჲცა სოლონ [უძღუ]ბ იწოდა კრიოჲსგან, ვითარცა
უმეტესსა სიმდიდრესა ხ[ილვად] წადიერი, უფროჲს ლუდთა საფასეთაჲსა, ვი-
ნა[მთგან] საფასეთაცა დღე-კეთილობა უწოდინ გარეშეთა [მათ], რამეთუ
სამნი დღე-კეთილობანი უწყნი სიტყუანი: პირველად სულისა უვნებლობისაჲ,
მეორედ ჯორცთა აზნაურებისა ანუ სიმრთელისაჲ, მესამედ მონაგებათა
სიმრავლისაჲ. ჯ[ერ იყო] სოლონ[ი]სდა ზედა დართავად ესეოდენ სიტყუ[ა]დ
კრკსონის მიმართ, ვითარმედ «უკუეთუ ოდენ სულითა მდიდარ ხარ, კმა არს
შენდა საფასე ესე უხუებად გარეშეთა მიმართ სიმდიდრეთა».

22. ს ო კ რ ა ტ ი ს ქმნულკეთილობის და შემკობის მოყუარებაჲ ესე არს.
სოკრატე ფილოსოფოსი არს მიმომავალი უბნებსა, და ჰბაუჲთა უბრძანებ[და]
ფილოსოფოსობად და უფროჲსლა საგონებელ უჩნდა, ვითარმედ ქმნულკეთილ-
ნი ჰბაუჲნი უმეტეს მომზავებელ არიან სწავ[ლა]თა მიმართ საფილაფოსოთა,
რამეთუ ქმნულკეთილთავე უწოდდა გონება-კეთილთა[ცა], რომლისათჳს სა-
გონებელ იქმ[ნა] სოკრატე ათინელთა მიერ მამათმავალად, ვითარცა აღმ[რ]-
ჩეველი ქმნულკეთილთაჲ. იაოების უკუე პლატონცა თეეტეტოჲს მიმართ, და
ყოველგან ესრეთ მიმწერე[ლთა] სოკრატოჲსგან მოღებითა, ვითარმედ კეთილ

¹ ვნებოლებოთა A. ² წოდებული A.

* ამ თხრობაზე მითითება I ტექსტში (ნ. 1, 12).

არს თეეტიტოს, კეთილ არს ხარმიდიცა, ესე იგი არს, ვითარმედ სოკრატისა დაეჭუელ არს მისთჳს, რასა იგი ზრახვენ მისთჳს. ხოლო სოკრატისთანანი იგი განამართლებენ, ვითარმედ საღმრთო და [ა]რა-ვნებულ იყო ქმნულკეთილობისა მიმართ სიყუარულად იგი მისი.

23. პლატონის უძღებებად ესე არს. რამეთუ პლატონ ფილოსოფოსსა ესმა დიონოსისთჳს მძღავრისა სიკილიელთაჲსა, ვითარმედ მახულ არს ნ[ი]ჭითა. ვითარ იგი მის [-----]ბელნი იტყუან, ორ იყენეს მიზეზნი მუნ წიადსლვისა მისისანი: რადთა იხილოს აღმოცენებად ეტნეოფ[სა] ცეცხლისაჲ და რადთა არწმუნოს დიონოსის ფილოსოფოსობად. ხოლო ვითარცა დიდი ღმრთისმეტყუელი იტყუს, ნაყოფანება იყო მიზეზ პლატონის მუნ წარყვანებისა, რამეთუ ასმიოდა მას ტაბლა-დიდობისათჳს დიონოსის(ი)სა, რომლისათჳს მიჰყიდა იგი დიონოსი პოლიდის ნავთ-მთავარსა ლაქედემონის(ა)სა, რომელი მათ ჟამთა მუნ [მი]სრულ იყო, და მიიწია რად მიერ ევინად, კუალად მანცა მიჰყიდნა [პლ]ატონ არნიკეროსს მონად.

24. ქსენოკრატის ნოვაგთმოყუარებად ესე არს. რამეთუ ქსენოკრატის და არისტოტელი მოწაფენი იყენეს პლატონისნი და მიმთუალველნი მოძღურებისა მისისანი, ვინაცა ქსენოკრატი შექმნა წვალებად სტოელთაჲ, ხოლო არისტოტელი—პერიპატელთაჲ. ხოლო ესოდენი სიწმიდე ითქუმის ქსენოკრატისთჳს, ვითარმედ იშუებდა სანუვაგითა, ხოლო არა აღიძრვოდა ვნებულობითა, რაჲეთუ სიტყუერებისადა დამორჩილნეს ვნებანი. არამედ დიდი გრიგოლ(ი) ეგრეთცა განაქიქებს მას ნუვაგთმოყუარებისათჳს, ვითარ არა რადსა საქმელთა[განი]სა მიმართ აჩუენებდა¹ კრძალულებასა, ვითარ იგი წეს არს ფილოსოფოსთა, რადთა ა[რა] ხოლო ვნებათაგან, არამედ საქმელთაგანცა მმარხველ იყოს.

25. დიოგენის ენამეტნობად ესე არს. დიოგენი ფილოსოფოსი იყო კვნიკიელი, ხოლო კვნიკოელ ამისთჳს ეწოდებოდა ადგილსა მათსა, რამეთუ ვითარ იგი ძალთა ვმელისათა აქუს მცველობად და განმრჩეველობად, რამეთუ განარჩევენ თჳსთა და უცხოთა, ამათ ჰლიქნიან და მათ სდეენიან, ეგრეთვე ესე მსგავსებითა ძალთაჲთა სცვიდა უკუე წესთა ფილოსოფოსობისათა, ხოლო სდეენიდა და ამხილებდა ლიტონობასა და მსოფლურებასა. არამედ ღმრთისმეტყუელი მასცა განაქიქებს ენამეტნად წოდებითა, ვითარმედ ცუდად მზუაობრობით ჰყოფდა, რასა იგი ჰყოფდა.

26. დიოგენი ესე იგივე არს, რომელი ჭურსა შინა მკჯდრობდა, რომელსა შინა ღამე შევალნ სიცივისათჳს და დღივ² მზესა გა[მო]ვალნ განტობისათჳს. ვინაჲ ერთგზის ოდესმე ტფებოდა რად მზესა ზედა, მიაღდა ალექსანდრე მეფე და ჰრქუა: „რად ვნებაგს, დიოგენი, და მოგმადლო შენ“. ხოლო მან მიუგო: „სამ! ოდენ[---], რადთა არა მიჩრდილობდე“.

ამისსავე მსგავს [იყო] პტოლემეოჲს ზე ყოფილი სოტადი ალექსანდრ(ი)-ელ(ი) ფილო[სოფ]ოსი, მდგომარე ადგილსა ერთსა და შემწუარნი მზისა მიერ, რომელსა ზეით შთამოხედნა პტოლემეოჲს და მოვიდა მისა, რადთა აღიყვანოს

¹ აჩუენებდა A. ² დღივ+რ (რამეთუ?) A:

იგი პალატად. ხოლო მან იხილა რაჲ მომავალი, დაემალა მას ნატეხსა. ქუეშე¹ ქურისასა. ხოლო პტოლემეოს ზედა* და ჰრქუა მას სიტყუაჲ იამბიკონი: „მნე--ბავს მე [ჩემ]და წუეთი ერთი ბედისაჲ, ვიდრეღა სავსე ქური ერთი ცნ[ობისაჲ]“. ქური თქუა ქურის ნატეხსა ქუეშე დამალვისათჳს მისისა [---], არად ერგო მას სიღრმე ცნობისაჲ, ვინაჲთგან ვერ მიემთხვა ბედსა.

27. ეპიკუროს ფილოსოფოსი იყო, რომლისაგან იწოდებოდეს ეპიკურელნი¹. ესე ეპიკუროს შესიმინებოდა სხუათა ფილოსოფოსთაგან ვითარცა უვარისმყოფელი [-]სა განგებათაჲ, ვითარმედ არა ყოველთა საქმეთა ზედა მიიწევის. და აღსასრულად საქმეთა იტყოდა საქმით აღსრულებასა გულისთქუმათასა და არა ღმერთსა, რომელი იგი დასაბამი არს და აღსასრული ყოვლისა.

28. კრატე თიბოელი იყო, რომელსა ენება რაჲ დაწყებაჲ კვნიკოელთა ფილოსოფოსობისაჲ, აღიხუნა მონაგებნი თჳსნი, მი[უთ]ხინა ერსა, ქადაგა და თქუა: „მპრობელი თჳსთა განუ[ტ]ევებს პურობილთა, რაჲთა პურობილთა ვერ შეიპყრან მპრობელი“. ხოლო ძალი ამათ სიტყუათაჲ ესე არს, ვითარმედ „მე კრატეტოს, რომლისა სახელი მპრობელად გამოითარგმანების, მე მპრობელი განუტევებ პურობილთა, რომელ არიან მონაგებნი ჩემნი, რაჲთა არა მათ შემიპყრან მე“. ესე თქუა და [ყ]ო სახლი თჳსი [ვე]ლ ცხოვართა საძოვინელ, რომელსა ეწოდებოდა მილოვატო, რომელ არს სახალენე, რამეთუ ხალენი ცხოვარისაგან იქმნების.

29. ტრიფნიანობაჲ ითქ[უმი] კვნიკოელთა ფილოსოფოსთათჳს ანტისტენოჲს გინა ზინონოჲსთჳს, რამეთუ ესე საცილობელ არს. ესე, რომელიცა იყო ორთ[ა ამათგანი], განძუნებასა სამე ზამთრისასა და დამთხუეეასა [ნ]ა[ვის]სა დანთქმისასა მადლობით თავსმდებელი იქმნა სიგლახაკითა [---] ეათა მიერ შემთხუეულისა², და ესრეთ თქუა: „ვაშა, ჰ ბედო, მადლს აღგიარებ, რომელმან ჩემთა დიდთა სიმდიდრეთაგან [--- ხოლო] დამიშთინე ტრიბონი“.

ტრიბონი უწოდიან შესამოსელსა ბალნისასა საფილოსოფოსოდ განწესებულსა.

30. ანტი[ს]ტენო არს ფილოსოფოსი კვნიკოჲსა, რომელი იგი იცა [ვი]სკანმე და იწყულა პირითა, ხოლო მან მიიღო ქარტაჲ და გამოსახა მას ზედა მცემელი თჳსი და დაიწება პირსა და ეგრეთ მიმოვიდოდა.

31. [პ]ანი[დ]ი[რი?] ფილოსოფოსი იყო ჰრომაელი, რომელი იგი დღესა ბარბაროზთა-მიერისა ქალაქისა ბრძოლისასა ესოდენ დადგა [---]ვად სიცხესა მზისასა, ვიდრეღა გარდამოვდა ზეცით ცეცხლი [და] შეწუნა ბარბაროზნიცა იგი და ფილოსოფოსიცა.

32. [პ]ო[ტ]იდეა ქალაქი არს თრაკი[ი]საჲ, რომელსა შინა იყო ფილოსოფოსი ვინმე, რომელი იგი ჟამსა ზამთრისასა დადგა ლოცვად ღამე ყოველ და ესოდენ ამაღლდა სულითა, ვიდრემდის ვერღარა იგრძნობდა [ყ]ინელსა ზამთრისასა.

33. არკადიელ საძიებელ ესე არს, რამეთუ ომიროს გამომეტყუელი მიიწია რაჲ არკადიად, რომელ არს სოფელი პელოპონისაჲ, პოვნა მესათხველე-

* აკლია ზმნა (დაჰხედა?).

¹ ეპიკორელნი A. ² შემთხუტულისა A.

ნი, რამეთუ იხილვიდეს. ჰკითხა მათ და ჰრქუა: „შუ კაც არკადიელნო, ბად-
კელოვანნო, ნუ ბადებითა იპყართ რაჲ [-ა-]“? ხოლო მათ მიუგეს: „რანი ვიპყ-
რენით, იგი განგუევე[ლთნ]ეს¹, ხოლო ვლთოლვილნი ესერა გუყვანან“. ხოლო
ძალი სიტყვსაჲ ამის ესე არს, ვითარმედ „მძრომალენი რომელ ვიპყრენით, იგი
მოვსწყუდენით, ხოლო რომელ ვერ ვიპყრენით, ესერა გუყვანან“. ესე იგავი ვერ
გულსცმაჲ ყო ომიროს. ამისთჳს მცირედ რაჲ თანა წარჰჳდა, მოიშთო მწუხარე-
ბისაგან. ხოლო თქუმულ არს, ვითარმედ: წინა მოვსწავა ომიროსს ხრიზმოსთა
მიერ ესრეთ, ვითარმედ ოდესცა [წინა] დაემთხზოს მას საძიებელი ვერ აღსა-
ცსნელი, [მყის] მოკუდომად არს.

34. არისტოტელე ფილოსოფოსი მოწაფე იყო პლატონისი, ესოდენ
მიდევნებული ბუნებათა-მეტყუელებასა, ვიდრემდის არა რაჲსა არსთაგანისა
ენება დატევებაჲ თჳნიერ ცნობისა, [ვითა]რ იგი არიან ნივთნი ცისა და ქუე-
ყანისა, ზღუსა, ჰაერისა, ეთერისა, ცხოველთა, [ნერგთა], წჳმისა, თოვლისა,
ძრვისა და კომიტთაჲ. ამით [ყოველ]თა თანა გულს იდგინა ევრიპოასაცა მო-
ქცევთა პოვნად და მიწთომად ბუნებათა-მეტყუელებასა მათსა. ამისთჳს მივიდა
ზღუს კიდედ და დაჯდა ადგილსა მას ევრიპოდ სახელდებულსა, სადა იგი დღესა
შინა შჳდგზის მოიქცევის ზღუაჲ და კუალად შჳდგზის განგმების. ხოლო ამისსა
ძალსა ვერ უძლო გამოთქუმად არისტოტელე, თუ ვითარ იქმნებოდა. ამისთჳს
შთააგდო თავი თჳსი ზღუსა და თქუა: „ვინაფთგან არისტოტელეს² არა აქუს
საძიებელი, აქუნდინ საძიებელსა მეძიებელი“, ესე იგი არს, ვითარმედ საძიებელ
ჩემდა იყო პოვნად, თუ ვითარ იქმნებიან მოქცევენი ევრიპოასანი, და ვინაფთ-
გან არა მაქუს მე საძიებელი, ვაქუნდე მე საძიებელ[სა].

35. ჯურღმული კლეანთოჲსაჲ თქუმულ არს ამისთჳს, რამეთუ კლე-
ანთოს ფილოსოფოსი ამის ჯერისათჳს განსაკურვებელ იქმნა ფილოსოფოსთა
შორის, ვინაფთგან შრომით და სიგლახაკით მოთმინე ჯურღმულით³ აღმოასხმი-
[იდა] წყალსა და მისცემდა სასუმლად თანაწარმავალთა და ამით მოირეწდა
სასაქიროსა საზრდელსა თჳსსა.

36. საბლისათჳს გამლთა ანაქსალოროჲსთა ვერაჲ ვ[ი---].

37. უშუერისათჳს ძაღლისა ესევეთარი თხრობაჲ არს. ომიროს
სიტყჳს-მოქმედმან ქუდეტი შეუქმნა დია[ს], რაჲთა ვერვინ იხილვიდეს, ვისი
მას არა უნდეს, ღონისძიებისაებრ წარმართთაჲსა, რომელნი იგი ზღაპრობენ,
ვითარმედ თხემი ძაღლისაჲ ზედა დაარქუა მათ ყოვლად განთქუმულმან [პ]ლო-
ტონოს, რაჲთა იყოს იგი სახედ ჳმირთა ჯოჯოხეთისათა.

38. ირაკლიტოს და დიმოკრიტოს არა ერთსა ჟამსა იყვნეს, არა-
მედ მ[ასვე] და ერთსა საქმესა მოქმედ იყვნეს. დიმოკრიტოს უკუჲ⁴ სიცილით,
ხოლო ირაკლიტოს ტირილით მბასრობელ ამაოებასა სოფლისსა. იგი იყო ავ-
დარიტელი, ხოლო ესე ეფესოელი.

39. ხოლო ფალლოსათჳს ესე სათქუმელ არს, [ვითარმედ] საზო-
ველნი იყვნეს დიონისისნი, ხოლო შემდგომი ბილწებისა[თჳს] მელა[ნ]პილოს
და [ა-იყ--] ირაკლის თანამოდგამ იყვნეს ბილწებისათჳს და მის მიერ შეპყრო-
ბილ და შეკრულ და კუალად განტევე[ბულ].

¹ განგუევე[ლთნ]ეს A, ² არისტოტელ ესე A. ³ ჯურღმულით A. ⁴ უკუ A.

40. ხოლო პანაჯს თვს მეორისა ზღაპრობათა სრულად არს, ვითარმედ დამწინდებელთა მიერ პინელოპიდე დაჲ მისი.

41. ირაკლის [ვუთუნოს?] ამისთვის ეწოდა, რამეთუ მიმოვიდოდა ოდეს-მე და ეტკრთა შვი[ლი თვისი] ჯლლოს. ხოლო შეემშია რაჲ ყრმასა, ითხოვდა საზრდელსა მამისაგან. ხოლო მან იძია პური ქუეყანის-მოქმედისა ვისგანმე, რომელმან იგი არა ხოლო არა მისცა, არამედ გინებით უკუნ აქცია. ამისთვისცა [ირაკლი მისტაცა მას ჯარი ერთი უღელთაგან მისთა და [დაკლა] და შეჭამა იგი სრულებით. მცირედი მისგანი სცა ყ[რ]მა[სა] მასცა და საქმისა მისგან სახელ ედვა მას ვუთუნოს, რომელ არს [ჯარის] დამკლველი.

42. ტრიესპეროს უწოდიან ირაკლის ამი[სთვის, რამეთუ] ვითარ იგინი ზღაპრობენ, სამ ღამე ოდენ ძლით იშვა. ამისთვის ტრიესპეროს ეწოდა, რომელი ესე სამ ღამედ გამოითარგმანების. და კუალად თქუმულ არს მიერვე ირაკლისთვის, ვითარმედ ერთსა შინა ღამესა შეაგინნა ყოველნი ასულნი თეტიოჲსნი და შვილ ესხნეს მათგან, რომელთა მიერ ყვნა ათორშეტნი იგი ბრძოლანი და ძლევანი.

43. ხოლო ვინაჲთგან პატიოსანნი ესე სახელნი ქრისტიანობისანი აღი-შურენა ჩვენთვის ივლიანე და გალილეველ მიწოდა ჩუენ, ამისთვის ღმრთისმეტყუელი იდოლიან უწოდს მას, ვითარცა კერპთმსახურსა, და (პი)სიდიან, რამეთუ პისისს ქალაქსა შინა იმსახურებოდა საყუარელი იგი ივლიანესი ჴევს; და კუალად აღონიელ, ვითარცა მსახურსა აღონიანსსა, რომელი იყო კაც ტრფიულ აფროდიტისსა და მოკლულ არეოჲს მიერ, რომელი იყო იგიცა ტრფიულ აფროდიტისსა; და კუალად კავსიტავროდ, ამისთვის რამეთუ ყოვლად დასაწუველ კერპთა-ჰყოფდა კუროგბსა, რომლისათვის კავსიტავრო სახელსდებს, ესე იგი არს დამწუველ კუროთა.

44. კერდო ეწოდების მელსა, რომლისა მსგავსებითა მელებრ მცბიერსა კაცსა სახელ ედვა კერდოოს. ხოლო მინოს ძე იყო დიოჲსი, მართლად სახელდებული. ამისთვის ღმრთისმეტყუელი იტყვს ივლიანესთვის, ვითარმედ მინობითა ჰფარვიდა კერდობასა, ესე იგი არს მართალ-საგონებლობითა მელისა-მზაკუევარებასა.

45. პროტეეს იყო თრაკი, რომლისა ძენი მოსწყუდნა ირაკლი. ესე პროტეეს გრძნეული იყო და [თუალ]თ-მაქც[ევა]რი. [ამისთვის [თითო]ფერად იცვალეზინ, რაჲთა არა აჩუენებ[დენ მას] მიმავალნი მისა მეძიებელნი მისნობისანი. და ამისა[ვე პირი]სათვის მელამპუსცა მეგვპტელი გრძნეული თითო სახელ იქცე[ვა] და ფერსა, რაჲთა დაეფაროს ვიეთი უნდეს [სივე?]რაგითა თუალთ-მაქციერობისაჲთა.

46. სიკილას არს [ქალაქი] კატანად სახელდებული და ჴედა კერძო მისსა-მთა ეტნოდ წოდებული, და მას ჴედა სამარადისოდ თვთმცენარე ცეცხლი, რომელსა ეტნოჲს ცეცხლ უწოდიან.

47. მითრან არს წარმარ[თთა] მიერ მსახურებული მზე, რომლისა მსახურებად ვერ[ვინ ღი]რს იქმნების, არა თუ პირველად თავს ისხნეს მრავალნი-სატან[ჯველ]ნი: ცეცხლი, ყინელი და სიყმილი.

და ესე არს მითროელი [სა]ტანჯველი, რომელი ზემო ვსენებულ არს*.

48. კ ე ფ ა ლ ა რ ი დ ო იყო მძლავრი წმელისად, უწყალოდ და მომპოვნე-ბ[ე]ლი მრავალთა და უცხო სახეთა სატანჯველთად, რომლისა მიმართ წარივლინებოდიან ყოველნი უწყალოებით ტანჯვისა ღირსნი, რომლისათჳს იტყჳს (სიტყჳს)-მოქმედი ვინმე, ვითარმედ მიგიდიეს ფლობად ყოველთად მძლავრობითა მკლველობისადათ.

ხოლო ფ ა ლ ა რ ი სიკილიელი იყო ნათესავით, [ერთი] მთავართავანი დიონოსისთა, და იგიცა მომპოვნებელი უცხოთა და ახალთა სატანჯველთად, რომელმან მოიპოვა კუროდ რვალისად, რომელი იგი განაწესა განჭურვებად, რადთა მის შორის შთაიგდებოდის დასასჯელი კაცი და ჳმად კაცისად მის შემწუარისად [პი]რით კუროდსადათ გამოვიდოდის და საგონებელ იყოს, ვითარმედ კუროდ იგი ჳმობს და კჳმინავს დაწუვისა მისთჳს, რომელი ესე იხილა რად დიონოსი, ბრძანა, რადთა კაცთ-მოძულეებისა მისისათჳს თუთ იგივე შთაგდებულ იქმნეს მის მიერ შექმნილსა მას შინა კუროსა. და ესრეთ შთაგდებული დაიწუა და წარწყმდა.

49. ზ ლ ა პ რ ო ბ ე ნ მ ჳ ე ც ი ს ა თ ჳ ს, რომელი იყო ლერნის, ვითარმედ ვრგასის თავ ესხნეს. და კუალად სხუანი იტყჳან, ვითარმედ ცხრა [თავ] ესხნეს. ხოლო თავნი იგი იყვნეს გუელისანი. ესევეთარ[სა] ამას მვეცსა მოუტდა ბრძოლად ირაკლი თავ[ნა -- ნა-] თჳსით ჳლოდითურთ და მოკლა იგი, რომლისათჳს ამას[ცა] | ზ ლ ა პ რ ო ბ ე ნ, ვითარმედ [თავთა მათგანი], რომელიცა მოჳკუეთი[ან], ადგილ[სა] მას მოკუეთილისასა ორნი თავნი სხუანი აღმოეცენნიან, ვიდრემდის ე[რგასი]სნი იგი თავნი მისნი ას თავ იქმნეს, ვიდრემდის ჳლოს მოიპოვა ღონე და ცეცხლითა იწყო დაწუვად მოკუეთილებსა მას თავებსა. და ესრეთ უწინო ყო მვეცი იგი.

50. პ ა ტ რ ა დ ქ ა ლ ა ქ ი არს ლუკიასად, რომლისა მახლობელად არს მთად, რომელსა ზედა იყო მვეცი ჰ ი მ ე რ ა დ სახელდებულთა, რომლისა პირი იყო მვეცისად და ბოლოდ ვეშაპისად. და პირით მისით აღმოეცენებოდა ცეცხლი და განხრწნიდა თანაწარმავალთა გზასათა და მკვდრთა მის სოფლებისათა. ხოლო უკუანადასკნელ ველეროფანტის მოიპოვა ცხენი პილასსოდ, და შექმნა გრგოლი ბრპენისად და აღაღტუა წუერსა ჰორლისა თჳსისასა და შთაუგდო პირსა მვეცისასა, და განიღნო [რად] ბრპენი ცეცხლ-მცენარეობისაგან მისისა, შეწუხა ნაწლე[ენი მი]სნი და მოაკუდინა¹ იგი**.

51. კ ე რ ვ ე რ ო ნ ეწოდებოდა ძალლსა მას, რომლისათჳს ზ ლ ა პ რ ო ბ ე ნ სამ თავ სხმასა, რომლისათჳს უწოდდეს მას სამთავოვან, რომელი ესე სცავს ბჳეთა ჯოჯოხეთისათა და შთამავალთა მუნ ჰლიქნის და ჳყუარობს, ხოლო აღმომავალთა ჳკბენს და არა უტევებს აღმოსლვად. ვინადაცა თქუმილ არს, ვითარმედ რაჳამს შთავიდა მუნ ირაკლი აღმოყვანებად პირითოდს პერსეფონისსა, მიერ აღმომავალმან მოაკუდინა კერვერონ.

52. ძ ა ლ ჳ დ ჳ ს ა სახელდებულნი იგი იზღაპრების ყოფად უფსკრულსა ტურინნიკოასასა. ამისი სახე იყო ვიდრე უპემდე—დედაკაცისა ქმნულკეთილისად

* 1, 8 უნდა იგულისხმებოდეს.** შდრ. 2, 8.

¹ მუაკუდინა A.

და ამიერ და იმიერ მისსა—თავნი ძაღლისანი ექუსნი, ხოლო სხუად გუამი მისი —გუელისა სახე. ესე უწყალოდ და მწეცებრ განჰმძარვიდა თანაწარმავალთა მისსა ნაგებითა.

53. ხ ა რ ჯ ე დ ა ეწოდების კლდეთა მათ, რომელნი არიან ზღუასა შინა სიკილიისასა და ტვრანი[კ]ოასასა. და არს ადგილი იგი ძნელ თანაწარსავალად მენავეთათჳს, რამეთუ ოდესმე დაიფარვის წყლითა და ოდესმე განვმების და მიმომქცევ არს. და ესევეთარსა მას ადგილსა ვრაჰია სახელ ედების. და მათ ადგილთა იყოფების ძაღლიცა იგი ზღუსად ზემოთქუშული.

54. გ ვ გ ო ა ს ბეჭდის თუალისად ბასილის ეპიტაფ.]*.

55. ლ ი ნ დ ო ა ძუელი ქალაქი არს როდოასად, რომლისა ტაძარსა შინა მემსხუერპლეთა ჩუეულებად აქუნდა წყევით და გინებითა არაწმიდითა დაკლვად ზუარაკისად.

56. ტ ა ვ რ ო ე ლ თ ა უცხოთ-მკლველობად ესე არს. მათა სკუთელთასა ეწოდების ტავროდ. ამის ტავროდსა ქალაქთაგანსა ერთსა შინა იმსახურების არტემი, რომელმან იგი მუნ მიიყვანა იფიგენია, ასული აღამემნონისი, და, რადთა არა განცხადნეს მუნ მიყვანებად მისი, ამისთჳს ჰყოფდეს ტავროელნი უცხოთა კაცთა სხვთ ქუეყანით მათდა მისრულთა მოკლვასა, რადთა არა განაცხადონ მათ მუნ ყოფად იფიგენიასი შემდგომად თჳსსა ქუეყანად მიქცევისა მათისა**.

57. ლ ა კ ო ნ ი კ ე ლ თ ა ბომონთა წინაშე ტანჯვისათჳს ზემო მეათორმეტედ თავად ჰპოო***, ხოლო ფ რ ჯ ე ლ თ ა მახვლითა დაჭრაჲ მეექუსედ****.

58. ხოლო სიტყუად ესე, ვითარმედ «მიუყარენ საექუნი კვნოსარ[გე]ლთაჲ, ამისთჳს თქუთულ არს, რამეთუ ათინას შინა იყო ადგილ[ი---]სა კვნოსარ გ ი რომელ არს ძაღლის გორცი. ამისთჳს ეწოდებოდა, [რამეთუ] ოდესმე ძაღლი შევიდა ტაძრად კერბთა და წარიტაცა მიერ გორცისაგან მსხუერპლთაჲსა და მიიღო ადგილსა მას, სადა იგი აღაშენეს ტაძარი საკერპოჲ, და უწოდეს მას კვნოსარგი, ესე იგი არს კვნოსარგი, რამეთუ დაღრმობისათჳს სიტყუსა 'განიყვანეს კანი და შემოიღეს განი, რადთა ნაცვალად კვნოსარგისსა კვნოსარგიდ უწოდინ ამას ადგილსა. კვნოსარგისსა განსჯიდეს და განიკითხვიდეს საექუთა, უკუეთუ ჰეშმარიტად მისნი შვილნი არიანა, ვისდად სახელ იდებიან, ანუ სხვსანი სხვსა მიწამებულ არიან? ხოლო მონებისაგან განთავისუფლებულნიცა ათინელთა მიერ საექუ იწოდებოდიან და მასვე ადგილსა განიკითხვოდიან თანა-შეტყუებითა შობილთაგან თავისუფალთაჲთა, უკუეთუ ნამდვლვე ჰეშმარიტებით განთავის[უ]ფლებულ არიან მონებისაგან.

59. ქ ს ა ნ თ ო ს და ხ ა ლ კ ი დ ა ს კიცხევით ეტყუს მოძღუარი, რამეთუ ათინელთა ჩუეულებად¹ აქუნდა, რადთა ვისცა ღმერთთა ქსანთოს უწოდინ, იგინი სკამანდროდ სახელ სდებდენ და რომელ[თა] ღმერთთა ხალკიდა უწოდინ, მას კაცნი კვმინდად სახელ სდებდიან.

60. პ ა ლ ა მ ი დ ო ს ე ვ ე ვ ო ე ლ ი იყო ნათესავითა. ხოლო ევევად არს ქალაკი პირისპირ ატტიკოასა. ამან მოიპოვა რიცხვ და სხუანი მრავალნი ღო-

* შდრ. 2, 5. ** ამ თხრობაზეა მიფითებული 1, 7-ში. *** 6, 3, 11; შდრ. 1, 8. **** 3, 6.

¹ ჩუეულებად A.

ნენი. ესე პალამიდი ერთი იყო ილიონად წარსრულთა მკედართაგანი და მუნ მოიკლა განცემითა ოღვსეს მიერ, რამეთუ ოღვსეას აქუნდა მისა მტერობაჲ ესევეითარისა რაჲსმე მიზეზისათჳს. უბრძანა რაჲ აღამემნონ ოღვსეას წარსლვაჲ ტრავდ, ხოლო ოღვსეას¹ არა ენება წარსლვაჲ, ამისთჳს იჩემა სისულელეჲ, მოიყვანნა ვარი და ვირი და [რე]ცა სიცოფით აწვევედა მათ ერთად. ხოლო პალამიდი ამხილა მას, ვითარმედ ნეფსით იჩემებს სისულელესა და არა თვთ სულელ არს. და მიახლებად იგი ესე იყო, რამეთუ მოიყვანა ძე მისი ტელემახოს და წინა დაუდვა იგი წუერსა ერქუნისასა. ხოლო ოღვსეეს გარემიაქცინა უღლეონი იგი, რაჲთა არა განბძარონ ძე მისი. და ამით საცნაურ იქმნა, ვითარმედ ცნობიერი ჰყოფს, რასა იგი ჰყოფს. ამის პირისათჳს ძურის მოცსენებდა ოღვსეა და შეჰმზადა წიგნი შინაგანცემისა ელენთაჲსაჲ პრიამიდისგან პალამიდის მომართ. და დადვა იგი კარავსა შინა მისსა და ესრეთ ცილი დასდვა მას, ვითარცა შინაგანმცემელსა თჳსთა ნათესავთასა და სიკუდილით მოაკუდინა იგი ღონისძიებით შესმენითა.

61. იყო ოღვსემე განრჩევაჲ მფრინველთაჲ, თუ რომელი უშუენიერე² არს, და მსაჯულ განრჩევისა მის იყო ზევს. და უწინარეს ღონისა მის განჩინებულისა განსარჩევლად მათდა წინა ღლით შეკრბეს ყოველნი მფრინველნი მდინარესა ზედა ბანად და განშუენებად³ თავთა მათთა, რაჲთა განბანითა ფრთეთაჲთა თითოეულმან ცხად ყოს ბუნებითი შუენიერებაჲ თჳსი. ხოლო კოლვოსმან, რომელი არს მფრინველი უშეერ⁴ და მცირე გუამითა, გარე მოისხნა წყალსა შინა დაცვენებული ფრთეები სხუათა მფრინველთაჲ და მით შემკობილი წარმოუდგა ზევს, რაჲთა მიეცეს მისგან ძლევაჲ უშუენიერესობისაჲ. და ვითარცა მოჰბერა ქარმან და განჰყარა მას უცხო თესლები იგი ფრთეები, მყის შიშუელ იპოვა უცხო თესლისა შუენიერებისაგან⁵ და განქიქნა ბუნებითი იგი უშუერებაჲ მისი და ესრეთ სირცხვლეულ იქმნა.

62. დედაკაცი ვინმე, რომლისა სახელი საცილობელ არს სამ სახედ, ანუ სიბილიად, ანუ ფიმონად, ანუ ფილვრად, შეირყია ვისგანმე ჰაბუკისა. ხოლო იგი განქურისხნა ჰაბუკსა მას სიტყვთა რიცხუედითა⁶ და მარცხუედითა, რომელი იგი სათნო ეყო მუნ მდგომთა. და მიერითგან იწყეს ჩუეულებად და შექმნად მუჳლთა რიცხუედთა და მარცხუედთა.

63. კვკლოპნი იყენეს მწყემს საცხოვართა საზღვართა შინა ჰალაკისა სიკილიისათა და ცხონდებოდეს ტაკებით და მძლავრებით და კაცის მჰამელობით, რომელთა შეჰამნეს [მო]ყუასნი ოღვსეოჲსნი⁷. იყენეს უკუე უწარჩინებულესნი კვკლოპთანი ვრონტის, სტეროტის და არგის. [---]ნი ჳელოვნებითა მჰედლობისა თჳსისაჲთა შეუქმნეს ზევს ელვანი და ქუხილნი. ხოლო კვკლოფს ეწოდებოდა მათ, ვითარ ისიოდოს იტყვს, რამეთუ ერთ თუალ ედგა სიმრგულესა შინა შუბლისასა. ხოლო, ვითარ იგი ტილ[ე]ფანტოს დასწერს, მკვდრობდეს იგინი სიმრგულესა რასმე შინა ჰალაკისასა. ამისთჳს კვკლოფს ეწოდა, რომელ არს მრგულად.

¹ ოღვსეას A. ² უშუენიერე A. ³ განშუენებად A. ⁴ უშუერ A. ⁵ შუენიერებისაგან A.

⁶ რიცხუედითა A. ⁷ ოღვსეოჲსნი A.

64. ნავთსაყუდელსა შინა ტჯრომსა მიმოვიდოდა ძალლი სამწყემსოა, პო-
ვა კ[ო]ხლი[ოჲ] და შეჭამა. ხოლო სისხლმან კოხლიომსამან შეღებნა შუ-
განი ძალლისანი, ვინაჲცა მწყემსმან ჰგონა, თუ წყლულ არს პირი ძალლისაჲ,
მიიღო მატყლი და წარჰკოცა პირი მისი. და ვითარცა იხილა იგი უგნებულად
და მატყლი იგი შეღებულ იყო პორფირის ფერად, საანჯმნო ყო. და მიერთ-
გან ისწავეს კრებაჲ კოხლიომსა ზღვთ და შეღებვაჲ სამეუფოჲსა პორფირი-
საჲ.

65. დიმიტრის ესუა ასული პე(რ)სეფონა, რომელი იგი წარიტა-
ცა პლოტონ და ძიებასა შინა მისსა მისცნა კელეოსს და ტრიპტოლემოს ს[ა]ხლ-
ნი ფრთოსანთა ვეშაბანნი, რადთა მიმოვიდოდინ არა ხოლო ძიებად პერსე-
ფონისსა, არამედ მიცემადცა თესლთა იფქლისა და ქრთილისათა, რადთა მიერ
ისწაონ კაცთა მუშაკობაჲ. [ხოლო] [ნავთ]ა მოქმედებასა დიდი ესე ღმრთის-
მეტყუელი ათინელთა მიერ მოპოვნებულად იტყვს, რამეთუ მიერ ისწავეს კაც-
თა ნავით ბრძოლებაჲ*.

66. [-----¹] კელეოს და ტრიპტოლემოს თესლნი; ეგრეთვე იკა[რი ს]
ღვნი. განუყო მოღებითა დიონ[ჯ]სრამს მიერ, რამეთუ დიონჯის(ს) იტყვან
წარმართნი მოპოვნებულად ღვნი და [მამგო]ვნებულად ვენაჯისა, რომლისა
ვაზი მან მისცა იკარიოსს ათინელსა. ხოლო იკარიოს დაასხა ვენაჯი და შექმნა
ღვნი. და პირველად მისგანი ასუა მწყემსთა. ხოლო იგინი, დაითრვენეს [რაჲ],
ჰგონეს, ვითარმედ მოუწამლვან იგინი, ამისთჳს ზედა დაესხნეს და მოკლეს იგი,
რომლისა ასული ირიღონი, გოდებ[და] რაჲ და განიჭრებოდა სიკუდილისათჳს
მამისა თჳსისა, შეეწყალა იგი ღმერთთა და მიცვალეს. და აწ არს იგი, ვითარ
[იგინი] ზღაპრობენ, ზეცას ვარსკულავთა თანა.

ხოლო ესეცა თქუმულ არს, ვითარმედ არა ხოლო თესლნი ხუარბალთანი
განეყვნეს კაცთა დიმიტრისგან, არამედ სჯულნიცა რადმე დაესხნეს [საწ]არმარ-
თონი, და ღღესასწაულობენ ღღესასწაულთა ელევსია[ნ]თა და დიმიტ-
რიანთა.

67. ორ ფევეს ნათესავით იყო თრაკელი. და ამან უღმრთისმეტყუელა²
ელენთა წესი მსახურებისა და მესაიდუმლოებისა ღმერთთაჲსა,—მსახურებაჲ
ესრეთ, რადთა ღმრთის-მხილველ იქმნენ, ხოლო მესაიდუმლოებაჲ, რადთა დაი-
წუხნენ თუალნი ყოველთა მიმართ შფოთთა გარეშეთა აღმამრღუეველთა გო-
ნებისათა**.

68. ითქუმის უკუე, ვითარმედ პირველად ქალდეველთა მიერ მოპოვ-
ნებულ იქმნა ვარსკულავთ-მრიცხუელობაჲ და ქუეყანის-მზომელობაჲ; ვარსკუ-
ლავთ-მრიცხუელობაჲ უკუე³ ზოროასტროსგან, ხოლო ქუეყანის-მზომელო-
ბაჲ ა[პ]ლე[ტ]სგან***.

69. მოგობაჲ უკუე³ მიღთა მოიპოეს და მი[დ]ელთაგან ისწავეს სპარს-
თა. ხოლო განიყოფების მოგობაჲ გრძნეულობისაგან, და გრძნეულებაჲ მწამლ-
ველობისაგან, რამეთუ მოგობაჲ წოდებდა არს ეშმაკთა კეთილის მყოფელთაჲ.

¹ მისცნა (?). ² უღმრთისმეტყუელა A. ³ უკუე A.

*ამ თხრობაზეა მოთითებული 1, 3-ში. ** შდრ.: 1, 17. *** ამ ამბებზეა საუბარი 1, 16-შიც.

ქველის მოქმედებად ვისსამე, ხოლო გრძნეულებად საფლავთა ზედა ქმნილი წოდებად ბოროტთა ეშმაკთაჲ ბოროტის მოქმედებად ვისსამე, ხოლო მწამლველობად, რაჲემს ფარულად მიცემითა წამლისაჲთა მოაკუდინოს ვინმე ანუ შეცვალება შეამთხვოს.

70. ს ი ზ მ ა რ თ - ა მ ც ს ნ ე ლ ო ბ ა დ მოპოვნებულ იქმნა კრჯსოჲს ზე პელმისოს შინა ქალაქსა პამფვლიაჲსასა.

71. მ ფ რ ი ნ ვ ე ლ თ - მ [ზ] მ ნ ე ლ ო ბ ა დ მოიპოვეს ფრ[ჯ]გიელთა ტილილონის მიერ, რომელმან იწყო აღჯსნად [- - - -]რსა და ზურგითსა, მარჯუენითსა და მარცხენითსა [ფ - -]ნეასა მფრინველისასა.

72. ხოლო ქსენოკრატი შექმნ[ა] სახლისა]-მზმნელობად, ესე იგი არს, რადთა [აჰ]ქსნიდეს უკუეთუ [სა]რთულსა ზედა სახლისასა იხ[ილ]ოს გუელი ანუ მფრინველი, ანუ მწერი, და თარგმანებდეს, თუ რაჲსა მო[მას]წავებელ არს მას შინა დათხევაჲ ღჯსიჲდ, ანუ [ზე]თისა], წყლისა, ანუ თაფლისაჲ.

73. ხოლო გ ზ ი ს - მ ზ მ ნ ე ლ ო ბ ა დ მრავალთა აღწერეს, ესე იგი არს, ვითარმედ მისი ვისამე დამთხუევაჲ¹ მას რასმე, და ამის რაჲსმე კიდებაჲ ამას რასმე მოასწა[ვებს].

74. ხოლო გ ე ლ თ - მ ზ მ ნ ე ლ ო ბ ა დ აღწერა ელენოს, ვითარმედ ე[სე]რაჲმე განრთხმაჲ ჯელთაჲ ამას რასმე მოასწა[ვებს], და კუალად ს[ხუ]ებრი სხუასა; ხოლო ას ო თ ა მ დ ე რ ი ს ა დ აღწერა პოსიდონ [- - -], თუ რაჲ რასა მოასწავებ[ს].

75. ნ ა თ ე ს ა ვ ნ ი ნ ო მ ა დ თ ა ნ ი [ს კ ჯ] თ თ ა დ განვიდეს ავაზაკობად და დაუტევენს მონანი და [- - - - ნი] სახლთა შინა მათთა მოქმედებად ყველისა. ხოლო ჩუეჟლებად² აქუნდა სკვთელთა, რამეთუ პირველად დააბრწინიან მონანი თჯსნი და ესრეთ ჯელთ უდვიან შემყოფელ[ო]ბ[ა]სა [მათსა]. ვინაჲცა დაეყოვნა რაჲ ავაზაკობად გან[ს]რ[ულ]თა [მათ] სკვთთა, ცოლნი მათნი თანა ეყვენს დაამბრ-მალთ[ა] მ[ონათა] მათთა, და შენეს მათგან შვილნი. ხოლო მო-რაჲ-იქცეს სკვთნი, იპოვენს მონათაგანნი იგი ძენი ცოლთა მათთანი კაბუ[კად] წუერ-გამოდ და წინაგანმწყობად მათდა. და იქმნა [რაჲ] ბრძოლაჲ, იძლინეს და მეოტ იქმნნეს ავაზაკობით მოსრულნი იგი წინაშე პირსა მონათ-თესლთა მათ თჯსთასა, ვიდრემდის ერთმან სკვთთაგანმან ასწავა მათ ღონე, რადთა არა ჰბრძოდინ მათ საჭურველითა, ვითარცა სწორნი სწორთა, არამედ შოლტებითა ვითარცა უფალნი მონათა. ხოლო ესე რაჲ ყვეს, მყის³ დაუმდაბლდეს იგინი, ვითარცა მონანი შეშინებულნი შოლტებისაგან უფალთა თჯსთაჲსა.

76. ყოველთაჲე ქალაქთა აქუნდა თჯსად განკუთნვილი საქმე: თეტალოელთა—ცხენნი, ხოლო ათინელთა—ვეცხლის საღნობი, და ჰ[ინდ]ოთა]—ქვისაჲ ოქროჲსაჲ. ხოლო ლაკე[დე]მონელთა—ძალლნი სანადირონი, ვინაჲცა ლაკონიკელთა ძალლნი ძლიერ დიდ და [მ-ნი], მჯნე და ახოვან იყვენს. ამათ ყოველთა თანა სიკილია[საცა] აქუნდა წყაროდ არეთუსი, ფრიად რაჲმე ტკბილი და სპეტაკი. ამათდა წინააღმდგომად იტყჯს დიდი გრიგოლი, ვითარმედ ქრისტეანენი არა ესევეითარითა უნდოებითა, არამედ უცხოთ-მოყუარებითა და გლახაკთ-მოწყალებითა შეიმკვები[ან] და განშუენდებიან⁴.

¹ დამთხუევაჲ A. ² ჩუეჟლებად A. ³ +მყის A. ⁴ + განშუენდებიან A.

77. პლატონ სამოქალაქოთა განწესე[ბათა შინა] იტყვს, თუ რაბამ ჯერ არს ქალაქი ანუ რაოდენთა კაცთა მიერ[ი] შემოკრებული, ანუ ვითარითა სახითა და წესითა განგებული და ვითარმედ ესე ყოველი სიტყვით იპყრობების და წესიერებით განგების. ამას იტყვოდა სიტყუათათვს, ხოლო საქმეთათვს არაფერიად მოლუაწე იყო, გარნა ესე ხოლო თქვს: «შემიკერბით მე, მოქალაქე[ნო], მეტყუელნო ამის რაჟსმე ესევითარისთანო, რაჟთა ამის მიერ ვი[ხილ]ოთ აღძრვად სულისაჲ.

78. ისიოდოს აღწერილთა თვსთა შინა, რომელთა სამ საქმე ეწოდების, პირველად დასწერს შობასა ღმერთთასა, და მეორედ საქმედ და ღლედ წოდებულსა მას. და შობისათვს ღმერთთაჲსა ესრეთ იტყვს, ვითარმედ იგი ვინმე ჰაერისაგან და ეთერისა იშვა, და კრონოს—ციხსაგან და ქუეყანისა, და კრონოსისაგან—ზევს და პოსიდონ და პლოტუტონ. ამისსა შემდგომად შთამოჰთხზავს სირასა ნათესავთა და ღმერთთა უახლესთასა და ვითარმედ ამა[თ] რომელთამე ღმერთთა მათ ვიეთმე მიმართ ბრძოლა ყვეს, რომელნიმე იძლინეს და რომელთამე ყვეს ესე და ესე რაჟმე, რაჟეთუ ტიტანთა, რომელთა სახელ იყო კოტოს და ვრიარეოს განკრეს დიონუსი. ტიტან უწოდს ზმთ, რომელთათვს იტყვს, ვითარმედ იშვნეს კაცი ფერკ-ვეშაზნი, ხოლო სხუანი ვინმე იყვნეს ას-ველნი, თანამბრძოლნი ღმერთთანი გმირთა მიმართ, რომელნი იგი ეწყვებოდეს ღმერთთა, ვიდრემდის მეხ-დატეხილ იქმნეს ზევისგან, რომლისათვს უწოდა ზევის მეხის ტეზა მოსილ. ხოლო მწარე ნაშობ უწოდს სისხლისაგან გმირთაჲ[სა]. აღმოცენებულთა მათ ცხოელთა, მაკუდინებელთა [ჯდ]რას, რომელი იგი იყო გუელ ცხრა-თავ, რომელი მოიკლა ირაკლის მიერ, და ჰიმერასა, რომლისათვს ზემო გვთქუამს, ვითარმედ [წინა] კერძო იყო ლომ, უკანა კერძო ვეშაპ, და საშუვალ ჰიმერა, ცეცხლ მცენარე, რომელი ესე მოიკლა ველ[ლე]რ[ო]ფან[ტის]გან. და კუალად სამ-თავი იგი ძაღლი, რომელი მოიკლა ირაკლისგან. ხოლო ღორღონ იყვნეს სამნი ღედანი, ესოდენ საზარელნი პირითა, რომელ მხილველთა მათთა მეყსა შინა მოაკუდინებდეს. ამათგანი ერთი მოკლა პერსეოს ლახუარმან გულით[-].

79. ორ ფევეს იყო ნათესავით თრაკი, მუსიკელი¹ კელოვნებით; ესოდენ ტკბილად მომღერალი, ვიდრემდის კელოვნებითა გრძნებისაჲთა უსულოთა ნივთთა,—ქვასა და ძელსა, ხეთა და ნერგთა ვითარცა სულიერთა ავლინებდა შემდგომად [თუ]სა, ვიდრემდის მდინარენიცა მისდევდიან მას, რომლისა იგი [გამომ]მეტ[ყუ]ელებაჲ ზღაპრობისაჲ ღმრთისმეტყუელებად შერაცხილ [არიან წა]რმართთა მიერ, რაჟეთუ სიმღერათა მათ თვსთა შინა წარმო [- - - -]მესა და წესსა ქცევისა მათისასა, რომლისა მიერ შემოლე[- - - -]კსენებს დიდი ესე ღმრთისმეტყუელი და სიმღერათაჲ[ან მისთა] განაქიქებს წესსა ქცევისა მათისასა.

80. ამისვე ორ ფევესგან განიქიქების ბილწებაჲ რაჟმე საძნაურ აღსაწერელად შვილთ-შთანთქმელობითურთ კრონოსით.

81. ესევე დიდი ღმრთისმეტყუელი ღმრავალ სახელ განაქიქებს სიტყვს-მოქმედებასა ომიროსსა, რაჟეთუ ლიქნის-მეტყუელ უწოდს მას [ალ]რვისათვს

¹ მოსიკელი A.

სიტყუათა ქებისა და ძაგებისა[თ]ა, ვითარ იგი [იტ]ყვს, ვითარმედ ირა შეი-
მოსა ბრწყინვალე სამოსელი და ეგრეთ [და] ესრეთ მოსლვითა შეიტყუება დიოს
და დაწვა მის თანა, და სხუადცა იგი, რომელი ამისსა უსაცინელეს არს. კუა-
ლად სიმღერის-მ[ო]ქმედ უწოდს¹, რამეთუ გლოვასა თანა შეჰრევს სიმღერასა,
ვითარ იგი იფესტოს შთაკიდებულ იქმნა ტბასა, და ვითარ იწყლა აფროდიტი
დიომიდისგან, ესრეთ უკუშ სიმღერა შეუდგენს ცრემლთა, ხოლო ლიქნა საკიც-
ხევსა².

82. კულად სხუად ზღაპრობად მოაქუს სიტყვს-მოქმედთა, ვითარმედ უკე ა-
ნოს მამად [არს ყოველთა] ღმერთთად, ხოლო ტითჯა დედად. მემრუშედ
უკუე უწოდენ [უკე]ანოსს და ტუთოსს, რამეთუ პირველ განიტყვენს განყოფითა
ურთიერთას და კულად შეკრბეს შუამავლობითა ირადსითა. ხოლო [-]ილპარი
[მე]ტყუელებს ესრეთ, ვითარმედ უკეანო არს ნოტია ბუნება, ხოლო [ტითჯა]
გმელ; იგი—სახე ზღუსა, ხოლო ესე—ქუეყანისა. და ვითარმედ არა თუ [- - -]
[- - - -] ბუნებათა ეყო გმელსა, არა ეგების [ცხრ]ბად ცხელ[- -]. [ზევს] შეიწე ექ-
მნებოდა ტროელ[თ]ა და მიანიჭებდა მათ [ძღვევასა] [- - - -] ასა ვედრებითა თე-
ტიდომსითა აქილევის[თ]ს, რა[- - - - -]ვლენთა შემდგომად ძღუეულებისა.
[ხოლო ირა] საზრუნველ ექმნა ვლენთა, და შეწევნისათჳს [- - - -] მისთა დაძი-
ნებად სცა ზევს, რადთა უცალოებისაგან [- - -]ვისსა იძლინენ ტროელნი ელინ-
თა მიერ. ამისთჳს სუ[ლ]ნელიბითა ყუავილთადათა და სამკაულითა ფერთად[თა]
იგულვა თავი თჳსი კროკოდათა და როდოდათა, ლოტოდა[თა] და სხუთა ნივითთა
ნელსაცხებელთადათა.

83. [ი რ ა ე] შურებოდა ირაკლის. ამისთჳს შემდგომად ირაკლის მოქცე-
ვისა [ტრ]ჯადთ გრძნებისა მიერ თჳსისა აღუბორგა მას ირა [ზღუდა] და დაუნ-
თქნა ნავნი მისნი აღდგომითა ქართა გრივალთადათა. ხოლო რადთა არა შეე-
წიოს მას დიოს, ამისთჳს სივერაგითა გრძნებისადათა დაძინა მას ირა ვიდრე
და[ნთ]ქმამდე ირაკლისა. ხოლო დიოს გან-რად-ილჳდა და ცნა სივერაგე ირადსი,
ტანჯა იგი, რამეთუ ჯაჭუთა და ბორკილითა [ოქ]რომსადათა შეუკრნა ჳელნი და
ფერხნი და ესრეთ დამოჰ[კი]და იგი ზეცათა შინა.

84. ომირო მეოთხასესა შინა თავსა სიტყვს-მ[კერ]ვალობათათჳს თანა
დასწერს ესრეთ, ვითარმედ შეე[შ]ინა დიას ახოვნებათაგან აქივლევისთა, ნუ
უკუე [წ]არმოტყუენოს მან ილჳოდა. ამისთჳს უბრძანა ღმერთთა, რადთა მივი-
დენ და შეეწინენ, რომელნიმე—ტროელთა და რომელნიმე—ელენთა. ამისთჳს
ზევს ქუხდა ზეცით, ხოლო პოსიდონ ზღუთ. ხოლო [ჯო]ჯ[ოხ]ეთსა შეეშინა,
რადამს ზღუად იძრვოდა და ცითგამო ქუ[ხ]და, ნუ უკუე³ იძრას ქუეყანად, ცა-
და აღმოიფხურნენ საფუძველნი [ჯოჯო]ხეთისანი.

85. ომიროს იტყვს დიადსთჳს, ვითარმედ რადამს [იგი ევე]დრებოდა-
თეტიდოსთჳს, შეიძრნის რად წა[- - - -] და მი[იწ]ია, შეიძრნიან თმანი მათ-
თანა სწორებით [- - - -]ვად [ცად და] ქუეყანად.

86. არის იწყლა დიომიდისგან, [რასა] იგი. [ომიროს] იტყვს მეზუთესა
შინა სიტყვს-მკერვალ[ობასა]. ხოლო შეიკრა ოტომსგან და ეფთალტომსგან,
რომელნი იყვენ[ეს] ძენი მენალაომსნი, მძლავრნი ბუნებით ქუეყანასა [- - - - -]

¹ უწოდს A. ² ლიქნასა კიცხევას A. ³ ნუ უკუე A.

-----*]დ ღმერთთაჲსა. ამათ
 [-----] და განეწყო არის [------] ამათგან, რომელთა შეკრეს იგი
 ქალაქსა შინა ხალკ[-]კერამოჲსა [-], გინა თუ ესრეთ ვთქუა, ვითარმედ
 ხალკოკერამო, რომელ არს კე[-----]ლისაჲ, საკრველსა რასმე უწოდინ ძნიად
 გასაჯ[სნე]ლსა. ხოლო ოტოჲს და ეფიალტოჲსთჲს თქუმულ არს, ვითარმედ
 ცხრა წლისღა იყვეს ჰასაკითა, სიგრძე აქუნდა ცხრა მჯარ და სიბრტყე ცხრა
 წყრთაჲ.

87. აფროდიტი ცოლი იყო [ეფე]სტო მკედლისაჲ, სხუაგან წერილ
 არს სრულად**.

88. ათინა და ირა შეწვენისათჲს ელენთაჲსა ბრძოლასა ჰყოფდეს
 აფროდიტი[ის] და არეაჲს მიმართ, რომლისათჲს ზემორე უვრცელესად თქუ-
 მულ არს***.

89. ვითარ იგი წარპართნი ზღაპრობენ, კრონოჲს მამაჲ იყო [ცა] რა [- - -]
 ნოს, რომლისათჲს ენება რაჲ კრონოსს, რაჲთა არღა შეილ ესხნენ მამასა მისსა,
 მოილო მანგალი და დაჰკუეთნა¹ სარცხენელი მისნი და შთაყარნა ზღუად, რო-
 მელთაგან იქმნა პეროვაჲ, და პერულისა მისგან იშვა აფროდიტი, რომელსა
 აფროდიტი ამისთჲს ეწოდა, რამეთუ აფროდიტი, პერულისაგანად გამოითარ-
 გმანების***.

90. ზევს ისწავა რაჲ შეილთ-მკამელობაჲ კრონოჲსი, ვანადგა მას და
 მიულო მეფობაჲ მისი. რაჲთა [ვითარ] იგი კრონოს დაჰკუეთნა² სარცხენელი
 მამისანი, ეგრეთ[ცა] ზევს განკუეთოს მეფობაჲ მამისა თჲსისა კრონოჲსი. ხოლო
 ღმრთისმეტყუელი «ტკბილ-ქვა» ამისთჲს უწოდს დიას, რამეთუ ნაცვალად მი[სა]
 ლოდი მისცა საკმლად შეილთ-მკამელსა კრონ[ოსს] დედამან დიოჲსმან. ხო-
 ლო მძღაგრის-მკლველ უწოდს, [რამეთუ] მის წილ მიცემულითა ლოდითა მოიკ-
 ლა მძღაგრი მამ[- -].

91. კერდო[ო]ჲსთჲს ჰპოვო მეორესა ივლიანეს განქი[ქებასა].

92. ზევს არწივ იქმნა გრძნებითა და ალიტაცა ღასნ[იმედეს], ნა-
 თესავით თრაკი, რაჲთა ყოს იგი პირის მწდე სეროპ[ისა] ღმერთთაჲსა. კუა-
 ლად ესევე ზევს ოქრო მდინარე იქმნა [- -] თანაყოფისათჲს დანაჲსსა, და ვაც—
 აღტაცებისათჲს ევროპისსა, და კუნოს—ლიდაჲსთჲს ხოლო კუალად ვაც [- -
 სი]იანესთჲს და სატჯრ და სხუა მრავალფერ თითო [-სა]ხეთათჲს მიზეზთა არა
 წოდებისათა.

[. . . . .]

(დაზიანებულია ამ თავის დასასრული, სულ 24 სტრიქონი. ტექსტის აღდგენა ჭირს).

¹ დაჰკუეთნა A. ² დაჰკუეთნა A.

* მთელი სტრიქონი არ იკითხება. ** შდრ. 1, 5. *** შდრ. 3, 82-83. **** შდრ. 1, 5
 (მოკლე რედაქციით).

საკუთარ სსსელთა სამიებელი

საკუთარ სახელთა საძიებელი

- ადონია („კაცი ტრფიალი აფროდიტისი“) 3, 43.
 ადონიელი („მსახური ადონიასი“) 3, 43.
 ავარ(ი) || ავარილო („კაცი ... ზემთა ჩრდილოე-
 ლი“) 2, 7.
 ავდარიტელი 3, 38.
 ავლიდა („ვევტიასი“) 2, 3.
 ათენა || ათინა („ქალაქი“) 2, 1 გ; 3, 58.
 ათინა („შობილი თავისაგან ზევისა“) 1, 4;
 3, 88.
 ათინელი || ათენელი 2, 1 ბ-გ; 3, 10, 13, 21,
 22, 58, 59, 65, 76.
 ათო („მთა თრაკეთისა“) 2, 13.
 აკიდე 2, 1 დ.
 აკთონ („მონადირე... ძაღლებითა... ინადირობ-
 და“) 2, 2.
 აღექსანდრე („მეფე“) 3, 3, 26.
 აღკმეონ („ათინელი ნათესავით“) 2, 1, 1 ბ-გ.
 აღკმეონნი 2, 1.
 აღ(კ)მინი („დედა ირაკლისი“) 2, 1 ე; 3, 5.
 აღუსიო („ველი“) 2, 15.
 აღფო („მდინარე არკადიისა“) 2, 9.
 ამბრაკიელი („ნათესავი“) 3, 16.
 ამფიონო 2, 19.
 ამფიტრვიონი 2, 1 ე.
 ანაქსარხოს („ფილოსოფოსი“) 3, 15.
 ანაქსალორო 3, 36.
 ანკვრა („გალატისა“) 2, 6.
 ანტიოქია 1, 4.
 ანტისთენი („ფილოსოფოსი კვნიკოსა“) 3,
 27, 37.
 ანეტოს („მამბრალბელი სოკრატისი“) 3, 13.
 აპილო 1, 19.
 აპ[ლ]ეტ[უს] 3, 68 („ქალდეველი“).
 აპ(ლ)ლონ („ღმერთი“) 1, 13, 14; („მოსარ არს
 ღმერთი აპოლონი“) 2, 1 გ, 7; 3, 2, 8.
 აპოლუსიო („ველი“) 2, 15.
 აპპია („სოფელი ელადას“) 2, 1 ა.
 არგილი 1, 8.
 არგის („კვკლოპი“) 3, 63.
 არეთუსა („წყარო ჭალაკსა სიკილიისასა“) 2, 9;
 3, 76.
 არე || არეო („ტრფიალი აფროდიტისი“ 1, 5;
 3, 43. || არია 3, 88.
 არის 3, 86.
 არისტენეტოს („რიტორი“) 1, 23.
 არისტონ || არისტონ („გრძნეული“) 1, 11; 3, 2.
 არისტოტელე || არისტოტელი („ფილოსოფო-
 სი“; „მოწაფე პლატონისი“; „მიდევნებელი
 ბუნებათ-მეტყულებასა“) 3, 24, 34.
 არკადია („ქალაქი ჰელოპონისა“) 2, 9; („სო-
 ფელი ჰელოპონისა“) 3, 33.
 არკადიელ-ი 3, 33.
 არნიკეროს 3, 23.
 არტემი („ღმერთი ქალწული“; „ზედამდგო-
 მელი მონადირეთა მოსირობისა“; „ღმერ-
 თი ელაფივლოდა“) 1, 7, 8, 10; 2, 2, 19; 3,
 12, 56.
 არტემიდი („ღმერთი“) 2, 2, 3, 20.
 არქელაოს („მძღავრი“) 3, 15.
 ასტრომეთიოს („ქალდეველი ვარსკვლავთ-
 მრაცხეული“) 1, 16.
 ასფოდელტო 2, 15.
 ატლანტიკო („ზღუა“) 2, 16.
 ატრევს („პელოპიდი“) 2, 1 ა.
 ატი 1, 2.
 ატიკო 3, 60.
 ატიკელი („ატიკელთა სოფელი“) 1, 3; 2, 1 ბ.
 აფრიკანოს 3, 19.
 აფრიკელი 3, 19.
 აფროდიტი („ცოლი ვეფსტოისი“) 1, 5; 3, 43,
 81, 87, 88; („აფროდიტის შობა“) 3, 89.
 აქელოო („მდინარე“) 3, 4.
 აქილევ || აქილევ || აქილევს || აპილევ
 2, 1 დ, 4; 3, 8, 82, 84.
 აღამენონ („მამა იფიგენიასი“) 1, 7; 2, 1 ა,
 3, 7; 3, 56, 60.
 აღამიდი || აღამიდის („მმა ტროფონიოსი“
 1, 11, 3, 2.
 აპილევ ნ. აქილევ.
 ბაბილოვნი 2, 19, 20.
 ბახილი 2, 1, 14, 20; 3, 7.

* შავი ციფრი ზღაპრობათა ტექსტს აღნიშნავს, ხოლო თეთრი—თხრობას.
 4. ენიმეის მთაბზე, ტ. X.

გალატია 3, 5.

გალილეველი 3, 43.

გრიგოლი 2, 1, 20 („დიდი გრიგოლი“), 3, 24, 76.
გვგო || გვგოს || გვგო||გიგო („მწვემსი“) 2, 5; 3, 54.

დანა 3, 92.

დაფნი („წყარო“) 1, 14.

დეღუელი 2, 1 გ.

დეღუინი („გეშაპი“) 2, 18.

დეღუო || დეღუე || დეღუეო || დეღუვ („ტაძა-
რი“) 1, 11, 13; 2, 1 გ; 3, 2.

დია || დიოს („შობილი კრონოსს და რეადესანს;
რომელი არს ზევს“) 1, 1, 4, 12, 23; 3, 37,
81, 83, 84, 85, 90.

დიონირა („ცოლი ირაკლისი“) 3, 4.

დიმიტრი („მამა პერსეფონისი“) 1, 3, 9; 3, 5,
65, 66; დ ი მ ი ტ რ ი ა ნ ი 3, 66.

დიმოკრიტოს 3, 38.

დიო 2, 1 დ; 3, 26, 44, 90.

დიოგენი || დეოგენი („ფილოსოფოსი კენიკო-
ლი“) 3, 25, 26.

დიომიდი 2, 17; 3, 81, 86.

დიონოსი („მთავარი სიკილიელი“) 3, 23.

დიონოსი 3, 48.

დიონუსი || დიონუსე || დიონოსი || დიონუსიოს
1, 4, 6, 19; 3, 39, 66, 78.

დიოს 2, 1 ე; 3, 81, 83.

დოდონელი („ნათესავი“) 3, 20.

დუღუნი || დუღუნა („ქალაქი“) 1, 12; 3, 20.

ეაკი || ეაკო || ეაკოს („ძე დიოსისი“) 2, 1, 1 გ-დ.
ეან („ტელამონის შვილი“) 2, 1 დ.

ეგინა 3, 23.

ეგვბე 1, 20; 2, 1 ბ, 19, 20; 3, 3.

ეგვვა („ქალაქი“) 3, 60.

ეგვკოელი 3, 60.

ევრ(ი)პიო (ადგ.) 3, 34.

ევრობე 2, 1 ა; 3, 92.

ევრვტო 3, 4.

ეკატი („ღმერთი“) 1, 10.

ეკიდი 2, 1.

ელადა 1, 13; 2, 1 ა-ბ-დ, 3, 7, 19; 3, 3. ელადე-
ლი 2, 1 ბ.

ელაფივოლი || ელაფივოლოდ („ღმერთი, ისრის
მოისარი“) 2, 2.

ელევსი („სოფელი ატიკესი“) 1, 3.

ელევსიანი 3, 66.

ელენი („ალექსანდრესი“) 3, 3.

ელენი || ელენი 1, 16; 2, 3; 3, 60, 67, 82,
84, 88.

ელენოს 3, 74.

ემპედეკლი || ემპედოკლი 3, 1.

ემპედოტიმონ || ემპეოტიმონ („გრძნეული“) 1,
11; 3, 2.

ეპამინონდა („მკედართ-მთავარი“) 3, 19.

ეპიკტიტოს („ფილოსოფოსი“) 3, 14.

ეპიკუროს || ეპიკუროს („ფილოსოფოსი“) 3, 27;

ეპიურელნი 3, 27.

ერმი 1, 4.

ეტნი || ეტნეო || ეტნიო || ეტნო („მთა კალპკსა
სიკილიისასა“) 3, 1, 23, 46.

ეტნიოფსა ცეცხლი („აღმოცენებელს
საბერველთაგან ეფესტოსთა“) 3, 1, 46.

ეფეგენია ნ. იფიგენია.

ეფესო 2, 19, 20.

ეფესოელი 3, 38.

ეფესტო || ეფესტო || ეფესტოს || ეფესტოს
(„მკედელი, ქმარი აფროდიტისი“) 1, 4, 5;
3, 1, 81, 87.

ეფიალტი || ეფიალტო 2, 13; 3, 86.

ეელ(ღ)ეროფანტი(ს) 2, 8; 3, 50, 78.

ეილა ნ. კლლოს.

ეილთია || გვოტია || გვოტვა 1, 11; 2, 3, 18; 3, 2.

ერიარეოს („ოტიანი“) 3, 78.

ერონტის („კვკლრაბი“) 3, 63.

ეუთუნა || ეუთუნოს 3, 41.

ზევს || ზევი 1, 1, 4, 12, 20; 2, 1 ე, 13; 3, 43, 61,
63, 78, 82, 84, 90, 92.

ზითო 2, 19.

ზინონ („კენიკოელი ფილოსოფოსი“) 3, 29.

ზოროასტროს || ზუროასტროს || ზოროასტრო
1, 16; 3, 68.

თენა („ფილოსოფოსი პითაღორელი“) 3, 18.

თებადი 2, 20.

თეტიტოს(ს) 3, 22.

თერმოპოპული („წყალი“) 3, 4.

თეტალოელი 3, 76.

თეტიდო 2, 4; 3, 82, 85.

თეტიოს 3, 42.

თეტალოა 2, 4; 3, 4.

თფელი 3, 9.

თიბა 2, 19; 3, 10.

თიბელი 3, 9, 10.

თივა („ვიოტკვასა“) 2, 18, 19.

თივოელი || თიოელი 1, 4; 2, 2; 3, 10, 19, 32.

თრაკევი || თრაკეთი || თრაკია 2, 13.

თრაკ(ი)ელი || თრაკი 1, 17; 3, 3, 45, 67, 79, 92.

თვებტის („ბელპოიდი“) 2, 1 ა.

- ახასონ 2, 18.
 ადოლიან-ი 3, 43.
 ავლიანე 2, 3; 3, 5, 43, 44, 91.
 აკარი || აკარიოს („ათენელი“) 3, 66.
 ალიონი 2, 1 ა; 3, 60.
 ალო 2, 1 ა.
 ალვა 3, 84.
 ალვაო („ველი“) 2, 15.
 აო („ისიდო იგივე იო“) 1, 20.
 აოსებ 2, 20.
 აპოდამია 2, 1 ა.
 აპპია 2, 1 ა.
 არა („ასული ვერჯტოვასი“) 3, 4.
 არა („ცოლი ზევისი“) 1, 4, 20; 3, 81, 82, 83, 88.
 არაკლი || არაკლემო || არაკლიო(ს) 2, 1, 1 დ-ე; 3, 3, 4, 39, 41, 42, 45, 49, 51, 78, 83.
 არაკლიდი 2, 1, 1 ე.
 არაკლიტოს 3, 38.
 არილონი („ასული იკარიოსისი“) 3, 66.
 არრა 2, 17.
 ბიროდოტო(ს) 1, 23; 2, 5, 7, 20.
 ბროელი 2, 1 ა.
 ბსიდო 1, 20.
 ბსიდოს 3, 63, 78.
 ბსრატი 2, 20.
 ბუფტოს 6. ეფესტოს.
 ბიფენია || ეფენია („ასული ალამენონისი“) 1, 7; 2, 3; 3, 56.
 კადმო („მამა სემელისი“) 1, 4; 2, 18.
 კავხიტავრო 3, 43.
 კანდავლი 2, 5.
 კარია 2, 20.
 კარიკ(კ)ა („მთა“) 1, 2; 3, 6.
 კარიოელი 2, 20.
 კარქედონელი || კარქიდონელი 3, 19.
 კასტალო 1, 14 (მოკლე რედ.-ში).
 კატანი („ქალაქი“) 3, 1, 46.
 კეკროპიდი 2, 1.
 კეკროპო || კეკროპ || კეკროპს || კეკროფს 2, 1, 1 ბ.
 კელაფარიდო („მძღვარი“) 3, 48.
 კელეო(ს) 1, 3; 3, 65, 66.
 კემელიტოს („მებრალბებელი სოკრატისი“) 3, 13.
 კერდოოს 3, 44, 91.
 კერვერონ („ძალი, მცველი ჯოჯოხეთისა“) 3, 51.
 კესარია 2, 20.
 კეფალარიდო 3, 48.
 კლენათო („ჯურღმული“) 3, 35.
 კლენათოს („ფილისოფოსი“) 3, 35.
 კლეონბროს („ნათესავით ამბრაკელი“) 3, 16.
 კოლოსხო || კულუსხო („როდოვასი“) 2, 19, 20.
 კოტოს („ტიტანი“) 3, 78.
 კრატი || კრატიტოს („თიბოელი“) 3, 28.
 კრეონ („თველთა მეფე“) 3, 9.
 კრიო 3, 21.
 კრიხსონ || კრზონ („მეფე ლუდთაჲ“) 3, 21.
 კრიტე 1, 1; 2, 18.
 კრიტელი 1, 1.
 კრონო(ს) („ქმარი რეასი“) 1, 1, 2; 3, 6, 78, 80, 89, 90.
 კრზხო 3, 70,
 კრზონ 5. კრისსონ.
 კულუსხო 6. კოლოსხო.
 კუზიკო 2, 20.
 კვინდა 3, 59.
 კვნიკიელი || კვნიკიელი 3, 15, 28, 29.
 კვნოსარგი || კვნოსარკი 3, 58.
 კვნოსარ[ვე]ლი 3, 58.
 ლავკრინთო („მთა კრიტისა“) 2, 14.
 ლაკედემონელი 1, 8; 2, 1 ბ, ე; 3, 10, 11, 19, 76.
 ლაკედემონი 3, 23.
 ლაკონიკელი 1, 8; 3, 57, 76.
 ლევალია („ქალაქი ვვოტიასა“) 1, 11; 3, 2.
 ლევტრიკიელი 3, 19.
 ლევჭკტოს („ქალაქი თიბასაჲ“) 3, 10.
 ლევჭქტოელი 3, 10.
 ლერნის 3, 49.
 ლილია 3, 92.
 ლინდო („ძუელი ქალაქი როდოვასა“) 3, 56.
 ლუდი 3, 21.
 ლუდიელი 2, 11.
 ლუციელი 2, 8.
 ლუკურეოს („რიტორი“) 2, 7.
 ლუვლი („სამეფო“) 2, 5 (შდრ. ლუდი).
 მაკედონელი 3, 14.
 მავსოლო („მძღვარი კარიასაჲ“) 2, 19, 20.
 მეგვპტელი 1, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24; 2, 1 ბ; 3, 45.
 მელამპუს მეგვპტელი 3, 45.
 მელა[ნ]პილოს 3, 39.
 მემფიტოელი 1, 22.
 მემფისი 2, 19.
 მენდისიო 1, 21 (მოკლე რედ.-ში).
 მენელიო 2, 7.
 მენდისიელი 1, 21.
 მენელიტა 1, 21.

- მენელაოს („ბელაბიდი“) 2, 1 ა; 3, 3, 86.
 მენჯეცეც(ს) („ძე კრუნისი“) 3, 9.
 მილა || მილა(ს) („მეფე ფრეგიაისი“) 2, 5.
 მიღელი || მიდი 1, 15; 3, 69.
 მითრან || მითრო(ს) 1, 18; 3, 7, 47.
 მითროელი 3, 47.
 მინ(ს) („ძე დიოაისი“) 2, 15; 3, 44.
 მინოტავროს 2, 14.
 მოგვ („მოგუნი ნათესავ არიან მიდელთა“) 1, 15
 მო[ლო]ნ 3, 3.
 მოლგონი 2, 13.
 მოლგონიდი 2, 13.
 ნესო(ს) („იპოკენტავროსთაგანი“) 3, 4.
 ნილო („მდინარე“) 1, 23, 24.
 ნომადი 3, 75.
 ნესხი („თრაკიისა“) 1, 4.
 ოღჯე(ა) || ოღჯსეცეც || ოღჯეო 3, 60, 63.
 ომირო(ს) („გამომეტყუელი; სიტყვს მოქმედი“, „სიტყუა-მკერვალი“) 1, 4 (მოკლე რედ-
 ში); 2, 17; 3, 33, 37, 81, 84, 85, 86.
 ორესტი || ორესტო („ძე ალამენონისი“) 2, 1 ა, 12
 ორიონ || ურიონ („მონადირე“) 2, 2.
 ორფეცეც || ორფეოს || ორფეო („მუსიკელი ჯელოვ-
 ნებით“) 1, 17; 3, 67, 79, 80.
 ოსირიდოს („მეგვტელთა ღმერთი“) 1, 19.
 ოსსა („მთა თრაკეთისა“) 2, 13.
 ოტიდეა 3, 32.
 ოტო 3, 86.
 ოტონი 2, 13.
 პალამიდი || პალამიდოს 3, 60.
 პამფლია 3, 70.
 პან („ღმერთი მეგვტელთა“) 1, 21.
 პანა 3, 40.
 პანე 3, 92.
 [პ]ანი[ღირი] 3, 31.
 პანტავროს („სკვთიასა“) 2, 3.
 პასანი 1, 8.
 პატრა („ქალაქი ლუკიასა“) 3, 50.
 პელმოსო („ქალაქი პამფლიასა“) 3, 70.
 პელოპიდი || პელოპიტი 1, 9; 2, 1; 3, 5.
 პელოპო („პალაქი“) 3, 10.
 პელოპო || პელეპო || პელოპოს || პელაფს || პელოპ
 1, 9; 2, 1, 11, 1 ა; 3, 5.
 პელოპონი 3, 33.
 პელოპონისო 2, 1 ა.
 პელოპონი („ქუეც“) 2, 13.
 პერიპატელი („წვალებად პერიპატელთა“) 3, 24.
 პერსეოს 3, 78.
 პერსეფონა („ასული დიმიტრისი“) 1, 3; 3,
 51, 65.
 პითაგორ („სამიელი“) 3, 17.
 პილეა („ეაკოს შვილი“) 2, 1 დ.
 პილოპო || პელოპოს 2, 11.
 პინელოპიდე („დაა პანაისი“) 3, 40.
 პირითო 3, 51.
 პისიდიანი 3, 43.
 პისისასტრელი 2, 1 გ.
 პისისი („ქალაქი“) 3, 43.
 პილასო || პილასო („ცხენი“) 2, 8; 3, 50.
 პლატონ („ფილოსოფოსი“) 2, 5, 15; 3, 16,
 22, 23, 24, 34, 77.
 პლოტონ || პლუტონ („პერსეფონას წარმტა-
 ცებელი“) 1, 3; 3, 65.
 პლოტონოს 3, 37.
 პლოტუტონ 3, 78.
 პლუტონ ნ. პლოტონ.
 პოლიდი („ნავთ-მთავარი“) 3, 23.
 პოლუქსენი („ასული პრიამოსი“) 3, 8.
 პოსიდონ 3, 74, 78, 84.
 [პ]ოტიდეა („ქალაქი თრაკიისა“) 3, 32.
 პრიამიდი 3, 60.
 პრიამო 3, 8.
 პროტეცეც || პროტეა || პროტეოს („გრძნეული“) 3,
 3, 3, 4 ა.
 პრეტოს 2, 8.
 პტოლემეო(ს) 3, 26.
 პუთო („ტაძარი აპოლონისი დელფეს“) 1, 13.
 პულადი 2, 12.
 პუროს 3, 8.
 რადამანთო(ს) („ძე დიოაისი“) 2, 15.
 რეა(ს) 1, 1, 2; 3, 6.
 როდ(ოს) 2, 19, 20.
 როლო 3, 55.
 სალამანდრო („ცხოველი სწორი ისავრა-
 სა“) 2, 10.
 სამოელი 3, 13.
 სალა („ქალაქი ეგვტისა“) 2, 1 ბ.
 სატკროსი („თანამროკვალი დიონისისა“) 1,
 4.
 ხელინოზ („თანამროკვალი დიონისისა“) 1, 4.
 ხელლო || ხიელლო („ნათესავი დოდონელ-
 თა“) 3, 20.
 ხემელი („ასული კადმოაისი“) 1, 4.
 ხემირამი 2, 19.
 ხიბილია 3, 62.

- წიკილია || სიკილა 2, 9; 3, 46, 53, 63, 76.
 წიკილიელი 3, 1.
 ხკამანდრო 3, 59.
 ზკედასოს ლეგქტორელი 3, 10.
 ზკიპიონ („მწვედართ-მთავარი ჰრომთაჲ“) 3, 19.
 სკვთელი || სკვთი 1, 7; 2, 3 7; 3, 56, 75.
 სკვთია 2, 3.
 ხოკრატი || ხოკრატო („ფილოსოფოსი“) 3, 13, 22.
 ხოლონ („სჯულსმდებელი ათინელთაჲ“) 3, 21.
 ზოტადი („ალექსანდრელი ფილოსოფოსი“) 3, 26.
 ხპარსი 1, 18; 3, 7, 69.
 ზტეროტის („კვკლოპი“) 3, 63.
 ხტოელი („წვალებაჲ“) 3, 24.
 ტავრო („მთა სკვთელთა“) 1, 7; 3, 56.
 ტავროელი 1, 7; 3, 56.
 ტანის („ქალდეველი ვარსკულავეთ-მრაცხუელი“) 1, 16.
 ტანტალო(ს) („მეფე ფრიგველთა“) 1, 9; 2, 1 ა; 3, 5.
 ტელამონ(ა) („ეპაკოს შვილი“) 2, 1 დ.
 ტელემახოს („ძე ოდესეაისი“) 3, 60.
 ტელლონ („ათინელი“) 3, 21.
 ტილ[ე]ფანტოს 3, 63.
 ტილელონონ 3, 3.
 ტილიდონ 3, 71.
 ტირესია („მოგვ“) 3, 9.
 ტიფვა || ტვთეოს 3, 82.
 ტრიესპეროს („უწოდიან ირაკლისი“) 3, 42.
 ტრიპტოლემო(ს) 1, 3; 3, 65, 66.
 ტროელი 3, 3, 82, 84.
 ტროფონი(ოს) („გოდნეული“) 1, 11; 3, 2.
 ტრვა 2, 1 ა, 3; 3, 60, 83.
 ტუადა || ტოადა 1, 3.
 ტურია 3, 8.
 ტვრანიკო 3, 53.
 ტვრინიკო 3, 52.
 ტვრო 3, 64.
 ტვფონი („ეშმაკი“) 1, 19.
 კლოლო || კლოლოს || ვილოლა („შვილი ირაკლისი“) 2, 1 ე; 3, 4, 41, 49.
 კრომაო(ს) („მეფე“) 2, 1 ბ, 11.
 კობპარილო 3, 8.
 კროფს („მეფე თიგოელთაჲ“) 2, 2.
 უკეანო(ს) („მამაჲ ყოველთა ღმერთთაჲ“) 3, 82.
 ულვპია 2, 19.
 ურიონ 5. ორიონ.
 ფალარი („მთავართაგანი დიონოსისთა“) 3, 48.
 ფარნისონ (ადგ.) 3, 3.
 ფედონ („წიგნი, პლატონის თქუმული სულისათვის“) 3, 16.
 ფილოლაოს (პითაღორელი) 3, 19.
 ფილონ ბიზინტიელი 2, 19.
 ფილვრა 3, 62.
 ფიმონ 3, 62.
 ფილო 3, 20.
 ფოკი 1, 13.
 ფოკიდო 3, 4.
 ფოკოელი 3, 3.
 ფრვგია 2, 1 ა, 6.
 ფრიგველი || ფრვგელი || ფრვგეილი 1, 2; 2, 11, 3, 6, 57, 71.
 ქალდეველი 1, 16; 3, 68.
 ქსანთოს 3, 59.
 ქსენოკრატი („მოწაფე პლატონისი“) 3, 24.
 ქსინოკრატი 3, 72.
 ლადირ(ნი) („ხერთვისი“) 2, 16.
 ლანიმული 1, 11 (მოკლე რედ.-ში).
 ლასნ[იმედეს] 3, 92.
 ღმრთისმეტყუელი 2, 14; 3, 15, 43, 44, 65, 90; დიდი—3, 23, 79, 81.
 ლორლონ 3, 78.
 ხალკიდა(ს) 3, 59.
 ხალკოკერამო 3, 86.
 ხარმიდი 3, 22.
 ხარვვდა („კლდე“) 3, 53.
 ჰინდო 3, 76.
 ჰირონ („ცხენ-ვაცი“) 2, 4.
 ჰრომაელი 3, 31.
 ჰრომი 3, 19.

პოლიპერსონალიზმის საკითხი სუნამოში მკვლევარული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით¹

პოლიპერსონალიზმი ანუ მრავალპირიანობა მორფოლოგიური მოვლენაა. პოლიპერსონალიზმის საკითხი დადებითადაა გადაწყვეტილი იმ შემთხვევაში, თუ ცალკე სიტყვაში ერთზე მეტი პირი აღმოჩნდება, თუ ცალკე სიტყვას ერთზე მეტი სახელი დაუკავშირდება მორფოლოგიური საშუალებით, — აფიქსებით.

აქედან ჩანს, რომ სიტყვა, რომლის პოლიპერსონალიზმის შესახებაც ვლაპარაკობთ, არის ზმნა: პოლიპერსონალიზმი ზმნის მრავალპირიანობას გულისხმობს.

ასეა ჩვეულებრივად და არა ყოველთვის: ქვემოთ მოგვიხდება სწორედ ისეთ შემთხვევათა განხილვა, სადაც ზმნის ნაცვლად ნაზმნარი სახელი, — მიმღეობა, — იქნება ერთზე მეტ სახელთან დაკავშირებული, თვით დაკავშირება კიდევ პირთა მიხედვით კი არ იწარმოებს, არამედ კლას-კატეგორიათა აფიქსების მეოხებით: ზმნის მრავალპირიანობის ადგილს დაიჭერს ნაზმნარ სახელთა მრავალკლასიანობა (იხ. ქვევით).

პოლიპერსონალიზმის შემთხვევაში ზმნა აღნიშნავს სუბიექტის პირის გარდა ობიექტის პირსაც. სუბიექტი ერთია, ობიექტი კი შეიძლება იყოს ერთიც და ერთზე მეტიც (ე. წ. პირდაპირი და ირიბი ობიექტი).

აფხაზურსა და ადიღეურ ზმნაში, როგორც ცნობილია, ორი ობიექტის აღნიშვნა ჩვეულებრივი მოვლენაა (ინკორპორაციის წესით აქ ზმნა სუბიექტისა და ობიექტთა პირების გარდა გარემოებებსაც — ადგილისა, დროისა... — აღნიშნავს).

ქართულსა და ქართველურ ენებშიც გვაქვს პოლიპერსონალური ზმნები, კამდენადაც ორპირიანი ზმნა სუბიექტის გარდა ობიექტის პირებსაც აღნიშნავს და რელატიურ ფორმათა წყებას ქმნის. სამპირიანობის საკითხი კი რიგ სირთულესთანაა დაკავშირებული: მორფოლოგიურად ორი ობიექტი ზმნას უკავშირდება, — ეს ფაქტია; მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ ორი ობიექტიდან მხოლოდ ერთის პირი შეიძლება იქნეს ზმნაში მოცემული (ან ე. წ. პირდაპირისა

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს ენების განყოფილებათა შეერთებულ სხდომაზე, 15.X.1937.

ანდა ე. წ. ირიბისა)—ორივე ობიექტის პირები ერთდროულად არ დასტურდება; ზმნის უღვლილების პროცესშიც ერთი ობიექტი იცვლება. პირთა მიხედვით, მეორე—არა (შეიძლება სწორედ ამიტომ არა ჩანს მისი პირი ზმნაში).
შედეგი:

სამპირიანი ზმნა უღვლილების იმ დენსავე ერთეულს იძლევა, რამდენსაც ორპირიანი ზმნა; ამ მხრივ ერთპირიანი და ორპირიანი ზმნები მკვეთრად გარჩეულია, ორპირიანი და სამპირიანი კი—არა. სამპირიანობა ამდენადვე პირობითი ხასიათისაა¹.

სამპირიანობის საკითხიც რომ განზე დავტოვოთ, ორპირიან ზმნათა არსებობა ეჭვმიუტანელს ხდის ქართულისა და სხვა ქართველურ ენათა ზმნის პოლიპერსონალიზმს; და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ქართველურ ენებში პოლიპერსონალიზმი უფრო მკრთალად არის გამოსახული, ვიდრე აფხაზურსა და ადიღეურ ენებში.

ამაზე გავლენა არ შეიძლება არ მოეხდინოს იმ ფაქტს, რომ ქართულში სახელთა ბრუნება კარგად არის განვითარებული (აფხაზურში კი ძირითადი ბრუნვები—ნათესაობითი, მიცემითი—არ გავგაჩნია)². ჩანს, ზმნის ფორმების შემდგომი გართულება შეანელა სახელთა ფორმების—ბრუნვათა—ჩამოყალიბებამ.

აფხაზურ-ადიღეურ და ქართველურ ენებთან შედარებით პოლიპერსონალიზმის მხრივ არსებითად განსხვავებული ვითარებაა ჩაჩურ ჯგუფში და დალისტნის ენათა უმეტესობაში, მათ შორის ხუნძურში.

ჯერ ერთი, აქ ზმნა პირის მიხედვით კი არ იცვლება, არამედ კლასთა კვალობაზე: უღვლილების პროცესში კლასი აღინიშნება, გრამატიკული კლასი სუბიექტისა ანდა გრამატიკული კლასი ობიექტისა—პირთა განურჩევლად.

მეორეცაადა, ზმნაში მხოლოდ ერთი გრამატიკული კლასის ნიშანი შეიძლება იყოს მოცემული.

ამის შესაბამისად ხუნძურში შეიძლება ვილაპარაკოთ ზმნის კლასოვნობის (ანუ კლასიანობის) შესახებ, მაგრამ პრინციპში ეს არ ცვლის საქმის ვითარებას: კლასის ნიშანი ხუნძურში ისევე აკავშირებს სახელს ზმნასთან, როგორც პირის ნიშანი ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღეურ ენებში.

არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა პირის ნიშნები (მაგალ., ქართველურ ენებში) გენეტურად აღიოდნენ კლასის ნიშნებამდის.

ამრიგად, ზმნის კლასოვნობა ხუნძურში თავისი ბუნებით იმავე რიგის მოვლენაა, როგორსაც ქმნის პირიანობა ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღეურ ენებში. განსხვავება მაინც არის და ეს განსხვავება უნდა აღინუსხოს უღვლილებას პროცესის თავისებურებათა გარკვევისას (იხ. ქვემოთ).

¹ საკითხის სპეციალური განხილვა ცალკე იქნება მოცემული. ზოგადად სამპირიან ზმნათა შესახებ იხ. „ჭანურის გრამატიკულ ანალიზში“, § 21, გვ. 87.

² ადიღეურში რომ ბრუნვები გვაქვს, ახალი ფორმაციისა უნდა იყოს.

ხუნძურში ამჟამად სამი¹ გრამატიკული კლასი გაირჩევა: პირველი მოიცავს ადამიანს მამრობითი სქესისას, მეორე—ადამიანს დედრობითი სქესისას, მესამე—ყველა დანარჩენ ცხოველებს—განურჩევლად სქესისა—და სხვა საგნებს, მოვლენებს..., როგორც კონკრეტულს, ისე განყენებულს.

პირველი კლასის ნიშანია—ვ || უ, მეორისა—ჟ, მესამისა—ბ. ეს ნიშნები შეიძლება იყოს პრეფიქსიცა და სუფიქსიცა.

გრამატიკული კლასები გარჩეულია ხუნძური ენის:

ა. ზოგ ნაცვალსახელში: III პ. ნაცვალსახელში: დო-უ „ის“ (ОН), დო-ჟ „ის“ (ОНА), დო-ბ „ის“ (ОНО); ჩვენებითს ნაცვალსახელებში: ჰა-უ „ეს“ (ЭТОУ), ჰა-ჟ „ეს“ (ЭТА), ჰა-ბ „ეს“ (ЭТО)..

ბ. ზოგ სუბსტანტივში: ვ-აც „ძმა“, ჟ-აც „და“... ვ-ასჟ—„ვაჭიშვილი“, ჟ-ასჟ „ქალიშვილი“.

ბ. ატრიბუტივებში: კუდიჟა-უ, კუდიჟა-ჟ, კუდიჟა-ბ „დიდი“ (БОЛЬШОЙ, БОЛЬШАЯ, БОЛЬШОЕ)..

დ. ზოგ ზმნისართში: ჰანი-უ, ჰანი-ჟ, ჰანი-ბ „აქ“—იმისდა მიხედვით, რომელი კლასის შესახებაა ლაპარაკი (და რომელი კლასია ზმნაში აღნიშნული)..

მ. ზმნებში და ნაზმნარსახელებში—ინფინიტივსა, მასდარსა და მიმღეობებში,—მასთან მიმღეობაში—ყოველთვის, ინფინიტივში მაშინ, თუ სათანადო ზმნა უღვლილების პროცესში დაირთავს ამ ნიშნებს.

ზმნათა მეტ წილში გრამატიკული კლასები არ მოგვეპოვება. ასეთ შემთხვევაში ზმნის უღვლილება დროთა მიხედვით ცვლას მოასწავებს; ამა თუ იმ დროში მხოლოდ ერთი ფორმა გვექნება: არც რიცხვი, არც კლასი—ზმნასთან შინაარსობლივ დაკავშირებულ სახელთა—უღვლილებისას არა ჩანს (პირის მიხედვით ცვლა ხომ გამორიცხულია); მხოლოდ სათანადო სახელთა (და ნაცვალსახელთა) დართვით ირკვევა ის, რაც სხვა ენებში ზმნის პირისა და რიცხვის ნიშანმა შეიძლება გამოიჩინოს.

კლასოვან ზმნათა ცვლისას სახელის კლასია ზმნაში წარმოდგენილი.

ასეთ შემთხვევაში უნდა განვასხვავოთ (შინაარსობლივ) გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნა.

პირველის მაგალითი იქნებოდა ვ-ექერულა („რბის“...)² მეორისა—ვ-ეტულა („აქებს“)³, ბ-იჩულა („ყიდის“)..

მოკმედი სახელი, რეალური სუბიექტი—RS—გარდაუვალ ზმნასთან ყოველთვის სახელობითშია:

დუნ ვ-ექერულა, ჟ-ექერულა, ბ-ექერულა მე ვრბი (I, II, III კლ.)
მუნ „ „ „ შენ რბი „ „ „

¹ ისტორიულად მეოთხე კლასიც მოგვაგებოდა ამ ენას; მისი ნიშანი იყო -რ- (ამის შესახებ იხ. „გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში—ჟენიშკი-ს მოამბე“ I, გვ. 97—106).

² სრული თარგმანი იქნებოდა „რბის“, „რბი“, „ვრბი“ I კლ. სახელი.

³ სრული თარგმანი იხ. ქვემოთ.

დო-უ	ვ-ექერულა	„ის (I კლ.) რბის“
დო-ჟ	ჟ-ექერულა	„ის (II კლ.) რბის“
დო-ბ	ბ-ექერულა	„ის (III კლ.) რბის“
ნიჟ ნილ'	} რ-ექერულა	„ჩვენ (ექსკლ., ინკლუზ.) ვრბით“
ნუჟ		„თქვენ რბით“
დოლ		„ისინი რბიან“.

დუნ (მე), მუნ (შენ), დოუ, დოჟ, დობ (ის, он, она, оно), ნიჟ || ნილ'ლ' (ჩვენ), ნუჟ (თქვენ), დოლ (ისინი, они)—ყველა სახელობითს ბრუნვაშია. ამ მხრივ გარდაუვალი ზმნა არაფერს თავისებურს არ წარმოადგენს—ქართულ, რუსულ თუ სხვა მსგავს ენათა გარდაუვალ ზმნებთან შედარებით.

გარდამავალ ზმნებშიც—ვ-ეცულა, ბ-იჩულა—ერთი სახელის კლასი აღი-წინდება, სახელდობრ, რეალური ობიექტის კლასი:

ვ-ეცულა—„აქებს, აქებ, ვაქებ“ I კლასის სახელს განურჩევლად პირისა
 ჟ-ეცულა— „ „ „ II კლასის „ „ „
 ბ-ეცულა— „ „ „ III კლასის „ „ „
 რ-ეცულა— „ „ „ ან I, ან II ან III კლ. სახ. მრავლობითს რიცხვში.

ვ-იჩულა—„ყიდის, ყიდი, ვყიდი“ I კლასის სახელს განურჩ. პირ.
 ჟ-იჩულა— „ „ „ II კლასის „ „ „
 ბ-იჩულა— „ „ „ III კლასის „ „ „
 რ-იჩულა— „ „ „ ან I, ან II ან III კლ. სახელებს მრავლობითს რიცხვში.

თუ ნამყო სრულში ავიღებთ ამ ზმნებს, ერთგვარ ანალოგიას მივიღებთ-რუსულ ზმნასთან:

ვ-იჩანა—„გაყიდა, გაყიდე, გაყვიდე“ I კლ. სახელი (продал он, ты, я—
 объект I кл.).
 რ-იჩანა—„გაყიდა, გაყიდე, გაყვიდე“ ისინი (ობიექტ. მრავლ.)—продал
 он, ты, я (их).

რეალური ობიექტი —RO—, რომელიც კლასის ნიშანს აჩენს გარდამავალ ზმნებთან, ყოველთვის სახელობითს ბრუნვაშია, რეალური სუბიექტი —RS— იმ სპეციფიკურ ბრუნვაში, რომელიც ქართული მოთხრობითის რიგისაა და ღო-მელსაც ზოგი ავტორი „მოქმედებითს“ უწოდებს (უსლარი), ზოგი—„აქტიურ“ ბრუნვას (ფირკოვი), უფრო ხშირად კი ერგატივის (ე. ი. „მოქმედის“). სახელ-წოდებით აღინიშნება.

ეს უკანასკნელი ტერმინი იმაზე მიუთითებს, რომ სათანადო სახელი მოქ-მედი სახელია, იგი რეალურ სუბიექტს —RS— გადმოგვცემს.

აღქმისა და გრძნობის აღმნიშვნელ ზმნებთან (verba sentiendi) რეალური სუბიექტი -RS- მიმართულებითსა და მიცემითს ბრუნვებშიც გვხვდება:

ჩუ ბ-იხულა დიდა—„ცხენს ვხედავ მე“ (უფრო ახლოს იქნება კონსტრუქცია: „ცხენი ჩანს ჩემდა“, „ცხენი დასანახია ჩემდა“)... დიდა—„ჩემდა“,--მიმართულებითი ბრუნვაა.

ჩუ ბ-ოტულა დიჟე—„ცხენი მიყვარს მე“; დიჟე—„მე“—მიცემ. ბრუნვაა.
ემენ ვ-ოტულა დიჟე—„მამა მიყვარს მე“;
ემენ ვ-ოტულა ვაცასე—„მამა უყვარს ძმას“...
ამგვარი ზმნები რიცხვით მცირეა.

გარდამავალ ზმნებს რომ დავუბრუნდეთ, მათთან, როგორც ითქვა, RS—ერგატივში დაისმის, RO—სახელობითში:

ჩუ ბ-იჩანა ინსუცა „ცხენი გაყიდა მამამ“...

ჩუ ბ-იჩულა ინსუცა „ცხენს ყიდის მამა“ (პირდაპირ: „ცხენი ყიდის მამამ“... შდრ. ჭან. ცხენი გამაჩამს ბაბაქ“...).

რას წარმოადგენს ამგვარ წინადადებაში რეალური სუბიექტი —RS— ინსუცა („მამამ“) და რეალური ობიექტი RO ჩუ („ცხენი“) გრამატიკული თვალსაზრისით?

თავის მონოგრაფიაში „Аварский язык“ პ. უსლარი სპეციალურად შეჩერდა ამ საკითხზე და გარკვეული დებულებები წამოაყენა.

უსლარის შეხედულება ასე წარმოიდგინება:..

1. ქვემდებარე ხუნძურში მხოლოდ სახელობითს ბრუნვაშია და მისი (ქვემდებარის) კლასი ზმნაში ყოველთვის აღინიშნება¹, გარდაუვალია ზმნა თუ გარდამავალი:

ვ-ეჭერულა დო-უ „მირბის ის“ (I კლ.).
ბ-იჩანა ჩუ „გაყიდა ცხენი“...

2. რეალური სუბიექტის —RS— აღმნიშვნელი ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვაა, მაშასადამე, ირიბი ბრუნვაა; ზმნისათვის ის დამატებას წარმოადგენს (ისევე, როგორც მიმართულებითსა და მიცემითში დასმული რეალური სუბიექტები verba sentiendi-სა).

ბუნებრივია, თუ ეს დამატება ზმნაში არ აღინიშნება: ზმნაში სუბიექტი აღინიშნება და არა ობიექტი.

3. რეალური სუბიექტის -RS- მოქმედებითში დასმა და რეალური ობიექტის —RO— სახელობითში დაყენება გამოწვეულია იმით, რომ ხუნძური გარდამავალი ზმნა მოქმედებითი გვარისაკი არ არის, არამედ ვნებითი გვარისაა:

¹ იგულისხმება კლას-ნიშნის ზმნები.

ჩუ ბ-ჩიულა ინსუცა უდრის რუსულ გამოთქმას: „лошадь продается отцом“ და არა: „лошадь продает отец“ (ასევე: ჩუ ბიჩანა ინსუცა იქნება: „лошадь продана отцом“ და არა: „лошадь продал отец“...).

4. მოქმედებითი გვარის ზმნიანი კონსტრუქცია—„лошадь (коня) продает отец“—არ შეიძლება არსებობდეს ხუნძურსა, ჩაჩურსა და მათს მსგავს ენებში, რადგანაც ამ ენებს მხოლოდ ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნები გააჩნია (იხ. П. Услар. „Аварский язык“, §§ 121, 122, გვ. 120—122).

ამგვარად, ერთი კლასის აღნიშვნა გარდამავალ ზმნაში პირდაპირი შედეგია გარდამავალი ზმნის ვნებითობისა; ეგვე ვნებითობა იძლევა გასაღებს იმის გასაგებად, თუ, რატომაა, რომ სახელობითი ბრუნვა ზმნაში აღინიშნება, მოქმედებითი (ერგატივი)—არა: ეს სახელობითია ქვემდებარე; ერგატივი კი მოქმედებითი ბრუნვაა, დამატებაა, დამატების ნიშანი ზმნაში არც უნდა იყოს...

ხუნძური ბრუნების თავისებურება—ერგატივს მქონებლობა და აკუზატივის უქონლობა—შინაგან კავშირშია ერთმანეთთანაც და ზმნის თავისებურებასთანაც:

გარდამავალი ზმნა ვნებითი გვარისაა, ამიტომ უადგილოა აკუზატივი (აკუზატივი მოქმედებითი გვარის ზმნასთანაა ობიექტის ბრუნვა: *пишет партию...*); ვნებითი გვარის ზმნასთან რეალური სუბიექტი—RS— მოქმედებითს ბრუნვაში უნდა იყოს და ასეც გვაქვს: ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვაა. სახელობით ბრუნვაში ქვემდებარე ვნებითი გვარის ზმნისთვისაც სავსებით კანონზომიერია.

ერთი სიტყვით ხუნძური ფრაზა: ჩუ ბიჩულა ინსუცა შინაარსითაც და კონსტრუქციის მხრივაც ეტოლება რუსულ ფრაზას „лошадь продается отцом“¹.

ასეთია გარდამავალი ზმნის ვნებითობის (პასიურობის) კონცეფცია, უსლარმა რომ წამოაყენა.

გარდამავალი ზმნის ვნებითობის ეს კონცეფცია იმავე დროს ერგატივის გარკვეულ ინტერპრეტაციასაც გულისხმობს და იძლევა. საბოლოო ანგარიშში ესაა ბრუნებისა და უღვლილების იმ პრობლემის ახსნა, რომელიც „ერგატიულ კონსტრუქციის პრობლემის“ სახელწოდებითაა ცნობილი.

უსლარის ეს კონცეფცია ისტორიულად პირველი კონცეფციაა გარდამავალი ზმნის პასიურობისა, კონცეფცია ნათელი, მარტივი და თანამიმდევარი.

კავკასიურ ენათა გარდამავალი ზმნის პასიურობას შემდგომში იცავდენ და დამოუკიდებლივ უსლარისაგან ასაბუთებდენ ჰ. შუხარდტი და ნ. მარი.

¹ უსლარი ასკვნის: „В аварском языке так же, как и в чеченском, вовсе нет глаголов действительных, а одни лишь средние и страдательные. Винительного падежа нет в аварском языке по самому существу аварского глагола“—„Авар. яз.“ § 123, გვ. 122—122.

მაგრამ არც ერთი ამ მეცნიერის შეხედულება არაა ისე მარტივი და ნათელი, როგორცია უსლარის შემოხსენებული გაგება.

რამდენად საფუძვლიანია უსლარის კონცეფცია? უსლარის დებულებათა სასარგებლოდ შეიძლება მივუთითოთ შემდეგს გარემოებაზე:

1. ხუნძური ერგატივი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციებსაც ითავსებს: მოქმედებითი ბრუნვისათვის სხვა ფორმა ხუნძურ ენას არ გააჩნია, ამგვარად, ხუნძურს ენაში მოიპოვება საბაზი იმისათვის, რომ ეს სპეციფიკური ბრუნვა, —ერგატივი,—მოქმედებითად მივიჩნიოთ, გაფუთანაბროთ ამ ირიბ ბრუნვას, ირიბი ბრუნვის ფუნქციით ამოვწუროთ ერგატივის სინტაქსური ფუნქცია:

ბაყულ უნთი დალ'ა ხუნ ვუგო დოუ (იხ. „Авар. яз.“, ქრესტომატია, გვ. 9)—„ციებით („მზის ავადმყოფობით“) მოკვდა ის“... უნთი—ავადმყოფობა, უნთი დალ'ა—ერგატ. = მოქმედებითს: „ავადმყოფობით... ჭოშტოცა ყოტანა-ლოდტ ინსუცა—„ნაჯახით მოჭრა ხე მამამ“... ჭოშტი—ნაჯახი, ჭოშტოცა—ნაჯახით, მოქმედებითიცაა და ერგატივიც...

2. აკუნატივი არც ერთ კავკასიურ ენას არ მოეპოვება; ცხადია, ზმნა მოქმედებითი გვარისა არაა; ყოველ შემთხვევაში, მოქმედებითი გვარი, ვნებით-გვარს დაპირისპირებული, ქართველურ ენათა გარდა სხვა კავკასიურ ენებში არა-ჩანს ანდა ჩანასახის მდგომარეობაშია.

3. აღქმისა და გრძნობის აღმნიშვნელ ზმნებთან რეალური სუბიექტი მით-მართულებითსა და მიცემითშია; ეს ბრუნვები ეწვევიან აქ ერგატივის მაგივრობას; ზმნის ფუძე კი ამ ზმნებსა და გარდამავალ ზმნებთან ერთაირია:

შდრ. დიდე (მიც.) ბ-ოტულა ჩუ	„მე მიყვარს ცხენი“
დიდა (მიმარ.) ბ-იხულა ჩუ	„მე ვხედავ ცხენს“
დიცა (ერგატ.) ბ-იჩულა ჩუ	„მე ვყიდი ცხენს“...

ბ-ოტულა, ბიხულა—არაა მოქმედებითი გვარისა, მაშასადამე, არც ბ-იჩულა- ზმნაა მოქმედებითი გვარისა.

დიდე, დიდა ირიბი ბრუნვებია, დიცა (ერგატ.)—აგრეთვე ირიბი ბრუნვა უნდა იყოს: ასეთია შთაბეჭდილება.

აი ამგვარი გარემოებანი შეიძლებოდა უსლარის შეხედულების სასარგებლოდ მიგვეჩნია, თუ სხვაგვარი ახსნა აქ არ მოხერხდებოდა.

თუ სწორია უსლარის კონცეფცია, ამით წყდება არა მარტო ხუნძური გარდამავალი ზმნისა და ხუნძური ერგატივის, არამედ სხვა კავკასიურ ენათა და, კერძოდ, ქართველურ ენათა, სტრუქტურის ძირითადი საკითხი.

ამიტომ უსლარის კონცეფციის ანალიზს ზოგადი პრინციპული მნიშვნელობა აქვს კავკასიურ ენათა სტრუქტურის გაგების თვალსაზრისით.

არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ უსლარის კონცეფციას დღემდის არ დაუკარგავს აქტუალური მნიშვნელობა.

1928 წელს გამოსულ შრომაში „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“—Einführung in das Studium der Kaukasischen Sprachen—ად. ღირი იმეორებს უსლარის დებულებებს (იხ. გვ. 170—171).

ად. ღირს მიყვება—ამ საკითხის გაგებაში—კ. ბოუდა K. Bouda (იხ. მისი Subjekt—und Objektkasus beim Awarischen Verbum—„Caucasica“ fasc. 9 (1931), გვ. 41—63.

ჩაჩნური და დაღისტნური ენების ზმნათა პასიურობის თეზას იზიარებს ნ. ტრუბეტკოვიც, თუმცა იგი დასძენს: ვნებითი და მოქმედებითი აქ არ უნდა გავიგოთ ისე, როგორც ეს ინდოევროპულ ენებში გვაქვსო, ჩაჩნური და დაღისტნური ენების ზმნა უფრო ვნებითს მოგვაგონებს, ვიდრე მოქმედებითსაო (იხ. მისი: „Notes sur les désinences du verbe dans les langues tchétcheno-lesghiennes“—„Bulletin de la Soc. Linguist. de Paris“. t, 29, fasc. 3 (1929), გვ. 171.

გ. დეეტერსი თავის ერთ-ერთ ნარკვევში შენიშნავს: „კავკასიურ ენებში ზმნის მკვეთრად „პასიურ კონცეფციასთან“ პასივი (ვნებითი) საერთოდ არ გავაჩნიაო“ (იხ. მისი, „ჩერქ. გრამ.“—Caucasica, fasc. 9 (1932), გვ. 136—137). ამგვარად, ვნებითი გვარი არა გვაქვს, მაგრამ კონცეფცია მკვეთრად პასიური...

უსლარის კონცეფცია მარტივია: იგი ახერხებს ხუნძური ენის სპეციფიკური კონსტრუქცია დაიყვანოს ევროპულ ენათა ჩვეულებრივ კონსტრუქციამდის, ე. ი. საკითხის ახსნა აქ საკითხის მოხსნას უდრის; მთელი თავისებურება თურმე იმაშია, რომ მოქმედებითი გვარის ზმნა არა გვაქვს; ის, რაც უნდა ყოფილიყო მოქმედებითი გვარისა, თურმე ორდინარული ვნებითი გვარია.

რადგანაც ზმნა ვნებითი გვარისაა, სუბიექტი გამოდის ის, რაც რეალური ობიექტი—RO—ჩანდა, ამრიგად, ზმნა არა მხოლოდ ერთობრივანი („ერთკლასოვანია“), არამედ სუბიექტურიც—უღვლილების ძირითადი თვისების მიხედვით: ერთი პირი გარდამავალი ზმნისა ბ-იწულა ისევეა სუბიექტის პირი, როგორც ერთი პირი გარდაუვალი ზმნისა (ე-ექერულა).

უსლარმა ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა გადაწყვეტა ერთობრივანი (ერთკლასოვანი) ზმნის ანალიზის საფუძველზე.

თავისი თვალსაზრისი უსლარს არ შეუმოწმებია იმ ენათა სინამდვილეში, სადაც ზმნა ორპირიანია, სადაც ობიექტის პირი სუბიექტის პირის გარდა ზმნის უღვლილების უტყუარი ფაქტია.

ხუნძური გარდამავალი ზმნის უღვლილებისას კი მხოლოდ ერთი სახელის კლასი ჩანს და ამ ერთი კლასის დაფასებაზეა დამოკიდებული მთელი კონსტრუქციის ინტერპრეტაციის ბედი.

ამრიგად, უსლარის კონცეფციის დაფასებისას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს იმის გარკვევას, რისი კლასია გარდამავალ ზმნაში აღნიშნული—ქვემდებარისა თუ დამატებისა ანუ, სხვანაირად რომა ვთქვათ, რას წარმოადგენს ზმნის რეალური ობიექტი,—გრამატიკულ სუბიექტს თუ ობიექტს?

უსლარისათვის, როგორც ვიცით, ესაა გრამატიკული სუბიექტი, ქვემდებარე; ობიექტი, დამატება ის არ შეიძლება იყოს, რადგანაც ზმნა ვნებითი გვარისაა, უსლარის ამ ვარაუდს ხაზგასმით აღნიშნავს ად. დირი შემდეგ სიტყვებში: „სადაც ტრანსიტივი არა გვაქვს, შეუძლებელია ლაპარაკი ობიექტის აღნიშვნის შესახებ“¹.

სანამ ზმნაში ერთი სახელის კლასილა მოგვეპოება, ძნელია იმის ეჭვიშეშობად ჩვენება, როგორ არის გაგებული გარდამავალ ზმნასთან რეალური ობიექტი -RO-: სუბიექტია ეს ვნებითი გვარის ზმნისა თუ ობიექტი არავნებითი გვარის ზმნასთან?

ზოგი რამ მაინც შეიძლება აღინიშნოს:

თუ ხუნძურს მოქმედებითი გვარის ზმნა არ გააჩნია, მას არც ვნებითი შეიძლება ჰქონდეს: მოქმედებითი და ვნებითი კორელატიური ცნებებია, მასთან ვნებითი იწარმოება მოქმედებითისაგან.

მაგრამ თუ ვნებითი არა გვაქვს, ერგატივი არ უდრის მოქმედებითს, ბუნდაც რომ კისრულობდეს მის ფუნქციებს (გარკვეულს შემთხვევებში). მაშასადამე, ანალოგია ევროპულ ენათა ვნებითი გვარის ზმნასთან და სათანადო კონსტრუქციასთან თავის თავად იხსნება;—ვით უფრო, რომ არც ერთმა ევროპულმა ენამ არ იცის ისეთი შემთხვევა, რომ ვნებითი გვარის ზმნასთან ორი მოქმედებითი ერთად იხმარებოდეს: ინსუცა ჟოშტოცა ლოტე ყოტანა „მამამ ნაჯახით ხე მოჭრა“ (უსლარით გამოვიდოდა: „მამით ნაჯახით ხე მოიჭრა“).

მერე კიდევ: ინსუცა ზუ ბიჩანა—„მამამ ცხენი გაყიდა“—სავსებით ეფარდება თავისი კონსტრუქციით იმავე მნიშვნელობის ქართულ წინადადებას: რეალური ობიექტი ორსავე შემთხვევაში სახელობითშია („ჩუ“—„ცხენი“), რეალური სუბიექტი—ერგატივიშია („ინსუცა“—„მამამ“)...

ქართული ერგატივი (მოთხრობითი) კი ირიბი ბრუნვა არაა, როგორც ამას მოწმობს ქართული ენის ისტორია².

ყოველივე ამას შეუძლია ექვეები აღძრას უსლარისეული გაგების სისწორეში, მაგრამ საკითხი იმდენად არსებითია, რომ აუცილებელია, მორფოლოგიური საბუთებით იყოს ნაჩვენები, რას წარმოადგენს გარდამავალი ზმნის რეალური ობიექტი—გრამატიკულ ობიექტს თუ გრამატიკულ სუბიექტს?

ამის გარკვევის საშუალებას იძლევა ორკლასოვანი ნაზმნარი სახელი, მიმღებობა.

ხუნძურს მიმღებობაში შეიძლება იყოს ნაჩვენები ერთი კლასილა და ორიც. ერთს კლასზე მითითება გვექნება მიმღებობაში მაშინ, თუ სათანადო ზმნაში კლასის ნიშნები არ მოგვეპოებოდა:

¹ „Wo kein Transitivum vorhanden ist, kann von einem Hinweis auf ein Objekt nicht die Rede Sein“—„Einführ“, გვ. 171. („ტრანსიტივი“ აქ მოქმედებითი გვარის ზმნას უდრის). ად. დირს ავიწყდება, რომ ორპირიანი, ე. ი. ობიექტიანი ზმნები ქართულში, აფხაზურში საშუალო გვარისადაც არის.

² ამის შესახებ იხ. ავტორის „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“—„ტფილ. უნივ. შრომები“, ტ. X.

ყოტიზე „ჭრა“, „ჩება“ —ყოტულე-უ „მჭრელი“, „მჩებელი“...
ტაბიზე „ცემა“ — ტაბულე-უ „მცემელი“ ...

ორ კლასზე მითითება მიმღეობაში გვექნება მაშინ, თუ სათანადო ზმნაში კლასის ნიშანი ჩანდა უღვლილებისას; საამისოდ გამოიყენება პრეფიქსი და სუფიქსი:

ბ-იჩიზე „გაყიდვა“ — ბ-იჩულე-უ, ბ-იჩულე-ჟ, ბ-იჩულე-ბ...

ამგვარ მიმღეობაში პრეფიქსი მიუთითებს რეალურ ობიექტზე -RO-, სუფიქსი —რეალურ სუბიექტზე, —RS— ზუსტად—მათ კლასზე.

იმისდა მიხედვით, თუ რა კლასის სახელია რეალურ სუბიექტადა და რეალურ ობიექტად, იცვლება მიმღეობის ფორმაც. ეს ფორმები მოგვაგონებენ ქართული ორპირიანი ზმნის უღვლილების ფორმებს იმ განსხვავებით, ოღონდ, რომ მიმღეობაში შეიძლება რეალური ობიექტიცა და რეალური სუბიექტიც მეორე და პირველი კლასებისაც იყოს, ქართულ ზმნაში კი პირის ფორმებს ასეთ შემთხვევაში ვერ მივიღებთ. ამ მხრივ მიმღეობის ფორმები მეტია, ვინემ ქართული ორპირიანი ზმნისა. სამაგიეროდ, მრავლობითში კლასები არ განსხვავდება და ეს ამცირებს მიმღეობათა ფორმების რაოდენობას. საბოლოო ანგარიშში ორკლასოვანი მიმღეობა მოგვცემს 16 ფორმას (ქართული ორპირიანი ზმნის 18 განსხვავებული ფორმის ნაცვლად).

აწმყო დროის მიმღეობა ზმნისა ბ-იჩი-ზე „გაყიდვა“.

RO—I კლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ვ-იჩულე-უ	}	„ყიდიან“ პირველი გრამატ. კლასის სახელს— პირველი, მეორე, მესამე გრამატ. კლასის სახელები, მხოლოობითსა და მრავლობითს. რიცხვებში.
ვ-იჩულე-ჟ		
ვ-იჩულე-ბ		
ვ-იჩულე-ლ		

RO—II კლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ჟ-იჩულე-უ	}	შეიცვალა RO-ის კლასი—აქ მეორეა; RS-ის კლასები ისევეა, როგორც წინა მაგალითში.
ჟ-იჩულე-ჟ		
ჟ-იჩულე-ბ		
ჟ-იჩულე-ლ		

RO—III კლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ბ-იჩულე-უ
ბ-იჩულე-ჟ
ბ-იჩულე-ბ
ბ-იჩულე-ლ

RO—მრავლ.—RS I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

რ-იჩულე-უ	}	RO-თან მრავლობითში RS-ის იგივე კლასებია მოცემული; რაც წინა მაგალითებში.
რ-იჩულე-ჟ		
რ-იჩულე-ბ		
რ-იჩულე-ლ		

ასეთივე იქნებოდა მიმღეობა ზმნისა ბ-ეცი-ზე „ქება“:

აწმყო დროის მიმღეობა:

1. ვ-ეცულე-უ	2. ჟ-ეცულე-უ	3. ბ-ეცულე-უ	4. რ-ეცულე-უ
ვ-ეცულე-ჟ	ჟ-ეცულე-ჟ	ბ-ეცულე-ჟ	რ-ეცულე-ჟ
ვ-ეცულე-ბ	ჟ-ეცულე-ბ	ბ-ეცულე-ბ	რ-ეცულე-ბ
ვ-ეცულე-ლ	ჟ-ეცულე-ლ	ბ-ეცულე-ლ	რ-ეცულე-ლ...

ყველა სხვა ზმნაც მოგვეცემა ანალოგიურ წარმოებას, თუ კი კლასოვანი ზმნა იქნებოდა და შინაარსი აიტანდა RS-ისა და RO-ის ხსენებულ კომბინაციას (მაგალ., ისეთი ზმნა, როგორცაა „ხნავს“ ობიექტს ჩვეულებრივ იგუებს მხოლოდ მესამე პირში; ასეა ქართულში, ასევე იქნება ხუნძურ მიმღეობაშიც...).

ბ-იჩულე-უ, ბ-ეცულე-უ... აწმყო დროის მიმღეობაა; ნამყო და მყოფადი დროის მიმღეობაც შეიძლება აგველო და ყველა იმ ვარიანტებს მივიღებდით, რაც აწმყო დროს მიმღეობამ მოგვცა.

ნამყო, დროის მიმღეობა ზმნისა ბ-იჩ-ი-ზე „გაყიდვა“:

RO—I კლ.—RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ვ-იჩარა-უ
 ვ-იჩარა-ჟ
 ვ-იჩარა-ბ
 ვ-იჩარა-ლ

RO—II კლ.—RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ჟ-იჩარა-უ
 ჟ-იჩარა-ჟ
 ჟ-იჩარა-ბ
 ჟ-იჩარა-ლ

RO—III კლ.—RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

ბ-იჩარა-უ
 ბ-იჩარა-ჟ
 ბ-იჩარა-ბ
 ბ-იჩარა-ლ

5. ენიმკის მოამბე, ტ. X.

RO—მრავლ. RS—I, II, III კლ. მხოლ. და მრავლ.

- რ-იჩარა-უ
- რ-იჩარა-ჟ
- რ-იჩარა-ბ
- რ-იჩარა-ლ

ზმნისაგან ბ-ეც-ი-ზე „ქება“ ნამყო დროის მიმღეობის ფორმები იქნებოდა:

ვ-ეცარა-უ,	ჟ-ეცარა-უ,	ბ-ეცარა-უ,	რ-ეცარა-უ
ვ-ეცარა-ჟ,	ჟ-ეცარა-ჟ,	ბ-ეცარა-ჟ,	რ-ეცარა-ჟ
ვ-ეცარა-ბ,	ჟ-ეცარა-ბ,	ბ-ეცარა-ბ,	რ-ეცარა-ბ
ვ-ეცარა-ლ,	ჟ-ეცარა-ლ,	ბ-ეცარა-ლ,	რ-ეცარა-ლ...

ჩვენ განზრახ ავარიდეთ თავი მიმღეობათა სხვადასხვა ფორმის გზადაგზა თარგმნას: ეს გაართულებდა მიმღეობის ვარიანტთა გათვალისწინებას.

რაკი ეს ვარიანტები წარმოდგენილია და ხელშესახები ხდება ორკლასოვანი წარმოების არსებობა და სახეები ხუნძურში, შეიძლება დავუბრუნდეთ მიმღეობათა ცალკეული ფორმების ინტერპრეტაციას.

ზოგადად შეიძლება ითქვას: ხუნძური მიმღეობა გარდამავალ ზმნათა შინაარსობლივ შეეფერება რუსული (და მსგავსი აგებულების) ენის მოქმედებითსა და ვნებითს გვარს.

ბ-იჩულე-ბ ბილეთ „ბილეთი, რომელიც იყიდება“¹, продаваемый билет

ბ-იჩარა-ბ ბილეთ „გაყიდული ბილეთი“, проданный билет.

როგორც აქედან ჩანს, ვნებითი გვარის შინაარსი აღმოაჩნდა მიმღეობას, როცა მოქმედების რეალური ობიექტია მასში აღნიშნული,—აღნიშნული პრეფიქსითაცა და სუფიქსითაც.

მაგრამ საკმარისია სუფიქსი ვცვალოთ, საკმარისია პრეფიქსი და სუფიქსი სხვადასხვა კლასისა აღმოჩნდეს, რომ გაგებაც შეიცვლება:

ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ—„ბილეთის გამყიდველი მოლარე“, „кассир, продающий билет“

ბილეთ ბ-იჩარა-უ ქასირ—„მოლარე, რომელმაც ბილეთი გაყიდა“², „кассир, продавший билет“...

რა შეიცვალა წინა მაგალითებთან შედარებით? მხოლოდ სუფიქსი: იყო -ბ (III კლ.), არის -უ (I კლასისა); წინათ პრეფიქსიცა და სუფიქსიც ერთი და იმავე სახელის კლასზე მიუთითებდა, (ბილეთ- სახელის კლასზე), ახლა პრეფიქ-

¹ ქართულს აწმყო დროში ვნებითი გვარის მიმღეობა არ გააჩნია, ამიტომ მივმართავთ აღწერითს წარმოებას.

² ქართულს არ გააჩნია ნამყო დროის მიმღეობა მოქმედებითი გვარისა და ამიტომ აქაც აღწერითი წარმოებაა გამოყენებული.

შიდა მიუთითებს ამ სახელის კლასზე, რეალური ობიექტის კლასზე, სუფიქსი კი რეალური სუბიექტის კლასს აღნიშნავს („მოლარე“— სახელის კლასს).

მიმღეობის ფუძე? მასში არავითარი ცვლილება არ მომხდარა: -ჩ-ჩუ-ლ-ე, ი-ჩ-არა- ორივე შემთხვევაში თანაბრად გამოიყენება.

რას უღრის ეს ფუძე? მოქმედებითი გვარისა თუ ვნებითი გვარის მიმღეობის ფუძეს—*продающ-ий, продавш-ий-ს* თუ *продаваем-ый, проданн-ый-ს*? არც ერთსა და არც მეორეს: ეს ფუძე ხუნძური მიმღეობისა არც მოქმედებითი გვარისაა და არც ვნებითისა,—ის საშუალო გვარისაა, უფრო ზუსტად რომა ვთქვათ, ნეიტრალურია გვარის კატეგორიის მიმართ.

პ. უსლარი იტყოდა: ბილეთ ბიჩულა ქასირას ნიშნავსო: „ბილეთი იყიდება მოლარის მიერ“, „билет продается кассиром“...

ბიჩულებ ბილეთ *продаваемый билет, продающийся билет*—ამგვარ გაგებას ეგუება.

მაგრამ: „ბილეთ ბიჩულეუ ქასირ“ რაღაა? როგორ შეიძლება მისი განმარტება პ. უსლარის თვალსაზრისით?

„ბილეთი, რომელიც იყიდება მოლარის მიერ“—„билет, продаваемый кассиром“—ასე უნდა გამოსულიყო უსლარის განმარტების თანახმად. მაგრამ ამისათვის სხვა წარმოება გაგვაჩნია (ბიჩულებ ბილეთ). ბიჩულეუ კი უღრის (მნიშვნელობით) *гажыдгел-ს, продающий-ს*.

ვნებითი გვარისად გაგება ბიჩულა- ზმნისა და შესაბამისად ვნებითი გვარის მიმღეობის ჩასმა წარმოების ფორმულაში შეუძლებელი ხდება. შეუძლებელი ხდება „ბილეთ“ დავსახოთ ქვემდებარედ, ქასირ („მოლარე“)—ირიბ დამატებად...¹ ასეთი გაგება მოხერხდა ზმნის ფორმაში (ბ-იჩულა), სადაც მხოლოდ ერთი სახელის კლასი აღინიშნებოდა, ეს არ ხერხდება მიმღეობაში, სადაც ორი სახელის კლასი აღინიშნება.

ექვს გარეშეა, რომ მიმღეობაში პრეფიქსი რეალურ ობიექტს -RO- აღნიშნავს, სუფიქსი—რეალურ სუბიექტს—RS-ს.

შესაბამისად: ზმნაში მოცემული პრეფიქსი რეალური ობიექტისაა; ვს-ობიექტი გრამატიკულადაც ობიექტია: გრამატიკული სუბიექტი რომ გვკონოდა, მას სუფიქსი გადმოგვცემდა.

ამგვარად, ხუნძურს ზმნაში ობიექტის ნიშანი წინ უსწრებს სუბიექტისას: ხუნძურში მკლავნდება იგივე პრინციპი, რაც აფხაზურ-ადილეური ზმნის უღვლილებიდანაა ცნობილი.

როგორც ცნობილია, აფხაზურსა და ადილეურში ზმნა აღნიშნავს სუბიექტსაც და ობიექტსაც. მათგან სუბიექტის ნიშანი წინ უსწრებს ობიექტისას, თუ ზმნა გარდაუვალია, მაგრამ ობიექტის ნიშანი უსწრებს სუბიექტისას, თუ ზმნა გარდამავალია.

ობიექტის აღნიშვნა სუბიექტის წინ საერთო მოვლენაა აფხაზურ-ადილეური ენებისთვისაც და ხუნძურისთვისაც. ობიექტის (ე. წ. პირდაპირი ობიექტის) ადგილის საკითხი ერთნაირად წყდება აფხაზურ-ადილეურ პოლიპერსონალურსა და ხუნძური ენმს ერთკლასოვან („მონოპერსონალურ“) ზმნაში.

¹ შდრ. Schuchardt. Ueber den passiv. Charakter des Transit. in den kauk. Sprachen. 1895, გვ. 14—15.

განსხვავება იმაშია, რომ აფხაზური და ადიღური ზმნა სუბიექტსაც პრეფიქსით აღნიშნავს, ხუნძური გარდამავალი ზმნა სუბიექტს. სრულებითაც არ აღნიშნავს, ხოლო როცა სუბიექტი გამოჩნდება ნაზმნარ სახელში,—მიმლეობაში,—მას სუფიქსის ადგილი განეკუთვნება.

პირველადი თუ მეორეული გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის არ აღნიშვნა,—ამ საკითხს აქ არ ვეხებით. როგორაც არ გადაწყდეს ეს საკითხი, ფაქტია, რომ ის ვერ შეცვლის ე. წ. პირდაპირი ობიექტისა და სუბიექტის ნიშანთა ადგილმდებარეობის შეფარდებას: ეს შეფარდება გარკვეულია მიმლეობის ჩვენებით.

მიმლეობის აგებულება, მიმლეობაში რეალური სუბიექტისა და რეალური ობიექტის აღნიშვნის წესი, ამგვარად, წყვეტს საკითხს: რას წარმოადგენს ის სახელი, რომელიც გარდამავალ ზმნაში აღინიშნება პრეფიქსით, სუბიექტია იგი თუ ობიექტი.

ირკვევა, რომ ეს არის ობიექტი და არა სუბიექტი: ხუნძურის გარდაუვალ ზმნაში პრეფიქსით ქვემდებარე აღინიშნება, ხუნძურს გარდამავალ ზმნაში კი—**დამატეა**.

მაშასადამე, წინადადებებში:

ჩუ ბ-იჩულა ინსუცა—„ცხენს ყიდის მამა“ ..ჩუ ბ-იჩანა ინსუცა—„ცხენი გაყიდა მამამ“—ბ- პრეფიქსი ჩუ-ზე („ცხენ“—სახელზე) მიუთითებს და ეს ჩუ ობიექტია და არა სუბიექტი, ბ- პრეფიქსი ჩუ- ობიექტის ნიშანია და არა ჩუ- სუბიექტისა.

ხოლო თუ ჩუ- სახელი ობიექტია, ზმნა არ არის ვნებითი გვარისა და არ იქნება სწორი, თუ სათანადო წინადადებათა ზმნებს ვნებითად გამოვაცხადებთ და გავუტოლებთ რუსულ წინადადებებს: „лошадь продается отцом“... „лошадь продана отцом“...

მაგრამ თუ ზმნები ბიჩულა, ბიჩანა არ არის ვნებითი გვარისა, რეალური სუბიექტის ბრუნვა—ერგატივი—ინსუცა („მამამ“) არ არის ორდინალური მოქმედებითი ბრუნვა, არამედ სპეციფიკური ბრუნვა, რომელიც მოქმედებითის როლშიაც შეიძლება გამოვიდეს, მაგრამ მისი სპეციფიკურობა ამაში კი არაა, არამედ სწორედ ამის გარეშე მქლავნდება.

რალა. ეს ერგატივი? ამას სპეციალური განხილვა ესაჭიროება კავკასიურენათა სხვადასხვა ჯგუფების მიხედვით (ზოგჯერ—ცალკე ენათა მიხედვითაც კი)¹.

რა გვარისაა ეს ბ-იჩულა, ბ-იჩანა და მსგავსი გარდამავალი ხუნძური ზმნები? „არ არის ვნებითი“, კიდევ არ ნიშნავს, რომ არის მოქმედებითი. ზევით პოზიტიური დახასიათებაცაა გაკვრით მოცემული, როცა ხუნძური მიმლეობის ფუძეს ვახასიათებთ (გვ. 67); ზმნის ფუძეს სავსებით ეხება ის, რაც მიმლეობის ფუძის შესახებ იყო თქმული: ეს ფუძე არც მოქმედებითი გვარისაა და არც ვნებითისა, იგი **ნეიტრალურია** გვარის კატეგორიის მიმართ.

¹ პირველ ყოვლისა, აქ გასარკვევია ერგატივის მიმართება სახელობითთან. ამ საკითხს ეხება ავტორის: „მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში“ (უნივ. შრომ., X); „სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი...“ (უნივ. შრომ. XVI); „ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში“ (ენიმიკის მოამბე, XII)

„ნეიტრალური ფუძე“ ნიშნავს, რომ მოქმედებითი და ვნებითი გვარი ერთმანეთს არ უპირისპირდება. ხუნძურში, მართლაც, მიმღეობას ეს გვარები არ გააჩნია: კლასის ნიშანთა ადგილმდებარეობა—ერთადერთი საშუალებაა, რომ მიმღეობამ გამოხატოს მოქმედებითისა და ვნებითი გვარის შინაარსი (საილუსტრაციო მაგალითები იხ. ზემ., გვ. 64—67).

არც ზმნაშია გარჩეული მოქმედებითი და ვნებითი გვარი; ესაა საფუძველი სინტაქსური კონსტრუქციის ლაბილურობისა¹.

Verba sentiendi-ს ფუძე აგებულების მიხედვით არ განსხვავდება შინაარსობლივ გარდამავალ ზმნათა ფუძეებისაგან:

დიდა ბ-იხულა ჩუ—„მე ვხედავ ცხენს“

დიდე ბ-ოტულა ჩუ—„მე მიყვარს ცხენი“

დიცა ბ-იჩულა ჩუ—„მე ვყიდი ცხენს“.

რას მიეწერება ეს? იმას, რომ ფუძე ზმნისა ორსავე შემთხვევაში ნეიტრალურია, ე. ი. შინაარსობლივ გარდამავალი ზმნის—ბიჩულა—ფუძე ისევე ნეიტრალურია, როგორც ბიხულა, ბოტულა ზმნათა.

ამ უკანასკნელთაგან ნაწარმოები მიმღეობაც იმავე რიგისაა, როგორც ბიჩულა- ზმნის მიმღეობა.

როს ვ-ოტულე-ჲ ქუჟუჟუ—„ქმრის მოყვარული ცოლი“ мужа любящая жена...

ქუჟუჟუ ჲ-ოტულე-ჟ როს—„ცოლის მოყვარული ქმარი“ жену любящий муж (Услар, Авар. яз. § 126, გვ. 126).

ჲ-ოტულე-ჲ ქუჟუჟუ—„საყვარელი ცოლი“ „любимая жена“,

ვ-ოტულე-ჟ როს—„საყვარელი ქმარი“, „любимый муж“...

აქაცა და ბიჩულა ზმნის მიმღეობაშიც (იხ. ზევით, გვ. 64—65) გვართამნი შენელობის გამოსახატავად ენა მიმართავს გარკვეულ საშუალებას, სახელდობრ: განსხვავებული კლას-ნიშნების ხმარება პრეფიქსსა და სუფიქსში გამოყენებულია მოქმედებითი გვარის შინაარსის გადმოსაცემად:

ჩუ ბ-იჩულე-ჟ ემენ—„ცხენის გამყიდველი მამა“, „лошадь продающий отец“;

როს ვ-ოტულე-ჲ ქუჟუჟუ—„ქმრის მოყვარული ცოლი“, „мужа любящая жена“.

ერთი და იმავე კლას-ნიშნების ხმარება პრეფიქსსა და სუფიქსში მიმღეობას ვნებითი გვარის შინაარსისად ხდის:

ბ-იჩულე-ბ ჩუ—გასაყიდი ცხენი, „ცხენი, რომელიც იყიდება“, „продаваемая лошадь“

ვ-ოტულე-ჟ როს—„საყვარელი ქმარი“, „любимый муж“

ჲ-ოტულე-ჲ ქუჟუჟუ „საყვარელი ცოლი“, „любимая жена“

¹ ამ მოვლენას ეხებოდა ჩვენი მოხსენება; „ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემისათვის; ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები“ (იხ. „თეზისები მოხსენებათა საქართვე. ფილიალის პირველ სესიაზე“ გვ. 19—21).

სუბიექტიცა და ობიექტიც ერთი და იმავე კლასისაა; ეს ქმნის რეფლექსიური ტიპის წარმოებას: სუბიექტის მოქმედების საგანი თვით სუბიექტიცა...

როცა მიმღეობა მოქმედებითი გვარის შინაარსს გადმოგვეცემს, მისი ფუძე ისევ ნეიტრალურია, — არავითარი ცვლილება ფუძის აგებულებაში არ მომხდარა; ზმნის ფორმასთან შედარებით ახალია მხოლოდ ის, რომ ნეიტრალურად წარმოდგენილ პროცესს ერთვის მოქმედისა და მოქმედების საგნის მაჩვენებელი კლას-ნიშნები.

ვნებითი შინაარსის გადმომცემი მიმღეობა ობიექტის მქონე ზმნათა სავსებით ხედება უობიექტო („ერთპირიან“) ზმნათა მიმღეობებს.

თუ უობიექტო ზმნაში კლას-ნიშანი მოგვეპოვება, მიმღეობაში ორი კლას-ნიშანი მოიყრის თავს: ერთი — პრეფიქსი, მეორე — სუფიქსი:

ვ-უგო — „ვარ, ხარ, არის“ — ვ-უგე-უ „ყოფი“

ვ-ექერულა „ვრბი, რბი, რბის“ — ვ-ექერულე-უ „მორბენალი“...

საზღვრულის კლასის მიხედვით გვექნება: ვ-უგე-უ, ღ-იგე-ღ, ბ-უგე-ბ... ვ-ექერულე-უ, ღ-ექერულე-ღ, ბ-ექერულე-ბ... — ყველგან ერთი და იმავე კლას-ნიშნით პრეფიქსსა და სუფიქსში.

ბუნებრივია, რომ ამგვარი მიმღეობა ვერ იყენებს ამ ორ კლას-ნიშანს ორი სახელის მიმღეობასთან დასაკავშირებლად: ფუძის მნიშვნელობა გამორიცხავს ობიექტის არსებობას.

ორნიშნიანი წარმოება ერთკლასოვანია. მაგრამ ზოგჯერ ამგვარი ზმნის ორნიშნიანი წარმოება ორკლასოვანი წარმოების სახით დადგება.

ასეთია, მაგალ.: ვ-ეგულე-ბ ბოსენ „საწოლი“, ზუსტად: „დასაწოლი“ სარეცელი“.

ბოსენ — „სარეცელი“ III კლასის სახელია; მასზე მიუთითებს ბ-სუფიქსი: ვ-ეგულე-ბ; -ეგოზე „წოლა“ კლას-ნიშნების მქონეა უღვლილებაში: დო-უ ვ-ეგულა — ის (он) წევს... რადგანაც გამოთქმაში — „ვ-ეგულე-ბ ბოსენ“ — ლაპარაკია ადამიანის საწოლზე, მიმღეობაში თავში დაუროთ ვ- პრეფიქსი I გრამატიკული კლასისა.

ამგვარად: ვ-ეგულე-ბ-მიმღეობაში ორი კლასის ნიშანი გვაქვს: ვ- და ბ- „ვინც წევს“ იქნებოდა ვ-ეგულე-უ, ღ-ეგულე-ღ, „რაც წევს“ — ბ-ეგულე-ბ...

ვ-ეგულე-ბ კი მიგვითითებს: ვინც წეება, ადამიანია, და რაშიც წეებიან, ნივთიაო („სარეცელი“).

სუბიექტი — ადამიანია.

მაგრამ რაღაა აქ ობიექტი? გამოდის, რომ „ბოსენ“ „სარეცელი“.

ასეთი „ობიექტი“ არ ეგუება ობიექტის ცნობილ გაგებას. ზმნის ფუძეც ხუნძურში ნაკლებად ეგუება ჩვეულებრივ გაგებას. ზმნის ფუძის თავისებურების გახაზვის მიზნითაა, რომ ვეგულე (ბოსენ) ვახსენეთ: უობიექტო ზმნათა ორკლასოვნობა მოითხოვს სპეციალურ შესწავლას.¹

¹ სპეციალურად უნდა იქნეს განხილული აგრეთვე ბ-ოტოულა, ბიხულა ტიპის ზმნებთან დაკავშირებული რიგი საკითხი. მათ კი ხუნძური ვრგატივის რაობის ანალიზი უნდა უსწრებდეს წინ.

АРН. ЧИКОБАВА

К ВОПРОСУ О ПОЛИПЕРСОНАЛИЗМЕ В АВАРСКОМ ЯЗЫКЕ В СВЯЗИ С ПРОБЛЕМОЙ ЭРГАТИВНОЙ КОНСТРУКЦИИ

(РЕЗЮМЕ)

Глагол аварского языка, как и глагол большинства языков Дагестана, не изменяется по лицам, а лишь по грамматическим классам: вместо личного спряжения абхазско-адыгейских и картвельских языков здесь налицо классное спряжение.

При спряжении картвельских, абхазских и адыгейских глаголов, последние изменяются, по лицам, как субъекта, так и объекта (и даже объектов), морфологически отображая связь с двумя, тремя и даже четырьмя именами, в аварском же глаголе может быть представлено лишь одно имя: реальный субъект, RS, при непереходных глаголах и реальный объект, RO— при глаголах переходных:

ჩუ ბეჭერულა ღოს ჯი bekerula «лошадь бежит»...

ჩუ ბიჩულა ღოს ჯი bičula dos «лошадь продает он».

В известной монографии П. Услара «Аварский язык» переходный глагол аварского языка интерпретируется, как глагол страдательного залога:

ჩუ ბიჩულა ღოს ჯი bičula dos буквально значит: «лошадь продается им» (а не: «он продает лошадь»); следовательно, ღოს dos—творительный падеж при глаголе страдательного залога («продается») и служит косвенным дополнением, а ჩუ ჯი («лошадь») — именительный падеж (а не винительный) и является подлежащим: вполне естественно, что с ним и согласуется класс глагола (а не с творительным падежом).

Характерную конструкцию аварского и, вообще, кавказских языков — эргативную конструкцию — П. Услар, таким образом, свел «без остатка» к обычной конструкции предложения с глаголом-сказуемым страдательного залога в европейских языках.

Такое толкование оказалось легко осуществимым, поскольку аварский глагол — одноклассовый («одноличен»).

Правильность толкования П. Услара может быть проверена в двухклассовых (в «двухличных») образованиях, каковыми и являются причастия аварского глагола.

В причастиях переходных глаголов различаются образования со значением действительного залога и со значением страдательного залога,

В последнем случае и префикс и суффикс относятся к одному и тому же имени:

ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-იჩულე-ბ билет «продающийся билет», ბ-იჩაგა-ბ ბილეთ ბ-იჩაგა-ბ билет «проданный билет»;

в первом же случае префикс и суффикс относятся к разным именам:

ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ билет ბ-იჩულე-უ касир «кассир, продающий билет»: префиксом обозначается объект, суффиксом—субъект.

Особенно важно то обстоятельство, что основа причастия не претерпевает никаких изменений: ბ-იჩულე-ბ ბილეთ ბ-იჩულე-ბ билет «продающийся билет»—ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ—билет ბ-იჩულე-უ касир «кассир, продающий билет»...

Основа причастия нейтральна в залоговом отношении и лишь различное использование аффиксов дает возможность выразить значение п действительного и страдательного залогов.

При этом в причастиях переходных глаголов префиксом обозначается класс объекта, суффиксом—класс субъекта, тем самым в аварском языке находит яркое выражение основной принцип спряжения абхазских и адыгейских переходных глаголов: аффикс объекта предшествует аффиксу субъекта (с той лишь разницей, что в абхазском и адыгейском глаголах оба аффикса выступают в роли префиксов).

Анализ двухклассовых образований аварского языка наглядно показывает, что:

1. Нельзя рассматривать реальный объект —RO— переходных глаголов, как субъект (подлежащее) непереходных глаголов (страдательного залога);

2. Нельзя приравнивать падеж реального субъекта —RS—, эргативный падеж к косвенному падежу, несмотря на то, что этот эргативный падеж выполняет в аварском языке и функцию творительного падежа;

3. Нельзя квалифицировать аварский переходный глагол, как глагол страдательного залога: ни действительного, ни страдательного залога не различают основы аварских глаголов¹ и причастий; основа аварского переходного глагола нейтральна.

Двухклассовые образования аварского языка, таким образом, подводят к этому основному положению, подтверждающемуся и другими обстоятельствами.

Без учета нейтральной природы основы переходных глаголов аварского и других кавказских языков особенности эргативной конструкции не могут быть в должной мере учтены.

¹ Исключение—каузативные образования (относительно новые).

ARN. TCHIKOVA

A PROPOS DU POLYPERSONALISME DANS L'AVARE EN RAPPORT AVEC LE PROBLÈME DE LA CONSTRUCTION ERGATIVE

(RÉSUMÉ)

Le verbe avare comme celui de la plupart des langues du Daghestan ne change pas selon les personnes, mais seulement selon les classes grammaticales: à la place de la conjugaison personnelle des langues abkhazo-adyguées et kharthvéliennes on a ici une conjugaison par classes.

Dans la conjugaison des verbes kharthvéliens, abkhazes et adygués, ceux-ci changent selon les personnes du sujet ainsi que de l'objet (et même des objets); morphologiquement, ils reflètent le lien avec deux, trois et même quatre noms, tandis que dans le verbe avare il n'y a qu'un seul nom qui puisse être représenté: sujet réel, RS, dans les verbes intransitifs, et objet réel, RO, dans les verbes transitifs: ზე ბეკერულა ჯუ bekerula «le cheval court», დოს ზე ბ-იხულა dos ჯუ biçula «il vend le cheval».

Dans sa monographie réputée «La langue avare» P. Uslar interprète le verbe transitif de l'avare comme un verbe de la forme passive: დოს ზე ბ-იხულა dos ჯუ biçula veut dire au sens strict du mot «le cheval se trouve vendu par lui» (non pas: «il vend le cheval»; par conséquent დოს dos est le cas instrumental pour un verbe de la forme passive («se trouve vendu») et est complément indirect, et ზე ჯუ («cheval») est un nominatif (non pas accusatif) et est sujet: il est fort naturel alors que la classe du verbe s'accorde avec lui (et non avec l'instrumental).

Ainsi P. Uslar a réduit la construction caractéristique de l'avare et en général des langues caucasiennes—la construction ergative—il l'a ramenée «sans merci» à la construction habituelle d'une proposition avec un verbe-prédicat de la voix passive dans les langues européennes.

Cette interprétation-là s'est montrée réalisable en tant que le verbe avare est «uniclassal» («Unipersonnel»).

La justesse de l'interprétation de P. Uslar peut être vérifiée dans les formations biclassales («bipersonnelles»), lesquelles sont les participes du verbe avare.

Dans les participes des verbes transitifs on distingue les formations avec la valeur de la forme passive et celles avec la valeur de la voix passive.

Dans le dernier cas le préfixe et le suffixe se rapportent au même nom:

ბ-იხულე-ბ ბილეთ ბ-içule-b billet «le billet étant en vente», ბ-იჩარა-ბ ბილეთ ბ-içara-b billet «billet vendu»; dans le premier cas le préfixe et le suffixe se rapportent aux noms différents:

ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ билет б-ичуле-у касир «caissier vendant le billet»: le γ préfixe désigne l'objet, le suffixe marque le sujet.

Il importe surtout que le thème du participe ne subit aucun changement: ბ-იჩულე-ბ ბილეთ б-ичуле-б билет «billet étant en vente»—ბილეთ ბ-იჩულე-უ ქასირ билет б-ичуле-у касир «caissier vendant le billet».

Le thème du participe est neutre quant à la voix du verbe et ce n'est que l'emploi différent des affixes qui nous met en état d'exprimer la valeur de la forme active autant que de la passive.

Avec cela le préfixe désigne la classe de l'objet, le suffixe— la classe du sujet dans les participes des verbes transitifs; par cela même la langue avare exprime vivement le principe fondamental de la conjugaison des verbes transitifs en abkhaze et en adygué, l'affixe de l'objet précède celui du sujet (à la différence près que dans le verbe abkhaze et dans le verbe adygué tous les deux figurent comme préfixes).

L'analyse des formations biclassales de l'avare démontre intelligiblement que:

1. On ne peut pas considérer l'objet réel —RO— des verbes transitifs, comme sujet des verbes intransitifs (de la forme passive);
2. On ne peut pas mettre le cas du sujet réel —RS—, le cas ergatif, au niveau d'un cas oblique malgré que ce cas ergatif fonctionne en avare comme instrumental;
3. On ne peut pas qualifier le verbe transitif avare comme verbe de la forme passive: les thèmes et les participes des verbes avares* ne discernent ni la voix active ni la voix passive; le thème du verbe avare est neutre.

Ainsi les formations biclassales de l'avare nous amènent à cette thèse, confirmée également par d'autres voies.

Sans tenir compte de la nature neutre des verbes intransitifs en avare et dans d'autres langues caucasiennes on ne peut pas faire la part, dûment, des particularités de la construction ergative.

* Sauf les formations causatives (relativement récentes).

СТЕКЛЯННЫЕ МНОГОГРАННЫЕ ПЕЧАТИ, НАЙДЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ

На территории Грузии в разное время найдено было 8 печатей своеобразной формы пирамидального параллелепипеда, сделанных из темносинего полупрозрачного стекла¹. Тождество формы материала, а также техники изготовления, позволяет объединить эти печати в одну группу и рассматривать ее как изделие одной области.

Форма печатей-многогранников в виде параллелепипеда, накрытого усеченной пирамидой,² (см. рис. 1) редка в истории древней глиптики. Она встречается только в Малой Азии и при том лишь в определенный, сравнительно короткий промежуток времени, а именно в конце V и в IV вв. до н. э. С этой датой хорошо согласуются археологические комплексы, в которых найдены были некоторые из изучаемых стеклянных многогранников. Четыре многогранника из Цалки происходят из некрополя позднеахеменидской эпохи, а многогранник из Мцхета-Самтавро (раскопки 1939 г.)—из кувшинного погребения эллинистического периода. Хронологическое совпадение дает основание для сближения стеклянных многогранников с каменными печатями Малой Азии той же формы, но прежде, чем приступить к анализу изображений, который только и может разрешить поставленную проблему, необходимо отдать себе отчет в технике изготовления стеклянных отливок.

Рис. 1.

Стеклянные печати не были редкостью в древнем мире. В Египте скарабеи из стекла изготовлялись уже при XVIII Династии. Стеклянные подражания каменным печатям известны и в Крито-Микенской культуре и в Финикии³. В античном мире дешевые стеклянные сурро-

¹ Четыре печати найдены были в 1938 г. в Цалке, 1—в Мцхета-Самтавро в раскопках 1939 г., 1—там же при раскопках Байерна, 2—в Горийском районе (из которых одна к сожалению разбитая).

² Печати имеют продольные отверстия для шнура; их можно было носить на руке в виде браслета, как обычно носили на востоке цилиндры, или на шее в качестве провизи или подвески ожерелья.

³ A. Furtwängler. Die Antiken gemmen, стр. 30, 64, 77 и 92.

гаты каменных печатей появляются в геометрическую эпоху (X—VIII в.) и сопутствуют затем развитию античной глиптики на всем ее протяжении. Своего апогея производство стеклянных отливок достигает в I вв. до и после н.э.; в это время они изготавливаются серийно и в массовом порядке¹. Некоторое представление о количестве выделявшихся в римское время стеклянных печатей дает то обстоятельство, что в одном только Берлинском музее их хранится около 5000 штук.

Массовому распространению стеклянных печатей способствовала не только дешевизна материала, но и упрощенная техника производства. Трудосемкий и ответственный процесс резьбы по твердому камню заменяется здесь легко и быстро выполнимой механической отливкой с оригинала, или его отпечатка. Техника изготовления отливок была, повидимому, двоякая. Начиная с эллинистической эпохи, когда почти исчезли цельнокаменные печати и их заменили металлические перстни со вставными геммами, легко можно было изготавливать отливки с отпечатков резных камней. Для этого нужно было только окружить отпечаток каким-либо неплавящимся материалом и влить жидкое стекло в изготовленную таким образом форму. Обратную сторону и края отливки подвергали затем шлифовке и придавали копии желательные очертания. Сохранилось довольно значительное количество античных отливок, изготовленных про запас и еще окончательно не отделанных, откуда можно заключить, что шлифовка производилась, повидимому, только тогда, когда уже имелся заказ на украшение перстня определенных размеров и формы.

При данной технике производства отливок можно было, следовательно, работать, не имея в руках оригинала, и форма копии могла не вполне соответствовать форме ее прототипа.

Несколько иначе, повидимому, протекал процесс отливки в более ранние эпохи, когда в ходу были почти исключительно цельнокаменные печати. Недоделанных стеклянных отливок этого периода, насколько мне известно, не сохранилось, но если проследить эволюцию форм каменных и стеклянных печатей, начиная с геометрической эпохи и кончая IV в. до н.э., то можно установить в обоих случаях полный параллелизм. От VIII до VI вв. и тут и там безусловно доминирует скарабей, в V и IV скарабеонд. Кроме того, попадаются стеклянные отливки других форм, но обязательно таких, какие также встречаются и среди каменных печатей эпохи, как например, конусы, цилиндры и пр. Весьма вероятно поэтому, что стеклянные копии цельнокаменных печатей выливались с оригиналов, в формах, снятых не с отпечатка, а целиком с воспроизводимой каменной печати, если же форма снималась

¹ A. Furtwängler. A. G. стр. 119, 135, 151, 177 и 219.

только с той поверхности, на которой вырезано было изображение, то отливкам стремились придавать форму оригинала. В отношении изучаемых стеклянных многогранников это можно считать более чем вероятным, так как в позднеахеменидскую эпоху не существовало иной, кроме многогранника, формы печатей с четырехугольной нижней поверхностью, а именно на таковую явно рассчитана композиция всех изображений на изучаемых отливках.

Из всего сказанного о технике производства стеклянных отливок вытекают весьма важные для нашего исследования выводы. Изучаемые многогранники мы не в праве рассматривать как самостоятельные произведения искусства. Это лишь механические копии с печатей, может быть изготовленных на месте, а может быть завезенных из более или менее отдаленных районов. Для определения наших памятников необходимо, таким образом, решить два вопроса. Помимо установления места изготовления отливок, надо определить происхождение их оригиналов, причем, в случае несовпадения районов изготовления тех и других, мы получим непреложное свидетельство о существовании торговых и культурных связей между областями, откуда происходят каменные и стеклянные печати.

Как было указано выше, каменные печати в форме многогранников встречаются только в Малой Азии в V и IV вв. и в эту сторону, конечно, и должно направиться наше исследование, в поисках за оригиналами стеклянных многогранников.

Что же представляла собой глиптика Малой Азии в позднеахеменидскую эпоху? В глиптике, а также в родственной ей по технике резьбы и по художественным задачам нумизматике Малой Азии, в конце V и в IV вв. до н. э., соответственно с разноплеменным составом населения, сосуществовало рядом несколько художественных стилей¹. Главенствующее положение занимали два художественных направления: греческое, исходившее из греческих городов Малой Азии, и так называемое греко-персидское, созданное персидскими мастерами, работавшими в Малой Азии² и знакомыми с греческим искусством. Оба направления

¹ О глиптике Малой Азии в указанную эпоху см. A. Furtwängler ук. соч. 116; Т. Н. Книпович „Греко-персидские резные камни Эрмитажа“ (Сборник Гос. Эрмитажа III, 1926, стр. 41—58; M. J. Maximowa. Die Griechisch-persische Klein Kunst in Kleinasien nach den Perserkriegen. (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1928. Archäologischer Anzeiger, стр. 649—678). О нумизматике см. E. Babelon. Traité des monnaies grecques et romaines.

² Группа греко-персидских резных камней была впервые выделена Фуртвенглером; однако выводы этого ученого относительно происхождения данной группы встретили возражения. В то время как Фуртвенглер видел в греко-персидских камнях изделия греческих мастеров, работавших на персов, Т. Н. Книпович доказала, что по художес-

взаимно влияли друг на друга и значительно отклонились от современной им глиптики материковой Греции и Персии. Греческая малоазиатская глиптика сохранила в чистоте греческий стиль, но заимствовала у персов многие сюжеты изображений, а также некоторые формы печатей. Малоазиатские персидские мастера продолжали интересоваться только темами, связанными с персидской жизнью и персидской мифологией, но испытали известное стилистическое влияние греческой глиптики, особенно в отношении большей свободы композиции.

Наряду с греческими (так называемыми восточно-ионийскими) и греко-персидскими печатями в конце V и в IV вв., в Малой Азии изготовлялись еще резные камни более грубые по уровню технического и художественного мастерства, с некоторой долей самостоятельности в отношении стиля, выбора форм и сюжетов, но в основном подражавшие восточно-ионийским и особенно греко-персидским геммам. По всей вероятности, их следует считать продуктами местных малоазиатских народностей¹. Наконец, в Малой Азии позднеахеменидской эпохи имели широкое распространение и привозные печати, как из Греции и Персии, так и из Египта. Глиптика Малой Азии в интересующую нас эпоху отличалась, таким образом, большой пестротой. Для нее характерна тенденция к смешению стилей и к ассимиляции сюжетов различного происхождения, тенденция, заходящая иногда так далеко, что отдельные экземпляры печатей не всегда могут быть отнесены к определенной группе резных камней.

Форма десятигранников, свойственная изучаемым стеклянным отливкам и несомненно присущая и их оригиналам, встречается как среди восточно-ионийских и греко-персидских, так и среди местных малоазиатских печатей. При этом, однако, многогранники первых двух групп отличаются от местных многогранников некоторыми особенностями. Во-первых, нижняя их поверхность приближается к форме квадрата, тогда как у десятигранников местного производства ее длина значительно (иногда два раза) превышает ширину. Во-вторых на восточно-ионийских

венному стилю, а также по техническим приемам резьбы, греко-персидские камни гораздо теснее связаны с персидской, чем с греческой глиптикой, и вывела отсюда заключение о персидском происхождении данной группы печатей. Вполне разделяя точку зрения Т. Н. Книпович, я постаралась в своей работе развить и несколько дополнить ее выводы. В дальнейшем изложении мы будем продолжать пользоваться термином Фуртвенглера „греко-персидские камни“, вкладывая в него, однако, иное содержание: под греко-персидскими камнями мы будем подразумевать особую группу персидских печатей, созданную в Малой Азии под греческим влиянием.

¹ См. М. Максимова ук. сбч. стр. 675. Более подробно об этой группе печатей будет сказано ниже. Такие же местные подражания греческим и персидским монетам существуют и в нумизматике Малой Азии. См. E. Babelon, ук. соч. II р. 40 слл.

и греко-персидских печатях изображениями всегда украшались не только нижняя поверхность, но также и скошенные грани, а иногда и верхняя поверхность камня, на изделиях же местных резчиков, как и на изучаемых стеклянных отливках, изображения всегда находятся только на нижней грани печати, остальные же грани гладко отполированы.

Вопрос о том, к которой из трех групп малоазиатских резных камней относятся оригиналы изучаемых стеклянных многогранников, может быть разрешен только путем подробного анализа сюжетов и стиля изображений. К сожалению, эта работа в сильной мере затрудняется расплывчатостью форм изображений на отливках, следствием техники дутья и малой стойкости материала. Вместо ясного и четкого рисунка, свойственного резным камням, здесь приходится иметь дело с частью утратившими свой первоначальный вид фигурами, в которых детали либо совершенно стерлись, либо вообще не получились при отливке, а очертания и формы в значительной степени потеряли свою характерность. Тем не менее анализ сюжетов и стиля стеклянных многогранников может, как нам кажется, привести к выводам относительно происхождения их оригиналов, выводам в некоторых случаях определенным, в других условным.

Из группы изучаемых стеклянных многогранников несколько выделяется почти квадратной формой своего основания отливка, происходящая из Цалки, на которой изображена конная охота на двух ланей или газелей (рис. 2¹). Представлен всадник с высоко поднятым в правой руке копьём, преследующий двух убегающих от него животных.

Рис. 2

Конная охота на оденей, горных козлов, ланей, львов, кабанов, медведей и других зверей была одной из любимых тем ассирийского и персидского искусства и в частности глиптики². Мастера, вырезавшие греко-персидские печати, заимствовали отсюда эту тему, внося в нее некоторое разнообразие. Они изображали одетого в персидскую одежду и сидящего на коне, убранном по персидски, всадника, который то колет зверя копьём, то стреляет в него из лука; зверь представлен то убегаю-

¹ Гос. Музей Грузии, № инв. Историч. Отд. 472(а). Дл. 0,018 м, шир. 0,014 м, толщина 0,009 м. Имеются мелкие изъятия на поверхности стекла. Изображение потерто. В остальном сохранность хорошая.

² См. например ассирийские цилиндры и отпечатки с таковых у O. Weber, *Altorientalische Siegelbilder*, fig. 514; L. Delaporte. *Catalogue des cylindres orientaux du Musée du Louvre* S. 555, Pl. 48, 7; L. Delaporte. *Catalogue des cylindres orientaux, de la Bibliothèque Nationale*, Pl. XXVI, 379. Персидские печати у O. Webera, ух. соч. NN 507, 516, 517, 522, 524; L. Delaporte *Bibl. Nat.*, N 404, Pl. XXVIII.

щим от охотника, тб наскაკивающим на него¹. Местные подражания греко-персидским камням также нередко передавали подобные сцены², однако, как по форме своей нижней поверхности, так и художественному стилю изображения, Цалкинская отливка тесно связана не с местными малоазиатскими, а с греко-персидскими резными камнями.

Именно для последней группы печатей характерна свободная композиция в пространстве, с размещением фигур в различных планах и без обозначения линии почвы. Мастера греко-персидских камней заимствовали этот композиционный прием из греческой глиптики, но не сумели в то же время освободиться от схематичности в передаче движений и поз: фигуры остаются в значительной мере связанными, откуда своеобразный контраст между свободной композицией и ее художественным претворением. Так, быстрый бег передается греко-персидскими резчиками обычно в условной схеме так называемого летучего галопы: передние и задние конечности животных вытягиваются по прямым линиям, почти параллельно корпусу и не касаются земли, а туловище животного остается неподвижным. Таким-же образом передан бег коня и ланей на цалкинской печати, при чем схематизация сказывается здесь особенно сильно, благодаря тому, что ноги всех животных, находящихся на различных планах, расположены параллельно. Всадник и его конь по общей структуре очень близки к изображениям аналогичных фигур на греко-персидских геммах: у всадника непомерно длинное туловище, и очень короткие ноги, лошадь маленькая и коренастая. К сожалению, благодаря неясности отливки, невозможно рассмотреть детали одежды и головного убора охотника, и национальность последнего не может быть поэтому точно определена. Однако, одна деталь убранства коня, повидимому, указывает на то, что изображен был перс. Персы, как известно, имели обыкновение завязывать хвост коня в узел. Хвост коня цалкинской печати, вероятно, потому вышел так коротким, что на оригинале был завязан именно образом.

Рис. 3.

Интересно сопоставить разбираемую отливку с греко-персидским камнем из собрания Эрмитажа, на котором представлен конный перс, преследующий двух конных скифов (рис. 3)³. Аналогия в размещении фигур и в передаче движений бро-

¹ См. A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XI, 1, 2, 3, 8; XII, 10; Revue numismatique. 1905, Pl. VIII, 6; Münchener Jahrbuch für bildende Künste, 1909, Taf. II, 6; Brunn-Bruckmann, Denkmäler griechischer und römischer Sculptur, s. 553.

² См. L. Delaporte, Louvre 1240, Pl. 107/37; Burlington Fine Arts Club, Pl. 110, № 0,85.

³ См. Т. Н. Книпович, ук. соч. табл. III, 2; М. Максимов, ук. соч. табл. III, 3.

сается в глаза. Скифы на Эрмитажной печати, правда, плотнее сдвинуты, так что только контур задней фигуры выдается из-за передней, тогда как между ланями на цалкинской печати имеется свободное пространство, хотя оба зверя повторяют друг друга в точности. Вряд ли в этом различии можно усмотреть принципиальную разницу стилей. Скорее его можно объяснить несколько более поздней датой цалкинской печати. Что же касается того, что фигуры на отливке более мелки и контуры их не столь четки, то это результат, с одной стороны, больших размеров Эрмитажного камня, а, с другой, техники изготовления отливки. На других греко-персидских печатях можно встретить фигуры по своим пропорциям и размерам совершенно сходные с печатью из Цалки¹.

Анализ художественного стиля цалкинского многогранника приводит нас таким образом к выводу, что последний был вылит в форме, снятой с греко-персидского резного камня, на что указывает и почти квадратная форма основания. К иному заключению приводит нас разбор изображений на остальных стеклянных многогранниках продолговатой, а не квадратной формы.

Многогранник, найденный Байерном в Мухета-Самтавро (рис. 4)², изображает охоту на льва. Охотник схватил зверя за шею и угрожает ему мечом; лев стоит на задних лапах и тщетно пытается достать человека передними лапами. Сходные по общей схеме сцены борьбы героя со стоящим перед ним на задних лапах зверем или чудовищем были выработаны искусством передней Азии еще в III тысячелетии до н. э., повидимому, специально для иллюстрирования мифа о Гильгамеше. На цилиндрах эпохи династии Ура и эпохи Гаммураби они встречаются особенно часто и переходят затем в глиптику хеттов, ассирийцев и персов³. В персидском искусстве место героя занимает царь или охотник в персидской одежде⁴. В этой редакции сцена охоты встречается и на греко-персидских камнях⁵. Целый ряд наблюдений не позволяет, однако, сблизить разбираемый стеклянный многогранник непосред-

Рис. 4.

¹ Например: Т. Н. Книпович, ук. соч. табл. III, 3, (М. Maximowa ук. соч. рис. 1) A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XII, 12.

² Гос. Музей Грузии. № инв. Археолог. Отд. 2084 а. Дл. 0,018, шир. 0,012, толщ. 0,007. На нижней поверхности имеются изъяны, вследствие чего голова льва почти совсем исчезла, а на фоне изображения, за спиной льва и над головой охотника, имеются случайные возвышения.

³ См. O. Weber, ук. соч. стр. 18 сл.; G. Contenau, La Glyptique Syro-Hittite, p. 51 сл.

⁴ Например: Münchener Jahrb. f. bild. K. 1909; Taf. II, 7.

⁵ См. O. Weber, ук. соч. № 511; L. Delaporte, Louvre, A. 1243, Pl. 107(33); Symbolae in honorem Julii de Petra, стр. 41, № 29, fig. 4.

6. ვბოძო-ს მბაძბი, ტ. X.

ственно с греко-персидскими печатями. Во-первых, охотник одет не в длинный персидский кафтан, а в короткую, не доходящую до колен одежду. На ногах не заметно персидских анаксирид, на голове персидского башлыка. Охотник не перс, а представитель другой народности. Между тем, на греко-персидских изображениях охоты действующими лицами всегда бывают персы. Пристальное изучение печати из Мцхета-Самтавро вскрывает еще одну чрезвычайно интересную деталь. Голова охотника со стоячими длинными ушами и вытянутым вперед лицом напоминает скорее звериную морду, чем голову человека. Если это наблюдение правильно, на чем я не решаюсь настаивать вследствие неясности изображения на отливке, то местное происхождение оригинала было бы вне всяких сомнений, ибо, как известно, подобные зооморфные существа связаны с древними религиозными представлениями Малой Азии и Закавказья и нередко фигурируют и в сценах охоты. Во-вторых, и по манере резьбы, а также стилю изображения печать из Мцхета-Самтавро сильно отличается от греко-персидских печатей. Для греко-персидских камней характерна равномерность рельефа и четкость очертаний и внутреннего рисунка. На стеклянном многограннике, даже если допустить известную долю искажения оригинала при отливке, нельзя заметить следов этих особенностей греко-персидской глиптики. Рельеф здесь гораздо менее плавный, чем на только что разобранный печати из Цалки и изобилует неровностями и резкими немотивированными переходами, очертания вялы. Такую же неумелость резчика можно установить и в отношении художественной передачи форм. Движения, правда, не лишены живости, но фигуры скомпонованы без продуманного соответствия линий и масс. Понимание органической структуры тела отсутствует; так ноги и руки человека похожи на плети и движения их плохо координированы. Все эти технические и художественные особенности изображения¹ на печати из Мцхета-Самтавро встречаются и на некоторых многогранниках местного малоазиатского производства¹ и поэтому данную стеклянную отливку, по нашему мнению, следует считать копией с каменной печати местного малоазиатского происхождения.

К аналогичным результатам мы придем и при изучении остальных стеклянных многогранников. Вторая цалкинская печать² с изображением всадника и нападающего на него зверя (рис. 5), стоящего перед ним на задних лапах, довольно сильно пострадала: на месте головы зверя

¹ Особенно близкую аналогию дают многогранники, изданные у Furtwängler'a, ук. соч., Taf. XI, 15 и в атласе Burlington Fine Art Club, Taf. 110, № 0,82.

² Гос. Музей Грузии. Инв. Ист. Отд. № 472(г). Дл. 0,018 м; шир. 0,01 м; толщ. 0,008 м.

имеется глубокая выбоина; поэтому определить его породу вряд ли возможно, тем более, что и туловище сильно потерто. По сохранившимся очертаниям скорее всего его можно принять за медведя. Кроме того, самая отливка неудачна. Голова и руки всадника совершенно не получились в стеклянной копии, голова коня вышла слишком короткой, а задние ноги не уместились на поверхности печати. Манера резьбы и стиль изображения имеют много общего с предыдущим многогранником и непохожи на произведения греко-персидских мастеров. Можно наблюдать здесь те же резкие переходы от высокого к плоскому рельефу, то же отсутствие правильного понимания структуры тела, суммарную трактовку фигур и случайность в их группировке. Оригиналom и этого многогранника поэтому надо скорее всего считать каменную печать работы местного малоазиатского мастера, подражавшего изделиям персидской или греко-персидской глиптики, так как весьма схожие по композиции сцены встречаются на печатях обеих только что названных категорий ¹.

Рис. 5

Рис. 6

Сюжет борьбы льва с оленем, являющийся темой изображения на отливке, найденной в районе Гори ² (рис. 6), имел в древности чрезвычайно широкое распространение ³. Созданная, вероятно, в Передней Азии, где она имела символическое значение борьбы жизни со смертью ⁴, композиция была очень рано воспринята греческим искусством, вошла в его постоянный репертуар и распространилась на колониальные области. В VI—IV вв. она часто изображалась на греческих восточно-ионийских печатях ⁵ и на монетах, выпущенных в Малой Азии греческими городами, персидскими сатрапами и царями Кипра ⁶. Стиль изображения на отливке из района Гори, однако, не сходен с чисто греческой трактовкой данного сюжета на монетах и геммах. Греческие художники передавали борьбу двух живот-

¹ Например: O. Weber, ук. соч. 522/524; L. Delaporte, *Bibl. Nat.* 404, Pl. XXVIII, (персидские); A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XI, 1, 2, 3; XII, 10. (греко-персидские).

² Тбилиси. Метехский Музей. Инв. № 1660, дл. 0,018, шир. 0,012.

³ См. A. Furtwängler. *Der Goldfund von Vettersfelde*, стр. 20 слл.

⁴ Во вполне сложившемся виде ее можно встретить на ассирийских печатях, см. O. Weber, ук. соч. № 365—367.

⁵ См. *Sammlung Pauvert la Chapelle* Pl. V № 59; Burlington Fine Art Club, Pl. 110, M. 157; Furtwängler, A. G. Taf. XI, 22; Walters. *Catalogue of engraved-gems of the British Museum*, N 540 и др.

⁶ Imhoof-Blumer und Keller, *Tier- und Pflanzenbilder auf Gemmen und Münzen*, Taf. II, 34, s. 15; E. Vablon. *Les Perses Achemenides*, Pl. 5, 1 слл.; *Head. Historia Nummorum*, p. 89, и 739 др.

ных чрезвычайно живо: хищник, настигнув свою жертву, раздирает ее тело когтями, одновременно впиваясь в него зубами, а олень делает напрасные усилия вырваться из объятий смерти. Компановка фигур на отливке далека от такой живой непосредственности. В позе оленя резчик не сумел наглядно передать припадания на подломившиеся в коленях ноги; фигура льва, как-бы застывшая в воздухе во время прыжка, поражает своей неподвижностью; грива его передана схематично в виде исходящих от шеи лучей. Такая более внешняя трактовка сцены борьбы двух зверей скорее свойственна персидской и греко-персидской глиптике¹. Рельеф на отливке из Гори более плавный, чем на двух только-что разобранных многогранниках, но моделировка фигур столь же суммарна и сводится в основном к углублению силуэта, с выделением (у льва) отдельных более сильно выпуклых поверхностей. Подобная манера резьбы характерна для большинства печатей местного малоазиатского производства. На рис. 7² изображена сцена преследования львом убегающего от него оленя, вырезанная

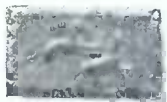

Рис. 7.

на многограннике местного малоазиатского производства, хранящемся в Музее Гос. Эрмитажа. Манера резьбы, поза льва и общая неподвижность обеих фигур сильно напоминает отливку из района Гори, хотя пропорции животных здесь несколько иные.

Из кувшинного погребения эллинистической эпохи, раскопанного в южном участке некрополя Мухета-Самтавро, происходит стеклянный многогранник с изображением коровы, кормящей теленка³ (рис. 8). Аналогичные композиции восходят к критскому искусству II тысячелетия⁴. К концу VIII века относится известный рельеф, найденный во дворце ассирийского царя Саргона в Дур-Шарукине, на котором изображен храм бога Халда в Мусасире. Перед храмом стоит статуя коровы с теленком, вылитая, как гласит соответствующий ассирийский текст, из бронзы, пожертвованной в храм сыном урартского царя

Рис. 8.

¹ См. L. Delaporte, Louvre, PL. 107, 27, A. 1231; 28, A. 1232; 29, A. 1233; Pl. 122, A. 801; Imhof-Blumer und Keller, ук. соч. Taf. XIX, 33; The Babylonian Expedition. University of Pennsylvania, X, Pl. XII, 29; XIII, 34.

² Античный Отдел. Бледный сердолик. Дл. 0,02, шир. 0,011, толщ. 0,008. Из с. А. Бобринского.

³ Гос. Музей Грузии. Найден в 1939 г. № инв. 759, дл. 0,022 м., шир. 0, толщ. 0,008 м. Сохранность хорошая.

⁴ См. известную фаянсовую плакетку из Кносса и многочисленные резные камни, перечисленные у Beazley, The Lewis-House Collection of Gems, под № 5. См. также G. Richter, Catalogue of engraved gems of the Metropolitan Museum in New-York, N 4, Walters, ук. соч. № 55 и др.

Ишпуина Сардуром. Компановка фигур группы сходна с критскими изображениями, с той разницей, что корова здесь не лижет теленка, а поднимает голову вверх. На прорезных бронзовых пластинах Закавказья, относимых обычно к VII—VI вв., встречаются сходные композиции¹, но их толкование затрудняется условной стилизацией фигур.

Этот сюжет стал также достоянием греческого искусства и часто изображался на геммах и монетах, в том числе и на тесно связанных с восточным Средиземноморьем. Так скарабей, изданный у Furtwängler'a, ук. соч. Taf. VI, 35, и датируемый, примерно, 600 годом, найден был на побережье Сирии, близ Арада. Корова и теленок стоят здесь в густых зарослях папируса; то же можно наблюдать и на несколько более позднем скарабее, изданном у Walters'a, ук. соч. под № 338, найденном на Кипре. Скарабей Walters, ук. соч. № 426 происходит из греко-финикийского некрополя в Тарросе, на Сардинии. Скарабей Richter, ук. соч. № 12 (около 500 г.) из Кипра. На последнем камне в кипрском алфавите вырезана греческая надпись Ζωόδεμς—имя собственника печати. Цилиндр из голубого халцедона, хранящийся в Эрмитаже (из собр. Лемме) по стилю и технике резьбы должен быть отнесен к группе восточно-ионийских камней IV в. Наконец, печать, изданная у Furtwängler'a, Beschreibung der geschnittenen Steine in Antiquarium von Berlin № 178, хотя и происходит из Греции и снабжена греческой надписью «Ευος ἐπι», но несомненно была вырезана на востоке, что явствует из формы печати (каменный многогранник, подобный найденным в Грузии, но с 14 гранями) и из вырезанных над группой животных персидских эмблем—солнца и полумесяца. Можно, следовательно, сказать, что данный сюжет был хорошо известен в Малой Азии в VII—IV вв. и, по всей вероятности, именно оттуда попал в Западное Закавказье, в виде каменной печати местного малоазиатского производства. На такое происхождение непосредственного оригинала разбираемой отливки указывает, как форма многогранника, так и суммарная и неумелая лепка фигур. Интересно, что по компановке группы отливка из Мцхета-Самтавро гораздо более близка к традициям критского, нежели греческого искусства. Непомерно вытянутое в длину тело коровы, крутой изгиб ее шеи, положение задних ног и трактовка маленькой фигурки теленка—все это живейшим образом напоминает язык форм критских резных камней, тогда как греческие изображения более натуралистичны в передаче тел животных и их движений и дают более верные пропорции.

Идиллия из жизни животных представлена и на третьей отливке, происходящей из Цалки² (рис. 9), где изображена лошадь, играющая с

¹ Материалы по Археологии Кавказа, т. VIII, табл. CXXXIV, № 1, 2.

² Гос. Музей Грузии. Инв. Ист. Отд. № 472(в). Дл. 0,019 м, шир. 0,011 м, толщ. 0,007 м. Сохранность хорошая.

жеребенком¹. Лошадь бежит влево; под ее брюхом находится жеребенок; он бежит в том же направлении, просовывая голову между передними ногами коня. Близких аналогий к данному сюжету, относящихся к интересующей нас эпохе, мне не известно, хотя изображения коней очень часто встречаются на памятниках как греческого, так и персидского искусства V и IV вв. Приходится поэтому прибегнуть к более отдаленным сопоставлениям. На двух прорезных бронзовых пряжках,

Рис 9.

найденных в Закавказьи, имеются изображения лошади и стоящего под ней маленького животного; третье животное стоит на спине лошади². Если толковать нижнее маленькое животное, как жеребенка, что мне кажется весьма вероятным³, то тем самым устанавливался-бы факт знакомства Закавказья со сходным мотивом за несколько веков до изготовления разбираемой отливки. Однако, в стилистическом отношении между сильно стилизованным изображением на пряжках и натуралистическим изображением на печати нет ничего общего, не говоря уже о том, что и тематическая аналогия весьма сомнительна.

Живая общая концепция сцены на отливке заставляет нас обратиться в поисках аналогий к греческому искусству. Однако и здесь можно встретить только отдаленно сходные композиции. Так в греческой глиптике геометрической и раннеархаической эпох имеются изображения коней, ведомых под уздцы, или запряженных в колесницу, где под брюхом коня бегут маленькие животные⁴, но эти изображения настолько схематичны, что определить породу звереныша невозможно. На сохранившихся греческих печатях V и IV вв. нет аналогичных сюжетов. Но зато здесь и особенно в восточно-ионийской глиптике нет недостатка в идилических сценах из мира животных вообще. Так, на скарабеоиде Furtwängler, ук. соч. XI, 38 представлена корова, поедающая листья с дерева, на камне Perrot et Chipiez, Histoire de l'Art. t. IX, табл. 1, 7—две оленьи самки на прогулке, на камне Furtwängler, ук. соч. XI, 16—два играющих друг с другом теленка; на происходящем из Кипра скарабеоиде с греческой надписью (Richter, ук. соч. № 41)—конь, сгибающий ноги, чтобы лечь на землю, на камне Furtwängler ук. соч. Taf. XIII 40—конь, валяю-

¹ Определение маленького животного, как жеребенка, а не другого животного, например, собаки, конечно может оспариваться, но по общей ситуации оно кажется мне более вероятным.

² Известия Росс. Акад. Ист. Мат. Культуры. Том II, 1922, табл. XXX, 2. Отчет Археол. Комиссии, 1890, рис. 48.

³ См. также III Международный Конгресс по Иранскому искусству и археологии. Ленинград 1939, стр. 47 (М. М. Дьяконов).

⁴ A. Furtwängler, ук. соч., Taf. IV, 29, 34, 44, 45, VI, 24.

щийся по земле, на камне в собрании Arndt (*Symbolae in honorem Julii de Petra*, Taf. 2, 15)—два играющих кабана. Возможно, поэтому допустить, что именно резной камень восточно-ионийского происхождения мог послужить образцом при изготовлении каменного оригинала стеклянного многогранника. Прямая отливка последнего с греческого камня невероятна вследствие стилистических особенностей изображения. На данной отливке наблюдается такая-же застылость движений и поз (ср. особенно передние ноги коня и его безжизненный хвост) и такая-же суммарная и приблизительная передача форм природы, какие уже известны нам по рассмотренным отливкам и какие совершенно не соответствуют греческому искусству эпохи. Резчики местных малоазиатских печатей, как мы увидим ниже, в отличие от резчиков греко-персидских гемм, пользовались в своих изделиях греческими мотивами и поэтому в нашем предположении о том, что цалкинский многогранник отлит с камня местного малоазиатского происхождения, в свою очередь возникшего под греческим влиянием, нет ничего невероятного.

Самые большие трудности для толкования и определения представляет последняя отливка нашей серии, также происходящая из Цалки (рис. 10)¹. Причиной этому является как необычность сюжета, так и плохая сохранность памятника. В середине имеется глубокая поперечная трещина, искажившая до неузнаваемости голову и переднюю часть туловища животного и кроме того, вследствие неясности отливки, многие детали фигур ускользают от нашего внимания. Представлена, повидимому, борьба человека с нападающим на него животным, судя по формам задней части его тела—быком. Человек отличается огромным ростом и массивным грузным телосложением. Поза его кажется неуклюжей и мало понятной при напряжении всего тела в борьбе: он как-будто приседает, согнув колени. Но возможно, что это впечатление обманчиво и, что не получившаяся в отливке левая нога давала туловищу более надежную опору. Руки человека, вероятно, были притянуты к шее быка.

Рис. 10.

Единственный сюжет, который мог-бы объяснить данную сцену—это греческий миф о борьбе Геракла с Ахелоем—речным богом, изображавшимся в виде быка с человеческой головой. К сожалению, отливка попорчена именно в том месте, где находилась голова Ахелоя, и это лишает нас возможности установить самую в данном случае существенную деталь изображения. Наше предположение остается поэтому догадкой, но оно подтверждается и некоторыми побочными

¹ Гос. Музей Грузии. Инв. Ист. Отд. № 472(6). Дл. 0,02 м., шир. 0,01 м., толщ. 0,008 м.

наблюдениями. Во-первых, массивная фигура героя могла быть навеяна греческим образом Геракла, хотя на греческих резных камнях с аналогичными сюжетами, правда, более ранних, чем наша печать (VI в.), Геракл охарактеризован иными чертами¹. Во-вторых, поза Ахелоя с подогнутой передней ногой и наклоненной головой была типична в греческом искусстве для изображения разъяренного, нападающего быка и, между прочим, встречается на восточно-ионийских геммах². В третьих — и это самое главное, в Bibliothèque Nationale в Париже хранится

Рис. 11.

многогранник из светлого сардера³ (рис. 11), несомненно принадлежащий к группе малоазиатских местных печатей, на котором изображена сцена из греческого мифа, а именно борьба героя с кентавром. Несмотря на искажение греческого художественного стиля в духе малоазиатских резчиков и типичную для данных мастеров суммарную манеру резьбы, заимствование сюжета из грече-

ского искусства не подлежит сомнению. Местные малоазиатские мастера, следовательно, черпали темы для изготавливаемых ими печатей и из греческой мифологии. Сходная печать местного изготовления могла послужить оригиналом и для цалкинского многогранника, ибо о непосредственной отливке с греческого камня и здесь, как и в предыдущем многограннике, не может быть и речи, вследствие стилистических особенностей изображения.

Подробный анализ семи стеклянных многогранников подтвердил таким образом наше первоначальное предположение о тесной связи изучаемых памятников с глиптикой Малой Азии позднеахеменидской эпохи. Один из многогранников оказался копией с греко-персидского резного камня, шесть — с местных малоазиатских каменных печатей.

Группа греко-персидских гемм довольно подробно изучена в указанных выше работах и не нуждается здесь в дополнительных разъяснениях. Этого нельзя сказать о группе малоазиатских местных печатей. Данные камни еще не подвергались специальному исследованию, что в сильной мере затруднило и нашу работу над стеклянными отливками. Вполне понимая всю ответственность оперирования с новыми и неустановившимися в науке понятиями⁴, что в данном случае

¹ См. A. Furtwängler, ук. соч. Taf. VI, 39 и VIII, 3.

² Walters, ук. соч. N 544.

³ Chabouillet. Catalogue des pierres gravées de la Bibliothèque Nationale N 1099.

⁴ В своем труде об античных геммах Фуртвенглер опубликовал несколько местных резных камней, но не выделил их из группы греко-персидских печатей. Как видно из отдельных его замечаний, он считал их более грубыми изделиями тех же греко-персидских резчиков. Не соглашаясь с таким определением, я, в своей указанной выше работе, попутно высказала мнение о существовании отдельной группы местных малоазиатских печатей, и привела список камней, относимых мной к данной категории.

вызвано самим ходом исследования, мы считаем необходимым привести здесь ряд соображений, говорящих в пользу существования в Малой Азии в позднеахеменидскую эпоху печатей местного производства. Подробная характеристика этих печатей, конечно, может быть дана только в специальной работе.

Будущий исследователь вероятно установит среди местных малоазиатских печатей несколько подгрупп, отличающихся друг от друга манерой и техникой резьбы и художественным стилем. Но наиболее видное место среди них будет занимать ясно выделяющаяся по роду признаков группа печатей, которая и интересует нас здесь ближайшим образом. С греко-персидскими печатями она связана тожеством употребляемого материала (главным образом голубой халцедон), сходством сюжетов и формами печатей. Однако, в последних двух отношениях наряду со сходством наблюдаются и существенные отклонения. И тут и там доминирует форма скарабеоида, но в то время как греко-персидские резчики применяли скарабеоиды тяжелой и грузной формы с овальной нижней поверхностью и высокими вертикальными стенками, местные резчики предпочитали маленькие камни с круглым или почти круглым основанием и скошенными почти от самого основания боковыми гранями. В начале нашей работы мы уже имели случай говорить о разнице формы между греко-персидскими и восточно-ионийскими многогранниками, с одной стороны, и местными печатями той же формы, с другой. К сказанному следует прибавить, что самая форма многогранных печатей, вероятно, малоазиатского происхождения. Иначе трудно объяснить, почему ею пользовались только живущие в Малой Азии греческие и персидские резчики, и почему она не проникла ни в Персию, ни на греческий материк. Вероятно, греческие и персидские мастера заимствовали ее у местного населения, где она имела корни еще во втором тысячелетии до н. э. Ибо только среди хеттских каппадокийских печатей имеются такие формы, которые могут рассматриваться, как предшественники многогранников. Это так называемые печати в виде двускатной крыши (gables), описанные D. G. Hogarth'ом в его труде „Hittite Seals with particular reference to the Ashmolean Collection, Oxford, 1920¹“.

Что касается до сюжетов изображений, то, действительно, очень многие сюжеты на местных камнях (охоты и битвы), повидимому, заимствованы с греко-персидских гемм и в этом отношении первые могут в известной мере рассматриваться, как подражания последним. Однако, и тут нет места полному совпадению. В то время как греко-персидские мастера, повидимому, сознательно сторонились всего грече-

¹ См. также G. Contenau, ук. соч. p. 93.

ского, в поле зрения местных резчиков попадают явно греческие мифологические и художественные мотивы, которые, так же как и персидские сюжеты, переделываются местными мастерами на свой лад. Так греческий кентавр на многограннике, изображенном на рис. 11, повидимому, снабжен крыльями на манер восточных мифических существ, а действующими лицами в сценах охоты и войны почти всегда являются не персы, как это обычно на греко-персидских камнях, а воины и охотники, одетые в короткую одежду и с высокими остроконечными шапками малоазиатского образца на головах (см. рис. 12)¹.

Рис. 12.

На глубокое различие между греко-персидскими и местными малоазиатскими камнями в том, что касается приемов резьбы и художественного стиля изображений, было уже подробно указано при анализе стеклянных многогранников. В этом отношении между обеими группами печатей не существует ничего общего. Местные резчики знакомы с резцом, но очень далеки от той виртуозности, с которой греко-персидские мастера пользуются этим инструментом. Их технические приемы столь же наивны, как и их художественный стиль. На рис. 13 мы воспроизводим типичный образец местной малоазиатской печати—многогранник из халцедона-агата, хранящийся в Гос. Эрмитаже². Изображена кожная охота на кабана или медведя. По наивной непосредственности в передаче реального мира эта сцена напоминает детскую игрушку. Простое сопоставление данного камня с аналогичными композициями на греко-персидских печатях³ показывает, какая пропасть отделяет друг от друга обе категории гемм.

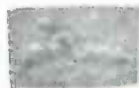

Рис. 13.

Основываясь на вышесказанных наблюдениях, мы, как нам кажется, имеем право считать с наличием в Малой Азии позднеакеменидской эпохи печатей местного производства и относить к этой категории гемм оригиналы большинства изучаемых стеклянных отливок по признакам тождества формы печатей, сходства приемов резьбы и стиля изображений. Для наших целей чрезвычайно важно было бы более точно локализовать мастерские, изготовлявшие местные печати и связать их с определенными этническими группами, населявшими Малую Азию; но вряд ли возможно дать удовлетворительный ответ на этот вопрос до углубленной проработки всего относящегося сюда материала. Поэтому мы ограничимся здесь только предположением о том, что родину данных печатей надо искать в восточных районах Малой Азии, предположением, основанным на преемственности формы

¹ Скарабеид из голубого халцедона. Гос. Эрмитаж. Антич. Отдел. Инв. № 460.

² Инв. 1-го Отделения Отдела Востока № 6614. Дл. 0,021 м.

³ Ср. напр. A. Furtwängler, ук. соч. Taf. XI, 1—3, XII, 10.

многогранников от хеттских каппадокийских печатей и на обилии стеклянных копий с каменных местных печатей, находимых на территории Грузии.

Нам остается еще рассмотреть вопрос о месте изготовления самих стеклянных отливок. По нашему мнению, и здесь преждевременно было бы стремиться к окончательному выводу, так как опубликование неизданных памятников, хранящихся в музеях Кавказа и Закавказья, а также будущие археологические находки могут расширить район распространения отливок, который пока ограничен территорией Грузии. Однако, с другой стороны, нельзя закрывать глаза и на ряд фактов, которые говорят о том, что в этих памятниках мы имеем изделия племен, населявших древнюю Грузию. Прежде всего, тождество материала, техники и формы отливок определенно свидетельствует об одном районе производства, обслуживавшем, вероятно, сравнительно небольшую территорию. Если аналогичные отливки и будут обнаружены в других районах Кавказа и Закавказья¹, то вряд ли сфера их распространения углубится далеко на юг и запад Малой Азии. Против этого говорит то обстоятельство, что в обширных собраниях гемм музеев и частных собраний Европы и Америки, где в изобилии представлены и все категории печатей передней Азии, не хранится, насколько мне известно, ни одного экземпляра многогранников из синего стекла, подобного найденным на территории древней Грузии².

С другой стороны, в раскопках, производимых в северо-западном Закавказьи, в частности — в Мухета-Самтавро, в большом количестве находятся бусы и пронизы, изготовленные из того же самого темного стекла, из которого вылиты изучаемые многогранники, а так как в этих изделиях вряд ли можно видеть привозные товары, то отсюда ясно, что племена, населявшие древнюю Грузию, освоили производство мелких поделок из синего стекла, вероятно, задолго до позднеахеменидской эпохи, и отливка копий с каменных печатей не могла представлять для них никаких трудностей. Таким образом, если пользование стеклянными многогранниками в общественной среде древних грузинских племен не подлежит никакому сомнению, то и гипотеза о том, что

¹ Уже после того как настоящая работа была закончена, Б.А. Куфтия указал мне на ускользающую от моего внимания провинция, издаваемую в Материалах по Археологии Кавказа, VIII, табл. СХХVIII, № 43. Судя по описанию и краткому описанию (стр. 183), данный памятник принадлежит к изучаемой категории печатей. Место его находки в Северной Осетии (Корда), конечно, не противоречит нашей гипотезе о производстве стеклянных десятигранников в Иберии.

² Единственная известная мне печать из синего стекла позднеахеменидской эпохи, происходящая из Малой Азии, находится в Берлинском музее (Furtwängler, Beschreibung, N 190), но это не многогранник, а конус с изображением персидского льва — грифона.

население обслуживалось в данном отношении местной промышленностью, приобретает большую убедительность.

Рассмотренные памятники позволяют сделать ряд выводов и наблюдений. Прежде всего, мы видим, что потребность в печатях у племен, населявших древнюю Грузию, уже в позднеахеменидскую эпоху породила местную промышленность по изготовлению стеклянных отливок, пользовавшихся в данной области широкой популярностью. Каменные печати, служившие оригиналами для отливок, завозились в северо-западное Закавказье из Малой Азии, что свидетельствует о наличии постоянных торговых связей между этими странами в V—IV вв. до н. э. Наиболее тесное общение наблюдается между Грузией и пока еще точно неопределимым районом изготовления местных малоазиатских печатей. Через торговый обмен с Малой Азией в Грузию проникали культурные и художественные веяния и из более отдаленных от нее областей, в частности из Греции. Ассимиляция внешних влияний способствовала росту собственной материальной и духовной культуры древней Грузии.

ლეონტი მროველი

ქართველი ისტორიკოსი «ჰამბავთა-მწერალი»
ქე-8 საუკუნისა

1

საისტორიო „ჰამბავთა“ უანრი
ძველ-ქართულს ისტორიოგრაფიაში

ძველ-ქართულ მწერლობაში—ვიდრე მე-11 საუკუნემდე—საისტორიო დარგის თხზულებას ჩვეულებრივ ეწოდება „ცხოვრება“. ეს ტერმინი „ცხოვრება“ („ცხოვრება“) აღნიშნავდა იმ ცნებას, რომელსაც ჩვენ გამოვხატავთ სიტყვით: „ისტორია“.

მაგრამ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მემკვიდრეობაში ორი ნაწარმოები წარმოადგენს ერთგვარს გამონაკლისს; მათ ეწოდება არა მხოლოდ „ცხოვრება“, არამედ ამავე დროს მათ მიემართება მეორე სახელწოდებაც: „ჰამბავი“.

ეს სახელწოდება „ჰამბავი“, როგორც ირკვევა, სპეციფიკური ლიტერატურული ტერმინია, თვი აღნიშნავს ამ ძეგლების გარკვეულს უანრობრივს თავისებურებას.

პირველი ნაწარმოები, რომელიც წარმოადგენს ამ უანრს, — ისტორიულ „ჰამბავთა“ დარგს,—ეს არის ლეონტი მროველის თხზულება.

სახელწოდება ლეონტი მროველის თხზულებისა ორი ვარიანტით არის წარმოდგენილი:

პირველი სახელწოდება არის: „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველითგანთა მამათა და ნათესავთა“.

მეორე სახელწოდებაა: „ჰამბავი ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“; (ამ მეორე სახელწოდებიდან მომდინარეობს ამ ძეგლის შემოკლებული სახელი: „ჰამბავი მეფეთა“) ¹.

ჩვენთვის ამ შემთხვევაში იმდენად საინტერესო არაა, თვით ავტორმა უწოდა თავის ნაწარმოებს „ჰამბავი“, თუ ამ ნაწარმოებს ეს სახელი „ჰამბავი“

¹ ასე, ძველი ქართველი ავტორის არსენი მეტაფრასტის თხზულებაში ლეონტი მროველის ნაწარმოები მოხსენებულია ამ შემოკლებული სახელით: „ჰამბავი მეფეთა“ (იხ. ქვემოთ, გვ. 111).

შემდეგ მიაკუთვნეს. თუ სახელი „ჭამბავი“ შემდეგ არის მიკუთვნებული ამ ძეგლისათვის, რასაკვირველია ეს საქმეს არა სცვლის; შემდეგი ხანის ქართველი მწიგნობარნი ჩანს კარგად არჩევდნენ, რომ თხზულება ლეონტი მროველისა ეს არის არა „ცხოვრება“, ე. ი. არა ისტორია ჩვეულებრივის გაგებით, არამედ „ჭამბავი“—ისტორიული ნაწარმოები ეპიკური სტილისა¹.

მეორე ნაწარმოები ამ ეპოქისა, რომელსაც აგრეთვე ეწოდება არა მხოლოდ „ცხოვრება“, არამედ „ჭამბავი“, — ეს არის საისტორიო-ეპიკური თხზულება უჯარმელისა, შემდეგის სათაურით:

„ჭამბავი ვახტანგ გორგასარისა მშობელთა, და შემდგომად თვთ შისი, დიდისა — მეფისა, რომელი უმეტესად სხუათა განთქუმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“².

წინამდებარე ნარკვევში ჩვენ ვეხებით პირველ ძეგლს, — ლეონტი მროველის თხზულებას.

ნარკვევში ჩვენ სპეციალურ მიზანს ვისახავთ: დავადგინოთ ამ ძეგლის თარიღი, და აგრეთვე გავარკვიოთ ძეგლის ტექსტის შესახები ზოგიერთი სპეციალური საკითხები.

ხოლო წინასწარ, ვიდრე ამ სპეციალურ საკითხებზე გადავიდოდეთ, საჭირო იქნება გავცნოთ, ზოგადად მაინც, ამ ძეგლის სპეციფიკურ ჟანრსა და სტილს.

2

ლეონტი მროველის თხოვლობა:

„ჭამბავი (ცხოვრება) ქართულთა მეფეთა
და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“

ლეონტი მროველის დასახელებულ თხზულებაში მოთხრობილია საქართველოს ისტორია მითითური ხანიდან მოკიდებული.

¹ აღვნიშნავთ ამასთან, რომ არ არის გამოცხადებული, — ეს ორმაგი სახელწოდება „ცხოვრება“ და „ჭამბავი“ თვით ლეონტი მროველისაგან მომდინარეობდეს. ამას გვაფიქრებინებს ლეონტი მროველის თხზულების ტექსტი, პირველი თავი მროველის თხზულებისა სრულდება ასეთი დასკვნითი უწყებით:

„აქამომდე დაწერეთ ჭამბავი ესე რვათავე ძმათა“ (გვ. 1).

მეორე თავი ლეონტი მროველის თხზულებისა იწყება ასეთი ხედწერილით:

„აქათგან ვიწყეთ და წარმოვთქუათ ჭამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა...“ (გვ. 5).

ამას გარდა, აღსანიშნავია შემდეგიც. როგორც ცნობილია, ჩვენ დრომდე მოღწეულია ლეონტი მროველის თხზულების მხოლოდ ქართლის-ცხოვრების კრებულში შეტანილი ტექსტი. ხოლო ერთად-ერთი ცნობა ლეონტი მროველის თხზულების ისეთი ტექსტის შესახებ, რომელიც არ ყოფილა შეტანილი ქართლის-ცხოვრების კრებულში და ცალკე ნაწარმოების სახით არსებულა, დაუცავს — როგორც აღვნიშნეთ — ძველ ქართველ მწერალს არსენი მეტაფრასტს (13 საუკ.). არსენის ხელთა ჰქონია როგორც ქართლის-ცხოვრების კრებული (იგი მოიხსენებს ამ კრებულსაც), ისე ლეონტი მროველის თხზულების ცალკეული დედანი. და აი ამ ცალკეულად არსებულს ლეონტი მროველის თხზულებას რქმევია: „ჭამბავი“ („ჭამბავი [ქართველთა] მეფეთა...“). ამის გამო მით უფრო საფიქრებელი ხდება, რომ სახელწოდება „ჭამბავი“ ავთენტური უნდა იყოს და თვით ლეონტი მროველისაგან უნდა მომდინარეობდეს.

² ამ მეორე ძეგლსაც ზოგ დედნებში ეწოდება „ცხოვრება“, ზოგში „ჭამბავი“.

მოთხრობა იწყება ზღაპრული ნებროთ გმირის ამბავით, რომელმაც ააშენა ბაბალონის გოდოლი, და როდესაც ვითომც მოხდა ენათა განყოფა და ერებად დანაწილება. ავტორი ეხება კავკასიის ხალხთა („თარგამოსიანთა სახლის“) წარმოშობის საკითხს. ამას მისდევს ლეგენდარული თხრობა საქართველოს ისტორიის უძველესი ხანის შესახებ („ჰამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“) — რომელიც მოყვანილია ნებროთ გმირის დროიდან ვიდრე ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქამდე, მე-4 საუკუნემდე ჩვენი წელთ-აღრიცხვის უწინარეს.

აქ სრულდება ერთი ციკლი ლეონტი მროველის მოთხრობისა.

ალექსანდრე მაკედონელის შემდეგ ჩვენ გადმოვდივართ მითიური ხანიდან ისტორიულ ხანაში. ლეონტი მროველის თხზულების შემდეგს ნაწილებში მოთხრობილია საქართველოს სამეფოს ჩამოყალიბება ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ (მე-4—3 საუკუნეთა მიჯნაზე). ხოლო ამას მოსდევს მოთხრობა საქართველოს მომდევნო ისტორიის შესახებ შვიდ საუკუნენახევრის განმავლობაში.

მოთხრობა სრულდება მე-5 საუკუნის 20-იან წლებზე ჩვენი წელთ-აღრიცხვისა.

თვით ლეონტი მროველი, როგორც ირკვევა, მე-8 საუკუნის მწერალია; მისი თხზულება — როგორც ეს ქვევით იქნება დადგენილი — დაწერილია მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ლეონტი მროველის თხზულება ლეგენდარულ ხასიათს ატარებს. ეს ეხება ლეონტი მროველის თხზულების არა მარტო პირველ მითიურ ნაწილს, არამედ ისტორიულ ნაწილსაც, ე. ი. ხანას ალექსანდრე მაკედონელის დროიდან ვიდრე მე-5 საუკუნემდე.

ლეონტი მროველს, როგორც ირკვევა, ხელს აძლევს იონია უძველესი ქართული საისტორიო წყაროები; მაგრამ ლეონტი მროველი იონიაში მეთ წილად შერჩენილია მხოლოდ ძირითადი ქარგა ისტორიული თხრობა ისტორიულ პირთა შესახებ გახვეულია სხვადასხვა ლეგენდებში.

მაგრამ მთავარი დამახასიათებელი ხაზი ლეონტი მროველის თხზულების არის არა ის, რომ იგი ლეგენდარულ ხასიათს ატარებს. ლეგენდარული ხასიათის თხზულებანი ქართულს ლიტერატურაში არა ერთია და ორი.

მთავარი აქ ის არის, რომ ლეონტი მროველის თხზულება წარმოადგენს საერთო მხატვრული მწერლობის სტილის ნაწარმოებს, ეპიკურ ხაზებში გაშლილს, საგმირო რომანის ელფერიით.

ლეონტი მროველის თხზულებას, და აგრეთვე ამავე ეპოქის მეორე ნაწარმოებს, უჯარმელის თხზულებას („ჰამბავი ვახტანგ გორგასარისა“) — ცხადად ეტყობათ გავლენა საგმირო რომანების ჟანრისა. როგორც ირკვევა, ქართულ საერო მწერლობას აღრიდანვე შეუთვისებია ტრადიციები ძველი ფაქალური საგმირო ეპოსისა. ირკვევა ამასთან, რომ ამ ეპოქაში, მე-8—9 საუკუნეებში, ქართულად, ჩანს, უკვე იწერებოდა საგმირო რომანები იმ ტიპისა, როგორც იყო მაგალითად შემდეგდროინდელი „ამირან-დარეჯანიანი“. მთელი რიგი ეპიზოდები ლეონტი მროველის, თა უჯარმელის ისტორიულ-ეპიკურ მოთხრობებში დამუშავებულია ასეთი საგმირო სპეციფიკური სტილით.

ასე, ლეონტი მროველის თხზულებაში საგმირო რომანის ყაიდაზე არის აწერილი თარგამოსიანთა და ნებროთიანთა ომი; ისტორია ქართველი მეფის მირვანისა; ისტორია არბაკისა და ადეროკისა; ისტორია არხუკისა და არმაზაერის და სუმბატ ბივრატაიანის ლაშქრობათა; თავგადასავალი ქართველი მეფეების ფარსმან ქველისა, მირდატისა და მხედართმთავრის ფარნავაზისა; ისტორია ამაზასპისა და სხვ.

რომ მკითხველმა წარმოდგენა იქონიოს ლეონტი მროველის სპეციფიკურ ეპიკურ სტილზე, მოგვყავს აქ სანიმუშოდ ეპიზოდი, სადაც აწერილია ბრძოლა ქართველი მეფის არბაკისა და სამეფო ტახტის პრეტენდენტის ადეროკისა. ჩვენ აქ თითქო საგმირო რომანის ფურცელს ვკითხულობთ, ფეოდალური ხანის ტურნირის აღწერილობას:

„ითხოვა ბრძოლა არბაკ ადეროკისა.

„ხოლო ადეროკ სიხარულითა აღიჭურვა საჭურველთა შენეირითა და აღჯდა ტაიქსა და ჰრქუა სპათა მისთა: „განმიმარეთ ზურგი კერძი ჩემი და ნუ შეძრწუნდებით!“ განვიდა ეგრეთვე არბაკ, შეიჭურა და განვიდა განწყობილთა შორის.

„აღიზახნეს ორთავე წმითა სასტიკთა, და მიეტევენს ურთიერთას. და იწყეს ორთავე გუმერა ჰოროლითა და ვერა ჰკუეეთეს საჭურველსა ერთმანერთისასა. და ბრძოლისა სიგრძესა შინა განუტყდა ჰოროლები, და აღმოიღეს ჩუგლუგები, და იწყეს ბრძოლა ჩუგლუგებითა, ოდეს უხეთქიან ჩუგლუგები იგი საჭურველსა ზედა მათსა, ჰგვანდის წმა იგი წმასა მას უროსა მჭედლისასა, რომელი ეცემის გურდემლსა; და წმა ზახილისა მათისა მსგავს იყო ქუხილისა.

„მაშინ ვერ სძლეს ურთიერთას, დაშურეს და უკუ-დგეს იმიერ და ამიერ. შელამდა დღე იგი და განისუენეს ორთავე.

„და დილას კუალად გამოვიდეს, და აღიღეს მშვლდები, და იწყეს რბევად და სრუად ერთმანერთისა. ჰკრა ადეროკ ისარი მკერდსა არბაკისსა, და ვერღარა უფარა სიმაგრემან საჭურველისამან, და განვარდა ზურგით, და ჩამოვარდა არბაკ ცხენისაგან“¹.

ან-და ავილოთ მეორე ეპიზოდი ლეონტი მროველის თხზულებიდან, სადაც აწერილია ბუმბერაზობა ქართველთა მეფის ამაზასპისა, მისი ბრძოლა კავკასიის მთიელებთან (ოესებთან)². აქაც ჩვენ გვაქვს არა ისტორიული მოთხრობა, არამედ საგმირო „ჰამბავი“, საგმირო რომანების სპეციფიკური სტილით:

„და იწყეს ბრძოლა ბუმბერეზთა.

„და განვიდა ამაზასპ (მეფე ქართველთა) მშვლდითა, და იწყო ბრძოლად გულითა ფიცხელითა, და მკლავითა ძლიერთა. ეზომ შორით ისროდა, რომელ

¹ იხ. ქართლის-ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ხელნაწერი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 28—29. (აღვნიშნავთ ამასთან, რომ ქვემოთ ყველგან ამ გამოცემის მიხედვით გვაქვს ნაჩვენები გვერდები როგორც ლეონტი მროველის თხზულებისა, ისე ყველა იმ ისტორიკოსთა თხზულებებისა, რომლებიც წარმოდგენილი არიან ქართლის ცხოვრების კრებულში).

² გვ. 41.

დამართებითა მდგომთა ოვსთაგან არა შეიტყუებოდა, და არცა ინახოდა სი-
შორითა, თუ ყოვლად აქუს მშვლდი. და მან ჰკრის ისარი, რომელსა ვერა
დაუდგის სიმაგრემან საქურველისამან.

„და მას ღლესა მოკლა ამაზასპ თაფთავი ბუმბერეზი ათხუთმეტი რჩეული,
და ცხენი მრავალი. — და სხუათაცა ბუმბერეზთა ამაზასპისთა მოკლნეს ბუმბე-
რეზნი მრავალნი ოვსთანი, და დასდგეს დიდი ვნება ოვსთა ზედა.

„მას ღლესა შემოვიდა ამაზასპ მკედრითა ქალაქად, ხოლო ქუეითნი
იგი დგეს ადგილსავე თვსსა კართა შინა...

(უკანასკნელი ფრაზა: „...შემოვიდა ამაზასპ მკედრითა ქალაქად, ხოლო ქუეითნი
იგი დგეს ადგილსავე თვსსა კართა შინა“—მეორდება მოთხრობაში რეფრენის
სახით).

„და ვითარ განთენდა, განვიდა შემდგომად ამაზასპ მუნვე და აღიხუნა
ჰოროლნი. და გამოვიდა ოვსთაგან კაცი ერთი სახელით ხუანხუა, ურჩეულესი
სპათაგან ოვსთასა. აღიზახნეს ორთავე და მიეტევენეს ურთიერთას. და პირველ-
სავე მოსვლასა სცნა ჰოროლნი ამაზასპ, განავლო ზურგიით, და მოკლა იგი. და
აღმოიხადა ჳრმალნი და მიეტევა სხუათაცა ბუმბერეზთა და მოკლა ორნი სხეა-
ნი ბუმბერეზნი.

„შემოიქცა და შემოვიდა [ამაზასპ] ქალაქად მკედრებითურთ, [ხოლო]
დგეს ქუეითნი იგი მუნვე, კართა შინა...“¹.

განსაკუთრებით ტიპიურია ისტორია ფარსმან ქველისა, რომელიც
შეტანილია ლეონტი მროველის თხზულებაში, და რომელიც ცალკე დამთავ-
რებულს ეპიკურ მოთხრობას წარმოადგენს, დაწერილს საგმირო რომანის კო-
ლორიტული სტილით.

სურათის სისრულისათვის, რომ უფრო ახლო გავითვალისწინოთ ლეონტი
მროველის მოთხრობის ხასიათი და სტილი, ჩვენ აქ უფრო დაწვრილებით
შევხერდებით ამ ეპიზოდზე.

ეს მოთხრობა ფარსმან ქველის შესახებ, (რომელსაც, აღვნიშნავთ ამას-
თან, არაფერი აქვს საერთო—არსებულის სახით—ნამდვილ ისტორიასთან, და
რომელიც ლეგენდარულ ასპექტშია მოცემული)—შემდეგს ქარგაზე არის აგე-
ბული:

საქართველოში მეფობენ ორნი მეფენი. ერთი მათგანი ზის მცხეთას,
და მის სამფლობელოს შეადგენს მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყანა. ხო-
ლო მეორე მეფის სატახტო ქალაქია არმაზი და მას უჭირავს მტკვრის სამხ-
რეთით მდებარე ქვეყნები.

არმაზელი და მცხეთელი მეფეები დიდს მეგობრობაში იყვნენ, ვიდრე არ
გამეფდა მცხეთაში მირდატ, ხოლო არმაზში — ფარსმან ქველი. მცხე-
თის მეფე მირდატ, მოთხრობის სიტყვით, — „იყო კაცი ურვილი და მოსისხლე“.

¹ მეორდება ზემოთაღნიშნული რეფრენი მოთხრობისა: „შემოვიდა ქალაქად მკედ-
რებითურთ“—„დგეს ქუეითნი იგი მუნვე, კართა შინა“.

ფარსმან ქველი კი ნამდვილი რაინდი იყო და იგი საყოველთაო სიყვარულით სარგებლობდა. „ხოლო ფარსმან ქველი,—ნათქვამია მოთხრობაში,—იყო კაცი კეთილი, უხუად მომნიჭებელი და შემნდობელი, ჰასაკითა შუენიერი, ტანითა დიდი და ძლიერი, მკნე მკედარი და შემმართველი ბრძოლისა, უშიში ვითარცა უჯორცო, ყოვლითავე უმჯობესი ყოველთა მეფეთა ქართლისათა... ამისთვისცა უყუარდათ ესე მირდატის კერძოთა ქართველთა“.

მცხეთის მეფემ მირდატმა მოიყვანა ცოლი სპარსეთიდან, ნათესავი სპარსთა მეფისა. სპარსელების შთაგონებით მირდატ გადაემტერა ფარსმან არმაზელს და განიზრახა მისი ვერაგულად დაღუპვა. „განიზრახა მუხთლად სიკუდილი ფარსმან ქველისა არმაზელისა, და მოჰადა [ე. ი. მოუწოდა]—სახლსა შინა თვისსა რეცა მეჯლიშად და განცხრომად“. ვინმე ერთგული წინდაწინვე გააფრთხილებს ფარსმანს განსაცდელის შესახებ, რომელიც მას ელის მეჯლიშის დროს. ფარსმან აღარ წავა წვეულებაზე.

ამის შემდეგ მირდატსა და ფარსმანს შორის აშკარა მტრობა ჩამოვარდება. მირდატის ქვეშევრდომნი, შეწუხებულნი მათი მეფის მესისხლეობისა და გულ-ბოროტებისაგან, განუდგებიან მირდატს და მიემხრობიან ფარსმანს ქველს; მირდატს გადაადგებენ ტახტიდან და იგი გადაიხვეწება სპარსეთში. ფარსმან გააფრთხილებს ორსავე ქართულს სამეფოს, არმაზისას და მცხეთისას. მცხეთაში იგი გამგედ დასვამს თავის „ძუძუს-მტეს“ (ძიძის-შიფის) ფარნავაზს. ეს ფარნავაზი აგრეთვე დიდი რაინდია—„ეგრეთვე ქველი და გოლიათი, სარწმუნო და ერთგული“.

მირდატი გამოიყვანს სპარსეთიდან დიდს ლაშქარს და მოადგება საქართველოს. ფარსმან შეჰკრებს ქართულს ჯარს, შემოიერთებს სომხებსაც, და შეეგებება მტერს რკინის-ხევის ვიწროებში.

ბუმბერაზობა და ბრძოლები, რომლებიც იმართება ამ ორ ჯარს შორის, აწერილია საგმირო რომანების ასეთი სპეციფიკური სტილით:

„და იწყეს ბრძოლა ბუმბერაზთა დღეთა მრავალთა.

„და რომელი გამოჩნდის ბუმბერაზი სპარსთა შორის მძლედ ბუმბერაზთა ზედა ქართლისათა და სომხითისათა, მის ზედა განვიდის თვთ ფარსმან მეფე ანუ სპასპეტი მისი ფარნავაზ, და ესრეთ აჯობიან და სძლიან. ხოლო მოკლა ფარსმან ათშუდმეტი ბუმბერაზი სპარსთა, ხოლო სპასპეტმან ფარნავაზ მოკლა ბუმბერაზი ოცდასამი.

„მაშინ იყო სპარსთა შორის კაცი ერთი გოლიათი, სახელით ჯუშბერ, რომელი ლომსა გელითა შეიპყრობდა. და მან სთხოვა ბრძოლა მეფესა ფარსმანს.

„ხოლო ფარსმან ქველი სიხარულითა აღიპურვა და განვიდა. და აღიზახნეს ორთავე ვითა სასტიკითა, და მიეტევნეს ურთიერთას და იწყეს ბრძოლა კრმლითა. და ზაჰმი ბრძოლისა მათისა ემსგავსა ზაჰმსა ქუხილისასა და [შეხის] ტეხისასა. [და] აჯობა ფარსმან, ჩამოადგო და მოკლა. და მიიტკა სპისა მისისა კერძო, და ემა უყო ვითა დიდითა, და ჰრქუა: „აჰა, ლომო მძვინვარეო, ცხოვარნი დასეტყულნი!“.

სპარსთა ჯარი სასტიკად დამარცხდება, „აოტნეს, მოსწყუდეს და ტყუეყვეს ურიცხვნი“, და მირდატ ისევ გარდაიხვეწება სპარსეთში.

მაგრამ მირდატ არა ჰყრის ფარ-ხმალს. განვლის ხანი და მირდატ ისევ შემოდის ქართლში სპარსთა დიდი ლაშქარით, „სპითა უძლიერესითა“. ფარსმანს თუმცა ნაკლები ჯარი ჰყავს, „არბ ჰყვეს სპანი მირდატისა სპათა ოდენი“, მაგრამ მაინც მხნედ ხედება მტერს.

იწყება ისევ ბრძოლები და ბუმბერაზობა, „ყოველთა დღეთა იბრძოდინან ბუმბერაზნი“.

ფარსმან ქველი კვლავ ამარცხებს სპარსთა ლაშქარს:

„სიფიცხლითა გულისა თვისაჲთა ფარსმან მეფემან ქუელმან არღარა განახა სიმრავლე სპარსთა, არამედ განვიდა ჟამსა განთიადისასა სპითა თვისითა, და დაესხა, და მოსცა სუემან მისმან ძლევა, აოტა ბანაკი მათი, და მოსწყუდა ურიცხვ. და წარვიდა მირდატ მეოტი სპარსეთადე“.

ამის შემდეგ ფარსმან-ქველი და მისი მხედრობა შიშის ზარს დასცემს თვით სპარსეთსაც.

„და მიერიოგან განითქუა სახელი ფარსმან ქუელისა და სპასპეტისა მისისა ფარნავაზისა, და წინამძღუარ ექმნა იგი სპათა ქართლისა და სომხითისათა და იწყო ბრძოლად სპარსთა, და შესლვად სპარსეთს, და ვერღარა-ოდესჲინ წინააღუდა ფარსმან ქუელსა“.

მაგრამ სპარსელები მუხანათურად შურს იძიებენ ფარსმანზე. ფარსმანს მოსწამლავს სპარსელების მიერ მოგზავნილი, მოსყიდული მზარეული.

ფარსმანის სიკვდილს ჰგლოვობს მთელი ერი.

„ყოველთა შინა ქალაქებითა და დაბნებთა დასხდიან მგოსანნი გლოჲისანი, და შეკრბიან ყოველნი, და იქსენებდიან სიქუელესა და სიმენესა, და სიშუენიერესა და სახიერებასა ფარსმან ქუელისასა, და იტყოდეს ესრეთ:

„გაჲ ჩვენდა,
რაჲ მოგვძინა სევმან ბოროტმან!

და მეფე ჩენი,—
რომლისგან ქსნილ-ვიყვენით—მონებისგან მტერთასა,—

მოიკლა იგი—
კაცთაგან მგრძნებელთაგან,

და აწ მჩვეცენით
ჩვენ წარტყვენვად ნათესაეთა უცხოთა!“¹

ჩვენ ასე დაწვრილებით შევჩერდით ლეონტი მროველის თხზულების ცალკეულ ეპიზოდებზე, რათა გავვეცნო ლეონტი მროველის „ჰამბაეთა“ წიგნის, ქართული საერო მწერლობის ამ უძველესი ძეგლის, ეპიკური სტილი.

აქ საქიროა აღენიშნოთ ამასთან შემდეგი.

ლეონტი მროველის თხზულების ეპიკურ ეპიზოდებში ორმაგი გავლენა შეიმჩნევა:

ერთის მხრით აქ ჩვენ გვაქვს, როგორც აღენიშნეთ, გავლენა საემიროო რომანებისა. ეს უმთავრესად.

მაგრამ ამის გვერდით ლეონტი მროველის თხზულებაში არის კვალი ძველ-ქართული ფოლკლორული პოეზიის, ხალხურ ეპოსის გავლენისა.

ხალხური ეპოსის გამოძახილი ჩვენ გვაქვს ნაწილობრივ იმ საემიროო მოთხრობაში ფარსმან ქველის შესახებ, რომელსაც ზევით შევხებით. (ფარსმან ქველი, ლეონტი მროველის მოთხრობისა, ეს არის ლეგენდარულ ასპექტში წარმოდგენილი იბერიის ცნობილი მეფე პირველის საუკუნისა ფარსმან, რომლის დროსაც, როგორც ეს კარგად ცნობილია ანტიური ხანის საისტორიო წყაროებით, იბერია წარმატებით უწყევდა მეტოქეობას სპარსეთს, პართეველთა იმპერიას. ფარსმანის სახე გადასულა ლეგენდაში, და მის შესახებ, როგორც ირკვევა, ხალხური თქმულებანი არსებულა, რომელსაც რაფსოდები, „მგოსანნი“ მოუთხრობდნენ).

კიდევ უფრო მეკეთრად მოჩანს ხალხური ფოლკლორული სახის გამოძახილი ლეონტი მროველის თხზულების იმ ნაწილში, სადაც გადმოცემულია პირველი ქართველი მეფის ფარნავაზის (ფარნავაზიანთა დინასტიის დამაარსებლის) თავგადასავალი.

ასე, მაგალითად, სიზმარი ფარნავაზისა:

„მაშინ იხილა ფარნავაზ სიზმარი, რეცა იყო იგი სახლსა შინა უკაცურსა, და ეგულვებოდა განსლვა, და ვერ განვიდა;

„[და შემოვიდა] სარკუმელსა მისსა შუქი შხისა, და მოერტყა წელთა მისთა გაზიდინი, და გამოიყვანა სარკუმელსა მას;

„[და] ვითარ განვიდა ველად, იხილა მზე ქუე მდაბლად; მიჰყო კელი მისი, და მოჰყოცა ცუარი პირსა [მზ]ისასა და იცხო პირსა მისსა“¹.

ამ თქმულებაში პირდაპირ შერჩენილია ძველი მითოსის ანარეკლი.

ფოლკლორიდან, ჩანს, მომდინარეობს აგრეთვე თხრობა ფარნავაზის ნადირობისა და განძის პოვნის შესახებ. ეს ამბავი ხალხური საგის სტილით არის მოთხრობილი, ზღაპრის კილოთი (—უძველესი ნიმუში ამ სახის თხრობისა ქართულ ენაზე):

„ხოლო მას დღესა შინა განვიდა [ფარნავაზ], და ნადირობდა მარტოდ, და დევნა უყო ირემთა ველსა დილომისასა; და ივლტოდეს ირემნი ღირღალთა შინა ტფილისისათა;

„[და] მისდევდა ფარნავაზ, სტყორცა ისარი, და ჰკრა ირემსა; და მცირედ წარვლო ირემმან და დაეცა ძირსა კლდისასა;

„მოვიდა ფარნავაზ ირემსა ზედა, და დღე იგი მწუხრი გარდაჰდა; და დაჰდა ირემსა მას თანა, რათამცა დაჰყო ჩუნ ღამე, და დილეულმცა წარვიდა.

¹ იბ. გვ. 17.

„ხოლო კლდისა მის ძირსა ქუაბი იყო, რომლისა კარი ამოქმნილ იყო ქვითა ძუელად, და სიძუელითა შეჰქმნოდა დარღუევა შენებულსა მას.

„მაშინ დაასხა წვა მძაფრი; ხოლო ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუგი, და გამოარღვია კარი ქუაბისა მის, რათა მუნ-შინა დაიმშრალა წვმისა მისგან;

„და შევიდა ქუაბსა მას, და იხილა მუნ-შინა განძი მიუჯდომელი, ოქრო და ვეცხლი მიუწდომელი...“¹.

ხალხური ეპოსის გავლენა მოსჩანს არა მარტო თქმულებათა შინაარსში, არამედ ზოგჯერ თითონ გარეგან ფორმაში, არქაულობით აღბეჭდილ რიტმულ წყობაში და ხალხური ეპოსისთვის დამახასიათებელ სახეების პარალელიზმში. ასეთია მაგალითად აღწერა იმ ბრძოლისა, რომელსაც აწარმოებს მეფე მირვან,

„ტანიტა სრული, შუენიერი, ძლიერი, ქუელი“.

მირვან გაილაშქრებს კავკასიის მთიანეთში, ღურძუკეთში. ქართველთა და ღურძუკთა ჯარი შეხედებიან კავკასიონის უღელტეხილზე, მთის კართან. აღწერა ბრძოლისა მოცემულია შემდეგს არქაულს ეპიკურ ფრაგმენტში, რომელიც რიტმიზებულ წყობას (რიტმულს კადანსირებულ პროზას) შეიცავს და სახეების პარალელიზმზე არის აგებული:

„მაშინ მირვან გარდაჯდა ცხენისაგან,
[და] მივიდა ქუეითთა მისთა თანა;

და წარუძღუა წინა ქუეითთა,
[და] ზურგით შემოადგინნა მკედარნი;

და მივიდა კართა მათ შინა
—ვითარცა ჯიქი სიფიცხლითა,

[მივიდა] ვითარცა ვეფხ სიმწნითა,
—ვითარცა ლომი ზახილითა...

ხოლო მირვანს ვერ ჰკუეთდა მახვლი ღურძუკთა
—ვითარცა კლდესა სიპსა;

და დგა [იგი] უძრავად
—ვითარცა კოშვი მტკიცედ“².

ხალხური ეპოსიდან მომდინარეობს აგრეთვე ერთი ეპიკური ფრაგმენტი, რომელშიაც აღწერილია თარგამოსიანთა და ნებროთიანთა მითიური ბრძოლა³.

¹ იხ. გვ. 17—18.

² იხ. გვ. 24.

³ იხ. გვ. 4.—ამ ტექსტს არავითარი კავშირი არა აქვს იმ მწიგნობრულ წყაროებთან, რომლის მიხედვითაც შედგენილია ლენტი მროველის თხზულების სათანადო თავი ნებროთის შესახებ. (ეს ცხადია ძველი ქართული ხალხური ეპოსის ქვემოთნაჩვენები პარალელებიდან).

მოგვყავს აქ ეს დიდად მნიშვნელოვანი ეპიკური ფრაგმენტი, რომელიც წარმოადგენს ქართული ფოლკლორული პოეზიის უძველეს-ნიმუშს, შემონახულს უცვლელად, პირველადის სახით:

„იქმნა მათ შორის ბრძოლა სასტიკი,—რომელი ემსგავსა სასტიკებასა ჰაერისასა;

„რამეთუ მტვერი ფერხისამათისა,—ვითარცა ღრუბელი სქელი;

„ელვა აბჯრისა მათისა,—ვითარცა ელვა ცისა;

„ხმა პირისა მათისა,—ვითარცა ხმა ქუხილისა;

„სიმძლავრე ისრისა მათისა,—ვითარცა [ტეხა მეხისა];

„ტყორცა ქვისა მათისა,—ვითარცა სეტყვა ხშირი;

„და დათხევა სისხლისა მათისა,—ვითარცა [წუმისა] ღვარი“.

რომ ეს ეპიკური ძეგლი უძველესი ხალხური ეპოსის ნაშთს წარმოადგენს, ამას უჩვენებს ჯერ მარტო მისი წყობა, რომელიც თავიდან ბოლომდე აგებულია სახეების პარალელიზმზე. ხოლო რაც მთავარია, ხალხურ ეპოსთან მას აკავშირებს თვით მითოლოგიური მისი შინაარსი. აქ გადმოცემულია—მითოსის ასპექტში—სურათი კეთილი და ბოროტი სულების ბრძოლისა ტაროსის შეცვლის დროს.

ეს სჩანს ამ ტექსტის მეორე პარალელური მწკრივიდან, რომელშიაც აღბეჭდილია ტაროსის თანდათან შეცვლა. სურათი ტაროსის შეცვლისა აქ თანამიმდევრად იშლება ასეთის თანდათანობით:

ჯერ იწყება „სასტიკება ჰაერისა“;

გამოჩნდება „ღრუბელი სქელი“;

ღრუბელში გამოჰკრთება „ელვა ცისა“;

შემდეგ „ხმა ქუხილისა“;

მას მოჰყვება „ტეხა მეხისა“;

მას უკან „სეტყვა ხშირი“;

და ბოლოს „წვიმისა ღვარი“.

ამრიგად, ბუნება აქ მოცემულია ორგანიულს მთლიანობაში, როგორც „ჰაერის სასტიკების“ ერთი მთლიანი სურათის თანდათან გაშლა; ხოლო ამას გვერდით მისი შესაფარდი პარალელური სურათი ადამიანთა ბრძოლისა მითოლოგიურ ასპექტში არის გადატანილი.

აღსანიშნავია, რომ ამ ეპიკურ ფრაგმენტში არის ერთგვარი შეხვედრა უძველეს ქართულ ეპიკურ თქმულებასთან ამირანის შესახებ.

ამირანს ძველი ეპოსის ერთი ლექსი ადარებს საავდროდ გამზადებულს ღრუბელს; ემსგავსაო—

„ამირან—შავსა ღრუბელსა,
საავდროდ გამზადებულსა“.

ლეონტი მროველის თხზულებაში დაცული ეპიკური ფრაგმენტი იძლევა გარკვეულს პარალელიზმს ამირანის ეპოსის იმ ეპიზოდთან, სადაც აწერილია ტაროსის ღვთაების („ღრუბელთა ბატონის“) ასულის კამარ-ქალის მოტაცება ზეციური კოშკიდან ამირანის მიერ. ამირანს მოჰყავს მოტაცებული კამარ და მათ გზაში პირველად „წამოეწია ღრუბელი“; ქალი ამბობს: „ეს მამა-ჩემის ჯარი წამოვიდა და მისი ჩრდილია“. შემდეგ „წამოეწიათ წინწყალი“; ქალი ამბობს: „მამა-ჩემის ჯარი ზღვას გამოვიდა, იმათი ფეხის ნამია“. შემდეგ დაიწყება „კოკისპირული წვიმა“. იწყება ბრძოლა ამირანსა და კამარის მამას (ტაროსის ღვთაებას) შორის, და ეპოსის სიტყვებით—„ამირანის ხმალი კამარის მამის მუხარადს რომ მოხედებოდა, ნაპერწყლის ცეცხლი ენთებოდა“.

ჩვენ აქამდე ვეხებოდით ლეონტი მროველის თხზულებას—როგორც წმინდა ლიტერატურულ ძეგლს.

ხოლო არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ლეონტი მროველის თხზულება როგორც საისტორიო ძეგლი.

ის გარემოება, რომ ცალკე ეპიზოდებზე ლეონტი მროველის მოთხრობისა დამუშავებულია ეპიკურს ქანრში, ის გარემოება, რომ მოთხრობა აქ შეფერილია და შევსებული ლეგენდებით,—არ უკარგავს ამ ძეგლს საისტორიო ტექსტის მნიშვნელობას. მნიშვნელოზ ლეონტი მროველის თხზულებისა, როგორც საისტორიო ძეგლისა, უმთავრესად იმაში მდგომარეობს, რომ ლეონტი მროველს, როგორც ირკვევა, ხელთა ჰქონია უძველესი ხანის ქართული საისტორიო წყაროები, რომლებიც ჩვენ დრომდე არ მოღწეულა, და რომელთა გადმონაშთები ჩვენ გვაქვს ლეონტი მროველის თხზულებაში.

3

ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხი

ლეონტი მროველის თხზულების მეცნიერული შესწავლისას პირველ რიგში გამოსარკვევია ამ ძეგლის ეპოქა, მისი თარიღი.

როდის არის დაწერილი ლეონტი მროველის თხზულება?

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მას შემდეგ, რაც აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა თავისი ეპოქალური გამოკვლევა—„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“,—მიღებულია შეხედულება, რომ ლეონტი მროველის თხზულება მე-11 საუკუნეს ეკუთვნის.

მაგრამ ეს დათარიღება, როგორც ირკვევა, გადასინჯვას საჭიროებს. ლეონტი მროველის თხზულება, როგორც ირკვევა, ბევრად აღრინდელი ძეგლია, იგი დაწერილია სამი საუკუნით ადრე, მე-8 საუკუნეში.

ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის ზუსტად განსაზღვრას მნიშვნელობა აქვს თავისთავად. მაგრამ ამ ძეგლის თარიღის საკითხს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება კერძოდ იმის გამო, რომ ლეონტი მროველის თხზულების თარიღთან დაკავშირებულია მთელი წყება: ძირითადი ისტორიული ლიტერატურული საკითხებისა.

ასე, კერძოდ ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხთან დაკავშირებულია ისეთი მნიშვნელოვანი პრობლემა, როგორც არის ქართული საერო მხატვრული მწერლობის გენეზისი.

ჯერ ერთი, ლეონტი მროველის თხზულება არის უძველესი, ჩვენ დრომდე მოღწეული, ძველი საერო მწერლობისა, რომელიც დაწერილია მხატვრული ლიტერატურის დიდი გავლენის ქვეშ. ასე, როგორც აღვნიშნავდით, ლეონტი მროველის თხზულებაში აშკარად შეინიშნება გავლენა საგმირო რომანების ჟანრისა. ზემოთწარმოდგენილი ზოგადი განხილვის შემდეგ მკითხველისათვის რასაკვირველია ცხადი გახდა, რომ ცალკე ეპიზოდები ლეონტი მროველის თხზულებისა დამუშავებულა ასეთი საგმირო რომანების სპეციფიკური სტილით. ირკვევა რომ ქართულ ენაზე ამ ეპოქაში უკვე არსებობდა და იწერებოდა საგმირო-ეპიკური რომანები.

ხოლო ამას ერთვის ის გარემოებაც, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში პირდაპირ გამოყენებულია და ციტირებული უძველესი ხანის ქართული მხატვრული სალიტერატურო ძეგლები. ასე, ირკვევა, რომ ლეონტი მროველს ხელთა ჰქონია ირანული ნაციონალური ეპოსის „უფალთა წიგნი“-ს ძველ-ქართული ვერსია, რომელიც ნაწილობრივ ლექსადაც ყოფილა გადაღებული. ლეონტი მროველის „უფალთა წიგნი“-ს ექსცერპტთა შორის მოყვანილია ციტატი ლექსით, დაბალი შაირით დაწერილი, უძველესი ჩვენ დრომდე გადარჩენილი ნიმუში ქართული შაირის ლექსთწყობისა ძველ-ქართულ პოეზიაში¹.

როდესაც ვითვალისწინებთ ზემოთაღნიშნულს, და აგრეთვე გავითვალისწინებთ იმასაც, თუ რაოდენ ფრაგმენტარულად არის მოღწეული ჩვენ დრომდე სწორედ უძველესი ხანის ქართული საერო მხატვრული ლიტერატურა, — ლეონტი მროველის თხზულების ზუსტ დათარიღებას ცხადია განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ვიდრე ლეონტი მროველის თხზულების თარიღი დადგენილი არ არის, შეუძლებელია სწორი გაშუქება მთელი რიგ იმ ძირითადი ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხებისა, რომელთაც ჩვენ წინაშე ლეონტი მროველის თხზულება აღძრავს.

ეს რაც შეეხება ლეონტი მროველის თხზულებას, როგორც წმინდა ლიტერატურულ ძეგლს.

ხოლო ამასთან ერთად ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხი არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ძველი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის. რასაკვირველია მხოლოდ თარიღის დაზუსტების შემდეგ ჩვენ გვეძლევა საშუალება სათანადოდ, სწორი ისტორიული პერსპექტივის დაცვით, გამოვიყენოთ ლეონტი მროველის თხზულება როგორც საისტორიო ხანაათის ტექსტი, გამოვიყენოთ მასში დაცული ძველი ქართული საისტორიო წყაროების გადმონაშთები.

ამას გარდა, ლეონტი მროველის თხზულების დროის საკითხი გადაბმულია სხვა ქართული საისტორიო ძეგლების თარიღის საკითხებთანაც, და გვეხ-

¹ იხ. პ. ინგოროყვა. ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ქურნალი შნათობი, 1939 წ. № 4, გვ. 95—96).

მარება უფრო მეტის სიზუსტით განვსაზღვროთ ამ უკანასკნელთა წარმოშობის ეპოქა.

ამიტომაც, იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელსაც წარმოადგენს ლეონტი მროველის თარიღის საკითხი, ჩვენ აქ მოგვიხდება ამ საგანზე დეტალურად შეეჩერდეთ. 7

4

ლეონტი მროველის თხზულების დადნის დაცულობა

წინასწარ, ვიდრე ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის განხილვას შევეუდგებოდეთ, აქ საჭიროა ჯერ განვიხილოთ თვით ტექსტის დაცულობა, თუ რა სახით არის მოღწეული ჩვენ დრომდე ლეონტი მროველის ნაწარმოები.

ლეონტი მროველის თხზულება შეტანილია ქართული საისტორიო ძეგლების იმ დიდ კრებულში, რომელსაც ქართლის-ცხოვრება ეწოდება. ლეონტი მროველის თხზულებას ქართლის-ცხოვრების კრებულში პირველი ადგილი უჭირავს. კრებული იხსნება ლეონტი მროველის ამ ნაწარმოებით.

ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის-ცხოვრების კრებულის გარეშე, ცალკე ხელნაწერის სახით, ჩვენ დრომდის არ მოღწეულა. ასეთი ხელნაწერები რასაკვირველია თავის დროზე არსებობდა, და ჩვენ გვაქვს ცნობა, რომ ასეთი ცალკე ხელნაწერი ლეონტი მროველის თხზულებისა ხელთა ჰქონია მე-13 საუკუნის ქართველ მწერალს არსენი მონაზონს (მეტაფრასტს). არსენის ამ ცნობას, რომელიც ბევრნაირად არის საყურადღებო, ჩვენ ქვემოთ ცალკე ვეხებით.

თუ რამ გამოიწვია ლეონტი მროველის თხზულების ცალკე ხელნაწერების თანდათან შეშინება და შემდეგ ხმარებიდან გამოსვლა, ეს გასაგებია. ეს გამოიწვია სწორედ ქართლის-ცხოვრების კრებულის შედგენამ. რაკი არსებობდა რჩეულ ქართულ ისტორიულ ძეგლთა ეს მთლიანი კრებული ქართლის-ცხოვრება, რომელმაც ფართო გავრცელება მიიღო, და რომელიც იძლეოდა ერთგვარს მთლიანს სურათს საქართველოს ისტორიისას, მას შემდეგ ცალკე ისტორიული თხზულებანი (რომლებიც ეხებოდნენ ცალკეულ პერიოდებს საქართველოს ისტორიისას)—აღარ სარგებლობდა იმდენ ყურადღებით. მათ იშვიათად თუ გადასწერდნენ ხოლმე, და ასეთი ცალკეული თხზულებები თანდათანობით გამოვიდა ხმარებიდან. ასეთი ბედი ეწია მთელ წყებას ძველ ქართველ ისტორიკოსებისას, და მათ შორის ლეონტი მროველსაც.

ამის შემდეგ გასარკვევია ძირითადი მნიშვნელობის საკითხი, თუ რა სახით არის მოღწეული ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის-ცხოვრების კრებულში: არის იგი აქ დაცული მთლიანად და შეუტყვევალად?

როგორც ირკვევა, არა.

ქართლის-ცხოვრების ჩვენ დრომდე შენახულს ხელნაწერებში ლეონტი მროველის თხზულება შეესებული სახით არის მოღწეული: ლეონტი მროველის თხზულებაში ჩართულია დამატება, რომელიც დაწერილია სულ სხვა ეპოქაში და ეკუთვნის მეორე ავტორს—იოანე დეკანოზს.

ბიბლიოგრაფიული უწყება ლეონტი მროველისა და იოანე დეკანოზის შესახებ

რომ ლეონტი მროველის თხზულებას შეჰხებია შემდეგი დროის მწერლის იოანე დეკანოზის ხელი, რომელსაც ლეონტის თხზულებაში ჩაურთავს გარკვეული ხასიათის ტექსტი,—ამის შესახებ მოიპოვება ბიბლიოგრაფიული უწყება თვით ქართლის-ცხოვრების ხელნაწერებში.

ეს ბიბლიოგრაფიული უწყება დღემდე არ ყოფილა სათანადოდ შეფასებული და ახსნილი.

დასახელებული ბიბლიოგრაფიული უწყება ქართლის-ცხოვრების ხელნაწერებში წარმოდგენილია სამი ვარიანტით. პირველსა და მეორე ვარიანტში ტექსტი დაზიანებულია, ხოლო მესამე ვარიანტში ტექსტი სრულად შენახულა.

ა) პირველი ვარიანტი ამ ბიბლიოგრაფიული უწყებისა დატულია ქართლის-ცხოვრების მარიაშ დედოფლისეულ ხელნაწერში. აქ ვკითხულობთ:

„არჩილის წამება, მეფეთა ცხორება და ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან“.

აქ, როგორც ვხედავთ, ფრაზა დაუსრულებელია და ცხადია ტექსტს აკლია გაგრძელება.

ბ) მეორე ვარიანტი ამ უწყებისა წარმოდგენილია ქართლის-ცხოვრების ანა-დედოფლისეულ ხელნაწერში. ფრაზა აქ თუმცა დამთავრებულია, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ტექსტი აქაც არ არის სრული. ამ მეორე ვარიანტში ვკითხულობთ:

„არჩილის წამება, მეფეთა ცხორება და ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა“.

გ) სრული ტექსტი ამ ბიბლიოგრაფიული უწყებისა მოიპოვება ქართლის-ცხოვრების ორ ხელნაწერში (მათ შორის თეიმურაზისეულ ხელნაწერში, რომელიც, როგორც ცნობილია, ძველი ხანის ტექსტების გადმონაშთებს შეიცავს). სრული ტექსტი ამ ბიბლიოგრაფიული უწყებისა აქ იკითხვის შემდეგნაირად:

„არჩილის წამება, მეფეთა ცხორება და ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა და ახლა(დ) იოანე დეკანოზმან აღწერა“.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ეს ბიბლიოგრაფიული უწყება ეხება ორს თხზულებას: 1. არჩილის წამება და 2. მეფეთა ცხორება და ნინოს ქართლის მოქცევა.

ამათგან პირველ თხზულებას, რომელსაც „არჩილის წამება“ ეწოდება, ჩვენ ჯერ-ჯერობით გვერდზე დავტოვებთ და მას ცალკე შევხებით.

აქ კი ჯერ საუბარი გვექნება მეორე თხზულებაზე, რომელსაც ეწოდება „მეფეთა ცხორება და ნინოს ქართლის მოქცევა“. ეს მეორე თხზულება არის ის ძველი, რომელიც შეადგენს ჩვენი გამოკვლევის საგანს, ე. ი. ლეონტი მროველის სახელით ცნობილი „მეფეთა ჰამბავი“, ანუ „მეფეთა ცხორება“. (ეს ნაწარმოები მარიაშ დედოფლის ხელნაწერში ატარებს ასეთს საერთო სათაურს: „ცხო-

რება... მეფეთა“, ხოლო მისი ერთი ცალკე ნაწილის ზედწერილია: „მოქცევა... ქართლისა... ნინო მოციქულის მიერ“).

*

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი ბიბლიოგრაფიული უწყება შეიცავს მეტად საყურადღებოსა, და ამასთან გარკვეულ ცნობას ჩვენი ძველის შესახებ. „მეფეთა ცხორება“ (ნინოს ქართლის მოქცევის აღწერითურთ) დაუწერია ლეონტი მროველს, ხოლო შემდეგ განუახლებია ანუ შეუვსია იოანე დეკანოზს.

მივმართოთ ამის შემდეგ თითონ ძველს.

6

ლეონტი მროველის ძირითადი ტექსტისა
და იოანე დეკანოზის დამატების მოცულობა

თუნდაც ჩვენ არ გვეჩონოდა ეს ბიბლიოგრაფიული ცნობა, რომ ქართლის-ცხოვრების კრებულში წარმოდგენილია ორი ავტორის ტექსტი, თითონ ნაწარმოების ტექსტუალურ ანალიზს უნდა მოვეყვანეთ ამავე დასკვნამდე.

„მეფეთა ჰამბავში“ („მეფეთა ცხორებაში“) მართლაც წარმოდგენილია ორი სხვადასხვა ეპოქის ტექსტი. ეს ორი ტექსტი ისე არსებითად განსხვავდება ერთმეორისაგან, რომ ჩვენ გვაქვს საშუალება ზედმიწევნით გავარკვიოთ, თუ სად თავდება ერთი ტექსტი, და სად იწყება მეორე.

რომ მკითხველი უფრო ადვილად გაერკვეს ქვემოთ ანალიზის დროს, ჩვენ წინდაწინ გავაცნობთ მკითხველს გამოკვლევის რეზულტატს, თუ რა ეკუთვნის „მეფეთა ჰამბავში“ პირველ ავტორს—ლეონტი მროველს, და რა არის მეორე დამატებული მეორე ავტორის იოანე დეკანოზის მიერ.

*

მეორე ავტორს—იოანე დეკანოზს—„მეფეთა ჰამბავში“ ჩაუმატებია ის ნაწილი, რომელიც ეხება ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში.

რით იყო გამოწვეული ეს დამატება?

საქმე ის არის, რომ საქართველოში სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა ოფიციალური შეხედულება იყო მიღებული იმის შესახებ, თუ საიდან და რა გზით გავრცელდა ქრისტიანობა საქართველოში. ძველი გადმოცემები ამ საგანზე რამდენჯერმე იქნა გადამუშავებული და შეცვლილი.

ეს შეცვლა და გადამუშავება ძველი ტრადიციებისა გამოწვეული იყო დოგმატიკური მოსაზრებებით. საქართველოს ისტორიის საკითხთა შორის საგანგებოდ სწორედ ეს საკითხი—ისტორია ქრისტიანობის გავრცელებისა საქართველოში—განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა საშუალ-საუკუნეთა საეკლესიო წრეებში; ეს საკითხი იყო არა უბრალო აკადემიური ინტერესის საგანი, არამედ უაღრესად ექტუალური საპირბორბო კითხვა, რომლის გარშემო გამწვავებული პოლემიკა წარმოებდა ხოლმე, რადგან ამასთან დაკავშირებული იყო საეკლესიო პოლიტიკის ხაზი ამა თუ იმ ეპოქაში.

უძველეს ხანაში არსებობდა გადმოცემა, რომ ქრისტიანობა საქართველოში დასაუღეთიდან (საბერძენეთიდან) გავრცელდა. შემდეგ ხანაში, გარკვეულ

ისტორიულ გარემოში (როდესაც საქართველო, სომხეთთან ერთად, მოექცა აღმოსავლური ირანული იმპერიის უშუალო გავლენის ქვეშ), შემუშავდა შეხედულება, რომ ქრისტიანობა საქართველოსა და სომხეთში ერთი წარმოშობისაა, აღმოსავლეთიდან მომდინარე. ხოლო უფრო გვიან ხანაში, როდესაც საქართველო ეკლესიურად საბოლოოდ დაუკავშირდა დასავლეთის მსოფლიოს, ბიზანტიის ორთოდოქსალურ ქრისტიანობას, ეს ძველი შეხედულება, რომ ქართული და სომხური ქრისტიანობა ერთი წარმოშობისა არის, უკვე სარწმუნოებრივ საცთურად იყო მიჩნეული, ქართული ქრისტიანობის სიწმიდის შებღალავად ითვლებოდა. ამით აიხსნება, რომ გადმოცემა საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ არა-ერთგზის იქნა გადამუშავებული, და სხვადასხვა ეპოქაში ამ საგანზე სხვადასხვა ოფიციალური თვალთახედვა იყო მიღებული.

კერძოდ, ამით ყოფილა გამოწვეული იოანე დეკანოზის ეს შრომა. იოანე დეკანოზი რამდენიმე საუკუნით გვიან ცხოვრობდა ვიდრე ლეონტი მროველი. ლეონტი, როგორც ქვემოთ გამოიჩვენება, მე-8 საუკუნის მწერალია, ხოლო იოანე დეკანოზი მე-11 საუკუნეში მოღვაწეობდა. უნდა გვახსოვდეს ამასთან, რომ ეს ეპოქა, მე-8 საუკუნიდან მე-11 საუკუნემდე, არის სწორედ ის ხანა, როდესაც ქართულმა ეკლესიამ მტკიცედ და საბოლოოდ აიღო ორიენტაცია დასავლეთზე, წარმოებდა განსაკუთრებით გამწვავებული პოლემიკა აღმოსავლეთის ქრისტიანობასთან, და ამასთან დაკავშირებით რამდენჯერმე იქნა ჩატარებული ძველი ისტორიული გადმოცემების გადამუშავება-შესწორება და შეესება. ბუნებრივია ამიტომაც, რომ მე-11 საუკუნისათვის აღარ იქნებოდა დამაკმაყოფილებელი ის გაშუქება ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიისა, რომელსაც შეიცავდა მე-8 საუკუნის მწერლის ლეონტი მროველის ნაწარმოები. საფიქრებელი იყო ამის გამო, რომ იოანე დეკანოზის კუბიურა სწორედ ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიას უნდა შეჰხებოდა. და ეს ასეც მომხდარა. იოანე დეკანოზს ამოუღია ლეონტი მროველის თხზულებიდან ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ მოუთხრობდა და მის ადგილას ჩაუმატებია ახალი დამატება. აი ამ კუბიურას გულისხმობს ბიბლიოგრაფიული უწყების ავტორი, როდესაც აღნიშნავს, რომ „მეფეთა ცხორება და ნინოს ქართლის მოქცევა“ ლეონტი მროველმან აღწერა, და ახლად იოანე დეკანოზმან აღწერა“-ო. იოანე დეკანოზის დამატებას „მეფეთა ცხორების“ ტექსტში უპირავს გარკვეული ადგილი.

მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების გამოცემაში ლეონტი მროველის ტექსტი—იოანე დეკანოზის დამატებით—მოიცავს საერთო რიცხვით 116 გვერდს (იწყება 1 გვერდიდან და სრულდება 116 გვერდზე).

ხოლო რაც შეეხება კერძოდ იოანე დეკანოზის დამატებას, იგი იწყება 55 გვერდიდან და სრულდება 109 გვერდზე¹. ეს დამატება იოანე დეკანოზის ატარებს ასეთს საზოგადო სათაურს: „მოქცევა მირიან მეფისა და მისთანა ყოვლისა ქართლისა ნინო მოციქულის მიერ“. გარდა ამ მთავარი დამატებისა,

¹ სახელდობრ იწყება 55 გვერდის მე-14 სტრიქონიდან და სრულდება 109 გვერდის მე-20 სტრიქონით.

რომელიც შეიცავს საერთო მოცულობით 54 გვერდს, იოანე დეკანოზს ეკუთვნის კიდევ რამდენიმე პატარა ჩანართი, რომლებიც ეხება იმავე საკითხს—ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში და რომლებიც საერთო რიცხვით 2 გვერდს მოიცავს¹.

ამით, ამ 56 გვერდით ამოიწურება ის დამატებანი, რომელიც იოანე დეკანოზს შეუტანია „მეფეთა ჰამბავში“.

ამ დამატების გამოკლებით, რომლებიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხება, ჩვენ გვრჩება „მეფეთა ჰამბავის“ პირვანდელი ძველი დედანი, რომელიც ეკუთვნის ლეონტი მროველს. ეს პირვანდელი ძირეული ტექსტი ლეონტი მროველისა შეიცავს საკუთრივ ისტორიულ მოთხრობას საქართველოს შესახებ უძველესი ხანიდან დაწყებული ვიდრე მე-5 საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა. (ეს პირველი ძირითადი ტექსტი ლეონტი მროველისა შეიცავს სულ 60 გვერდს).

ქვემოთ გამოკვლევაში ამ პირველს ძირითად ნაწილს, რომელიც ლეონტი მროველს ეკუთვნის, ჩვენ ვუწოდებთ პირველ ტექსტს, ხოლო იოანე დეკანოზის დამატებას მეორე ტექსტს.

*

ამის შემდეგ ჩვენ გავაცნობთ მკითხველს იმ ნიშნეულობათ, რომელთა მიხედვით ირკვევა ამ ორი ტექსტის სხვაობა და მათი ფარგლები.

ჯერ ამ ორი ტექსტის საზოგადო ხასიათის შესახებ.

1. წყაროებზე თსარგებლობის წესი.

პირველი, რაც იქცევეს ყურადღებას ამ ორი ტექსტის შედარების დროს, ის გარემოებაა, რომ პირველი და მეორე ავტორი სრულებით სხვადასხვა სახით თსარგებლობენ პირველ-წყაროებით.

მეორე ტექსტი იოანე დეკანოზისა, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხება, წარმოადგენს უბრალო კომპილაციას, იგი ძირითადადში პირდაპირ გადმოწერილია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან, რომელშიაც აქა-რქ მექანიკურად არის ჩაკერებული სხვა წყაროებიდან ამოღებული ცნობები. ამასთან ეს კომპილაცია შესრულებულია ისე უწესრიგოდ და უხეიროდ, რომ არავითარი შეფარდება ნაწარმოების საერთო ხასიათთან და თხრობის საერთო მდინარებასთან აქ დატული არ არის.

ასეთი კომპილაციური ხასიათი ამ მეორე ტექსტისა სრულებით არ უდგება პირველი ტექსტის ავტორის სალიტერატურო მანერას. პირველი ტექსტის

¹ სახელდობრ:

ა) გვ. 30, 1 სტრიქონიდან—19 სტრიქონამდე (ექსცერპტი ქრისტეს კვართის მცხეთაში მოტანის შესახებ).

ბ) 30 გვერდის მე-22 სტრიქონიდან—31 გვერდის მე-2 სტრიქონამდე (ექსცერპტი ანდრია მციქულის მიმოსვლის შესახებ).

გ) 101—111 გვერდებზე საერთო რიცხვით შემატებულია—21 სტრიქონი (ის ტექსტი, რომელიც მომდინარეობს ფსევდო-ეპიგრაფიული ნინოს ცხოვრებიდან, სახელდობრ 110 გვერდზე—სტრიქონები: 22—23, 26—28; 111 გვერდზე—სტრიქონები: 1—6, 11—12.

ავტორი ლეონტი შროველი სარგებლობს სხვადასხვა თხზულებებით, მაგრამ ყველა ეს წყაროები მას საფუძვლიანად გადაუმუშავებია იმ სახით, რომ შეუფარდებია ისინი თავისი თხზულების საერთო გეგმასთან და აგრეთვე თხრობის საერთო ანსამბლთან. ასე, ლეონტი შროველს ხელთა ჰქონია წყაროები:

ა) ძველი ქართული ისტორიული ტექსტები;

ბ) ირანულიდან (ფაჰლავურიდან) თარგმნილი „ხვატად-ნამაკი“ — „უფალთა წიგნი“ („ახორება სპარსთა“);

გ) სომხური—მოსე ხორენელის ისტორია;

დ) ასურული—„შობა მამათმთავართა“ („განძი ქვაბთა“) და სხვანი.

ამ წყაროებით ლეონტი შროველს უსარგებლნია, მაგრამ არა კომპილაციის წესით, არამედ ამ ძველთა ტექსტები არსებითად გადაუკეთებია, დაუმუშავებია თავის საერთო კონცეფციასთან შეფარდებით, შეუხამებია თავისი თხზულების მაგისტრალურ ხაზთან, საერთო გეგმასთან, თხრობის ქარგასთან. მაჩვენებელია ამ მხრივ, მაგალითად, თუ როგორ სარგებლობს ლეონტი შროველი მოსე ხორენელის ტექსტით. ამ ძველს ლეონტი შროველს შიშობს თავის თხზულებაში, მაგრამ ვერც ერთ შემთხვევაში ჩვენ ვერ ვიპოვით კომპილაციის რაიმე კვალს, ტექსტი აქ სრულებით გადახალისებულია და შერწყმული სხვა წყაროებთან. ეგვე ითქმის აგრეთვე „განძი ქვაბი“-ს შესახებ, რომლის ტექსტი ჩვენ დრომდისაც შენახულა და ამის გამო ამ შემთხვევაშიაც შესაძლო ხდება შედარების ჩატარება ლეონტი შროველის ტექსტთან. აქაც არც ერთ შემთხვევაში აღგრილი არა აქვს კომპილაციის რაიმე კვალს, არამედ ეს ძველი გამოყენებულია მხოლოდ როგორც წყარო, საიდანაც ავტორი იღებს თავისი ისტორიული კონცეფციისათვის გამოსაყენებელს ცალკეულ ზოგად დებულებებს.

2. სტილი.

ამ კერძო გარემოების, წყაროებით სარგებლობის წესის გაცნობის შემდეგ, გავეცნოთ ამ ორი ტექსტის საერთო სტილს. სტილის სახელით აქ ვვულისხმობთ არა უბრალო ლექსიკალურ მხარეს, არამედ ამ ძველების საერთო ლიტერატურულ ტონს, მათ საერთო სალიტერატურო ხასიათს.

პირველი ტექსტის ავტორი ლეონტი შროველი—ინდივიდუალური სახის მქონე მწერალია, და ამასთან—შეიძლება ითქვას—მაღალი რანგის მწერალი. მას აქვს გარკვეული, მკაფიოდ გამოკვეთილი სტილი. ლეონტი შროველის ენა თავისუფალია სასულიერო მწერლობის სქოლასტიკური იერისაგან. ლეონტის სტილი სადაა და ნათელი, თხრობის წესი მარტივი, და ამასთან ერთგვარი ეპიკური მონუმენტალობით აღბეჭდილი.

უნდა ზაზი გავუსვათ აქ იმ გარემოებას, რომ ეს ეპიკური მონუმენტალური სტილი თავიდან ბოლომდე გასდევს ამ პირველ ტექსტს: ამ პირველ ტექსტის სახით ჩვენ აშკარად ერთი მთლიანი ნაწარმოები გვაქვს, რომელიც თითქო ერთი მთლიანი ზოდიდან არის გამოკვეთილი. არც ერთ შემთხვევაში ჩვენ ვერ ვხედავთ ამ პირველი ტექსტის მანძილზე ცალკეულ ეპიზოდებს, რაც ორგანიულად არ იყვეს შერწყმული მთლიანთან, ვერ ვპოულობთ რაიმე ისეთს გადახვევას, რაც არღვევდეს ამ მწყობრი ეპიკური მოთხრობის საერთო მდინარეებს.

ასეთია ეს პირველი ტექსტი ვიდრე 55 გვერდამდე; ხოლო 55 გვერდიდან, საიდანაც იწყება მეორე ტექსტი, უეცრად ხდება გადატება. ეპიკური სტილი პირველი ტექსტისა აქ მოულოდნელად იცვლება, ამასთან ირღვევა ის სიმწყობრე და მკაფიოდ ჩამოყალიბებული თანამიმდევრობა, რომელიც ახასიათებს პირველ ტექსტს. მოთხრობის ტექსტი ამ მეორე ტექსტისა სრულებით არეულია და არაა შეხამებული წინა-მოთხრობის ქარგასთან.

აღსანიშნავია, რომ ამას კარგად ამჩნევდნენ ძველი ქართველი მწერლებიც. ასე, ერთი მწერალი მე-13 საუკუნისა—არსენი მონაზონი—შემდეგსა სწერს ამ მეორე ტექსტის ანუ ნინოს ცხოვრების შესახებ, რომელიც შეუწყობელად არის ჩაკერებული „მეფეთა ჰამბავეში“ (ე. ი. ლეონტი მროველის თხზულებაში).

„ესე ნეტარისა ნინოჲს ცხოვრებაჲ“—ამბობს არსენი—„შეუწყობელად და განზნეულად... ჰანბავესა მეფეთასა თანა (ე. ი. ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავეში“) აღრეულად სწერია, ვითარცა თქუენ უწყით; რომელნიმე თვთ შის წმიდისაგან მოთხრობილად, რომელიმე მეფის მირიანისაგან, სხუად იაკობ მღდელისაგან, სხუად აბიათარისაგან, სხუად კუალად სიღონიასაგან, გარნა წინაჲ უკუანა და უკუანაჲ წარ (ე. ი. მოთხრობის წესი ირღვევა, იგი ხან პირველი პირით წარმოებს, ხან მესამეთი, და ამასთან ერთი და იგივე ამბავი სხვადასხვა ადგილას მეორდება). „ამისთჳს—ამბობს არსენი—მკითხველთათჳს ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათჳს უღმარ და ვერ საცნაურ“. არსენის შეფასებით—მოთხრობას აკლია „ძალი სიტყჳსად და გამოცხადებაჲ საქმისაჲ“, „მოკლედ და შარტივად წარმოთქჳმაჲ“; აქ არის „მრავალ-კეცობაჲ და თანაალრეულობაჲ ამბავისაჲ“¹.

ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, რომლითაც უსარგებლია იოანე დეკანოზს,—როგორც ცნობილია, დაწერილია ცალკე პირთა თხრობის სახით (ასეთი კომპოზიცია შეფარდებული იყო ამ ტექსტის გარკვეულ მიზანდასახულობასთან). ცალკე აღებული ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება არაა მოკლებული ერთგვარს შინაგანს კომპოზიციურ მთლიანობას. მაგრამ იოანე დეკანოზის კომპილაციაში იგი მართლაც „შეუწყობელ“ სახეს ღებულობს. იგი სრულიად უხერხულად და უწესრიგოდ არის ჩართული ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავეში“, და არსენის სიტყვები რომ გავიმეოროთ—„შეუწყობელად და განზნეულად ჰანბავესა მეფეთასა თანა აღრეულად სწერია“. არავითარი ორგანიული დაკავშირება ლეონტი მროველის მოთხრობასა და ამ ჩამატებულ ტექსტს შორის ჩატარებული არაა, ისინი უბრალოდ, მექანიკურად არის გადაბმული ერთმანეთს. ამისგან წარმოსდგება, ძველი ავტორის შეფასება რომ გავიმეოროთ — „მრავალკეცობაჲ და თანაალრეულობაჲ ამბავისაჲ“.

ცხადია, ჯერ მართო ამის მიხედვითაც, რომ ეს მეორე ტექსტი არ ეკუთვნის პირველი ტექსტის ავტორს ლეონტი მროველს. ლეონტი მროველი, როგორც მოვიხსენეთ ხელოვანი მწერალია, მოთხრობის დიდი ოსტატი; მისი ტექსტი მკაფიოდ ჩამონაკეთილს, მწყობრად ჩამოსხმულს თხრობას შეიცავს, და ყველა

¹ იბ. ცხოვრება წა ნინოსი, ტფ. 1902 წ., გვ. 51—52.

ის წყაროები, რომლითაც ლეონტის უსარგებლნია, მას არსებითად გადაუმე-
შავებია, შეუფარდებია თავისი მოთხრობის საერთო ხასიათთან, დაუმუშავებია
ერთი მთლიანი ეპიკური სტილით. და თუ ეს მეორე ტექსტიც მას ეკუთვნოდეს,
ცხადია იგი აქაც გადაახალისებდა მოთხრობას, შეუფარდებდა თხრობის საერ-
თო ქარგას, და აიცილნდა იმ „მრავალკეცობას და თანააღრეულობას ამბავისა“,
რომლითაც ამჟამად ხასიათდება მეორე ტექსტი.

3. არქიტექტონიკა.

ამის შემდეგ შევხებით ერთ დეტალს, რომელიც აგრეთვე მაჩვენებელი
ამ ორ ტექსტის სხვაობისა და დამოუკიდებელი წარმოშობისა.

პირველი ტექსტი, ლეონტი მროველის თხზულება, აგებულია გარკვეული
არქიტექტონიკით. მოთხრობა დაყოფილია ცალკე თავებად. არაა ზედმეტი
აღნიშნოთ ამასთან, რომ ლეონტი მროველი პირველი ავტორია ძველ-ქართულ
ისტორიოგრაფიაში, რომელსაც დაცული აქვს მკაფიოდ ჩამოსხმული არქიტექ-
ტონული წყობა ცალკე კარებად დაყოფის სახით. ამასთან ეს კარებად დაყო-
ფა არ არის შემთხვევითი, არამედ იგი შეფარდებულია საქართველოს ისტო-
რიის პერიოდიზაციასთან.

ლეონტი მროველის ტექსტის შესწავლიდან ირკვევა, რომ ლეონტი მრო-
ველის თხზულება ვიდრე 55 გვერდამდე დაყოფილი იყო ხუთ კარად ანუ
თავად¹.

თავი პირველი. „**ჰამბავი პირველითგანთა მამათა და ნათესავთა**“
ანუ „**ჰამბავი რვათა ძმათა**“ (აქ გადმოცემულია კავკასიელ ტომთა გენერაცია
და მათი დასახლება კავკასიაში²).

თავი მეორე. „**ჰამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა**“ (აქ აღწე-
რილია საგმირო ეპოქა ვიდრე ერთ-მეფობის დამყარებამდე³).

თავი მესამე. „**შემოსლვა ალექსანდრესი [და მეფენი ქართლისანი
ფარნავაზიანნი]**“ (აღწერილია საქართველოს ისტორია ფარნავაზიანთა დინას-
ტიის დროს, წარმართობის ხანაში⁴).

¹ თუ სად იწყებოდა თვითეული თავი ლეონტი მროველის თხზულებაში, ეს ირკვევ
იმის მიხედვით, რომ ქართლის-ცხოვრების მარიამ-დედოფლისეულ ხელნაწერში ყოველი თავის
დასაწყისი აღნიშნულია სინგურით. (კერძოდ მესამე და მეოთხე თავებს პირდაპირ შერჩე-
ნილი აქვთ ზედწერილები; „თავი მესამე. შემოსლვა ალექსანდრესი...“ „თავი მეოთხე. ქართლს
შემოსლვა სპარსთა და [გამეფება მირიანისი“). ამას გარდა, ყოველი თავის დასაწყისი და
დასასრული ირკვევა თვით ტექსტის მიხედვითაც (ყოველი თავის დასაწყისსა და ბოლოში ჩვენ
გვაქვს მსახლერელი ხასიათის უწყება).

² პირველი თავი იწყება 1 გვერდიდან (სიტყვებით „პირველად ვაქსენოთ“ და სრულ-
დება 5 გვერდზე, სიტყვებით: „აქამომდის დავსწერეთ ჰამბავი ესე რვათავე ძმათა“).

³ მეორე თავი იწყება 5 გვერდიდან; სიტყვებით: „ხოლო აქათგან ვიწყეთ და წარმოვ-
თქუათ ჰამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“, და სრულდება 13 გვერდზე (რომლის შემ-
დეგაც აღნიშნულია: „თავი მესამე“).

⁴ მესამე თავი იწყება 13 გვერდიდან (ზედწერილით: „თავი მესამე.“ და სრულდება 44
გვერდზე, სიტყვებით: „ხოლო დავსრულნეს მეფენი ქართლისანი ფარნავაზიანნი“ (რომლის შემ-
დეგაც იწყება ახალი თავი,—ზედწერილით: „მეოთხე“).

თავი მეოთხე. **„შემოსლვა სპარსთა ქართლს და [გა]მეფება მირიანისი“** (აღწერილია ფარნავაზიანთა დინასტიის შეცვლა და ახალი სასანიანთა დინასტიის გამეფება¹).

თავი მეხუთე. **„ცხოვრება მირიანისა, ძისა ქასრე არდაშირისა“** („ცხოვრება“, ე. ი. ქრისტიანობის მიღება მირიანისა და ქართლის მიერ²).

ამრიგად არის დალაგებული მოთხრობა 55 გვერდამდე, სადაც თავდება პირველი ტექსტი (ლეონტი მროველისა) და იწყება მეორე ტექსტი (იოანე დეკანოზისა). ამის შემდეგ ხდება უეცარი ცვლილება და მეორე ტექსტში ეს არქიტექტონული წყობა უკვე დაცული აღარ არის. ამ მეორე ტექსტში აქა-იქ მექანიკურად არის შერჩენილი ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების თავების სათვალავი, რომელიც სულ სხვა ხასიათისაა. ამასთან, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, თავების სათვალავი ამ მეორე ტექსტში არეულია და არ უდგება ლეონტი მროველის თხზულების თავების თანამიმდევრობას.

ასე, მაგალითად, მეორე ტექსტის ერთ კარს, რომელსაც ეწოდება „თქუმული სიღონია დედაკაცისა“ აწერია „თავი მეშვიდე“. მაგრამ თუ ჩვენ აქ სათვალავს გავაგრძელებთ ლეონტი მროველის თხზულების უკანასკნელი მეხუთე თავიდან, ეს „თქუმული სიღონია დედაკაცისა“ უნდა იყოს არა თავი „მეშვიდე“, არამედ თავი „მეცხრე“. ეს ზედწერილი „თავი მეშვიდე“ მექანიკურად არის შერჩენილი იოანე დეკანოზის კომპილაციის პირველ წყაროდან—ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან, სადაც „თქუმული სიღონია დედაკაცისა“ „მეშვიდე თავის“ სახით იყო წარმოდგენილი.

ამრიგად, სრულებით ცხადი ხდება, რომ ეს მეორე ტექსტი შემდეგ არის ჩაკერებული ლეონტი მროველის თხზულებაში და ამასთან საკმაოდ უხეირო მწერლის მიერ. ამ დამატების ავტორს იოანე დეკანოზს პირდაპირ გადმოუწერია ამ შემთხვევაში ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, მაგრამ იმდენად უმეცრულად და უგულსიყუროდ, რომ თავების სათვალავიც კი არ შეუცვლია და არ შეუფარდებია იგი ძირეული მოთხრობის თავებად დანაწილების თანამიმდევრობისათვის.

პირველი და მეორე ტექსტების სხვაობის მაჩვენებელია აგრეთვე შემდეგი გადმონაშთი, რომელიც ეხება თავების განმეორებას,

ლეონტი მროველის თხზულებაში, როგორც აღნიშნული გვექონდა, მეხუთე თავი ატარებს ასეთს სათაურს: „ცხოვრება მირიანისა, ძისა ქასრე არდაშირისა“. „ცხოვრება“—აქ ნიშნავს გაძობხნას, ჰუმარატი სარწმუნოების მიღებას, გაქრისტიანებას; „ცხოვრება“ აქ არის სინონიმი მეორე ძველი ქართული ტერმინისა „მოქცევა“³. ამნაირად, ამ სათაურის თანახმად

¹ მეოთხე თავი იწყება 44 გვერდიდან (ზედწერილით: „თავი მეოთხე...“) და სრულდება 48 გვერდზე.

² მეხუთე თავი იწყება 48 გვერდიდან (მარიამ დედოფლის ხელნაწერში დასაწყისი აღნიშნულია სინჯურით, ისევე, როგორც ყველა დანარჩენი თავების დასაწყისი).

³ ლეონტი მროველის ტექსტში ტერმინი „ცხოვრება“ რომ ამ შემთხვევაში აღნიშნავს არა „ისტორიას“, არამედ „მოქცევას“—ეს ცხადია შემდგომის მიხედვით: 1. ეს ირკვევა ჯერ ერთი, თვით თავების თანამიმდევრობიდან ლეონტი მროველის თხზულებისა. (მირიანის ისტორია ლეონტი მროველის თხზულებაში იწყება არა მეხუთე თავიდან, არამედ უკვე მეოთ-

8. ენიშკი-ს მოამბე, ტ. X.

ამბავი მირიანის მოქცევისა და ქართლის გაქრისტიანებისა პირველ ავტორს მოთხრობილი ჰქონდა ამ მეხუთე თავში.

ასეა ეს პირველ ტექსტში, ლეონტი მროველის დედანში. მიემართოთ ამის შემდეგ მეორე ტექსტს, იოანე დეკანოზის დამატებას. ჩვენ ვხედავთ, რომ მეორე ტექსტში ეს სათაური ხელახლა განმეორებულია. ჩვენ აქ პირდაპირი მოწმე ვხვდებით იმისა, თუ როგორ შეაქვს მეორე ავტორს თავისი დამატება. ამ მეორე ავტორს „მეფეთა ჰამბავე“-ს მეხუთე თავიდან ამოულია ის ნაწილი, რომელიც ეხებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას და მის ნაცვლად მას ჩაუყვარებია ეს ახალი მეორე ტექსტი, რომლისათვის მას გაუყვებია სათაურად: „მოქცევა მირიან მეფისა...“; მაგრამ მას აღარ მიუქცევია ყურადღება იმისათვის, რომ მეხუთე თავის ის დასაწყისი ნაწილი, რომელიც მან დასტოვა ტექსტში, უკვე ატარებს ამ სახეგადო სათაურს: „ცხოვრება (= მოქცევა) მირიანისა“.

გადავიდეთ ამის შემდეგ სხვა რეალიების განხილვაზე, რომელთა მიხედვითაც აგრეთვე დასტურდება ეს დასკვნა, რომ მეორე ტექსტი (იოანე დეკანოზისა) არ არის ორგანიული ნაწილი ამ ძეგლისა, არამედ შემდეგ ვრის ჩართული ლეონტი მროველის თხზულებაში.

4. გეოგრაფიული ცნობები.

ამ ორი ტექსტის სხვაობას ნიშანდობლივ ამჟღავნებს კერძოდ ის გარემოება, რომ გეოგრაფიული ცნობები, რომელიც წარმოდგენილია მეორე ტექსტში, არ უდგება ლეონტი მროველის თხზულების ტექსტს. ასე მაგალითად:

ა) მეორე ტექსტში სისტემატურად მეორდება ცნობა, რომ დაბა ბოდინი (ბოდბე) მდებარეობს კოხეთში, ე. ი. საკუთრივ „ქართლის“ (იბერიის) ტერიტორიაზე. (ცნება „ქართლი“ აქ აღებულია ზოგადი მნიშვნელობით „იბერია“). ხოლო ეს არსებითად ეწინააღმდეგება პირველი ტექსტის (ე. ი. ლეონტი მროველის თხზულების) ჩვენებას. ლეონტი მროველის ტექსტის თანახმად ბოდინი მდებარეობს არა ქართლში, არამედ ჰერეთში, საზღვარი ქართლისა და ჰერეთისა ლეონტის ჩვენების თანახმად არის გულგულა, თელავის ჩრდილოეთით, ასე რომ არათუ ქიზიყი და ბოდბის მხარე, არამედ დიდი ნაწილი ეხლანდელი კახეთისა აქ იგულისხმება ჰერეთის ტერიტორიაზე¹.

ბ) მეორე ტექსტში ჩვენ ვხვდებით ტერმინი „აფხაზეთი“ (გლოსსა ანდრია მოციქულის შესახებ)². ხოლო პირველ ტექსტში ტერმინი „აფხაზეთი“ სრულებით უცნობია და მთელი დასაფლეთი საქართველო აქ სისტემატურად მოიხსენება „ვერსი“-ს სახელით³.

დანარჩენი გეოგრაფიული ცნობებიც მეორე ტექსტისა აგრეთვე არ უდგება პირველი ტექსტის ჩვენებას. ასე მაგალითად, ტერმინი „კავკასია“, „კავკახე თავიდან“. 2. ეს ირკვევა აგრეთვე თვით ლეონტი მროველის ტექსტის ჩვენებიდან, სადაც ცნება „მოქცევა“ გადმოცემულია ტერმინით „ცხოვრება“ (იხ. გვ. 22, სადაც ავთანგელოსის მოთხრობას—„მოქცევა სომხითისა“-ს ეწოდება „ცხოვრება სომხითისა“).—აღუნი მწავთ ამასთან, რომ სხვა ძველი ქართული ტექსტების მიხედვითაც დასტურდება, რომ ტერმინი „ცხოვრება“ აღნიშნავდა ცნებას „მოქცევა“.

¹ ამ საყურადღებო ცნობას, რომელსაც მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხისათვის, უფრო დაწვრილებით ვეხებით ქვემოთ.

² იხ. გვ. 30.

³ ამ პოლიტიკურ-ტომობრივი ტერმინების „ვერსი“-ს და „აფხაზეთის“-ს შესახებ, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის დასადგენად, დაწვრილებით საუბარი გვექნება ქვემოთ.

სიანნი“ (—პირველ ტექსტში „კაკეასიანნი“ აღნიშნავს ჩერქეზთა მოდგმის ტომებს), ცნობა ქართალთა შესახებ, კნობა ჯავახეთზე და მტკვრის სათავეებზე¹ და სხვ.

ასეთი განსხვავება ამ ორი ტექსტისა გეოგრაფიული ცნობების ხაზით მეტად საგულისხმოა. საქმე ის არის, რომ პირველი ტექსტის ავტორი ლეონტი მროველი განსაკუთრებულად გამოწვლილვით ეხება გეოგრაფიას, საკუთრივ ისტორიულ გეოგრაფიას, ეს დარგი მას განსაკუთრებულად ზედმიწევნობით, პრეციზულად აქვს დამუშავებული. ამის გამო, თუკი მეორე ტექსტი ლეონტი მროველს ეკუთვნოდეს, შეუძლებელია მას არ მოეხდინა გეოგრაფიული ცნობების უნიფიკაცია, არ შეეფარდებინა თავისი მოთხრობის ძირითად ტექსტთან.

5. დანარჩენი რეალიები.

ამ ორი ტექსტის სხვაობის მაჩვენებელია აგრეთვე მთელი რიგი სხვა რეალიებისა.

ა) მეორე ტექსტში მირიანის „თანამედროვე“ სპარსთა მეფის სახელი უცნობია; იგი მოიხსენება მხოლოდ ეპითეტებით: „ხუარა“, „ხუარან ხუარა“. (იხ. გვ. 94). ხოლო პირველ ტექსტში ეს სპარსთა მეფე მოხსენებულია „ბარტამი“-ს (sic) სახელით (იხ. გვ. 51).

ბ) მეორე ტექსტში—სისტემატურად იხსენება ქართველთა სამლოცველო ოთხი კერპი. ხოლო პირველი ტექსტი ახსენებს შვიდ კერპს (იხ. გვ. 49 და სხვ.).

გ) მეორე ტექსტში აღნიშნული დეტალები კერპების გაცის და გაცას (გაიმის) შესახებ—განსხვავდება პირველი ტექსტის ჩვენებიდან².

დ) მეორე ტექსტში ex abrupto ჩნდება ახალი პერსონაჟი, რომლის ვინაობის შესახებ პირველმა ტექსტმა არაფერი იცის (—პეროჟეარა სიფნიელი, რომელიც მეორე ტექსტში მნიშვნელოვან პიროვნებად არის წარმოდგენილი, და რომელიც სწერს ნინოს ბიოგრაფიას სალომე უფარმელთან ერთად).

ე) მეორე ტექსტში არაფერია ნათქვამი ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებ. ხოლო პირველი ტექსტის ერთი გადმონაშთის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ლეონტი მროველს მოთხრობილი ჰქონია არა მარტო ქართლის (იბერიის), არამედ ჰერეთის (დასავლეთ ალვანიის) გაქრისტიანების ამბავიც. სახელდობრ მას შემდეგ, სადაც თავდება იოანე დეკანოზის ჩართული დამატება და ხელახლა იწყება ლეონტი მროველის ძირითადი ტექსტი, აქ, ამ შემდეგს მოთხრობაში, ჰერეთი უკვე გაქრისტიანებულ ქვეყნად იგულისხმება და მოთხრობის

¹ ასე, კერძოდ ცნობა მტკვრის სათავეს შესახებ. მეორე ტექსტის ჩვენებით მტკვრის სათავე არის ჯავახეთში; მტკვარი იწყება ფარაენის ტბიდან, ე. ი. მტკვრის სათავედ აქ იგულისხმება მისი შემდინარე ფარაენისწყალი. ხოლო ლეონტი მროველი მტკვრის სათავეს იგულისხმებს არტაანის მხარეში.

² პირველი ტექსტის ჩვენების თანახმად კერპები გაცი და გაიმ ვერცხლისაგან იყო გამოქანდაკებული (იხ. გვ. 16). ხოლო მეორე ტექსტის ავტორს ეს ავიწყდება და პირდაპირ იმეორებს ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების ცნობას გაცის ოქროს კერპის შესახებ (იხ. გვ. 71).

ბოლოსიტყვაობის სახით აღნიშნულია: „მირიან მეფემან განამტკიცა ყოველი ქართლი და ჰერეთი სარწმუნოებასა ზედა“¹. ზევით კი, მეორე ტექსტში, როგორც აღვნიშნეთ, ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებ არაფერია ნათქვამი. უნდა გვახსოვდეს ამასთან, რომ ლეონტი მროველს ქართლი (იბერია) და ჰერეთი (დასავლეთი ალვანია) ორ სხვადასხვა ქვეყნად მიაჩნია, სხვადასხვა ეროვნულ-კულტურულ კოლექტივად (იხ. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ). ცხადი ხდება ამის მიხედვით, რომ ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებ საუბარი ყოფილა იმ პირველ ძველ ტექსტში, რომელიც ეხებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას, და სადაც, როგორც ჩანს, მოთხრობილი ყოფილა არა მარტო ქართლის (იბერიის), არამედ ქართლთან დაკავშირებული ჰერეთის (დასავლეთ ალვანიის) გაქრისტიანების ამბავიც. ხოლო იოანე დეკანოზი თავის ახალს დამატებაში ქართლისა და ჰერეთის ქრისტიანობის საერთო შთამომავლობის შესახებ არას ამბობს (—ცხადია დოგმატიკურ მოსაზრებათა გამო, რადგან შემდეგ ხანაში ქართული ქრისტიანობის კავშირი ალვანურ და სომხურ ქრისტიანობასთან—სარწმუნოებრივ საცთურად ითვლებოდა) და დუმილით უვლის ჰერეთის გაქრისტიანების ამბავს.

ვ) რომ ლეონტი მროველის პირველი ძველი ტექსტის ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა (და რომელიც შემდეგ იოანე დეკანოზს ამოუღია და რომლის ნაცვლად მას თავისი მეორე დამატება ჩაუკერებია), — რომ ეს პირველი ძველი ტექსტი ლეონტი მროველისა სხვანაირად აგვიწერდა ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიას, ეს ჩანს აგრეთვე სხვა გადმონაშთების მიხედვითაც. ასე, იოანე დეკანოზის ამ მეორე ტექსტის მიხედვით ქრისტიანობის გავრცელების პირველ ხანაში—მირიანის დროს—ეკლესიები აშენებულ იქნა შემდეგს სამ პუნქტში: მცხეთაში, ერუშეთში და მანგლისში². ხოლო მას შემდეგ, როდესაც თავდება იოანე დეკანოზის ღამატება და ხელახლა იწყება ლეონტი მროველის ძველი ტექსტი, აქ სრულიად მოულოდნელად ვიგებთ, რომ ეკლესია აგებული ყოფილა გარდა დასახლებული სამი პუნქტისა აგრეთვე წუნდაშიაც³. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, იოანე დეკანოზს, რომელიც უბრალო კომპილატორი ყოფილა, მექანიკურად ამოუღია ლეონტი მროველის ისტორიიდან ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა, და მის მაგიერ ჩაუკერებია ახალი დამატება, ძირითადად დამყარებული ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხოვრებაზე, ხოლო ის კი შეუძინებლად დარჩენია, რომ ლეონტი მროველის შემდეგი მოთხრობის ზოგიერთი დეტალები (—და კერძოდ ცნობა წუნდის შესახებ, ისევე როგორც ცნობა ჰერეთის გაქრისტიანების შესახებაც)—ეწინააღმდეგებოდა მის მიერ დამატებული ტექსტის მოთხრობას. როგორც ვნახეთ, ეს პირველი შემთხვევა არ არის. იოანე დეკანოზი არც კი ცდილა თავისი დამატება ბოლომდე შეეფარდებინა ლეონტი მროველის მოთხრობასთან და პირდაპირ შეიმჩნევა ის

¹ იხ. გვ. 109.

² იხ. გვ. 99.

³ იხ. გვ. 113.

თეთრი ძაფები, რომლითაც მისი დამატება მიკერებულია ლეონტი მროველის ტექსტთან. (ტექსტების ერთიმეორისაგან დაცილება იქამდისაც კი მიდის, რომ, როგორც ეს ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, იოანე დეკანოზს არც კი შეუცვლია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების თვით თავების სათვალავიც კი და არ შეუფარდებია იგი ლეონტი მროველის ძირითადი ტექსტის თავების სათვალავთან).

*

ჩვენ შეგვეძლო კიდევ გავვეგრძელებინა სია ამგვარ ნიშნულობათა, რომელთა მიხედვით ირკვევა ამ ორი ტექსტის სხვადასხვადროინდელი წარმოშობა. მაგრამ ჩვენი დებულების ცხადსაყოფად მოყვანილი მაგალითებიც საკმარისად უნდა ჩაითვალოს.

ირკვევა მაშასადამე შემდეგი:

1. ერთის მხრით ბიბლიოგრაფიული უწყება „მეფეთა ჰამბავი“-ს შესახებ ვადმოგვცემს, რომ აქ ორი ავტორის ტექსტია წარმოდგენილი, ძველი—ლეონტი მროველისა და ახალი—იოანე დეკანოზისა.

2. მეორე მხრით თითონ ნაწარმოების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აქ წარმოდგენილია ორი განსხვავებული ტექსტი, ორი განსხვავებული პლასტი. ძირეული ნაწილი „მეფეთა ჰამბავისა“ ეკუთვნის ერთ ავტორს, ხოლო მეორე ტექსტი შემდეგ არის ჩამატებული სხვა ავტორის მიერ.

ამრიგად, ასეთი შეხედრა ამ ორი დამოუკიდებელი ჩვენებისა ჩვენ გვაძლევს მკვიდრ საბუთს დაეასკვნათ, რომ ავტორი ამ ძეგლის პირველი ძირეული ნაწილისა არის ლეონტი მროველი, ხოლო ავტორი შემდეგ დამატებული მეორე ტექსტისა არის იოანე დეკანოზი.

ეს პირველი დებულება ავტორების შესახებ.

შემდეგ: ჩვენ ვნახეთ, რომ ამ ორი ავტორის ტექსტი იმდენად არსებითად განსხვავდება ერთიმეორისაგან, რომ ჩვენ შეძლება გვაქვს ზედმიწევნით გამოვარკვიოთ მათი ფარგლები, თუ სად თავდება ერთი ავტორის ტექსტი და სად იწყება მეორე. ირკვევა შემდეგი:

1. შემდეგი დროის ავტორს, ე. ი. იოანე დეკანოზს, როგორც ვნახეთ, ეკუთვნის განსაზღვრული ნაწილი „მეფეთა ჰამბავი“-სა, სახელდობრ ის ნაწილი, რომელიც ეხება ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში. იოანე დეკანოზს, როგორც ირკვევა, არ აკმაყოფილებდა ის გაშუქება ამ საკითხისა, რომელიც წარმოდგენილი იყო „მეფეთა ჰამბავი“-ს პირველ დედანში, ამიტომ მას მექანიკურად ამოუღია ეს ნაწილი ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ და მის ნაცვლად ჩაუმატებია თავისი ახალი დამატება.

იოანე დეკანოზის ეს ნაშრომი, როგორც აღვნიშნეთ, არ არის ორიგინალური, არამედ წარმოადგენს უბრალო კომპილაციას; იგი ძირითადად იმეორებს ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრების ტექსტს, და ამას გარდა ნაწილობრივ გამოყენებულია ცნობები სხვა წყაროებიდანაც (რიფსიმეანთა ცხოვრებიდან, ქართლის მოქცევის მატანიდან, ანდრიას მიმოსვლიდან და სხვ.).

2. იოანე დეკანოზის ამ მექანიკური დამატების გამოკლებით ჩვენ გვრჩება „მეფეთა ჰამბავი“-ს ძირეული ტექსტი, რომელიც ეკუთვნის ლეონტი მროველს. ეს ტექსტი, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ორ-სამ პატარა ინტერპოლაციას, უცვლელად შენახულა, იგი ერთს განუკვეთელ მთლიანს წარმოადენს. მთელი ეს ძირეული ტექსტი დაწერილია ერთის მონუმენტალური ეპიკური სტილით, რომელიც თავით ბოლომდე გასდევს ამ ნაწარმოებს; ნაწარმოების ყველა ნაწილში სრული იგივეობაა—როგორც ფორმით, სალიტერატურო მანერით, კომპოზიციური აღნაგობით, ისე საისტორიო მეთოდებით, ისე მსოფლმხედველობით. ეს თხზულება ლეონტი მროველისა შეიცავს ერთს მთლიანს ისტორიულს, ანუ უფრო სწორედ ისტორიულ-ეპიკურ მოთხრობას საქართველოს შესახებ უძველესი მითიური ეპოქიდან დაწყებული ვიდრე მე-5 საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა. აქედან დაკარგულია ის ნაწილი, რომელიც ეხებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში და რომელიც ამოუღია იოანე დეკანოზს¹.

*

ამრიგად, ჩვენს წინაშე არის ორი ნაწარმოები: 1. ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავი“; 2. იოანე დეკანოზის კომპილაციური დამატება—ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ საქართველოში.

ამის შემდეგ ჩვენ შევუდგებით იმის გამორკვევას, თუ როდის არის დაწერილი ლეონტი მროველის თხზულება და იოანე დეკანოზის დამატება.

7

თარიღი იოანე დეკანოზის დამატებისა

მეორე ტექსტის—იოანე დეკანოზის შემატების შესახებ ჩვენ შეგვიძლია დაგვიმაყოფილდეთ მოკლე შენიშვნით, რადგან ეს კითხვა შედარებით მარტივია. იოანე დეკანოზის კომპილაცია შეტანილია „მეფეთა ჰამბავში“ საკმაოდ გვიან, სახელდობრ მე-11 საუკუნეში.

იოანე დეკანოზის შემატება, როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად ამოკიდებულია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრებიდან. ფსევდო-ეპიგრაფული

¹ აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან შემდეგი. როგორც ირკვევა, ზოგიერთი ფრაგმენტი ლეონტი მროველის თხზულების იმ ნაწილისა, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა, ჩართულია ექსცერპტულად იოანე დეკანოზის დამატებაში. იოანე დეკანოზს ეს ძველი ტექსტი ლეონტი მროველისა გამოუყენებია როგორც ერთ-ერთი წყარო. იოანე დეკანოზს ფუძედ თავისი დამატებისათვის აუღია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, ხოლო ცალკეული ნაწყვეტები ლეონტი მროველის ძველი ტექსტიდან, რომელიც მისაღებად მაუნწევია იოანე დეკანოზს, ამოუკრებია ლეონტის ამ ძველი ტექსტიდან და ჩაუყვრებია აქ-იქ თავის დამატებაში (იოანე დეკანოზი აქ მიმართავს თავის ჩვეულებრივს მეთოდს, კომპილაციის წესს).—თუ სახელდობრ რა ნაწილები არის შემონახული ლეონტი მროველის ამ ძველი ტექსტიდან იოანე დეკანოზის დამატებაში, ეს ცალკე საკითხია, და ამას სპეციალურად სხვა ადგილას ვუხებთ.

ნინოს ცხოვრება საკმაოდ ძველი თხზულებაა. (როგორც ეს დადგენილი გვაქვს სპეციალურ ნარკვევში, — თსევედო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, ტექსტში დაცული კალენდარული ჩვენების მიხედვით, „დაწერილია“ „დიდი კანონი“-ს ანუ „იერუსალიმის წესისა და განჩინების“ გამოქვეყნების წინ, მე-8 საუკუნის შუა წლებში)¹. მაგრამ იოანე დეკანოზს თავისი კომპილაციის შედგენის დროს ხელთა ჰქონია არა პირვანდელი დედანი ამ თხზულებისა. არამედ მისი გვიანდელი რედაქცია, რომელიც უკვე შევსებული ყოფილა შემდგომი ხანის დამატებით (სახელდობრ იოანე დეკანოზის ტექსტში უკვე მოიპოვება დანართი თავი: „აღმატებაჲ პატიოსნისა ჯუარისა მცხეთისაჲ და მერმე კუალად გამოჩინებაჲ მისი“²).

შემდეგ: იოანე დეკანოზი უკვე იცნობდა ლევენდას ანდრია მოციქულის ქადაგების შესახებ საქართველოში. მართალია ამ ლევენდას ქართული ლიტერატურული წრეები გაცნობილი ყოფილან ჯერ კიდევ მე-9 საუკუნეში (როგორც ეს ირკვევა „აბუჯურაჲ“-ს ქართული ტექსტიდან), მაგრამ ეს ლევენდა საბოლოოდ განმტკიცდა ქართულს მწერლობაში და მან საყოველთაო გავრცელება მოიპოვა მე-11 საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც ვანთქმულმა ქართველმა მწერალმა ეფთიმე იბერიელმა (მთაწმინდელმა) დაამუშავა ქართულს ენაზე „მოსაქსენებელი მიმოსლვათათჳს და ქადაგებათა მოციქულისა ანდრეასი“. იოანე დეკანოზი, როგორც ამას გვიჩვენებს ტექსტუალური შეხვედრა, დამოკიდებულია ეფთიმე იბერიელის ტექსტიდან.

იოანე დეკანოზი იცნობდა აგრეთვე ჯუანშერის სახელით წარწერილს მატეანეს — „წიგნი ქართველთა ცხორებისა ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე არჩილ მეფემდე“. (იოანე დეკანოზის დამოკიდებულება ჯუანშერისეული მატეანიდან ცხადი გახდება, როდესაც ქვემოთ განვიხილავთ იოანე დეკანოზის მიერ განახლებულს მეორე ტექსტს: „წამება არჩილისი“). ხოლო ჯუანშერისეული მატეანი, როგორც ირკვევა, დაწერილია 872—912 წლებს შორის³.

როდესაც ვითვალისწინებთ ზემოთაღნიშნულს, და კერძოდ კი იმ გარემოებას, რომ იოანე დეკანოზი გაცნობილი ყოფილა ეფთიმე იბერიელის ტექსტს მე-11 საუკუნის დასაწყისისა („მოსაქსენებელი მიმოსლვათათჳს და ქადაგებათა მოციქულისა ანდრეასი“), ცხადი ხდება, რომ იოანე დეკანოზი მე-11 საუკუნის დასაწყისზე აღრიწდებოდა ხანის მწერალი არ არის.

მეორე მხრივ იოანე დეკანოზის მოღვაწეობა მე-11 საუკუნეზე გვიანდროსაც ვერ მიეკუთვნება:

1. იოანე დეკანოზს არა აქვს გამოყენებული ეფრემ მცირის „უწყება მიზებსა ქართველთა მოქცევისა“, რომელიც მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში გამოქვეყნდა და რომლის დებულებანი მას შემდეგ ოფიციალურად იქნა მიღებული ქართული ეკლესიის მიერ.

¹ იხ. პ. ინჯღაროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ტურნალი „მნათობი“, 1939 წ. № 10—11, გვ. 269—271).

² ამ დანართი თავის შესახებ იხ. იქვე, გვ. 269—271.

³ თარხილის საკითხი ჯუანშერის სახელით წარწერილი მატეანისა განხილული გვაქვს ცალკე ნარკვევში.

2. რომ იოანე დეკანოზის დამატება არ ეკუთვნის მე-11 საუკუნეზე გვიან დროს, ეს ჩანს თვით ტექსტის ენობრივი ნიშნების მიხედვით. იოანე დეკანოზის ტექსტებში, არც იმ დამატებაში—რომელიც მან „მეფეთა ჰამბავში“ შეიტანა და არც „არჩილის წამების“ განახლებულ ტექსტში,—არ არის არავითარი კვალი იმ ხელოვნური ენობრივი წარმოშობისა, რომელიც განმტკიცდა საეკლესიო მწერლობის ენაში მე-11 საუკუნის დასასრულიდან (არსენი იყალთოელისა და იოანე ფილოსოფოსის სკოლა).

3. იოანე დეკანოზის შემატება მოიპოება ქართლის-ცხოვრების კრებულის ძველ-სომხურ თარგმანში. ხოლო ქართლის-ცხოვრება, ჩანს, ითარგმნა ქართულიდან სომხურად მე-12 საუკუნის პირველ ნახევარში.

4. იოანე დეკანოზის ტექსტებს, ჩართულს ქართლის-ცხოვრების კრებულში, იცნობენ მომდევნო ხანის მწერლები: ნიკოლოზ გულაბერისძე ქართლის კათალიკოზ-პატრიარქი (მე-12 საუკუნე) და არსენი მონაზონი (მე-13 საუკუნე); ხოლო „არჩილის წამების“ განახლებულ ტექსტს იცნობს არჩილის მეტაფრასტი. (12—13 სს).

ამრიგად, როდესაც შევაჯამებთ ზემოთაღნიშნულს, ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ იოანე მე-11 საუკუნის მწერალია.

8

თადილი ლეონტი მროველის თხზულებისა

ამის შემდეგ განვიხილავთ ძირითადს საკითხს, თუ როდის არის დაწერილი თვით ლეონტი მროველის თხზულება „ჰამბავი მეფეთა“ ანუ „ცხოვრება მეფეთა“, ძეგლი, რომლის სრული სახელწოდება შემდეგია:

„ჰამბავი (ცხოვრება) ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“.

ძეგლი, როგორც ირკვევა, დაწერილია მე-8 საუკუნეში, უფრო ზუსტად მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში.

ძეგლის ეპოქა ირკვევა შემდეგ სათარიღო მაჩვენებელთა მიხედვით.

1. ლეონტი მროველის ნაწარმოებში პირველ ყოვლისა ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ქართველ-სომეხთა კულტურული ერთიერთობის გაშუქება. ლეონტის „მეფეთა ჰამბავ“-ში ჩვენ ვერ ვამჩნევთ ვერავითარ ანარეკლს იმ გამწვანებულ და მოკიდებულ მხარეს, რომელიც არსებობდა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივ ნიადაგზე (და აგრეთვე პოლიტიკურ ნიადაგზედაც). პირიქით, ამ ნაწარმოებს ახასიათებს გარკვეული კეთილგანწყობილი დამოკიდებულება სომეხეთის მიმართ¹.

ეს ნიშნულობა იძლევა გარკვეულს სათარიღო მიჯნას, რომლის უგვიანეს არ დაწერილა ეს თხზულება. ის ახლო კულტურული ერთიერთობა ქართველთა და სომეხთა შორის, რომლის ანარეკლს ჩვენ ვხედავთ ლეონტი მროველის

¹ იხ. „მეფეთა ჰამბავი“-ს სხვადასხვა ადგილები: განსაუთრებით გვ. 3 და 47; აგრეთვე 1; 2, 7, 8; 12—13; 13, 23; 29, 33; 31, 7 და სხვ.

თხზულებაში, არსებობდა არა უგვიანეს მე-7—8 საუკუნეებისა. მომდევნო ეპოქაში, მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული (როდესაც საბოლოოდ ჩამოყალიბდა განხეთქილება ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის), და მით უფრო მე-9—11 საუკუნეებში (როდესაც საეკლესიო განხეთქილებას თან დაერთო გამწვავება პოლიტიკური ურთიერთობისა) ყოველად წარმოდგენილია ასეთი ნაწარმოების დაწერა. ამ მომდევნო ეპოქაში არათუ არ იწერებოდა ამგვარი ზსისათის თხზულებანი, პირიქით ამ დროს ცდილობდნენ მოესპოთ ყოველგვარი ნაშთი იმისა, რაც უჩვენებდა ქართველთა და სომეხთა კულტურულ ერთობას წარსულში. ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს სრულიად გარკვეული სათარიღო მაჩვენებელი.

*

შემდეგ, ლეონტი მროველის „მეფეთა ჰამბავის“ დასათარიღებლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს პოლიტიკურს, ეთნოგრაფიულს და გეოგრაფიულ ცნობებს, რომელსაც შეიცავს ეს თხზულება. ძეგლში წარმოდგენილია სწორედ ის მდგომარეობა, რომელიც არსებობდა მე-7—8 საუკუნეებში.

საქართველოს გეოგრაფიის მიმოხილვას დავიწყებთ სამხრეთიდან.

2. ცნობა პროვინცია ტაო-სპერის შესახებ.

ლეონტი მროველს ტაო-სპერის პროვინცია სომხურ ქვეყანად მიაჩნია. „მეფეთა ჰამბავის“ ერთ ადგილას აღნიშნულია, რომ საზღვარი საქართველოსი და სომხეთისა არის მთა, რომელიც მდებარეობს „შორის კლარჯეთსა და ტაოსა, ვიდრე ზღუამდის“ (იხ. გვ. 218). სხვა ადგილას კიდევ ლეონტი აღნიშნავს, რომ „ქუეყანა პარხლისა, რომელ არს ტაო“, სომხურ პროვინციას შეადგენს (იხ. გვ. 35ა).—ასევე იგულისხმება ეს „მეფეთა ჰამბავის“ მთელი ტექსტის მანძილზე.

ასეთი შეხედულება ტაო-სპერის პროვინციის შესახებ გარკვეულ ეპოქას უჩვენებს. ტაო-სპერი, რომელშიაც თაობიდანვე ქართული მოსახლეობა იყო (აქ ქანურ-ქართული ტომები მოსახლეობდნენ), მე-7—8 საუკუნეებში მართლაც სომხეთის გავლენის ზონაში იყო მოქცეული, პოლიტიკურად და ეკლესიურად. ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ტაო-სპერი ისევ საქართველოს ფარგლებში შემოვიდა; მე-9 საუკუნის დასაწყისიდან მოკიდებული ტაო-სპერი, კლარჯეთთან ერთად, გახდა ციტადელი ქართული სახელმწიფოებრიობის აღორძინებისა, აქ გაიშალა დიდი კულტურული მშენებლობა, და ამ დროიდან მოკიდებული ტაო და სპერი ქართულს წყაროებში ყოველთვის მოიხსენება როგორც ძირეული ქართული თემი.

ამაირად, ლეონტის თხზულება გადმოგვცემს იმ მდგომარეობას, რომელიც არსებობდა მე-7—8 საუკუნეებში, და ამის მიხედვით იგი შეუძლებელია დაწერილი იყვეს მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარზე უფრო გვიან.

3. პროვინციები გარდაბანი და გაჩიანი.

იმ დროს, როდესაც ლეონტი მროველს ტაო-სპერი სომხურ პროვინციად მიაჩნია, იგი ამავე დროს ძირეულ ქართულ ქვეყნებად სთვლის პროვინციებს: გარდაბანი და გაჩიანი.

გარდაბანის პროვინციის აღმოსავლეთი მიჯნა იყო მდინარე ბერდუჯი, იგივე საგიმი (ეხლანდელი ზაგამი შამქორის ახლო), ხოლო დასავლეთის

მხრით გარდაბანი ესაზღვრებოდა ტაშირის ქვეყნებს. ამის მიხედვით გარდაბანი მოიცავდა ცოტა-მეტნაკლებობით იმავე ტერიტორიას, რასაც შემდეგდროინდელი ყაზახ-შამშადილი.

რაც შეეხება გაჩიანის პროვინციას, იგი შეიცავდა ტაშირსა და მის მიმდგომ თემებს. ქართული წყაროების ჩვენების თანახმად გაჩიანის პროვინციაში შედიოდა: ლორე-ბამბაკი, აბოცი (მდინარე არუფაჩის სათავეში მდებარე თემი) და ბორჩალო.

პროვინციები გარდაბანი და გაჩიანი ეს არის სამხრეთი ანუ ქვემო ქართლი, „ქართველთა საპიტიახშო“.

გაჩიან-გარდაბანი ვიდრე მე-7—8 საუკუნეებამდე საქართველოს ნაწილს შეადგენს როგორც პოლიტიკურად, ისე მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობის მხრითაც.

ხოლო მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული მდგომარეობა შეიცვალა. არაბთა მფლობელობის საბოლოო განმტკიცების შემდეგ ტფილისში, ქართლის ამ სამხრეთ თემებში—ყაზახ-შამშადილსა და ლორე-ბამბაკში — თანდათან მცირდება ქართული მოსახლეობა (რომელიც გადმოდის შიდა-ქართლში, მესხეთში და დასავლეთ-საქართველოში). ამავე დროს ტაშირის ქვეყნებში, ლორე-ბამბაკსა და ყაზახ-შამშადილში თანდათან ძლიერდება სომხური ემიგრაცია, ხოლო მე-9 საუკუნის დასასრულიდან სომხები აქ პოლიტიკურ უპირატესობასაცღებულობენ. ამ დროიდან იმ პროვინციების მიმართ განმტკიცდა სახელწოდება „სომხთი“.

აღსანიშნავია ამასთან ისიც, რომ გაჩიან-გარდაბანში მონოფიზიტობა თავიდანვე ძლიერი იყო და ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის ნაწილი, ჩანს, მონოფიზიტობას აღიარებდა; ამან თავის მხრივ ხელი შეუწყო ამ პროვინციებში სომხური გავლენის გაძლიერებას.

ამით იყო გამოწვეული, რომ ქართველი ავტორები მე-9 საუკუნის დასასრულიდან—ვიდრე მე-11 საუკუნემდე ამ ქვეყანას სომხურ თემებს მიაკუთვნებენ. ასე, მაგალითად, მე-10 საუკუნის დასაწყისის ქართველ მწერალს სტეფანე მტბევეარს, თხზულებაში „მარტვილობა გობრონისი“, რომელიც 914—918 წლებშია დაწერილი, სომხეთის პროვინციების ჩამოთვლის დროს ტაშირის თემები აღნიშნული აქვს სომხეთის ნაწილად.

ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა მე-11 საუკუნემდე. ხოლო მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში და მე-12 საუკუნის დასაწყისში ქართველებმა ხელახლა დაიბრუნეს და შემოიმტკიცეს ეს თემები, და მას შემდეგ ეს თემები საქართველოს განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა.

ამრიგად, ის ჩვენება ლეონტი მროველისა, რომ არა მხოლოდ გაჩიანი (ლორე-ბამბაკის ჩათვლით), არამედ თვით გარდაბანიც (ე. ი. ყაზახ-შამშადილი) ქართულ პროვინციებს წარმოადგენდნენ, გადმოგვცემს სამხრეთ-საქართველოს იმ ეთნოგრაფიულსა და პოლიტიკურ რუკას, რომელიც არსებობდა მე-7—8 საუკუნეებში. ლეონტი, ჩანს, მე-8 საუკუნეზე გვიანი დროის მწერალი არაა. ლეონტი, როგორც ირკვევა, მიუდგომელი ავტორია, და თუკი, თანახმად იმდროინდელი პოლიტიკური გეოგრაფიისა, ლეონტი ტაო-სპერის პროვინციას სომ-

ხურ ქვეყანას ეძახის, იგი ცხადია ამასვე იტყოდა გაჩიან-გარდაბანის შესახებაც, თუ რომ მის დროს ეს პროვინციები სომხების გავლენის ზონაში ყოფილიყო მოქცეული.

4. მეტად არქაულია ლეონტი მროველის წარმოდგენა ჰერეთის შესახებ. ჰერეთი, როგორც ცნობილია, ერქვა ალვანიის დასავლეთ მხარეს, რომელიც შემდეგ საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა.

აღსანიშნავია, რომ ლეონტი მროველს ჰერეთი ჯერ კიდევ მიაჩნია საქართველოდან — „ქართლი“-ს ქვეყნიდან (ე. ი. იბერიიდან) განკერძოებულ მხარედ. საინტერესოა შემდეგი პარალელი. ლეონტი მროველს კავკასიის ხალხთა გენეალოგიურ შტოში ცალ-ცალკე ჰყავს წარმოდგენილი (ენებისა და დიალექტების მიხედვით) მამათმთავარნი ქართლისა, ეგრისისა და ჰერეთისა. მაგრამ ეგრისი ითვლება საქართველოს განუყოფელ ნაწილად, ჰერეთი კი არა. ასე, ლეონტი მროველს ეგრისის თემები შეტანილი აქვს უძველესი დროიდან განწესებული ქართულ საერისთავოების სიაში (იხ. გვ. 20—21), ხოლო ჰერეთი ქართულ საერისთავოთა სიაში შეტანილი არაა.

აღსანიშნავია აგრეთვე შემდეგი ადგილი „მეფეთა ჰამბავისა“, სადაც ვკითხულობთ: „და დაუტევა ორმეოცი ათასი მხედარი (სპარსთა მეფემან), და არა დასხნა ქართლის საზღვარსა სპარსნი იგი ფიცისა მისთჳს, რომელი ფუცა ქართველთა; არამედ დასხნა ჰერეთს, და მოვაკნეთს, და სომხითს“ (იხ. გვ. 49).

ასეთი შეხედულება შეუძლებელია გამოეთქვა ქართველ მწერალს მე-7—8 საუკუნეზე უფრო გვიან ხანაში.

მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ჰერეთი საბოლოოდ შედის ქართული კულტურის გავლენის ზონაში, ქართული ქვეყნების კოლექტივში.

მე-8 საუკუნის მეორე მესამედში, 744—759 წლებს შორის, ქართლის (იბერიის) მეფე არჩილ, რომელიც არაბთა მფლობელობის „უამთა-სიავის“ ხანაში დამკვიდრდა და გამაგრდა კახეთ-ჰერეთის სანაპიროზე, აწარმოებს ჰერეთში დიდ კულტურულ მშენებლობას. — მე-9 საუკუნის ქართველი ავტორი — „ვახტანგ გორგასარის ცხოვრების“ აღმწერელი ჰერეთს უკვე ძირფელ ქართულ პროვინციად სთვლის (ქართული საერისთავოების იმ სიას, რომელიც მოყვანილი აქვს ლეონტი მროველს, „ვახტანგ გორგასარის ცხოვრება“-ში დამატებული აქვს „ჰერეთი“¹). — ხოლო მე-10 საუკუნის ნახევარში ჰერეთი ეკლესიურის მხრივთაც საბოლოოდ შეუერთდა ქართულ ეკლესიას.

ამრიგად, აქაც ჩვენ გვაქვს იგივე სათარიღო ჩვენება ლეონტი მროველის თხზულების შესახებ: დრო არა უგვიანესი მე-7—8 საუკუნეთა.

5. დამოუკიდებელ ინტერესს წარმოადგენს, თუ როგორა აქვს ლეონტი მროველს წარმოდგენილი ჰერეთისა და კახეთის საზღვარი. ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის წყაროებში საზღვარი იბერიისა და ალვანიისა ნაჩვენებია „კამბიზენე“ — ე. ი. კამბეჩანი, ეხლანდელი ქიზიყი. ეს ეთნოგრაფიული საზღვარი არსებობდა ადრეულ საშუალ საუკუნეებშიაც, ქრისტიანობის ეპოქაში. ასე, მე-7 საუკუნის ქართული მატთანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, აგვიწერს რა მე-4 საუ-

¹ იხ. გვ. 165—166 (შდრ. გვ. 20—21).

კუნის პირველი ნახევრის ამბებს (ნინოს ქადაგებას „ქართლის“—იბერიის პროვინციებში), საზღვარს ჰერეთსა და ქართლს შორის აღნიშნავს იმავე ქიზიყის სექტორში. ჩრდილოეთი ნაწილი ქიზიყისა, დაბა „ბოდინი“ (ე. ი. ბოდბე) ნაჩვენებია „ქართლში“—იბერიაში (კახეთის თემში) და არა ჰერეთში¹.

მიემართოთ ამის შემდეგ ლეონტი მროველის თხზულებას. ჩვენ აქ ვხედავთ არსებითს განსხვავებას სხვა ქართულ წყაროებთან შედარებით. ლეონტი მროველს ჰერეთისა და კახეთის საზღვარბ ნაჩვენები აქვს ბევრად უფრო ჩრდილოეთით, სახელდობრ გულგულა, ე. ი. თელავის მიდამოებში². ამრიგად ჰერეთის ფარგლებში აქ იგულისხმება არა მარტო ქიზიყი და ბოდინის (ბოდბის) მხარე, არამედ დიდი ნაწილი საკუთრივ კახეთისა.

რასაკვირველია არ არის საჭირო სიტყვის გავრცელება იმის შესახებ, რომ ლეონტის თხზულებაში ამ შემთხვევაში ნაჩვენებია პოლიტიკური საზღვარი და არა ეთნოგრაფიული.

ეთნოგრაფიული საზღვარი ქართული მოსახლეობის ყოველ შემთხვევაში მე-4—7 საუკუნეებში აღწევდა ქიზიყამდე. ამის მომდევნო ეპოქაში ჰერული ენა თანდათან ჰკარგავდა ტერიტორიას ქართული ენის წინაშე და მე-9—10 საუკუნეებში ჰერეთი ეთნოგრაფიულად და ენობრივად უკვე მთლიანად გაქართველებული უნდა ყოფილიყო. ამიტომ ყოველგვარ შესაძლებლობას ვწინააღმდეგება, რომ ეთნოგრაფიული მიჯნა ჰერეთისა მე-4—7 საუკუნეთა შემდეგ ხელახლა გადაწეულიყო ჩრდილოეთით—ბოდბის სექტორიდან ვიდრე თელავამდე.

ხოლო როდის არსებობდა ასეთი პოლიტიკური საზღვრები ჰერეთისა? როგორც ირკვევა, ასეთი მდგომარეობა იყო სწორედ მე-8 საუკუნის ნახევარში. ასე, მეფე არჩილის დროს, მე-8 საუკუნის შუა წლებში (744—759 წლებს შორის), ჰერეთის ბაგრატიონთა სამფლობელო ნაჩვენებია შაკიხიდან (ე. ი. ნუხიდან) დაწყებული „ვიდრე გულგულამდის“ (იხ. მე-8 საუკუნის მართიანე, რომელიც ექსცერპტის სახით არის დაცული ჯუანშერის სახელით წარწერილს ქრონიკაში. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლისეული ვარიანტი, გვ. 210).

ამრიგად, ლეონტი მროველის თხზულება აქაც უჩვენებს იმავე გარკვეულ ეპოქას, მე-8 საუკუნეს.

ხოლო შემდეგ საუკუნეებში ჰერეთის პოლიტიკური საზღვარი ისევ სამხრეთით გადაწეულა. ასე, მე-10 საუკუნის დასაწყისში ჰერეთისა და კახეთის პოლიტიკური საზღვარი იყო არა გულგულა, არამედ ვეჯინი³.

6. ქართალი. ცნობები რომელსაც შეიცავს ლეონტი მროველის თხზულება ქართლის მთიულეთის ეთნოგრაფიის შესახებ, აგრეთვე, არქაული ეპოქის მაჩვენებელია. ლეონტის ცნობის თანახმად „ქართალში“ (არაგვის მთიულეთის ერთ-ერთ კანტონში) შერჩენილი იყო მოსახლეობა „კავკასიანთა“⁴.

¹ იხ. მოქცევა ქართლისა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, ოპ, II, 717—718.

² იხ. გვ. 2—3.

³ იხ. მართიანე ქართლისა, გვ. 228.

⁴ იხ. „ჰამბავი მეფეთა“, გვ. 23: „ქართალს მსხდომნი კავკასიანნი“. იხ. ექვე გვ. 24: „ჰამბავიანნი თვნიერ ქართალთა“.

ლეონტი მროველის ეთნოგრაფიული ტერმინოლოგიით „კავკასიანნი“- აღნიშნავს დასავლეთ-კავკასიის მთიელებს ჩერქეზთა ტომისას.

როგორც იყო ეთნოგრაფიული შემადგენლობა მთიულეთისა მე-8 საუკუნეში, რა დროსაც, როგორც ირკვევა, დაწერილია ლეონტის თხზულება, ამის შესახებ ჩვენ სხვა პირდაპირი საისტორიო ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ ჩერქეზთა ტომის მოსახლეობა რომ უძველეს ხანაში კავკასიის ქედის სამხრეთითაც გადმოდიოდა, ამისი მაჩვენებელია კერძოდ გეოგრაფიული ნომენკლატურა.

ჩვენი საკითხისათვის ლეონტის თხზულების თარიღის შესახებ აქ საუკუნისხმოა ის გარემოება, რომ არც ერთს ქართულ საისტორიო ძეგლს მე-8 საუკუნის შემდეგ უკვე აღარ ახსოვს „კავკასიანთა“ მოსახლეობის ნაშთი მთიულეთში.

7. აფხაზეთი.

ლეონტი მროველის თხზულებაში დასავლეთ საქართველოს ვიდრე ლიხის მთამდე ეწოდება სახელი: „უგრისი“. (სახელწოდება „ეგრისი“, როგორც პოლიტიკური ტერმინი, არის ქართული შესატყვისი ბერძენი ავტორების სახელწოდებისა: „ლაზიკე“).

ეს სახელწოდება „ეგრისი“ ლეონტი მროველის თხზულებაში მიემართება დასავლეთ საქართველოს არა ერთ-ორ ადგილას, არამედ სისტემატურად, მთელი თხზულების მანძილზე. ლეონტი არ იცნობს შემდგომი ხანის პოლიტიკურ ტერმინს „აფხაზეთი“. ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში აფხაზთა დინასტია დამკვიდრდა და ამ დროიდან მოკიდებული მთელ იმიერ-საქართველოს მიეკუთვნა „აფხაზეთი“-ს სახელი.

ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით შესაძლოა სრულებით ზუსტად განესაზღვროთ, თუ სახელდობრ რა დროს მოხდა აფხაზთა დინასტიის დამკვიდრება ლიხთ-იმერეთში, და რა დროიდან ღებულობს გავრცელებას ეს ახალი პოლიტიკური ტერმინი „აფხაზეთი“.

იმ ცნობების მიხედვით, რომელსაც გადმოგვცემენ ძველი ქართული საისტორიო ძეგლები „მატიანე ქართლისაჲ“, „დივანი მეფეთა“ და მე-8 საუკუნის ქართველი მწერალი იოვანე საბანისაძე, ირკვევა შემდეგი:

მე-8 საუკუნის 50-იან წლებში აფხაზეთის თემის (ეთნოგრაფიული აფხაზეთის) მფლობელი ზდება ლეონ, „ერისთავი აფხაზთა“, შემდგომ მთელი ლიხთ-იმერეთის გამაერთიანებელი¹.

მას შემდეგ, მე-8 საუკუნის 70-იან წლებში (არა უადრეს 771 წლისა და არა უგვიანეს 781 წლისა) ლეონ გახდება მპყრობელი მთელი ლიხთ-იმერეთისა, ვიდრე ლიხის მთამდე².

¹ ლეონ გარდაიცვალა 800 წლის ახლო, ხოლო „მეფეთა დივანი“-ს ცნობით ლეონის მფლობელობა გაგრძელდა 45 წელი. ამის მიხედვით ლეონის მფლობელობის დასაწყისი უწყევს მე-8 საუკუნის 50-იან წლებს.

² „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობით ლეონ გახდა მპყრობელი ლიხთ-იმერეთისა არა უადრეს 771 წლისა (ეს მომხდარა ჯუანშერის ხაზართა ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ, რასაც ადგილი ჰქონდა 771 წელს). ამავე დროს ისიც ირკვევა, რომ ლეონის დამკვიდრება ლიხთ-

დაწყებული ამ დროიდან, მე-8 საუკუნის 70-იან წლებიდან ვიდრე 90-იან წლებამდე ლეონ მფლობელი ლიხთ-იმერეთისა ატარებს ჯერ „მთავრის“ (აფხაზთა მთავრის) სახელს, ხოლო მე-8 საუკუნის 90-იან წლებში იგი მიიღებს „აფხაზთა მეფის“ ტიტულს¹.

აქ საკირთა აღენიშნოთ ამასთან, რომ ჯერ კიდევ მე-8 საუკუნის 70-იანი წლებიდან, როდესაც მთელი იმიერია საქართველო ფაქტიურად გაერთიანდა აფხაზთა დინასტიის მფლობელობის ქვეშ, დასავლეთ საქართველოს უკვე ამ დროიდანვე მიეკუთვნა ეს ახალი პოლიტიკური შინაარსის სახელწოდება „აფხაზეთი“. მე-8 საუკუნის ქართველი მწერალი იოვანე საბანის-ძე, აგვიწერს რა ნერსე ქართლის ერისმთავარის გადასვლას იმიერ-საქართველოში 781 წელს, ლიხთ-იმერეთს უკვე მოიხსენებს მხოლოდ ამ ახალის სახელწოდებით „აფხაზეთი“.

ამრიგად, დაწყებული ამ ეპოქიდან, მე-8 საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოკიდებული, ძველი პოლიტიკური ტერმინი „ეგრისი“ გამოდის ხმარებიდან და საყოველთაო გავრცელებას ღებულობს ეს ახალი პოლიტიკური ტერმინი „აფხაზეთი“.

მაშასადამე აქ ჩვენ ვღებულობთ სრულიად გარკვეულს დამატარიღებელს ჩვენებას. ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველი დასავლეთ საქართველოს სისტემატურად მოიხსენებს მხოლოდ სახელწოდებით „ეგრისი“ და ჯერ კიდევ არ იცნობს ახალი პოლიტიკური შინაარსის სახელწოდებას „აფხაზეთი“, — გვიჩვენებს რომ ლეონტი მროველის თხზულება არ არის დაწერილი მე-8 საუკუნის 70-იან წლებზე გვიან დროს.

მაგრამ ეს სათანადო ჩვენება შესაძლოა კიდევ უფრო დაზუსტდეს.

საქმე ის არის, რომ ლეონტი მროველი არ იცნობს სახელწოდებას „აფხაზეთი“ არა მხოლოდ მისი ფართო პოლიტიკური მნიშვნელობით, როგორც დასავლეთ საქართველოს სინონიმს, არამედ ლეონტი მროველი მთელი თხზულების მანძილზე საერთოდ არ მოიხსენებს აფხაზთა ტომს. ეს გარემოება განსაკუთრებით საგულისხმოა, თუ გავითვალისწინებთ ლეონტი მროველის თხზულების მიზანდასახულობასა და საერთო გეგმას. ლეონტი მროველი თავის თხზულებაში მიზნად ისახავს წარმოგვიდგინოს კავკასიის იმდროინდელი სრული ეთნოგრაფიული სურათი. ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებულია კავკასიის შემდეგი ხალხები, განხილულია მათი წარმოშობის საკითხი და აღნიშნულია მათი გეოგრაფიული გავრცელება:

ა) ქართველები და მისი ცალკე ტომები: „ქართულნი“ (იბერიელები), მეგრელი, სუხანნი;

იმერეთში მომხდარა არა უკვიანეს 781 წლისა, რადგან ამ დროს, 781 წლისათვის, ლეონ უკვე მთელი ლიხთ-იმერეთის მფლობელად მოიხსენება (იხ. იოანე საბანის-ძე).

¹ 781—786 წლებში, როგორც ეს ჩანს იოანე საბანის-ძის თხზულებიდან. ლეონ ჯერ კიდევ „მთავრის“ ტიტულს ატარებდა. ამის მიხედვით, შეფის ტიტული ლეონს მიუღია. 786 წლის შემდეგ, 786—800 წლებს შორის.

პროფ. ს. ჯანაშია, ნარკვევში „О времени и условиях возникновения афхазского царства“, ლეონის მიერ მეფის ტიტულის მიღებას აგრეთვე ამავე ხანას (მე-8 საუკუნის 90-იან წლებს) მიაკუთვნებს (იხ. ენციკლ. მოამბე, VIII, გვ. 137—152).

- ბ) ქართველთა მონათესავე ალვანთა ტომი: ჰერნი;
- გ) შიდა-ალვანის ტომები: რანნა და მოვაკნელნი;
- დ) სომხები;

ე) დაღისტანის მთიელები: ლეკები, ხოზონიხები (—ხუნზები), დოდოელები;

ვ) ჩრდილო-კავკასიის მთიელები: დურძუკნი (—ჩაჩანთა ტომები) „კავკასიანი“ (—ჩერქეზთა ტომები), ჯიქნი, პაქანიგნი (—ქანიგები);

ზ) ჩრდილო-კავკასიის ირანული და თურქული ტომები: ოვსნი და ხაზარნი.

მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტი მროველი ასე დაწვრილებით განიხილავს კავკასიის ეთნოგრაფიას, და კერძოდ კავკასიის მთიელთა ტომობრივ დაყოფას, ლეონტი არათუ აფხაზთა წარმოშობის საკითხს არ ესება, არამედ მთელი თხზულების მანძილზე ერთხელაც არ მოიხსენებს აფხაზებს. ცხადია, აფხაზთა ტომი ამ ხანაში ჯერ კიდევ არ თამაშობდა რაიმე მნიშვნელოვან როლს კავკასიის ხალხთა ცხოვრებაში. ამის მიხედვით ლეონტი მროველის თხზულება დაწერილია უფრო ადრე, ვიდრე დაიწყებოდა აფხაზთა ტომის ის დიდი მოძრაობა და პოლიტიკური ექსპანსია, რამაც ასეთი მნიშვნელოვანი კვალი დასტოვა ძველი საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაში, რომლის შედეგად აფხაზთა ტომი ჩაება საქართველოს საერთო ცხოვრებაში და ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრივ მშენებლობის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა. ამ სათარღლო ჩვენების თანახმად ლეონტი მროველის თხზულება მე-8 საუკუნის ოცდაათიან—სამოცდაათიან წლებზე გვიან დროს ვერ მიეკუთვნება¹.

8. ეგრისი.

ლეონტი მროველის თხზულების თარიღის საკითხისათვის დამოუკიდებელ ინტერესს წარმოადგენს ცნობები დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ტომობრივი შემადგენლობის შესახებ.

ლეონტი მროველი, როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთ საქართველოს უწოდას სახელს: „ეგრისი“. ეს არის პოლიტიკური ტერმინი, რაც გამოხატავს იმ ეტნების, რასაც ბერძენი ავტორების „ლაზიკე“ (კლასიკური „კოლხიდა“).

¹ დამატებით აღვნიშნავთ შემდეგს გარემოებასაც. ლეონტი მროველი როგორც ქვემოთ გამოირკვევა, არჩილ მეფის თანამედროვე იყო (ლეონტი მროველს აღუწერია არჩილის წამების სენაქსარი). ხოლო მურვან-ყრუს (მურვან ომეიადის) დიდი ლაშქრობის დროს მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, — არჩილ, და არჩილთან ერთად მთელი ქართული არისტოკრატია და იბრუნდას სახელმწიფოს ხელმძღვანელი წრეები („ყოველნი მთავარნი პიტიაზნი, ნათესაენიერი ავთანნი და წარჩინებულთანი“ — როგორც აღვნიშნავს მემპატიაზე) — გადაიხევეწნენ აფხაზეთში, კა აქ, ანაკოფის ციხესთან, ქართველმა და აფხაზმა ჯარებმა შეერთებული ძალებით ისტორიული ბრძოლა მისცეს არაბებს. ამის შემდეგ აფხაზთა სახელი განსაკუთრებით პოპულარული უნდა გამხდარიყო და გამაძარა კიდევ ქართულ წრეებში. და ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველი, არჩილის თანამედროვე მწერალი, რომელიც საგანგებოდ ეხება თავის თხზულებაში კავკასიის ყველა ხალხს, და კერძოდ კავკასიის მთიელთა ტომებს, ხოლო ამავე დროს არას ამბობს აფხაზთა შესახებ. იმის მაჩვენებელია, რომ ლეონტი მროველის თხზულება ჩანს დაწერილია ანაკოფის ბრძოლის უწინარეს, ე. ი. 730-იან წლებამდე.

განვიხილოთ ამის შემდეგ, თუ როგორა აქვს ლეონტის წარმოდგენილი ეგრისის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა.

ლეონტი მროველის ცნობით—ეგრისი,—გარდა ჩრდილოეთი ზონისა, სადაც მოსახლეობენ სვანები,—დასახლებულია მეგრული ტომით.

რომ გასაგები იყვეს ის ტექსტები, რომელსაც ქვემოთ მოვიყვანთ, ჯერ საჭიროა ზუსტად განვმარტოთ, თუ რა ტერიტორიებს გულისხმობს ლეონტი მროველი ზოგადი სახელწოდებით „ეგრისი“, და ცალკე პროვინციების სახელწოდებით—„შინა-ეგრისი“ და „მარგვისი“.

ეგრისის ქვეყნის საზღვრები ლეონტის ასე აქვს აღნიშნული: „ხოლო ეგროსს მისცა ქუეყანა ზღვს ყურისა, და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰრქვან ლიხი; დასავლით ზღუა; [ჩრდილოთ] მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწოდების წუერი კავკასიისა“ (იხ. გვ. 3). ამრიგად, „ეგრისი“ უმეტესაწლებოდ შერცავს მთელ დასავლეთ საქართველოს.

„ეგრისი“ (—ე. ი. დასავლეთი საქართველო), ლეონტის ცნობით თავის მხრივ განიყოფება ორ პროვინციად, ანუ როგორც ლეონტი ეძახის „საერისთაოდ“. პირველი პროვინცია არის—„შინა-ეგრისი“ (სვანეთთან ერთად), ხოლო მეორე პროვინცია არის „მარგვისი“.

საზღვრები პირველი პროვინციისა („შინა-ეგრისისა“ და სვანეთისა) ლეონტის ასე აქვს განმარტებული: „და მისცა ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვთგან მთამდე, რომელ არს შინა-ეგრისი და სუანეთი“ (გვ. 20¹). ამ საერისთავოში სვანეთს სჭერია კავკასიონის მთის სანაპირო ზონა; ხოლო საკუთრივ „შინა-ეგრისის“ ფარგლებში მოქცეული ყოფილა: ეხლანდელი სამეგრელო მთლად, და ამას გარდა იმერეთის ის თემი, რომელსაც ეწოდება „ვაკე“ (ტერიტორია ცხენისწყალსა და რიონს შუა).

რაც შეეხება მეორე პროვინციას—მარგვისის საერისთავოს—მისი საზღვრები ნაჩვენებია შემდეგნაირად: „მცირის მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუამდე, რიონს ზემოთ“ (იხ. გვ. 20).—ამრიგად, „მარგვისის“ პროვინციაში შედიოდა მთელი ეხლანდელი იმერეთი ვიდრე რიონამდე (ე. ი. გარდა ვაკისა), და გურია.

ამის შემდეგ სიკითხავია, თუ როგორ აქვს ლეონტის წარმოდგენილი ეგრისის ამ ორი პროვინციის ეთნოგრაფიული შემადგენლობა: მართო „შინა-ეგრისი“ მიაჩნია მას მეგრულ მხარედ, თუ ორივე პროვინციები—როგორც „შინა-ეგრისი“, ისე „მარგვისი“.

ლეონტის თხზულების შესწავლა არ სტოვებს არავითარ ეჭვს, რომ ლეონტის მეგრულ მხარედ ორივე პროვინცია მიაჩნია.

ეს ნათლად ჩანს, მაგალითად, იმ აჯანყების აღწერიდან, რომელიც მოწყობილი იყო მეფე ამაზასპის წინააღმდეგ; ლეონტი სწერს:

¹ მარამ დედოფლისეულ ხელნაწერში ტექსტი დამახინჯებულია და სწერია: „რომელსა შინა არს ეგრისი“—„რომელ არს შინა-ეგრისი“. ამ პროვინციას „ვახტანგ გორგასარის ცხოვრება“-ში ეწოდება „შიდა-ეგრისი“ (იხ. გვ. 166).

„მოიძულეს იგი (მეფე ამაზას) ერმან ქართლისამან... მაშინ აღდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი: ო რ ნ ი ე რ ი ს თ ა ვ ნ ი ე გ რ ი ს ი ს ა ნ ი (—ე. ი. შინა-ეგრისისა და მარგვისისა), ერთი ოძრჯისა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა... და ეზრახნეს ოვსთაცა და ოვსნი სიხარულით წარმოვიდეს; და გარდამოვლეს (ოვსთა) გზა თაყუერისა და მოვიდეს ერისთავთა თანა მეგრისათა (— შინა-ეგრისისა და მარგვისისა).

„მაშინ ოვსთა და მეგრელთა (შინა-ეგრისელთა და მარგვისელთა) გარდამოვლეს მთა მცირე (ლიხი); და შეკრბეს იგინი (მეგრელნი) და ერისთავნი ქართლისა განდგომილნი (ოძრჯისა, კლარჯეთისა და წუნდის ერისთავნი)“ (იხ. გვ. 42).

ამნაირად, ლეონტი მროველის ცნობის თანახმად, როგორც შინა-ეგრისი (ე. ი. ეხლანდელი სამეგრელო და ვაკე) ისე მარგვისი (ეხლანდელი იმერეთი და გურია) დასახლებულია მეგრული ტომით.

ლეონტი მროველის თხზულების მეორე ადგილასაც ასევე ნიშანდობლივ არის აღნიშნული, რომ მარგვისი (—იმერეთი და გურია) მეგრული ქვეყანაა. ოძრჯის ქალაქის (აბასთუმანის) მოსაზღვრე თემში, (ე. ი. ეხლანდელ ხანის-წყლის ხეობაში და ბაღდათის რაიონში, ნაჩვენებია მეგრული მოსახლეობა. ლეონტი წერს: „იყო ოძრჯის ქალაქსა ერისთავი მეფისა... და მას შეეწეოდეს მეგრელნი“ (იხ. გვ. 34).

სხვა ადგილას კიდევ აღნიშნულია: „მოვიდის (საქართველოს მეფე) ეგრისს (შინა-ეგრისსა და მარგვისს) და კლარჯეთს და მოიკითხნის მეგრელნი და კლარჯნი“ (იხ. გვ. 22).

ამრიგად ლეონტი მროველი დასავლეთ საქართველოს მეგრული ტომით დასახლებულ ქვეყანად წარმოგვიდგენს.

საკითხავია, რა დროს ეკუთვნის და რა დრომდე გაგრძელდა ამგვარი ეთნოგრაფიული შემადგენლობა იმიერი საქართველოსი.

საისტორიო წყაროების მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ გავრცელება იბერიული (ქართლური) ელემენტისა დასავლეთ საქართველოში უნდა დაწყებულიყო ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში, რა დროიდანაც დასავლეთ საქართველოს ერთი თემი (შორაანის აღმოსავლეთით მდებარე კუთხე) პოლიტიკურად იბერიის გავლენის ზონაში იყო მოქცეული. შემდეგ, მე-8 საუკუნეში, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო სპარსთა უფლების ქვეშ მოექცა, წარმოებდა ემიგრაცია აღმოსავლეთ საქართველოდან დასაბლეთ საქართველოში. მაგრამ მე-8 საუკუნემდე ამ ემიგრაციას, ჩანს, მაინც სპორადიული ხასიათი ჰქონდა.

ხოლო ემიგრაცია აღმოსავლეთიდან დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით გაძლიერდა და ფართო მასობრივი ხასიათი მიიღო მე-8 საუკუნიდან როდესაც ქართლის მოსახლეობა, შევიწროებული არაბთა მფლობელობის „ეაშთა-სიავით“, იყრებოდა ძველი ადგილებიდან და პოულობდა თავშესაფარს დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე.

განსაკუთრებით დიდი ტალღა ქართლის მოსახლეობისა, ჩანს, დიძრა ლიხთ-იმერეთისაკენ მურვან-ყრუს გამანადგურებელი ექსპედიციების შედეგად (მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში), როდესაც მემბტიანის სიტყვით, „განრყუნლ იყო ქუეყანა ქართლისა“, მთელი პროვინციები „უმკვდრო“ იქმნა, „რამეთუ

არღარა იპოვებოდა არცა ნაშენები, არცა შექამადი კაცთა და პირუტყუთა ყოვლადე¹. დასავლეთ საქართველოში გადასული ქართლის მოსახლეობა, ჩანს, ესახლებოდა ზემო-იმერეთში, ხოლო უმთავრესად კი რიონის სამხრეთ რაიონებში, სადაც მე-8 საუკუნეში წარმოებული ბიზანტია-ირანის ომების შედეგად, ძველი მკვიდრი მოსახლეობა საგრძნობლად შემცირებული იყო და ბევრი დაუსახლებელი და გავერანებული ადგილები მოიპოვებოდა.

მე-8 საუკუნის მანძილზე წარმოებული ამ მუდმივი ემიგრაციის შედეგად (განსაკუთრებით-კჲ 30-იანი წლების დიდი ვრდასახლების შემდეგ), იბერიული (ქართლური) მოსახლეობა იმდენად გაზრდილა, რომ მე-8 საუკუნის 70-იან წლებში იბერიული მოსახლეობა, ჩანს, უკვე უმრავლესობას შეადგენდა თანამედროვე იმერეთის დიდ ნაწილში—ვიდრე ქუთაისამდე და გურიაში. ეს ჩანს თუნდაც იმის მიხედვითაც, რომ აფხაზთა დინასტია, რომელიც დამკვიდრდა ქუთაისში მე-8 საუკუნის 70-იან წლებში, ქართლელდება, ქართულს ენაზე გადადის, იმთავითვე ქართული კულტურული პოლიტიკის გამტარებელი ხდება.

ამრიგად, ის ეთნოგრაფიული სურათი, რომელიც აღბეჭდილია ლეონტი მროველის თხზულებაში, უჩვენებს დროს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ათეულებისა.

9. საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი მთლიანობის იდეა.

ქართული კულტურის ისტორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებულს ინტერესს წარმოადგენს ის მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში მკვეთრად არის გატარებული იდეა ქართველი ტომების—ქართველის (იბერიელების) და მეგრულ-სვანების ეროვნულ-კულტურული და სახელმწიფოებრივი მთლიანობისა.

პირველ ყოვლისა, აქ მივუძღვით მკითხველის ყურადღებას ერთს მეტად დამახასიათებელ გარემოებაზე. ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში წარმოდგენილია კავკასიის ხალხთა გენეალოგიური შტო, რომელშიაც, ენებისა და დიალექტების მიხედვით, ცალკე ერთეულებად არიან წარმოდგენილი: ქართვები (იბერები), ეგრისელები (მეგრულ-სვანები) და ჰერები.

ეროვნულ-კულტურული და სახელმწიფოებრივი ურთიერთობა ამ ტომებისა ლეონტი მროველს ასე აქვს წარმოდგენილი: ჰერების ქვეყანა, მროველის შეხედულებით, არ არის ნაწილი ქართლისა, ჰერეთი ცალკე ფოებრივ-კულტურული კოლექტივია; ხოლო ეგრისი, რა სახელითაც იწოდებოდა მროველი იგულისხმებს მთელს დასავლეთს საქართველოს,—განუყოფელი ნაწილია ქართლისა (იბერიისა), ამიერი და იმიერი საქართველო ერთი მთლიანი ეროვნულ-კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთეულის სახით არის წარმოდგენილი.

¹ იხ. მე-8 საუკუნის მატინე, ექსცერპტულად ჩართული ჯუანშერის სახელით წარწერილ ქრონიკაში, გვ. 205.

ეს შეხედულება ამიერი და იმიერი საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობის შესახებ გატარებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში თავიდან ბოლომდე (იხ. განსაკუთრებით გვერდები—18—19, აგრეთვე 22, 27, 29, 34, 39-40, 51 და სხვა).

რა დროს ეკუთვნის და რა ეპოქაში შემუშავდა ეს შეხედულება?

ჩვეულებრივ ჰეიქობენ, რომ ამიერი და იმიერი საქართველოს კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობის იდეა მას შემდეგ წარმოიშვა და განმტკიცდა, როდესაც მოხდა პოლიტიკური გაერთიანება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოსი მე-10—11 საუკუნეთა საზღვარზე. ამრიგად, ეს იდეოლოგია, რომელიც გატარებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში, თითქოს უჩვენებს ნაგვიანვე ხანას, მე-10—11 საუკუნეებს.

მაგრამ, როგორც ირკვევა, ასეთი დასკვნა უსაფუძვლოა. იდეა ქართველი ტომების კულტურული და სახელმწიფოებრივი ერთობისა ჩანს მომდინარეობს უძველესი ხანიდან, ამას—როგორც ირკვევა—ხანგრძლივი ისტორია აქვს.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ლეონტი მროველის თხზულება არა დგას ამ მხრივ განმარტოებით, არამედ ესევე იდეოლოგია ქართველ ტომთა კულტურულ-სახელმწიფოებრივი ერთიანობისა გატარებულია ყველა ძველ-ქართულ საისტორიო ძეგლში გამოთქვლებლივ.

ასე, ამგვარი შეხედულება გატარებულია აგრეთვე ძეგლში „ჰამბავი ვახტანგ გორგასარისა“, რომელიც, როგორც ირკვევა, მე-9 საუკუნეს ეკუთვნის, და ჯუანშერის სახელით ცნობილს საისტორიო თხზულებაში („წიგნი ქართველთა ცხოვრებისა ვახტანგ გორგასართვან—ვიდრე არჩილისადმდე“), რომელიც დაწერილია 872—912 წლებს შორის.

ხოლო, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ეგვე შეხედულება გატარებულია ჩვენ დრომდე მოღწეულს უძველეს ქართულს ქრონიკაში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომლის ძირითადი ტექსტი მე-7 საუკუნეს ეკუთვნის, და რომელიც შეიცავს უფრო ადრინდელი ხანის ქართული საისტორიო წყაროების გადმონაშთებს. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ამ ქრონიკაში ვკითხულობთ, რომ როდესაც მე-4—3 საუკუნის საზღვარზე (ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს) ჩამოყალიბდა „ქართლი“-ს იბერიის სახელმწიფო, იმდროიდანვე „ქართლის“—იბერიის საზღვრად დადგენილ იქმნა: „ჭერეთი, და ეგრის-წყალი, და სომხითი, და მთაჲ ცროლისაჲ“¹. ამრიგად, „ქართლი“-ს—იბერიის დასავლეთ საზღვრად ამ უძველეს საისტორიო წყაროში ნაჩვენებია ეგრის-წყალი, ე. ი. მთელი ლიხთ-იმერეთი ვიდრე შავ-ზღვამდე და ეგრის-წყალის მიჯნამდე აქ წარმოდგენილია ერთიანი საქართველოს განუყოფელ ნაწილად.

საქართველოს ეს სახელმწიფოებრივი გაერთიანება „ქართლი“-იბერია, ძველი ქართველ ისტორიკოსების შეხედულების თანახმად, ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი სახელმწიფო სახით ალექსანდრე მაკედონელის ხანაში.

რა საფუძველი აქვს ამ გადმოცემას? ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადია, რომ ჩვენ აქ საქმე გვაქვს უძველესი ხანიდან მომდინარე ტრადიციასთან,

¹ იხ. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, ОР, II, გვ. 709.

რაც, სჩანს, ნაწილობრივ სინამდვილის ელემენტებს შეიცავს. „ქართლის“—იბერიის ძველს ისტორიაში ცხადია მნიშვნელოვანს ეტაპს წარმოადგენდა ის დიდი ისტორიული ტენილი, რაც გამოიწვია ირანის ძველი იმპერიის დაშლამ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა დროს, ხოლო შემდეგ, ალექსანდრეს დიადოხოსთა ეპოქაში, ახალ სახელმწიფოებრივ ერთეულთა წარმოქმნამ აღმოსავლეთში.

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ქართული ნაციონალური ერა (რომელიც საფუძვლად უდევს ქართული ქრონიკონის აღრიცხვას) იწყება 284 წლიდან (ძველი წელთაღრიცხვისა). ეს, თარიღი 284 წელი, არის გამოსავალი თარიღი ქართული ნაციონალური ერასი.

უაღრესად მნიშვნელოვანია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ამ ქართული ნაციონალურ წელთაღრიცხვას ეწოდება „ალექსანდრეს (ალექსანდრობითი) წელი“. ეს სახელწოდება, როგორც ეს გამორკვეული გვაქვს სპეციალურ ნარკვევში, შემდეგი წარმოშობისაა. დიადოხოსთა ეპოქის ყველა დინასტია, რომელთაც ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დანაწილების შემდეგ გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა, როგორც ცნობილია—ხელისუფლების პირველსათავედ ალექსანდრე მაკედონელს სთვლიდნენ, როგორც იმპერიის დამაარსებელს, ხოლო თავის-თავს აღიარებდნენ ალექსანდრე მაკედონელის მემკვიდრედ ანუ მოსაყდრედ თავიანთ სამფლობელოში. აქედან წარმოსდგება ეს სახელწოდებაც ძველი ქართული წელთაღრიცხვისა—„ალექსანდრეს წელი“. ეს თარიღი, 284 წელი, საიდანაც იწყება ქართული ნაციონალური ერა, როგორც ირკვევა, არის თარიღი „ქართლი“-ს იბერიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებისა და ფარნავაზიანთა დინასტიის გამეფებისა იბერიაში.

რა საზღვრებს მოიცავდა „ქართლი“-ს—იბერიის სახელმწიფო ამ უძველეს ხანაში—„ალექსანდრობით“-ს ეპოქაში, ამის შესახებ ჩვენ პირდაპირი ცნობები არა გვაქვს.

მაგრამ უაღრესად საყურადღებოა ის ტრადიცია, რომელიც დაუტყავს ქართულ საისტორიო ძეგლებს, და რომლის მიხედვით „ქართლი“—იბერია უძველეს ხანაში მოიცავდა როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს, ისე დასავლეთ საქართველოს ვიდრე ეგრის-წყლამდე: ეს საზღვარი „ეგრის-წყალზე“—ძველქართველ ისტორიკოსთა შეხედულების თანახმად განწესებულია „ალექსანდრობითიდან“, იმ დროს, როდესაც ფარნავაზიანთა დინასტია გამეფდა ქართლში. ისე, საისტორიო ძეგლში „ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა“ ვკითხულობთ: „ეგრის-წყლითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა ალექსანდრობითიდან“, ხოლო ეგრის-წყალს ქვემოთ უკვე იწყებაო ქართლის საზღვარი, აგრეთვე „ალექსანდრობითიდან“ განწესებული¹.

სწორედ ამნაირადვე ლეონტი მროველის თხზულებაშიაც ქართლის ისტორიულ საზღვრად „ალექსანდრობის“ დროინდელ ხანაში ნაჩვენებია იგივე „ეგრის-წყალი“². უძველესი ქართული ქრონიკაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რო-

¹ იხ. გვ. 157.

² იხ. გვ. 20 (და შენიშვნა 1).

აქ ჩამოთვლილი ქალაქები და მათი „ახალი“ სახელები უკვე აღარ მოიხსენება მე-9—11 საუკუნის ძეგლებში. არტაანის ქალაქს შემდეგ ეწოდებოდა არა ჰური, არამედ პირდაპირ „არტაანი“.—ციხე-ქალაქი „ჩელეთი“ აგრეთვე უცნობია მე-9—11 საუკუნის წყაროებში¹. ასევე სახელწოდება „ხორანთა“ შემდეგ ჩვენ აღარ გვხვდება.

დ) ლეონტი მოიხსენებს კახეთის ციხე-ქალაქს—ასეთის სახელწოდებით: „დედა-ციხე“ (გვ. 6, 14).—ეს სახელიც აგრეთვე უცნობია მე-9—11 საუკუნეებში.

ე) იმერეთის პროვინციას ლეონტი, როგორც ვნახეთ, უწოდებს: „მარგვისი“. ხოლო შემდეგ ეპოქაში მიღებულია სხვა სახეობა ამ ტერმინისა: „არგუეთი“.

ვ) მე-9—11 საუკუნის ძეგლებში ჩვენ არ გვხვდება ტერმინი „ქუყყანა ოძრევეისა“ როგორც საერთო სახელი სამცხისა და აჭარისა (იხ. გვ. 34, 31; შეადარე: „ოძრეველნი“, გვ. 34).

ეს რაც შეეხება საქართველოს გეოგრაფიას.

კავკასიის დანარჩენი ქვეყნების შესახებაც აღენიშნავთ ასეთსავე მაგალითებს:

ზ) ტერმინი „მოვაკანი“. ლეონტის თხზულებაში ჩრდილო აღვანიას ეწოდება: „მოვაკანი“, და ეს სისტემატურად მთელი თხზულების მანძილზე (იხ. გვ. 9, 48, 49, 59, 52, 55; იხ. აგრეთვე „მოვაკნელი“ გვ. 1; ქალაქი „მოვაკნეთი“, გვ. 2). ცხადია, ეს ტერმინი ლეონტის დროს ცოცხალი სახელი ყოფილა.—ესეც ამ ტექსტის სიძველის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს².

შ) ლეკთა ტომი—„ხუნზები“ (ე. ი. ავარიელები) ლეონტის მოხსენებული ჰყავს სახელით: „ხოზანიხი“, „ხოზანიხის ნათესავნი“ (იხ. გვ. 9, 11). მე-8 საუკუნის ნახევრიდან ქართულ საისტორიო მწერლობაში მიღებულია მეორე ტერმინი: „ხუნზი“³.

ამრიგად, გეოგრაფიული ტერმინები, რომელსაც ავტორი ხმარობს როგორც „ახალს“, თანამედროვე სახელებს,—როგორც ვხედავთ, მეტად ძველია.

11. სხვა ისტორიული რეალიები.

ისტორიული რეალიებიდან აღენიშნავთ კიდევ ერთს მნიშვნელოვანს გარემოებას—ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ. ლეონტის თხზულების გაცნობა გვიჩვენებს, რომ „მეფეთა ჰამბავის“ დაწერის დროს ბაგრატიონთა დინასტია ჯერ კიდევ არ ყოფილა წამოწეული საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრების პირველ პლანზე და არ ატარებდნენ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს.

¹ „ჩელეთი“ მოიხსენება სომეხთა ისტორიკოსის ლევონდის „ხალიფების ისტორიაში“ მე-8 საუკუნისა.—ის გარემოება, რომ ჩელეთი მე-8 საუკუნის შემდეგ აღარ მოიხსენება, გვაძლევს საბუთს ვიფიქროთ, რომ ჩელეთი ათბრდა არაბთა მფლობელობის პირველ ხანაში.

² შემდეგ დროს ეს სახელი გვხვდება მხოლოდ როგორც მწიგნობრული რემინისცენცია, შქოვისებული ლეონტი შროველიდან.

³ იხ. მე-8 საუკუნის ქართული მატთანე, ექსცერპტის სახით დატული ჯუანშერის სახელით წააწერილს ქრონიკაში (გვ. 210).

მართლაც ავტორი არავითარ ინტერესს არ იჩენს საქართველოს ბაგრატიონთა გვარის ისტორიისადმი; არც ერთ ლეგენდაში საქართველოს ბაგრატიონები მას მოხსენებული არა ჰყავს.

მაგრამ ეს ცოტაა: „მეფეთა ჰამბაეში“, როგორც ცნობილია, ვრცლად არის აღწერილი სუმბატ „ბივრატის“ ამბავი, რგი დიდ რაინდად და სახელოვან გმირად არის წარმოდგენილი (იხ. გვ. 31—36). მაგრამ ლეონტი ამ ტექსტში სუმბატს სისტემატურად მოიხსენებს „ბივრატის“, ე. ი. ბივრატის-ძის სახელით,—და არც ერთხელ არ აღნიშნავს, რომ ეს სახელოვანი გმირი სუმბატ გვარით ბაგრატიონი არის. რომ ეს სუმბატ ბაგრატიონთა გვარს ეკუთვნოდა, ლეონტიმ ეს კარგად იცოდა იმ წყაროდან, საიდანაც მან ამოიღო თავისი ცნობები¹; მაგრამ აღნიშვნა სუმბატის ბაგრატიონთა გვარიდან შთამომავლობისა ლეონტის არც კი მიაჩნია საინტერესოდ ქართველი მკითხველისათვის. აშკარაა, რომ ამ დროს ბაგრატიონთა გვარი საქართველოში ჯერ კიდევ არ ყოფილა იმდენად ამალღებული, ისინი, ჩანს, ჯერ კიდევ არ ატარებდნენ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს; თუკი ბაგრატიონები ამ დროს „ქართველთა მეფის“ ხარისხით ყოფილიყვნენ მოსილნი, ცხადია ლეონტი მროველის თხზულებაში ასეთი სახელოვანი რაინდის სუმბატის შთამომავლობა ბაგრატიონთა გვარიდან ხაზგასმით იქნებოდა აღნიშნული ad maiorem gloria ბაგრატიონთა დინასტიისა.

ბაგრატიონთა გვარეულობა, რომლებიც თავდაპირველად ქოროხის ხეობის ქანურ თემთა მფლობელნი იყვნენ (მათი ძირითადი საგვარეულო სამფლობელოა მესხეთის სანაპირო მხარე—სპერის პროვინცია, რომლის ძირეულ მოსახლეობას ქანები შეადგენდნენ)—საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში თუმცა ადრევე თამაშობენ როლს (ყოველ შემთხვევაში მე-6 საუკუნიდან)², მაგრამ ბაგრატიონთა გვარის განსაკუთრებული ამალღება საქართველოში, მათი აღზევება და პოლიტიკურ ასპარეზზე პირველ პლანზე წამოწევა მე-8 საუკუნეში მოხდა.

მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში ბაგრატიონთა გვარის დინასტიები არიან ქართული ნაციონალური ხელისუფლების წარმომადგენელნი ტფილისის აზაბული საამიროს კარზე „ქართლის ერისმთავარის“ ტიტულით³.

¹ შეუდარეთ მოსე ხორენელის ტექსტი (წიგნი II, თავები 37, 43—46, 48, 50, 52, 53, 55, 63), საიდანაც დამოკიდებულია ლეონტი მროველი. სუმბატ აქ ბაგრატიონად მოიხსენება.

² გვაქვს საბუთი დავასკენათ, რომ პირველი ორი დიდი ერისთავი ქართლისა გუარამ-გურგენ კურაპალატი (ხ ს.) და სტეფანოზ I პატრიკიოზი (6—7 ს.) ბაგრატიონთა დინასტიას ეკუთვნოდნენ. (შემატთანე სუმბატ დავითის-ძის გადმოცემა კერძოდ ამ ორი დიდი ერისთავის შესახებ, როგორც ირკვევა, სინამდვილეს შეეფერება).

³ ირკვევა, რომ ტფილისის საამიროს ერისმთავარი მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში: ნ ე რ ს ე ერისმთავარი ძე ა და რ ნ ე რ ს ე კურაპალატისა, და იმავე „სახლის“ (გვარეულობის) წევრი ს ტ ე ფ ა ნ ო ზ ერისმთავარი ძე გ უ რ გ ე ნ ერისთავისა,—ბაგრატიონთა დინასტიას ეკუთვნოდნენ. (გურგენ ერისთავი—არის ძმა ბშოტ I-ისა, რომელიც მე-8—9 საუკუნეთა მიჯნაზე აგრეთვე ტფილისის საამიროს „ქართლის ერისმთავარი“ იყო, ხოლო შემდეგ არტანუჯში დამკვიდრდა და გახდა დამპყრობელი ქართლ-მესხეთის ახალი ფეოდალური სამთავროსი. იხ. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ჩვენი ნარკვევი: „გიორგი მერჩული“).

როდესაც მე-8—9 საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს ახალი ფეოდალური სამთავრო-სამეფოები ჩამოყალიბდა, აღმოსავლეთ საქართველოში გამთავრდა სამი შტო ქართველ ბაგრატიონთა: ქართლ-მესხეთში, კახეთში და ჰერეთში. მთავარი შტო, ქართლ-მესხეთის ბაგრატიონები, რომელთა რეზიდენცია იყო არტანუჯი, გორგასლიანთა ძველი დინასტიის მემკვიდრეებად გამოდიან და ლეგულობენ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს.

ჯერ კიდევ აშოტ I დიდი, მე-9 საუკუნის დასაწყისში, ჩანს უკვე ატარებდა „ქართველთა მეფის“ სახელწოდებას¹. ხოლო მე-9 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართლ-მესხეთის ბაგრატიონებმა საბოლოოდ დაიმკვიდრეს ეს ტიტული „ქართველთა მეფე“.

ამრიგად, ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველი „მეფეთა ჰამბავეში“ არას ამბობს ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ, რომელთა განსაკუთრებული აღზევება უკვე მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება, აგრეთვე გარკვეულ დამატარილებელ ჩვენებას წარმოადგენს ამ ძეგლისათვის.

12. „მეფეთა ჰამბავეის“ წყაროები.

„მეფეთა ჰამბავეის“ თარიღის საკითხისათვის დამოუკიდებელ ინტერესს წარმოადგენს ის წყაროები, რომლითაც სარგებლობს ლეონტი მროველი. არც ერთი წყარო „მეფეთა ამბავეისა“ არ ეკუთვნის მე-8 საუკუნის დასაწყისზე უფრო გვიან დროს.

აქ ცალკე აღსანიშნავია, რომ ლეონტი მროველს უსარგებლნია ირანული ნაციონალური ეპოსის „უფალთა წიგნი“-ს („ხვატაჲ-ნამაჲი“-ს) ძველ-ქართული ვერსიით. მაგრამ ის ვერსია „უფალთა წიგნისა“, რომელიც ხელთა ჰქონია ლეონტი მროველს, დამოკიდებული ყოფილა უშუალოდ ძველი ფაშლაური ტექსტიდან, და არა შემდეგი დროის არაბული და სპარსული თარგმანებიდან².

ცალკეა აღსანიშნავი აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ ლეონტი მროველი ჯერ კიდევ არ იცნობდა ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხორებას, —საქართველოს გაქრისტიანების ამბავი ლეონტის სხვა ძველი წყაროების მიხედვით ჰქონია მოთხრობილი. სწორედ ამ გარემოებას გამლუწვევია შემდეგ ეპოქაში იოანე დეკანოზის დამატება. (იოანე დეკანოზის ინტერპოლაცია, როგორც აღენიშნავდით, ძირითადად აღებულია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხორებიდან; მაშასადამე, ლეონტის პირუანდელი ტექსტი, რომელიც არ აკმაყოფილებდა ინტერპოლატორს, და რომელიც მას შეუცვლია ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხორებით, ცხადია სხვა წყაროებზე ყოფილა დამყარებული).

რომ ლეონტი არ იცნობდა ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხორებას, ამის მაჩვენებელია აგრეთვე ერთი ძირეული განსხვავება ქრონოლოგიაში. ლეონტი მროველის თანახმად ქრისტიანული წელთაღრიცხვის დასაწყისში საქართველო-

¹ იხ. მატიაზე ქართლისა:—„შემდგომად სიკუდილისა ადარნერსესა განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა“—(გვ. 219). შდრ. გრიგოლ ხანძთელის ცხორება:—„მეფესა აშოტ კურაპალატისა“ (გვ. ივ 6, ით 18).

² იხ. ჩვენი „ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა“ (ურბნალი მნათობი, 1939, № 4, გვ. 95—96).

ში მეფობდა ადეროკი (ადერკი): 1—57 წლებს შორის.—ხოლო ნინოს ცხოვრებით—ამ დროს მეფობს ამაზაერი¹.

ამრიგად, ყველა ნიშნით, ლეონტი არ იცნობდა ფსევდო-ეპიგრაფულ ნინოს ცხოვრებას.—მაგრამ აქ შეიძლება აღიძრას ასეთი კითხვა: იქნებ ლეონტი იცნობდა ნინოს ფსევდო-ეპიგრაფული ცხოვრების ტექსტს, მაგრამ მან შეგნებულად არ ისარგებლა მისი ცნობებით? ასეთი ეჭვი უსაფუძვლო იქნებოდა. უნდა ვიცოდეთ, რომ ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება თავისი საერთო მსოფლ-მხედველობით სავსებით უღგება ლეონტის თხზულების ტენდენციას. ამასთან ლეონტი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენს სწორედ ასეთი ლეგენდარული ხასიათის მოთხრობების მიმართ. და თუ კი ლეონტის დროს არსებულ იყო ამგვარი სახით დამუშავებული ნინოს ბიოგრაფია, ძნელი დასაშვებია, რომ ლეონტის არ ესარგებლნა ამ ტექსტით. ხოლო ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება, როგორც ეს დადგენილი გვაქვს სპეციალურ ნარკვევში, მე-8 საუკუნის შუა წლებს ეკუთვნის².

13. ენობრივი ნიშნები.

რა ჩვენებას იძლევა „მეფეთა ჰამბავი“-ს თარიღის შესახებ ენა ამ ძეგლისა?

როდესაც განვიხილავთ ამ ნაწარმოებებს ენას, მხედველობაში მისაღებია შემდეგი: ლეონტი მროველის თხზულება—საერო მხატვრული მწერლობის ტრადიციას წარმოგვიდგენს. ხოლო ამ ეპოქიდან, მე-8—9 საუკუნეებიდან, საერო მხატვრული მწერლობის ტრადიციის შემცველი სხვა ძეგლები, გარდა ლეონტი მროველის ამ ნაწარმოებისა და „ვახტაგ გორგასარის ჰამბავისა“, სხვა არ შენახულა, ამის გამო ჩვენ არ გვაქვს საშუალება სათანადო სისრულით გავითვალისწინოთ საერო მწერლობის ენობრივი ისტორია. მე-8—9 საუკუნეებიდან ჩვენ დრომდე მხოლოდ სასულიერო მწერლობის ძეგლებია მოღწეული. რასაკვირველია ლეონტი მროველის თხზულების ენობრივ თავისებურობათა განხილვა იმ ნორმების თანახმად, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ სასულიერო მწერლობის მიხედვით, გამოუსადეგარია; სასულიერო მწერლობა ენის საკითხებში დიდ კონსერვატულობას იჩენდა, იგი საუკუნეთა განმავლობაში უცვლელად ინახავდა ისეთ ელემენტებს, რაც ცოცხალ ენაში უკვე კარგა ხანია რაც მოისპო, ხოლო საერო მწერლობა ამ შემთხვევაში უფრო ახლო იდგა სასაუბრო ენასთან.

ამიტომ ლეონტი მროველის თხზულებაში, რომელიც აშკარად საერო მწერლობის ტრადიციას წარმოგვიდგენს, ცხადია არ არის მოსალოდნელი იმ ტიპის არქაიზმები, რომელიც ამ ეპოქის სასულიერო მწერლობის ენას ახასიათებს. და სწორედ ამის გამო ლეონტი მროველის თხზულების თარიღისათვის მნიშვნელობა ეძლევა იმ ფაქტს, რომ თუმცა ლეონტის ენა თავისუფალია სასულიერო მწერლობის ენის სქოლასტიკური იერიისა და ფსევდო-არქაიზმებისაგან, მაგრამ იგი მაინც ატარებს სიძველის ნიშნებს.

¹ იხ. ჰამბავი მეფეთა, გვ. 29.—ფსევდო-ეპიგრაფული ნინოს ცხოვრება ე. თაყაიშვილის გამოცემა, OP, II, გვ. 766.

² იხ. პ. იონკოროძე, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ეჭრნ. მნათობი, 1939 წ., № 10—11, გვ. 269—271).

აღნიშნავთ აქ რამდენიმე ლექსიკურ მაგალითს:

სტევი. „და იპყრეს მახლნი ლესულნი საწვმარსა ქვეშე სტეველსა“ (იხ. გვ. 46). — ეს სიტყვა სტევი (—აქედან სტევედი) დადასტურებულია სახარების ძველს ვერსიაში და აგრეთვე არქაულს ჰაგიოგრაფიულ ტექსტში მე-5 საუკუნისა („წამება იაკობისი“); არსებობა ამ იშვიათი სიტყვისა ცოცხალ სალიტერატურო ენაში მე-8 საუკუნის შემდეგ ძნელი წარმოსადგენია.

ჩუგლუგი (—საომარი იარაღი). — „ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუგი და გამოარღვა კარი ქუაბისა“ (გვ. 18). — „იწყეს ორთავე გუმერა ორორითა და ვერა ჰკუეთეს საჭურველსა ერთმანეთისასა: და აღმოიღეს ჩუგლუგები და იწყეს ბრძოლა ჩუგლუგებითა; და ოდეს უხეთქნიან ჩუგლუგები იგი საჭურველსა ზედა მათსა, ჰგვანდის ვმა იგი ვმასა მას უროსა მქედლისასა, რომელი ეცემის გურდემლსა“ (გვ. 29). — ეს ტერმინი „ჩუგლუგი“ ჩვენ სრულიად არ გვხვდება მე-9—11 საუკუნის ძეგლებში.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებული ჭურვილობა და საომარი იარაღები ამ ძეგლის სიძველის მაჩვენებელია.

არქაულის მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე ტერმინი „ვევი“ (ქვეყნის, მთელი მხარის მნიშვნელობით). „ვევი კახეთისა“ — ე. ო. ქვეყანა კახეთისა (გვ. 114, 116). „ვევი კლარჯეთისა“ (გვ. 114), „ვევი კავკასიანთანი“ (ე. ი. კავკასიის მთიელთა ქვეყნები — გვ. 49), „ვევი ნიზბინისა“ (გვ. 51).

განსაკუთრებით საყურადღებოა სოციალური ტერმინოლოგია. იგი თავით ბოლომდე სიძველის ნიშნებს ატარებს.

* *

ჩვენ ამბობთ დაეამთავრებთ ლეონტი მროველის ეპოქის საკითხის განხილვას სია ამგვარ ნიშნეულობათა, რომლებშიაც აღბეჭდილია ეპოქა, ჩვენ შეგვეძლო კიდევ გავვეგრძელებინა, მაგრამ აღნიშნულიც საკმაოა იმისათვის, რათა გამოვიტანოთ შემდეგი ორი დასკვნა:

1. ლეონტი მროველის „ჰამბავი მეფეთა“ დაწერილია არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის ნახევრისა.

2. ლეონტი მროველის „ჰამბავი მეფეთა“, ჩვენ მიერ გარკვეულ ფარგლებში, წარმოადგენს ერთს მთლიანსა და განუყოფელ ნაწარმოებს. ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ლეონტი მროველის თხზულება, აღებული ამ ფარგლებში, დაწერილია ერთის მონუმენტალურის სტილით, რომ ტექსტის ყველა ნაწილებში სრული იგივეობაა როგორც ფორმით, ლიტერატურული მანერით, ისე ისტორიული მეთოდით, მსოფლმხედველობითა და საერთო კონცეფციით. ხოლო აქ წარმოდგენილი განხილვა ამ ნაწარმოების სათარიღო მაჩვენებელთა ერთხელ კიდევ ადასტურებს ამ დასკვნას ტექსტის მთლიანობის შესახებ. ჩვენ ვნახეთ, რომ თითქმის ყოველი გვერდი ამ ნაწარმოებისა ატარებს ერთი და იმავე ეპოქის ბეჭედს.

«წამება არჩილისი»

ამის შემდეგ ჩვენ განვიხილავთ მეორე ლიტერატურულ ძეგლს, რომელიც დაკავშირებულია ლეონტი მროველის სახელთან: „წამება არჩილისი“.

ამ ძეგლის განხილვა ჩვენ მოგვცემს საშუალებას კიდევ უფრო მიახლოებით განვსაზღვროთ ლეონტი მროველის ცხოვრების დრო.

*

ჩვენ ზემოთ მოხსენებული გვქონდა, რომ ბიბლიოგრაფიული უწყების თანახმად, რომელიც დაცულია ქართლის-ცხოვრების კრებულში, ლეონტი მროველს დაუწერია ორი თხზულება:

1. „ჰამბავი (ცხოვრება) ქართველთა მეფეთა და პირველითგანთა მამათა და ნათესავთა“, —ის დიდი საისტორიო ნაწარმოები, რომლის შესახებ ჩვენ ზემოთ გვქონდა საუბარი;

2. მეორე პატარა ტექსტი: „წამება არჩილისი“.

ლეონტი მროველის თხზულებებს გაუვლია იოანე დეკანოზის რედაქციაში. იოანე დეკანოზი, როგორც ირკვევა, დაინტერესებული ყოფილა სპეციალურად საეკლესიო ისტორიის საკითხებით. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ ლეონტი მროველის მთავარ თხზულებაში („მეფეთა ჰამბავ“-ში) იოანე დეკანოზს ჩაუმატებია ის ნაწილი, რომელიც ქრისტიანობის გავრცელებას ეხებოდა. ამას გარდა, იოანე დეკანოზს გადაუშუშავებია აგრეთვე ეს მეორე ტექსტიც, რომელიც ინტერესს წარმოადგენდა საეკლესიო ისტორიის თვალსაზრისით: „წამება არჩილისი“.

რომ კერძოდ ეს მეორე ტექსტი—„წამება არჩილისი“ გადაუშუშავებულია იოანე დეკანოზის მიერ, ამის შესახებ დაცულია პირდაპირი ცნობა იმ ბიბლიოგრაფიულ უწყებაში, რომელსაც უკვე იცნობს მკითხველი. ეს ბიბლიოგრაფიული უწყება მოთავსებულია სწორედ „არჩილის წამების“ წინ და აქ ვკითხულობთ: „ესე არჩილის წამება... ლეონტი მროველმან აღწერა, და ახლად იოანე დეკანოზმან აღწერა“.

*

რას წარმოადგენდა ლეონტი მროველის მიერ აღწერილი „წამება არჩილისი“ და რაში გამოიხატა იოანე დეკანოზის გადაუშუშავება.

ლეონტი მროველის აღწერილი „არჩილის წამება“, როგორც ირკვევა, პატარა მოკულობის ტექსტს შეიცავდა და თავდაპირველად ქართლის-ცხოვრების კრებულში ლეონტი მროველის ეს მოკლე ტექსტი ყოფილა შეტანილი. „არჩილის წამება“-ს ბოლოში დართულია შემდეგი შენიშვნა ქართლის ცხოვრების კრებულის პირველი რედაქტორისა, რომელიც ლეონტი მროველის ამ მოკლე ტექსტს ეხება:

„წიგნი ესე წამებისა მისისა (არჩილისი) იპოვა ესრეთ სულ მცირედ აღწერილი, რომელ ჟამთა-შლილობით ჯერისაებრ ვერავის აღწერა“¹.

ხოლო „არჩილის წამება“ არსებული სახით, ე. ი. შეესებულ-გადამუშავებული იოანე დეკანოზის მიერ, შეიცავს 5 გვერდს. მასასადამე პირვანდელი ტექსტი ლეონტი მროველისა მართლაც „სულ მცირედ“ აღწერილი ყოფილა; ლეონტის ტექსტი, როგორც ირკვევა, წარმოადგენდა ეგრეთწოდებულს „სჯანაქსარს“ ანუ „მოსაქსენებელს“, რომელშიაც მოკლე უწყების სახით, ჰაგიოგრაფიული შაბლონების გარეშე, აწერილი ყოფილა არჩილის წამების ამბავი.

ფაქტიური ნაწილი „არჩილის წამებისა“, რაც, ჩანს, ლეონტი მროველის ტექსტიდან მომდინარეობს, შემდეგია:

„წამება... არჩილისი,

რომელი ესე იყო მეფე ქართველთა.

„მოვიდა კიქუმ, ძე მოჰმედისი, მოაოჯრა და შემუსრა ყოველი შენებული ქართლისა, და მიმართა შესლვად კახეთად, რათამცა მოაოჯრა და ყოველითურთ უმკვდრო ყო. და იყო შიში დიდი მეფეთა და მთავართა და ყოვლისა ერისა, და არა შემძლებელ იყვნეს წინააღგომად...“

„ხოლო წმიდამან არჩილ განიზრახა გონებასა თჳსსა სიმენითა გულისა მისისაჲთა, რათა მივიდეს და ნახოს და ითხოვოს მისგან მშჯლობა ქუეყანისა... მინდობითა ღმრთისაჲთა აღიჩნია თავისა თჳსისა და სულისა დადება საქსრად ქრისტიანეთა. აღდგა და მივიდა კიქუმის თანა, რომელსა ეწოდა ასიმ. ხოლო მან ვითარცა ცნა მისლვა მისი, მიეგება სიხარულითა და მოიკითხა დიდითა დიდებითა... შემდგომად მცირედთა დღეთა იწყო სიტყუად ლიქით. აღუთქუმიდა ნიქთა და აწუევდა დატევებასა ქრისტეს სჯულისასა და მიქცევასა სარკინოზად, ხოლო წმიდამან არჩილ ყოვლადვე არა თავს იდგა... და უბრძანა შეპყრობა მისი და შეყენება საპყრობილესა...“

„მამინ უკუე წარმოდგა წინაშე ასიმისა მთავარი ერთი გარდაბანელი, მიქცეული სარკინოზად, რომლისა მამის-ძმა მოეკლა წანართა და მკლველნი მისნი განერინნეს მშჯლობით პაპასა არჩილისასა...“.

(გარდაბანელმა მთავარმა შური იძია არჩილზე, დაასმინა არჩილ კიქუმის წინაშე და დარწმუნა არაბთა მხედართმთავარი, რომ არჩილი არ არის ნდობისა და შეწყალების ღირსი, როგორც მონაწილე არაბთა საწინააღმდეგო მოქმედებისა წარსულში. კიქუმმა ბრძანა არჩილის სიკვდილით დასჯა).

„და უბრძანა თავისა მოკუეთითა აღსრულება წმიდისა არჩილისი... განიყვანეს გარე და მოკუეთეს თავი მისი მახვლითა თთუესა მიჰრაკნისასა, რომელ არს მარტი, ოცსა მის თთჳსასა...“

„ხოლო ვითარცა აღესრულა წმიდა მოწამე არჩილ, მოვიდეს ღამესა მას გოდერძიანნი ტბელნი, მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მამეანნი, მოიპარეს გუამი წმიდისა მოწამისა არჩილისი, წარმოიღეს და შე-

¹ იხ. გვ. 215.

მურეს დიდითა პატივითა და დამარხეს ნოტკორას, მის მიერ აღშენებულსა ეკლესიასა. ხოლო ცოლმან მისმან მიუბოძა 'სოფლები მათ, რომელთა მოიღეს გუამი წმიდისა მოწამისა არჩილისი, კახეთს შინა სამკვდრებელად' ¹.

ასეთია ფაქტიური ქარგა „არჩილის წამებისა“, რაც, ჩანს, ლეონტი მროველს პირვანდელი დედნიდან მომდინარეობს. აი ეს სჯნაქსარი ანუ მოკლე „მოსაჯსენებელი“. რომელიც აღუწერია ლეონტი მროველს, შემდეგ იოანე დეკანოზს შეუესია ჰაგიოგრაფიული შაბლონის მიხედვით, როგორც ეს გვიანდროის წმიდათა ცხოვრებებში იყო მიღებული, ე. ი. ჩაურთავს დიალოგი კიჭუმ-ასიმსა და არჩილს შორის (—რომელშიაც ასიმი არწმუნებს არჩილს მიიღოს მაჰმადიანობა, რისთვისაც ჰპირდება არჩილს დიდი პატივის მინიჭებას, ხოლო არჩილი უარს ამბობს ქრისტიანობიდან განდგომაზე) და სხვა ამგვარი „შაბლონური რიტორიული აქსესუარები“ ².

როდესაც ჩვენ ვეცნობით „არჩილის წამების“ ამ ძირითად ქარგას, რომელიც ლეონტი მროველის მიერ ყოფილა აღწერილი, ჩვენ იმ დასკვნას უნდა დავადგერ, რომ ლეონტი არჩილის თანამედროვე ყოფილა, რომ ეს ძირითადიტექსტი თანამედროვის კალამს ეკუთვნის.

ჯერ ერთი, მოთხრობა შეიცავს ისეთს ფაქტიურ მასალას, ნიშანდობლივი ხასიათის ცნობებს, რაც თანამედროვეობის მაჩვენებელია; ასე, ცნობა იმის შესახებ, რომ არჩილის დამასმენელმა გარდაბანელმა მთავარმა იმის გამოუმტროო არჩილს, რომ გარდაბანელის ბიძა (მამის-ძმა) მოეკლაო წანარებს, რომლებიც მშვიდობით გადაარჩინაო არჩილის პაპამ. სხვა წყაროებიდან ჩვენ ვიცით, რომ, არჩილის ხელისუფლება მართლაც ვრცელდებოდა წანარეთზე (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).—ან მეორე ცნობა, თუ ვინ იყვნენ ის პირნი, რომელთაც ღამით მოიპარეს არჩილის გვამი („გოდერძიანი ტბელნი, მათ თანა-სხუანიცა აზნაურნი მამეანნი“). ან, კიდევ ცნობა იმის შესახებ, რომ არჩილის ცოლმა მიუბოძა ჯილდოდ არჩილის გვამის მომღებელთ მამულები კახეთში.

ხოლო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ავტორის დროის გამოსარკვევად შემდეგი დეტალი. არჩილის წამებაში ჩვენ გვხვდება გარკვეულ ეპოქაში მიღებული კალენდარული აღრიცხვა, სახელდობრ თვეების ორმაგი სახელწოდება ძველ-ქართული კალენდარისა და რომაული კალენდარის მიხედვით. (არჩილის წამება დათარიღებულია ამრიგად: „თთუესა შიჰრ აკნისასა, რომელ არს მარტი“). ასეთი ორმაგი ძველ-ქართული და რომაული სახელწოდება თვეებისა მიღებული იყო სწორედ მე-7—8 საუკუნეებში, ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული ძველ-ქართული კალენდარის თვეების სახელწოდებანი

¹ იხ. ქართლის-ცხოვრების კრებული, მარიამ დედოფლისწული. ჭარბანტი, გვ. 211—215.

² აღსანიშნავია, რომ იოანე დეკანოზს თავისი ჩანარების შედგენისას უსარგებლია-ჯუანშერის მატანეში წარმოდგენილი ანაქრონისტული ცნობებით.

საბოლოოდ გამოდის ხმარებიდან, და მათ მაგიერ საყოველთაოდ მიღებული თევების მხოლოდ რომაული სახელწოდება. ამრიგად აქ ჩვენ გვაქვს სრულიად გარკვეული ჩვენება იმის შესახებ, რომ არჩილის წამების ძირითადი ტექსტი მე-8 საუკუნეზე გვიანი დროისა არ არის¹.

*

არჩილის წამების ტექსტის განხილვას ჩვენ, მაშასადამე, მივყევართ იმ დასკვნამდე, რომ ლეონტი მროველი, არჩილ მეფის თანამედროვე ყოფილა, იგი მოსწრება არჩილის წამებას და აღუწერია „მოსაჯსენებელი“ არჩილის მარტვილობისა.

როგორც ვხედავთ, ეს ცნობა სავსებით ეთანხმება ლეონტი მროველის მთავარი თხზულების „მეფეთა ჰამბავის“ იმ თარიღს, რომელიც ჩვენ ზემოთ, ტექსტის ანალიზის საფუძველზე დავადგინეთ. „მეფეთა ჰამბავი“, როგორც გამოირკვა, ეკუთვნის დროს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრისა; ხოლო არჩილი, როგორც ეს შემდეგი მიმოხილვიდან ცხადი გახდება, მთავრობდა სწორედ ამ ხანაში, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებიდან—50-იან წლებამდე.

10

არჩილის მთავრობის ისტორიისათვის

ვინ იყო, რა დროს მთავრობდა, და როდის აწამეს არჩილი, ეს საკითხი უდღემდე არ ყოფილა სათანადოდ გაშუქებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამის გამო ჩვენ მოგვიხდება არჩილის ვინაობაზე და მისი მთავრობის ქრონოლოგიაზე უფრო დაწვრილებით შეეჩერდეთ.

არჩილი, როგორც ირკვევა, მნიშვნელოვანი ფიგურაა მე-8 საუკუნის საქართველოს ისტორიისა.

¹ დამატებით აქ საჭიროა აღვნიშნოთ კიდევ ერთი გარემოება, რაც ზემოთწარმოდგენილ დასკვნებს ეთანხმება. საქმე ის არის, რომ ზგიით ქართლის-ცხოვრების პირველი რედაქტორიც, როგორც ირკვევა, ლეონტი მროველს სთვლიდა არჩილის თანამედროვედ. რედაქტორი, როგორც მოხსენებული გვექონდა, არჩილის წამების ბოლოში ურთავს ასეთს შენიშვნას: „წიგნი ესე წამებისა მისისა (არჩილისი) იპოვა ესრეთ სულ-მცირედ აღწერილი, რომელ ქამათ-შლილობით ვერისაებრ ვერავის აღეწერა“-ო. ამრიგად, ქართლის ცხოვრების პირველ რედაქტორის ამ ცნობის თანახმად, ლეონტი მროველს (არჩილის წამების მოკლე მოსახსენებლის აღმწერელს) უცხოვრობდა „ქამათ-შლილობის“ ხანაში, როდესაც აწამეს არჩილი.

ზვენთვის ამ შემთხვევაში რასაკვირველია საინტერესო არაა, თუ რა იყო მისი ნამდვილი მიზეზი, რომ ლეონტი მროველმა არჩილის წამების ამბავი „სულ მცირედ“ აღწერა, იყო. თუ არა ეს მართლა იმით გამოწვეული, რომ „ქამათ-შლილობაში“ ხელი შეუშალა ლეონტის სალიტერატურო მუშაობაში. იქნებ ლეონტის არც კი ჰქონდა განზრახვა დაეწერა ვრცელი მოთხრობა არჩილის წამების შესახებ, არამედ ევრეთ-წოდებული „სჯნაქსარი“ (მოკლე „მოსაჯსენებელი“). აქ ჩვენი საკითხისათვის ეს არაა იმდენად საინტერესო, არამედ ის, რომ ქართლის-ცხოვრების კრებულის პირველი რედაქტორი ლეონტი მროველს არჩილის თანამედროვედ სთვლიდა.

არჩილი მე-8 საუკუნეში უქანასკნელად აცოცხლებს იბერიის („ქართლი“-ს) ერთიანი სამეფოს ტრადიციას. ხოლო არჩილის შემდეგ საბოლოოდ „დაესრულა“ იბერიის („ქართლი“-ს) ერთიანობა, და ახალ ისტორიულ ვითარებაში, რაც არაბთა მფლობელობის დროს შეიქმნა, ძველი იბერია („ქართლი“) — მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე, ნაწილდება მესხეთის, საკუთრივ ქართლისა და კახეთ-ჰერეთის ცალკე სამფლობელოებისა და თემების სახით.

აღსანიშნავია, რომ არჩილ „ქართველთა მეფის“ ტიტულს ატარებდა¹. როგორც ცნობილია, მე-6 საუკუნიდან მოკიდებული, როდესაც სპარსელებმა მოსპეს მეფობა ქართლში (იბერიაში), ვიდრე მე-9 საუკუნემდე, როდესაც არტანუჯის ბაგრატიონებმა ხელახლა მიიღეს ეს სახელწოდება „ქართველთა მეფე“, არც ერთი ქართველი მფლობელი არ ატარებდა „ქართველთა მეფის“ ტიტულს. თავისთავად ჯერ მარტო ეს გარემოება იქცევა ყურადღებას და მაჩვენებელია იმ მნიშვნელოვანი როლისა, რომელიც არჩილს მე-8 საუკუნის ისტორიაში ეკუთვნოდა.

რომელი დინასტიის წარმომადგენელი იყო არჩილი? ძველი საისტორიო ძეგლის „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობის მიხედვით არჩილი იყო „შვილთაგან ვახტანგ გორგასლისათა“, ე. ი. იბერიის ძველი დინასტიის, ფარნავაზიან-გორგასლიანთა გვარეულობის შთამომავალი (იხ. გვ. 217). „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ეს ცნობა, როგორც ირკვევა, სინამდვილეს შეეფერება².

რა დროს ეკუთვნის არჩილის მთავრობა? ვახუშტი ბატონიშვილის ქრონოლოგიით არჩილის მთავრობა მიეკუთვნება 668—718 წლებს და არჩილის წამების თარიღად 718 წელი არის მიჩნეული. სხვა ქართველი ისტორიკოსები არჩილის წამების თარიღის განსაზღვრის დროს მერყეობენ მთელი 70 წლის მანძილით: 718 წლიდან — მე-8 საუკუნის ოთხმოციან წლებამდე.

პირველწყაროების ანალიზის საფუძველზე შესაძლო ხდება საკმაო ზედმიწევნილობით დადგენილ იქმნეს არჩილის მთავრობის წლები: მე-8 საუკუნის 30-იანი წლებიდან — 50 წლებამდე (ანუ უფრო მიახლოევებით 732—759 წლები).

ჩვენ დრომდე მოღწეულა თვით არჩილის ეპოქის მე-8 საუკუნის ქართული მატრიანის უაღრესად საყურადღებო ტექსტი, რომელიც ექსცერპტულად არის ჩართული ჯუანშერის სახელით ცნობილს ქრონიკაში. ეს ძველი ექსცერპტულად დაცული ტექსტი, რომელიც ჩვენ ქვემოთ მოხსენებული გვაქვს სახელწოდებით „ჯუანშერის მატრიანის პირველწყარო“ — იწყება მურვან ომეიადის (მურვან ყრუს) ლაშქრობის აღწერილობით და მოყვანილია იმ დრომდე, როდესაც არჩილი დამკვიდრდა კახეთ-ჰერეთში³.

¹ რომ არჩილი ატარებდა „ქართველთა მეფის“ ტიტულს, ეს დასტურდება როგორც ქართლის-ცხოვრების საისტორიო ძეგლებიდან (ჯუანშერის სახელით წარწერილი მატრიანე, წამება არჩილისი), ისე „დიდი კანონი“-ს („იერუსალიმის წესისა და განჩინების“) კერსიდანაც, რომელშიაც არჩილი აგრეთვე მეფის ზედწოდებით არის მოხსენებული.

² ამას ადასტურებს თვით ონომასტიკონი: „სახელი არჩილ, და აგრეთვე სახელი არჩილის ძმისა მიძრ, — ფარნავაზიანთა დინასტიის საგვარეულო სახელებია და სხვა ძველ მფლობელ გვარეულობებში არ გვხვდება.“

³ ამ ტექსტს ჩვენ საგანგებოდ ვეხებით ცალკე ნარკვევში.

ამ ძველი ავთენტიური ტექსტის ჩვენების თანახმად არჩილ ყოფილა თანამედროვე მურვანისა. ხოლო მურვან, როგორც ეს კარგად არის ცნობილი, ხალიფას ნაცვალის თანამდებობაზე იყო კავკასიაში ხალიფა ჰიშამის დროს, 732 წლიდან ვიდრე 744 წლამდე.

არჩილი გამთავრებულა თავის ძმის მიჰრის გარდაცვალების შემდეგ, რომლის თანამდებობელიც არჩილი ყოფილა. ხოლო მიჰრ დაღუპულა მურვან-ყრუს ექსპედიციის დროს დასავლეთ საქართველოში, ე. ი. მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში. ამრიგად, არჩილის ერთპიროვნული მთავრობა იწყება მე-8 საუკუნის 30-იანი წლებიდან.

ხოლო არჩილის მთავრობა გაგრძელებულა მე-8 საუკუნის 50-იან წლებამდე, არა უგვიანეს. ეს დასტურდება მეორე ქართული საისტორიო ძეგლის „მატიანე ქართლისაჲ-ს“ ჩვენებით. „მატიანე ქართლისა“ 761 წლისათვის არჩილს უკვე გარდაცვალებულად მოიხსენიებს; ამ წელს, 761-ში, უკვე მთავრობენ არჩილის მემკვიდრენი—ჯუანშერ და იოანე.

ამ ზოგადი ქრონოლოგიური რკალის განსაზღვრის შემდეგ ჩვენ შევეცდებით, პირველწყაროების ჩვენებათა საფუძველზე, აღვადგინოთ ისტორია არჩილის მთავრობისა.

ცნობილია, თუ რა გამანადგურებელი შედეგები მოჰყვა მურვან-ყრუს ლაშქრობას კავკასიაში, რომელმაც ცეცხლითა და მახვილით გაიარა საქართველოს მიწა-წყალზე.

მურვანმა მკვიდრად განამტკიცა არაბთა მფლობელობა აღმოსავლეთ საქართველოში. მურვანმა, როგორც ირკვევა ქართული წყაროებიდან, ილაშქრა აგრეთვე დასავლეთ საქართველოშიაც. მაგრამ საბოლოოდ დასავლეთი საქართველო მაინც არაბთა გავლენის ზონის გარეშე დარჩა.

732—744 წლებში, ვიდრე მურვანი ხალიფას ნაცვალი იყო კავკასიაში, არჩილი გამაგრებულა ეგრისის (ლაზიკის) აღმოსავლეთ-სამხრეთ ნაწილში, რომელიც იბერიას (ქართლს) ეკვროდა.

ამის შემდეგ, მე-8 საუკუნის 40-იან წლებში, ხალიფატში, როგორც ცნობილია, იწყება დიდი შინაგანი აღრეულობა, რაც უფრო გვიან ომეიადების დინასტიის დამხობით დასრულდა. მურვანი, ომეიადების დინასტიის წევრი, 744 წელს, კავკასიაში 12 წელს ყოფნის შემდეგ, მიდის სირიაში და ბრძოლების შემდეგ იქერს ხალიფას ტახტს. მაგრამ მღელვარება და არეულობა ხალიფატში ამით არ დასრულებულა და თანდათან უფრო ძლიერდებოდა. ამით ისარგებლებს არჩილი და თავის ძალა-უფლებას ავრცელებს იბერიის პროვინციებზე.

ძველი ქართული მატიანე მე-8 საუკუნისა (ჯუანშერის მატიანის პირველწყარო) მოგვითხრობს:

„წარჱდა ამას შინა წელიწადი ათორმეტი (—მურვანის ყოფნისა კავკასიაში) და იწყო შენებად ქართლსა. ხოლო განრჱუნილიყო საყოფელად მცხეთა, გარდმოვიდა არჩილ ეგრისით და დაჱდა ნაციხარსა კიდრისასა“¹. ამრიგად, ეს მომხდარა მე-12 წელს მურვანის მმართველობისა

¹ გვ. 209.

კავკასიაში, ე. ი. 744 წელს.—ეს თარიღი, რომელიც დაუცავს ძველ ქართველ მემკვიდრეს (მე-12 წელი მურვანის მმართველობისა) სრულიად ზუსტად უდგება უცხო საისტორიო წყაროების თარიღს—744 წელს, როდესაც მურვანმა, 12 წლოვანი მმართველობის შემდეგ, დასტოვა კავკასია.

ამის შემდეგ არჩილი გადადის კახეთში და თავის ვაგლენას ავრცელებს მთელ კახეთ-ჰერეთზე, ვიდრე შაკიხის (ნუხის) თემამდე. მე-8 საუკუნის საისტორიო ტექსტი (ჯუანშერის მატეანის პირველწყარო) დაწვრილებით მოგვითხრობს არჩილის მიერ წარმოებული მშენებლობის შესახებ კახეთ-ჰერეთის ქვეყნებში (საძმურში—შიდა-კახეთში—სადაც არჩილი ააგებს ტაძარს; ლაკვასტის-ჯევეში—სადაც არჩილი ააგებს ციხეს; წუქეთში—ჰერეთის თემში—სადაც არჩილი ქურმუხის ხეობაში ააგებს „კასრს“, ე. ი. ციხეს; ნუხატოში, სადაც არჩილი აშენებს ციხე-ქალაქს)¹. ჰერეთის სანაპიროს შემოშტრეკების მიზნით არჩილი ავრცელებს ქრისტიანობას ნუხატოს (ნუხის) თემში².

მე-8 საუკუნის ამ მემკვიდრის (ჯუანშერის ქრონიკის პირველწყაროს) ცნობით არჩილის მფლობელობის ქვეშ თანდათან გაერთიანებულია საქართველოს ძირითადი პროვინციები,—როგორც კახეთ-ჰერეთი, ისე ქართლი (—გარდა ტფილისის მხარისა, სადაც არაბები იხდნენ), და აგრეთვე ნაწილი ეგრისისა³. არჩილის ვაგლენა ვრცელდებოდა ნუხის მხარიდან დაწყებული ვიდრე დასავლეთ საქართველომდე და ტაო-კლარჯეთამდე⁴.

არჩილის სამფლობელოს ვაგლენის ზონაში ყოფილა მოქცეული აგრეთვე ნაწილობრივ იმერ-კავკასიის მთიელებიც, კერძოდ ხუნზები, ე. ი. ავარიელები. (იმავე მე-8 საუკუნის ტექსტში, ჯუანშერის მატეანის პირველწყაროში, მოიხსენება არჩილის ვასალი აბუხუასრო „რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნზთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა“⁵).

ძირითადი ცენტრი არჩილის სამფლობელოსი ამ ხანაში ყოფილა კახეთი, სადაც არჩილს ჰქონია რეზიდენცია. (რეზიდენციის გადატანა კახეთში ცხადია იმით იყო გამოწვეული, რომ კახეთის მთიანეთი უფრო დაცულ მხარეს წარმოადგენდა, ნაკლებ მისაწვდომს ტფილისში მსხდომ არაბთათვის).

არჩილი, რომელმაც ამრიგად გააერთიანა საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი, განაახლებს ძველი ერთიანი იბერიის სახელმწიფოებრივ ტრადიციას იმითაც, რომ ლეზულობს „ქართველთა მეფის“ ტიტულს⁶.

¹ გვ. 210.

² მემკვიდრე მოგვითხრობს: „ხოლო ნუხატგლი უწინარეს იყვნეს კაცნი წარმართნი... არამედ ყრუსა (მურვანსა) მოესრა სიმრავლე იგი მათი და იძულებით მონათლნა არჩილ“.

³ რომ არჩილის მფლობელობის ქვეშ იმყოფებოდა ნაწილი ეგრისისა (ლაზიკისა), ეს ჩანს როგორც ჯუანშერის ქრონიკიდან (—ჯუანშერის მატეანის პირველწყაროდან), ისე მეორე ძველი-ქართული საისტორიო თხზულებიდან „მატიანე ქართლისაჲ“, რომელიც არჩილის მემკვიდრეებს—ჯუანშერსა და იოანეს ეხება. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობით, არჩილის სიკვდილის შემდეგ იოანე დამკვიდრებულა ეგრისში (იხ. გვ. 216, 218).

⁴ იხ. ჯუანშერის მატეანის პირველწყარო, გვ. 211.

⁵ იხ. გვ. 210.

⁶ რომ არჩილი მეფის ტიტულს ატარებდა, იხ. ამის შესახებ ზემოთ, გვ. 143.

არჩილს, ფართო მასშტაბის სახელმწიფოებრივ მშენებლობასთან ერთად, როგორც ირკვევა, ჩაუტარებია დიდი მნიშვნელობის საეკლესიო რეფორმაც.

სახელდობრ არჩილის დროს მოხდა საქართველოს სუკათალიკოზოს გამოყოფა ანტიოქიის პატრიარქატისაგან დამოუკიდებელი (ავტოკეფალური) ეკლესიის სახით. (ეს მომხდარა კონსტანტინე კოპრონიმის კეისრობისა და თეოფილექტეს პატრიარქობის დროს, ე. ი. 745—751 წლებს შორის) ¹.

ამ ფაქტს, საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის გამოცხადებას, — ცხადია ჰქონდა არა მარტოდენ ვიწრო-საეკლესიო მნიშვნელობა, არამედ ეს პირველ რიგში განსაკუთრებული მნიშვნელობის ზოგად-პოლიტიკურს ფაქტს წარმოადგენდა და საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის განმტკიცებას მოასწავებდა.

არაბებს ამ-ხანად საქართველოსათვის აღარ ეცალათ. შინაგანი არეულობა ხალიფატში დასრულდა ომეიადების დინასტიის დაცემით. მურვანი, უკანასკნელი ხალიფი ომეიანთა დინასტიიდან, მოკლულქიქმნა 750 წელს. ახლად დამკვიდრებული აბასიდების დინასტია ჯერ კიდევ ვერ იცლიდა ხალიფატის შორეულ სანაპიროზე მდებარე საქართველოსათვის.

ასეთი მდგომარეობა გაგრძელებულა დაახლოებით თხუთმეტი წელი, 744 წლიდან (—როდესაც მურვანი წავიდა საქართველოდან), ვიდრე ორმოცდაათიანი წლების ბოლომდე (ხალიფა მანსურის მეფობამდე). არაბები ისხდნენ მხოლოდ სამხრეთ-ქართლში (ტფილისის საამიროში) და კმაყოფილებოდნენ ხარკის მიღებით. ძველი ქართული მატთანე (ჯუანშერის მატთანის პირველწყარო) მოგვითხრობს:

„ჟამთა მათ დაეცადნეს სარკინოზნი შემოსლვად ქართლად, ყრუსა წარსლვითგან წელიწადსა [ი“ე?] არლარა შემოვიდეს, არამედ მიიღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან“ ².

მდგომარეობა იცვლება მეორე აბასიდი ხალიფას მანსურის მეფობაში, არაბთა ისტორიკოსი იაკუბი მოგვითხრობს, რომ ხალიფა მანსურის დროს ორგზის იყო გამოგზავნილი დამსჯელი ექსპედიციები საქართველოში. არაბული და ქართული წყაროების შეფარდებიდან ირკვევა რომ აღნიშნული ექსპედიციების გამოგზავნა მომხდარა 754—761 წლებს შორის.

(ექსპედიციები დაწყებულა არა უადრეს 754 წლისა, რადგან ამ წელს გამეფდა მანსური. ხოლო ექსპედიციები დასრულებულა 761 წელზე ადრე, რად-

¹ იხ. ფერემ მცირე. „უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისსა“ (ქრონიკები, I, გვ. 75).

² იხ. გვ. 211. აღენიშნავთ ამასთან, რომ ტექსტში დაცული სათარიღო ჩვენება დაზიანებულია. თავდაპირველად ტექსტი, ჩანს, ამრიგად იკითხვოდა: „... ყრუსა წარსლვითგან წელიწადსა ი“ე არლასა შემოვიდოდეს“. შემდეგ ეს თარიღი „ი“ე“, ანუ ასომთავრული დამწერლობით **ⴓⴗ** დაზიანებულა გვიანდელი დროის გადამწერთა ხელში როგორც **ⴓⴗ**.

რომ თავდაპირველ დედანში უნდა ყოფილიყო „ი“ე“ (ე. ი. 15 წელი), ეს დასტურდება იმ სინქრონიზიდან, რომლის შესახებაც აქვე გვაქვს საუბარი. მე-15 წელი მურვან-ყრუს წასვლითგან უდრის 759 წელს (744 + 15). ხოლო არაბთა ახალი ლაშქრობა საქართველოში როგორც ირკვევა, მართლაც ამ დროს დაწყებულა, არა უადრეს 754 წლისა და არა უგვიანეს 761-სა.

გან 761 წელს არჩილ უკვე გარდაცვლილად მოიხსენება და არჩილის ნაცვლად იბერიაში ზის არჩილის მემკვიდრე ჯუანშერი, ხოლო ეგრისში არჩილის მეორე შვილი იოანე¹.

არაბული საისტორიო წყაროს ცნობით, საქართველოში ჯერ შემოსულა დამსჯელი რაზმებით არაბთა მეფის-ნაცვალი კავკასიაში ჰასან (ალ-ჰასან კახტაბის-ძე). ჰასანის ამ ლაშქრობას იგულისხმებს ქართული წყარო „წამება არჩილისი“, როდესაც მოგვითხრობს ასიშის ლაშქრობის შესახებ საქართველოში:

„მოვიდა ჭიჭუმ, რომელსა ეწოდა ასიშ, ძე მოჰმედისი, მოაოჯრა და შემუსრა ყოველი შენებული ქართლისა, და მიმართა შესლვად კახეთად, რათამცა მოაოჯრა და ყოვლითურთ უმკვდრო ყო. და იყო შიში დიდი მეფეთა და მთავართა და ყოვლისა ერისა და არა შემძლებელ იყვნეს წინააღდგომად“².

როდესაც არაბთა ჯარი მოადგა კახეთს (არჩილის სამფლობელოს ძირითადი ცენტრი, როგორც აღვნიშნეთ, კახეთი იყო), არჩილი გამოცხადებულა არაბთა სარდლობის წინაშე, რათა როგორც გვდმოგვცემს არჩილის წამების აღმწერელი, — „ეთხოვა მშუდობა ქუეყანისა“. არჩილს, რომელიც მომსწრე იყო შურვან-ყრუს შემოსევისა, რამაც ნანგრევებად აქცია საქართველო და „გარყუნა“ ქვეყანა, კარგათ ჰქონდა გათვალისწინებული, თუ რა ძალას წარმოადგენდა არაბობა და რას ნიშნავდა არაბთა დამსჯელი რაზმების თარეში.

მაგრამ არჩილმა ვერ მიაღწია მიზანს, ვერ დაიმსახურა არაბთა ნდობა, და არჩილი არაბებმა სიკვდილით დასაჯეს.

მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრებულა. არჩილის მიერ შექმნილი სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, ჩანს, არ იყო ეფემერული, არჩილის სამეფო, ჩანს, მნიშვნელოვანს ძალას წარმოადგენდა. არაბებმა ვერ შესძლეს კახეთში შესვლა და, როგორც ირკვევა, არაბთა ეს პირველი ექსპედიცია დამარცხდა.

¹ ჯუანშერის პირველწყაროს თარიღის იმ კონიექტურის თანახმად, რაც ზემოთ აღვნიშნეთ ეს ექსპედიცია დაწყებულია 759 წელს.

² ქართულ წყაროში მოხსენებული ასიშ შესაძლოა არის იგივე არაბული წყაროების ასან (ჰასან). ასეთი გადაკეთება უცხო არაბული სახელებისა ხალხურ გამოთქმაში ჩვეულებრივი მრუდუნაა და ამის მაგალითები არა-ერთგზის არის დამოწმებული ამ ეპოქის ქართულ-სომხურ წყაროებში. მაგრამ არაა გამორიცხული ისიც, რომ ასიში იყო არა თვით ამირა ჰასან, არამედ ჰასანის ერთი მხედართმთავართაგანი, რომელიც უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ქართლ-კახეთის თემებში გაგზავნილ დამსჯელ ექსპედიციას. (ამის ექვს ადგილებს ის გარემოება, რომ ასიშს, არჩილის წამების ტექსტში, არ მიემართება ტიტული „ამირა“, არამედ უბრალოდ სახელით მოხსენება).

ამასთან დაკავშირებით საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ არაბულ და სომხურ წყაროებში. (იაკობი, ლეონტი) შემდეგ ხანაში მოხსენებულია ამირა ჰუსეინ ჰაზიმი-ძე, რომელიც ხალიფის ნაცვალად იყო კავკასიაში ხალიფ მუსას დროს და ჰარუნ-არ-რაშიდის ხალიფობის დასაწყისში, 785—786 წლებში. შესაძლოა ეს ჰუსეინ ჰაზიმი-ძე (ასიში-ძე) არის შვილი იმ ასიშისა, რომელმაც თვდათი წლით ადრე, არჩილის დროს, საქართველოში ილაშქრა. თუ მოვიგონებთ, რომ არაბთა კავკასიელი მოღვაწეები გეაროებით, ზოგჯერ მთელი თაობების მანძილზე, დაკავშირებული იყვნენ კავკასიისთან, და ერთი-და-იმავე ოჯახის წევრებს თანამიმდევრობით ეჭირათ ხალმე სამხედრო და ადმინისტრაციული თანამდებობანი კავკასიაში, გამორიცხული არ არის, რომ ამირა ჰუსეინ ჰაზიმის-ძე (ასიშის-ძე) იყვეს შვილი არჩილის წამებაში მოხსენებული ასიშისა.

არაბთა მოწინააღმდეგე ძალად არაბულ წყაროებში მოხსენებული არიან წანარები. წანარები ეს არის ზოგადი სახელწოდება კახეთ-ჰერეთის მთიელებისა (იორ-ალაზნის ზემო ხეობათა და ალაზნის გაღმა მხარის მოსახლეობისა ვიდრე ნუხბატომდე. ჯუანშერის ქრონიკაში, შესაფარდად ამ ზოგადი სახელწოდებისა „წანარნი“ იხმარება მეორე ზოგადი სახელწოდება: „მთეულნი კახეთისანი“¹. ხოლო არაბულ წყაროებში „წანარები“ ეწოდება არა მხოლოდ კახეთის მთიელებს, არამედ საერთოდ კახეთის (და აგრეთვე ქართლის მთიანეთის) მოსახლეობასაც.

არაბთა ისტორიკოსი იაკობი მოგვითხრობს: „აბუჯაფარის (მანსურის) ხალიფობის დროს წანართა (კახეთის) წინააღმდეგ გაილაშქრა თვით მმართველმა... ალ-ჰასანმა კახტაბის-ძემ, შეებრძოლა მათ, მაგრამ ვერა გააწყო რა“. ამის შემდეგ, როგორც მოგვითხრობს იგივე ისტორიკოსი იაკუბი, ჰასანმა აცნობა ხალიფას მდგომარეობის გართულება, წანართა ძლიერება, და—როგორც გადმოგვცემს იაკუბი—მათი მრავალრიცხოვანობა, რისთვისაც ითხოვდა ხალიფა საგან დამხმარე ჯარს. ხალიფამ გამოგზავნა დამხმარედ 20.000 მხედრობა ამირა ალ-ჰარასი ისმაელის-ძის სარდლობით. ალ-ჰარასი არაბთა ჯარით შევიდა კახეთში და გაიმართა სისხლისმღვრელი ომი. გადამწყვეტი ბრძოლა არაბებსა და კახეთის (წანარების) ჯარს შორის რამდენიმე დღე გაგრძელებულა და ბოლოს არაბების გამარჯვებით დასრულებულა. იაკუბის სიტყვით კახეთის (წანარების) ჯარის მხრით ამ ბრძოლაში დახოცილა 16.000 კაცი, გარდა ტყვეებისა, რომლებიც არაბებს წამოუყვანიათ. იაკუბი გადმოგვცემს, რომ გამარჯვებული ალ-ჰარასი გამოემართა ტფილისისაკენ, გზაში ამოსწყვიტა ყველა ტყვე, ხოლო არაბთა რაზმები სათარეშოდ მიუშვა კახეთის (წანარეთის) თემებზე.

ასე დასრულდა ეს უსწორო ბრძოლა.

როგორც მოვიხსენეთ, არაბთა ეს დამსჯელი ექსპედიციები და „ჟამთა-შლილობა“, რაც არჩილის წამებას მოჰყვა, მე-8 საუკუნის ორმოცდაათიანი წლების ბოლოს ეკუთვნის. ექსპედიციები დასრულებულა 761 წელზე ადრე, რადგან 761 წელს, როგორც აღვნიშნეთ, არჩილი უკვე გარდაცვლილად მოიხსენება, და მის ნაცვლად მთავრობენ არჩილის შვილები ჯუანშერ და იოანე, რომელთაგან პირველი—ჯუანშერ—კახეთის მთიანეთში გამაგრებულა, ხოლო იოანე გადასულა ეგრისში (ლაზიკაში).

*

ჩვენ ამით დავამთავრებთ განხილვას იმ საკითხებისას, რომელთა მიხედვით შესაძლო ხდება განვსაზღვროთ ეპოქა ლეონტი მროველის სალიტერატურო მოღვაწეობისა.

წარმოდგენილი მიმოხილვის შემდეგ დაგვრჩენია გავაკეთოთ საბოლოო დასკვნები:

1. ლეონტი მროველი, როგორც ირკვევა, ყოფილა თანამედროვე არჩილ მეფისა, მოსწრებია იმ „ჟამთა-შლილობას“, როდესაც აწამეს არჩილი, და აღუწერია არჩილის წამების „სვინაქსარი“ („მოსახსენებელი“).

¹ იბ. ჯუანშერის ქრონიკა, გვ. 186.

2. არჩილ მეფე, როგორც გამოირკვა, აწამეს მე-8 საუკუნის 50-იან წლებში და ლეონტი მროველის ეს სვინაქსარი-მოსახსენებელი ამ თარიღის ახლო ხანებში არის დაწერილი.

3. რაც შეეხება ლეონტი მროველის მთავარ თხზულებას, „ჰამბავი მეფეთა“, იგი, როგორც ირკვევა, დაწერილია უფრო ადრე. რეალები, რომლებიც დატულია ამ ნაწარმოებში, და რის შესახებაც ზემოთ გვქონდა დაწერილებით საუბარი, გვიჩვენებენ, რომ „ჰამბავი მეფეთა“ ეკუთვნის დროს არა უგვიანეს მე-8 საუკუნის პირველი ნახევრისა. ჩვენ შესაძლოდ მიგვაჩნია ეს თარიღი კიდევ უფრო მეტის მიახლოვებით განვსაზღვროთ, და ლეონტი მროველის „ჰამბავი მეფეთა“ მრეკუთვნოთ დროს მე-8 საუკუნის 30-იან წლებამდე (იხ. ამის შესახებ ზემოთ, განსაკუთრებით გვ. 127, 129—130).

11

„მეფეთა ჰამბავის“ ზამხტის დაგოლოება

„მეფეთა ჰამბავის“ ტექსტის შესახებ აქ საჭიროა დასასრულ შევხებით კიდევ ერთ კითხვასაც, სახელდობრ—თუ რა დრომდე იყო მოყვანილი თავდაპირველად ლეონტი მროველის თხზულება.

ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი „მეფეთა ჰამბავისა“ დასრულებულია მე-5 საუკუნის ოციანი წლებით. ხოლო ლეონტი მროველი, როგორც გამოირკვა, მე-8 საუკუნის მწერალია. ამიტომ უნებლიეთ იბადება კითხვა, თუ რად არის შეწყვეტილი „მეფეთა ჰამბავი“ მე-5 საუკუნეზე. საქმე ის არის, რომ ავტორს ეს თხზულება ფართო მასშტაბით აქვს განზრახული, მას აწერილი აქვს საქართველოს ისტორია მთელი თავისი მოცულობით, იწყება იგი მითიური ბიბლიური ხანიდან და შემდეგ ავტორი, გადმოდის რა ისტორიულ ხანაში, მოჰყავს თავისი მოთხრობა განუწყვეტელი ხაზით მე-5 საუკუნის მიჯნამდე; ხოლო რით უნდა აიხსნას, რომ მას აღუწერლად დაუტოვებია სწორედ მისი უახლოესი დრო მე-5 საუკუნიდან მე-8—საუკუნემდე? რომ ლეონტი ახლო დროის ისტორიითაც იყო დაინტერესებული, სჩანს თუნდაც იქედან, რომ მას აღუწერია მოსახსენებელი არჩილის შარტვილობისა, ე. ი. მე-8 საუკუნის ნახევრის ამბავი. ამიტომ უნებლიეთ იბადება ეჭვი, ხომ არ აკლია „მეფეთა ჰამბავის“ ბოლო, სადაც აწერილი იქნებოდა საქართველოს ისტორია მე-5—8 საუკუნეთა.

ეს ეჭვი კიდევ უფრო ძლიერდება, როდესაც ვეცნობით „მეფეთა ჰამბავი“ არსებულ დაბოლოებას. უნდა ვიცოდეთ, რომ ლეონტი მროველი არ არის უბრალო მეპატიანე, არამედ მწერალი-ისტორიკოსი, რომელსაც გარკვეული შეხედულება აქვს შემუშავებული საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის შესახებ, მას თავის ისტორიაში დატული აქვს გარკვეული არქიტექტონიკა საქართველოს ისტორიის პერიოდებად დაყოფასთან შეფარდებით. და ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თუკი ავტორს არ ჰქონდა განზრახვა მოეყვანა „მეფეთა ჰამბავი“ თავის დრომდე, იგი ასეთ შემთხვევაში დაასრულებდა თავის მოთხრობას რაიმე ეპოქალურ საზღვართან. ხოლო „მეფეთა ჰამბავის“ არსებული დაბოლოება არაფერს ამის მსგავსს არ შეიცავს. მოთხრობა აქ მექანიკურად სწყდება მირდატ მეფის ტყვედ წაყვანით.—ისტორიულ მოთხრობას აკლია შინაგანი დასრულება.

და მართლაც ერთი ადგილი „მეფეთა ჰამბავისა“ ჩვენ გვიჩვენებს, რომ ამ თხზულებას აკლია ბოლო. ლეონტი მროველი თავისი თხზულების პირველ თავში ეხება კავკასიელ ტომთა წარმოშობის საკითხს; ხოლო მეორე თავიდან იგი იწყებს საკუთრივ საქართველოს ისტორიის აღწერას და შესავალში ამბობს: „ხოლო აქათგან ვიწყო ჰამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა ვიდრე დღეთა ჩუენთამდე“ (იხ. გვ. 5). ამის მიხედვით ლეონტი მროველს განზრახული ჰქონია მოეყვანა თავისი მოთხრობა „ვიდრე დღეთა ჩუენთამდე“, ე. ი. მე-8 საუკუნემდე.

როგორღა ავხსნათ, რომ თხზულება არსებული სახით მე-5 საუკუნეზე სწყდება? ეს რასაკვირველია შესაძლოა ბევრნაირად აიხსნას. შესაძლოა ლეონტის დაუწერელი დარჩა უკანასკნელი ნაწილი თავისი შრომისა. მაგრამ მეორე გარემოებაც არის დასაშვები.

საქმე ის არის, რომ ლეონტი მროველის თხზულება არ მოღწეულა ჩვენ დრომდე ცალკე ხელნაწერის სახით, არამედ იგი დაცულია მხოლოდ ქართლის-ცხოვრების კრებულში. ხოლო ქართლის-ცხოვრების კრებული შედგენილია ქრესტომატიის წესით. კრებულის შედგენისას მიზნად დაუსახავთ მოეცათ საქართველოს ისტორია მთლიანი გაბმული სახით და შეურჩევიათ ტექსტები სხვადასხვა ისტორიკოსებიდან: გარკვეული ეპოქა წარმოდგენილია ერთი ისტორიკოსის თხზულებით, მომდევნო ეპოქა მეორე ისტორიკოსის თხზულებით და ასე შემდეგ. ხოლო როდესაც ერთი საისტორიო თხზულების ბოლო ეხებოდა იმავე საკითხს, რასაც მეორე საისტორიო თხზულების დასაწყისი (ან მეორე საისტორიო თხზულება მთლიანად), ასეთ შემთხვევაში, განმეორების თავიდან ასაცილებლად, აღარ შეუტანიათ შეხვედრილი ტექსტები, თვითეული ეპოქის შესახებ მხოლოდ ერთი ტექსტი დაუტოვებიათ. ამის გამო შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ასევე მოქცეულან ლეონტი მროველის თხზულების მიმართაც. ქართლის-ცხოვრების კრებულში შეუტანიათ ძირითადი ნაწილი ლეონტის თხზულებისა ვიდრე მე-5 საუკუნემდე, ხოლო მომდევნო ეპოქა ქართლის-ცხოვრების კრებულში წარმოდგენილია უკვე სხვა ისტორიკოსთა თხზულებებით: ასე, მე-5 საუკუნე წარმოდგენილია ძეგლით: „ჰამბავი (ცხოვრება) ვახტანგ გორგასარისა“; მე-6—8 საუკუნეები წარმოდგენილია მატიანით, რომელიც ჯუანშერის სახელით არის წარწერილი; ეპოქა მე-8 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე წარმოდგენილი საისტორიო ძეგლით „მატიანე ქართლისაჲ“, და ასე შემდეგ. ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ლეონტი მროველის თხზულების ბოლო (თუკი, რასაკვირველია, ავტორს თავისი თხზულება დაუმთავრებელი არ დარჩა), ეს ბოლო—რომელიც იმავე მე-5—8 საუკუნეებს ეხებოდა—დაიკარგა იმის გამო, რომ იგი არ მოხვდა ქართლის-ცხოვრების კრებულში.

„მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ლეონტი მროველის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები არ შენახულა. მხოლოდ მისი ზედწოდება „მროველი“ გვაძლევს

საშუალებას დაეცვენათ, რომ იგი იყო ქართლიდან, რუსიდან. (ზედწოდება „მროველი“, ნაწარმოებია გეოგრაფიული პუნქტის სახელიდან: „რუსი“).

ლეონტის ამ ზედწოდების—„მროველი“-ს—მიხედვით ჩვეულებრივ ჰფიქრობენ, რომ ლეონტი სასულიერო პირი, „მროველი“ ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო. ეს აზრი პირველად გამოსთქვა მე-12—13 საუკუნის ერთმა ქართველმა მწერალმა (არჩილის მეტაფრასის ავტორმა)¹, და ეს შეხედულება გავრცელებულია დღესაც.

მაგრამ ბევრი რამ საეჭვოდ ხდის იმას, რომ ლეონტი, ავტორი „მეფეთა ჰამბავი“-სა, სასულიერო პირი იყოს.

პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ თითონ ეს სახელწოდება „მროველი“ თავისთავად სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ლეონტი უთუოდ ეპისკოპოსი ყოფილიყო. ადგილის მიხედვით ნაწარმოებს სახელს ატარებდნენ როგორც ეპისკოპოსნი, სასულიერო პირნი, ისე საერო პირები, მფლობელთა გვარეულობანი (როგორც, მაგალითად, რუსთველი ეპისკოპოსი, და პოეტი შოთა რუსთველი, ფრისკაცი, რუსთავის მფლობელი).

პირიქით, რომ ზედწოდება „მროველი“ არ უნდა აღნიშნავდეს ამ შემთხვევაში ეპისკოპოსს, ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი. ძველ-ქართულ ტექსტებში როცა ეპისკოპოსის ტიტულს თან ახლავს ადგილის მიხედვით ნაწარმოები სახელი, აქ ჩვეულებრივ ემატება ხოლმე თვით სიტყვა „ეპისკოპოსი“. იტყოდნენ: „მროველი ეპისკოპოსი“, და არა „მროველი“.

მართალია, მე-11 საუკუნიდან მოკიდებული ასეთი წესი ირღვევებ, და ადგილის სახელს ზოგჯერ ემატება ეს სიტყვა „ეპისკოპოსი“, ზოგჯერ კი არა; მაგრამ ძველ-ქართულ ძეგლებში მე-7—8 საუკუნეებიდან მოკიდებული ვიდრე მე-11 საუკუნემდე (ე. ი. სწორედ იმ ეპოქაში, როდესაც სცხოვრობდა ლეონტი მროველი) ადგილის სახელს ჩვეულებრივ ყოველთვის ემატება, ხოლმე ეს სიტყვა „ეპისკოპოსი“.

ასე, მაგ., გრიგოლ ხანძთელის ცხობრებაში; აქ ვკითხულობთ: „სტეფანე მტბევარი ეპისკოპოსი“, „ეფრემ მაწყურელი ეპისკოპოსი“, „ზაქარია ანჩელი ეპისკოპოსი“, „ეზრა ანჩელი მამათმთავარი“, „ერუშნელი ეპისკოპოსი“ (იხ. გვ. ლა, მე, ნგ, გა, თ).

ასევეა საკუთრივ საისტორიო თხზულებებშიაც:

ჯუანშერის სახელით წარწერილს მატიანეში: „აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსი, რომელმან მოაქციენა უმრავლესნი მთელნი“ (გვ. 197; შეად. თვით „მეფეთა ჰამბავის“ ტექსტი: „აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსი“, გვ. 107).

სუმბატ დავითის-ძის მატიანეში: „ალაშენა სიმაგრე საბა მტბევარ ეპისკოპოსიან... და შევიდეს მას შინა თვით საბა მტბევარი ეპისკოპოსი და ეზრა ანჩელი ეპისკოპოსი“ (გვ. 360).

¹ იხ. შესწავა და წამება არჩილისი (მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ქართული მწერლობა, I, 258).

საისტორიო ძეგლში—„მატიანე ქართლისაჲ“: „შეიპყრეს წმიდაჲ გობრონ.. რომლისა წამებაჲ ერცელად აღწერა.. სტეფანე მტბევარმან ეპისკოპოსმან“ (გვ. 227).

ძველ-ქართული ეპისტოლოგრაფიის ძეგლებში:

„მიწერილი დაჩისი მროველ ეპისკოპოსისა ანტონისა“; „მიწერილი დაჩისი სტეფანესა ნეტარისა მტბევრელ ეპისკოპოსისა“ (იხ. შატბერდის კრებული), და სხვანი.

გადავიკითხოთ ამის შემდეგ ის ერთად-ერთი პირველადი ბიბლიოგრაფიული ცნობა, რომელიც ჩვენ ლეონტის შესახებ მოგვეპოვება. აქ ნათქვამია: „არჩილის წამება და მეფეთა ცხობება... ლეონტი მროველმან აღწერა, და ახლად იოანე დეკანოზმან აღწერა“. ამ ტექსტის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ლეონტი არ უნდა ყოფილიყო ეპისკოპოსი; ჯერ ერთი, მას არ მიემართება ტიტული ეპისკოპოსისა, რაც, როგორც ვნახეთ, მიღებული წესია ამ ეპოქის ძეგლებში (ეწოდება არა „მროველი ეპისკოპოსი“, არამედ „მროველი“); და ამას გარდა უცნაურია, თუკი ლეონტი მართლა ეპისკოპოსი ყოფილიყო, როგორ მოხდა, რომ ამ უწყების ავტორმა საჭიროდ დაინახა აღნიშნა იოანეს სასულიერო ხარისხი დეკანოზობა, ხოლო ის კი აღარ მოიხსენა, რომ ლეონტი ეპისკოპოსი იყო.

ეს რაც შეეხება ბიბლიოგრაფიული უწყების ტექსტის ინტერპრეტაციას.

ხოლო დამოკიდებულად ამისგან, გადავიტოვოთ თვით ლეონტის თხზულებისა „მეფეთა ჰამბავი“-სა აგრეთვე იმას გვაფიქრებინებს, რომ ავტორი საერო პირი უნდა ყოფილიყო. მისი თხზულება გამსჭვალულია საერო მსოფლმხედველობით. „ჰამბავი მეფეთა“ დაწერილია საერო ხასიათის საგმირო-ეპიკურ თხზულებათა გავლენის ქვეშ და მას არ ეტყობა გავლენა საეკლესიო მწერლობის ტრადიციებისა. ავტორს, ჩანს, უფრო გულდასმით ჰქონია გადაკითხული ირანული ნაციონალური ეპოსი „ხვატაჲ-ნამავი“ და საგმირო-ეპიკური რომანები, ვიდრე საეკლესიო წიგნები. ამასთან ოითონ ენაც ლეონტი მროველის თხზულელსა დაშორებულია სასულიერო მწერლობის ენობრივ ნორმებსა და ხასიათს, აქ დატულია საერო მხატვრული მწერლობის ენის თავისუფალი წყობა, აცილებული სასულიერო მწერლობის ენის სქოლასტიკურ იერს.

ყოველივე აღნიშნულის მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ ლეონტი მროველი ერის-კაცი უნდა ყოფილიყო, ალბათ რუისის მფლობელი, საიდანაც მას მიუღია სახელწოდება „მროველი“.

რასაკვირველია, არაა ისიც გამორიცხული, რომ ლეონტი მოხუცების ეამს ბერად შემდგარიყო და შემდეგ ეპისკოპოსობაც მიეღო. მაგრამ ყოველ შემთხვევაში—როდესაც ლეონტი მროველი სწერდა თავის მთავარ თხზულებას „ჰამბავი მეფეთა“—უფრო ის არის საფიქრებელი, რომ ლეონტი მროველი ამ დროს ჯერ კიდევ ერისკაცი იყო, წევრი იმ საერო ფეოდალური საზოგადოებისა, რომლის იდეებისა და მსოფლმხედველობის გამომსახველი არის ჩვენი მწერალი თავის ისტორიულ-ლიტერატურულ წარმოებში.

РАСТИТЕЛЬНЫЕ ОСТАТКИ ИЗ ГРОБНИЦЫ ПИТИАХША АСПАВРУКА в АРМАЗИ

(Материалы к познанию истории древесной флоры Закавказья в антропогене)
Сообщение третье¹

В конце октября месяца прошлого года ныне покойным академиком Иваном Александровичем Джавахишвили нам были переданы некоторые растительные остатки, найденные в гробнице питиахша Аспаврука в Армази (III-й век нашей эры).

Всего нами было получено 12 образцов:

1. (47/I)²—8 истлевших кусочков дерева, темно-коричневого цвета, от ножки ложа.

2. (47/II)—8 истлевших кусочков дерева, коричневого цвета, от ножки ложа.

3. (47/III)—трухлявый кусочек дерева, размером 2,1 × 2,2 см темно-коричневого цвета от ножки ложа.

4. (47/IV)—земля, древесный тлен и маленькие истлевшие кусочки дерева из рельефно-орнаментированной серебряной обкладки ножки ложа.

5. (46)—истлевшие кусочки дерева оранжевого цвета от ножен (или обкладки) железного оружия (меча).

6. (46)—небольшой кусок (1,8 × 1,2 × 0,9 см) неопределенной формы, бурого цвета от ножен (или обкладки) железного оружия (меча).

7. (48)—два истлевших кусочка дерева, один светлый, другой темный, из коробки с древесными остатками и кусками серебра и железа.

8. (59)—небольшой кусок (1,0 × 0,9) желтовато-розового цвета от ножен железного ножа.

9. (44)—куски дерева (размером 3 × 2,2 и 2,1 × 1,4 см) найденные на серебряном блюде.

¹ Сообщение второе см. „Сообщения Груз. Филиала АН СССР“, т. 1, № 5.

² Номера инвентарной описи Музея Грузии.

10. (55)—земля из серебряного сосуда с двумя ручками; в земле—остатки совершенно истлевшего дерева, кусочки истлевшей ткани, золотые нити, личинки насекомых, кусочки костей и семена.

11. (54)—земля из маленького сосуда с двумя ручками; в песке безформенные органические остатки.

12. (41)—земля из золотой обкладки меча; в земле различные органические остатки: остатки семян, жилки листьев и т. д., осколки зеленого стекла.

Весь переданный древесный материал был в очень плохой сохранности; отчасти это следует приписать тому, что он находился в серебряных или золотых обкладках, не дающих окислов и, следовательно, не консервирующих материал в противоположность деревянным изделиям, заключенным в бронзу.

Изготовление шлифов, достаточно удовлетворительных для микроскопического определения, представило большие трудности, которые были преодолены только частично; тем не менее удалось, с той или иной степенью достоверности, определить все полученные образцы.

Ножки от ложа (№№ 1—43), на котором находился труп питиахша Аспаврука, были исследованы в первую очередь. Все они оказались изготовленными из древесины одной породы, микроскопическую характеристику которой приводим ниже.

Древесина рассеянососудистая, хотя сосуды отчетливо преобладают у весенней границы годичного слоя, значительно превосходя по размерам и количеству сосуды поздней древесины; число и размер сосудов, по направлению к поздней границе годичного слоя, уменьшаются постепенно. Просветы сосудов вытянуты в радиальном направлении и собраны в цепочки по 2—3 и более. Тангентальный диаметр просветов 150—200 μ („средний“, по стандартной терминологии). Перфорации сосудов повидимому простые. Поровность сосудов ни разу не могла быть рассмотрена.

Древесные волокна тонкостенны (если не предположить, что вся вторичная оболочка истлела). Лучи обычно одно-двух-трехрядные, реже четырехрядные; при встрече с сосудами несколько изгибающиеся. На тангентальном срезе лучи отчетливо однородные, невысокие (в среднем 12—14 клеток в высоту). На радиальном срезе крайние клетки луча несколько менее вытянуты в радиальном направлении чем внутренние клетки. Древесная паренхима (совершенно не различимая на поперечном срезе) на тангентальных и радиальных срезах обильная, метатрахеальная (в виде тонких полосок, расположенных параллельно границе годичного слоя) и вазикентричная.

Описанное строение позволяет отнести исследованную древесину к ореху — *Juglans regia* L., хотя строение некоторых образцов (3—47/III) и не вполне характерно для этой породы.

Микроскопическое исследование показывает что, хотя все четыре ножки и были бесспорно изготовлены из одной породы, тем не менее материалом служил, повидимому, не один кусок дерева, а два или даже три различных куска, может быть от разных деревьев. Рост дерева, там где состояние материала позволяет это установить, хороший—годичный прирост размером в 1 см или даже более.

Куски дерева, найденные в серебряном блюде (№ 9—44) оказались также остатками ореховой древесины *Juglans regia* L. По указанию археолога А. Н. Каландадзе, эти обломки дерева вероятно попали на блюдо из обкладки ножи при вскрытии погребения.

Из коробки с различными деревянными, железными и серебряными фрагментами (№ 7—48), нами было исследовано два куска дерева, относящихся к двум разным породам.

Первый кусок без труда определяется, подобно предыдущим—как ореховая древесина.

Второй кусок (находившийся в исключительно плохой сохранности) показал при микроскопическом исследовании следующее строение:

Древесина рассеяннососудистая, диаметр просветов довольно малый (приблизительно 60 м); просветы большей частью одиночные, иногда собраны по два (в радиальном направлении). Лучи двух- и трех(?)рядные, на тангентальном срезе неясные; краевые клетки многорядных и однорядных лучей стоячие. Перфорации, по видимому, простые—*Mespilus germanica* L.?

Общий тип структуры очень напоминает структуру розоцветных; наличие стоячих клеток по краям лучей в этом семействе характерно (вместе с другими признаками, отмеченными в исследованном куске) только для мушмулы—*ზღმბრტლა*—*Mespilus germanica* L. Состояние материала, не позволяющее получить удовлетворительные препараты, не дает возможности определить породу с полной достоверностью. Поэтому определение даем со знаком вопроса.

Истлевшие кусочки дерева из дожен железного оружия (5—46), были также исследованы под микроскопом.

Древесина рассеяннососудистая, сосуды разбросаны в годичном кольце в беспорядке, только незначительно уменьшаясь в величину и количестве по направлению к поздней границе годичного слоя. Просветы сосудов в группах или дупочках, реже одиночно.

Тангентальный диаметр просветов сосудов довольно малый, перфорации простые (?). Сосуды с отчетливо выраженными спиральными утолщениями. Древесные волокна с крупными полостями. Лучи одно-двух и трехрядные—*Tilia* sp.

Описанное строение вполне характерно для липы—*ცეცხვი*—*Tilia* sp. (различные кавказские виды липы по строению древесины нами не различаются).

Куски неопределенной формы от ножен меча (6—46) и кинжала (8—59) оказались неорганического происхождения и представляют собой, по видимому, в одном случае проржавевшее железо (6—46) и в другом—песчанник.

Анализ земли из серебряных сосудов (10—55 и 11—54) показал значительную бедность ее растительными остатками: совершенно истлевшие остатки дерева, не поддающиеся определению, кусочек ткани, по видимому, растительного происхождения, обломки семян (по определению проф. Д. И. Сосновского—семена *Celtis* sp.—каркаса—*ჰეკე*).

также как и ракушки¹ и золотые нити—все это следы предметов, случайно попавших в сосуд, или в течение веков, прошедших с момента захоронения или же в момент раскопок от ближайших предметов.

Таким же случайным представляется и состав песка (земли), в котором находились все перечисленные остатки.

Минералогический анализ, любезно произведенный по нашей просьбе канд. геол. наук Т. Г. Казахишвили, показал наличие в нем целого ряда минералов—кварца, лимонитизированного биотита, хлорита, мусковита, амфибола, полевого шпата, апатита, лимонита, оглинившегося плагиоклаза и магнетита, глинисто-лимонитовых масс и т. д. Эти минералы попали в сосуд из земли, главным образом с глыб песчанника, из которых было сложено погребение.

Бесформенные органические вещества, находящиеся в сосудах, в значительной степени минерализованы и судить об их происхождении мы не имеем возможности.

На содержимое сосудов указывает с некоторой вероятностью только нахождение в них ложнокоченов мух, что позволяет предположить, что в момент захоронения сосуда были наполнены пищей, вероятнее всего мясной.

Растительные остатки, обнаруженные в земле, взятой из золотой обкладки кинжала (№ 12—1)—семена *Celtis*, жилки истлевших листьев также повидимому случайного происхождения.

Таковы результаты анализа некоторых растительных (и отчасти зоологических) остатков, найденных в Армази.

В ботанико-географическом отношении эти данные не представляются неожиданными. Липа, мушмула и каркас и поныне являются обитателями облесенных склонов, окружающих Армазское ущелье и присутствие их в могильнике вполне закономерно. Интересным является обнаружение деревянных изделий из ореха. *Juglans regia* L., по общему мнению всех ботаников², является на Кавказе породой одичавшей, завезенной к нам повидимому из Ирана. Хотя не исключена возможность, что древесина для изготовления погребального ложа была привезена издалека, все же это предположение представляется мало вероятным. Гораздо более естественно предположить, что ножки ложа были сделаны из дерева, растущего на месте, в той же стране. В таком случае, срок интродукции к нам ореха датируется не ближе чем III-им веком нашей

¹ Определение зоологического материала любезно произвел проф. А. А. Садовский (Зоосектор Груз. Филыала АН). Одна из ракушек принадлежит к *Helicidae*, другую определить пока не удалось.

² См. А. А. Гроссгейм, „Реликты восточного Закавказья“. Баку, 1940.

эры, когда были, следовательно, известны не только пищевые свойства его плодов, но и превосходное качество древесины.

Нахождение остатков древесины липы в ножках меча вполне естественно. До наших дней кустари-оружейники Закавказья употребляют древесину липы для этих целей. Условия сохранения остатков древесины мушмулы таковы, что назначение этой породы в нашем материале представляется неясным. Однако, мушмула довольно часто используется в крестьянском быту для различных столярных работ. Вероятно и здесь кусок древесины мушмулы—это остаток какого-нибудь изделия.

LES RESTES VÉGÉTAUX TROUVÉS DANS LE SÉPULCRE DU PYTHYAKHCHE ASPAVRUK à ARMAZI

[Matériaux pour l'histoire de la flore forestière de la Transcaucasie durant l'anthropogène.
Communication 3-ème *

Par ANDRÉ A. YATSENKO-KHMÉLEVSKÝ et GALINA V. KANDELAKI

Les auteurs ont étudié les restes végétaux trouvés dans le sépulcre du pythyakhche Aspavruk [III siècle de notre ère].

Ont été analysés les morceaux de bois, provenant des pieds du lit funéraire, le bois tiré de la gaine de l'arme en fer [le glaive?], de la gaine du poignard et les restes contenus dans la vaisselle d'argent, trouvée dans le tombeau.

L'analyse microscopique a montré la présence du bois de noyer [Juglans regia L.], du tilleul [Tilia sp.] et du bois d'une Rosacée, que nous déterminons comme le mérlier—*Mespilus germanica* L.? Dans la vaisselle d'argent ont été reconnus les fruits déformés de *Celtis* sp.

Les trois essences forestières dernières [Tilia sp., *Mespilus germanica* L. et *Celtis* sp.] sont très répandues dans les environs d'Armazi et leur présence dans le sépulcre est tout à fait naturelle. La trouvaille du bois de noyer est intéressante, car les botanistes sont d'accord à affirmer que le noyer [Juglans regia L.] est une essence introduite au Caucase dans les temps historiques. Notre étude montre donc que l'introduction de cette plante date, au moins, du III. siècle de notre ère.

* Communication seconde v. dans «Сообщения Груз. Филиала АН», т. I, № 5.

ლ. მუსხელიშვილი

უკანგორის ისტორიული ნაშთები¹

დამბლუტის წყალი, რომელზედაც უკანგორი მდებარეობს, ლუქსემბურგის რაიონში, ლოქის მთაში გამოდის და მარჯენიდან ერთვის მაშავერს კაზრეთისა და ბალიქის ხეობებს ზემოთ. დამბლუტის ხევის შესართავს უკანგორი დაშორებულია შეიდიოდე კილომეტრით. მე გორუნჯუკიდან მომიხდა უკანგორში ასვლა². აქ მანძილი სულ მცირეა, 4—5 კილომეტრს არ აღემატება.

დამბლუტის ხეობა ჯერ ისევ-ისე თითქმის სრულებით უკაცრიელია. უკანგორამდე მთების კალთები შემოსილია ხშირი ფოთლოვანი ტყით. სახნავი მიწები უჭირავთ გორუნჯუკლებს, რომლებმაც დიდი ხანი არ არის რაც ტყე გაჰკათეს მდინარის გასწვრივ. უკანგორში ამ რამდენიმე წლის წინათ დასახლებულა ვარდისუბნიდან გამოსული გლეხობა (17 კომლი). სოფლის ზემოთ ამათ მცირე სახნავი მიწები აქვთ. არის ვენახებიც. მერმე იწყება უფრო ხშირი და უღრანი ტყე და ვიდრე თათრებით დასახლებულ ჯანდარამდე მოსახლეობა აღარაა.

ვახუშტის რუკა ამ ხეობაში უჩვენებს, უკანგორს გარდა, რამდენსამე დასახლებულ ადგილს (ვანი, კრკონი, ტანძია და სხვ.), რომლებიც დღეს ადგილობრივ აღარ ახსოვთ. ნაშთების მიხედვით ცხადია, რომ მოსახლეობა აქ, ყოველ შემთხვევაში უკანგორამდე, ოდესღაც მჭიდრო უნდა ყოფილიყო. ამასთან, აქ ძველთა-ძველი ნაშთები ჩანს. ზოგიერთი ადგილების სახელები, რომლებიც ადგილობრივ მკვიდრთ ახსოვთ, უთუოდ ძველი გადმონაცემია, ზოგი კი შეიძლება ახლად შერქმეული იყოს.

გორუნჯუკიდან დაახლ. 1,5 კმ-ის მანძილზე დამბლუტის ხევს მარცხნიდან ერთვის მალაროს ხევი, რომლის ზემოთ მარაბდის ნანგრევები მდებარეობს³. აქ ჩანს ნასოფლარი (ქვის საძირკვლების ნაშთები), რომლის ერთნავეიანი მცირე ეკლესია, ნაგები უბრალო ქვით ქვიტირზე (თლილი ქვა

¹ თავი ხელნაწერი შრომიდან: „არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ხეობაში“.

² 1937 წ.; შემდეგ იქ იყვნენ არქიტექტორები ც. გაბაშვილი და რ. მეფრისა-შვილი, რომლებმაც ძველი გაზამეს.

³ 1721 წლ. ხალხ. აღწ. დავთარში რომ მე-179 გვერდზე მარაბდა იხსენიება, სწოვრედ ეს შეიძლება იყოს, რადგან იგი ჩატანილია ბოსლების და დამბლუტის გვერდით, როგორც „დბანისის ხეობაში“ მდებარე (შდრ. იქვე, გვ. 335, საცა იგივე სოფელი უკვე ვანისა და წყნეთის გვერდით გვხვდება).

მხოლოდ კუთხეებშია ნახმარი), საინტერესოა იმით, რომ შიგ ბოლნური მედალიონიანი ქვა გდია, უფრო ნიშანი ამ ნასახლარის დიდი სიძველისა. კიდევ ორიოდ კილომეტრით უფრო ზევით დამბლუტის წყალს მარცხნიდანვე ერთვის რიყის ხევი, რომლის ცოტა ზემოთ მარჯვნიდან, ე. ი. აღმოსავლეთიდან ჩამოდის წოწოლაველის ხევი. მის ზემოთ დგას ერთნაივანი მცირე ეკლესიის ნანგრევი კვრინჩხიანისა, რომელიც მე არ მინახავს. ცოტა უფრო ზემოთ დამბლუტის წყალს მარჯვნიდან ერთვის კაზრეთის ხევი¹. აქედან უკანგორამდე დაახლოვ. 1 კმ-ია. მთელ ამ ადგილს კაკლიანს ეძახიან ნიგვზის ხის სიმრავლის გამო. კაკლიანის თავში, დამბლუტის წყლის მარცხენა ნაპირას დგას უკანგორი. უკანგორს ზემოთ ტყეში უზვენებენ რაღაც ძველ მადნებს და საყდრის ნანგრევს, რომელსაც წიწვიანს უწოდებენ და რომელიც, ვითომ, საინტერესო „დაწერილ“ ქვებს უნდა შეიცავდეს.

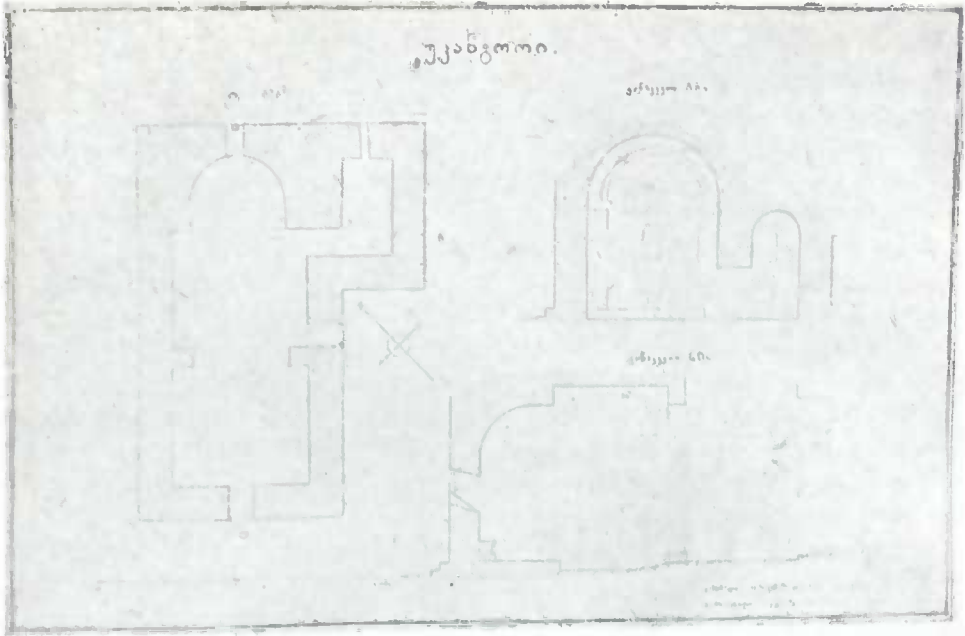
უკანგორში ორი ეკლესია ყოფილა. ერთი, წყლის მარცხენა ნაპირას, სრულებით დაუნგრევიათ და მისი ქვა აბანოს ასაშენებლად გამოუყენებიათ. ოქროს მძიებლებს, რომლებიც უკანასკნელ დროს რამდენიმე წლის განმავლობაში რეცხავდნენ აქ ოქროს ქვიშას, რომელიც მცირედ ჩამოაქვს დამბლუტის წყალს. შენობის დანგრევისას თვალს მოეფარა ერთი წარწერიანი ქვა, რომელიც, ადგილობრივთა მოთხრობის მიხედვით, მეტად საინტერესო იქნებოდა. მით უმეტეს, რომ, როგორც ვნახავთ, ეს შენობა ძალიან ძველი უნდა ყოფილიყო. რამდენადაც მახსოვს, შენობა ისე საფუძვლიანადაა დანგრეული, რომ თითქმის მისი კვალიც კი აღარა ჩანს, თუმცა, ყველა ნიშნებით, იგი მეორე ეკლესიაზე უფრო პატარა უნდა ყოფილიყო, რომელიც წყლის მარჯვენა ნაპირასა დგას და რომელსაც „ორკარიან ეკლესიას“ უწოდებენ. ეს უკანასკნელი, ი. სტრიგოვსკის ტერმინოლოგიით, სიგრძე მიმართულს ერთნაივან ცილინდრულ შენობას წარმოადგენს², ორიენტირებულს სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ (სურ. 1). იგი ორსაფეხურიან ხარისხზე დგას³ და გარედან მისი ძირითადი ოთხკუთხედი სიგრძით 14,10 მ-ს, ხოლო სიგანით 7,40 მ-ს შეადგენს. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მას აკრავს ოთხკუთხი საღიაკვანო, რომლის სიგრძე 6,00 მ-ს, ხოლო სიგანე 3,00 მ-ს უდრის და რომელსაც შესავალი მხოლოდ ეკლესიის შიგნიდანაა აქვს.

კედლები ძალიან სქელია (საშუალოდ, 1,25 მ) და როგორც გარედან ისე შიგნიდანაც შემოსილია თლილი ქვის პერანგით, რომლის შიგნით ჩასხმულია ქუორდულაბი (ბეტონი). პერანგის ფილაქნები სხვადასხვა ზომისაა, მაგრამ სკარბობს დიდი ზომის ქვები (1,00 × 0,70 მ და მისთ.). წყობაში კარგადაა დაცული თარაზულობა (სურ. 2). მასალა ერთფეროვანია, ლამაზი მოყვითანო ქანისაა,

¹ ეს კაზრეთი ნასოფლარია მთაში, უკანგორიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. აწ. ცნობილ სოფ. კაზრეთთან, რომელსაც ჯალდამსაც და ტაბახმელასაც ეძახიან და რომელიც უფრო მოშორებით მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, თითქმის ზღვ მაშავრის პირას, მას, სახელს გარდა, საერთო არა აქვს რა.

² J. Strzykowski. Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, Bd. I, S. 71, Abb. 49.

³ ზედაპირულად ხარისხი მხოლოდ NO- და NW- მხრიდანა ჩანს, სხვაგან კი მიწითაა დაფარული. შესაძლებელია, მისი საფეხურების რიცხვი ორზე მეტიც იყოს.

სურ. 1.

სურ. 2.

მაგრამ აქა-იქ სხვა მასალის მოჩუქურთმებული ქვებიცაა ჩადგმული კედლებში, თუმცა არც ერთი თავის თავდაპირველ ადგილზე არ იმყოფება.

რით იყო დაფენილი ორფერდა სახურავი, აღარა ჩანს, რადგან მისი უდიდესი ნაწილი, ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, დაფარულია მიწითა და მცენარეულობით, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი სულაც ჩაქცეულია და აქ შენობის კედლებიც (განსაკუთრებით, ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კედლები) ნაწილობრივ ჩამონგრეულა. სხვათრევ შენობა ჯერ-ჯერობით კარგადაა დაცული. მას ორე კარი აქვს (აქედან მისი სახელწოდება—რა თქმა უნდა, ახლახან შექმნილი), ერთი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, მეორე სამხრეთ-დასავლეთიდან, ორივე განით 0,70 მ და სიმაღლით 1,97 მ. სარკმელი სამია: სამხრეთ-დასავლეთიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. აღსანიშნავია, რომ ამ უკანასკნელს, აფსიდის სარკმელს, განის კედლები გარეთკენ ჩვეულებისამებრ კი არ უფიწროვდება, არამედ პარალელური აქვს. ეს თავდაპირველად მაღალი და განიერი სარკმელი (1,30×0,60 მ) მერმე ქვემოდან 0,50 მ-ის სიმაღლეზე ამოშენებული წყობით დაუმოკლებიათ და ვიწრო ტიხრით გაუყვიათ ორად.

შიგნით ეკლესია წარმოადგენს მოგობო ოთხკუთხედს, სიგრძით 9,10, სიგანით 4,90 და სიმაღლით 6,65 მეტრისას, რომელიც გადახურულია ცილინდრული კამარით და შუაზედ დანაწევრებულია ნახევარფარგლოვანი სართავი თალით, და რომელსაც ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან საკურთხევლის მომრგვალება ამთავრებს. უსწოროდ მრგვალი აფსიდა სიგანით 3,35, ხოლო სიღრმით 2,70 მეტრისაა. აღსანიშნავია, რომ აფსიდის მარცხენა მხარე ნალისებურადაა მოლუნული (თუმცა შეიძლება ეს შემთხვევითი გარემოებითაც იყოს გამოწვეული).

ზღვე ერთი საფეხურით ორსავ კარზე უფრო დაბალია და ეხლა მიწითა და ნავეითაა დაფარული.

ამბიონი შემალლებულია ერთი საფეხურით. საკურთხევლის უკანა კედელზე, სარკმლის ქვეშ, მიშენებულია ქვის ტრაპეზი, სიმაღლით 0,75 მ.

შემკულობა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უადგილო ადგილას ჩაშენებულ ორნამენტირებულ ქვებს, ეკლესიას, როგორცა ჩანს, არც გარეთა ჰქონია და არც შიგნით. შიგნით მხოლოდ 0,70 მ-ზე წინ გამოშვერილი და 0,65 მ-ის სიგანის პილასტრების ხარისხებია პროფილირებული¹.

საღიაკვნო, რომლის სიგრძე შიგნით 3,50 და სიგანე 1,80 მ-ის შეადგენს, მართკუთხედს კი არ წარმოადგენს, არამედ ცოტათი უფრო განიერია სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, მაგრამ თვალისთვის ეს შეუმჩნეველი რჩება. მას ერთი სარკმელი აქვს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელში და ამ სარკმლის განის კედლებიც პარალელურია².

„ორკარიანი ეკლესია“ ძირითადად ძალიან ძველი შენობის შთაბეჭდილებას ახდენს, თუმცა მას, ალბათ, არა ერთგზისი შეკეთებაც განუცდია, რომლის

¹ აღმოსავლეთის ფასადზე სარკმელთან მოთავსებულია მერმინდელი ჯვარი.

² უცნაურია, რომ ეს ვიწრო სარკმელი, რომელიც უფრო ზერელსა ჰგავს, ცერადა სჭრის კედელს.

ერთი ნიშანი, სხვათა შორის. ზემოხსენებული ორნამენტირებული ქვებიცაა, რომლებიც უადგილო ადგილებშია მოქცეული კედლის წყობაში.

დიდ სიძველეზე მიგვითითებს, ჩემის აზრით, უკვე არაჩვეულებრივი სისქე კედლებისა, მათი მძიმე, მკვიდრი წყობა, დიდი ზომის ფილაქნები.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ შენობა აღმოსავლეთისაკენ არაა ორიენტირებული. ეს მოვლენაც გვხვდება უძველეს ქართულ ეკლესიებში. ასე, მაგ., სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენაა ორიენტირებული ძველი გავაზის ტეტრაკონქი (VI ს.)¹ და კიდევ უფრო უსწოროდაა მიმართული ნეკრესის უძველესი ტაძარი (IV ს.)².

კიდევ ერთი დეტალი შეიძლება იყოს დამახასიათებელი. უკვე მოვიხსენიე, რომ აფსიდის სარკმლის კედლები პარალელურია. ეს მოვლენაც, რამდენადაც შემოწმება შემძლო, მხოლოდ უძველეს ტაძრებში გვხვდება, სომხეთშიც და საქართველოშიც. ასეთი ქემო კედლებიანი სარკმლის მქონე აფსიდა აქვს დირაკლარის IV ს-ის ტაძარს³, ერერუიქის ბაზილიკას, რომელსაც ი. სტრიგოვსკი V ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებს⁴, ქასახის იმავე საუკუნის შუახანებში აშენებულ ტაძარს⁵, აშტარაკის ტაძარს, რომელიც აგრეთვე იმავე საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება⁶, ხოლო საქართველოში ძველი გავაზის უკვე ხსენებულს VI ს-ის ტეტრაკონქს⁷.

ამგვარად, ის პარალელები, რომლებიც ზემოთ იქნა დასახელებული. ძველა IV—VI საუკუნეების ფარგლებში თავსდება.

თავისი გეგმითაც უკანგორის ტაძარი უძველეს ერთნაივან შენობებს უნდა მიეკუთვნოს⁸.

ამ მხრით განსაკუთრებით დამახასიათებელია სამხრეთიდან მიშენებული შადიაკვო, რომელსაც შესავალი მხოლოდ ეკლესიის შიგნიდანაა აქვს და რომელსაც სტრიგოვსკი ძველი აღმოსავლური (მესოპოტამიური) ტრადიციის ზეგავლენას მიაწერს.

დაბოლოს, მორთულობის უქონლობაც შეიძლება უძველეს ეკლესიას ახასიათებდეს.

¹ იხ. გ. ჩუბინაშვილი ქართ. ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, ტფილისი, 1936, გვ. 57, სურ. 35.

² იქვე, გვ. 25, სურ. 1.

ტაძრების არაკანონიკური ორიენტაცია, მართალია, მერმეცა გვხვდება გამონაკლისის სახით. ასე, შორეთის მონასტერი მესხეთში, რომელსაც ე. თაყაიშვილი XII—XIV საუკუნეებით ათარიღებს, და კალმახის ტაძარი, რომელიც გეგმის მიხედვით XI ს-ის ძველი ჩანს, ორიენტირებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ (იხ. ე. თაყაიშვილის გამოც. ქართ. ხელოვნ.-მოდერნების ალბომი, ტფილისი, 1924, ტაბ. 1 და 15 და *Материалы по Археологии Кавказа*, т. II, стр. 13); ხუჯაბის ტაძარი (XIII—XIV ს.) ორიენტირებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ (გეგმა ინახება შ. რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმში); შდრ. აგრეთვე ქვემოთ კიანეთის გეგმა.

³ Strzykowski, დასახელ. ნაშრ., გვ. 140, სურ. 52.

⁴ იქვე, გვ. 153, სურ. 177.

⁵ იქვე, გვ. 150, სურ. 172.

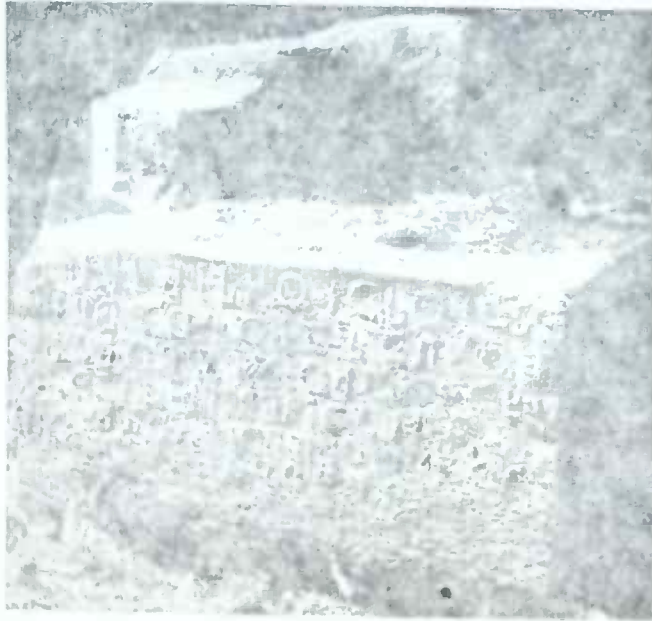
⁶ იქვე, გვ. 147, სურ. 167.

⁷ გ. ჩუბინაშვილი, ნახსენ. ადგ. და გვ. 59, სურ. 38.

⁸ შდრ. დირაკლარის და ელევარდისა გეგმები Strzykowski-ის ნახსენებ შრომაში.

გარდა იმ ორნამენტირებული ქვებისა, რომლებიც ტაძრის კედლებშია ჩადგმული, უკანგორში აღმოჩნდა წარწერიანი და მოჩუქურთმებული ფრაგმენტების მთელი კომპლექსი, რომლის განხილვასაც ჩვენ ეხლა შევუდგებით და რომელბც, ჩემის აზრით, საშუალებას გვაძლევს ტაძრის ქრონოლოგია უფრო ნიშანდობლივადაც განვსაზღვროთ.

ეკლესიის გარშემო პატარა სასაფლაოა. აქ გვია წარწერიანი ჯვრის კვარცხლბეკი (სურ. 3), რომელიც დიდ ქვის კუბს წარმოადგენს, ზომით $0,70 \times 0,47 \times 0,35$ მ.. ზემოდაც ამ ქვაში ამოღებულია მრგვალი ბუდე ჯვრის

სურ. 3.

ჩასადგმელად. ბუდის ნაპირები სანახევროდ ჩამოტეხილია, ისე რომ მისი დიამეტრის გამოკვევა ზუსტად არ შეიძლება. ბუდის ფსკერშიც შუა ადგილას, ამოღებულია პატარა ფოსო, ცხადია, ლითონის ლერპის ჩასადგმელად, რომელზედაც ჯვარი იყო ჩამოცმული.

კვარცხლბეკის ერთ გრძელს პირზე გამოქანდაკებულია ნ-სტრიქონიანი მთავრული წარწერა, რომელიც შემდეგნაირად იკითხება:

1. ქ[ ] პეტრ[ ]ს ზოც[ ]სობას[ ]ქ
2. მე თათეარაზ ალხოზ
3. მ[ ]ქ[ ]რთე ესე ჯოჯარი სახე
4. [ლითა] ლ[ ]ქ[ ]თაქ, შექ[ ]წუხნითა იმ[ ]
5. _____
6. _____

რადგან ქვის ქანი რბილია, წარწერა ძალზე დაზავებულა ატმოსფერული ზეგავლენით. ზოგან გადარეცხილი ასოების ნაკვალევი ჯერ კიდევ კარგად ჩანს (ასე, მე-4 სტრიქონში). სამაგიეროდ მე-5 და მე-6 სტრიქონები სულ აღარ იკითხება.

სასეენ ნიშნებს ჩვენი წარწერა არ იცნობს. ქარაგმა მხოლოდ ერთხელაა ნახმარი (სტრ. 4 ლ^ა[თა]) და წარმოადგენს მარტივ პატარა ხაზს.

პალეოგრაფიულად დამახასიათებელია ტანდაბალი, განიერი ასოები და შეკრული „გ“ და „ბ“¹, „შ“-ინი თავგახსნილია.

ყველა ზემოჩამოთვლილი ნიშნებით და ხანმეტობით² ეს წარწერა ენათესავება ბოლნისის უძველეს წარწერებს, რომლებიც VI ს-ის დამდეგით, სახელდობრ, 502/3 წლით და მისი ახლო ხანითაა დათარიღებული³.

აღსანიშნავია, რომ „გ“-ს ხმარება სიტყვაში „შეწიკვითა“ კიდევ უფრო უახლოვებს ამ წარწერას ბოლნისის ორ უძველეს წარწერას, სახელდობრ, 502/3 წლისას და დავით ეპისკოპოზისას. საცა ანალოგიური მართლწერა გვაქვს სიტყვებში „თაჟყანისხცეს“ და „თაჟყანისმცემელნი“⁴.

მგონია არ შეეცდებით, თუ თათვარაზის წარწერასაც VI ს-ის დამდეგით განესაზღვრავთ.

სახელი „თათვარაზ“, ცხადია, სპარსული უნდა იყოს⁵.

საგულისხმოა ხუცესობის ინსტიტუტის არსებობა დამბლუტის ხეობაში ამ უძველეს ხანაში. ჩვენს წარწერას უთუოდ საერო ან ნახევრად საერო პირი ჰყავს მხედველობაში პეტრე ხუცესის ქვეშ. ეგებ აქ ხევისბირობის მსგავს მოვლენასთან გვქონდეს საქმე.

შიგ ეკლესიაში გვია უფრო პატარა ჯგერის კვარცხლბეკი მოვარდისფრო ქვისა, ზომით 0,39×0,355×0,31 მ, რომლის ერთ პირზე გამოქანდაკებული იყო 7-სტრიქონიანი მთავრული წარწერა. წარწერის უდიდესი ნაწილი სრულეზით ჩამოტეხილია. დაცულია მხოლოდ შემდეგი:

¹ „ბ“-ანი კარგად აღარა ჩანს, მაგრამ ნაკვალევის მიხედვით იგი თავშეკრული იყო.

² საინტერესოა, რომ უკანგორის ხანმეტი ფორმა პირველი პირისა: „აღხოვმართე“, ჰემეტი სახით გვხვდება წყისის წარწერაში („აღხოვმართე“), რომელიც 616—619 წლებით: თარიღდება (იხ. ა. შანიძე, ძვ. ქართ. კრესტომათია I, ტფილისი, 1935, გვ. 25 და 108).

³ იხ. ჩემი „ბოლნისი“, მარის სახ. ინსტიტის მოამბე III, თბილისი 1938, გვ. 326 შშ. 502/3 წლის წარწერიანი ქვა საქ. კულტ. ძეგლთა დაცვის განყოფილების მიერ ჩამოტანილია თბილისში და ინახება საქ. მუზეუმის ისტორიულ განყოფილებაში. შენიშვნაში (ნახსენ: ადგ., შენ. 1) მე მომყავს პროფ. ა. შანიძის მიერ წამოყენებული წინადადება წარწერის აღდგენისა, რომელსაც მე არ ვეთანხმებოდი. ახალი დაკვირვების შემდგომ მე ვფიქრობ, რომ პატივცემული მეცნიერის ცდა სწორი უნდა იყოს, მაგრ. პ. ინგოროყვას მიერ შემოტანილი არსებითი ხასიათის კორექტივის მიხედვით, წარწერა უნდა დათარიღდეს არა 492/3 წლ., არამედ 502/3 წლ.

⁴ იქვე, გვ. 326 და 328.

⁵ არ ვიცი, არის თუ არა ცნობილი ეს სახელი თვით სპარსული წყაროებიდან, F. Justi, Iranisches Namenbuch, ასეთ შედგენილ სახელს არ იცნობს.

1. _____
2. თა _____
3. და 'მ' _____
4. 'ა'ლხ'ო' _____
5. ესე ჯ'ო' _____
6. ლოცვე _____
7. ჩხნდა _____

წარწერის გამოქანდაკებულობა, ასოთა მოხაზულობა (იგივე დაბალი-განიერი ასოები), დაბალყელიანი „ღ“-ონი, ხანმეტობა (სტრ. 4) იმდენად აკავშირებს მას პირველ წარწერასთან, რომ საგულეებელი ხდება მათი თანადროულობა. თუ ასეა, მაშინ მეორე სტრიქონში შეიძლება იმავე თათვარაზის სახელი ამოვიკითხოთ, ხოლო მესამე სტრიქონში მისი შეუღლის სახელი ვიგულოთ და მთელი წარწერა აღვადგინოთ შემდეგნაირად¹:

1. [სახელითა ღმრთისაჲთა² მე]
2. თა[თვარაზ]
3. და 'მ[არიამ]'³
4. 'ა'ლხ'ო'[ვმართეთ]
5. ესე ჯ'ო'[ვარი სა]
6. ლოცვე [ლად]
7. ჩხნდა

მეორე, დანგრეული ეკლესიის ადგილას აღმოჩნდა ჯვრიანი ქვა (სურ. 4)⁴ ზომით 0,39×0,325×0,07 მ რომელზედაც ჯვარის ქვეშ გამოქანდაკებული ყოფილა 2-სტრიქონიანი მთავრული წარწერა. უდიდესი ნაწილი წარწერისა გადაარეცხილია, რადგან ქვის ქანი ძალიან რბილია, დაცულია მხოლოდ ორივე სტრიქონის ბოლო ასოები:

1. _____ - ოვ
2. _____ ან

¹ აღდგენისას გათვალისწინებული შქონდა სტრიქონების სიგრძე—ისინი ძალიან მოკლეა რაც თვით ქვის ზომიდანაც ჩანს. რა თქმა უნდა, ჩემი აღდგენის ცდა მხოლოდ პირობითია.

² ეს ორი სიტყვა, რა თქმა უნდა, დაქარაგმებული იქნებოდა.

³ სინამდვილეში აქ, შესაძლებელია, სულ სხვა, მაგ. საარსული სახელი ეწერას, რაც იმ დროისათვის ადვილი წარმოსადგენია.

⁴ სურათზე ქვის ზემო ნაწილი, ფოტოგრაფირების დროს მომხდარი შეცდომის გამო, სამწუხაროდ, კარგად აღარა ჩანს: ზედ დამთხვეულია. ნუღარ ქვის გადანაღები.

„ზ“ შეკრულია. პალეოგრაფიული ხასიათი შემონახული ასოებისა ისე-
 ისე VI ს-ის დამდეგზე მიგვიითითებს. ამასთან, წარწერა ჩასმული ყოფილა სა-
 განგებოდ ამოღებულ ჩარჩოში, მსგავსად ბოლნისის უძველესი წარწერებისა¹.

სურ. 4.

ამ ქვაზე ყველაზე უფრო საინტერესოა ჯვრიანი მედალიონი: ტოლმკლავებიანი, ფართო და შეზნექილ-კიდებიანი გამოქანდაკებული ჯვარი ჩასმულია მრგვალს, აგრეთვე გამოქანდაკებულ ჩარჩოში. ასეთი მედალიონები კარგადაა ცნობილი ბოლნისიდან. ჯვარი, ჩვეულებრივად, ორკანტიანია, მკლავების გუ-

¹ იხ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 326—331.

რადგან ქვა VI ს-ის დამდეგისაა შესაძლებელია რომ ის დანგრეული ტაძარიც, საიდანაც ეს ქვა მოტანილი იყო, მაგ ხანის შენობა ყოფილიყო.

„ჩარჩოს“ შესახებ უნდა შევნიშნო შემდეგი: იგი შექმნილია იმის წყალობით, რომ გამოქანდაკებული ასოების შისაღებად წარწერის გრუნტი მთლიანად არის ხოლმე ამოღებული და მხოლოდ კიდებზე არის დატოვებული სწორხაზოვანი კიმი. თუ გრუნტის ამოღებისას ასო შემთხვევით გაუფუჭდებოდათ, მას სულაც ამოკვეთავდნენ და ახალ ადგილას გააკეთებდნენ ხოლმე. ამის გამო ერთი და იგივე სიტყვის ასოები ზოგჯერ ძალზე დაშორებულია ხოლმე ერთიერთმანეთს, რაც განსაკუთრებით ხშირად ეტყობა ბოლნისის 502/3 წლის წარწერას და რაც დაზიანებული ადგილების აღდგენისას ასოთა რაოდენობის ვარაუდს აძნელებს.

ლები ამოღებული აქვს ცერადკვეთით¹, ჩარჩოსა და მკლავების ჩაზნექილ ნაპირებს შორის დარჩენილი მახვილი ოვალური ღრმული შეუმკობლადა დატოვებული, ხოლო მკლავებშორის, სფერული სამკუთხედის მოყვანილობის მქონე არე ან აგრეთვე ჩაღრმავებულია და გლუვი² ან ბურცულია; სიგრიძე შუაზე წიბო გაუდის და დაფარულია ქდეული წიწვოვანი ორნამენტით, რომელიც ფოთლების ან ნაევების შთაბეჭდილებას იძლევა³.

მრგვალი ჩარჩო, რომელშიც ჩასმულია ეს ჯვარი, ჩვეულებრივად, ორი კონცენტრული წრისაგან შედგება, რომელთა შორისი ვიწრო ოლე დატიხრულია ცერად დადგმული; ცერადკვეთით ამოღებული თხელი ძგიდეებით; ისე რომ იქმნება მოპირისპირე ღრუ სამკუთხედების უსასრულო მწკრივი⁴.

ვარიანტებს უფრო ჩარჩო გვიჩვენებს. ვიდრე თვით ჯვარი. მაგ., დავით ბოლნელის მედალიონის ჩარჩო სამი კონცენტრული წრისა და ორი სამკუთხედებიანი მწკრივისაგან შედგება. ხოლო „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარს, ასეთი ჩარჩოს მაგივრად, გარშემო ამკობს ოთხად დახვეული, ირიბი ქდეებით დასერილი რტო, რომლის ბოლოები სამყურა ყვაილეებით მთავრდება—ჯვარი თითქოს მცენარეულ ხოიარში არის ჩასმული.

ჯვარი ზოგჯერ ვიწრო და დაბალ სადგარზე დგას ჩარჩოს შიგნით⁵.

იშვიათ გამონაკლისებს გარდა, აღწერილი მედალიონი, რომელსაც მე, სიმოკლისათვის, ბოლნურს ეუწოდებ⁶, ყოველთვის მეტად გულმოდგინედ და

¹ ამ ტერმინს მე ვხმარებ იმ ტექნიკის აღსანიშნავად, რომელსაც ი. სტრიგოვსკი «Schrägschnitt»-ს უწოდებს (იხ. მისი Altai-Iran und Völkerwanderung, Lpz., 1917, S. 136 ff.) ცერად-ანუ ელმადკვეთილი იმას ნიშნავს, რომ რელიეფის კიდევები შეჭულად კი არაა ჩაჭრილი, არამედ ცერად განხეა წაღებული; ისე რომ ორნამენტის ენო არსებითად გაუქმებულია ანუ მიჩქმალულია. სტრიგოვსკის ეს ტექნიკა ტორეტიკიდან გამომავალს (იხ. იქვე). ჩვენში იგი ზავრცელებული იყო უძველეს ხანაში კვანზე, შერზე კი ხეზეც გვხვდება (იხ., მაგ., ჩუქურთმის კარი სვანეთიდან, Mat'ep. no Apseoa. Kavkaza, ხში. X, ტაბ. XXXVIII: 65, საცო როხეტების გულებია ამოღებული ამ წესით). ქართული ნისმკეთებლობის ნიმუშები V—VI საუკუნეებისა, საქუზხაროდ, არ მრგვალოვება. შდრ. ხევსურული ტერმინი „ცერად ჩაჭრა“ ირიბად ამოღარული ორნამენტისათვის ხეზე (ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია, ქართ. ხალხ. ორნამენტ. I, ხევსურული, თბილისი 1939, გვ. 25).

² ასეთია, მაგ., დავით ბოლნელის ჯვარი (იხ. გ. ჩუბინაშვილის ქართ. ხელოვნ. ისტ., გვ. 42, სურ. 26) და აგრეთვე ერერუტიის სამხრ. კარის ბალავარზე მოთავსებული ჯვარი (იხ. J. S t r z y g o w s k i, Baukunst der Armenien und Europa, S. 413, Abb. 442).

³ ასეთია, მაგ., „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარი ბოლნისში (იხ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 336, სურ. 14), რომლის მკლავებს შორის გამოყვანილი ორნამენტის ფოთლოვანი შთაბეჭდილება იმიტია ვაზრდილი, რომ წიბოზე ქდეა ვატარებული (აღსანიშნავია, რომ ამ ჯვარის მკლავებში ბურთულები ყოფილა ჩასმული). ასეა დამუშავებული ჭკანგორის მოცემული ჯვარიც.

⁴ ასეთი ჩარჩო აქვს „ძშაას“ ჯვარს ბოლნისში (ნახსენ. ადგ., გვ. 331, სურ. 15), რომელიც, სხვებზე, საკმაოდ მკისედაა შესრულებული, ისე რომ ჩარჩოს გარეთი წრე თითქმის სულ გამოუღლენებელია. ერერუტიის ხე მოხსენებულ ჯვარსაც იგივე ჩარჩო ამკობს და ასეთივეა ჭკანგორის მოცემული ჯვარის ჩარჩო.

⁵ იხ., მაგ., ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 338, სურ. 18. ეს მედალიონი საინტერესოა იმითაც, რომ ჯვარის მკლავებშორისი უბებები ცერადკვეთითაა დამუშავებული და წიბოიანია, ისე რომ უბებები თითქოს ცაცხვის ნაყოფის მოყვანილობის ბურცულებითაა ამოყვებული.

⁶ შდრ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 323, სადაც ლაპარაკია „ბოლნურ (ბოლნისურ) ჯვარზე“. მართლაც ამ გამოსახულებას მთლიანად „ჯვარი“ ერქვა ძველად. ახლა, რა თქმა უნდა, გამოწნატკავში „მედალიონი“ აჯობებს.

დიდის ხელოვნებითაა დამუშავებული. ამასთან, ყველა მრუდების წინასწარი ნახაზი ქვაზე, როგორც ეს განსაკუთრებით კარგად „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარს ეტყობა ადგილზე და როგორც ჩანაზომები ადასტურებენ, თარვლითაა ხოლმე გაკეთებული. რელიეფი ღრმად და მკვეთრადაა ამოღებული, ქდეები კი მკრთა-ლადაა დასმული.

უკანგორის ქვაზე მედალიონის ზემოთ აშიზა გავლებული, რომელზედაც რელიეფით გამოსახულია ჰორიზონტული შწკრივი ლოტოსის ყვავილებისა¹. ყვავილის ფურცლები ცერადკვეთითაა ამოღებული. უბეები ყვავილებს შორის შევსებულია ისეთივე ბურცული წიწვოვანი ორნამენტით, როგორიც მოთავსებულია ჯვარის მკლავებს შორის.

ამ ქვის დანიშნულება ისეთივე უნდა იყოს, როგორიც „ძნაჲს“ ჯვრიანი ქვისა, რომელიც ჩასმულია ბოლნისის ტაძრის კედელში². ეს სამახსოვრო ძეგლია. ასეთივე ხასიათი აქვს „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვრიან მედალიონს. რომელიც ცალკე ქვაზე კი არაა გაკეთებული და მერმე ჩასმული კედელში, არამედ პირდაპირ სვეტზეა გამოქანდაკებული. ტაძრის კედელში ჩასმულად შეიძლება წარმოვიდგინოთ უკანგორის ქვაც.

მეორე მხრით, ჩვენ გვაქვს ბოლნური მედალიონით შემკული სტელები, რომლებიც უფრო საფლავის ძეგლებსა ჰგავს³. უკანგორშიც არის ერთი ოთხ-წახნაგა პრიზმული მოყვანილობის, ბოლნური მედალიონით შემკული უწარ-წერო ქვა⁴, რომელიც აგრეთვე საფლავის ძეგლი უნდა იყოს. შესაძლებელია ჩვენი ქვაც, რომლის ქვემო ნაწილი ცოტაზე ჩამოტეხილია, თავის დროზე საფლავზე იდგა.

მისი თარიღი მოცემულია მისივე წარწერით. ასევეა დათარიღებული მთელი რიგი ბოლნური მედალიონებისა თვითონ ბოლნისში⁵.

მართლაც, ეს მედალიონი მხოლოდ უძველეს სომხურსა და ქართულ ძეგლებზე გვხვდება: იგი ამკობს ერერუიქის ტაძრის (V ს.) სამხრეთი და დასავლეთი კარების ბალაფრებს⁶ და ბოლნისის სამეკლესიანი ბაზილიკის (VI ს.)

¹ ლოტოსს ამ ყვავილს მხოლოდ პირობით ვეძახი. მოტივი ისეა სტილიზებული, რომ მისი რეალური სახის გამოცნობა შეუძლებელია.

² იხ. ჩემი „ბოლნისი“, გვ. 332.

³ იქვე, გვ. 338, სურ. 18.

⁴ ამ ქვის უფრო ნიშანდობლივ აწერა, სამწუხაროდ, აღარ მოესწრო. არის ფოტოგადა-ნაღები. ჯვარი სამეფოებდებთან ჩარჩოშია ჩასმული, რომელიც მრგვალ სადა ბუნზე დგას. რაზე იდგა თვითონ ბუნი, აღარა ჩანს, ორნამენტი გადარეცხილია. ეგებ აქ ქვემოთ პალმე-ტებიანი კვარცხლბეკი იყო. მთელი კომპოზიცია, როგორც ეტყობა, ჩასმული იყო კედელს სწორხაზოვან ჩარჩოში.

⁵ გამოსავალი წერტილი №02/3 წლის წარწერაა. ეს ბალაფრაც შემკული ყოფილა ბოლნური მედალიონით, რომლის ქვემო ნაწილია მხოლოდ შენახული (იხ. „ბოლნისი“, გვ. 325, სურ. 11). შემდეგ, წარწერები ათარიღებს დავით ეპისკოპოსის ქვაზე გამოსახულ ჯვარს და აგრეთვე „ვარსკენ ნახაპეტის“ ჯვარს.

⁶ J. Strykowski, დასახულ. ნაშრ., გვ. 413, სურ. 442 და გვ. 414, სურ. 443 (ამ უკანასკნელზე ჯვარის ჩარჩო კარგად არა ჩანს, შესაძლებელია იგი ზვეულბერიესაგან განსხვავდებოდეს). ასეთივე მედალიონები უნდა ამკობდეს ტეკორის ტაძრის (V ს.) ჩრდილო-კარის ბალაფრასაც (იქვე, გვ. 323, სურ. 358), მაგრამ სურათზე იგი კარგად არა ჩანს.

კედლებს¹. უფრო მოგვიანო ხანაში იგი სხვანაირადაა ხოლმე გამოსახული. უკვე VII ს-ის დამდეგის ძეგლის, მცხეთის ჯვრის ცნობილი ძლევაშოსილების ჯვარი² თუმცა ძალიან გვაგონებს ზოგიერთ ბოლნურ ჯვრებს, განსაკუთრებით, თავისი ნახევარბაშმეტებითა და ცერადკვეთილობით, მაგრამ ამავე დროს იგი თვალსაჩინოდ განსხვავდება იმით, რომ მას აკლია ტიპიური, სამკუთხედებით თუ სხვა ორნამენტით შემკული ჩარჩო და მკლავებშორისი უბეების შევსება³.

ამგვარად, ბოლნური მედალიონის თარიღად თამამად შეგვიძლია V და VI საუკუნეები დავლოთ⁴.

უკანგორში აღმოჩნდა ერთი ქვის ფრაგმენტი, რომელიც ბოლნური მედალიონის მეტად საინტერესო და თავისებურ ვარიანტს იძლევა⁵.

ორნამენტის შემონახული ნაწილი საშუალებას გვაძლევს იგი მთლიანად აღვადგინოთ (სურ. 5)⁶.

ცერადკვეთით ამოღებულ ჯვარი ჩასმულია გლუვ მრგვალ სალტეში. მკლავებს შორის „ფოთლებია“. ეს პატარა მედალიონი ჩაწერილია ოთხნაწილედ როზეტში, რომელიც ტეტრაკონქის გეგმას მოგვაგონებს. მედალიონი ისეა ჩაწერილი როზეტში, რომ ამ უკანასკნელის აფსიდები ერთმანეთს არ ემთხვევა და შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს იგი ზემოდან იყოს როზეტზე დადებული. აფსიდებში ჩაწერილია ნახევარჯვრები, „ფოთლებით“ მკლავებს შორის. ჯვრებიცა და აფსიდებიც თვალისთვის შევსებას მოითხოვს—თითქოს ოთხი პატარა, სიმეტრიულად დალაგებული მედალიონი ერთმა უფრო დიდმა შუაზე ზემოდან სანახევროდ დაჰფარაო. აფსიდებშორისი უბეები ამოვსებულია პალმეტებით. მთელ ამ კომპოზიციას გარშემო უფლის ბრტყელი და განიერი სალტე, რომელიც ერთ დიდ მთლიან მედალიონსა ჰქმნის.

შემდეგ საში ფრაგმენტი მხოლოდ ფოტოგრაფიულად იქნა გადაღებული, ხოლო მათი აღწერა ვერ მოხერხდა. სამივე სტელებს წარმოადგენდა. მათგან ორი, შესაძლებელია, საფლავის ძეგლი იყო.

¹ შტრ. „ბოლნისი“, გვ. 323.

² იხ. J. Balerusaitis, Etudes sur l'Art Médiéval en Géorgie et en Arménie, P. 1929, Pl. LXXVI: 125, შტრ. გ. ჩუბინაშვილი და ნ. სევეროვი, ქართული არქიტექტურის გზები, ტფილისი, 1936, გვ. 27 (ქვემოთ).

³ სომხეთში საინტერესო ვარიანტს გვაძლევს ერთი კაპიტელი არუჯიდან, რომელზედაც საში წრისაგან შემდგარი სადა ჩარჩო სიმეტრიულად ოთხ ნაკვეთადაა დანაწევრებული, ხოლო, ჯვარის მკლავებს შორის ჩასმულია დამოუკიდებელი მახვილი ოვალბი (S. Bagdasarian, დ. ნ., გვ. 411, სურ. 440). არა მგონია ეს ქვა VII ს-ზე უფრო გვიანდელი იყოს.

⁴ ბოლნური მედალიონის მსგავსი გამოსახულება უკანაურად ვგვხვდება ერთ სომხურ XVI—XVII ს-ის მინიატურაზე (B. Casson, Славянский и восточный орнамент, Пб. 1887, табл. 148 : 4): კვარცხლბეკზე დგას ჯერ მაღალი და ვიწრო ჯვარი, რომელზედაც ზემოდან დადგმულია ტოლმკლავებიანი წითელი ჯვარი მწვანედ შეფერადებული კიდევითი, ჩასმული მრგვალ ჩარჩოში. ჩარჩო ყვითელია, გარდიგარდმო ოვალბი მწვანე ირიბი ხოლებით და შემკული რვა წყვილ-წყვილად სიმეტრიულად განაწილებული მწვანე ქაცვებიანი წითელი ბოლქვებით, ისე რომ გრებილი ხორის შთაბეჭდილებას ახდენს.

⁵ სამწუხაროდ, ამ ფრაგმენტის გახომევა ვერ მოხერხდა, იგი დიდი არაა.

⁶ ნახაზი შესრულებულია მხატვრის მ. ხუციშვილის მიერ. ფრაგმენტის მიხედვით საფიქრებელია, რომ მთელი ქვის ორნამენტი მართლ ამ აღდგენილი ნახაზით არ გამოიწურებოდა. შესაძლებელია, მედალიონი ორნამენტულ კვარცხლბეკზე იდგა.

ერთ პატარა ფრაგმენტზე შენახულია ვერტიკალურად განლაგებული რელიეფური ორნამენტის, ალბათ, ძირა ნაწილი: მართკუთხედში ჩასმულია სამკურა პალმეტი, მსგავსი იმისა, რომელიც როზეტიან ფრაგმენტზე (სურ. 5) აფსიდებში უბეებს ავსებს, ოღონდ ნაკლებად გადაშლილი; კუთხეები ამოვსებულია ბურცული წიწვოვანი ორნამენტით („ფოთლებით“); ზემოდან ამ მართკუთხედზე მეორე, უფრო ვიწრო მართკუთხედი იდგა, ასევე შევსებული, რომლისაც მხოლოდ მცირე ნაწილია შენახული. შესაძლებელია ამ მართკუთხედებზე დადგმული იყო ბოლნური მედალიონი.

მეორე, უფრო მოზრდილს, ოთხწახნაგა პრიზმისებურ ქვაზე სწორხაზოვან ჩარჩოში ვერტიკალური განლაგებით ჩასმული იყო მცენარეული ორნამენტი: ფოტოსურათზე კარგად განირჩევა მხოლოდ შუალა სახე, რომელიც სტილიზებულ ლოტოსის ყვავილს წარმოადგენს (უფრო შროშანსა ჰგავს); მის ქვემოთ კიდევ რაღაცა სახის ნაშთი ჩანს; დანარჩენი ჩამორეცხილია. ორივე ფრაგმენტის რელიეფი იმავე კარგი ტექნიკითაა დამუშავებული, როგორც ზემოთ აღწერილი სხვა V—VI საუკუნეების ძეგლებისა.

მესამე ქვა შესაძლებელია სწორედ ის ჯვარი იყოს, რომელიც თათვარაზს აღუმართავს (სურ. 6)¹. ეს მეტად მძიმე, გრძელი ოთხკუთხედიანი სტელა (სიგრძით 2,50, სიგანით 0,35, სისქით 0,31 მ) ეკლესიის სამხრეთი შესავლის ახლოს გდია და სამად არის გადატეხილი. სხვაფრივ იგი კარგადაა დაცული. მხოლოდ აქაიქ ანახეთქები აქვს. სამივე, ან ეგების ოთხივე პირი² ამ ქვისა შემკულია მთელ სიგრძეზე სხვადასხვა გამოქანდაკებული ორნამენტით. ერთ პირზე ერთიერთმანეთის ზემოდან გამოსახულია პალმეტებიანი ბოლნური მედალიონები კვარცხლ-

სურ. 5.

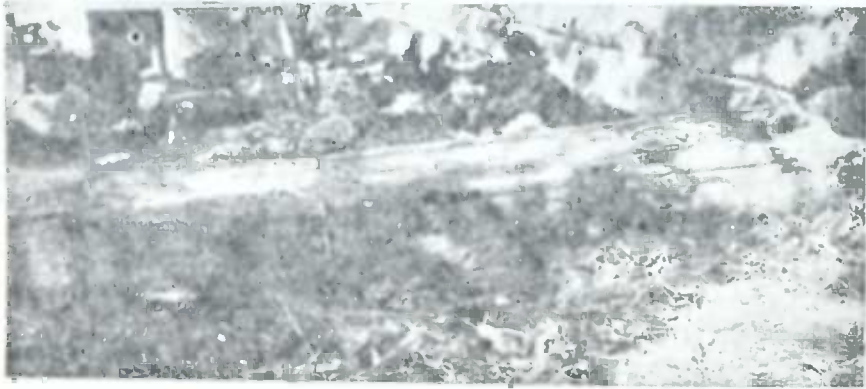
¹ ამ ქვის ძირა ნაწილი (სიგრძით 0,385, სიგანით 0,36, სისქით 0,34 მ) მჭისედ და უორნამენტოდაა დაცოვებული. ეს ძირი ჩადგმული იყო კვარცხლბეგში. ძირის ნერჩში ამოღებულია ფოსო ლერძისათვის. ასეთივე ფოსო აქვს, როგორც ვნახეთ, თათვარაზის კვარცხლბეგის ბუდეს ფსკერში. მაგრამ სვეტის ძირი ოთხკუთხედა და მისი სისქე თითქოს აღემატება კვარცხლბეგის მრგვალად ამოჭრილი ბუდის დიამეტრს, ისე რომ წამდვილად არ ითქმის, ერთად კუთვნიან ეს ორი ქვა თუ არა.

² დიდი სიძიმის გამო ამ ქვის გადაბრუნება ვერ მოვახერხეთ.

ბეკებზე. სრულებით /ცხადია, რომ თუ ეს ქვა მაინც და მაინც თათვარაზის კვარცხლბეკზე არ იდგა, იგიც დაახლოვებით იმავე ხანისა უნდა იყოს.

მეტად საინტერესოა სამი კიდეც სხვა ბარელიეფიანი ქვა.

ერთი სვეტისთავის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს¹. იგი მტკიცე ლევა ქანისაა, გვერდობიანი ოთხკუთხედიანი პრიზმისებური მოყვანილობის (ზომით $0,19 \times 0,105 \times 0,105$ მ). თავსა და ძირზე მას ოთხივე მხრით ამოღებული აქვს ვიწრო და დაბალი ქანები, ისე რომ ორსავე ბოლოში დაბალი ოთხკუთხედიანი შვერილები იქმნება. ძირა შვერილი ძალიან მქისედაა ქანებით გამოყოფილი, სიმალით არა უმეტეს 2 სანტიმეტრისაა (ზოგ მხარეზე კიდეც ნაკლებია) და

სურ. 6.

მთელი უნდა იყოს. შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ქვა ამ ნაწილით რაღაც ბუდეში უნდა მჯდარიყო და ნერჩისავე ეტყობა, რომ იგი რაღაც მტკიცე საგანზე, ალბათ ქვაზე დგომით გადახეხილ-გადაღესილა. თავის შვერილის პირები კი უკეთაა ჩამოჭრილი და სიმალით 2,5 სმ-ს აღწევს, მაგრამ შვერილი თითქოს ჩამოტეხილი უნდა იყოს, თავდაპირველად იგი უფრო მაღალი უნდა ყოფილიყო. ამ მხარეზე, მაშასადამე, ქვას ყელი ჰქონია.

ბარელიეფებით შემკული იყო ქვის მხოლოდ სამი პირი.

წინა პირზე მეტად თხელი რელიეფით და მქისედ გამოსახულია ბორბალი ანუ თვალი, რომელიც ძალზე გადახეხილა. მისი დიამეტრი უდრის $0,08$ მ-ს. განირჩევა ფერსო, ხშირი სოლები და ცენტრში მორგვი. ეს ის ორნამენტია, რომელსაც „მზის ნიშანს“ ეძახიან. მის ზემოთ $0,03$ მ-ის სიგანის ანუ გვერდობიანი, ამოვსებული უფრო ღრმად ამოღებული, მონაცვლეობით დაკრული სამკუთხედების უსასრულო მწყობრით, როგორც ბოლნური მკვლარების ჩარჩოებზე გვხვდება.

¹ ეს ქვა ჩამოტანილია თბილისში და ამჟამად შ. რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმში ინახება.

აქედან მარცხენა პირზე ისევ-ისე თხელი და მქისე რელიეფით გამოსახული ყოფილა რაღაც გეომეტრიული ფიგურა, რომლის ქვემო ნახევარი სრულებითა ჩამოტეხილია. ფიგურა თითქოს ასე შეიძლება აღვადგინოთ: კონცენტრულად ორ წრეში ჩასმული იყო სამი რომბი (მათგან შიგნითა უფრო მომსხო ხაზებითაა გამოყვანილი), ხოლო ცენტრში მრგვალი (?) ღილი იჯდა. მთელი ფიგურის დიამეტრი უდრის 0,067 მ-ს. ზემოდან აქაც სამკუთხედებიანი აშია იყო გავლებული, რომლის მარცხენა ნახევარი მთლად ჩამოტეხილია.

მარჯვენა პირზე კი მოთავსებულია ფარშევანგი (სურ. 7). აქაც რელიეფი თხელია, ფიგურის დამუშავება მეტად მქისე სივრცით და სიმაღლით მთელი ფიგურა 0,09 მ-ისაა. ფარშევანგს ახასიათებს ქოჩორი, რომელიც აქ სამღეროიანია. სხვათრევე ძნელი მისახედრი იქნებოდა თუ რის გამოსახვა უნდოდა მხატვარს, მით უმეტეს რომ ტანი ძალიან მიღეულა, ფრთა და განსაკუთრებით კუდი ძალიან მოკლეა. პროპორციები სრულებით არაა დაცული: განსაკუთრებით დიდია თავი და ქოჩრის ბოლოები და ნამეტანი უშნოდ გრძელია ფეხები, რომლებიც ამასთანავე მეტად-მეტად წინაა მოთავსებული სხვადასხვა ფრთები აღნიშნულია თხელი და წერილი დიაგონალური

სურ. 7.

ქდეები ქოჩრის თავები დაწერტილი იყო (წერტილი შენახულია კარგად მხოლოდ მოკლესი ღეროს თავზე). დაწერტილია თვალის და ბიბილოც მის ქვეშ. აქალები თითო ფეხზე სამ-სამია და ეტყობა, რომ ფრინველს დეზებიც ჰქონდა. ერთა აწეულია და მის ზემოთ კიდევ რაღაც გრძელი და ვიწრო ფიგურაა, რომელსაც ორი ბოლო აქვს და რომელიც ფრინველის კისერზეა მიბჯენილი და თითქოს თავისუფლად დაკიდებული ჰქონდა.

როცა არც აღვნიშნე, ყველა რელიეფი ამ ქვაზე მეტად მქისედაა შესრულებული და უფრო ნახვსა ჰგავს ვიდრე ნამდვილ რელიეფს (ფარშევანგიც).

ფარშევანგის გამოსახულება უკვდავებისა და გაზაფხულის ძველი ქრისტიანული სიმბოლოა. კერძოდ, ჩვენშიც იგი ძალიან ადრე გვხვდება ბოლნისში, სადაც იგი სვეტრისთავზეა გამოხატული რელიეფით¹. მაგრამ აქ იგი გაცილებით უკეთაა შესრულებული—რელიეფიც უფრო მაღალია, პროპორციებიც უკეთაა დაცული და დეტალებიც გაცილებით უფრო სუფთად და ხელოვნურადაა დამუშავებული. აქაც ფარშევანგებს სამღეროიანი ქოჩრები ამკობს.

¹ შდრ. გ. ჯუბინაშვილი, ჰარტ. ხელოვნ. ისტ., გვ. 42.

გავრცელებული იყო ფარშევანგის გამოსახულება VIII—X საუკუნეების სპარსულ ვერცხლის ქურჭელზე¹, მაგრამ აქაც ყველგან გამოსახულება გაცილებით უფრო უკეთ და სულ სხვა სტილითაა შესრულებული და უკანგორისას არ უდგება. მხოლოდ ერთი გამოსახულებაა, ზერელედ ამოფხაჭნილი ლენინგრადის ერმიტაჟში დაცული ერთი ვერცხლის თეფშის ფსკერზე², რომელიც თავისი სიმკისითა და სამღეროიანი ქოჩრით უკანგორის გამოსახულებას მოგვაგონებს შორეულად.

უფრო მოგვიანო ხანაში, X—XIII საუკუნეებში, ფარშევანგის გამოსახულება ძალიან იყო გავრცელებული მინიატურულ მხატვრობაში³, მაგრამ აქაც ანალოგიებს ვერ ვპოულობთ.

გავრცელებული იყო ფარშევანგის გამოსახულება ქსოვილებზეც. ასე, მაგ., იგი გვხვდება უკვე VI ს-ის ბერძნულ აბრეშუმის ქსოვილზე⁴. შემდეგში, XI—XIII საუკუნეებში ხომ ეს გამოსახულება ხშირად გვევლინება, განსაკუთრებით, მავრიტანულ ესპანეთში⁵, სიცილიაში⁶ და იტალიაში⁷. მაგრამ ვერსად ვერ ვპოულობთ თვითონ ფრინველის გამოსახულებისათვის ანალოგიას და მხოლოდ ერთი დეტალი სახლოვებს უკანგორის ფარშევანგს იმ გამოსახულებას, რომელიც ერთს XI—XII ს-ის სპარსულ ქსოვილზე გვხვდება⁸. აქ ერთი მეორის პირისპირ ფარშევანგების წყვილი დგას. მათ შორის ორნამენტული ხეა დადგმული. კომპოზიცია წმინდა ჰერალდიკური ხასიათისაა. ფრინველებს თავი აუწევიათ და ნისკარტი დაუღიათ, თითქოს ხესა ჰკორტნიანო. ორივეს ცალი ფეხი აწეული აქვს, სამღეროიანი თავდირი ქოჩრები ჰაერში ფრიალებს. ეს გამოსახულება არაფრით არ ჰგავს უკანგორისას, ვარდა ერთი დეტალისა: ეს არის შარფი, რომელიც ფრინველს თავისუფლად აქვს მოხვეული ყელზე და

¹ იხ. Я. Смирнов, Металлическое серебро, маг., табл. LXVI. 111 და LXVII: 116.

² Смирнов-ის დასახელ. ალბომი, ტაბ. LXI: 98.

³ იხ. Стасов-ის დასახელ. ალბომი, ტაბ. 134, სურ. 12 და 13 (კოფტური), ტაბ. 141, სურ. 24 და ტაბ. 142, სურ. 1 (სომხური), ტაბ. 53, ტაბ. 57, სურ. I და ტაბ. 60, სურ. 17 (რუსული).

⁴ იხ. O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, B. 1913, Bd. I, Abb. 43. აქ ფარშევანგები წვეილ-წყვილად არიან ქსოვილზე დასმული, უკან მიბრუნებული თავით, ქოჩრები სამღეროიანია, ნისკარტში თითონ პატარა რტო უჭირავს. სტილი, გამოსახულება და პოზა არაფრით არ ჰგავს უკანგორისას.

⁵ იქვე, ტ. I, სურ. 176 (XI ს.: ფარშევანგი ორთავიანია, დგას en face, კუდი გაშლილი აქვს), სურ. 178 (XII ს.: აქაც ფარშევანგები დგანან en face, მიბრუნებული თავით, გაშლილი კუდით).

⁶ იქვე, ტ. I, სურ. 207 (XII ს.: ფარშევანგები დგანან ერთი-ერთმანეთის პირისპირ, ჰერალდიკურად; მათ შორის ორნამენტული ხე დგას; ორღეროიანი ქოჩრები ჰაერში ფრიალებს), სურ. 209 (XIII ს.: აქაც ჰერალდიკური კომპოზიცია; ქოჩრები სამღეროიანი, დაწვრილი თავებით; კუდები გაშლილი; სულ სხვა სტილი).

⁷ იქვე, ტ. I, სურ. 205 (XI—XII ს.: აქაც წვეილ-წყვილი ფრინველები, ხით მათ შორის, დაკიდებული ორღეროიანი ქოჩრებით, გაშლილი კუდებით; კომპოზიცია ძალიან ჰგავს სიცილიური ქსოვილისას, სურ. 207), ტ. II, სურ. 282 (XIII ს.: ისეთივე კომპოზიცია; სამღეროიანი ქოჩრები).

⁸ იქვე, ტ. I, სურ. 155.

რომლის ბოლოები უკანაა გადადებული და ჰაერში ფრიალებს. როგორც აღენიშნე: უკანგორის ფარშევანგსაც აწეულ ფრთას ზემოთ კისერზე რაღაც გრძელი და ვიწრო, ორბოლოიანი ფიგურა აქვს მიბჯენილი. რომელიც თბილისის ჰაერში თავისუფლად ჰკიდია. ეს უცნაური ფიგურა, ვგონებ, ჰპოულა თავის ახსნას ზემოხსენებული სპარსული ქსოვილის ფარშევანგის ყელსახვევში. უკანგორელ მოქანდაკეს სწორედ ასეთი ყელსახვევი უნდოდა გადმოეცა თავისი უმწეო უდრეკი ფიგურით, რომელიც მას ყელზე შემობმულად არც კი გამოუხატავს. სხვანაირად ამ მოტივის გაგება ძნელია. თუ ასეა, მაშინ სხვა ანალოგიებზეც ადვილად მოეძებნით. საქმე ისაა, რომ ეს მოტივი ძველი სპარსულია, სახელდობრ, სასანური და სასანური სამეფო ტანისამოსიდანაა გადასული პირუტყვებზედაც, როგორც წმინდა ორნამენტი¹. სპარსეთიდან იგი გავრცელდა დასავლეთისკენაც — აქ იგი გვხვდება უკვე VI ს-ის ბიზანტიურ ქსოვილებზე², და აღმოსავლეთისკენაც, საცა მას ვხვდავთ კედლის მხატვრობაზე ჩინეთის თურქისტანში³. უფრო გვიან, X—XI საუკუნეებში, ბიზანტიიდან ეს მოტივი დასავლეთ ევროპაშიც შევიდა⁴. თვით სპარსული მაგალითებიც ბლომად მოიპოვება, როგორც სასანური, ისე ადრეულ-ისლამური ხანისა⁵. განსაკუთრებით სწორედ ფრინველებს ამკობდნენ ასეთი შარფებით და ამ სახით გადაიღეს ეს მოტივი, კერძოდ, ბიზანტიაშიც⁶.

რაც შეეხება იმას რომ უკანგორის ფარშევანგს შარფი ყელზე შემოხვეული არა აქვს, ესეც შეიძლება მოქანდაკის გარკვეულ სურვილს გადმოგვეცემდეს. თავდაპირველად ეს სამკაული მეფეთა თავსაბურავის შემადგენელი იყო და სასანურ ჭურჭელზე იგი ქუდზეა ხოლმე მიმაგრებული თავისუფლად უკანიდან⁷. ფრინველებზეც ზოგჯერ შარფი ყელზე კი არა აქვთ მოხვეული, არამედ თავზე ქონის ქვემოთ აქვთ თავისუფლად დამაგრებული⁸. შესაძლებელია ამის გამოხატვა მსურდა უკანგორელ მოქანდაკესაც, რომელსაც, მართალია, თავზე კი არა, ყელზე მიუკრავს ეს სამკაული თავისი ფრინველისათვის. მაგრამ მაინც სწორედ ეს გარემოება შეიძლება გამოსახულების სიძველის მანიშნებელი იყოს.

ყველა ზემოხსენებული პარალელი თავსდება VI—X საუკუნეების ფარგლებში. უკანასკნელად მოხსენებული გარემოება შარფის ყელზე შემოუხვევლობის შესახებ და ზემოხსენებული სამკუთხედებიანი აშიები, რომლებიც ამ ქვის ორ დანარჩენ ბარელიეფს ამკობს და ბოლნური ჯვრების ჩარჩოების მოტივს,

¹ Falke, დასახელ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 39.

² იქვე, ტ. I, სურ. 48 და 49 (შარფიანი რაშები); სურ. 50 (შარფიანი ჯიხვები).

³ იქვე, სურ. 100 (შარფიანი იხვები); (შდრ. А. Ю. Якубовский, Культура и искусство Востока, Липр. 1937, стр. 25).

⁴ იქვე, სურ. 137 (შარფიანი მტრედები).

⁵ ზოსრო II-ის ნადირობის რელიეფზე ტაჯიბოსტანში (ციტირ. Falke-ს მიხედვით, ტ. I, გვ. 39, შენ. 4), ვერცხლის ჭურჭელზე (გამოცემული აქვს Смирнов-ს თავის აღბომში, სურ. 108, 109, 128, 134, 152. ციტირ. Falke-ს მიხედვით, ტ. I, გვ. 97, შენ. 5), ქსოვილებზე (Falke, ტ. I, სურ. 136) და სხვ.

⁶ Falke, დასახელ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 98.

⁷ იხ. შავ. იქვე, სურ. 47.

⁸ იხ. იქვე, გვ. 82, სურ. 101.

იმეორებს, გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენი ქვის თარიღი აღნიშნული პერიოდის უფრო დასაწყისთან უნდა დაედოთ ვიდრე დასასრულთან. დაბოლოს, თვით ქვაც, თუ კი იგი ნამდვილად სვეტისთავს წარმოადგენს, თავისი მოყვანილობითა და სიმარტივით ქართული ხუროთმოძღვრების უძველეს ხანას გვაგულვებინებს.

სურ. 8.

ორი დანარჩენი ბარელიეფი, სამწუხაროდ, ძალიან დაზიანებული ფრაგმენტების სახითაა შენახული. ორივეზე ადამიანის ფიგურა იყო გამოსახული (სურ. 8). ერთს (ზომით $0,33 \times 0,17 \times 0,075$ მ), ალბათ, თუ მეტი არა, მთელი, ნახევარი უნდა აკლდეს. აქ გამოსახული იყო მამაკაცი, როგორც ეტყობა, en face: ჩანს მისი მოგვებშემოსილი თუ შესტებ-საცვეთებიანი ფეხები და წამოსასხამის ქვემო ნაწილი, ხოლო მის ქვეშ კაბის ქობა მოჩანს¹, რომელიც თხელი და წვრილი ირიბი კლდეებითაა დამუშავებული, რაც, ალბათ, ორნამენტს გადმოგვცემს. ადამიანის ფიგურის მარჯვნივ, ალბათ ჯვარის კვარცხლბეკი დგას,

¹ აქ შეიძლება კაბა და შერანგი გვეგულისხმა, და არა წამოსასხამი და კაბა, მაგრამ ასე უფროა საფიქრებელი მეორე ბარელიეფის ანალოგიით (იხ. ქვემო).

რომელიც აგრეთვე ქდებითაა დამუშავებული: შენახულია კვარცხლბეკის ძირა ნაწილი, რომელზედაც მოკლე ბუნი დგას და შემდეგ, შესაძლებელია, პალმეტები მოდიოდა, რომლებიც ჯვარს ქვემოდან ევლებოდნენ. მაინც და მაინც ნამდვილად არაფერი ითქმის, რადგან ბუნს ზემოთ ორნამენტის მხოლოდ მცირე ნაშთილაა დარჩენილი. კიდევ უფრო მარჯვნივ, ფრაგმენტის კუთხეში, აგრეთვე რაღაც გაურკვეველი ორნამენტის ნაშთია შენახული. აქეთა პირიც ქვას ჩამოტეხილი აქვს. კვარცხლბეკის ქვემოთ ჰორიზონტულად ერთსტრიქონიანი, ხოლო ადამიანის ფიგურის მარცხნივ ვერტიკალურად ორსტრიქონიანი მთავრული წარწერა იყო გამოქანდაკებული, რომელიც ისეა გადარეცხილი, რომ აღარ იკითხება—ცალკეული ასოების გარჩევა შეიძლება მხოლოდ, ისიც სათუოდ: კვარცხლბეკის ქვეშ ორი თავმეკრული ასო („ბ“ და „ყ“?) და თითქოს „კ“, ფიგურის მარცხნივ ორი „ა“-ნი? ასოების პალეოგრაფიული ხასიათი თითქოს ბოლნისის უძველეს წარწერებს მოგვაგონებს.

მეორე ფრაგმენტზე (ზომით $0,21 \times 1,15 \times 0,13$ მ) დაცულია მხოლოდ ერთი ფიგურა, რომელსაც თავი აკლია. აქ უნდა დაკარგული იყოს ქვის უდიდესი ნაწილი, ხოლო ნიშანდობლივ რამდენი, არა ჩანს. რელიეფი ჩასმული იყო სწორხაზოვან ჩარჩოში. ფიგურის ტანისამოსი აქ უკეთ განირჩევა, ვიდრე პირველ ფრაგმენტზე: ესეც მამაკაცია და მას აცვია მოგრძო სახელოიანი მოკლე წამოსასხამი, რომლის ქვეშაც კაბის ქობა მოჩანს¹. კაბაც მოკლეა, ცოტაზე ჰფარავს მუხლებს, ისევე როგორც ეს პირველ ფიგურაზეა. წამოსასხამი წელში ვიწროა, მერე კი ორმხრივ რკალივით ჩამოიხს ქვევითკენ. კაბაც მის ქვეშ ასეთი მოყვანილობისა ჩანს და თან მისი კალთა ამოჭრილია რკალად ზევითკენ, რაც პირველ ფიგურასაც ეტყობა, თუმცა უფრო ნაკლებად. წამოსასხამის ერთი კიდე, სახელდობრ მარჯვენა, მეორეზეა გადაადებული. სახელო არაა შინც და შინც გრძელი, მაგრამ შიგ კაცს ხელი არა აქვს გაყრილი. გვმოსახულია მხოლოდ მარჯვენა სახელო, მარცხენა კა არა ჩანს. ფეხზე ამ ფიგურას აცვია საცვეთები და რბილი და კობტა უქუსლო წულები. სახელდობრ, რელიეფს კარგად რომ დავაკვირდეთ, შევამჩნევთ, რომ კოჭებთან იგი პროფილირებულია: ეს უნდა მიგვითითებდეს იმაზე, რომ მოქანდაკეს მოგვების გადმოცემა კი არ ჰსურდა, არამედ წულებზე ჩამოცმული საცვეთებისა².

ეს ფიგურაც, როგორც ჩანს, იდგა en face და მარცხენა ხელი მას ზევითკენ განზე გაწვდილი უნდა ჰქონოდა³.

ორივე ბარელიეფი ძალიან მქისედაა დამუშავებული, სქემატურად და, განსაკუთრებით პირველი, ყოველგვარი მოდელირების უმიხოდ, მაგრამ მეო-

¹ დღიურში მიწერია, რომ ამ ფიგურის ქობაც, მსგავსად პირველი ფიგურისა, ირიბი ქდებით არის დამუშავებული. ფოტოსურათზე ეს აღარა ჩანს.

² პირველი ფიგურის ფეხსაცმელიც კოჭებთან პროფილირებულია, თუმცა უფრო უმწეოდ, უბრალო ნაზით. აქაც, მაშასადამე, მესტები და საცვეთები უფრო უნდა ვიგულოთ, ვიდრე მოგვი.

³ ეს საგულეებელია ამ ხელის ნაშთის მიხედვით, რომელიც ქვის ზემო მარცხენა კუთხეში ჩანს.

რე მაინც ბევრით სჯობია პირველს. მეორე ფრაგმენტზე ფიგურას საგანგებო მიწა აქვს შექმნილი ქვის გრუნტის ამოღების საშუალებით და იგი აქ გაცილებით უფრო თავისუფლად დგას, რაც მას განსაკუთრებით ფეხებზე ეტყობა, რომლებიც პერსპექტივაშია მოცემული, იმ დროს როდესაც პირველი ფიგურის ფეხები უმწეოდ ბრტყლად არის შესრულებული. რელიეფის ზედაპირიც მეორე ფრაგმენტზე უფრო სუფთაა. ამასთან, თუმცა ორივე ბარელიეფი თხელია, მაინც მეორე ფიგურა უფრო მაღალი რელიეფითაა გამოყვანილი და ამ შთაბეჭდილებას აძლიერებს ის გარემოება, რომ იგი სიღრმეში ზის და ჩარჩოთია შემოვლებული.

პირველი ფრაგმენტის თარიღი ასე თუ ისე განსაზღვრულია მისი წარწერის ნაშთებით: დაახლოვებით, იგი უნდა ეკუთვნოდეს უკანგორის უძველესი ნაშთების ხანას.

მეორე ფრაგმენტის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა უფრო ძნელია, მაგრამ, მე მგონია, ძალიან არ შეეცდებით, თუ ამასაც იმავე ხანას მივაკუთვნებთ: მიახლოვებითი თარიღის დასადგენად მნიშვნელობა აქვს აქ გამოსახული ფიგურის კოსტუმის სამ დეტალს:

ასეთივე, ან ამის მსგავსი ფეხსაცმელი გვაქვს მცხეთის ჯვარის ერთ-ერთ ბარელიეფზე. სახელდობრ, დემეტრე ჰატიოსს აცვია სწორედ ასეთივე რბილი, წოპწოპა უქუსლო წულები და კოკებთან ვიწრო, მუხლისკენ ძაბრისებურად გაგანიერებული საცვეთები (სურ. 9). მართალია, აქ საცვეთები ფეხზე დამაგრებულია კიდევ ე. წ. საკოჭურებით ანუ პაქანაგებით, მაგრამ ეს ხომ ყოველთვის საჭირო არ იყო.

ანალოგია დემეტრე ჰატიოსის გამოსახულებასთან იმით ძლიერდება, რომ მასაც წამოსასხამი აცვია, რომლის სახელოშიც მას ხელი არა აქვს გაყრილი. მართალია, სახელო აქ გაცილებით უფრო გრძელია ვიდრე უკანგორის ბარელიეფზე და თვით წამოსასხამიც ხალვათია, წელში არაა მოჭერილი როგორც უკანგორში, მაინც იქაც და აქაც ერთნაირი დანიშნულების და ერთნაირად ხმარებული ტანსაცმელი გვაქვს¹.

თუ უკვე წამოსასხამი და ფეხსაცმელი VI—VII საუკუნეზე მივითითებთ, ჩვენი ბარელიეფის კაბის დეტალიც, სახელდობრ, ზევითკენ რკალად ამოჭრილი კალთა, ანალოგიას ჰპოულობს ამავე ხანის ერთ სომხურ ძეგლზე. ეს არის ბალტრუ შაიტისის განსაზღვრით, V—VI საუკუნეების სტელა, რომლის

¹ გრძელსახელოიანი ხალვათი წამოსასხამე ერთ დროს, უძველეს ქრისტიანულ ხანაში და ვიდრე X ს-მდე, ძალიან გავრცელებული ყოფილა ჩვენშიც და სომხეთშიც. იგი გვაქვს მცხეთის ჯვარის მეორე ბარელიეფზეც (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., ტ. II, გვ. 218=Strzygowski, Baukunst der Armenier, Bd. I, S. 87, Abb. 73=გ. ბუბინაშვილი, ქართ. ხელოვნ. ისტ., გვ. 109, სურ. 80), ატენის ბარელიეფებზე (VI ს.; ჯავახიშვილი, გვ. 394), კუმურდოში (X ს.; Balrusaitis, ტაბ. LXXXIII: 140=Matrap. no Apr. Kavk. XII, ტაბ. VII), ჯავახეთის ზეგანში (X—XI ს.; Matrap. no Apr. Kavk. XII, გვ. 67, სურ. 40), თალინში (V—VI ს.; Balrusaitis, ტაბ. LXXXI: 135), მრენში (VII ს. Strzygowski, Bd. I, S. 430, Abb. 469 u. 470).

კვარცხლბეკზე გამოხატულია დანიელი ლომების ხნარცვი¹. სტრიგოვსკის აზრით, ამ დანიელს სპარსული სამოსელი აცვია² და იგი თუმცა სხვათრე ვანსხვავდება უკანგორის ბარელიეფის ტანისამოსისაგან, მაგრამ ჰგავს მას

სურ. 9.

იმით, რომ იგიც მოკლეა, წელში ვიწრო (დანიელს წელზე ქაშარი აქვს შემორტყმული), წელსქვემოთ რკალად ჩამოდის და განსაკუთრებით იმით, რომ მის კაბასაც კალთა ზემოთკენ რკალად ამოჭრილი აქვს³.

¹ იხ. J. Balirusaitis, დასახელ. ნაშრ., ტაბ. LXX:115, Strzygowski დასახელ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 718, სურ. 682.

² Strzygowski, იქვე.

³ უკანგორის ბარელიეფების დეტალები ძალიან გვაგონებს დმანისის სიონის საკურთხევლის სამხრეთ კედელში ჩაშენებული ქვის ბარელიეფის ზოგიერთ დეტალს (იხ. ჩემი „დმანისი“, გვ. 367—371 და სურ. 29). უკანგორის პირველი ფრაგმენტის კომპოზიციაც შორეულად დმანისისეული ქვის კომპოზიციას მიემსგავსება. ამისდა მიხედვით შეიძლება დმანისის ბარელიეფის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა, ფიგურების თავსაბურავი და განსაკუთრებით გრძელბოლოებიანი ქაშარი (რომელიც ჩვენში, რამდენადაც ვიცი, გვიან, არა უადრეს XV ს-ისა შემოდის საარსებითად) რომ სიფრთხილეს არ გვიკარნახებდეს. შდრ. ენიმკის მოამბე IX, გვ. 92, სურ. 60.

ამ ბარელიეფების დანიშნულების შესახებ ძნელია გადაჭრით რისიმე თქმა, რადგან დაზიანებულობის გამო მათი შინაარსი ნათელი არაა. ყოველ შემთხვევაში, ეს უნდა ყოფილიყო პატარა ლორღინები, მსგავსი დმანისის სიონის საკურთხეველის სამხრ. კედელში ჩადგმული ბარელიეფიანი ქვისა და შეიძლება მასავით ტაძრის კედელში იყო მოთავსებული.

დასასრულ, აღვნიშნავ კიდევ, რომ უკანგორის „ორკარიანი ეკლესიის“ სასათლაოზე არის ერთი საფლაგის ქვა, რომელზედაც მდარე რელეფით გამოსახულია გულხელდაკრეფილი კაბიანი ფიგურა მაღალქუსლიანსა და ქვინტებიან ჩექმებში. ეს ქვა XVII—XVIII ს-ის ნაშთი უნდა იყოს.

ამგვარად, უკანგორში ჩვენ გვაქვს მეტად საინტერესო და მდიდარი კომპლექსი საქართველოს ისტორიის უძველესი ხანისა. მეორე მხრით, უკანასკნელად ხსენებული საფლაგის ქვა გვიჩვენებს, რომ ეს ადგილი XVIII ს-შიც ჯერ კიდევ დასახლებული ყოფილა¹.

¹ უკანგორის შესახებ ისტორიული ცნობები არ მრავლებრვება. იგი, როგორც აღვნიშნე, დატანილია ეახუტის რუკაზე. გარდა ამისა, 1738 წლის ორი საბუთიდან, რომლებიც გამოცემული აქვს ე. თაყაიშვილს (საქ. სიძე, II, გვ. 392 და 393), ვტყობილობთ, რომ აქ მიწები სპერიათ თურქისტანიშვილებს, რომლებიც იძულებული ყოფილან მიეყიდათ ისინი ყაფლანიშვილებისათვის, ე. ი. ოზბელიანებისათვის. უკანგორი იხსენიება 1721 წლ. ხალხის აღწერის დავთარშიც (გვ. 79, 80, 81, 83, 84).

ნაშთები უკანგორში იმაზე მეტია, რაც ზემოთ არის აწერილი. დროის უქონლობის გამო ბევრი საინტერესო ჩუქურთმიანი ქვა, განსაკუთრებით ის, რაც თვით ტაძრის კედლებშია ჩაშენებული, ფოტოგრაფიულადაც ვერ იქნა გადაღებული, ზოგი კი ფოტოგრაფიულად გადავიღეთ, მაგრამ ვერც გაეზომეთ და ვერც აეწერეთ ადგილზე. აუცილებლად საჭიროა უკანგორში ხელმეორედ წასვლა არა მარტო ყველა ფოტოსურათების გადასაღებად და ნაშთების უფრო ნიშანდობლივი აღწერილობის შესასრულებლად, არამედ მათი უნიშვნელოვანესი ნაწილის თბილისში ჩამოსატანად, რათა ეს ძვირფასი განძი მუზეუმში იქნას შემდგომი განადგურებისაგან დაცული. განსაკუთრებით საინტერესოა, თათვარაზის წარწერას გარდა, დიდი „ჯვარი“. შესაძლებელია აგრეთვე რომ აღმოჩნდეს ის წარწერიანი ქვა, რომელიც მეორე მკლესიის დანგრევის დროს დაკარგულა.

Л. МУСХЕЛИШВИЛИ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ УКАНГОРИ

(РЕЗЮМЕ)

Сел. Укангори лежит в ущелье р. Дамблутис-цхали, правого притока Мацавери, в Люксембургском районе Гфузии. Здесь сохранились развалины древней церкви. Судя по плану (рис. 1), необычной толщине стен, тяжелой, прочной кладке из крупных каменных плит (рис. 2), затем по отсутствию правильной ориентации на восток и форме восточного окна, имеющего параллельные боковые стевки, постройка эта должна быть отнесена к древнейшим христианским памятникам Грузии. Параллели ко всем перечисленным признакам находим на армянских и грузинских памятниках, датирующихся в пределах IV—VI веков (Дираклар, Егевард, Береруйк, Кассах, Аштарак, Гавази, Некреси).

Отсутствие всякого декоративного убранства также может являться признаком глубокой древности этого здания. Однако здесь было найдено большое количество фрагментов стен и плиток, сохранивших надписи и характерные орнаменты, которые, относясь в большинстве к концу V-го или началу VI века, позволяют предположить, что и постройку можно точнее датировать именно этой эпохой. Надписи (рис. 3 и 4) хорошо датируются и палеографически и по языковым признакам (т. е. «хапмети»), имея точно фиксированные параллели из Болниса.

Орнамент из характерных медальонов с крестами (рис. 4, 5 и 6), повторяя известные болнисские и сферуйские образцы, датируется V—VI веками. Медальон этот имеет, обычно, следующий вид: рельефный равно-сторонний крест, рукава которого имеют вогнутые края и сильно расширяются к концам, вписан в рельефную же круглую рамку. Крест кантован, рукава его выемчатые, причем выемки сделаны косыми срезами. Остро-овальные углубления, образующиеся между вогнутыми концами рукавов и рамкой, оставлены, обычно, пустыми, а междукавные пазухи, имеющие вид сферических треугольников, либо также углублены и гладки, либо же выпуклы, профилированы продольным ребром и гравированы «елочкой», так что получается впечатление листьев или же хвойных шишек. Рамка, в которую вписан этот крест, состоит, обычно, из двух кругов. Узкая полоска между ними разбита на ряд противопоставленных полых треугольников, углубленных также косыми срезами.

Орнамент варьируется. При этом рамка показывает больше вариантов, чем самый крест, стоящий иногда на низкой подставке. Нужно заметить, что укангорийские камни представляют чрезвычайно интересные и своеобразные варианты этого орнамента и ряд композиций его с пальметками и проч. имеющих большую научную ценность.

Один камень с грубо выполненным барельефом павлина (рис. 7), представляет из себя, вероятно, часть капители. Рисунок птицы с шарфом на шее находит себе аналогии в изображениях птиц и других животных на сасанидской серебряной посуде, персидских, византийских и западноевропейских шелковых тканях и т. д. Мотив с шарфом, происходящий от головного убора сасанидских царей, был очень распространен в VI—XII веках. Архаичность укангорийского камня и его орнамента, заставляет отнести его скорее к началу означенного периода.

Два других барельефа с фигурными, тоже довольно грубыми изображениями (рис. 8), судя по деталям костюма, находящим себе аналогии на известных джварских барельефах VI—VII веков (рис. 9: накидка с неиспользованным рукавом, мягкие полусапожки с острыми носками и растреды на ногах) и на одной армянской стеле V—VI веков (J. Baltrušaitis, табл. LXX: 115: вырезанный скобкой подол платья), являются тоже очень древними памятниками. На V—VI века указывают и остатки надписи на одном из них.

Все эти камни, кроме капители с павлином, представляют из себя либо надгробные памятники, либо памятные плитки, в свое время, вероятно, заложенные в стены храма, как это мы наблюдаем в Болниси.

ლაბილიზებულ თანხმობანთა საკითხისათვის ქართულურ ენებში¹

ქართულ და კავკასიურ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის გასარკვევად ფონეტიკურ ძიებებს დიდი დახმარება შეუძლია გავვიწიოს.

ის ფონეტიკური მოდელი, რომელიც დღეს კავკასიურ ენებს გააჩნია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ გააჩნდა ოდესღაც ქართველურ ენებსაც. ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მეცნიერთა მიერ ქართულ და კავკასიურ ენათა თავდაპირველი ბუნებისა და ნათესაობის შესახებ მეტად საყურადღებო მოსაზრებანია გამოთქმული. აკად. ნ. მარი ფიქრობდა, რომ ენობრივი განვითარების ის სტადია, რომელზედაც ახლა აფხაზური ენა იმყოფება, ქართულს უკვე განვლილი აქვს. აკად. ივ. ჯავახიშვილს კაპიტალურს ნაშრომში [1] ნათქვამია, რომ მსგავსად კავკასიური ენებისა ქართულს ერთ დროს სქეს-კატეგორიებიც უნდა ჰქონოდა. „ქართულ-ქართველური ენების განვითარების ისტორიაში ორი დიდი ხანის არსებობა უნდა გვექონდეს გათვალისწინებული: პირველი და უძველესი ის ხანაა, როდესაც გრამატიკული სქეს-კატეგორიები ამ ენათა ძირითადს დამახასიათებელ თვისებას შეადგენდა, მეორე, მომდევნო ხანა კი იმ დროითგან იწყება, როდესაც გრამატიკული სქეს-კატეგორიები გაქრა და, ცრმა ცვლილებებთან დაკავშირებით, ქართულ-ქართველურის ახალი სახე ჩამოინაკვთა“ (გვ. 623).

ცნობილი ენათმეცნიერი Ginneken-ი თავის 1938 წ. გამოცემულს ნაშრომში [2] სპეციალურად ეხება რა კავკასიურ ენათა ე. წ. ლატერალ თანხმონებს, შესაძლებლად თელის ლატერალ თანხმობანთა არსებობას ქართულშიც და ამ მიზნით სპეციალურად შერჩეულ საკმაოდ დიდი რაოდენობის მასალებსაც ითვალისწინებს.

ჩვენ ამჟამად გვიინტერესებს: ახასიათებდა თუ არა ქართველურ ენებს ე. წ. ლაბილიზებული თანხმონები?

ამ საკითხის შესახებ ლიტერატურაში გავრით უკვე გამოთქმულია აზრი. კერძოდ, ნ. იუშმანოვს თავის სტატიაში [3] ამ საკითხის სასარგებლო მოსაზრება აქვს გამოთქმული. მისი აზრით, ისეთი კომპლექსები, სადაც დღეს გვაქვს

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ს ზოგადი ენათმეცნიერებას განყოფილების სხდომაზე 28.III.1940 წ.

თანხმოვანი +ვ უნდა მიუთითებდეს ლაბიალიზებულ თანხმოვნებზე, რომლებიც ოდესღაც წარმოადგენდნენ მთლიან ფონემებს, ხოლო შემდეგ ორად დაიშალნენ (გვ. 36).

როგორც ცნობილია, ლაბიალიზებული თანხმოვნები დღეს ზოგიერთ კავკასიურ ენასა და დიალექტს ახასიათებს—და არა ყველას. მაგ., იგი ახასიათებს: აფხაზურს, ყაბარდოულს, კიახურს, უბიხურს, აბაზურს; არ ახასიათებს იგი: ჩაჩნურსა და დაღისტნურ ენებს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ აფხაზურს დღეს ლაბიალიზებული ჯ, ჩ, ჭ არ ახასიათებს [4]. ეს თანხმოვნები დღეს აფხაზურში წარმოდგენილია მხოლოდ პალატალიზებული სახით, მაშინ როდესაც აბაზური ენის ზოგიერთ დიალექტში, მაგ., ფსიყ-ერბურგულში და კუბინოინჯიკჭკუნში ისინი ლაბიალიზებულია, ხოლო იმავე ენის აულ „КРАСНОВОСТОУННИ“—ს მეტყველებაში იგივე ჯ, ჩ, ჭ დელაბიალიზებული ფორმითაა წარმოდგენილი. აბაზური ენის აულ აფსუას მეტყველებას შემოუნახავს სამი ლაბიალიზებული კბილბაგისმიერი აფრიკატი: დი, თი, ტი [5].

როგორც ჩანს, ამ მხრივ კავკასიურ ენებშიაც არ გვაქვს ერთნაირი სურათი. ზოგ მათგანს ახასიათებს ლაბიალიზებული თანხმოვნები, ზოგს კი დაუკარგავს; დიალექტების მიხედვითაც კი სხვადასხვა სურათია.

როგორია ვითარება ქართველურ ენებში?

ქართველურ ენებში განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ვ (ჟ) მსგავსად კავკასიური ენებისა ხშირად თავს იჩენს ჩქამიერ თანხმოვნებთან.

უძველეს ქართულში ხმულებისა და სპირანტების შემდეგ იწერებოდა უმარცვლო უ, ხოლო უ, სრული ხმოვანი, გადმოიცემოდა ორი ასოთი: ოვ. მთელ რიგ შემთხვევაში ძველ ქართულში იწერებოდა უმარცვლო უ, მაგრამ იგი დღეს არც იწერება და არც წარმოითქმის, მაგ.: თქუმა; მისგან ნაწარმოებ სიტყვებში: თქუმულნი, თქუმად, გამოუთქუმელთა, აღთქუმა და სხვ. სარკუმელი; კუმევა—საკუმეველი; საძირკუმევი; შერწყუვიდის; ზაკუვა—მზაკუვარი; უკუნა—უკუნადასკნელ და სხვ. მსგავსი მოვლენა გვაქვს სპირანტ ხ-სთან სიტყვაში: სუმა—სასუმელი; წინაენის მიერ აფრიკატ ც-სთან: ცუმა, ჯუარცუმელი და სხვა. გარდა ამისა, ძველ ქართულში იქ, სადაც იწერებოდა უ (უმარცვლო უ), მის ნაცვლად დღეს ყველგან ვ-ს ვწერთ. ახალმა ქართულმა უმარცვლო უ და ვინი გააერთიანა. მაგ., ძველი ქართულიდან: ექუსი—ათექუსმეტი; საყუარელნი—სიყუარული; წულილნი; განვისუენო, ჩუენ; თქუენ; ძუალი; ჯუარი; თუალი; მიმითუალეს; ყუავილი; კუეთა—განკუეთა, სასოწარკუეთა; კუამლი; გუამი; მარცუალი; წუერი—მწუერვალი; მწუანე; ცუარი; ძუელი; ძლუნად; შიშუელი; შუენიერი; განრღუეული; გუემა; ჩუენება; სიკუდილი; რიცხუთა; ლახუარი; მისწუდების; კუნესაჲ, კუერთხითა, დაშურობა და სხვ.

ძველ ქართულში, თუ უმარცვლო უ-ს უშუალოდ ი მოსდევდა, მას გადმოსცემდნენ ვ ასოთი. მაგ.: ხვთქი. ცვლი, გვრვჯნი, იქვ, ნაძვ, რიცხვ, ლელვ

და სხვ. ცხადია, რომ ძველ ქართულში არსებობდა უმარცვლო უ და მის გვერდით ვინიც. ზემოთდასახელებულ მაგალითებში: კუმევა, საკუმეველი, შერწყუვიდის, საძირკუველი, ზაკუვა, მზაკუვარი, ყუავილი, მწუერვალი და სხვ. იწერება უმარცვლო უ და ვინიც. იმისი დაზუსტებაც არის შესაძლებელი, რა შემთხვევაში იწერებოდა უმარცვლო უ და რა შემთხვევაში ვინი.

ძველ ქართულში უმარცვლო უ დადასტურებულია ხშულებთან და სპირანტებთან (იხ. ზემოთ), ვინი კი გვხვდება: 1. რ ლ ნ-სთან (წინ ან შემდეგ): რ-სთან: რვა — მერვე, მჭურვალე, პირველი, სურვილი, აურვებდეს, ბევრი. ლ-სთან: სწავლა, მიავლინა, სივლტოლა და სხვ. ნ-სთან: მძნვარე, ყინვა, გზავნა, სიმსივნე, ვნება, დევნა და სხვ. 2. ხმოვნებს შორის: მვევალი, ტკივილი, ახოვანი, დავარდნა, დასივება, მრავალი, ყუავილი, თავი, თავად, თავადი, უვარის (ყოფა), ყოველი, ზუავი, აღეტევება და სხვ. 3. თავკიდურად ან პრეფიქსად: ვედრება, ვიდრე, ვინ, ველთა, ვეტყოდი, ვქამოთ, ვთქუ; დავწერე, ვარტუ და სხვ. ან კიდევ: სიტყვის შიგნით სპირანტებისა და ხშულების წინ: აღვსება, საესე, ნავთსადგური, პატივცემულნი და სხვ. 4. მასდარის მაწარმოებელ სუფიქსებში: მოკითხვა, მარხვა (დამარხვა), ზრახვა, შელეწვა. შერაცხვა, შეწირვა და სხვ. 5. ნარედუქციალ ფუძეებში ხშულებთან: დევე; იღვა, დაიდვის, ეღვა. ყავ/ყვე: ვჰყვანდი, გამოჰყვანდა, მოჰყვანდა, მოიყვანა, წარიყვანეს, წარმოიყვანეს და სხვ. შევე/შვე: იშვა: შვილი, შვილიერება და სხვ.

ეს უკანასკნელი მაგალითები განსაკუთრებით საყურადღებოა. როგორც ვხედავთ, ნარედუქციალ ფუძეში, მიუხედავად იმისა, რომ ვ ხშულებისა და სპირანტების შემდეგაა, იგი არაა გადმოცემული უმარცვლო უ-თი (შდრ. სიყუარული და წარიყვანეს; შუენიერი და შვილი).

ძველ ქართულში უმარცვლო უ-სა და ვინის სხვადასხვა პოზიციაში ხმაურებას მიეყავართ იმ დასკვნამდის, რომ უმარცვლო უ, როდესაც იგი ხშულებთან და სპირანტებთან გვაქვს დადასტურებული, უნდა მიუთითებდეს წინამავალი თანხმონათის ლაბიალობაზე. დღეს რომ კავკასიურ ენებს (აფხაზურს, ადიღეურს, აბაზურს) ლაბიალური თანხმონათები ახასიათებს, იგივე თანხმონათები წარმოდგენილია იმავე ენებში არა ლაბიალური ფორმითაც. ანალოგიური შემთხვევები დასტურდება ძველ ქართულშიაც. ზოგიერთ სიტყვებში ხშულებთან და სპირანტებთან არ იწერებოდა უმარცვლო უ, მაგ.: ქვა, ხვალ, რვა და სხვ. ვფიქრობთ, რომ ვინი ამ შემთხვევაში არ გამოხატავდა წინამავალი თანხმონათის ლაბიალობას.

ქართული კილოებიც ამ მხრივ საყურადღებო მასალებს იძლევიან. მაგ.: ხევსურულში დასტურდება ასეთი მაგალითები: ჩვიჩვილი (ჩვილი), (შდრ. ძე. ქართ. ჩჩლი), თვირთვილი (თრთვილი), ბუზვი (ბუზი), ბოზვი (ბოზი), რამთფენი (რამდენი), ცვარცვა (ცარცვა) და სხვ. [6]. მთიულურში გვაქვს: წიხიქვილი, ტვიტველი, სვირცხვილი, აჩუქვა, სიმგვრგვლივ [7]¹.

¹ შდრ. გურ. კვარკვალი „კანკალი“ (მეგრ. კვარკვალი), გურ. ხვარხვალი „წყლის დუღილი“ ქან. ხარხალერი წკარი „ადულებული წყალი“.

აქვე გასათვალისწინებელია ერთი მოვლენა, რომელიც ყველაზე უფრო მასობრივადაა გავრცელებული ზოგიერთ მთის კილოში (მაგ.: მთიულურში, მოხეთურში). სპორადულად გვხვდება იგი ბარის კილოებშიც; თანხმოვანი+ვ (ჟ) იწვევს ბაგეების მონაწილეობის საფუძველზე მომდევნო ხმოვნის გალაბილებას და ვლბულობთ ო-ს (ან უ-ს), ვ (ჟ) კი უკვალოდ იკარგვის ამ ხმოვანთან შერწყმით. შროფ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ბ ა ვ ა ამ მოვლენის შესახებ წერს: „ვა-ო მთიულურში მეტწილად იქა გვაქვს, სადაც ძველ ქართულში—უა-ს ვხვდებით (უმარცვლო უ+ა)“ ([7], გვ. 45) მაგ. თოლი (შდრ. მეგრ. თოლი), გორი, კოლი, თქო, ჩაუტომ და სხვ. მსგავსი მოვლენა ახასიათებს კახეთიდან და ქიზიყ-საინგილოდან აყრილ და ფერეიდანში გადასახლებულ ქართველთა მეტყველებასაც, მაგ.: ცხორი, თოლი, ძოლი, ჭორტლი, წოდი, ზოვი, მწონე, ცორცავს და სხვ. [8] შდრ. ქართულ ისტორიულს ძეგლებში დადასტურებული: დიდუამი→დილომი: ან კიდევ: როგორი (←რაგორი—რაგვარი).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ იმავე ფერეიდანულში უცხო ენობრივი (სპარსულის) გავლენის გამო მომხდარა დელაბიალიზაცია,—ვინის გაქრობა. ამას ადგილი აქვს ისეთ კომპლექსებში, სადაც ძველ ქართულში უმარცვლო უ იწერებოდა. სხვა შემთხვევაში ვინი ფერეიდანულში დაცულია, თუმც იგი წყვილბაგისმიერობისაკენაა გადახრილი. მაგ., თქეს (თქვეს, ძვ. ქ. თქუეს), შეეშელნენ (შეეშელნენ, შდრ. ძვ. ქ. შეელა), წერი (წვერი, ძვ. ქ. წუერი), წეიი (წვეთი, ძვ. ქ. წუეთი), კერციხ (კვერციხ, ძვ. ქ. კუერციხი), მტერი (მტვერი, ძვ. ქ. მტუერი), გერდი (გვერდი, ძვ. ქ. გუერდი), თე (თვე, ძვ. ქ. თთუე), ქვერი (ქვევრი, ძვ. ქ. ქუევრი), ნაკერცხალი (ნაკვერცხალი, ძვ. ქ. ნაკუერ ცხალი), შენიარი (შშვენიერი, ძვ. ქ. შუენიერი), ლელი, (ლელვი, ძვ. ქ. ლელვ), თავი (თავგი, ძვ. ქ. თავკ), გაკირდა (გაკვირდა, ძვ. ქ. გაკვრდა), ტინი (ტვინი, შდრ. ძვ. ქ. განტვნა), ექსი (ექქსი, ძვ. ქ. ექქსი), მოკდა, (მოკვდა, ძვ. ქ. მოკუდა), ჩილი (ჩვილი, ძვ. ქ. ჩჩვლი, ხევს. ჩვიჩვილი). გატიტლდა (გატიტვლდა, შდრ. მთიულ. ტვიტველი) და სხვ. ([7], 202, 205). ვინი დაცულია ფერეიდანულში მსგავსად ძველი ქართულისა: 1. ხმოვნებს შორის: კირისთავი, ზოვი, მწოვე, წავართით, მოგუვიდა და სხვ. 2. ხშულებისა და სპირანტების წინ: დავცივდით (დავცივდით), ვთქით (ვთქვით), მოვსწყიტოთ (მოვსწყვიტოთ), დავხრეტო (დავხვრეტო), 3. მასდარის მაწარმოებელ სუფიქსებში: გაკითხვა, გალევვა, მორწყვა, თიბვა და სხვ. 4. ნარედუქციულ ფუძეებში: ჰყვანდა, მოუყვანეს, დეიდვა, დოუდვა, წვანან და სხვ.

მსგავსი მოვლენა ახასიათებს აგრეთვე უცხო ენობრივი (აზერბაიჯანულის) გავლენის ქვეშ მოქცეულ ინგილოურს. ვინი ინგილოურში, მსგავსად ფერეიდანულისა, იკარგვის ისეთ შემთხვევებში, სადაც ძველ ქართულში უმარცვლო უ არის დადასტურებული, მაგ., კდარ (მკვდარი, ძვ. ქ. მკუდარი), ინგილოურში უე-ჟ-ს მაგ. გერდ (გვერდი, ძვ. ქ. გუერდი), მარჟენაჲ (მარჯვენა, ძვ. ქ. მარჯუენა), მახნეტა (მოიხვეტა, ძვ. ქ. მოიხუეტა), ხეწა (ხვეწა, ძვ. ქ. ხუეწა), შეეწენა (მოეწენა, ძვ. ქ. მოეჩუენა), მეწერ (მოხვერი, ძვ. ქართ. მოხუერი), გელ (გველი, ძვ. ქ. გუელი), გელეშაჲ (გველეშაჲი, ძვ. ქ. გუელეშეშაჲი), მექვერე (მექვერე შდრ. ძვ. ქ. ქუევრი), საწელ (საწველი შდრ. ძვ. ქ. წუელა), წელაჲ (წველა), სელ (სველი, ძვ. ქ. სუელი), სტენა (სტვენა, ძვ. ქ. სტუენა), შენიერ

(მშენიერი, ძვ. ქ. შუენიერი), წერ (წვერი, ძვ. ქ. წუერი), და სხვ. რეგილოურში ვინი დაცულია; სიტყვის თავში: ვაშლი, ვაშკაც, ვარიაჲ, ვარდი, ვაზირობა; ხმოვნებს შორის: თავ(თავი), ჟევეჲ (მევე), სეველ (სოველი), აყიება, ყოვილაჲ (ყვაილი); უვეზირა (უბრძანა) და სხვ. [9].

როგორც ზემოთდასახელებული მაგალითებიდან ჩანს, ფერეიდნულში და ინგილოურში ვინი იკარგვის ხშულებთან და სპირანტებთან იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი წინამავალი თანხმოვნის ლაბიალობაზე უნდა მიუთითებდეს. ის, რაც ქართველურ ენებში ნაშთის სახითაა შემონახული, ფერეიდნულსა და ინგილოურში უცხო ენობრივი გავლენის გამო სრულიად გამქრალა.

ქართველურ ენებში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა არსებობის საკითხის გასარკვევად ნაწილობრივ დაგვეხმარება გათვალისწინება იმ სიტყვებისა, რომლებიც ქართულიდან აფხაზურშია შესული. იმის გამო, რომ აფხაზურს დღესაც ახასიათებს ლაბიალიზებული თანხმოვნები, ქართულიდან შესული სიტყვების ხშულები ლაბიალურ თანხმოვნებად იქცევიან, ხოლო ლაბიალური ხმოვნები იქცევიან არალაბიალურ ხმოვნებად, მაგ., ა-გირგდენ (გვირგვინი), ა-ყობარ (=ყვიბარი, ყუბარი), ა-გაგაბარა (-გოგორა), ა-ქობარგა (-ქოლგა), ა-ყობარან (-ყორანი), ა-ქყობარტატ (-მეგრ. ჰქობრტოტი 'მწყერის ფეხა' ბალახ.) ა-ყობარულ (-ყვერული); ა-უბაბა (-მეგრ. ოხუაჲ 'სალოცავი') და სხვ. [10].

საინტერესოა, რას იძლევა ამ მხრივ მეგრულ-ქანურში?

მეგრულში კიდევ უფრო ნათლად ჩანს ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ნაშთები, ვიდრე ქართულში. მაგ., მეგრ. ყვანა 'ყანა'; სენაკურ დიალექტში დადასტურებულია: ყონა (შდრ. ქართ. ყანა). მეგრ. ყუნ|ყონ|ყვენ ნიშნავს: 'ყვანა, წაყვანა' მეგრ. მოყვენჯი || ქართ. მოყული. ქართ. 'ყოლ' მეორეული ჩანს, შდრ. მოყვანა. მეგრ. ხორავა (გვარია) პარალელურად დადასტურებულია: ხვარავა. მეგრ. ხვამარდი || ქართ. ხომალდი (შდრ. ხვარბალი || ხორბალი). მეგრ. ხვარხვი || ქართ. ხახვი. მეგრ. მარწვენი || ქართ. მაწონი (შდრ. ნათ. ბრ. მაწენის¹), მეგრ. ძვაძვაფი || ძვაძვალი || ძვანძვალი || ქართ. ძანძალი, ძუნძული. მეგრ. ძაგვარი || ქართ. ძაგარი. მეგრ. შვიშველი || ქართ. შიშველი. მეგრ. ქვაქვათანა || ქან. ქვათანა || ქართ. ქოთანა. მეგრ. ტოტი || ტვატვი || ქართ. ტოტი. სვან. ტუტ-მეგრ. კვაკვი || ქართ. (იმერ. გურ.) კაკვი. მეგრ. თოლი ქართ. თვალი. მეგრ. თვათვი || ქართ. თათი. მეგრ. ოჩეჩე 'ახლად ამოღებული ყველის საწური' შდრ. გურ. ჩოჩო. მეგრ. წკვარწკალი || ქართ. წკარწკარი და სხვ. [11].

რაც შეეხება ქანურს, როგორც უცხო ენობრივი (თურქულის) გავლენის ქვეშ მოქცეულ ენას, მას ბევრ შემთხვევაში ვ (ჴ) დაცული აქვს ხშულებთან და სპირანტებთან იმ პოზიციაში, რა პოზიციაშიაც მას ჩვენ ქართულსა და მეგრულში ვგვხვდით. ქანურში დღეს ვ-ს რყევა ახასიათებს, მაგ.: კანჩხინდი 'ცხვირი'; პარალელურად გვხვდება: ჩხინდი. კან. ლაკი || მეგრ.

¹ ა ქართველურ ენებში, ჩვენი აზრით, მეორეულია. იგი ლაბიალიზაციის საფუძველზე მიღებული ჩანს. ამის შესახებ ცალკე.

ლაკვი || ქართ. ლეკვი. ჰან. მ-თუგი || ქართ. თაგვი || სვან. შდუგუ. ჰან. ტემტელი || ქართ. ტიტველი. ჰან. მ-გუერი || მ-გერი || ქართ. მგელი. ჰან. კინჩი || კვინჩი || მეგრ. კვინჩა || ქართ. ს-კვინჩა. ჰან. მ-ჰიმა || მეგრ. ჰვიმა || ქართ. წვიმა. ჰან. წინწ- || წიწ- || მეგრ. წვიწვი- 'აგლეჯა თმისა, ან ბალახისა'. ჰან. შქით || შქვით || მეგრ. შქვითი || ქართ. შვიდი [12].

ქარიულსა და მეგრულ-ჰანურს შორის ცნობილია ასეთი შესატყვისობა: ქართ. შ || მეგრ.-ჰან. შქ. (შკ): ქართ. ჩ || მეგრ.-ჰან. ჩქ; ქართ. ჭ || მეგრ.-ჰან. ჭკ-ს; ქართ. ჯ || მეგრ.-ჰან. ჯგ-ს ([12], გვ. 9). დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს, როდესაც ქართ. შ, ჩ მეგრ.-ჰან. გვაძლევს: შქ(სქ); ჩქ-ს, მაგ.: ქართ. ჩვილი (ხევსრ. ჩვიჩვილი) || მეგრ. ჩქიჩქუ || ჰან. ჩუჩქუ. ქართ. ჩვენი || მეგრ.-ჰან. ჩქიმი. ქართ. შუა || მეგრ.-ჰან. შქა (შკა). ქართ. შვიდი || მეგრ. შქვითი || ჰან. შქვითი || შქითი. ქართ. შვება || მეგრ. შქე || ჰან. შქე—'გაშვება, მიტოვება', ქართ. შველი || მეგრ. სქვერი || ჰან. მ-სკვერი და სხვ. საფიქრებელია, რომ მეგრულ-ჰანურში ამ თავისებური კოპულექსების განვითარება მოხდა ლაბიალიზაციის საფუძველზე.

ამასთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებოა აფრაკული ენების შონის ჯგუფში დადასტურებული ანალოგიური მოვლენა, რომელსაც ნ. იუშმანოვი ლაბიალიზაციის ნიადაგზე ხსნის. იგი წერს: „ლაბიალიზაცია იწვევს ძირითადი ბგერის სხვადასხვაგვარ შეცვლას, მაგ.: შონის ჯგუფში ხw—ხy—ხგ; tw—txw—tkw, sw—sxw—skw და ა. შ.; ენის უკანა ნაწილი, ლაბიოველარიზაციის გამო აწეული, უფრო მაღლა იწვეს, და ჰქმნის რა შედარებით ვიწრო ნაპრალს რბილ სასასთან, გამოიწვევს x || γ-(სებურ) ხახუნს, ხოლო შემდგომი კიდევ უფრო ზემოთ აწევის შემთხვევაში ჰქმნის ხშვას რბილ სასასთან და იძლევა k || g || ng“ ([3], გვ. 36).

ქართველურ ენებს შორის ლაბიალიზაციის მოვლენა ყველაზე უფრო ნათლად ჩანს სვანურში, როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებშიც. ამჟამად ჩვენ მხოლოდ თანხმოვნები გვაინტერესებს. მაგ., სვან. ქუტირქუტილ || ქართ. ქურქი. სვან. გუტიგუტი || ქართ. გული. სვან. თუთენა (ბ. ზ.) || თეთნე. (ეცერ.) || ქართ. თეთრი, სვან. ჩიჩუილ || ქართ. (ხევს.) ჩვიჩვილი. სვან. ტოქტრა || ქართ. ოქრო. სვან. ტრტ || ტუტე 'ხელი' გვხვდება დელაბიალიზებული ფორმაც: ტეტ¹; „ეშხუ ეი იტეტი ი მერმე ჩუ“—ერთი ხელი ზევით შემოიკრა, მეორე ქვევით ([13], 221). სვან. გუტეკ || ქართ. გოკი. სვან. ქუტერწილ || ქართ. ქორწილი. სვან. თუტეფ || ქართ. თოფი. სვან. მეჯუტეფ || ქართ. მეჯოგე. სვან. მინდუტერისგა || ქართ. მინდორში (შდრ. ნათ. მინდორის). სვან. სგობ || სგუტე. (ბ. ზ.) || სკუტე (ლენტ.) || სგებ (ლახ.) 'წინ, შუბლი'. სვან. სოტ || სუტე || ქართ. სვეტი. სვან. კიბდრნ || კიბდუტენ || ქართ. კიბობანი. სვან. კუტეკ || კოკი. სვან. რიჟენ || ქართ. რიონი.

ზოგჯერ უ ხმოვნებთან მრავლობითში იჩენს თავს, მაგ. წაბ (მხ.) 'სამართებელი', მრ. წაბჭაბ; კუბდ (მხ.) 'კედელი', მრ. კუბდჭაბ.

დილაექტების მიხედვითაც ზოგჯერ სხვადასხვა სურათი გვაქვს, მაგ.: ლობ (ლაშხ.) 'სკა' || ლუტე (ბ. ზ.) || ლებ (ბ. ქვ.) || ლუტე (ლენტ.). კომ, 'ტარი,

¹ შდრ. ინგილოური: ტატაჲ (დელაბიალიზებული ფორმა).

(ლაშხ.) || ქუმ (ბ. ზ.) || ქემ (ბ. ქვ.) || ქუმ (ლნტ.). გოქ (ლაშხ.) || გუმქ (ბ. ზ.) || გექ (ბ. ქვ.) || გუმქ (ლნტ.). ტოტ (ლაშხ.) || ტუმტ (ბ. ზ.) || ტეტ (ბ. ქვ.) || ტუმტ (ლნტ.). უსკუ (ლაშხ.) || უისგუ (ბ. ზ.) || უისგ || (ბ. ქვ.) || უისკუ 'ვაშლი'. როგორც ვხედავთ, ბალს ქვემოთურისათვის დამახასიათებელია დელაბიალიზებული ფორმები. გარდა ამისა, მთელ რიგ შემთხვევაში ქართ. ო სვანურში ე-ს გვაძლევს. მაგ.: ქართ. გოდორი || სვან. გოდერ. ქართ. ჭოლოკი || სვან. ჭოლეკ. ქართ. ბოლოკი || სვან. ბოლეკ. ქართ. კოლოფი || სვან. კოლეფ. ქართ. კალაპოტი || სვან. კალპეტუ (14). ესა და სხვა მსგავსი მაგალითები ექვს ბადებენ სვანურში (და სხვა ქართველურ ენებში) ო-ს პირველადობის შესახებ. იგი მეორეული ჩანს. ხშირ შემთხვევებში ო მიღებულია ე და ა-ს ლაბიალიზაციის ნიადაგზე.

სვანურშივე, მსგავსად აფხაზურისა, მთელ რიგ კომპლექსებში დასტურდება ლაბიალიზებული ჰ (ჰე). როგორც ცნობილია, დღეს ქართველურ ენებში ჰ-ს ხმარება მეტად შესუსტებულია, ხმოვნების წინ იგი საესებით გადაშენდა, სვანურში კი ჰ-აეს დღესაც, შედარებით სხვა ქართველურ ენებთან, ყველაზე მეტი ძალა აქვს.

მაგ. სვან. მაჭურენე 'უმცროსი'; ლიჭურე 'შემცირება'; „დიჯარდ ადჭურ მგჰანლო“—პურმა დაიკლო გამოცხობის შემდეგ. სვან. ლიჭუდი 'გაყიდვა'; ლეჭუდი 'გასაყიდი'; „ეჯა პრდი (ჭუდი)“—ის ყიდის. ლიჭუდი 'შიცემა'; ლაჯჭუდი 'მოგცემ', მაჭუდია 'მაძლევ'; ჰერ 'ხმა'—ლხჭუნარ 'ყური უღდე'; ლიჭუნარი 'მოსმენა'. ყველა ამ შემთხვევაში ჰ-ს აკუსტიკურად სტოვებს ლაბიალიზებული ჰ-ს შთაბეჭდილებას და მომდევნო ფ-ც ამაზე უნდა მიუთითებდეს. შესაძლებელია სხვა მსგავსი მაგალითებიც იქნეს დასახელებული, მაგ., სვან. ჰულ ნიშნავს 'ჯორს'. თავრ-ში ეს სიტყვა წარმოდგენილია დელაბიალიზებული ფორმით: ჰილ. ჰრლ (უშუ.) ნიშნავს: 'დაუდნობელ თოვლს', პარალელურად გვხვდება: ჰილ 'ყინული' (ხალდ. ჩოლ. თავრ.) და სხვ. [15].

С. ЖГЕНТИ

К ВОПРОСУ О ЛАБИЛИЗОВАННЫХ СОГЛАСНЫХ В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Фонетическая модель, имеющаяся в нынешних кавказских языках, предполагается, имела некогда и в картвельских.

Лабелизованными согласными характеризуются в настоящее время лишь некоторые (напр., абх., кабард., кяхский, убых., абаз.), но не все Кавказские языки (напр., чеч. и дагестанские).

В картв. языках $\varphi(\psi)$ - $v(w)$ обнаруживается, сходно с кавказскими, при шумных согласных; но в таких случаях лабелизованный согласный Кавказских языков представлен в картвельских языках в виде двух фонем.

Некоторые указания на существование лабелизов. согласных в картв. языках имеются в др.-грузинском, напр.: თქუმა— $tquma$ 'сказать'; ცუმა—

cuma 'одевать'; სუმა—suma 'пить'; სარკუმელი—sarkumeli 'окно'; კუმევა—kumeva 'курить, возкуривать'; ზაკუვა—zakuva 'строить козник'. В говорах: хевсур.: ჩვივილი—čvičvili 'младенец'; თვირთვილი—tvirtvili 'иней'; ბუზვი—buzvi 'муха'; ცვარცვა—cvarcva 'грабить'. В мтиულском: ტვიტველი—tvitveli 'голый'; სვირცხვილი—svircxvili 'стыд'; წვისქვილი—čvisqvili 'мельница' ვა—ო—va—ო и т. д. В ферейданском и ингилойском диалектах ვ (ტ)—v(y), под влиянием иноязычного окружения, выпадает при шумных в тех случаях, где он должен был указывать на их лабиализацию.

В мегрельском еще яснее, чем в грузинском, пережитки лабиализации согласных, напр.: ხვარხვი—xvarxvi 'лук' (раст.); ძვაძვაფი—zvaзvafi 'шататься, таскаться, бегать'; ტოტი || ტვატვი—tōti || tvaṭvi 'лапа, рука'; კვაკვა—kvaqvi 'палка с крючком, шест'; თვათვი—tvatvi 'лапа' и т. д. В чанском ვ (ტ)—v(w) неустойчив напр.: მ-გუერი || მ-გერი—m-gweti || m-geṭi 'волк'; შქვით || შქით || šqvit || sqit 'семь' и т. д.

Можно думать, что развитие специфич. комплексов (ჩქ—ცკ; ქკ—ცკ; ჯგ—ჯგ) происходило на основе лабиализации. Из картвельских языков лабиализация, как согласных так и гласных, яснее сказывается в сванском: напр. ტრტი || ტეტ | tōt || teṭ 'рука'; თტეთნა || თეთნე tvetna || tetne 'белый' и т. д.

В сванском, подобно абхазскому, имеется в целом ряде комплексов лабиализованный ჰ (ჰი)—h (ho); напр., ლიჰუდი—lihwdi 'продавать'; ეჯა ჰრდი—eža hōdi 'он продает'; ჰერ—her 'голос'; ლიჰუნარი—lihwnari 'слушать'; ჰულ || ჰილ—hūl || hil 'мул, лошак' и т. д.

S. ZGENTI

A PROPOS DES CONSONNES LABIALISÉES DANS LES LANGUES KHARTHVÉLIENNES

(RESUMÉ)

Il est à présumer que le modèle phonétique existant dans les langues caucasiennes d'aujourd'hui existait autrefois dans les langues kharthvéliennes.

Actuellement les consonnes labialisées ne caractérisent que quelques-unes d'entre les langues caucasiennes (abkhaze, kabardien, kiakh, oubykh, abasien). Toutes ne sont pas dans cette condition (tchetchène, les langues du Daghestan).

Dans les langues kharthvéliennes ვ(ტ)—v(w) ainsi que dans les langues caucasiennes se fait sentir auprès des consonnes bruyantes; mais dans ces cas-là, la consonne labialisée des langues caucasiennes figure dans les langues kharthvéliennes sous la forme de deux phonèmes.

Quelques indications sur l'existence des consonnes labialisées dans les langues kharthvéliennes existent dans l'ancien géorgien: თქუმა—tquma 'dire'; ცუმა—cuma 'habiller'; სუმა—suma 'boire'; სარკუმელი—sarkumeli 'fenêtre'; ზაკუვა—zakuva 'tendre des embûches'. Dans les parlers: khevs. ჩვივილი—čvičvili.

ნourrisson'; თვირთვილი—twirtvili 'givre'; ბუზვი—buzvi 'mouche; ცვარცვა—
 cvarcvá 'piller'; მზილი: ტვიტველი—twitvili 'nu'; სვირცხელი—svircxvili 'honte';
 წვისქელი—cvixvili 'moulin'; ეა > ო—va—o etc.

Dans les dialectes phéréidane et innguiloï, sous l'influence de l'entourage étranger ვ(ჳ)—v(ყ) échappe auprès des bruyantes dans les cas où elle devait indiquer leur labialisation.

Les vestiges des consonnes labialisées sont plus claires encore en még-rélien qu'en géorgien: ხვარხვი—xvarxvi 'oignon'; ძვაძვაფი—dzaqvapi 'courir la prétantine'; ტოტი||ტვატვი toti||tvatvi 'patte', main'; კვაკვი—kvaxvi 'gaffe'; თვათვი—tvatvi 'patte'. En tchane (laze) ვ(ჳ)—v(w) instable: მ-გჳერი||მგერი—m-gweri||mgeri 'loup'; შქვიტ||შქით—šqvit||šqit 'sept'.

On est porté à croire que les complexes spécifiques (ჩქ-ჩყ; ქკ-ჩქ; ჯგ-ჯგ) se développaient sur la base de la labialisation. Parmi les langues kharthvé-liennes la labialisation des consonnes comme des voyelles est la plus distincte en svane: ტოტ||ტეტ—tot||tet 'main'; თუეთნა||თეთნე—tvetna||tetne 'blanc' etc.

De même qu'en abkhazé la labialisée existe en svane dans toute une série des complexes: ჰ(ჰი)—h(hi): ლიჰუდი—lihwdi 'vendre'; ჰერ—her 'voix'—ლიჰუნარი 'écouter'; ჰულ||ჰილ—hul||hil 'mulet'.

ციტირებული ლიტერატურა

1. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. 1937 წ.
2. J. Ginneken. Contribution à la grammaire comparée des langues du Caucase, Amsterdam, 1938.
3. Н. В. Юшманов. Фонетические параллели африканских и яфетических языков, AFRICANA, I, 1937 г.
4. Г. С. Ахведиани. Звуковые возможности Кавказских языков, I. Принцип классификации согласных абхазского языка. „Сообщения Груз. Фил. АН СССР“ том I, № I.
5. Г. П. Сердюченко. Об абазинских диалектах, „Сб. Памяти акад. Н. Я. Марра“, 1938 г.
6. ბესარიონ გაბურბი, ხევსურული მასალები, პროფ. აკ. შანიძის რედაქციით, „წელიწდეული“, 1923—1924 წ.
7. არნ. ჩიქობავა. მთიულურის მთავარი თავისებურებანი, ენმეც-ს „მომამე“ II.
8. არნ. ჩიქობავა. ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, ტფ. უნივერსიტეტის „მომამე“, VII; მისივე, ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში, „ჩვენი მეცნიერება“, № 2—3.
9. მ. ჯანაშვილი. საინგილო, „ძველი საქართველო“, ტ. II, 1911—1913 წწ.
10. Н. Я. Марр. Абхазско-Русский словарь, 1926 г.
11. И. Кишидзе. Грамматика мингрельского (иверского) языка, 1914 г.
12. არნ. ჩიქობავა. ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938 წ.
13. აკ. შანიძე. უმლაუტი სვანურში, „არილი“, 1925 წ.
14. ვ. თოფურია. კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში, ტფ. უნივერ. „მომამე“, VII.
15. Н. Я. Марр. Извлечение из сванско-русского словаря, 1922 г.

ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალეზის შესახებ

სამხრეთ ოსეთში (და საქართველოს ზოგიერთ სხვა კუთხეში, სადაც ოსები სახლობენ) ოსურად მოსაუბრეთა შორის ცნობილია დიალექტური განსხვავებანი. ისიც ცნობილია, რომ განსხვავება მეტადრე შესამჩნევია კოშკა-ჯავა-კუდაროსა, ერთი მხრით, და დანარჩენ ოსურ მოსახლეობას შორის, მეორე მხრით. ამიტომ ზოგიერთი (უმთავრესად ფონეტიკური) მონაცემის საფუძველზე კოშკა-ჯავა-კუდაროს მეტყველება, რომელსაც აღმოაჩნდა ზოგიერთი თვისება დიგორულისაც, გამოგყავით ოსური ენის ცალკეულ დიალექტურ ერთეულად—დიგორულისა და ირონულის გვერდით—დვალური დიალექტის სახელწოდებით, ხოლო დანარჩენებში ვცანიტ ირონული დიალექტის (ჩრდ.-ოსეთში) ქვედიალექტები¹.

დვალურის დიალექტური დამოუკიდებლობის საბუთები იმის შემდეგ გამრავლდა და კიდევ უფრო გამრავლდება, ვფიქრობ, დიალექტური კვლევის შედეგად. ამაზე—შემდეგ. აქ კი მოვიყვან ისტორიულ ცნობებს, მართალია, გვიანდელს, მაგრამ, ჩვენის აზრით, მნიშვნელოვანს, დვალეთისა და დვალეზის შესახებ.

მხედველობაში მაქვს სათანადო ცნობები ვახუშტისა („საქართველოს გეოგრაფია“, ტფ. 1904), გიულდენშტედტისა (Reisen durch Russland, I, 1787) და კლაპროთისა (Reisen in den Kaukasus und nach Georgien, II, 1807—1808). ვახუშტით (444 გვ.): „ვალაგირისა და ფაიქომის დასავლით არის კასრის გეობა, რომელი იწოდების აწცა დვალეთად და აქვს სიგრძე დვალეთის ზეკარის კავკასიიდან ვიდრე ჩერქეზამდე“. თუ მოვიგონებთ, რომ იმავე ვახუშტით (428 გვ.) დვალეთია: კასრის-ჯევი. ზრაპაგი, ჟლეფე, ნარა, ზროგო და ზახი, დაენახავთ, რომ ტერიტორიას „ვალაგირისა და ფაიქომის დასავლით... ჩერქეზამდე“ მხოლოდ ეწოდება ვახუშტის ცნობით, დვალეთი. ხოლო ნამდვილად დვალეთი დვალურივე მოსახლეობით ჩამოთვლილი ადგილებისაგან (კასრის-ჯევი, ზრაპაგი...) შესდგება. ამ დასკვნის ნებას გვაძლევს აწცა. მაგრამ ჩვენთვის ამ შემთხვევაში უფრო მნიშვნელოვანია შემდეგი ადგილი (448): „არამედ ხეობანი ესენი, რომელნი აღწერეთ, მადრან დვალეთითურთ არიან დვა-

¹ აეტორის „ოსური ენის ისტორიისათვის“ I. გვ. 317 და შემდეგ. (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე V, 1925).

ლეთი: და კვალად დიდის ლიახვისა, პატარა ლიახვისა, ქსნის ჳევისა და კუ-
დაროს მოსახლენიცა არიან დვალნივე, ამ დვალეთიდან გარდასულნი, რჯული-
თა, წესითა და ზნითა ერთი და დღესაც მონათესავენი ურთიერთთა“. აქედან
ჩანს, რომ დვალეები ჩრდილო-დასავლეთიდან მოდიან: ჯერ დვალეთი (დვალუ-
რივე მოსახლეობით) ერქვა კასრის-ჳევს და დასავლეთით ჩერქეზამდე. შემდეგ,
ვახუშტის დროს, კასრის-ჳევის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ხოლო, როგორც ჩანს,
შემდეგ მალრან-დვალეთსაც. სრულიად ბუნებრივია, რომ სახელწოდება „დვალე-
თი“ მიეღო ტერიტორიას დვალური მოსახლეობის გამო, რომელიც თანდა-
თან სამხრეთისაკენ მიიწვედა. ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა ვახუშტის
ცნობა, რომ ორივე ლიახვისა, ქსნის-ჳევისა და კუდაროს მოსახლენიც, დვალეები
ყოფილან (იხ. ზემოთ), დვალეთი კი ვახუშტის დროს არ ეწოდებოდა.

მაგრამ გიულდენშტედტი სავსებით გარკვეულად მიუთითებს კუდა-
როს, როგორც დვალეთს და დაწვრილებითაც ასწერს მას. საყურადღებოა
ამასთანავე, რომ გიულდენშტედტს კუდარო (Dwaeth, შეცდომით Dwa-
neth), რომელიც მჟღავნდება მის მიერ დასახელებული პუნქტების სახელწო-
დებებში (ნადარბაზევი, შეცდ. Nudarbas-yew, ნაკრება, შეცდ. Naksebaw და
სხვ.), უფრო ფართოდ აქვს წარმოდგენილი, ვიდრე სინამდვილეშია; სახელ-
დობრ, ქემელთა, ზამთარეთი, ჯავისთავი და სხვა, რომლებიც მას დასახლე-
ბული აქვს, როგორც კუდაროში შემავალნი, ჯავის ხეობაშია. აქედან ჩანს,
რომ ამ მიდამოებს უკვე გიულდენშტედტის დროს დვალეთი ერქვა.
ამაზე მეტადაა დამახასიათებელი, რომ კლავროთი მთელ სამხრეთ-ოსეთს
(ცხადია, მაშინდელს) დვალეთს ეძახის, მაგრამ ასხეავენს მისგან საკუთრივ
დვალეთს კუდაროს სახით (383): „Dwaethi in weiteren Sinne des Wortes,
die allgemeine Benennung aller südlichen Osseten... Das eigentliche Dwaethi aber
liegt am Flusse Dshedsho (იგულისხმება ჯოჯორა, ვახუშტის ჯეჯორი) und Wird
mit zu Imerethi gerechnet...“. სახელწოდებისათვის, ვფიქრობ, ეს ცნობებიც
საკმარისია.

ოსური ენის ისტორიისათვისაც, ჩვენი აზრით, ფრიად საყურადღებო
ცნობები აქვს ვახუშტის თავის ხსენებულ შრომაში. თავისდროინდელი დვალე-
თის აღწერისას ვახუშტი ამბობს (428): „...გვარიანთა მათ უწოდებენ ოსად,
ხოლო სხვათა უგვართა კვალად დვალადვე“, ან (436): „არამედ დვალნი უმ-
დაბლესნი არიან გვართა...: ენა აქჳთ ძველი დვალური (ფრანგ. თარგმანში: ils
parlent l'ancienne langue dwale, — Brosset) და აწ უზნობენ ოსურსა საკუთრად,
ვინაითგან ჩერქეზთა ენა სხვა არის“.

ამ ადგილიდან ირკვევა როგორც წოდებრივი ურთიერთობა ოსთა (ალბათ,
ირონთა) და დვალთა, ისე ენობრივიც.

როგორც ჩანს, ოსნი (ირონები) შემოკრილან დვალეთში და გაბატონე-
ბულან დვალეზზე. ეს დვალეზია, რომელნიც გადმოდიან ქედს გადმოღმა მა-
ლრან-დვალეთით და შემდეგ უფრო სამხრეთ-დასავლეთისაკენ; ეს დვალე-
ზია, რომელთა შესახებ ვახუშტი ამბობს (434): „სარწმუნოებით არიან ძველად
ქრისტიანენი და სამწყსონი ნიქოზისანი, და უფროს დვალნი“. რაც შეეხება
„ენა აქჳთ ძველი დვალური და აწ უზნობენ ოსურსა საკუთრად...“, ეს იმას

მოწმობს, ჩვენი აზრით, რომ დვალეები, საკმაოდ განსხვავებულ დიალექტზე (და არა სხვა ენაზე, შეად. „ჩერქეზთა ენა სხვა არის“) მოლაპარაკენი, ითვისებენ ირონულ დიალექტს („ოსურსა საკუთრად“). არა ნაკლებ საყურადღებოა „ძველი დვალური“, რაც შესაძლებელია გაგებულ იქნეს ან როგორც „ძველი, დვალური“, ე. ი. რომელზეც ისინი ირონთა შემოჭრამდის ლაპარაკობდნენ, და ან როგორც „ძველი დვალური“, ე. ი. ახალ დვალურთან დაპირისპირებით. თუ მეორე აზრით გავიგებთ, უეჭველია, რომ ვახუშტისთვის ცნობილი იყო რაიმე სახის ტრადიციული გადმოცემა ძველი „დვალურის“ (ოსურის) შესახებ. შესაძლოა, თვით იალღუზიძემდისაც მოაღწია ასეთმა ცნობამ და თავისი ცნობილი თარგმანები¹ ამიტომ მან დვალურ დიალექტზე შეასრულა².

Г. АХВЛЕДИАНИ

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА О ДВАЛЕТИ И ДВАЛАХ

РЕЗЮМЕ

Приводятся сведения грузинского историка и географа первой половины XVIII в. Вахушти, Гюльденштедта и Клапрота о Двалети и двалах, доказывающие, по мнению автора, что двалы, будущие поселенцы района Кошка-Джава-Кударо, двигаются с северо-запада и, пройдя ущелья Касрис-хеви, Зарамаг, Нар и т. д., через Магран-Двалети достигают указанного района. Те же сведения указывают, по мнению автора, на сословные и языковые взаимоотношения между осами (иронами) и двалами; автор допускает, что по Вахушти двальский являлся диалектом осетинского языка.

¹ იხ. ავტორის Zur Geschichte des Ossetischen, II. Johannes Jalgusidse... (ტფ. უნ-ტის მოამბე VI, 1926).

² შრდ. В. Абаев, О языке южных осетин. (Языки Сев. Кавказа и Дагестана I, 1935, გვ. 87—89), აგრეთვე გ. ახვლედიანი, გემინირებული... აფრიკატების შესახებ ოსური ენის დვალურ დიალექტში (ტფ. უნივერსიტეტის შრომები V, 1936, გვ. 263—264).

ერთეულის კატეგორია და მისი მასშტაბები აზნაზურში¹

ერთეულის გამომხატველი რიცხვითი სახელის გარდა, აფხაზურ ენას ხშირად სახელებში, ზმნისარტებში და ზოგჯერ ზმნათა ფუძეებშიაც გამოაჩნდება ერთეულის გამომხატველი ელემენტები. როგორც მოსალოდნელი იყო, აქა-იქ ამ ელემენტებში „ერთის“ გაგება უკვე დაჩრდილულა და მათ სხვა სემასიოლოგიური ნიუანსების გადმოცემა დაკისრებიათ: ჩვენ აქ შევეცდებით ასეთ მაწარმოებელთა სახეებს თავი მოვუყაროთ და მათი პირვანდელი მნიშვნელობა, შეძლებისდაგვარად, განვსაზღვროთ.

ერთეულის ცნების გამომხატველად, პირველყოვლისა, თანამედროვე აფხაზურში არსებული სიტყვა აკგ („ერთი რამ“) და ამავე სიტყვისაგან მომდინარე ერთადერთი მოქმედი სუფიქსი კ წარმოგვიდგება.

აკგ-თი აფხაზური არაგონიერთა კლასის რიცხვითს სახელს გადმოსცემს. ბზიფურს დიალექტში მისი აკა სახეობაც ხშირად დასტურდება. „ართი“-ს გვერდით ეგვევ სიტყვა ამ სახით გვხვდება მეგრულშიაც: „აკა ხვალე один только, აკაშა, აკაშახз однажды, раз ... აკაბურ ცხა немного, ср. гр. ერთი ფინჩხა, ერთი ფრჩხილის ოდენა“ (იხ. იოს. ყიფშიძე, Грамматика мингрельского языка გვ. 193; გვ. 210)².

ამ სიტყვისაგან მომდინარე ერთადერთი ცოცხალი აფიქსი გამოყენებულია სახელთა განუსაზღვრელი, გერმანული ein, eine, ein-ისა და ფრანგული un, une-ს შესატყვისი ფორმის საწარმოებლად. თუ მაგ., „ვაჟიშვილის“, „ძის“ გამომხატველი ზოგადი ფორმა მხოლოდობითს რიცხვში იქნება ა-ფა, „ერთი რომელიდაც ვაჟიშვილი“ იქნება ფა-კ; ა-ჟნგ—სახლი, ჯნგ-კ—„ერთი სახლი“, „ერთი რომელიდაც სახლი“ და სხვა.

მართალია, დღევანდელს აფხაზურში, როგორც რიცხვითი სახელი და როგორც აფიქსიც, ერთეულის კატეგორიის გამომხატველი ხსენებული აკგ სიტყვაა, მაგრამ იქვე ამ ფუნქციით სხვა ნაწარმოებლებიც უნდა ყოფილიყო.

კერძოდ, არა ერთგზის აღნიშნულა, რომ აფხაზურში გვხვდება ერთის გამომხატველად ზ (ნ. მარი, დიუმეზილი, ს. ჯანაშია). არც თუ მცირეა იმ სიტყვათა რიცხვი, რომლებშიაც ეს უკანასკნელი გვევლინება.

¹ წაკითხულ იქნა ვნიშვი-ს კავკ. ენათა განყ. სხდომაზე 1938 წ. 1 ივლისს.

² ეს ძირი თავისიანებს შეიძლება ქართულშიაც არ იყოს მოკლებული, მაგრამ მატ. ჯანნიღვას აქ არ შეუვლდებათ.

ცალკე რიცხვითს სახელში აფხაზურს ეს ელემენტი აღარ დაუცავს, მაგრამ საყურადღებოა, რომ გეულდენშტედტისა და კლაპროთის ჩანაწერებში (ეს ჩანაწერები ეხება პირიქითა აფხაზურს) ერთი გადმოცემულია ასე: seke, რაც, ალბათ, უნდა წავიკითხოთ: ზაკკ-დ და, მართლაც, დღევანდელს აბაზურს (პირიქითა აფხაზურს) დიალექტებში „ერთი რამ“ (არაგონიერთა კლასის წარმომადგენელი) მხოლოდ და მხოლოდ ზაკკ-თი გამოითქმის: „ერთი ვინმე“ (გონიერთა კლასის წარმომადგენელი) იქნება—ზა-ძი¹.

იგივე ზა აფხაზურს მოეპოება თერთმეტის სახელში. თერთმეტი არის. ჟიჲ-დ-ზა. ჟიჲ—აქ ათს ნიშნავს (შდრ. ჟიჲ-ბა „ათი“), დ—ი კავშირია, ზა—ერთის გამომხატველი.

იგივე ზა—ზ გვხვდება ზმნისართებში: ზ-ნ-კ „ერთჯერ“. აქ ჯერობის შემცველი ნ უნდა იყოს, კ—განმეორებით დართული ერთეულის ელემენტი; ზნკკ-ა წიგკ „ცოტახნით“; ზა-წიგკ „ერთად ერთი“; ზაა, ზაანაწ „ადრე“ — „პირველად“ („ვიდრე პირველი“).

ამავე რიგს განეკუთვნება აზ-ნა, რომელსაც დღეს აფხაზურში „სავსის“ მნიშვნელობა დაუფლებია და რომელიც წარმოშობით ალბათ „ერთს“, „პირველს“, „ერთჯერსა“ ნიშნავდა. ამ მნიშვნელობისათვის ყურადღებას იპყრობს ერთი აფხაზური ანდაზა: „აზნა აჟიშა იზზმდგრუ აჯგნა იდგრჟიჯტ“ — „ვინც ერთი ვერ დალია, ორი დაალევინეს“—ო. როცა ამ ანდაზას ვარჩევდით, ჩემი აფხაზი მთქმელისათვის აზნა-ში „ერთის“ შინაარსის ამოკითხვა გაძნელდა და ამ ანდაზის ასეთი რედაქციით შეცვლას ითხოვდა: „აჟა აზნა აჟიშა იზზმდგრუ აჯგნა იდგრჟიჯტ“—ო. აჟა ძველებური ხის სასმისი აღვინისა. ანდაზაში მისი ჩასმა მთქმელის აზრით აზნა-ს მნიშვნელობას ამართლებდა, გამოდიოდა: „სავსე ჭიქა ვინც ვერ დალია...“ და სხვ. სხვა პირები, რომლებიც ამ ანდაზის ანალიზს არ ახდენდნენ და იგი გარკვეული ფორმულის სახით ჰქონდათ შეთვისებული, რა თქმა უნდა, ამ უკანასკნელ რედაქციას მხარს არ უჭერდნენ (ასეთ რედაქციულ ცვლილებას თვით აჯგნა სიტყვასთან შეპირისპირებაც ელოდება წინ), მაგრამ ცალკე აზნა სიტყვა მათაც მხოლოდ „სავსედ“ ესმოდათ. ცხადია, „სავსის“ გაგება „მთელისა“ და ეს უკანასკნელი კი „ერთის“ გაგებიდან მომდინარეობს.

საინტერესოა ამავე ანდაზაში სიტყვაწარმოება აჯგნა, აზ-ნა, რომელიც რიგითობა-ჯერობის გაგებას იძლევა. „ერთჯერის“, „პირველის“ აზნა-თი გადმოცემის სხვა შემთხვევაც შეიძლება დავადასტუროთ აფხაზურში მაგ., აზნაშეარა—ეწოდება „პირველ გათოხნას“ (გურ. „გამპარგვლას“) აჯგნაშეა — „მეორე გათოხნას“ (გურ. „გათოხვას“).

იმავე ზ-ს უკავშირდება ზმნისართები: ზგ-ნძა „მთლიანად“, „სავსებით“, „ერთიანად“, დარაზ-ნაკ „ერთბაზად“ (იმ ერთჯერობაზე?).

¹ საინტერესოა იყო აგრეთვე საკითხი აფხ. აძიგ-ს („ერთი ვინმე“) დამოკიდებულებისა ერთის გამომხატველ ზა ელემენტთან, მაგრამ აბაზურის მასალების გათვალისწინების შემდეგ, ეს საკითხი უფრო რთული ჩანს, ვინემ ერთი შეხედვით შეიძლება გვეჩვენოს, და ამიტომ ამ საკითხს აქ ვერ შევხებით.

ამავე ერთეულის გამომხატველისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები სიტყვა „ზეგჷ“ — „ყველა“. ძირად აქაც უნდა ზა ვცნოთ, -გჷ შეიძლება კავშირად მიგვეჩნია. ასეთ დაყოფას ის უწყობს ხელს, რომ სხვა შემთხვევაშიაც ჩვეულებრივ კავშირი -გჷ ერთვის ხოლმე სიტყვას და მთლიანობის ცნების განსაკუთრებით ხაზგასმას იწვევს. ამ მხრივ საყურადღებოა იმავე ერთის ცნების გადმოცემი სხვა -აკჷ—სიტყვა, რომელიც -გჷ-ს დართვით (აკ-გჷ) უარყოფითი ფორმის მქონე ზმნასთან იძლევა მნიშვნელობას „არაფერი“ ე. ი. „ერთიც“, „რამეც“, „რამეც არ...“ ანუ „არაფერი“. შესაძლოა ასეთივე მდგომარეობა გვექონდეს „ზეგჷ“-სთანაც: „ერთიც რამეც“ → „მთელი ც“ → „ყველა“ → „ყველაფერი“.

ზეგჷ-სთან თავის მხრივ კავშირს აჩენს ათასის სახელწოდება ზქჷ || ზქჷ. აკად. ნ. მარს დადასტურებული აქვს მისი უფრო ძველი ზგჷ სახეობაც (იხ. მისი Абхазско-русский словарь გვ. 21). ამ სიტყვათა დაკავშირების შესაძლებლობა პ. უსლარმა აღნიშნა. ის წერდა: „зк'і тысяча. Быть может, в связи с zjag'і „все“, так как 1000 представляется огромным числом“. (იხ. მისი Этнография Кавказа I. Абхазский язык. გვ. 136). ამ მოსაზრებას ძველი ქართულიც მიემოწმება, სადაც ათიათასისათვის -სხვა სიტყვა არც არსებობდა, თუ არ „ბევრი“.

„ყველა“ სიტყვით დიდი რიცხვის გამოხატვა საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა ენებისათვის. ლევი ბრიულის მოწმობით, ანდამანის კუნძულებზე მცხოვრებთა ენებში 5 გამოხატულია სიტყვით „ყველა“ და აქვე თავდება მათი თვლაც (იხ. მისი, Первоытное мышление, 1930 წ. გვ. 127).

როგორც აქ წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, ერთეულის გამოხატველმა ზა || ზ—ელემენტმა გადმოსცა მისთვის სრულად საპირისპირო „ყველას“ ცნება. ამ წინააღმდეგურ ცნებებს ერთის, როგორც მთლიანობის გაგება ითავსებს თავისში.

თითო-ოროლა სხვა სიტყვებშიაც ვვარაუდობთ ჩვენ ერთის გამოხატველ ზა || ზ-ს, მაგრამ ვინაიდან ამ სიტყვათა ეტიმოლოგიას მეტი გარკვევა სჭირდება, ჯერ-ჯერობით ისინი შეიძლება აღარ დავასახელოთ.

ზ ისევე, როგორც სხვა რიცხვის გამოხატველი ელემენტები, შეიძლება მიერთოს სახელს წინიდან ერთის გამოხატველად მაგ., „ერთი, ცალი მხარი“ გამოითქმის—ა-ზ-მასტარკ“ „ერთი, ცალი ხელი“—ა-ზ-ნაპკჷ და სხვ.

გარკვეულ სიტყვათა რიგში ერთის გამოხატველად უნდა გვევლინებოდეს აგრეთვე ს (სა). ასეთ სიტყვათა კატეგორიას შეადგენენ უმთავრესად ცხოველთა ნაშიერების სახელები და სხვ. ხსენებულ სახელებში მხოლოდობითი რიცხვის ფუძისათვის დამახასიათებელია ს (ბზიფ. დიალექტ. -ს) სუფიქსი, რომელიც მრავლობითს რიცხვში უკვე აღარ გადაყვება. ისიც უთუოდ საყურადღებოა, რომ მრავლობით რიცხვს ამ რიგის სიტყვები -რა კრებით-მრავლობითის აფიქსით აწარმოებენ და არა ჩვეულებრივი მრავლობითის ქჷ სასუფიქსით.

მაგ.,

მხოლოდ. რ.

აჰო-ს (ბზიფ. აჰიესი)—ხბო
 ასტ-ს („ ასუსი)—ბატკანი
 აძს („ აძისი)—თიკანი

მრავლობ. რ.

აჰია-რა || აჰია-რა-ქტა¹ || აჰია-რ-ქტა—ხბოები
 ასა-რა || ასა-რა-ქტა || ასა-რ-ქტა—ბატკნები
 აძ-რა || აძ-რა-ქტა || აძ-რ-ქტა—თიკნები.

სრულიად უდაოა, რომ აქ მოყვანილ შემთხვევებში ს აფიქსია. კითხვა დაისმის: რაკი ეს ს მხოლოდ ცხოველთა ნაწიერებისა და სიპატარავის გადმომცემ სახელებს ეროვის², ხომ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ მასთან სიმციროს ცნებაა დაკავშირებული? ასეთი მისი ინტერპრეტაცია სრულიად ბუნებრივი იქნებოდა, რომ თვით სიტყვათა ძირების საშუალებით არ იყოს გადმომცემული სიმცირე-სიპატარავის მნიშვნელობა.

ძროხა—აჟი; ხბო—აჰიეს-ს
 ცხვარი—აჟი ასა; ბატკანი—ასტს (ათსტს)
 თხა—აჟჟა; თიკანი—აძს და სხვ.

როგორც ამ შედარებათაგან ჩანს, აჟი (ძროხა) ერთი მხრივ, აჰიეს (ხბო), —მეორე მხრივ, და სხვა ერთმანეთისაგან „ძირუღლად“ განსხვავდებიან. აჰიეს-ში ხბოს სიპატარავეს თვით ჰი (*ჰია) ძირი გადმოსცემს მაშასადამე, ს-ს სხვა, — ერთეულის გამოხატვის—ფუნქცია ეკისრება, მის ერთეულის გამომხატველობას ის გარემოება ასაბუთებს სწორედ, რომ მრავლობითში ამ აფიქსის (ს) საჭიროება აღარ არის³.

ზემოთ განხილული ს (ბზიფ. ს) მაწარმოებელი გვხვდება ზოგადად „ჩიტისა“ და ჩიტთა სხვადასხვა სახეობის აღმნიშვნელ სახელებში.

ჩიტი აფხაზურად არის აწტს (ბზიფ. აწუსი); მრავლობითში აქაც ს (ს) ჩამოშორდება და მივიღებთ აწარ || აწარაქტა || აწარ-რქტა.

წტს მთლიანად ერთვის ჩიტთა სხვადასხვა სახეობასაც და გამოდის: აჟიწტს—„მეოცხალი“ მრავლ. აჟიწტარქტა; ახულფწტს—„ლამურა“ (სიტყვა-სიტყვით—ლამის ჩიტი), მრავლ. ახულფწტარაქტა და სხვ.

¹ ამგვარ შემთხვევებში მრავლობითი ორმაგადაა ნაწარმოები.

² ასეთივე აგებულებისა უნდა იყოს „არფტს“—„მწაწვილი“; რომლის ორმაგად ნაწარმოები მრავლობითია არფარცა.

³ შეიძლება ვინმემ აწარმოს მრავლობითი ასედაც: აჰიესტქტა ე. ი. მრავლობით-შიაც შენარჩუნებულ იქნას ს, მაგრამ ასეთ წარმოებას არა ბუნებრივად და ხელოვნურ წარმოებად მიიჩნევენ აფხაზები. სახუმაროდ იციან ხოლმე თქმა მაგ.; „ბაბარტუ იშაგოუ ატგსქუა, აძმბ ითოუბ აჰიესტქუა“. აქ რითმისათვის და თანაც სახუმაროდაა ხელოვნურად წარმოებული ფორმა „აჰიესქუა“.

ფრინველისათვის აფხაზურში გამოყენებულია აფსაა || აფსაატი, თვით ჩიტის სახელწოდება თავისი შინაარსით „ბარტყს“, „პაწიას“ უნდა გადმოსცემდეს წარმოშობით¹. -ს ამ სიტყვაშიაც ხსენებული ერთეულის მაწარმოებელია, ხოლო წა ძირი უკავშირდება ქართველურსა და, უფრო ზოგადად რომ ვთქვათ, კავკასიურს ენებში ასე ფართოდ გამოყენებულ წა, ჭა ძირებს, რაც ახალს, ნორჩს, პატარას ნიშნავს. ეს წა, ჭა ძირი აფხაზურშიაც, ისევე როგორც ქართულში, ერთმანეთს მონაცვლეობს და სიანლე-სიპატარავე-სიმცირის აღმნიშვნელს მრავალს სიტყვაში გვხვდება. ასე მაგ., სეფ-წო-უპ (-ს-იფ-წა-უპ) „მე უმცროსი ვარ“, „მე პატარა ვარ; ეფ-წ-ბჭ— „უმცროსი“ (შდრ. ქართ. უმრწემესი).

ქა : დღ-ჭრ-უპ—იგი (გონ.), „ახალგაზრდაა“. ამავე ძირისა ჩანს აფხაზურში აჭკუენ „ყმაწვილი“. აბჟუაში მას მხოლოდ „ყმაწვილის“, „ბიჭის“ მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ბზიფში იგი საერთოდ ახალგაზრდას აღნიშნავს. იქ ჩვეულ ბრძვივა გამოთქმა „სან დეჭკუენოუპ მეკანა“—„დღეა ჩემი ყმაწვილია, ახალგაზრდაა ჯერ“, რაც აბჟუურად უაზრობას მოგვეცემდა.

ეგვეე ძირი გვაქვს ადილეურს ენებში შდრ. ჭალა—„ყმაწვილი“ და სხვა.

წა, ჭა რთულს სიტყვებში სიმცირე-სიახლის საწარმოებელ განსაზღვრებადაც გამოიყენება. აფხაზურად „კალათი“ არის აკლათ. „პატარა კალათი“ აბჟუურს დიალექტში წარმოდგენილია აკლაჭკუტრ-ის სახით (იხ. ნ. მარი ხსენებ. ლექსიკ. გვ. 44), ხოლო ბზიფურს დიალექტში აკაწკურ-ის ან აკაწკურ-ის სახით². აკაწკურ ხანდახან ჩვენებურს დიდ კალათსაც უდრის; ერთი გადმოცემის მიხედვით მასში კაციც კი მოთავსდა, მაგრამ საქმე ისაა, რომ თვით იქაური კალათი ჩვენებურ გოდრალაა ქცეული. მასთან მიმართებით, რა თქმა უნდა, აკაწკურ (კალათი) „პატარა კალათი“ იქნება.

ჭა, ჭაგ-ც ახალს ნიშნავს. წყველაა აფხაზურად: „აჭაა-მაჭაა უმჭააეტ“—„ახალ-უხალი არ გიჭამია!"; ამაზა-ჭაა „ახალი მთვარე“ და სხვ.

სიპატარაისათვის გამოყენებულია სიტყვები მაჭა, პა-ჭა, რომელთა ძირი იგივე სიმცირის ჭა — ჭა არის. „ი-მა-ჭ-უპ“ ნიშნავს „ცოტა“, აქიდან არის აგრევე საკუთარი სახელებიც: მა-ჭა (გოგონას სახელია), მჭ-ჭა (ბიჭის სახელია), პა-ჭა (საკუთარი სახელი). პაჭა ერთვის ატრიბუტად სიტყვებს ალაბა პაჭა—„პატარა ჯოხი“ (იხ. მარი, იქვე, გვ. 66)³ ჭა გაორკეცებული სახითაც გვხვდება აფხაზურში სიტყვებს დართული (შდრ. მეგრ. ჭოჭე) აძგ-ჭჭა-ქუა (აძვიბჟ. ტექსტებიდან)—„პატარა წყლები“, „მდინარის ფრთები“. აჭა—„მსხალი“, აჭაჭა—„პანტა მსხალი“, „წვრილი მსხალი“;

¹ ამჟამად საკუთრივ სიტყვა „ბარტყი“ აღწერილია ნაწარმოები აწკს-ხუჭკეტ— „ჩიტის პატარა“ მრავლ. აწრანხუჭკეტა—„ჩიტები პატარები“.

² წჭს ურთიერთ მონაცვლეობა თითქოს დიალექტურ მოვლენად ჩანს აფხაზურში. ბზიფისთვის უფრო წა, წა არის დამახასიათებელი. აბჟუურისთვის—ჭ შდრ. ბზ. წკც „ახალი“ აბჟ.—ჭგც; აბჟ. ანჭკასრა ბზიფ. ანწასრა—„დარჩენა“ და სხვ.

³ ჩვენი ჩაწერით: ალაბაბა-პაჭაგ.

აკურა—„ღელე“, აკურა-ჭკა—„პატარა ღელე“ და სხვ. ჭა-ს ამ მნიშვნელობით გამოყენება ჩვეულებრივია ადიღურს ენებშიაც.

ქართულშიაც ამ ძირთან მისი სხვადასხვა სახეობით (ტა, წა; ჭა) დაკავშირებულია სიმცირე-სიპატარავისა და განსაკუთრებით ცხოველთა შვილების სახელები შდრ. წიწილი, ჭუჭული, ჭუჭი (ინდაურის წიწილი). პა-ტა-რა, ბა-ტარა სიტყვა გვაქვს ცხოველთა შვილების სახელებში მაგ., მეგრ. ბა-ტ-ში, რაც ზაქს, კამეჩის პატარა შვილს აღნიშნავს. აქიდან იგი შესულია აფხაზურშიაც, გვაქვს: აბატ. ეს იგივეა თავისი მასალით რაც ბატკი „ჩივილი თიკანი“ (საბა), ბა-რ-ტ-ყი¹—„ფრინველის შვილი“; ბატკანი...

ქართული „ბატკანი“ შესულა აფხაზურშიაც და იქ გვაქვს აბათკან.. აბათკან აფხაზურში საერთოდ აღნიშნავს, როგორც ცხვრის, ისე თხის შვილს, ოღონდ გვიან დაბადებულს. ვარდა ამისა მისი სიმცირე-სინორჩის შინაარსისათვის საინტერესოა ის მნიშვნელობა, რომელიც აბათკანს ბზიფურს დიალექტში მიუღია. იქ „აბათკან“ ზედსართავ სახელადაა გამოყენებული საერთოდ ნორჩისათვის. ნორჩ ბლახზე ამბობენ მაგალითად „აჰასკაჷნ ბათკან“ და სხვ.

აფხაზურთან საერთო ძირისაა ქართულში: ბიჭი, ბაჭი²—„ყურდგლის მცირე შვილი“ (საბა), ბუწი—„წლის კრავი და მცირედ ნაკლები“ (საბა), წალი—„წლამდი თიკანი“ (საბა); საბასავე განმარტებით ბაწკი (ბაწყი) აღნიშნავს „სუსტ ძაფს“. აქაც ალბათ წერილი ძაფი იგულისხმება და იგივე სიტყვაა, რაც ბე-წვი (შდრ. „ერთი ბეწვი“, „ერთი ბეწვა“) ან საკუთარი სახელები კაცისა ხევსურულში ბეწიკუა, ბეწინა, ბეწინიკა (იხ. აკ. შანიძე, ხევსურული მასალების ლექსიკონი: წელიწდეული გვ. 264).

ასეთივე წარმოშობისა უნდა იყოს, თუმცა შემდეგ თავისი ძირითადი მნიშვნელობა დაუკარგავს და დღეს თოკის სინონიმად ქცეულა, ბაწარი. ზოგ დიალექტში (აღმოსავლ. დიალექტებში, აჭარულში) ახლაც ნაწილობრივ ცოცხალია მისი ძირითადი მნიშვნელობა: ბაწარი „წვრილ თოკს“ ნიშნავს. მართალია, საბას მისთვის „მსხვილი ღაზლა ქალამნისა“—ო უწერია, მაგრამ აქ სიმსხო ძაფის მიმართ ივარაუდება; თოკთან მიმართებით იგი წვრილია.

ჭ სიპატარავის გამოხატველი უნდა მონაწილეობდეს ქართ. გოჭ სიტყვაშიაც³.

¹ ბარტყის სიპატარავის მნიშვნელობისათვის მეტად საინტერესოა ის, რომ აჭარულად „ვირის ჩოჩორს ბარტყი (|| ბარტყი) ჰქვია“ (ჩვენ მიერ ჩაწერილი ტექსტებიდან).

² აქაც და სხვა შემთხვევებშიაც ხსენებულ სიტყვებში მეტწილად გვხვდება ბ (ბა, ბი, ბუ...), რასაც კლასიკატეგორიის ნიშნად მიიჩნევენ.

³ აფხაზ მონადირეებს გააჩნიათ ე. წ. ტყის ანუ სანადირო ენა. მონადირე არავითარს შემთხვევაში იმ სიტყვებს არ გამოიყენებს ნადირობისას, რომელსაც იგი ჩვეულებრივ ხმარობს ხოლმე. აფხაზურად თხა არის ა ჯჷმა; მონადირეთა ენაზე ეს იქნება აკტცი; თხის პატარა შვილს ეწოდება აძს მონადირეთა ენაზე ესეც გადარქმეულია და ამბობენ აკტცი-გუაჷკ (აგუაჷკ აფხაზურში ცალკე არ გვხვდება) არც მეტი არც ნაკლები ეს იგივეა რაც „აკცი-ის-გოჭი“ ე. ი. თხის პატარა შვილი.

მაშასადამე წა (resp. ჭა), რომელიც შედის, აფხაზურ ჩიტ სიტყვის (წგს) სახელწოდებაში უნდა დაუკავშირდეს, სიმცირე-სიპატარავეს. ეს სიტყვა (წგს) შემდეგ მთლიანად გამოყენებულია სხვა სიტყვათაგან ახალი სიმცირის ცნების საწარმოებლად და ისეთს სიტყვებშიაც, რომლებშიაც სრულიად გაუმართლებელი იქნებოდა შემადგენელ ნაწილად ჩიტ-სიტყვის არსებობა; ასე მაგ., იგი მაწარმოებლად ერთვის ახალგაზრდა, ნორჩი ხეების სახელებს: არა—კაკლის ხე; პატარა, ნორჩი კაკლის ხე—არაწგს, არაჭგს; მრავლ. არაწარქჷა, არაჭარქჷა; აშე—წიფელი, პატარა, ნორჩი წიფელი აშეჭგს; ალ თხმელა, პატარა, ნორჩი თხმელა—ალწგს, ალჭგს; ახცა—„რცხილა“, ნორჩი რცხილა—ახცაწგს, ახცაჭგს და სხვ.

ამავე წგს-ჭგს-ით გამოიხატება „წიწილიც“. ქათამი არის აფხ. აკჷტტ. აქედან უნდა მიგველო წიწილისათვის ჭგს-ის დართვით „აკჷტტჭგს“, რომლისაგანაც ტ-ს დაკარგვით ჭ-ს მეზობლობაში და ხ-ს შიშინად ქცევით იმავე ჭ-ს ზეგავლენით გამოვიდა აკჷტტჷ (ბზიფ. აკჷტტს) მრავლობითი—აკჷტტარაკჷა || აკჷტტარქჷა.

ასევე ცხენი არის აჩაჯ, კვიცი—აჩა-წგს.

ხ წინამავალ შიშინა ბგერასთან ასიმილაციის გამო ქცეულა შე-დ. ამ სახით გვხვდება მაგალითად იგი გოჭ სიტყვის სახელში. ღორი აფხ. არის აჰის, გოჭისთვის სხვა ძირია აღებული. გოჭი იქნება—აშეჯ-შე, რომელსაც აჰიგს-ის მსგავსად შორდება შე მრავლობითის წარმოებისას და მივიღებთ: აშეა-რ, აშეარა, აშეარაქჷა. „გოჭი“ შეიძლება სხვანაირად, თვით ღორ—სიტყვის ძირისაგანაც აწარმოონ იმავე „წგს“-ის დართვით: „აჰა-წგს“ და სხვ.

ხამგვარი წარმოშობისა ხომ არ უნდა იყოს სიტყვებში: აშეაწეკაჯხ („თითი ფეხისა“) და ანაცეკაჯ-ს („თითი ხელისა“). მრავლობითის წარმოებისას ხ აქაც გაუჩინარდება და იქნება: აშეაწეკაჯ-რ-ქჷა, ანაცეკარქჷა. ესენი, მართალია, დღეს ზოგადად თითის სინონიმებადაც იხმარებიან, მაგრამ ნეკს აღნიშნავენ წარმოშობით ე. ი. „ნეკი თითი ფეხისა“, „ნეკი თითი ხელისა“¹. თითს აქ ცი(ა) გამოხატავს მა-|| ნა ხელის აღმნიშვნელია. გასარკვევი რჩება ელემენტი -კჷს. მოსალოდნელია, მას სიპატარავის გაგება შეაქვს ფუძეში. ხ იგივე უნდა იყოს, რაც სხვა ზემოთ განხილულ შემთხვევებში. მას შემდეგ რაც აფხ. ნეკის სახელწოდებამ თავისი ძირითადი ფუნქციის გამოხატვასთან ერთად საერთოდ თითის გამოხატვაც იკისრა, მივიღეთ მრავლობითი ფორმაც, რომელშიაც ხ-ს საჭიროება აღარ არის. ანაცეკარ ზუკვე საერთოდ ხელის-თითებს ნიშნავს.

აქ კ (კ) ეგებ ქართულისავე ნე-კ-ი სიტყვის ძირეული ელემენტი იყოს². ქართულ ნე-კ-ში ნე ისეთსავე მაწარმოებლად შეიძლება მივიჩნიოთ, როგორც გვხვდება ნე-რგში, ნე-რჩში³, ნე-შტში, ნე-ცვში და სხვ. ნეკი სხვა-

¹ საერთოდ, თითი ხელისა ანაცა-ც იქნება.

² თუმცა ამის მტკიცება მანამ ვაპირებოდა, სანამ არ გაირკვევა სხვა კავკასიურ ენებშიაც არსებული თითის გამომხატველი კის(ა), კიშა სიტყვის ურთიერთობა აფხაზურ-კაჯხს-თან.

³ ნეჩს აჭარაში იმ კუნძს ეტყვიან, რომელსაც სახეწი ვერ მიუღვება მდსახეწად. ე. ი. ნარჩენს.

სახეობა უნდა იყოს ნაკისა (იხ. საბა) ე. ი. ნიშნავს დაკლებულს ანუ პატარა „თითს“.

აფხაზურად გვერდი არის ავარა აქიდან გვერდის ძვალი ბზიფ. დიალექტში იქნება ავაკაჯც, ავაწჯც, და განიმარტება ასე—„გვერდის ერთი ძვალი“. აბუჟაში გვხვდება ავაწჯც ან ავაწჯს მრავლობითში იქნება: ავაკაჯცქჟა ავაწჯცქჟა და ავაწჯს-ისაგან ავაწარაქჟა. ც ამ შემთხვევაში ს-ს პარალელური ერთის გამომხატველი იფიქსია (იხ. ქვევით).

გვერდის ძვლის სახელწოდებაში შესაძლოა მეორე ელემენტად ზემოთ განხილული კვს-ისგან მიმდინარე—კვც—წჯს—წჯც მონაწილეობდეს. ნეკი, შემდეგ საერთოდ თითად ქცეული, შეიძლება გვერდის ძვლების ან უფრო ზუსტად გვერდის „თითების“ გამომხატველად გამომდგარიყო¹. ასევე უნდა იყოს თავად ქართულში ნეკისაგან მიღებული ნეკნი.

ხსენებული საფიქსია ს-ს სახით მაწარმოებელია წვრილისა, მცირისა აფხაზურში (იხ. პ. უსლარი, იქვე გვ. 60) უსლარს არასა (ბზიფ. არასა) —„თხილი“ განმარტებული აქვს, როგორც „წვრილი (ნიგოზი) კაკალი“. არა იქ ნიშნავს „კაკლის ხეს“; ასევე აფსჯძ—„თევზი“, მაგრამ აფსჯძსსა (ბზიფ. აფსჯძსსა)—„წვრილი თევზი“ და სხვ.

ამ უკანასკნელ შემთხვევებში მრავლობითის წარმოებისას ს-ს მოკვეცა. არ ხდება და ეგებ გვეფიქრა, რომ წარმოშობითაც არ უდრის ზემოხსენებულ ს-სო, მაგრამ აქ ის გარემოება თამაშობს გარდამწყვეტ როლს, რომ, ჯერ ერთი, ფორმალურადაც სხვა სახე აქვს ამ ს-ს (სსა-ს), რის გამოც მათ განსხვავებული შინაარსიც შეუძენიათ და, მეორე: აქ სხვა ძირთან როდი გვაქვს საქმე, ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვაა გამოყენებული:

არა—კაკალი არასა (—*არასა)—თხილი (—„წვრილი კაკალი“)

სა-ს (resp. სსა-ს) დართვას აქ უკვე სრულიად ახალი სემანტიკური ოდენობის წარმოქმნა შეუძლია. ის, რომ მრავლობითში ჩამოშორებოდა ფუძეს, მაშინ განსხვავებაც უნდა წაშლილიყო ამ ფუძეთა შორის.

ამ უკანასკნელ სიტყვებში არსებული სსა—სა, რომელიც დამოუკიდებლადაც გვხვდება (ასსა) „წვრილის“ მნიშვნელობით, მიღებული უნდა იყოს სავარაუდოდ ერთეულის აღმნიშვნელი სა—ს-საგან გაორკეცების წესით² და უნდა გულისხმობდეს „მრავალ ერთს“—ანუ „წვრილს“, „წვნიკს“ (იხ. „რედუპლიკაციის ფუნქციებისათვის აფხაზურში“ ენიმკი-ს მოამბე ტ. V—IV).

ერთეულის აღმნიშვნელი სა || ს (სა || ს) მაინც უნდა იყოს ამ ძირითადი მნიშვნელობით შემონახული აფხაზურში სხვა შემთხვევაშიაც. ამ მხრივ ყურადღებას მიიპყრობს სიტყვა აჟოჯტოჯსა ბზიფ. აოჯტოჯჯს || აოჯტოჯსა

¹ შეიძლება კაცს ეფიქრა, თომ თვით ნეკის სახელწოდებაში -კჯს, რომლის სხვა სახედ „გვერდის ძვლის“ სახელწოდებაში წჯს გამოდის იგივე სიმცირის გამომხატველი წჯს („ჩიტი“) არისო, მაგრამ წ-დან კ-ს მიღება ძნელი დასაჯერებელია, პირიქით შემთხვევები კი მოსალოდნელია.

² ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს ქალის სახელწოდებაში. ქალი აფხაზურად მხოლოდობითში არის აფჰოჯს. მისგან მრავლობითის წარმოებისას, უკანასკნელი თანხმოვნის გაორკეცებით, ვიღებთ *აფჰოსსა—აჰოსსა—აჰოსა-ს. აფჰოჯს-ში თვით ეს სსაძიებელია.

რაც აღნიშნავს „ადამიანი შვილს“, „კაცად—კაცადს“. აოჯგ || აჭ-ოჯგ არის „კაცი“, „ადამიანი“, ჭი კუთვნილებას გამოხატავს აჭოჯგთი იქნება მაშ „ადამიანისა“, „ადამიანური“, „ადამიანისეული“, „ადამიანისგანი“, შემდეგ მას კვლავ ერთვის ადამიანობის მაწარმოებელი ჯ და ბოლოს სა || ს ერთეულისა ე. ი. „ადამიანთაგანი ადამიანი ერთი“, „კაცად-კაცადი“, „ადამიანი შვილი“, „ადამიანი ადამიანთაგანი“. ამ სიტყვისაგან მრავლობითის წარმოება ჭირს, თუ მაინც იწარმოება, იქნება აჭაატოჯგსა. აქ თვით ამ სიტყვის მრავლობითად გამოხატვა კი არ ხდება, არამედ მრავლობითში აღებულია ხალხი სიტყვა (აჭაატ).

ერთის ცნების გამოსახატავად სა—ს, ზა—ზ-ს ადგილს ც-ც იჭერს აფხაზურში. აქვე შეგვხვდა ამის მაგალითები რომ ზ-სა და ს-ს ნაცვლად გამოდიოდა ც. შდრ. ავაწჯს და ავაწჯც; იზნაპტკალა—მისი (კ.) ერთი ხელით და შესაძლო სახეობა—იცნაპტკალა მისი (კ.) ერთი ხელით“. არა გვევნიძა ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, მაინცდამაინც უბრალო ფონეტიკურ ცვლილებასთან გვეკონდეს საქმე.

ზ-სა და ს-ს მსგავსად მთელს ფენაში ერთეულის საწარმოებლად შემორჩენილა ც-ც. ც (ც-რა-კ) იქ მარცვალს, ცალს აღნიშნავს და ისეთ სახელთა ერთეულის ფორმაში გვხვდება, რომლებიც მრავალ ერთეულად არიან წარმოდგენილნი. ასე მაგ., აყუდ „ლობიო“, მაგრამ ერთი ლობიო, ერთი მარცვალი ლობიოსი ყუდ-ც-კ; აშაქარ „შაქარი“, ერთი ნატეხი შაქარი—შაქარც-კ; აშახა—„ფუტკარი“ შახა-ც-კ—ერთი ფუტკარი; აბღჯ—„ფოთოლი“ აბღჯ-ც-კ—ერთი ფოთოლი; აფშა—სიმილი ფშჯ-ც(კ) ერთი სიმინდის მარცვალი“.

იგი შეხორცებულია ახუც სიტყვაში, რაც თმას, უკეთ: „თმის ერთ ბეწვს, ღერს“ ნიშნავს. ზოგადად დმა არის ახახუ. (სიტყვა-სიტყვით: „თავის თმა“).

ეგევე ც ერთის აღმნიშვნელი აფხაზურში უნდა აღნიშნავდეს კბილსაც—კბილის გამომხატველად იგი ცალკეც უნდა იხმარებოდეს. კბილი აფხაზურად არის ახაპტც, მაგრამ გვხვდება ანდაზა; „პცი პში ირბჟჟარაღბჟჟაღღტა“; იტყვიან ამ ანდაზას მაშინ, როცა ვინმე უხერხულად გაივლის რისამე ან ვისამე შორის. ცალკე არც აც და არც აში არ გვხვდება აფხაზურში, მაგრამ აფხაზის წარმოდგენით ანდაზა „კბილსა და ტუჩს, ნუნებს(?) შორის“ გავლასუსვამს ხაზს. აც აქ, მართლაც, კბილ-ს აღმნიშვნელი უნდა იყოს. ეს მტკიცდება სხვა მაგალითებითაც. როცა თავვის სახელს აფხაზები ტაბუ—დადებულად გამოიქვამენ აც-და-ს უწოდებენ, რაც „უკბილოს“ ნიშნავს (საწინააღმდეგოდ ნამდვილი ვითარებისა!). ბზიფში „ჯერ კბილ ამოუსვლელ ჩვილს“ „ა-ც-და აში-და“-ს უწოდებენ.

იგივე კბილის გამომხატველი ც მონაწილეობს, ალბათ, ზმნაში აც-ჰარა „კბენა“.

ც დამოუკიდებლად კბილის აღმნიშვნელი უნდა იყოს „ნიკარტის“ სახელწოდებაში ქათმის (ერთ) კბილს ჰქვია აკუტტ-ც (აკუტტ—ქათამი).

ერთის სახელწოდების კბილთან ურთიერთობა უფრო რეალურად გვეჩვენება, თუ მოვიგონებთ, რომ ქართულშიაც—დასავლურ დიალექტებში ყოველშემთხვევაში—კბილი სათვალავად არის გამოყენებული. გურიაში მაგალითად ნიორს მხოლოდ „კბილობით“ ანგარიშობენ. იმერულ-რაჭულ ლექსიკონის მიხედვით „კბილი (ყველი)“ „ნაჭერ ყველს“ ნიშნავს.

აფხაზურში ეს ერთის აღმნიშვნელი ც, ცა-ვე უნდა იყოს სიტყვაში ამა-ცარა, რაც „მარტო“-ს, „მხოლოდ“-ს, „ერთს“ აღნიშნავს. მა აქ ქონა, ყოლა ზმნათა ძირი უნდა იყოს ამა-ცარა მამ „მარტო ქონა, ყოლა“ იქნება. გამოთქმაში „ღ-მა-ცარა დგნხეღ ტ“—„იგი (ქ.) მარტო დარჩა“ ე. ი. „იგი (ქ.) მხოლოდ თავისი ყოლით დარჩა“. ქონება, ყოლა ზმნის ასეთი გამოყენება დამახასიათებელია აფხაზურისათვის; მაგ. ზმნისართი „ე-მანტ“—„ერთად“ სიტყვა-სიტყვით: „ურთიერთის ყოლით“. „ა-ძ-მა-ცარა“, „მხოლოდ წყალი“ იგივეა, რაც „ცალიერი წყალი“. ამ ც-ს უკავშირებენ ქართულ ცალს. აქიდან უნდა მოდიოდეს შემდეგ დაცლაც და სხვ.

ეს ც-ვე უნდა გვექონდეს აფხაზურში ზმნათა ფუძის მაწარმოებელ ელემენტადაც, რომლის მნიშვნელობაც შეიძლება „თან“, „ერთ“ თანდებულებით გადმოიცეს და რომელიც „ერთიანობას“, „ერთობა“-ს ნიშნავს. მიმატებისათვის აფხაზურში არის ზმნა ა-ც-წა-რა. წა აქ მოქმედების აღმნიშვნელია, ც—„თან“. მთლიანად გამოვა: „მი-თან-ება“, „მიერთება“—„შეერთება“. იგივე ც- არის „გამოკლებაში“ ა-ც-ძა-რა „თან არსებულიდან გამოკლება“, „გამოერთება“; ა-ც-ცარა—„ერთად წასვლა“, „თან წასვლა“ და სხვ.

მასვე შეიძლება დაუკავშირდეს სევანურ რთულ—„ცახან თანდებულში“ მონაწილე ცა-ც: ვაზრალ-ცახან—„ვეზირებთან ერთად“.

ერთის აღმნიშვნელი ც გვხვდება, ალბათ ცუფხაძა (ბზიფ. ცუფხაძა სიტყვაში. აფხაძარა ნიშნავს „თვლას“ აქიდან ცუფხაძა—„სათითაო“, „სათითაოდ“ ანუ „თითოს, თითოეულის ჩათვლით“.

ერთეულის მაწარმოებლად, როგორც აქედან ჩანს, დღეს აფხაზურში ცოცხალ -კვ აფიქსის გვერდით სხვადასხვა უბნებზე საკმაო რაოდენობით შემორჩენილა ზ (resp. ზა), ს (resp. სა) და ც (resp.*ცა). მათ ერთი და იმავე მასალის ფონეტიკურ ნიდაგზე მიღებულ ვარიანტებად ვერ მივიჩნევთ. ყველა მათგანს სხვა კავკასიურ ენებშიაც დაეძენებათ ასეთივე სახეობები. მათი სადაურობის საკითხის გარკვევა დიდ სირთულეს შეიცავს და აქ მისი განხილვა შეუძლებელი იყო. ასეთი სიჭრელე ხსენებული ელემენტებისა აფხაზურში უთუოდ საყურადღებოა. ფაქტი ისაა, რომ თითოეულ მათგანს მეტ-ნაკლებად განსაზღვრული საკუთარი უბანი აქვს ერთეულის კატეგორიის მაწარმოებლად მიჩენილი.

ДОЦ. К. В. ЛОМТАГИДЗЕ

КАТЕГОРИЯ ЕДИНИЧНОСТИ И ОБРАЗУЮЩИЕ ЕЕ АФФИКСЫ
В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

В абхазском языке для образования категории единичности кроме действительного суффикса ζ и, который выражает также и неопределенность, сохранились и другие аффиксы.

Таковы: $\zeta(a)$ Z(a); $\varsigma(a)$ S(a); $\zeta(*a)$ C(*a).

$\zeta(a)$ Z(a) встречается в основах слов, семантически передающих понятие единицы. При наличии совмещения понятия „единицы“ с понятием „целого“, $\zeta(a)$ Z(a) может даже получить совершенно противоположное значение — „все“.

Этот же аффикс встречается в пменах для выражения числительного „один“. Напр., α - ζ - $\delta\alpha\beta\zeta$ - ζ α - ζ - $\text{para}\zeta$ „Одна“ рука“ и т. п.

$\varsigma(a)$ S(a) встречается в основах еднств. числа имен, являющихся названиями детенышей и птенцов. Множественное число этих имен и по образованию и по значению является собирательным именем.

Образованное таким образом название птицы (α ζ ζ ς α ς) употребляется для передачи понятия детеныша, птенца и малыша, вообще и, в частности, в растительном мире.

$\varsigma(a)$ s(a) же используется для передачи понятия единичности и в некоторых других случаях, как то устанавливается на основе этимологического анализа.

Путем редупликации означенной частицы ς α получено слово „мелкий“ (α ς ς α α α α).

$\zeta(*a)$ c(*a) употребляется преимущественно для образования слов, обозначающих предметы, состоящие из множества единиц (напр., β ζ ζ - ζ β ζ - ζ — „лист“ и т. п.).

ζ с означает „единицу“, „штуку“ и находится в связи со словом „зуб“.

Он же встречается в глаголах для передачи значения „вместе“, „совместно“.

Все эти элементы могут иметь параллели и в других кавказских языках.

Эти элементы в абхазском языке нельзя считать фонетическими видоизменениями одного и того же материала.

ერთის სახელწოდების კბილთან ურთიერთობა უფრო რეალურად გვეჩვენება, თუ მოვიგონებთ, რომ ქართულშიაც—დასავლურ დიალექტებში ყოველ-შემთხვევაში—კბილი სათვალავად არის გამოყენებული. გურიაში მაგალითად ნიორის მხოლოდ „კბილობით“ ანგარიშობენ. იმერულ-რაჭულ ლექსიკონის მიხედვით „კბილი (ყველი)“ „ნაჭერ ყველს“ ნიშნავს.

აფხაზურში ეს ერთის აღმნიშვნელი ც, ცა-ვე უნდა იყოს სიტყვაში ამა-ცარა, რაც „მარტო“-ს, „მხოლოდ“-ს, „ერთს“ აღნიშნავს. მა აქ ქონაჲ, ყოლა ზმნათა ძირი უნდა იყოს ამა ცარა მამ „მარტო ქონა, ყოლა“ იქნება. გამოთქმაში „ლ-მაცარა დენხედატ“—„იგი (ქ.) მარტო დარჩა“ ე. ი... „იგი (ქ.) მხოლოდ თავისი ყოლით დარჩა“. ქონება, ყოლა ზმნის ასეთი გამოყენება დამახასიათებელია აფხაზურისათვის; მაგ. ზმნისართი „ეა-მანგ“—„ერთად“ სიტყვა-სიტყვით: „ურთიერთის ყოლით“. „აძგმაცარა“, „მხოლოდ წყალი“ იგივეა, რაც „ცალიერი წყალი“. ამ ც-ს უკავშირებენ ქართულ ცალს. აქიდან უნდა მოდიოდეს შემდეგ დაცლაც და სხვ.

ეს ც-ვე უნდა გვექონდეს აფხაზურში ზმნათა ფუძის მაწარმოებელ ელემენტადაც, რომლის მნიშვნელობაც შეიძლება „თან“, „ერთ“ თანდებულებით გადმოიცეს და რომელიც „ერთიანობას“, „ერთობა“-ს ნიშნავს. მიმატებისათვის აფხაზურში არის ზმნა ა-ც-წა-რა. წა აქ მოკმედების აღმნიშვნელია, ც—„თან“. მთლიანად გამოვა: „მი-თან-ება“, „მიერთება“—„შეერთება“. იგივე ც- არის „გამოკლებაში“ ა-ც-ძა-რა „თან არსებულიდან გამოკლება“, „გამოერთება“; ა-ც-ცა-რა—„ერთად წასვლა“, „თან წასვლა“ და სხვ.

მასვე შეიძლება დაუკავშირდეს სვანურ რთულ—„ცახან თანდებულში მონაწილე ცა-ც: ვაზრალ-ცახან—„ვეზირებთან ერთად“.

ერთის აღმნიშვნელი ც გვხვდება, ალბათ ცუფხაძა (ბზიფ. ცუფხაძა სიტყვაში. აფხაძაძარა ნიშნავს „თვლას“ აქიდან ცუფხაძა—„სათითაო“, „სათითაოდ“ ანუ „თითოს, თითოეულის ჩათვლით“.

ერთეულის მაწარმოებლად, როგორც აქედან ჩანს, დღეს აფხაზურში ცოცხალ -კვ აფიქსის გვერდით სხვადასხვა უბნებზე საკმაო რაოდენობით შემორჩენილა ზ (resp. ზა), ხ (resp. ხა) და ც (resp.*ცა). მათ ერთი და იმავე მასალის ფონეტიკურ ნიადაგზე მიღებულ ვარიანტებად ვერ მივიჩნევთ. ყველა მათგანს სხვა კავკასიურ ენებშიაც დაეძვნებათ ასეთივე სახეობები. მათი სადაურობის საკითხის გარკვევა დიდ სირთულეს შეიცავს და აქ მისი განხილვა შეუძლებელი იყო. ასეთი სიჭრელე ხსენებული ელემენტებისა აფხაზურში უთუოდ საყურადღებოა. ფაქტი ისაა, რომ თბოთეულ მათგანს მეტ-ნაკლებად განსაზღვრული საკუთარე უბანი აქვს ერთეულის კატეგორიის მაწარმოებლად მიჩენილი.

ДОЦ. К. В. ЛОМТАДИЗЕ

КАТЕГОРИЯ ЕДИНИЧНОСТИ И ОБРАЗУЮЩИЕ ЕЕ АФФИКСЫ В АБХАЗСКОМ ЯЗЫКЕ

(РЕЗЮМЕ)

В абхазском языке для образования категории единичности кроме действительного суффикса ʒ и, который выражает также и неопределенность, сохранились и другие аффиксы.

Таковы: $\text{ʒ}(\text{a})$ Z(a); $\text{s}(\text{a})$ S(a); $\text{ʒ}(*\text{a})$ C(*a).

$\text{ʒ}(\text{a})$ Z(a) встречается в основах слов, семантически передающих понятие единицы. При наличии совмещения понятия „единицы“ с понятием „целого“, $\text{ʒ}(\text{a})$ Z(a) может даже получить совершенно противоположное значение — „все“.

Этот же аффикс встречается в именах для выражения числительного „один“. Напр., a-ʒ-bəʒ-ʒ a-z-parəʒ „одна“ рука“ и т. п.

$\text{s}(\text{a})$ S(a) встречается в основах единственного числа имен, являющихся названиями детенышей и птенцов. Множественное число этих имен и по образованию и по значению является собирательным именем.

Образованное таким образом название птички ($\text{a}^{\text{f}}\text{ʒ}^{\text{b}}\text{a}^{\text{c}}\text{a}^{\text{s}}$) употребляется для передачи понятия детеныша, птенца и малыша, вообще и, в частности, в растительном мире.

$\text{s}(\text{a})$ s(a) же используется для передачи понятия единичности и в некоторых других случаях, как то устанавливается на основе этимологического анализа.

Путем редупликации означенной частицы sə ʒa получено слово „мелкий“ ($\text{a}^{\text{b}}\text{s}^{\text{b}}\text{a}^{\text{c}}\text{a}$).

$\text{ʒ}(*\text{a})$ c(*a) употребляется преимущественно для образования слов, обозначающих предметы, состоящие из множества единиц (напр., $\text{b}^{\text{c}}\text{ʒ}^{\text{c}}$ $\text{b}^{\text{c}}\text{ʒ}^{\text{c}}$ — „лист“ и т. п.).

ʒ с означает „единицу“, „штуку“ и находится в связи со словом „зуб“.

Он же встречается в глаголах для передачи значения „вместе“, „совместно“.

Все эти элементы могут иметь параллели и в других кавказских языках.

Эти элементы в абхазском языке нельзя считать фонетическими видоизменениями одного и того же материала.

КАТЕГОРИЯ РЯДА В ГЛАГОЛЕ

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ФОРМООБРАЗОВАНИЙ ГЛАГОЛОВ
НА ПРИМЕРАХ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА(Предварительное сообщение)¹

I. Введение

Из всей массы спрягаемых форм глаголов в нашем представлении выделяются группы, отдельные формы которых, различаясь между собой в пределах каждой группы только по лицам и числам (в некоторых языках также и по родам, или классам), абсолютно равны по всем другим грамматическим категориям (каковы: время, накл. и др.). Эти группы, состоящие из однородных членов, противопоставляясь друг другу по разному сочетанию входящих в их формы постоянных признаков (постоянных в пределах каждой группы) и относясь друг к другу как величины одного порядка и соизмеримые между собой, составляют систему спряжения глаголов.

Названия этим группам из однородных членов обычно даются по неизменяемым признакам, т. е. по признакам, постоянно присущим всем членам группы, причем эти названия даются иногда по одному доминирующему признаку (например, результативное), иногда по двум признакам (например: наст. время изъявитель. наклонения или: сослагательное прош. времени и т. п.), или же, наконец, дается название, состоящее из одного слова, каковы: имперфект, перфект, аорист, пермансив и т. п.

Имея отдельные группы глагольных форм, объединяющихся по общим грамматическим признакам, создающим понятия о группах как о целых категориях, мы не имеем специального термина, обозначающего эти группы с присущими им основными семантико-морфологическими понятиями. Всякий раз, когда нам приходится говорить о них, как о грамматической величине, употребляем слова: «время», «наклонение» или ничего не говорящее слово «форма».

¹ Заслушано на январской сессии Отделения Литературы и Языка АН СССР в Ленинграде (27.1.1941 г.).

А между тем отождествление означенных групп с временами или наклонениями в корне неправильно. Поэтому я позволю себе выдвинуть для однородных групп глагольного спряжения термин «ряд» (по-груз. მწკრივი მკრები), который способен устранить неправильное употребление терминов и смешение разных грамматических категорий.

Что такое «ряд»? Ряд — это группа форм глагольного спряжения, которые объединены общими грамматическими признаками, но различаются по лицам и числам (а в нек. языках и по родам, или классам).

То, что мы обычно называем настоящим временем изъяв. наклонения — это ряд, прошедшее несовершенное — тоже ряд, аорист — ряд, сослагат. прош. врем. — ряд, формы повел. наклонения, взятые вместе, — тоже ряд, если они отличаются от форм других наклонений, и т. д. Но почему наст. время изъяв. наклонения называть рядом, а не временем? Потому, что здесь налицо и время, и наклонение. Почему I заочное в грузинском ряд, а не время? Потому, что, кроме понятия прош. времени, данная форма заключает в себе наклонение (изъяв.), да еще категорию заочности, о чем речь будет впереди. Называя означенную форму временем, мы упускаем из виду две другие категории, выраженные формой. Одно «время» не покрывает всего содержания формы.

Называя древне-грузинские формы წარვიდი, წარხვიდი, წარვიდის и т. д. (я бывало уходил и т. д.) временем, мы упускаем из виду другие составные элементы формы: наклонение (изъяв.) и многократность.

Чем еще неудобно называть категорию ряда временем? Тем, что иной ряд в некоторых случаях совсем лишен понятия грамматического времени. Когда мы говорим დედამიწა ტრიალებს თავის ღერძის გარშემო (земля вертится вокруг своей оси), კაცი დიდის (человек ходит), ფრინველი ფრინავს (птица летает), თევზი სურავს (рыба плавает), გველი ხოხავს (змея ползает) и т. п., то в этих случаях категорию времени мы вовсе устраняем из формы.

К этому надо добавить, что иной ряд в разных случаях может означать разные грамматические времена. Чтобы не терять времени на подыскание нужных для этого примеров, я просто сошлюсь на существующую литературу: в русском языке «будущее простое мы употребляем в значении прошедшего, когда мы рассказываем о том, что повторялось через известные промежутки времени: помню, *придет* ко мне вечером мой старинный товарищ, *сидит* около меня и *начнет* рассказывать о своих путешествиях на далекий север»¹.

Так же обстоит дело и в других языках; например, «то, что мы называем во французском языке настоящим, очень эластично и может выражать и будущее, и прошедшее, а также служить для передачи узкого

¹ С. Бархударов и Е. Досычева, Грамматика русского языка. I. М. 1938, стр. 147.

настоящего (*вот идет трамвай*) или обычного действия (*я здесь прохожу каждое воскресенье*), или же действия, не относимого ни к одному из точно обозначенных времен (*трамвай проходит по этой улице*)¹.

Этих примеров вполне достаточно, чтобы усомниться в правильности названия «ряда» временем или наклонением. Сомнение еще более увеличится, если прочесть обоснование такого подхода к делу у Н. Я. Марра, который в своих «Основных таблицах» ряды древнегрузинского языка делит на три группы «времен»: в первой группе «времен» значатся: настоящее, прошедшее несовершенное 1-ое и 2-ое (желательное); во второй группе «времен» имеем: аорист и сослагательное, а в третьей—прош. соверш. (книжное и вульгарное), давнопрош. и прош. сослагательное². В его же грамматике древнелитературного груз. языка (Л. 1925) по этому поводу читаем: в древнегрузинском «наклонений четыре: изъявительное, сослагательное, желательное и повелительное. Между наклонениями нет непреходимой грани в отношении значения и употребления, различие сослагательного и желательного наклонений от изъявительного не проведено резко: в древнелитературном сослагательное употребляется в значении будущего, аорист изъявительного часто заменяет сослагательное, прош. нес. появляется вместо желательного и обратно, вторые лица аориста служат повелительным, точно так же при запретительном отрицании ბჟ—вторые лица наст. времени. Посему наклонения рассматриваются как особые времена. Основных времен восемь: настоящее, прош. несов., желательное, аорист, сослагательное (оно же будущее), прош. совершенное, давнопрошедшее, прошедшее сослагательное. Времена эти делятся по связи своего образования на главные и производные.

В грузинском два главных времени — настоящее и аорист» (стр. 141—142).

Из приведенных слов Н. Я. Марра видно, что под термином «время» он подразумевает то, что мы выше назвали рядом.

Во французской переработке грамматики Н. Марра при шести (!) наклонениях значится восемь времен: настоящее, имперфект I, имперфект II, аорист, перфект, плюсквамперфект, буд. изъяв. накл. и прош. сослаг. наклонения (*parfait du subjonctif*)³.

Б. Т. Руденко в своей Грамматике груз. языка (М.-Л. 1940) говорит уже не о трех группах времен, а о трех группах «времен и наклонений».

¹ Ж. Вандриес, *Язык. Перевод с французского под ред. Р. Шор. М. 1937.* стр. 102.

² Н. Марр, *Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка.* СПб. 1908, табл. XIII.

³ N. Marr et M. Brieger, *La langue géorgienne.* Paris 1931, p. 111.

В первой группе у него значатся: настоящее время, будущее время, прош. несоверш. условное и сослаг. настоящего времени; во II группе имеются: прош. соверш. (аор.) и сослагат.-желательное будущее (оптатив), а в III группе: I результативное, II результативное и сослагат. прош., итого 10 времен и наклонений, причем в названиях на первом плане то временные термины (*наст. вр.* *будуц.*, *прош. несов.*), то модальные: *сослагат.-желательное* будущее). Есть и такие названия, которые показывают иные понятия, чем временные или модальные (I результативное). Тем не менее и в тех случаях, где на первый план выступает модальное понятие, ряд в целом и у Руденко носит название времени; так, напр., говоря о сослагательном наклонении наст. времени, тот же автор сообщает: «Это время соответствует условному выражению в французском языке при наличии связки *si*» и т. д. (стр. 243). О сослагательно-желательном будущем читаем (стр. 244): «Это время служит для выражения состояний или действий, которые должны или могут предположительно совершиться в будущем» (стр. 244).

Ясно, что и в приведенных цитатах из грамматики Руденко «время», как у Марра, означает то, что мы назвали рядом, т. е. группой форм, различающихся по лицам и числам, но объединяющихся по другим грамматич. категориям. Что это так, видно из того, что в другом месте у того же автора читаем: «Изъявит. наклонение имеет след. времена: а) настоящее, б) будущее, в) прош. несоверш., г) прош. совершенное; д) I результативное и е) II результативное». Итак, и «настоящее» есть время и «I результативное».

Когда говорят о группе времен и наклонений, это значит, что существует отдельно время и отдельно, наклонение, иначе говоря, что одни формы являются временными (темпоральными), а другие — модальными. Но так ли это?

Прежде, чем ответить на этот вопрос, послушаем и других, что говорят они о рядах.

«Если взять отвлеченно, — говорит А. С. Чикобава, — есть три времени: настоящее, прошедшее, будущее...»

Эти три времени взяты отвлеченно, на почве отношения действия и слова, его означающего. Конкретизация этих трех времен может дать гораздо больше единиц времени; например, в новогрузинском имеем одно настоящее, одно будущее и четыре прошедших: непрерывное или несовершенное (*აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა*), прош. основное или прерывное (аорист: *აკეთა, აშენა, იშრომა*); I заочное (*უკეთებდა, უშენებდა, უშრომდა*), II заочное (*ეკეთებინა, ეშენებინა, ეშრომდა*)¹.

¹ А. Чикобава, Общее языковедение. I (Тбил. 1939), стр. 142 (на груз. яз.).

Здесь так же, как и в работах Марра и Руденко, на одной плоскости стоят «настоящее», «будущее», «аорист», «заочное I» и другие «прошедшие времена». Приходится сожалеть, что автор не разъяснил, каковы условия конкретизации, которые из трех «отвлеченных» времен дают «гораздо больше единиц времени», в частности «четыре прошедших времени» в новогрузинском.

В вопросе о «временах» авторы грузинских грамматик не стоят одиноко: их поддерживают повсеместно. Вот несколько примеров, взятых наудачу:

«В кабардинском языке имеются следующие времена глагола: 1. Прошедшее I (законченное), 2. прошедшее II (мгновенное), 3. прошедшее III (преждепрошедшее), 4. давнопрошедшее, 5. будущее I, 6. будущее II, 7. настоящее (обычное) и 8. «настоящее-прошедшее» (настоящее историческое). Все времена в кабардинском языке имеют положительную и отрицательную форму»¹. Итак, выходит, будто кабардинский глагол имеет восемь времен, из них два настоящих, два будущих и четыре прошедших!

По Яковлеву так же «времена в кабардинском имеются следующие: 1. настоящее, 2. прошедшее совершенное (перфект), 3. прошедшее несовершенное или многократное (имперфект), 4. преждепрошедшее совершенное (плюсквамперфект), 5. давнопрошедшее совершенное, 6. давнее прежде прошедшее, 7. будущее фактическое и 8. будущее возможное или «необходимое»², итого одно настоящее, два будущих и пять прошедших времен.

В кумыкском языке, судя по грамматике Н. Дмитриева³, имеются след. времена: 1. наст. *время* изъяв. наклонения (стр. 93); 2. будущее *время* I (стр. 96), будущее II («это *время* образуется»... стр. 102); 3. перфект («с точки зрения оформления это *время* относится к типу настоящих и будущих», стр. 105), 4. прошедшее категорическое («этим *временем* открывается серия прошедших времен», стр. 102), 5. имперфект I («это *время* образуется от основы наст. времени», стр. 111), 6. имперфект II («по своему синтаксическому употреблению это *время* входит, как один из элементов, в состав условного периода», стр. 115); 7. давнопрошедшее (или плюсквамперфект: «это *время* составляется из причастия прош. времени на *-ган* и спрягаемой формы *эдим*», стр. 115), 8. будущее-прошедшее (стр. 116). Эта форма не названа временем, но ясно, что имеется в

¹ Г. Турчанпнов и М. Чагов, Грамматика кабардинского языка. I. Изд. АН СССР, М.-Л. 1940, стр. 108 (§ 187).

² Проф. Н. Яковлев, Краткая грамматика кабардино-черкесского языка. I. Синтаксис и морфология. Ворошиловск, 1938, стр. 94.

³ Проф. Н. Дмитриев, Грамматика кумыкского языка. М.-Л. 1940.

виду именно *время*, а не наклонение: «форма обозначает такое действие, которое для известного прошедшего момента представлялось; как возможное будущее, но фактически так и не осуществилось» (стр. 118)¹.

Итак, в кумыкском языке оказалось 8 времен, из которых одно настоящее, два будущих, четыре прошедших и одно будущее-прошедшее.

В новоармянском языке по Абегиану² и Гарибяну³ есть несколько будущих и прошедших времён, по Финку⁴ изъяв. наклонение имеет 7 времен, сослаг.—4, условное—2, а по Тер-Матевосяну изъяв. накл. имеет 3 прошедших и 4 будущих, а «условное» паклонение—7 прошедших времен⁵. Почему получается такой разницей? Можно было бы думать, что такие курьезы (4 будущих, 7 прош. времен!) возможны только потому, что арм. язык—малоизученный язык. А английский?

Как будто все явления англ. языка изучены досконально отечественными и иностранными учеными; поэтому мы вправе требовать, чтобы достижения науки об языке в этой области были отражены и в школьных учебниках. А между тем вот что читаем в «Грамматике англ. языка», являющейся учебником для 10-го класса средней школы⁶: «Спряжение глагола в активе состоит из шестнадцати времен, два из которых простые, остальные четырнадцать сложные, т. е. состоят из вспомогательного глагола+неличная форма глагола. Спряжение каждого глагола в активе делится на четыре группы времен: 1. Неопределённые времена (Indefinite Tenses), 2. продолженные времена (Continuous Tenses), 3. совершенные времена (Perfect Tenses) и 4. продолженные совершенные времена (Continuous Perfect Tenses). В каждой группе—по четыре времени: 1. настоящее (Present), 2. прошедшее (Past), 3. будущее (Future) и 4. будущее-в-прошедшем (Future-in-the-Past)». Тут, как говорят, комментарии излишни, но все же укажем, что на титульном листе значится: «Утверждено Наркомпросом РСФСР».

Вообще можно констатировать, что в более или менее серьезных грамматических очерках под термином «время» обычно понимаются ряды изъяв. наклонения. Посему с точки зрения такого понимания в какомнибудь языке времен имеется столько, сколько можно насчитать рядов изъявительного наклонения. Но можно ли вообще отождествлять грамма-

¹ О наклонениях речь идет ниже: повел. накл. (стр. 118), желат. накл. (стр. 121)—ул. накл. (стр. 123).

² Աբեգիանի, Աշխարհարարի գերականութիւն. Վաղարշապատ 1906, стр. 100.

³ Ս. Ղարիբջանի, Ն. լիզիբ գերականութիւն. 1934, стр. 66.

⁴ Lehrbuch der neuostarmenischen Literatursprache. Unter Mitwirkung von S. Kapanjan z bearbeitet von F. N. Finck. 1902, S. 22.

⁵ Краткий сравнительный обзор структурных особенностей русского и арм. языков. Баку, 1939, стр. 38—41.

⁶ Н. Грузинская, Грамматика английского языка. М. 1938, стр. 67.

тические времена с рядами изъявительного наклонения? Характерно, что Н. Н. Поппе, сомневаясь в этом по материалам монгольского языка, отмечает следующее: «Говоря о временах (tempora), следует указать, что определение изъявительных форм как форм, выражающих действия, совершаемые в то или иное строго определенное время, неточно и не совсем даже правильно»¹. Еще несколько шагов вперед, и... можно притти к правильному толкованию категории времени, к определению, что время— это один из составных элементов ряда, а не ряд в целом. Приходится с сожалением констатировать, что критическое замечание монголиста о временах теряется в общей массе неправильных утверждений, базирующихся на традиционно укоренившемся взгляде на тождество грамматического времени и ряда изъяв. наклонения. Но так как, с другой стороны, форма изъявительного наклонения иногда используется и для других наклонений (сослагательного, повелительного) и так как, вообще, нередко случаются использования одних модальных форм вместо других, то, раз сбившись, нетрудно притти к отождествлению совершенно разных грамматических величин: времени, наклонения и ряда.

II. Время, наклонение

Что такое грамматическое время? Время, как известно, есть форма глагола, указывающая на отношение момента действия к моменту речи, причем устанавливается, что оба момента или совпадают, или расходятся. В случае совпадения (или одновременности) имеем настоящее время, а в случае расхождения (т. е. разновременности)—будущее или прошедшее, смотря по тому, что чему предшествует: момент речи ли моменту действия (буд. вр.) или, наоборот, момент действия моменту речи (прошедшее).

При этом надо отметить одно весьма важное обстоятельство: когда имеется налицо расхождение двух моментов, не указывается, каково это расхождение в физическом смысле, т. е. в смысле определенного времени, которое поддается измерению. Грамматическое время неизмеримо: отделяется ли момент речи от момента действия секундой, минутой, одним часом, сутками, неделями, месяцем, годом, столетием или тысячелетиями, это абсолютно все равно. Важно лишь, чтобы было расхождение, хотя бы самое незначительное. Так, например, фраза «случилось землетрясение» может означать и такое событие, которое отдалено от момента речи на несколько секунд, и такое, которое отдалено от него на тысячи лет. В этом смысле понятие прошедшего времени едино; едино также понятие будущего времени. Раз это так, то мы имеем только три грамматич. времени: настоящее, прошедшее и будущее.

¹ О частях речи в монгольском языке (Советское востоковедение I, 1940, стр. 102).

Дробление грамматич. времени возможно только в том случае, если иметь особые формы для разных отрезков времени в будущем или прошедшем. Для этого обязательно, чтобы имелись две формы или больше форм, которые точно обозначали бы тот или иной отрезок времени в прошедшем или будущем. Так, например, если бы русские формы «буду делать» и «сделаю» различались между собой не в видовом отношении, а в отношении обозначения разных отрезков физич. времени в будущем (скажем, если бы форма «буду делать» означала совершение действия от момента речи до следующего утра, а «сделаю» — совершение действия после следующего утра), то тогда мы имели бы два будущих времени. Подобным образом, если бы разные формы прош. времени указывали точно на тот или иной отрезок времени, то тогда мы имели бы несколько прош. времен: например, груз. язык богат формами, которые относятся к прошедшему времени: ვწერდი (я писал), ვწერე (я писал), მოწერაო (оказывается, я писал): все они передают прош. время¹. Эти формы, конечно, различны в смысле значения и употребления, но временного различия между ними нет. Оно было бы лишь в том случае, если бы, скажем, одна из названных форм (скажем, ვწერდი) указывала на совершение действия в течение времени с последнего утра до момента речи, другая (скажем, ვწერე) указывала бы на совершение действия в течение времени с предпоследнего утра до последнего утра, третья (например, მოწერაო) — на действие, имевшее место вообще в прошлом, но до предпоследнего утра; тогда, действительно, мы имели бы несколько прошедших времен, ибо они указывали бы конкретно на тот или иной отрезок времени. Но поскольку приведенные формы груз. глагола подобного различения не дают, то нужно признать, что в отношении категории времени они представляют собой одну и ту же величину, форму прошедшего времени.

При наличии двух будущих и трех прошедших (в указанном выше смысле) мы имели бы шесть времен (одно наст., два будущих и три прошедших), а при наличии двух будущих и двух прошедших — пять времен. Но тогда они могли бы быть названы двумя будущими и двумя (гесп. тремя) прошедшими только с точки зрения современного понимания грамм. времени. Подобно тому, как двойственное и множ. числа не есть два множественных числа, или двойственное, тройственное и множественное не есть три мн. числа, то и в отношении грамматического времени с выражением разных отрезков будущего и прошедшего у нас были бы другие понятия о грамматич. времени и, сообразно с этим, и разные наименования.

Не имея граммат. средств для обозначения конкретных отрезков времени в будущем и прошедшем, груз. яз. не имеет и таких форм, которые

¹ Во избежание недоразумений, оставляю в стороне четвертую форму (მოწერა), которая в новогруз. языке имеет значение и изъявительного, и сослагательного.

выражали бы разное время в более общих чертах, в виде, например, недалекого будущего и далекого будущего, а также недалекого прошедшего и далекого прошедшего¹.

Одно прошедшее, а не три прошедших,— вот положение: к которому приходим после анализа грамматич. времени в означенных формах.

Но все же читатель остается в недоумении: как же так? ვწერდი, ვწერდა, ვწერდა—ведь это три формы, а не одна! Да, несомненно, три формы, но в отношении ли времени? Для того, чтобы яснее было, в чем тут суть дела, приведем примеры на вычисление количества форм из русского языка. Скажем:

1. Сколько форм: пишу, пишешь, пишет—три или одна? В отношении лица—три (1-ое, 2-ое, 3-ье), а в отношении числа—одна (ед. ч.).

2. Сколько форм: пишет, пишут—две или одна? В отношении числа—две (ед., мн.), в отношении лица—одна (3-ье).

3. Сколько форм: пишу, напишу—две или одна? В отношении времени—две (наст., буд.), в отношении лица—одна (1-ое), а в отношении числа—тоже одна (ед. ч.).

4. Сколько форм: пишу, буду писать, я писал? В отношении времени—три (наст., буд., прош.), в отношении лица—одна (1-ое л.), в отношении числа—одна (ед.), в отношении наклонения—тоже одна (изъяв. накл.).

5. Сколько форм: напишу, буду писать? В отношении вида—две (соверш. и несов.), а в отношении времени—одна (буд.), в отношении других категорий (лица, числа, наклонения)—тоже по одной (1-ое л. ед. ч., изъяв. накл.).

Итак, мы пришли к убеждению, что «напишу» и «буду писать» в отношении времени—одна форма, а не две²; точно так же формы «пишу», «буду писать» и «я писал»³ в отношении времени—три формы (наст., буд., прош.), а в отношении других категорий (лица, числа, наклонения)—одна. Если из названных категорий выделим две, время и наклонение, то мы должны сказать, что приведенные глагольные формы в темпоральном отношении считаются тремя, а в модальном—одной.

После сказанного, я полагаю, ясно, что груз. глагольные формы: ვწერდი, ვწერდა, ვწერდა, являясь одной формой в модальном отношении

¹ Обороты с ვს-ვს ახლს, или ის-ის იყო, конечно, содержат временные понятия непосредственного прошедшего, но выражают их описательно: ვს-ვს ახლს წავიდა (он только-что ушел), ის-ის იყო მძვინვარე უბრა ვსროდა, რომ მტრედა აფრიადა (не успел он выстрелить из ружья, как голубь взлетел). Поэтому они в глагольные ряды не входят.

² Значит, в русском нет двух будущих времен («будущего простого» и «будущего сложного»), а есть два ряда, одинаково выражающих категорию будущего времени, но различающихся по видам. Форма одного из этих рядов сложная, а форма другого простая.

³ В выражении «я писал» личным показателем является «я».

(все они—формы изъяв. наклон.), являются также *одной формой* и в темпоральном отношении.

Установив, таким образом, что в грузинском нет возможности путем разных грамматич. форм выразить разные отрезки времени в прошедшем, мы должны признать, что в этом отношении нет и не может быть речи о нескольких прошедших временах. С точки зрения момента речи означенные формы трех различных рядов все одинаковы. В этом смысле все они являются одной формой, формой прош. времени¹.

Перейдем к «будущим временам». Так как в грузинском не указывают «двух будущих», то обратимся к другим языкам, например, к кумыкскому.

В грамматике кумыкского языка проф. Н. К. Дмитриева читаем: «Будущее I: «Нормальный тип будущего I, состоит из корня глагола, аффикса данного времени *ар-||-ср* и аффиксов лица» (стр. 96).

«Будущее II: «Это время образуется от причастия будущего времени с аффиксом *-ажакъ||-ежек* и аффиксов лица» (стр. 102).

Какова разница между этими временами? Проф. Дмитриев поясняет: «Будущее II отличается от будущего I степенью своей категоричности или гарантии в том, что действие произойдет; разумеется, что эта гарантия может даваться только говорящим, с точки зрения которого и производится выбор между этими двумя будущими временами: «менее категорическим» (будущее I) и «более категорическим» (будущее II). Примеры: *гелермен* «я приду, может быть», и *гележекмен* «я приду обязательно».

Если правильно дана сущность обоих рядов буд. времени, то выходит, что разницу между ними делает не категория времени, а другая категория—категоричность. Поэтому и нет никакой возможности говорить здесь о двух будущих временах. С точки зрения категории времени, оба ряда представляют собой одну и ту-же величину. Если бы названные ряды назывались не временем (буд. I, буд. II), а как-нибудь иначе, скажем по аффиксам рядов *ар* и *ажакъ*, то определение приняло бы следующий вид: ряд *ар* отличается от ряда *ажакъ* степенью своей категоричности или гарантии в том, что действие произойдет; разумеется, что эта гарантия может даваться только говорящим, с точки зрения которого и производится выбор между этими двумя рядами, заключающими в себе понятие будущего времени: «менее категорическим» (*ар*) и более категорическим (*ажакъ*). Примеры: *гелермен* («я приду может быть») и *гележекмен* («я приду обязательно»).

¹ Сомнительно, чтобы два кабардинских «времена» давнепрошедшее совершенное и давнее преждепрошедшее совершенное, приравняемые первое к перфекту, а второе к плюсквамперфекту, выражали бы их значение «в весьма отдаленном прошлом» (Яковлев, стр. 95). Тут что-то не то. Вероятно, автор поддался народному объяснению различия между означенными рядами.

Как видим, в новой редакции определение разницы между двумя означенными рядами кумыкского языка дано так, что элемент будущего времени, присущий обоим рядам, оказался одним, а не двумя, ибо разницу между ними делает вовсе не временная категория, а что-то другое. Если здесь нам кажется два будущих времени, то это вследствие того, что при наименовании рядов мы исходим из временных понятий¹.

Если сохранить обычные наименования рядов, то два будущих времени мы могли бы иметь в том случае, если бы два ряда разного происхождения и разного образования имели бы совершенно одинаковое значение будущего вр. изъяв. наклонения, как это имеет место для двух множественных чисел в грузинском: на -*რბ-ო* и на -*ბ-ო*: (*ოდბაბვზ-რბ-ო* и *ოდბაბვზ-ბ-ო* «товарищи») ². Но, подобно тому, как нет «простого будущего», «сложного будущего» или «простого прошедшего» и «сложного прошедшего», или даже «сверхсложного прошедшего» (*passé simple, passé composé, passé surcomposé*), а только простые формы и сложные (resp. сверхсложные) формы будущего и прошедшего, у нас нет двух будущих и нескольких прошедших, а есть несколько рядов с элементами будущего или прошедшего времен.

Не имея грамматических средств для передачи разных отрезков времени в прошедшем или будущем, мы, тем не менее, имеем ряд языков, где сильно развито формальное различие действий, которые предшествуют другим действиям в прошедшем или будущем. В связи с этим говорят об абсолютных и об относительных временах³, или о главных делениях и о подразделениях времени⁴, об антериорных и постериорных временах, о прошедших временах в будущем и о будущих временах в прошедшем и т. п.

Но есть ли вообще относительные времена? Вот вопрос, на который едва ли можно ответить утвердительно. При детальном анализе оказывается, что формы прошедшего или будущего осложняются выражением и других грамматических категорий, каковы: одновременность, результативность, антериорность и др., которые близко соприкасаются с категорией времени, но в корне отличаются от нее. Придача новых, не времен-

¹ Вообще является большим злом [унаследованная номенклатура рядов, которая исходит из временных понятий. Было бы желательно подыскать такие термины, которые ничего общего не имели бы с элементами ряда (время, наклон. и др.).

² Подобную картину представляло бы для прошедшего одинаковое, семантически не различаемое употребление *passé simple* и *passé composé* во французском (или *Imperfectum*'а и *Perfectum*'а в немецком), если бы это было всеобщее явление.

³ J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*. Paris 1933. p. 181; L. Tesnière, *L'emploi des temps en français* (*Bulletin de la Faculté des lettres de l'Université de Strassbourg*, 1927). С принципами, положенными в основу статьи Теньер, можно ознакомиться у Л. В. Щербой. Краткие сведения по франц. грамматике (в конце Русско-франц. словаря, сост. Щербой и Матусевичем. М. 1939, стр. 542).

⁴ Main divisions of time, Subordinate divisions of time (O. Jespersen, *The philosophy of grammar*, 1935, pp. 257, 262).

ных, категорий к временным формам прошедшего или будущего и дает все то разнообразие значений глагольных рядов, какое мы наблюдаем во французском или других языках.

Осложняющие категории (например, результативность, антериорность) часто весьма ярко просвечивают из рядовой¹ формы, навязывая ей свое название, но иногда могут совсем ступневаться, оставляя форму для применения в разных стилистических случаях.

Таким образом, все дело подразделений времени сводится, по моему, к определению тех элементов, которые, осложняя временные формы настоящего, прошедшего или будущего, в историческом развитии языков могут возникнуть и продолжать существовать долго, создавая новые ряды с новыми значениями, но могут и исчезнуть, оставив следы в формообразованиях глаголов в виде особых рядов, которые, потеряв первоначальную функцию, могут принять новую, но и могут подвергнуться отмиранию или слиянию с другими рядами. Не относительные времена, а относительное употребление рядов — вот какова будет правильная постановка вопроса. Что же касается грамм. времен, то их не только в славянских языках (в частности в русском), но и в грузинском и западноевропейских языках всего три: настоящее, прошедшее и будущее.

Исходя из этого, можно ли говорить вообще о целой гамме времен во французском, о будущем в прошедшем и о прошедшем в будущем?² Тогда спрашивается: что такое будущее, что такое прошедшее? Допустимо ли разное употребление одного и того же термина в одном и том же предложении? Как ставить вопрос: прошедшее в будущем или предшествующее в будущем? Будущее в прошедшем или последующее в прошедшем? Эти вопросы требуют ясного и четкого ответа. Поскольку при квалификации граммат. времени у нас *всегда* должна быть одна точка зрения, то нет и не может быть прошедшего в будущем и будущего в прошедшем. Понятие этих двух времен (будущего и прошедшего) всегда должно оставаться одним. С этой точки зрения есть только грамматические средства, дающие возможность выразить последовательность действий в прошедшем или будущем, т. е. действий, предшествующих другим действиям, и действий, следующих за другими действиями в прошедшем и будущем. Разновременность же действий в прошедшем или будущем совсем не то, что будущее в прошедшем или прошедшее в будущем. Точно так же, если бы одновременность двух действий в прошедшем была настоящим в прошедшем (*passé présent*)³, то тогда настоящее время смело можно было бы назвать и будущим (по отношению к прошедшему) и прошедшим (по отношению к будущему).

¹ Предлагая термин «ряд», я позволяю себе ударять первый слог в образованном от него прилагательном «рядовый».

² Вандриес, *Язык. Перевод с французского под ред. Р. Шор. М., 1937, стр. 99.*

³ *Tesnière, O. c., p. 46.*

Перехожу к наклонению, которое определяется, как форма глагольного спряжения, выявляющая отношение говорящего к действию, выраженному глаголом, которое должно быть воспринято слушателем как факт (изъяв. накл.) или как предположение (сослаг. накл.) или как приказ о выполнении действия (повел. накл.). Я не знаю вообще формы, которая, заключая в себе модальное понятие, была бы лишена в грузинском категории времени. Одна и та же форма в грузинском является и темпоральной и модальной¹. В груз. გავაკეთებ (сделаю) есть время (буд.), и накл. (изъяв.), в груз. გავაკეთო («чтобы я сделал») есть время (буд.), и накл. (сослаг.), в форме გავაკეთე (я сделал) налицо оба элемента: время (прош.) и накл. (изъяв.) и т. п.

В форме иногда превалирует темпоральность, а иногда модальность, но вообще они обе присущи форме, обе заложены в ней. Формы пов. наклонения наиболее модальны, но и те не лишены элемента времени. Конечно, говоря о таких «вечных» явлениях, как вращение земли вокруг своей оси или вокруг солнца, выражаемых в груз. и рус. языках формой ряда наст. времени, мы устраним из формы грамм. время, но это—специальный случай применения формы, которая вообще выражает временное понятие.

В грузинском имеется три наклонения: изъявительное, сослагательное и повелительное.

III: Элементы рядов грузинского глагола

Кроме трех времен и трех наклонений в образовании форм грузинского спряжения принимают участие еще след. категории: многократность, заочность, одновременность и антериорность.

Многократность—это глагольная форма, которая показывает повторные действия. В грузинском многократность можно передать только в плане прош. времени. Например, у Важа-Пшавела в одном рассказе читаем: ბაგრატ ზახარის ცოლი ელენე შვეიდიის თითის წვერებზე ოთახში, სადაც ესვენა მისი მეუღლე, დააცქერდის, ამოიხრის და უკანვე გამობრუნდის («жена Баграта Захарьича Елена войдет бывало в комнату, где покоился ее муж, посмотрит пристально, вздохнет и повернет обратно»). В приведенном предложении действия жены Баграта Захарьича переданы все формами многократности в плане прошедшего времени.

Заочность—это такая глагольная форма, которая показывает, что действие совершено в отсутствие рассказчика (1-го лица) или при отсутствии

¹ Не вернуться же к теории (хотелось бы верить, давно изжитой), согласно которой «так называемое изъявительное наклонение не есть наклонение!» (См., например, у Д. К. Овсяннико-Куликовского, Синтаксис русского языка. Изд. 2-ое, СПб. 1912, стр. 126).

у него сознания: во время сна, обморока, в пьяном состоянии и т. п. О таком действии можно узнать также со слов других, а также путем сравнения двух положений, дающих возможность заключить, что могло случиться в отсутствие 1-го лица или во время отсутствия у него сознания. Например, выражения: თოვლი მოვიდა и თოვლი მოსულა—оба значат «выпал снег». Но, посмотрев утром через окно и увидев снег, которого вчера не было вовсе, грузин непременно скажет: თოვლი მოსულა, подчеркнув этим, что это он знает на основании сопоставления двух фактов: отсутствия снега вчера и его наличия сегодня.

Заочные формы в грузинском часто показывают результативность. В модальном отношении они являются изъявительными¹.

Одновременность—это глагольная категория, которая показывает, что действие происходит одновременно с другим действием. Эта категория присуща одному ряду проищ. времени, так наз. имперфекту (უწყვეტელი), который, впрочем, может иметь и другие значения.

Антериорность—такая форма глагола, которая показывает, что из двух действий одно предшествовало другому. Эта категория в грузинском свойственна лишь прошедшему времени. Ряд, который передает понятие антериорности или преждевременности, называется II თურბობითი (II заочный). Этот ряд, как показывает название, выражает заочность и, являясь по признаку времени прошедшим, а по признаку наклонения изъявительным, дополнительно включает в себя понятие преждевременности, или антериорности. Противопоставляясь ряду, называемому წყვეტილი («прерывный», по Марру аорист, по Руденко проищ. соверш.), ряд указывает, что действие, обозначенное глаголом, имело место раньше того, как оно было обнаружено косвенным путем, путем умозаключения на основании сравнения двух положений субъекта действия или путем получения информации от других лиц. Пример из Казбеги: მონადირე გადაწვა კლდეზედ და ისე დაიბნა ხევი, რომელსაც ვარჯიში მოხწყენოდა, გასულიყო კლდის ნაპირად, ამოეღო სამი ფეხი ქვეშ, მეოთხე კი პირდაპირ გაეშვირა და ისე დაწოლილიყო «Охотник прилег к краю скалы и увидел тура, которому (подразумевается: за время, когда охотник стал подкрадываться к нему) надоело упражняться, пошел к краю скалы, подложил три ноги под себя, четвертую вытянул вперед и так лег». Русский перевод грузинской фразы очень многое потерял

¹ Неправильно утверждение В. А. Гордлевского, будто заочная форма свойственна «исключительно турецкой речи» и потому ей по праву мог бы быть присвоен термин «турецкая глагольная форма». Кроме картвельских языков она встречается во многих других кавказских языках.

Неправильно и другое утверждение В. А. Гордлевского, будто эта форма в модальном отношении представляет субъективное наклонение, по смыслу противоположное изъявительному наклонению (Грамматика турецкого языка. М. 1928, стр. 95).

в отношении точности, ибо в русском нет соответствующих форм. Но в грузинских формах подчеркнуто, что охотник всего этого не видел, ибо, оставив тура в стоячем положении и подкравшись к нему обходной тропинкой, увидел его в лежачем положении и на другом месте, и из этого заключил, какие действия должен был совершить тур в то время, когда тот подкрадывался к своей жертве. Вот эти-то ненаблюдаемые действия тура (т. е. что туру *надоело* играть, что он *пошел* к краю скалы, что он *подложил* три ноги, а четвертую *вытянул* вперед и *лег*) переданы специальными формами, которые называются заочными. Но в этих формах заключается также и понятие преждевременности, понятие о том, что действия тура предшествовали действию охотника («увидел»).

Таким образом, груз. глагол, оставаясь в границах одного слова, подвергается изменениям по след. категориям: лица, числа, времени, наклонения, многократности, заочности, одновременности¹ и антериорности. Из этих категорий лицо и число меняются в пределах каждой обособленной группы (ряда), а другие категории, варьируясь в сочетаниях, создают остов того или иного ряда, а потому их можно назвать элементами рядов.

IV. Члены ряда

Категория ряда в разных языках будет определяться разное, смотря по тому, какая из непостоянных, т. е. меняющихся категорий (лицо, число, род, или класс), отсутствует в том или ином языке. Так, например, для груз. языка, где нет родовых форм и где члены однородных групп (рядов) различаются только по лицам и числам, определение будет гласить: «ряд— это каждая отдельная группа глагольных форм, которые при всех других равных грамматич. условиях различаются между собой по лицам и числам». При этом само собой разумеется, что, если глагол имеет относительное (т. е. субъектно-объектное) спряжение, различия будут идти не только по лицам субъекта, но и по лицам объекта. Для русского и арабского языков в определение надо внести и различительный признак рода: «ряд— это каждая отдельная группа глагольных форм, которые при всех других равных грамм. условиях, различаются между собой по лицам, родам и числам».

Отдельные формы ряда (беру, берешь, берет и т. д.) можно назвать членами.

¹ Одновременность является основной различительной чертой прош. непрерывного (имперфекта) от прош. прерывного (перфекта, или аориста). Но эта категория выражена слабо. Форма прош. непрерывного противопоставляется форме прош. прерывного несов. вида (ვწერდი || ვწერე) также по типу образования и по синтаксической связи (ვწერდი წერილს, но: ვწერე წერილი),—по-русски оба выражения будут переданы одинаково: «я писал письмо»).

Из скольких членов состоит ряд? Этот вопрос равно разрешается не только разными языками, но и одним и тем же языком. Самое распространенное явление—это шестичленный ряд: три члена в единств. и три во множ. ч. Это—в языках, где склонение абсолютное (субъектное) и где налицо только два числа, единственное и множественное. При наличии же инклюзивных и эксклюзивных форм (как это имеет место в сванском) число членов абсолютного (субъектного) ряда будет 7 (3 в ед. и 4 во множ.).

Вхождение категории рода в качестве составного элемента формы приводит к увеличению количества членов ряда, а если при этом язык имеет и двойственное число, то количество членов еще более возрастет. Так, например, арабский язык, имея родовые различия и в глаголе, а также двойственное число, показывает в совершенном «времени» 5 форм в единственном ч., 3 формы в двойственном и 5 форм во мн. ч., итого 13 форм. Что же касается «несовершенного времени», равно как сослаг. и условного наклонений, то здесь, вследствие совпадения некоторых форм (именно: 3-го ж. и 2-го м. лиц в единств. числе и 3-го ж. лица и 2-го «общего» в двойственном), количество рядовых форм падает до 11. Оно еще больше спускается вниз в повелительном наклонении, где имеется только по две формы в ед. и мн. и одна—в двойственном, всего 5.

Русский ряд прош. времени состоит всего из четырех членов (брал, брала, брало, брали), тогда как в настоящем или будущем имеется по шести членов (беру, берешь, берет; берем, берете, берут; буду брать, будешь брать и т. д.)¹.

Абсолютные глаголы (т. е. глаголы одноличного спряжения) в грузинском тоже показывают по 6 форм в каждом ряде: ზღობო (плачу) ზღობონ, ზღობობ, ზღობობთ, ზღობობან. Но относительные глаголы (иначе: глаголы двухличные и трехличные, глаголы субъектно-объектного спряжения) в новогрузинском показывают от 18 до 22 форм: ზღებ (хвалю его), ზღებ (хвалишь его), ზღებს (хвалит его), ზღებთ (хвалим его) и т. д., ზღებ (хвалишь меня), ზღებ (хвалишь нас) и т. д. Двухличное спряжение могло бы давать и 28 членов (как это видим во второй группе рядов в древнегрузинском), но, вследствие совпадения некоторых форм для сочетаний субъектно-объектных лиц, число членов ряда в новогрузинском обычно бывает 18.

¹ Ряды безличных глаголов, конечно, будут состоять из одного члена (моросит, моросило, будет моросить).

V. Ряды грузинского глагола¹

Функции и употребление какого-нибудь ряда могут быть весьма разнообразны. Поэтому при обозрении рядов груз. глагола здесь будут указаны входящие элементы.

По типу образования форм и по синтаксической связи груз. ряды делятся на три группы, но для данной темы их удобнее обозреть по наклонениям.

А. Ряды изъявительного наклонения

1. Настоящий (აწმყო): ვცხოვრობ (живу). Два элемента: наст. время и изъявительное наклонение. При устранении элемента времени («земля вертится вокруг солнца») остается один элемент (изъяв. накл.).

2. Прошедший непрерывный (უწყვეტელი), иначе имперфект: ვცხოვრობდო («я жил»). Время—прошедшее, наклонение—изъявительное. 3-й элемент—одновременность действия. Этот ряд употребляется и для обозначения повторных и обычных действий в прошлом.

3. Будущий: ვიცხოვრებ («буду жить»). Два элемента: буд. время и изъяв. накл.

4. Многократный I: ვიცხოვრებდო (я бывало жил). Три элемента: прош. время, изъяв. наклон. и многократность. Этот же ряд употребляется для обозначения обусловленных действий в прошлом: ბიხა რომ მეშოვნა, ქალაქში ვიცხოვრებდო («если бы я достал квартиру, то жил бы в городе»).

5. Прошедший прерывный, иначе аорист (წყვეტილი): ვიცხოვრე (я жил, я прожил). Два элемента: прош. время и изъяв. накл.

6. Многократный II: ვიცხოვრიო (я бывало жил). Три элемента: прош. время, изъяв. накл. и многократность. Этот ряд вышел из употребления в новогрузинском литературном языке, но сохранился в горских говорах (хеурсурском, пшавском и др.). Он отличается от многокр. I-го типом образования в переходных глаголах также по синтаксической связи.

7. Заочный I: (I თურმეობითი): მიცხოვრიო (оказывается, что я жил). Три элемента: прош. время, изъяв. накл., заочность.

8. Заочный II: (II თურმეობითი): მეცხოვრა (оказалось, что я жил). Четыре элемента: прош. время, изъяв. накл., заочность, антериорность. Этот ряд в соврем. грузинском употребляется и в качестве сослаг. наклонения прош. времени, но тогда он лишен элементов антериорности и заочности.

В. Ряды сослагательного наклонения

Эти ряды представляют большие трудности для их перевода на русский язык, у которого нет соответствующих форм, и потому в переводе все они сливаются в одну форму: чтобы я жил.

¹ Поневоле приходится обращаться к старой номенклатуре рядов, которая очень мешала правильному пониманию форм. Однако, прилагательные и причастия согласуются со словом «ряд»: «настоящий ряд», «ряд заочный I» и т. п.

1. **Сослагательный настоящего:** ვცხოვრობდე. Два элемента: сослаг. накл. и наст. время.
2. **Сослагательный будущего:** ვიცხოვრებდე. Два элемента: сослаг. накл. и буд. время.
3. **Сослагательный наст.-буд.:** ვიცხოვრო. Два элемента: сосл. накл. и наст. (или буд.) время. От первых двух рядов отличается по способу образования и по синтаксической связи (у переходных глаголов).
4. **Сослагательный прошедшего:** მეცხოვრობს. Два элемента: сослаг. накл. и прош. время.

С. Ряд повелительного наклонения

იცხოვრე (живи). Два элемента: повел. накл. и наст.-буд. время. Этот ряд самостоятельно существовал в древнегрузинском, где имелись специальные формы для 3-го лица. Но уже в среднегрузинском формы 3-го лица исчезли из литер. языка, заменившись оборотами сослаг. наклонения, а формы второго лица, смешавшись с аористными формами, перестали составлять ряд. Теперь об этом ряде можно говорить лишь по данным некоторых горских говоров груз. языка (напр., хевсурского).

Итого получилось 13 рядов.

Для примера мы взяли глагол ვცხოვრობ (живу), который не имеет вида. Если бы мы взяли видовой глагол, то вместо 13 рядов получили бы 10, ибо глаголы несовершенного вида не имеют трех рядов,—будущего и примыкающих к нему по типу образования двух рядов (I многократного и сослаг. будущего), а глаголы совершенного вида не имеют ряда настоящего времени и примыкающих к нему двух рядов (прош. непрерывного и сосл. наст.). А если при этом исключить 2 ряда (многократный II и повел.), которые в совр. литер. языке больше не составляют рядов, то для видовых глаголов получится всего 8 рядов. Примеры¹:

а) ვწერ «пишу» (гл. несов. вида), ვწერდი, ვწერდე; ვწერე, ვწერო; მიწერია, მეწერა, მეწეროს.

б) დავწერ «напишу» (гл. сов. вида), დავწერდი, დავწერდე; დავწერე, დავწერო; დამიწერია, დამეწერა, დამეწეროს.

Расположив ряды по наклонениям, мы исчерпали все ряды груз. глагола. Если бы мы расположили их по временам, то получили бы то же самое количество рядов.

В совр. груз. языке для наст. времени от глагола несовершенного вида будем иметь три ряда: ვწერ (изъяв.), ვწერდე (сослаг.), წერე (повел.), а для прошедшего—пять, из коих четыре изъявительных и один сослагательный: ვწერდი, ვწერდე, მიწერია, მეწერა, მეწეროს, итого 8 рядов.

¹ Здесь уже примеры расположены по типу образования форм, а не по наклонениям.

Элемент заочности входит в два ряда (ბიწვერობა, მწვერობა), а элемент многократности—тоже в два (დავწვერობი, დავწვერობი), из которых последний сохранился только в диалектах. Что же касается элемента анте́риорности, то он наличен только в одном ряду (მწვერობა), а одно-временность представлена только в прош. непрерывном (ვწვერობი).

VI. Ряды русского и арабского глаголов

Давая подзаголовок моему сообщению «Общие вопросы формообразования глаголов на примерах груз. языка», я полагал, что принцип, положенный в основу при квалификации грамматической категории ряда, применим и к другим языкам.

Поясним это вкратце на примерах русского и арабского языков.

Ряды русского глагола

Элементами русских рядов служат: три времени (наст., прош., буд.) и три наклонения (изъяв., повел., сослагат.)¹. В наст. и буд. ряд состоит из 6 членов, в прошедшем—из четырех, а ряд повел. наклонения—только из двух. Ряды наст. и буд. изменяются по лицам и числам, ряд прошедшего—по родам и числам, а ряд пов. наклонения—только по числам². Глаголы несовершенного вида имеют 5 рядов, а глаголы совершенного—4 ряда. Примеры:

а) Глаг. несоверш. вида: *наст.* пишу, *буд.* буду писать, *прош.* я писал, *сослаг.* я писал бы, *повел.* пиши.

б) Глаг. соверш. вида: *буд.* напишу, *прош.* я написал, *сослаг.* я написал бы, *повел.* напиши.

Ряды арабского глагола

Временные понятия в семитических языках, в частности в арабском, совсем иные, чем в грузинском или европейских языках. Основным элементом изъяв. наклонения является здесь не время, а вид: совершенный или несовершенный. Это обстоятельство и влияет на двойной подход авторов грамматических очерков, допускающих странное сочетание видового и временного моментов в названиях рядов: «совершенное время» и «несовершенное время»³.

¹ Сослаг. наклонение, образуемое в русском посредством придания подложной частицы «бы» к ряду прош. времени, только условно может быть внесено в ряд, так как оно не имеет собственных форм.

² В 1-м л. мн. ч. особые формы на *-те* имеются у единичных глаголов (идемте!).

³ Н. В. Юшманов, Грамматика литературного арабского языка, 1928, стр. 33.

Элементами арабских рядов служат: два вида (перфективный и имперфективный) и четыре наклонения: изъяв., сослаг., условн. и повел.¹ Ряды состоят из членов в количестве от пяти (повел.) до 13 (перфект). Рядовые формы отличаются друг от друга по лицам, числам (их три: ед., дв. и мн.) и родам (их два: м. и ж.). Имеется всего пять рядов: два для изъяв. наклонения (перф., имперф.) и по одному для других наклонений. Примеры: перф. *ḳatala* (убить), имперф. *yaḳtulu*, сосл. *yaḳtula* усл. *yaḳtul*, пов. *uḳtul*.

VII. Падеж и ряд

Как видно из изложенного, единицей глагольного спряжения служит не лицо, и не время, а ряд.

Есть языки, которые не знают словоизменений глагола по лицам. Словоизменение глагола по временам, несмотря на всю важность этого явления, засвидетельствованную национальным названием глагола у немцев (*Zeitwort*), тоже не является характерным для спряжения: можно изменить слово по временам, но спряжение не получится; пример: читающий, читавший; *ḫabzozobzo* (то, что должно быть прочитано), *ḫozobzulo* (прочитанный). Только ряд, объединяющий все виды словоизменения глагола: лицо, число (в нек. языках род, или класс), время, наклонение и др., является основной категорией глагола, подобно тому, как падеж у имени.

Система рядов является морфологической формой, в которой развертывается все разнообразие словоизменения глагола.

Противоположение категории имени и категории глагола в языке — это хорошо известное явление. Стержнем именного словоизменения является спряжение, опирающееся на падежи, а стержнем глагольного словоизменения является спряжение, опирающееся на ряды. Падеж и ряд — вот противопологающиеся друг другу величины: первый характеризует имя, а второй — глагол. Есть языки беспадежные, но трудно представить себе язык без рядов. Поэтому ряд не меньшая реальность, чем падеж. В морфологической системе языка глагольный ряд занимает, пожалуй, даже более важное место, чем падеж у имен. В формальном отношении глагол можно определить, как слово, изменяющееся по рядам.

В каждом языке столько рядов, сколько в нем допускается сочетаний рядовых элементов: времени, наклонения, одновременности, антериорности, многократности, результативности и др.

Параллелизм между категорией падежа и категорий ряда проявляется и в отношении разного функционирования их при едином понимании как категории.

¹ Так называемые «усиленные» формы, образуемые посредством прибавления частицы, не составляют ни особых рядов, ни особых наклонений.

Несмотря на различные функции, которые выполняет какой-нибудь падеж (скажем, именительный, являющийся в грузинском и падежом субъекта, и падежом прямого объекта: *ამხანაგი მოვიდა* «товарищ пришел», но: *ამხანაგი მოკლეს* «товарища убили»), мы привыкли считать его одной грамматической формой, одной и той же категорией (слово *ამხანაგი* и в том и в другом случае стоит в имен. падеже, а не в разных, допустим в первом случае—в именительном, а во втором—в винительном). Подобным образом, какой-нибудь ряд, имеющий две или неск. функций, является одной формой, одной категорией; например, II заочный ряд в новогрузинском (*დავწერა*, *წასულიყო*) употребляется не только в изъявительном смысле, но и в сослагательном, тем не менее это—один ряд. Пример: *ამხანაგი არ დამხვდა შინ,—სოფელში წასულიყო*; *მაგრამ რამდენიმე წუთის შემდეგ დაბრუნდა: გამოიკვია, რომ მატარებელზე დაჰკვიანებოდა. დროზე რომ წასულიყო, არ დაავიანებოდა*. «Товарища я не застал дома,—оказалось, что он *отправился* (изъяв. накл.) в деревню. Но через несколько минут он вернулся домой: выяснилось, что он опоздал на поезд. Если бы он вовремя *отправился* (сослаг. накл.), то не опоздал бы». То же самое можно сказать о форме *დავწერო*, которая в древнегрузинском имеет не только функцию изъяв. склонения («напишу»), но и функцию сослагательного (*რათა დავწერო* «чтобы я написал»). Но в отношении ряда здесь нет различия, ибо в обоих случаях *დავწერო* является одной и той же рядовой формой. Посему рядов в каком-нибудь языке не больше, чем грамматических средств для их формального различения.

Заканчивая предварительное сообщение, которое ставит своей целью иначе поставить вопрос о структурных особенностях языков в области глагольного спряжения, я должен заметить следующее: немало написано прекрасных грамматик, немало изучено языков разных систем, немало обнаружено блестящих исследований о глаголе, но до сих пор не подмечено то общее, которое роднит между собой разнообразные глагольные группы. Было представление и учение о падежах, но не было представления о глагольных рядах, как о категориях, а учение о них не по праву заменялось учением о временах и склонениях.

Пуская в общий оборот установленную здесь новую категорию глагола, я склонен думать, что общими усилиями языковедов удастся уточнить те категории, которые являются составными элементами рядов в разных языках. Это в равной степени относится как к малоизученным языкам Кавказа, так и к хорошо изученным языкам Европы, каковы: немецкий, французский и английский. Не говоря о других преимуществах нового подхода к глагольным формам, один лишь подсчет рядов какого-нибудь языка, с указанием количества членов, уже даст определенное представление о богатстве или о бедности спрягаемых форм глагола данного языка.

ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართულურ ენებში

V

3 სონანტის გადასვლა ლვ, გვ, ჰვ-ღ¹

ქართველურ ენებში შენიშნულია უკანაენისმიერ-თანხმოვანთა როგორც დაკარგვა, ისე განვითარებაც. კ, გ, ქ ბგერებდაკარგულად ჩანს სიტყვები: რგვ, რწყილი, რგალი, რგვალი, რცხილა, რგფლი, რჩხა, ზღარბი..., რომელთა ადრინდელი ფორმები დაცულია საბასა და ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში: კრგვ, კრწყილი || გრწყილი, კრგალი || გრგალი, გრგვალი, ქრცხილა² || ქრცხემლი, გრგფლი, კრჩხა || გრჯღა, გმღარბი...³, ხოლო ხმოვანთურთ შემონახულია მთის კილოებში: კურგვ (თუშ., ფშ.), ვირგვ (ხევს.); ვირწყილღ (მთიულ.), ვირწყილი (ხევს.); ვირგალი (ფშ., მთიულ.), ვირგვლი (ხევს.); გურგვალი (თუშ.); ვირცხილა (ხევს., თუშ., ფშ., მთიულ.)⁴...

ასევე გაუჩინარებულია მეგრულში გ, ქ და აგრეთვე ხ (—ჟ) თანხმოვნები, მაგრამ არა რუსთან, არამედ ციშლაუტ-აფრიკატთა (ს, შ, ზ, ჩ, ც) წინ: შუალა = ქხვლა (—*გხვლა), რ-ზაჰა = გზ-ეზა ('ნთება'), შინაზა = კხენება, ჩე = ქ-ცვ-ე და სხვა⁵.

სამაგიეროდ ვითარდება უკანაენისმიერი თანხმოვნებივე გ, ქ და ლ ბაგისმიერთა წინ, განსაკუთრებით ვს წინ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნუსხულია ასეთი მაგალითები:

¹ წაკითხულია მოხსენებად ქართველურ ენათა ვანყოფინების საჯარო სხდომაზე 23 დეკემბერს 1940 წ.

² აქედანაა ნაწარმოები ცხინვალის (აწ სტალინირი), რომელიც ძველი წარმოთქმის მიხედვითაა წარმოდგენილი ვახუშტის გეოგრაფიაში: ქცხილვანი (მ. ჯანაშვილის გამოცემა, გვ. 111).

³ ფიზიოლოგში გრძობა (TP, VI, გვ. 22).

⁴ ა. შანიძე, ქართული კილოები მთაში („კრებული“, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, 1915, გვ. 192).

⁵ ვრცლად ნ. ავტორის ფონეტიკური დაკვირვებანი, I და III („მომომხილველი“, გვ. 209—210; „საქართველოს არქივი“, II, გვ. 180).

ლ-ს მქონენი:

სვან. ღვინალ, ლშხ. ღვინელ, მეგრ. ღვინი, ჭან. ღუინი || ღინი, ქართ. ღვინო¹, შდრ. ვენახი

სვან. ღვაჟ, ქართ. ვაჟი; სვანურში ნაწარმოებია ბზ. ღვაჟმარე, ლშხ. ღვაჟ-მარე 'ვაჟეცატი', ბზ. ლიღვეჭლ (←* ლი-ღვაჟ-ჭლ) 'მშობიარობა'...

ლხმ. ღვაზ, ლშხ. ვაზ, ქართ. ვაზი, სომხ. վազ

სვან. ღვაჭ, ქართ. მაჭო, მანჭო, სომხ. մած²

„ ღვაჭარ, ლშხ. ღვაჭარ, ქართ. ვაჭარი, სომხ. վաճար; აქედან: ლიღვეჭარე 'ვაჭრობა'...

ღ შენიშნულია არა მარტო ქართულ-სომხურთან საზიარო სიტყვებში, არამედ თვით სვანურ ზმნისართებშიც:

ბზ. ღვეშგდ || ვეშგდ, ლშხ. ღომღ 'უკან'

„ ღვეშგინ || ვეშგინ, ლშხ. ღომშგინ 'უკან' (ნ. მარი, Опред. яз., 12)

„ ღვეშგინბილს || ვეშგინბილს, ლშხ. ღომშგინბილს 'უკანასკნელ; ბოლოს'.

გ- დართულნი:

გვირაბი=სომხ. վիրապ ვირაპ. ამის მიხედვით ნ. მარს წესი გამოჰყავდა: ქართ. გუ შეესატყვისება სომხ. ვ-სო და საფიქრებელია, რომ გვესი 'მზაკვარი და დიდად გლისპი' (საბა) უდრიდეს სომხ. ვეს-სო (...gves-i=არმ. վէս հսոսւածանիւ, յեստոկիւ, յսրյաւի, սաքևისი)³.

გუასპურაგანი=ვასპურაგანი⁴.

ჭან. გურუნი, ჭან.-მეგრ. გირინი=ვირი. გურუნ'ში -უნ სუფიქსადაა მიჩნეული, ხოლო გურ — გვირ'ისაგან და გ დართულია⁵.

ვიდრე გავარკვევდეთ ლ, გ-ს განვითარების მიზეზს, საჭიროა დამატებითი მასალები მოვიძიოთ. მართლაც,

¹ ღვინის ვინ ნაწილი წარმოდგენილია ინდოევროპულ ენებში: რუს., ძველ სლ. вино, ლათინ. vinum, გერმ. Wein, სომხ. գինი და სხვა (А. Преображенский, Этимолог. словарь русского яз., 1910, გვ. 84; Н. Горяев, Опыт сравнит. этимол. словаря, 1892, გვ. 23; А. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 1910, S. 839 და სხ.). არ ვეხებით ღვინო სიტყვის წარმომავლობას.

² ღვინალ, ღვაჭ, ღვაზ, ღვაჭ — ასეთი მართლწერითა და ქართულ-სომხურთან შეფარდებით მოცემული აქვს ნ. მარი: Определение языка второй категории. Ахем. клинообразных надписей, გვ. 12; ღვაზ-ს ეხება აგრეთვე გამოკვლევაში: Яфет. наз. деревьев и раст., გვ. 941—2; ღვინო იაფეტიდებრსაგან წაღებულად მიაჩნია ევროპისა და წინა აზიის ხალხთა მიერ (Избр. работы, I, გვ. 172); შემდეგი ხანის ნაშრომში თავიკიდური ღ თავისებურადაა ახსნილი (Избр. работы, IV, გვ. 224). ღვაჭ შესამოწმებელია სვანურში. ამ მნიშვნელობით იხმარება ქვჭ 'მანჭო; ცელის ტარის ხელმოსაკიდი'. შაჰს ქართულიდან შესულად თელის სომხურში აკად. ივ. ჯავახიშვილი (საქ. ეკონ. ისტ., I, გვ. 208; შდრ. Н. Нибсчманн, Armenische Grammatik, 1911).

³ TP, VI, გვ. XLV, შნშ. 1.

⁴ ნ. მარი, Аспургианы, გვ. 4, შნშ. 2. ამ წყაროზე მიმითია პროფ. ა. შანიძემ კრისტოვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

⁵ არნ. ჩიქობავა, ჭან.-მეგრ.-ქართ. შედ. ლექსიკონი, გვ. 80.

ღ-ს გამოყოფის შესაძლებლობას იძლევა:

1. სვან. ღვაშ 'მამალი ჯიხვი', რომლის ეკვივალენტია ვაგ-ი და მეგრ. ოჩ-ი. უკვე დადგენილია, რომ სვან. შ = ქართ. ც = მეგრ. ჩ (რეც: სა-რეც-ელი = ნო-რჩ-ალი = ლე-რშ-ო 'საგები' და სხ.¹). მაშასადამე, ღ მეორეულია. ამდენად გამართლებულია აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით: „გეგების აქაც ღ ძირეული არ იყოს“ („ქართ. და კავკ. ენების... ნათესაობა, გვ. 175).

2. ღოღნოშო, ღოღნაშო (საბა). ქვემოიმერულში ოღნაშო იხმარება. უკანასკნელი საეჭვოს ხდის ღ-ს ძირისეულობას.

3. სვან. ღოღაქ 'ცხვარი', რომლისაგან ნაწარმოები ღშხ. ლაღღაქ || ლაღღაქჩირ, ბზ. ლაღღაქჩირის ('ფარები, საცხვარე') პარალელურად გვხვდება ღ-ს გარეშე ბზ. ლავულაქჩირ (პროზ. ტექსტები, I, 10₁₆) და ეს გვაფიქრებინებს ღ-ს დართულად.

4. ბზ. ღვარკლჷ, ღშხ. ღვარკლა 'წვივშიშველი', რომლის -ა-ე თვისების, პროფესიის, მოყვარულის გამომხატველია: ბზ. შურაჷ 'მაწყინარი', შდუგვაჷ 'მეთაგვე', ლედვაჷ 'ხორცის მოყვარული'... ამდენად ღვარკლჷ შეიძლება დავუკავშიროთ ბარკალ სიტყვას მით უფრო, რომ მეგრულში ე-ბარკალ-აჷა ('აბარკლება') ნიშნავს 'შარკლის ტოტის აწივას, აკეცვას' და დ-ვატკალ-ი 'ფეხების საფსავს, ქნევას'. თუ ეს ასეა; მაშინ საგულისხმოა ბ-ს გადასვლა ვ-დ.

5. ღვრიალა, მეგრ. ო-ღურინაია, ჭან. ვირვილი 'სათამაშო, ტრიალისას ხმას გამოსცემს'². ჭანურთან შეპირისპირება ააშკარავებს ღ-ს მდგომარეობას.

6. ღვარი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ძირია ღვ და არა ღვარ, მაშინ ღვ ეგების შესატყვისებოდეს მეგრ.-ჭან.-სვან. ბ ძირს: და-ღვ-რა = მეგრ. დო-ბ-უმა = სვ. ლი-ბ-დე 'დასხმა'. აქაც ღ-სათანაა დაკავშირებული ბ-ს ქცევა ვ-დ (შდრ. ღვარკლჷ).

გ-ს გამოყოფენ:

1. გვალე ზმნა. „გვალე იარე“ (საბა), „ზმნა ესე იხმარების მხოლოდ ბრძანებითად: იარე, წარვედ, წადი, იდი, ступай...“ (ჩუბინაშვილი); სვანურში ქართულიდანაა შესული: ბზ. გვალ; ღშხ. გვალ 'წადი, გასწი'. გ შეუძლებელია იყოს ობიექტ. პრეფიქსი II პირისა³. ვალ ნაწილი უთუოდ იგივეა, რაც მი-ვალ, მიხ-ვალ ზმნაში. ამდენად გ მეორეული ჩანს.

2. სვან. გვეშ-ი, ღაშხ. გოშ-ი 'სავსე', აქედან ლი-გვეშ-ილე 'გავსება'. ლი-გვეშ-ე 'დასხმა'; ეს-გვეშ — ღაშხ. ეს-გოშ-ე 'დაუსხა'... გოშ/გვეშ შეედრება ქართ. ვს და მეგრ.-ჭან. ფშ (— ვშ) ძირს: გვეშ-ი = სა-ვე-ე = მეგრ. ე-ფშ-ა, ჭან. ო-ფშ-ა 'სავსე'. ჩანს, გ სვანურში მეორეულია.

3. გულმაშარ⁴ 'ულვაშები'. შესულია ქართულიდან «ულვაშ» და უ-ს წინ გ გაჩენილია (ჩვეულებრივ იხმარება ბზ. ულშაშ, ღშხ. ურმაშ).

¹ ავტორის ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, III (უნეც. შრომები, XV, 48—49)

² ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე, მეგრ.-რუს. ლექსიკონი, 353: ო-ღურინაია.

³ როგორც ეს ნ. მარს-ევანა და შემდეგ უარყო (Граммат. др.-груз. яз., 194).

⁴ სვანური პოეზია, I, 264r.

4. გვიდამი 'მიდამო, საკურთხეველი': ისგაშან ისგვი გვიდამი 'შინგით-შენი საკურთხეველი'¹. დღესაც ცოცხალია ზს. გვიდამ, ლშხა მიდამ 'მიდამო, არე'. ჩანს, გვიდამ წარმომდგარია ქართულიდან ნასესხებ მიდამო-სგან, და ამდენად გ მეორეული იქნება და ვ—მ². ანალოგიურია

5. გინდვერ 'მინდორი'(?): გინდვირმ დაშდვ ხვიყუმბლეველ. 'მინდვრის. დათვი დავბაჯბაჯებ' (სვან. პოეზია, 240₁). თუ აქ გეოგრაფიული სახელი არ არის, როგორც ესაა: ცნანშ დანდულდ'ში ('ცენის დათუნა', შდრ. ბალან თხე-როლ 'ბალის მგელი'), და ნამდვილად ქართ. მინდვრ სვანურში იქცა გინდ-ვერად, მაშინ გასაგებია, რომ მ—ვ'დ და გ'ს გამოვლინებისას ვ დაიკარგა. უკანასკნელი მოვლენა საერთოდ ცნობილია (ლათ. vinum, კიმრული gwin. და სომხ. gini)³.

ქ. განვითარებულია სიტყვებში, როგორიცაა:

1. ქვიშნა. ეს სიტყვა საბაას ლექსიკონში არ არის, დ. ჩუბინაშვილს. მშემოუტანია რ. ერისთავის ლექსიკონიდან, სადაც ნაივენებია: „ალუბალი, ბალლოჯი, ბალლინჯი (груз.), ქვიშნა (шмер., гур., мингр.)“⁴. მართლაც, ქვიშნა დასავლურ კილოებშიდა გვხვდება. იგი გავრცელებულია მთელს ევროპაში: რუს. вишня, ძვ. რუს. вишня, ჩეხური. višne, პოლონური wiśnia, ძვ. ფრანგ. guisne, იტალ. visciola, თურქ. vişne....⁵ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს სიტყვა შემოსულია თურქულიდან (ვიშნე) და ქ ადგილობრივი წარმოშობისაა.

2. ნიქვთი, ნაცვლად ნივთისა, გვხვდება რაჭულში, იმერულში, კახურში (ლ. კიკნაძის, ა. ჯიშიაშვილის ცნობით). ამჟამად, ქ ახალი წარმონაქმია (ძველმა ქართულმა იცის მხოლოდ ნივთი, სომხ. նիվթ).

3. ექვსი, ძვ. ქართ. ექუსი: „მოჰგუარა მათ... ყრმაჲ მცირჲ ვითარ ექუსისა წლისაჲ“ (საბაას ასური⁶, 16₃₆). ქართველური ენები იძლევიან ასეთ შესატყვისობებს: ექვსი = მეგრ. ამში = ქან. აში || ანში = სვან. უსგვა. მეგრ.-ქანურში მ/ნ გაჩენილია. სვან. უსგვა'ს მიხედვით მეგრ.-ქანურში უნდა გვექონოდა ასქვ, არის კი აშვ და ქართულში—ევგ. სვ-ს გადასმის შემდეგ (ვს'დ), რასაც ადასტურებს ალბათ სომხ. վեց (ჩვეც)⁷, ქ განვითარებული ჩანს და ძვ. ქარ-

¹ ასე თარგმნის ივ. ნიქარაძე, სვანური ტექსტები (СМОМПК, XXXI, 2₈).

² ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ბუფეტისა და ბულვარის წარმოთქმა ხალხში გუფეტისა და გულვარდის სახით.

³ ასეთივე ურთიერთობაა თუ არა სა-ბულ-არსა და მეგრ. ო-გვაჯ-ეს შორის, ძნელია სათქმელია (შდრ. Основн. табу. 4).

⁴ რ. ერისთავი, მოკლე ქართ.-რუს.-ლათ. ლექსიკ., 3.

⁵ ა. პრეობრაჟენსკი, ნ. გორიანევი, Ор. с., вишня.

⁶ გამოცემულია სიმ. ჯანაშიას მიერ („არლი“—კრებული, მიძღვნილი ივ. ჯანაშიას დედას).

⁷ თუმცა վեց შედარებულია ბერძ. ξέν, ლათ. sex, სპ. šest და სხვებს და აღდგენილია ინდოევრ. *svék's, *vek's, sek's (H. Hübschmann, Armenische Grammatik, S. 495, შდრ. A. W al d e, 707: sex).

თულის საერთო წესის თანახმად უკანაენისმიერებთან ვ გადასულია უმარცვლო უდ და გვაქვს: ექუსი (←*ეეს-ი—*ესე-ი). ამდენად, ექუსი ქართულში არც ნასესხებია სვანურიდან¹ და არც მეგრ.-ჭან. ქს უდრის ქართ. შუს².

4. ექვთიმე. სახელი ბერძნულიდანაა შემოსული: *Εκβητιμης*. ძველ ქართულში გვხვდება: ვვთვამე და ვვთვამე: იოანე და ევთვამე (ათონის მონასტრის ხელნ., 5.); რომელ არს ნეტარი ევთვამე (*ib.*, 411)³. უკანასკნელი სახით უფრო ხშირად გვევლინება. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ცნობით, ეს კომპლექსი საშუალ ბერძნულში წარმოითქმოდა ევ-ად. ამდენად ევთვამე ზეპირი გზით მომდინარეობს. ქ ქართულ ნიადაგზეა განვითარებული ალბათ ვვთვამე სახელში.

სხვა შემთხვევები ღ, გ, ქს დართვისა არც ისე ადვილსარწმუნოა და ამიტომ ამით დავკმაყოფილდეთ⁴.

გასარკვევია, ღ, გ, ქ განვითარებულია თუ მოკვეთილი? ნ. მარო ერთმანეთის საწინააღმდეგო განმარტებებს იძლევა: ღ მას დაკარგულად მიაჩნია არა მარტო ქართულში, სომხურში, არამედ თვით სვანურ დიალექტებშიც; ამიტომაც, რომ ასე ალაგებს: „св. лъзъ > ვაზი, арм. վազ ღოზა виноградная“... და ასკვნის: „Этот закон падения касается не специально среднего q [b] или звонкого ğ [л], а вообще всех твердых ассибилованного и аспирированного рядов...“ (Опред. языка, გვ. 12, შდრ. Полож. абх. яз., გვ. 41; Избр. раб., IV, 224), მაგრამ ვასპურაგანთან დაკავშირებით გვაუწყებს, რომ: „У грузин тот же термин сохранил начальный v, но с обычным его перерождением в gw...: Gwaspiragan-i...“ (Аспургинаны, გვ. 4, შნშ. 2): აქ უკვე გ განვითარებულად არის გამოცხადებული (v→gw).

ამათგან მეორე მოსაზრება გ'სა და მასთან ერთად ღ, ქს განვითარების შესახებ გასაზიარებელია. მის სასარგებლოდ დალადებენ როგორც დასახელებული მაგალითები, ისე ანალოგიური ფონეტიკური მოვლენა, ცნობილი ინდოევროპულ ენებში. მართლაც,

1. ჩვენ მიერ მოყვანილ მაგალითებში ექვთიმე, გვასპურაგანი, გულმაშან, გვიდამ, ქვიშა და სხვა ნასესხებია ერთი ენიდან მეორეში და თვალნათლივ ჩანს ღ, გ, ქს დანართობა,—ეს ერთი მხრივ; მეორე მხრივ, ქართველურ ენათაშეპირისპირებითაც (ღვამ—ვაგი, აშვი—ექვხი და სხვა) აშკარაა ამავე ბევრების მეორეულობა.

2. ინდოევროპულ ენებში სონანტი უ ბევრგან შეიცვალა კბილბავისმიერ გ'დ. ხოლო სომხურსა და ბრიტულ ენებში ჯერ იქცა გ'დ და შემდეგ უკანასკნელი გამარტივდა სომხურში გ'დ; ახალ სპარსულს კი უ ხან სომხურისებრ

¹ ნ. მარო, Грамм. др.-лит. груз. яз., გვ. 76.

² არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკ., 216.

³ შდრ. ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული მამაკაცთსახელების გადმოცემისათვის ქართულში („არილი“, 95, შნშ. 5).

⁴ საინტერესოა გავიგოთ, აქვთ თუ არა რამე საერთო ერთმანეთთან ფერდ-სა და გვერდ-ს, მეგრ. გვირა-სა და ხვირა-ს (ითქმის ფართოთვალეძაზე), ღვექელ-სა და პექელ-ს (‘ყვირილი’)?

გ'დ აქვს წარმოდგენილი და ხან ბ'დ. ამით აიხსნება, რომ სანსკრ. *vēda*, ზენდ. *vaeda*, ბერძნ. *ὠδᾶ...* უდრის სომხ. *պիտ-և* („გიტ-ემ“) 'ვიცო'; ან სანსკ. *vr̥ka*, გუთ. *vulf-s*, რუს. *волк* უდრის სპარს. გურგ'ს 'მგელო' და სხვა¹. ქართველურ ენებშიც სომხურ-სპარსულ-ბრიტულის მსგავსად ვ'ს წინ განვითარებულია უკანაენისმიერი თანხმოვანი, მაგრამ მართო გ კი არა, არამედ ლ და ქ-ც. მსგავსება გვაფარაუდებინებს იმასაც, რომ ეს ვ ქართველურ ენებში წყვილ-ბაგისმიერი უნდა ყოფილიყო. სვანურში ვ მართლაც ასეთია და ამის გამო გვაქვს მეტი შემთხვევებიც.

ვ'ს გადასვლა გვ'დ ახსნილია მისი სხვაგვარი არტიკულაციით: ენის უფრო მიახლოებისას რბილ სასასთან ვ იქცეოდა გვ'დ, ხოლო ბაგეთა უფრო მეტი დაახლოებისას ვ იცვლებოდა ბ'დ (მაგ., ახალ სპარსულში)². ჩვენს ენებშიც ანალოგიური ფონეტიკური პროცესია: ვ'ს განსხვავებული არტიკულაცია (ენის მიახლოება სასასთან) არის მიზეზი მისი გუტურალიზაციისა: ვ'ს გადასვლისა

ღვ, გვ, ქვ'დ.

ამგვარად: 1. ქართველურმა ენებმაც იციან ვ'ს გუტურალიზაცია როგორც საკუთარ, ისე ნასესხებ სიტყვებში, ამ მირივ ისინი მოგვაგონებენ სომხურს, სპარსულს და ზოგიერთ სხვა ინდოევროპულ ენას.

2. ვ უნდა ყოფილიყო წყვილბაგისმიერი. ასეთი ვ ახასიათებს სვანურს და ამიტომ იქ ვ'ს გუტურალიზაცია უფრო ხშირია.

3. ვ'ს გადასვლა ღვ, გვ, ქვ'დ აიხსნება მისი არტიკულაციით: ენის უფრო მეტი მიახლოებით სასასთან. აქაც იგივე ფონეტიკური პროცესია, რაც კარგა ზანია შენიშნულია სომხურსა, სპარსულსა და სხვა ენაში.

¹ Н. Н ü b s c h m a n n, Op. c., S. 431—437; А. М е й е, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, გვ. 132—3. (ესარგებლობ მეშვიდე ფრანგ. გამოცემის მიხედვით შესრულებული რუსული თარგმანით).

² А. М е й е, Op. c., 132—3.

მესხური დიალექტის ალფბითი ანალიზი
სხვა კილოვებთან მიმართების თვალსაზრისით

სამხრეთ საქართველო ძირითადად ორ ნაწილად იყოფოდა: მტკვრის ხეობა და ჭოროხის ხეობა. ჭოროხის ხეობით ეს მხარე დასავლეთ საქართველოს ებჯინება (გურია-აჭარა), მტკვრის აუზით—ქართლს.

ისტორიულად სამხრეთ საქართველოს სახელწოდებანი ცვალებადია: IX საუკ. ბაგრატიონთა გვარის ერისთავებმა ტაო-კლარჯეთში დააარსეს სამთავრო. აქედან — განზოგადებული სახელი: ტაო-კლარჯეთი. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების შემდეგ ცენტრი ჭოროხიდან მტკვრის აუზში გადმოდის. მონღოლთა შემოსევიდან მკვიდრდება სახელი სამცხე-საათაბაგო.

VIII—IX საუკუნეებიდან ეს მხარე დაწინაურებულია და ამიერიდან „მესხეთი“ ქართული კულტურის ავანგარდს წარმოადგენს. აქ ჩამოყალიბებული ლიტერატურული სკოლების წყალობით, სალიტერატურო ქართულის განვითარების ძირითად ფაქტორად „მესხური“ დიალექტი შეიქნა.

XVII საუკ. მესხეთი ოსმალეთმა მოსწყვიტა საქართველოს. ამისდამიუხედავად, ქართველ მუსლიმანებისათვის XIX საუკუნემდის დედა-ენა ქართული იყო. მეფის რუსეთის პოლიტიკისა და, აგრეთვე, თურქულის ძლიერი დაწოლის შედეგად ქართული მეტყველება გადაშენების გზას დაადგა და მის ნაცვლად თურქულმა და რუსულმა ენებმა მოიკიდა ფეხი.

ქართული მეტყველება მტკიცედ დაუცავთ ქართველ კათოლიკეთ, რომელნიც ახალციხე-ახალქალაქის მიდამოებში მკვიდრობენ. ეს სოფლებია: უღმა ვალე, არალი, ღრელი, ბოლაჯური, ბნელა, ხიზაბავრა, ვარგავი.

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის იაფეტურმა ინსტიტუტმა (აწ ნ. მარის სახ. ენისა და აზროვნების ინსტიტუტი. ლენინგრადი) 1932 წ. ახალციხის რაიონში მოაწყო კომპლექსური ექსპედიცია, რომელშიც, ჩემს გარდა, შედიოდნენ: თურქოლოგი ს. ჯიქია და სემიტოლოგი გ. წერეთელი (პირველი იკვლევდა ქართველ

მუსლიმანთა მეტყველებას, მეორე—ქართველ ებრაელთა მეტყველებას, ამ სტრიქონების ავტორი—ქართველ კათოლიკეთა მეტყველებას). 1933 წ. ზაფხულს კვლავ მომიხდა მუშაობა ადგილობრივ მასალების შესაჯვრებლად და დამატებითი მასალის შესაკრებად. ვკუშაობდი სოფლებში: უდესა, არალსა, ვალესა და ღრელში. წინამდებარე შენიშვნები ამ საველე მუშაობის შედეგია, დაფუძნებული 15-ოდე თაბახის მასალაზე (ეს მასალა მრავალფეროვანი შედგენილობისაა; გამზადებულია დასაბეჭდად და წარდგენილი ენიმკი-ს ქართველურ ენათა განყოფილებაში).

გათვალისწინებული რაიონის მეტყველებისათვის დადგენილ უნდა იქნეს სახელწოდება მესხური¹.

მესხურის თავისებურებათა გათვალისწინებას იმ დასკვნამდის მივყავართ, რომ იგი ძირითადად აღმოსავლურ კილოთა ჯგუფს მიეკუთვნება; ყველაზე ახლოს ქართულურთან დგას. ვამბობ ძირითადად, რადგანაც მის შედგენილობაში გამოიყოფა დიდი ფენა, ნიშანდობლივი დასავლურ კილოთა სინამდვილისათვის. აქ ისაა განსაკუთრებით საყურადღებო, რომ ვლდებულობთ სინამდვილურ ნაზავს, რომელშიც ერთდებიან ტიპიური ქართლური (და მით საზოგადოდ აღმოსავლურ კილოების) ფორმები და ტიპიური იმერხვეულ-აქარულ-გურული (და მით საზოგადოდ დასავლურ კილოების) ელემენტები. შეიძლება ითქვას, რომ მესხური რამდენადმე გარდამავალი ტიპის დიალექტს მოგვაგონებს. ამ მხრივ მესხური და მთარაჭული ერთ სიბრტყეზე დგანან.

ჭოროხის ხეობაში მოქცეული იმერხვევის მეტყველება (მეტყველება მუსლიმან ქართველებისა), რომელსაც ნიკო მარის მასალების მიხედვით (Марр, Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. ТР. VII, 1911) იმერხვეული ეწოდება. არსებითად გურულ-აქარული ბუნებისაა. ჩვენ არ ვიცით—რა თანამიმართება იყო წინათ ამ ორ დიალექტურ წრეს შორის (იგულისხმება მტკვრის ხეობისა და ჭოროხის ხეობის მეტყველებითი ერთეულები), მაგრამ თანამედროვე სურათისა, ერთი მხრივ, და ისტორიულ-ეთნოლოგიურ-გეოგრაფიული პირობების, მეორე მხრივ, გათვალისწინებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ აქ ისტორიულადაც განსხვავებულ ერთეულებთან უნდა გვეკონდეს საქმე: სამხრეთ საქართველოს მეტყველებას მონოლითურ ერთეულად ვერ მივიჩნევთ წინა საუკუნეებისთვისაც. ოღონდ ეს კი უნდა ვთქვათ, რომ შემდეგ და შემდეგ ეს განსხვავებულობა უფრო და უფრო მკვეთრი შეიქნა, რადგანაც: ა) ივარაუდება ქართლელთა მიგრაცია, გაწევა სამხრეთით უკანასკნელ ხანებში და ბ) გასათვალისწინებელია მეტი კონტაქტის დამყარება ქართლთან, მით უმეტეს მას შემდეგ, რაც დაირღვა გარკვეულ ეპოქებში სამხრეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთიანობა. ხოლო, მეორე მხრივ, საზიარო ფორმების არსებობა მესხურისა დასავლურ კილოებთან არ არის უმნიშვნელო ფაქტი „ჭოროხის ხეობის დიალექტისა“ და „მტკვრის ხეობის დიალექტის“ ისტორიული მიმართების გასათვალისწინებლად. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მესხურის „დასავლური ფენა“ იმ დიალექტური ერთეულის ნაყოფია, რომელიც შემდგომში გადაშენდა და

¹ გამოსარკვევია ჯავახურთან მისი მიმართების საკითხი.

„ნამსხვრევების სახით“—ლა შემორჩა ჩვენს დრომდის, და რომელსაც პირობით იმერხვეულის სახელით ვიცნობთ. მაშასადამე, დასავლური კილოური სამყაროს ნიშანდობლივი თვისებები იმერხვეულის გზით გავრცელდა მესხურის (უნდა ვიფიქროთ, იმთავითვე აღმოსავლური კილოს) დაფენებაში. თავის მხრივ მესხურ-მაც შეიტანა თავისი წვლილი დასავლურ-ქართულის დიალექტურ დაფენებაში (მაგალ., ფართო ხმოვნობისკენ მიდრეკილება [პრევერბებში], დადასტურებული აჭარულ-იმერხვეულში, ე- დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა [იქვე] და სხვ.).

შეიძლება თუ არა მივიჩნიოთ მესხური დამოუკიდებელ დიალექტურ ერთეულად? ამ კითხვაზე ჩვენი პასუხი დადებითი იქნება. მისი თავისთავადობის საფუძველია: ა) თავისებური შეხამება აღმოსავლურ და დასავლურ დიალექტურ ფორმათა, ბ) ზოგიერთი სპეციფიკური ნიშანი, გ) თურქულ (და სომხურ) ენასთან მიმართება. ყველა ამ ნიშანთა ერთობლიობა საკმარისი პირობაა, რათა მესხური თავისთავად ერთეულად მივიჩნიოთ.

თუ სახელდობრ რა ნიშნებით ენათესავება ჩვენი კილო აღმოსავლურ და დასავლურ კილოებს ან რა არის მასში საკუთრივ თავისებური,—ამას ქვემოთ ვნახავთ დაწვრილებით, ხოლო თავმოყრილად ყველა ეს წარმოდგენილია დასკვნაში.

თურქული ენის დიდი გავლენა განსაკუთრებით საგრძნობია ლექსიკაში. „მესხური ლექსიკა“ განზრახულია ცალკე გამოქვეყნდეს.

A. ფონეტიკა

ბგერითი შედგენილობიდან აღსანიშნავია ძ-ს არსებობა. იგი გვევლინება როგორც სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ხმოვანფუძიან სახელებთან და მიღებულია ი-ს დასუსტების შედეგად. ნიმუშები: ხურმა-ძ, პატარა-ძ, ფინა-ძ, ალია-ჯ, ოქრო-ძ, ყრუ-ძ. ეს მოვლენა ქართული კილოების საზოგადო დამახასიათებელი თვისებაა. გვაქვს როგორც დამავალი ისე აღმავალი დიფთონგო-ნიმუშები 1. დააპატიყეს, პატრონააეცა, ვაამენ, რააზა, წაადებდნენ; 2. გაამეფარე, დეხლა, დემალი (ხმელეთ ველარსათ დემალი), ქაარვანი. ამის პარალელურად, არის შემთხვევები, როდესაც სრული ი არის წინ გაჩენილი: იეხლა, იესე და იესე, იემ (იემ ხეს უყურამ?).
 ძ || ძს გვევლინება ზმნაში პრეფიქსად: მოათხვია || მოასთხვია, მოა-ტაცა || მოასტაცა და მისთ.

ანალოგიურ ფაქტებს აღვილი აქვს სხვა კილოებშიც. იმერხვეული: ედლო, დედწყო, გედხადეს (Marr, TP. VII, გვ. 59); აჭარული:¹ ჩედყვანა, წედლო, ბაღანააა, ძარეს, გედებუტე, დემშვიდობა; მთარაჭული:² წაყვანა, დააპატიყეს, ვაამე; ქვემოიმერული:³ დერ [—ერთ

¹ ჯ. ნოლაიდელი, აჭარა დიალექტოლოგიურად, გვ. 37—38.

² შ. ძიძიგური, ქართ. ენ. მთარაჭული დიალექტის ძირითადი თვისებ., აენიკის-შოაბეგ, II, 1938, გვ. 71.

³ III. B. Дзидзигური, К характеристике нижненмерского говора груз. яз „Сд. памяти Н. Я. Марра“, 1939.

(დერსაათჩი)], კაარა (-კი არა); ფერეიდნული:¹ გადგებენ, შადქ-
ნების, ამადტანეს. ჰ || ჰს ზმნაში უპირატესად ქართულს², ფშურს³ და
მთიულურს⁴ ახასიათებს.

ფონეტიკური მავლენები

1. ასიმილაცია. ნაწილობრივი რეგრესიული ასიმილაციის ნიმუშებია:
აი - ეი: დეიძინა, დეიჭირეს, დეიწყო, გე...; ოი - ეი: წამევი-
და, გამევიდა; აუ - ოუ: დოუძახეს, გადოუარა, გადოუტან
სრული რეგრესულ ასიმილაციის ნიმუშებია: აე - ეე: დეგემართნენ, დე-
გვემატა, დეგეწევინ, დეგემშვიდობო, დემენახა, დემექი-
დოს, დევეკიდე, მეელაპარაკო, დეეცა, წეეშველა, გემეცა-
ლე, გეგექცეოდი; ოე - ეე: მემეჩვენა, მემერიია, მეეშვა, მემე-
შველეთ, მეგეცეს, შემეესმა, შემეეხვია, შემეეშალა (ცხვა-
რიო); ოუ - უუ (იშვიათად): მუუტანა, მუურბენია.

მაშასადამე, ვლდებულობთ ასიმილაციის შემდეგ ფორმულებს: აი - ეი,
ოი - ეი, აუ - ოუ, აე - ეე, ოე - ეე, ოუ - უუ. აქედან ჩანს, რომ ი ა-სთან
და ო-სთან მეზობლობაში იწვევს ნაწილობრივ ასიმილაციას (ვლდებულობთ ე-ს),
უ ა-სთან მეზობლობაში — ნაწილობრივ ასიმილაციას (ვლდებულობთ ო-ს), ხოლო
ო-სთან მეზობლობაში — ასიმილაციას, — ე ა-სთან და ო-სთან მეზობლო-
ბაში იწვევს სრულ ასიმილაციას.

რთულ პრევერბში, რომლის პირველ შემადგენელ ნაწილში ა გვაქვს, ხო-
ლო მეორეში ო (გამო-, ჩამო-...), მომდევნო ე-სთან (გვარის ნიშანთან) შეხვე-
დრისას ხშირად ასეთ ორმაგ პროცესს აქვს ადგილი: ე იმგავსებს პრევერბი-
სეულ ო-ს, ვლდებულობთ ეე-ს (- ოე), ხოლო შემდეგ ნაასიმილაციარი ე თა-
ვის მხრივ პრევერბისეულ პირველ ხმოვანს — ა-ს — იმგავსებს. ფორმულა:
აოე - აეე - ეეე. ე. ი. გვაქვს: გამო (ჩამო etc.) + ე (= ენებ. გვარ. ნიშ.) —
გამეე (ჩამეე etc.) — გემეე (ჩემეე etc.). ნიმუშები: გემეელვიძო . გემე-
ემშვიდობა, გემეეკიდა, ჩემეეკიდა, ჩემეეცვას, წემეეცრა, წე-
მეეკიდა. არ უნდა იყოს შემთხვევითი ასეთი წარმოება: გეშ. აეპარა
(- გამოეპარა). ასეთი გრადაცია საგულველი: გამოეპარა — გამეე-
პარა — გემეეპარა — გემოეპარა. მთქმელის ცნობიერებაში აღ. ვა ო,
ხოლო პრევერბისეული პირველი ხმოვანი კვლავ ნაასიმილაციარი დარჩა. ესაა,
ასე ვთქვათ, ნაწილობრივი „გამოსწორება“ „დამახინჯებული“ დიალექტური
ფორმისა. პრინციპულად აქ არაფერია უჩვეულო.

¹ არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, „ტფ. უნივ. მოამბე“, VII, გვ. 200.

² ვ. თ. ფურია, ქართულური, „არილი“, 1925, გვ. 129.

³ ა. შანიძე, S₂ და O₂ ქართულ ზმნებში.

⁴ არნ. ჩიქობავა, მთიულურის თავისებურებანი, „ენიმკის მოამბე“, II, 1938, გვ. 52.

ამგვარად, ასიმილაციის პროცესის შედეგად ჩვენს დიალექტებში შემდეგ პრევერბებს ვღებულობთ: გე-, დო-, დუ-, მე-, გადო-, ვამე-, გემე-, შემე-, ჩემე-, წემე-.

ესაა ასიმილაცია პრევერბებში.

ფუძეში ასიმილაციის ნიმუშებია: შეშე (— შეშა), სამახარაბლო, დანუშნული, მოორეები (— მეორეები), შაშველი; ნანაირი (— ჩანაირი).

ზემოხსენებულ ფორმულებიდან ესენი: აი — ეი, ოი — ეი ძირითადად შეიძლება ჩაითვალოს დასავლურ კილოთათვის სპეციფიკურად. ამ ხაზით მესხური დასავლურ დიალექტების რიგში დგას. სხვა ფორმულები კი (აუ — ოუ, აე — ეე, ოე — ეე, ოუ — უუ, აოე — აეე — ეეე) მეტნაკლებობით დამახასიათებელია როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ კილოებისათვის.

საზოგადოდ ვიწრო ხმოვნებს დასავლურ კილოებში დიდი ძალა გააჩნიათ ფონეტიკურ პროცესებში, წინააღმდეგ აღმოსავლურ კილოებისა, სადაც ფართო ხმოვნობისკენაა მიდრეკილება. [დასავლურ კილოთა ეს ნიშანდობლივი თვისება შინაგან კავშირში უნდა იყოს უმლაუტის მოვლენასთან — უმლაუტისა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს ენობრივ წრეშია ეგზომ მოქმედი (სვანური)]. მესხურის ბუნებისათვის დამახასიათებელია ორივე რიგის თვისება: აქ ადგილი აქვს როგორც ვიწრო ხმოვნების გავლენას, ისევე ფართო ხმოვნებისკენ მიდრეკილებასაც (იხ. „მორფოლოგია“ § 5).

2. დისიმილაცია. ყურადღებას იპყრობს დისიმილაცია ასიმილაციის შემდეგ: ფუძის თავკიდური ე იმსგავსებს წინამაჟალ პრევერბისეულ ა-ს ან ო-ს. ვღებულობთ ეე-ს, რის შემდეგაც ადგილი აქვს განმსგავსებას, — საბოლოოდ ვღებულობთ იე-ს. ნიმუშები: ვაე — გე — გიე: გიექანო, გიეპარა, გიერეკა, გიეცინა, გიეტეხა, გიეზდენ, გიეწყობა; ვაე — ვაე — ვაე: დიელია, დიეტიოსო, დიეძინა, დიეპატრონებოდა, დიეჭიდეო, დიეწია, დიეწვა, დიეცა, დიეშურა; მოე — მეე — მიე: მიეწონენ, მიეკლენო, მიექეციო, მიეხმარა; ვამოე — ვამეე — ვამიე: ვამიე-გზავნა, ვამიეკიდენ, ვამიეღენ, ვამიეღვიძება. ეს მოუდის სხვა პრევერბებსაც. აქვე აღვნიშნავ ორი რიგის მოვლენას: ა) შემონახულია იმ გარდამავალი საფეხურის ფაქტები, როდესაც ჯერ კიდევ არ იყო დისიმილაცია მომხდარი და ნაასიმილაციარ ე-ს (ეე კომპლექსში) გამოუწვევია პრევერბისეული წინა ხმოვნის ასიმილაცია, — მაშასადამე, ამჟამად გვაქვს შეხამება აღრე გამოწვეული ასიმილაციისა და შემდეგ გაჩენილი დისიმილაციისა: გემიეკი — და (— გემეეკი — და — გამეეკი — და — გამოეკი — და), გემიექანენ (— გემეექანენ — გამეექანენ — გამოექანენ); ბ) დისიმილაციით მიღებული ი (იე კომპლექსში) იწვევს რთული პრევერბის წინამავალი ხმოვნის — ე-ს — სრულ ასიმილაციას, და ეს ე კი, როგორც ა ბუნქტიდან ჩანს, თავისთავად ნაასიმილაციარია: ვამოეწყო (— ვამეეწყო — გემეეწყო — გემიეწყო — გიმიეწყო). მაშასადამე, ეს წარმოება შემდგომ საფეხურს წარმოადგენს. ასე გადაჯაჭვულია ერთმანეთთან რამდენიმე პროცესი!

შაგრამ გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც იე წარმოქმნილია არა ასიმილაციის ნიადაგზე (როგორც დისიმილაციური მოვლენა), არამედ მიღებულია პრევერბისეულ ე-სა და მომდევნო ე-ს შეხვედრის საფუძველზე. ნიმუშები: შიეშინდა, შიეხვეწნენ, შიექამა, შიექლოს, შიებრალა, შიეძინა, შიეყარა.

დისიმილაციის შედეგად ვღებულობთ შემდეგ პრევერბებს: გი-, დი-, მი-, გამი- || გემი-, და მისთ.

იე — ეე დამახასიათებელია დასავლური კილოებისათვის: იმერხვეული:¹ შიექლება, შიებრალა, შიეხვეწა, შიეყარა; გურული:² დიესიზმა, დიეკითხა, დიემშვიდობა; აჭარული:³ დდეძინა, წდეგეზა, მდეწყინა; გვხვდება მთარაჭულშიც⁴. რომელიც ძირითადად აღმოსავლურ კილოდ ივარაუდება: მიეწყინა, მიეცალა, გადიეგდო, გიელანძლა, გამიეტანა.

უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც მარის იმერხვეული ტექსტებიდან ჩანს, ამას: ეე—იე ადგილი აქვს არა ასიმილაციის შემდეგ, არამედ მხოლოდ პრევერბისეულ ე-სა და ფუძის თავკიდური ე-ს შეხვედრის პირობებში (ასეთ პრევერბად გამოდის შე-).

ეე — იე [— აე: აჭარ.] უნდა იქნეს ახსნილი, როგორც ერთერთი კერძობითი გამოვლენა დიფთონგიზაციისაკენ მიდრეკილებისა ენაში (გ. ახვლედიანი). ეე-ში ეს ტენდენცია კომპლექსის ერთერთი კომპონენტის ჯ-დ ქცევისაკენ მიემართება. გარდამავალი საფეხურია ე-ს დავიწროვება ი-დ, და ამ საფეხურზე დგას უმეტესობა იმ დიალექტურ ერთეულებისა, რომელთაც იგი ახასიათებს; მხოლოდ აჭარულს მიუღწევია ჯე-მდის. აქვე აღვნიშნავ, რომ ამავე რიგისაა ოა — უა [სანდროა — სანდრუა etc. (დაცული ჩვენს დიალექტშიც: § 5)] || ოე — უე [გოგოები — გოგუები etc. (დაცული ჩვენს დიალექტშიც: § 5)] — ჟა — ვა [*გოგოაძე — გოგუაძე — გოგჭაძე — გოგვაძე, *ბოცოაძე — ბოცუაძე — ბოცჭაძე — ბოცვაძე etc.] — ჟე — ვე (მაგალითები ამჟამად არა მაქვს); ეა — ია [ქრისტეანი — ქრისტიანი, მეამა — მიამა, etc.], და სხვ. ამაზე სხვა დროს.

3. მეტათეზისი. ამის ნიმუშებია: ქეთენ (— თქვენ), ქეთენისთანა, ბლენა (— ბნელა), შხირი (მოუშხირეს), ქფილი (დაექფა, დაექჟი), დაასხნეინოს, ნიმუტი.

4. ბგერის ჩამატება. ნიმუშები: დაჩანგრული, გამოიღვინდა, დაანგვრიეს.

5. ხუზსტიტუცია. ნიმუშები: ნ—მ: ჩამდეს, გაამთავისუფლეს; მ—ბ: ბზე, ბზეთუნახავი; მ—ნ: ნეფე; ვ—მ: მასკვლავი; დ—ტ: იმოტონი, ამოტოლი, რამტენი; რ—ლ: ჯელ (=ჯერ); ზ—ძ: ძის;

¹ Mapp, Tr. VII, გვ. 61, 62, 64, 69.

² ქდენტი, გურული კილო, გვ. 51.

³ ნოლაიდელი, დასახ. შრ., გვ. 8.

⁴ ძიძიგური, დასახ. შრ., გვ. 72.

ტ—ჭ: ქვირთი (დაქვირთა); ვ—ბ: აბდრიანი (დღე); ძ—ზ: ზალიან; კომპლექსები: უი—უ: შენთუნ, შენთუს, ურჯულოებისტუნა, დევისთუნ, ვისტუნ, მაგისტუნ, სხვისთუნ, თუთონ, ქურთი (—ქვირთი—ტვირთი), წუმა; ვა, უა—ო: ცოდო, ვსო; ვე, უე—ო: წოულობა, შემოხოვა, ქოყანა, გადახოული, ხოვნა-კოცნა; ოვა—უა || ოვე—უე (ჯერ ვიკარგება): მუა, ქსუვა, ითხუე, მათხუე, ჩატუე. ახსნისათვის იხ. § 2; ოვი—ოი: მოიდა, მოიცადა.

მასაღამე, ვადასტურებთ კომპლექსების ცვალების შემდეგ ფორმულებს: უა, ვა—ო, უე, ვე—ო, უი, ვი—უ, ოვა—უა—უ, ოვი—ოი. ყველა ესენი დამახასიათებელია როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ კილოებისათვის, გარდა ოვი—ოისა, რომელიც აღმოსავლური კილოების კუთვნილებაა მხოლოდ (კახური, ქიზიყური, ინგილოური, ფერეიდნული, მთიულური, მოხეური). ოღონდ ეს კი უნდა ითქვას, რომ თვს თანდებულში ვ—უ-ს სისტემატური მოქმედება ჩვენი დიალექტის სპეციფიკად ჩაითვლება.

ძ—ზ საგულისხმო ფაქტია. ცნობილია, რომ ინგილოურში (რამდენადაც ჯანაშვილის მასალებიდან ჩანს: „ძვ. საქართველო“, II, 1913) ეს შენაცვლება ზუნძურის გაგლენით სისტემად იქცა: ძ განიღვენა მეტყველების მიუღ სივრცეზე და მისი ადგილი ზ-მ დაიჭირა. იმერხეულშიც ვამჩნევთ ამ ტენდენციას, ოღონდ ძალზე მკრთალად, სპორადულად,—რამდენადაც ეს მარის მასალებიდან ჩანს. ნიმუშები: ზალჟან დავრჩი მოწყენილი¹; ზალიან სიცოცხლე მინდა; ზალიანაც გეგიხარდა²; მოზებნა ბუხავის კლიტე³. მაგრამ შიგადაშიგ ეს შენაცვლება დარღვეულია თუნდაც იმავე ფორმებში: ძალიან კარქათ ხიზმეთი უქნია⁴; ეძება საღები⁵. ჩვენს დიალექტებში გვხვდება ზალიან და ისიც არასისტემატურობით. ამგვარად, ინგილოური, იმერხეული და მესხური ამ მხრივ ერთ ხაზს მიჰყვებიან⁶, ამის სათავეა უცხო ენა, რომლის გარემოცვაშიც ისინი იმყოფებიან.

ბგერის შენაცვლება ფართოდაა ფეხმოკიდებული დრო-კილოთა I სერიის თემატიკურ ნიშნებში, მაგრამ ამის განხილვა გადატანილი მაქვს მიმოხილვის მორფოლოგიურ ნაწილში (იხ. სათანადო ადგილას)⁶.

6. ბგერის დაკარგვა. ნიმუშები: ვ: ნახოთ (=ვნახოთ), ამოალო, მოალო, გიცნია, თქენთან, აქს, წამოა, ვაგზანეს, გამკეთოს, მომკდარა, გამოარდა; რ: ძალი, შევჩით, ფთა, ჭინახული, დაფთხა, ძიელ, ბძანება, გამზდელი; ნ: სათკე, ნაჩალიკი, მაშიფე, ვიც-

¹ Map p, TP. VII, გვ. 48.

² Ib. გვ. 63.

³ Ib. გვ. 63.

⁴ Ib. გვ. 63.

⁵ Ib. გვ. 63.

⁶ კაცმა რომ თქვას, სათანადო რიგის მოვლენები ფონეტიკაში უნდა მიმოიხილა, მაგრამ ფაქტების პროცესობრივ ანალიზს აქ (და სხვაგანაც) არ მივსდევ,—მითუმეტეს ამ შემთხვევაში, როდესაც ფონეტიკური სახეცვალების ნიადაგზე წარმოქმნილ მორფოლოგიურთ თავისებურება ერთობ დემონსტრირებულია.

ხა, ძმისთვი; მ: ტერი, თორე, შიერი, თა, კობალი, გელი, ძინა-რე; ხ: ჩემკენ, პიჩკად, მყავ. აგრეთვე იკარგება, როგორც მიცემითისა და ნათესაობითის თანხმოვნითი ელემენტი (იხ. სინტაქსი); ღ: უნა, საილი; ც: დასხო, გასა და სხვა.

ძალიან გავრცელებულია მთელი მარცვლის ამოგდებით ზმნის შეკვეცა. ნიმუშები: დაიჭი[რე], ამოგვიტა[ნე]ო, დაუძა[ხე]ო, ჩავტოვე[ბ], დავტოვე[ბ], მომიყვა[ნე], მოიყვა[ნე], წაიყვა[ნე], გააბრუ[ნე]ო, (აბა, აბჯარი უკან გააბრუო!), [უნ]და (კონტექსტში: რა... და ვაჩუქო, რა... და ვქნა!).

ასეთი მაგალითები აღმოსავლურ კილოებში გვხვდება ჩვეულებრივ, ოღონდ დავტოვე გურულ-აჭარულ-იმერხვეულშია გავრცელებული.

B. გოგოლოგია

1. **ბრუნვათა წარმოებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:** სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ი → ხშირად ერთვის ხმოვან-ფუძიან სახელებს (ნიმუშები იხ. ფონეტიკის ნაწილში: „ბგ. შედგენ.“).

2. **სიტყვათწარმოებიდან:** ა) მონაცვლეობა მიმღეობის სუფიქსთა: შემოტანული, მოყვანულია, გამოგზანული, — დასვენილი, დანგროვილია (— დანგრეულია); ბ) გაორკეცებული ფუძის (კომპოზიტების) ასეთი ფორმები: არაბი-მარაბი, ჯინქარ-მინქარი, კაჭკით-მაჭკით; გ) კნინობითი წარმოება ა-ს მეშვეობით: ვაჟა, ქალა.

3. **თანდებულები.** ა) -დამ (— დაღმა || დაღმე): მალღიღამ, ციღამ, პირღამ, სოფღიღამ. ამით ჩვენი დიალექტი იმ კილოთა წრეს უნდა მიეკუთვნოს, სადაც განვითარდა ეს ახალი თანდებული¹; ბ) -თვის წარმოდგენილია შემდეგი პარალელური სახეობებით: -თვის, -თუნ: ნიმუშები: ხემწიფისთვინ, მურთქეთვინ, ჩემთვინ. -თუნ-ის ნიმუშები იხ. ფონეტიკურ ნაწილში—სუბსტიტუციის მუხლში; გ) -მდისინ (— მდის, -მდე): სამხრეთამდისინ, სანამდისინ, იმამდისინ, ყურებამდისინ; დ) ლოკატივის შინაარსი გადმოცემულია სუფიქსით: -შიგან. ნიმუშები: ფიქრებშიგან, სანდუკაშიგან, მოკლაშიგან (ამ მოკლაშიგან ისოვლ დაფიქრდა), სახლშიგან, ომშიგან, ხევშიგან, ჩვენშიგან არის, ჩხუბშიგან, ჯამშიგან, ბოსტანშიგან; ე) -ზე გავრცობილია წინა შემთხვევისებურად -გან → ან ელემენტით: ცხენზეგან, ჩხუბზეგან, შტოლზეგან, საღამოზეგან, ორივეზეგან, — შინდებზედან, ყამაზედან, ბიქებზედან.

4. **მრავლობითი რიცხვი.** როგორც წესი, -ებ სუფიქსის დართვისას წინ ჩნდება -ი- ელემენტი. უკეთუ მოვიგონებთ დისიმილაციის კანონს -ეე — იე, რომელიც ეგზომ მოქმედი ჩვენს დიალექტში, ამ ი-ს ასეთ ახსნას ვუპოვით:

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს თანდებული დასავლურ კილოებისათვისაც არ უნდა ყოფილიყო სულ უცხო. მაგალ., ქვემოიმერულის წინიღამე (— წინიღან) ამის მაჩვენებელია.

იგი უნდა იყოს მიღებული ე- ბოლოკიდურიან და ა- ბოლოკიდურიან სახელე-
ბისა და -ებ სუფიქსის შეხვედრის ნიადაგზე: ... ეებ... → იებ, ... აებ → ... ეებ →
... იებ. კერძოდ, ა- ბოლოკიდურიანებში -იებ მიღებულია ასიმილაციის საფე-
ხურის გავლით. ო- და ე- ბოლოკიდურიანთ ეს, რასაკვირველია, არ მოუდით.
თანხმოვანფუძიანები კი, ანალოგიით, -იებ-ს ატარებენ¹... ესაა წარმოების ძი-
რითადი ტიპი, —მაგრამ შემონახულია პირველადი სახეობაც: -ებ პირდაპირ
ეკვრის ა- (და ე-) ბოლოკიდურიან სახელებს წინამავალი ხმოვნის შეუბღალ-
ველად: ა-ს რედუქცია არ მოსდის, მაგრამ ჯერ არც ასიმილაცია მოსვლია. ასე-
თი ფორმები უფრო იშვიათია. ნიმუშები: ე: რამიები, საქმიები, ტყიე-
ბი, კლდიები; ა: დიები, ფრთიები, მთიები, ბრმიები, გზიები;
ვინცხიები; თანხმ.: რძლიები, კლიები, (—მკლავები), მტრიები,
თვლიები, მხრიები, ძვლიები, საჭმლიები, ცხვრიები, წყლიები,
ხარიები; ... აებ: შენობაები, მალაზიები, მელაები.

ანალოგიური მდგომარეობაა იმერხვეულ-აჭარულშიც. მაგალ., იმერხ.²:
ტყიები, თშიები, — ცრემლიები, — სოფლიები; აჭარ.³: ძმიები,
ტყიები, ღელიები, — ქალიები. სპორადულად ვადასტურებთ გურულშიც⁴.
... აებ უმთავრესად მთარაჭულში⁵ გვხვდება; იქ ასიმილაციის საფეხურიც არის:
... ეებ.

გადავიდეთ ზმნაზე.

5. პრევერბები მო-, შე-, გამო- (შემო- etc.), ამო- წარმოდგენილია მა-,
შა-, ვამა (შემა, etc.), ამა-ს სახით: მა-: მამცამ, მამიჭირე, მამჭრან,
მამკალი, მამყვეო; შა-: შამეშინა, შავხედე, შაჰყარა, შავიძო-
ნეო, შადგება, შავაბამო. გამა-: გამამიცხეთ, გამაუცხადა, გა-
შამიტანოს, გამამიგზავნე, გამამატანა; ამა-: ამამიყვანეთ,
ამამისხან.

ამ მოვლენით ჩვენი დიალექტი ძირითადად აღმოსავლური კილოების
რიგში დგას, მაგრამ, აღსანიშნავია, რომ ანალოგიური ფაქტი აჭარულისა და
იმერხვეულისთვისაც არაა სულ უცხო. იმერხვეულ-აჭარულ-მესხურ-აღმოსავლური
კილოები ამ მხრივ ერთ ზოლზე ექცევიან. უნდა ვიფიქროთ, რომ აჭარულ-
იმერხვეულში ეს თავისებურება მესხურის შენატანია.

6. ზოგჯერ S₂ და O₂-ად გვევლინება ძს — ე: მოდსთხვია || მოდთ-
ხვია; მოდსტაცა || მოდტაცა; ყ- თავკიდურიან ზმნაში ჰ (O₂, S₂) ასიმი-
ლაციით ზ-დ იქცევა: ახყვა, წავხყვები, მიჰყოლოდა, ხყრიდენ,
მიხყეო. ძს || ძ ქართლურს და მთიულურს ახასიათებს ძირითადად, ხოლო
მეორე რიგის მოვლენა მრავალი კილოს თვისება.

¹ მაკ. ხუბუა აჭარულში ანალოგიური ფაქტებს განზილვისას ... ეებ-ში ი-ს ინფიქსად
მიიჩნევს („ხემაჭარის ენობრივი მიმოხილვა“, გვ. 13). ცხადია, ეს არაა სწორი.

² Мапп, Тр. VII, გვ. 50.

³ ხუბუა, დასახ. შრ., გვ. 13—14.

⁴ ქლენტი, დასახ. შრ., გვ. 60.

⁵ ძიძიგური, დასახ. შრ., გვ. 79.

7. ე. წ. I სერიის მაწარმოებელი სუფიქსები ანუ I სერიის თემატიკური ნიშნები საყურადღებოა როგორც მასალობრივად, ისე ფუნქციურად. სალიტერატურულიდან განსხვავებით გამოყენებულია შემდეგი მასალა: -ამ, -ემ, -ან, -ენ, -ონ, -ინ¹.

მათი ფუნქციები არეულია; სალიტერატურო ნორმები აქ ხშირად დარღვეულია. ეს ამ სუფიქსების „ფუნქციური დაბნელების“ მაუწყებელია.

ფონეტიკური ვარიანტები:

-ავ	-ამ	
უკეთავს გაგვევრნავ	I გაიცინამს გამოვასწორამთო ატირამ შეკრუტუნამს იცხოვრამდა ვუტირამ გაგაფუჭამს ვიცოცხლამ ვალირამ წავილამ აღვიძამს მოგახსენამს გააშორამს ვაკოცამ დავაბრმავამ ვალაპარაკამ გამოვიმეტამ დავასახლამ ინადირამს გაჯობამო გავივამთ ათამაშამს გაალამ გააფურთხამს დაავიანამ მოვაფუჭულამ	II ვკეტამთ უბერამს დაკრამს მოვგლიჯამ სწევამს უხიდამდა გაჟანგამს ისრისამს III იცნამო დავიშნამ გამოვიძრამ ვცხოვრამთ აქრამს IV დამწყევვლამ ვიპოვნამ იშოვნამ

ფუნქციური ანალიზი:

I რიგი (-ავ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ებ-ს-;

¹ ჩემს მასალებში -ინ-იანი ფორმა მხოლოდ ერთგან გვხვდება (სწავლინდა) და შეიძლება ინდივიდუალური იყოს.

- II რიგი (-ამ): I ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესატყვრ-
სება სალიტერატურო ენის -ემ-ს;
II ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში ავ-ს;
III ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ამ-ს;
IV ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ი-ს.

ფონეტიკური ვარიანტები:

-ემ	-ებ
I ვუყურემდი	შეიხედებენ
აკაყუნემს	შეინახებენ
იჯერემდა	ამოასხებენ
აჯობემ	დაგრიხებენ
დაუძახემდა	დაჰკლებენ
იტაცემდა	დაინახებენ
ანადგურემდა	დაგაკრებს
უძლემდა	მოგკლებ
ახურემდა	მამკლებს
ახსენემდა	დაგვიხოცებენ
აცხოვრემდა	გვიკვებენ
მაბრმავემო	სწყვიტებენ
	ჩაკვრებ
II ცხოვრემდა	სწვრებენ (ჯვარს)
ათბემდა	
III კეტემდა	
დაინახემს	
მოვსთიბემდი	
სწვემდი	
ვაფემდი	
მკლემდი	
ნახემდი	
ვარიფემდი	
შეიხედემს	
დაგნიშნებდიო	

ფუნქციური ანალიზი:

- I რიგი (-ემ): I ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესატყვი-
სება სალიტერატურო ენის -ემ-ს;
II ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ამ-ს;
III ტეხილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ავ-ს.
II რიგი (-ებ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტ. ენის -ავ-ს.

ფონეტიკური ვარიანტები:

-ამ

გულაომს
დაგახომო
სცხოვრომს
თხოულომს

-ამ

ფუნქციური ანალიზი:

- I რიგი (-ომ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ობ-ს.
- II რიგი (-ობ): თავისებურებას არ შეიცავს.

ფუნქციური ვარიანტები (ნ მასალის):

-ან	-ენ	-ონ
I ხნანს თესანს	I ეზარშენდით ვპეცენდი.	ვმუშაონთ ქეიფონთ სწავლონდა
II გამიშვანს ინანანთ გაგაფუჭანს აკეთანს იღანს მატირანს ატარანს	II გამოიმეტენდა ათამაშენს	
III კოკლანხარ ქეიფანს	III დავთვენ მახჩენ	

ფუნქციური ანალიზი:

- I რიგი (-ან): I ტებილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესატყვი-
 სება სალიტერატურო ენის -ავ-ს;
 II ტებილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ებ-ს;
 III ტებილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ობ-ს.
- II რიგი (-ენ): I ტებილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში სუფიქსი შეესა-
 ტყვისება სალიტერატურო ენის -ავ-ს;
 II ტებილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ებ-ს;
 III ტებილი ხაზის ქვემოთა ფორმებში -ობ-ს.
- III რიგი (-ონ): სუფიქსი შეესატყვისება სალიტერატურო ენის -ობ-ს.

გათვალისწინებული სუფიქსების მანიანი ფორმები ქართულშიც გვხვდებ-
 ბა¹. ნარიანი ფორმები ჯერჯერობით დასტურდება ბორჯომის ხეობის ქართ-
 ლურში; სუფიქსების გამოყენებაშიც აღრევაა იქ. უნდა ვითქვით, რომ ამ
 მოვლენის კერა მესხური არის. როგორც ჩანს, სათანადო თავისებურება გა-
 ვრცელებულა ჩრდილოეთის მიმართულებით.

I სერიის თემატიკური ნიშნების ზემოგანხილული თავისებურების ფესვის
 გამოსარკვევად საჭიროა ამ თვალსაზრისით შევისწავლოთ ყველა კილოს მონა-
 ცემები ზანური ენის სათანადო ვითარებათა გათვალისწინებით. აქ ამას მაინც
 ვიტყვი, რომ მესხურის ამ თავისებურების განხილვა უშუალოდ უკავშირდება

¹ ვ. თოფურია, დასახ. შრ., გვ. 141, 142.

შეგრულ-ქანურის სათანადო წარმოების გათვალისწინებაც. მესხურის ფორმებში უნდა ვხედავდეთ ზანურის ანალოგიურ ფორმათა დამოუკიდებლად აღმოცენებულ გამოსმაურებას, თუ აქ გენეტიკური მიმართებაა.—ეს დამოუკიდებელი მნიშვნელობის საკითხია. მაგრამ რა მიმართულებაც უნდა მიიღოს მომავალმა ძიებამ, ამთავითვე ის კი ნათელია, რომ ჩვენი დიალექტის მონაცემები საკითხების ამ მწკრივში განსაკუთრებულ სიცხოველეს შეინარჩუნებენ.

8. ე—დაბოლოებიან ზმნებს ერთვის ვი—ი მარცვალი: შევეუხვიევი, მოვსპევი, დავხოცევი, შინჯევი, ნახევი, წამოიღევი, გააკეთევი და მისთ.

ეს მოვლენა უმთავრესად დამახასიათებელია ქართლურისთვის¹ და მთარაქულისთვის². დასავლურთაგან ვადასტურებთ აჭარულ-იმერხვეულში. ეს მესხურის შენატანად ივარაუდება.

9. მრავლობითი რიცხვის ობიექტური წყობის ზმნებში გამოყენებულია -ენ (-ნენ), -ან სუფიქსები: შიეშინდენ, მიეკლენ, ქონდენ, უყვარდენ, სჯერამდენ, ეშინოდენ, ეძინენ, დაულამდენ, ეყოლნენ, ჰყავდნენ, დეგემართენ;—უქირავან, გაუბედიან, მოუკედებიან, ხყავან, მიხყავან, უწყენიან, სძინავან, შესძენიან, გიჭირვან³. ეს მოვლენა დასავლ. კილოების კუთვნილებაა.

აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ 3 პ. სუბიექტის მრავლობითობა ვადმოცემულია ნან, ან სუფიქსით (ნენ, ენ-ის ნაცვლად): გაფრინდნან (გაფრინდნენ), გასცილდან (=გასცილდენ, გასცილდნენ).

გადავიდეთ კერძობით შემთხვევებზე.

10. Varia: ა) გარკვეულ ზმნებში, რომელთაც ოვ სუფიქსად მოუღიო, წინამავალი ხმოვანი ო ეკარგებათ და ანალოგიით ვ-ს შემდეგ ი უჩნდებათ; ზოგჯერ ეს ვ-ც ჩამოეცლებათ: გაგითხვიებია (-გაგითხოვებია), გამათხვიეს (-გამათხოვეს), ითხვიეს (-ითხოვეს), ითხვიე || ითხიე (-ითხოვე), მიატვია (-მიატოვა), დავსტიოთ (-დავტოვოთ), დაუტვია || დაუტია (-დაუტოვა)⁴, მოწვიონ [ძუძუ] (-მოწოვონ), გამიქსვიე (-გამიქსოვე), მოვქსიო (-მოვქსოვო); ბ) ევევე-ი- ჩაემატება სხვა შემთხვევაშიაც: მატყვილიებო, დამატყვილიე; გ) ჯდომა ზმნის გარდამავალი ფორმებია: დააჯდუნა, შეაჯდუნა; დ) ჩაბარება და დაბარება გვევლინება ფორმით: ჩაგაბრი (=ჩაგაბარებ: ვი-რან შენ მზეს არ ჩაგაბრი), გიბრით (=გიბარებთ: ხემწიფე გიბრით); ე) გაგება: გაიგნეს, გაიგნო (=გაიგეს, გაიგო)⁵; ვ) ხმო-

¹ ვ. თოფურია, დასახ. შრ., გვ. 143.

² შ. ძიძიგური, დასახ. შრ. გვ. 80

³ არის ასეთი ფორმებიც: უნდანან (=უნდათ: შენი დეიდებს უნდანან იგიო), აქვანან (=აქვთ: იმათ ბალი იმისთანა შემორტყმული აქვანან), მიგაქვანან (ვმუშაოთ და თქვენ მიგაქვანან).

⁴ შღრ. დასავლური კილოების: მიატია, დატია, დაატოთ. ესენი შემდეგ საფეხურს წარმოვიდგენენ, ისევე, როგორც ითხიე და მისთ.

⁵ ასევეა მთარაქულშიც.

ვანი არ ეცვლება თხლეშა ზმნას: თხლეშა (=სთხლიშა) ამ ბიქსა; ზ) გვანან: გაევან; თ) კრა: მოსკარი, დასკარი¹.

11. მეტყველების სხვადასხვა ნაწილში აღსანიშნავია უცხო ფორმების გამოყენება: აჯაბ (არაბ.)—ნეტავ, ზათი (არაბ.)—ისედაც, ანჯაბ (თურქ.)—მხოლოდ, თახ||თად (სომხ.)—დეე, ოლონდ, ჰანი (თურქ.)—სადაა, ნიმუშები: აჯაბ: ოქრო-ვერცხლია, აჯაბ რა არის? ზათი შვილი არა მყავსო, ერთ ცხენზე დავატიოთო; სამი ცხენის ძუ რო დამახვიო, ანჯაბ იმან დამიმაგროსო; მე ანჯაბ დამიმაგრდესო სხვილი ჯაქვიო²; თახ გვიპოვნე შვილი და ოქრო ჰალალი იყოსო; თახ მოდი, ეს ძროხა წაიყვანე; თად მაგან წაიღოს; ჰანი ჩვენი ძმაო? ჰანი შენი ნიშანი, თუ ნახე?

C. ს ი ნ ტ ა ქ ს ო

1. წინადადებაში ხშირად დაკარგულია მიცემითი ბრუნვის ნიშანი: პირველ უთხრა; გენარლებ მისცა; ძალღ გადავაფინე; საკმლებ მოწამლავ და სუნთელ შაისმაილ მოუტანო; უთხრა ხემწიფემ ლალაებ; ბიჭი წინ წაუძღვა ცხენ; აკეთამს საკმლებ; აქლემ ვაჩუქამ; რათ ატირამ ბოვშ? თაყვან არ მცემ მეო; დედოფალ ფეხებზე ეხოვა; ბატებ აძოვებინებდნენ; არაბ კისერი მოკვეთესა; დევებ ეძინენ; როდესაც სიკვდილს უნდა ესწრო; ჩიჭ არ აფრინებენ; რახარუხ უყენამს; შენ წონა ოქრო მო... მო.

2. ასევე მოკვეცილია ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონითი ელემენტი: მამიჩემი რათი ნახევი; მზი ამოსვლასა; თავი ქმრებსაც; ენი ქვეშ; თიდახი ძირასა; თიბათვი დღეა; ამ მთი ტოლა არი მებაღ... შვილი; მებადურე შვილსაო; ქალაქი კიდურას ბებერი ნახა; ხრმალი ყამა; ბრინჯი ფლავი; გოგო ჩიტთან.

როგორც მიცემითი ნიშნის, ისევე ნათესაობითის ს-ს მოკვეცა დამახასიათებელია ძირითადად აღმოსავლურ კილოებისათვის (მთიულური, ქართლური, კახური, ინგილოური, მთარაქული...).

3. დამახასიათებელია ერთი სინტაქსური კონსტრუქცია: დაძახება ზმნა წყვეტილში დამატებას სახელობით ბრუნვაში მოითხოვს, ნაცვლად მიცემითისა: დაუძახა ჯალათები; ერთი ბიჭი დაუძახეთო; დედა მისი დაუძახა; დაუძახა ლალაი; დაუძახეს მესამე ამხანაკიც; ლალა დაუძახა ხემწიფემ; დაუძახა ხემწიფემ მაჰმუდი; დაუძახეს ძღნაბი.

¹ ასევეა გურულ-აქარულ-იმერხვეულში

² შდრ. იმერხვეული: ანჯაბ მახ... კდა ბებერ კაცს ამტოლი დუნის სიტყვა (Marr, Дневник поездки, II, გვ. 70).

ეს მოვლენა იმერხვეულს ახასიათებს: დუჟუძანა ჰასან ფაშამა ქუროლიანი (Map, Дневник поездки: TP. VII, გვ. 61). გვხვდება ქართულშიაც.

4. როდესაც გარდაუვალ ზმნას გარდამავალი მოსდევს უშუალოდ, წყვეტილში სუბიექტი გარკვეულ შემთხვევაში მოთხრობითში დვას ხოლმე: ამ ბიჭმა მივიდა, ააყენა; მოვიდა ამ ბიჭმა, ჩაიძინა კალთაში; მივიდა პატარა გოგომ, ქაში გარეცხა; გამოარდა ბიჭმა, უთხრა; მივიდა ეშმაკმა და ხელით გაასუფთავა; ამ ბიჭმა წავიდა, ერთი მხირი ტყეში გახა გაიკეთა ქოხი; გამოარდა ვაჟამ და თავი მოსკრა.

მაგრამ არის შემთხვევები, როცა გარდაუვალ ზმნას ისევ გარდაუვალი მოსდევს, მაგრამ სუბიექტი მაინც მოთხრობითშია. ამან ადგა და წავიდა; ადგა იმან, ავიდა სახში; წამოდგა მძინარე დევმა; ადგა, მივიდა ეთერმა. მაგრამ გაცილებით მეტია ისეთი შემთხვევები.

გათვალისწინებული სინტაქსური თავისებურება ყველა კილოს კუთვნილებაა, მაგრამ მეორე რიგის მოვლენები, როგორც ეს გამორკვეულია (ვ. თოფურია, სინტაქსური ანალოგიის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით), ნამეტურ ქართლურისთვისაა დამახასიათებელი. ჩვენი დიალექტი აქაც ქართლურს მისდევს.

5. კრებითი შინაარსის ქვემდებარესთან შემასმენელი მრავლობით რიცხვში დვას: გადირნიენ ერთიან ეს ხალხი; დაკრეს ხალხმა; ჩემი ძველი დედ-მამა მომაგონდენ.

6. სტილისტიკურ თავისებურებებიდან აღსანიშნავია შემდეგი: თურქულისძლიერი გავლენით იცვლება მეტყველების ფსიქოლოგია; ფრანები ხშირად აგებულია თურქულის ყაიდაზე (კალკა): დიდი ომი გააკეთეს ცხენებმა; ავჯობას (=ნადრობა) ვიზამ; ქარგას შერეა; სალამი აიღო; ხორწილი უყო, და სხვა მრავალი.

ამ მხრივ მესხური იმ კილოთა წრეს მიეკუთვნება (იმერხვეული, აჭარული, ფერეიდნული, ინგილოური), რომელიც უცხო სისტემის ენათა ძლიერი გავლენის ზოლშია მოთავსებული: და ეს გავლენა ისე ზორს მიდის, რომ იჭრება მეტყველების ფსიქოლოგიაშიც. იცვლება „სული ენისა“.

დასკვნითი დებულებები

1. ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის პრობლემატიკის საკვანძო საკითხთაგანია სამხრეთ საქართველოს მეტყველების პროფილის განსაზღვრა, — მეტყველებისა, რომელიც, მიუხედავად გარკვეულ ეპოქებში პოლიტიკური მთლიანობისა, ძირითადად ორ სხვადასხვა ნაკადს წარმოადგენს ტომობრივი სხვადასხვაობის შესაბამისად.

2. ზოგადად მაინც ნათელია, რომ „მესხური“, როგორც პოლიტიკურად და კულტურულად მოწინავე მხარის მეტყველება, სალიტერატურო ქართულის განვითარების უდიდესი ელემენტი. საგანგებო ინტერესის შემცველია ამ.

დიალექტური სინამდვილის მიმართება უცხო ენობრივ სამყაროსთან. ზეპირის (და აგრეთვე მწიგნობრულის) გზით შემოსული ბერძნულ-თურქულ-სპარსულ-სომხური ლექსიკური ტიპები უწინარესად ამ ენობრივი წრის მეშვეობით ინერგებოდა საზოგადო ქართული ლექსიკონის ნიადაგში.

3. სამხრეთ საქართველოში ცნობილი ისტორიული ცვლილებების შედეგად ამ მხარის ქართული მეტყველება გადაშენდა თავის არსებით ნაწილში. „ნამსხვრევების“ სახით-ლა შემორჩა იგი, ერთი მხრივ, იმერხევულისა და, მეორე მხრივ, ახალციხურ-ახალქალაქურის სახით.

4. ავტორის დაკვირვებები ემყარება ახალციხის ახლო რაიონის მეტყველებას (სოფლები: უდგე, არალი, ვაღე, ღრელი), რომელსაც იგი სწავლობდა 1932—33 წლ. ესაა ქართველ მესხ-კათოლიკეთა მეტყველება, რომლისთვისაც ავტორი ადგენს ტერმინს „მესხური დიალექტი“.

5. მესხურისა და იმერხევულის მკვეთრი სხვადასხვაობა რამდენადმე გვაგრძნობინებს წინა საუკუნეებში მტკვრისა და ჭოროხის ხეობებში მობინადრე ქართველთა დიალექტურ დიფერენციაციას (მხოლოდ რამდენადმე, რადგანაც ანგარიშგასაწევია უკანასკნელ ხანებში ქართლელთა მიგრაცია სამხრეთით და საზოგადოდ მტკვრის ხეობის მცხოვრებთა მეტი კონტაქტი ქართლთან, წინა ხანებთან შედარებით). ყოველშემთხვევაში, ამ მიმართულებით მტკიცე საყრდენს წარმოადგენს ისტორიული ფაქტი მათი ტომობრივი სხვადასხვაობისა.

6. იმერხევული უნდა მიეკუთვნოს დასავლური კილოების ჯგუფს (უმთავრესად აჭარულ-გურულს), ხოლო მესხური—აღმოსავლურ კილოებს (უმთავრესად ქართლურს). ასეთი დაყოფა ისტორიულადაც გამართლებულად უნდა იქნეს მიჩნეული.

7. მესხურის დაფენებაში გამოიყოფა რამდენიმე ძირითადი მნიშვნელობის ნიშანი, რომლებითაც ეს დიალექტი მკიდროდ უკავშირდება დასავლურ კილოებს. ეს სიმბოლამატური შეხამება წმინდა „ქართლურის ტიპის“ ფორმებისა „ტიპურ დასავლურ“ ნიშნებთან საგულისხმოა ჩვენი დიალექტის საბოლოო კვალიფიკაციისათვის.

8. დასავლურ კილოებთან საზიარო ფორმები ჭოროხის ხეობის მეტყველების ნაყოფია მესხურში (ამ ფარგალში „აჭარულიც“ შემოდის).

9. მესხურს თავის მხრივ გარკვეული წვლილი უნდა შეეტანა ისტორიულად დასავლურ კილოებში იმერხევულ-აჭარულის გზით. ეს საკითხი მოითხოვს შესწავლას. ჯერჯერობით აღსანიშნავია ფართო ხმოვნობისკენ მიდრეკილება, ე- დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა, და სხვ.

10. აღმოსავლურ კილოებთან საერთო მოვლენებია: ა) ბგერის დაკარგვის, ჩამატების, მეტათეზისის, სუბსტიტუციის, ასიმბლაცია-დისიმილაციის საერთო ფაქტები; ბ) კომპლექსების ცვალების ტიპები: ვა — ო, ოვი — ზი; გ) თანდებულთაგან: -დამ, -მდისინ, -შივან, -ზევან; დ) S₂ და O₂ (ღს — ღ); ე) ე- დაბოლოებიან ზმნაზე -ვი მარცვლის დართვა; ვ) წინადადებაში ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონითი ელემენტისა და მიცემითის ნიშნის მოკვეცა; ზ) გარდაუვალ ზმნებთან სუბიექტის მოთხრობითში დასმის სპეციალური შემთხვევები; თ) დაძახება ზმნასთან დამატების სახელობითში დასმა.

11. დასავლურ კილოებთან საერთო მოვლენებია: ა) დიფთონგები; ბ) ასიმილაციის ტიპები: აი → ეი, ოი → ეი; გ) დისიმილაციის ტიპი: ეე → იე; დ) ვე → ოს საერთო ტიპები; ე) მრავლობითი რიცხვის წარმოების ტიპები: ა- ბოლოკიდურიანთა შემთხვევაში ურედუქციობა (... აებ) ან ასიმილაცია (... აებ → ეებ); უკანასკნელთაგან დისიმილაცია (... აებ → იებ); ანალოგიით თანხმოვანფუძიანების ასეთივე წარმოება; ვ) მრავლ. თ-ს ნაცვლად -ენ-ის გამოყენება.

12. სპეციფიკურ ნიშნებად (პირობით) ჩაითვლება: ა) -თვის თანდებულში ვი → უ-ს სისტემატური მოქმედება; ბ) I სერიის თემატიკურ ნიშნებად სისტემატური გამოყენება შემდეგი ნიშნებისა: -ამ, -ემ, -ომ, -ან, -ონ (სპორადულად -ინ); მათი ფუნქციური შენაცვლება; გ) თურქიზმები ლექსიკაში; დ) თურქიზმები მეტყველების ფსიქოლოგიაში.

ПОДА ДЗИДЗИГУРИ

ОПИСАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕСХСКОГО ДИАЛЕКТА ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

1. Одним из узловых вопросов грузинской исторической диалектологии является определение профиля речи Южной Грузии. Несмотря на политическое объединение этой части страны в определенные эпохи, „южно-грузинская речь“ все-таки представляла собою две диалектальные единицы соответственно с племенной и географической дифференциацией данного края.

2. Месхская речь, исторически являющаяся диалектом передового в политическом и культурном отношении края Грузии, представляла собою главнейший элемент формирования и развития грузинского классического языка (Март, Шанидзе). Специальный интерес представляет выяснение иноязычного вклада в месхском. Впрочем, лексические типы греческого, турецкого, а также персидского и армянского языков внедрялись в наслоение грузинского словаря в первую очередь через эту диалектальную среду.

3. В результате известных исторических изменений Южной Грузии диалекты данного края в основном исчезли. В виде пережитков сохранились они в лице имерхевского (в Чорохском ущельи), с одной стороны, и ахалцихско-ахалкалакского (в бассейне р. Куры), с другой.

4. Автор основывает свое исследование на материалах, собранных им в 1932—1933 гг. в Ахалцихском диалектальном районе (в селениях Удэ, Арали, Валэ, Грели).

5. Для диалекта исследуемого края установлен термин — месхский.

6. Месхский диалект в основном принадлежит к восточным говорам грузинского языка. Но его наслоение содержит значительные особенности, типичные для западных говоров грузинского языка. Совокупность этих элементов является главным аргументом для выделения месхского, как самостоятельной единицы наряду с другими специфическими чертами. В этом отношении не менее существенным является влияние языков других систем на месхский диалект.

7. Резкое отличие месхского диалекта от имерхевского на современном состоянии развития языка, дает основание предполагать, что исторически диалект бассейна Куры (юго-восточная Грузия) отличался от диалекта бассейна Чорохи (юго-западная Грузия). Но в этом отношении нельзя не учесть исторический факт миграции, собственно передвижение картлийцев (т. е. карталинцев) в южную сторону и более тесный, по сравнению с прежними эпохами, контакт между Месхетией) и Картли. А этот факт небезынтересен в смысле определения месхско-картлских диалектальных схождения в последующие века.

8. Общие формы с западными говорами в основном возникли в результате влияния диалекта Чорохского ущелья на месхский диалект. Предполагается и обратное влияние (на это указывает несколько симптоматических фактов), — хотя здесь не исключается независимое возникновение тождественных форм по части определенных диалектальных норм.

9. Параллельными с восточными говорами формами являются:

- а) Общие факты вставления и выпадения звуков, субституции, метатеза, ассимиляции и диссимиляции;
- б) типы изменения комплексов: $va \rightarrow o$, $ovi \rightarrow oi$;
- в) послелоги: $-dam$, $-mdisin$, $-šigan$, $-zegan$;
- г) прибавление слога $-vi$ на глаголы с исходом на e ;
- д) исчезновение показателя дательного падежа и согласного элемента родительного падежа в предложении;
- е) специальные случаи постановки субъекта в *Narrativus*'е при переходных глаголах;
- ж) постановка дополнения в именительном падеже при глаголе *დაჯახება* — позвать;
- з) использование $us \rightarrow \dot{u}$ в качестве показателя субъекта 2 л. и объекта 3 л.

10. Параллельными с западными говорами формами являются:

- а) Дифтонги;
- б) типы ассимиляции: $ai \rightarrow ei$, $oi \rightarrow ei$;
- в) тип диссимиляции: $ee \rightarrow ie$;

- г) общие факты изменения комплекса: $ve \rightarrow o$;
 д) типы образования множественного числа.
 11. Специфическими признаками (условно) являются:
 а) систематическое изменение комплекса $vi \rightarrow u$ в послелого -*twis*;
 б) систематическое использование, тематических суффиксов 1-ой серии: -*am*, -*em*, -*om*, -*an*, -*on*;
 в) турецкие элементы в лексике;
 г) турецкие элементы в фразеологии.

CHOTHA DZIDZIGOURI

L'ANALYSE DESCRIPTIVE DU DIALECTE MESKHE DE LA LANGUE GÉORGIENNE

RÉSUMÉ

1. La définition du profil de la parole de la Géorgie Méridionale est un des points cruciaux de la dialectologie historique géorgienne. Malgré l'union politique de cette part du pays en certaines époques, „la parole géorgienne du Sud“ présente tout de même deux unités dialectales conformément à la différenciation de tribu dans ce pays.

2. La parole meskhe qui apparaît historiquement comme dialecte de la région de Géorgie avancée quant à la politique et à la culture est le principal agent de la formation et du développement du géorgien classique (Marr, Chanidzé). On prendra intérêt tout spécial à débrouiller les apports étrangers dans le meskhe. D'ailleurs les types lexiques du grec, du turc ainsi que du persan et de l'arménien se sont inculqués dans les couches du vocabulaire géorgien tout d'abord par ce milieu dialectal.

3. En résultat de certains changements historiques de la Géorgie Méridionale les dialectes de ce pays ont disparu. Comme vestiges ils se sont conservés en imerkhève (col de Tchorokhe), d'une part, en akhaltsikho-akhalkalake (bassin de Mtkvar), d'autre part.

4. L'auteur base son exploration sur les matériaux rassemblés par lui en 1932—1933 dans l'erayon dialectologique d' Akhaltsikhe (villages d'Oudé, Arali, Valé, Gréli).

5. Pour le dialecte du pays exploré on a établi le terme „meskhe“.

6. Dans ses grandes lignes le dialecte meskhe appartient aux parlers orientaux du géorgien. Mais ses couches contiennent des particularités considérables, typiques pour les parlers occidentaux du géorgien. La totalité de ces éléments caractéristiques pour les deux groupes fondamentaux constitue l'argu-

ment principal pour la séparation du meskhe comme unité indépendante à côté d'autres traits spécifiques. Sous ce rapport l'influence des autres systèmes sur le meskhe n'est pas moins essentiel.

7. La différence prononcée du meskhe et de l'imerkhève sur l'étape moderne de la langue nous autorise à supposer que le dialecte du bassin de Mtkvar (Géorgie Sud-Est) diffèrait historiquement de celui du bassin de Tchorokhe (Géorgie Sud-Ouest). Mais sous ce rapport il n'ya pas à dédaigner le fait historique de la migration, à proprement parler du déplacement des Kharthlis (resp. Kharthaliniens) vers le sud ainsi que le contact plus étroit, en comparaison avec les époques précédentes entre la Meskie (resp. Meskhétie) et la Kharthlie. Et ce dernier fait n'est pas sans intérêt pour la définition des rencontres dialectales meskho-kharthlies dans les siècles suivants.

8. Les formes coexistantes dans les parlers occidentaux ont surgi comme résultat de l'influence de la gorge de Tchorokhe sur le dialecte meskhe. L'influence réciproque est aussi à présumer (ce qui est indiqué par quelques faits symptomatiques). Mais on n'exclue pas la naissance spontanée des formes identiques dans le sens de certaines normes dialectales.

მხოლოდობითი რიცხვის მესამე პირის ნაცვალსახელოვანი -ნე- || -ტი- უღურ ენაში.¹

1. ნაცვალსახელთა ფორმების შედგენილობა და ისტორია ყველა ენაში საყურადღებო პრობლემას წარმოადგენს. როგორც ვარაუდობენ, ნაცვალსახელები უნდა წარმოადგენდნენ ენობრივი განვითარების უძველესი საფეხურის განსს, და ამდენად მათში შემორჩენილია ენის ისტორიის უძველესი ფაქტები. ნაცვალსახელებში ჩვენ გვაქვს ფორმათა მრავალფეროვნება და სირთულე, რაც თავისებურ ელფერს აძლევს ენის მორფოლოგიურ აგებულებას. ამასთან ნაცვალსახელები შედარებით ნაკლებად განიცდიან უცხო ენობრივი სისტემის გავლენას. ისინი ინარჩუნებენ ენის დამახასიათებელ თავისებურებებს უცხო ენის ძლიერი ზემოქმედების დროსაც.

ეს უკანასკნელი გარემოება განსაკუთრებით საყურადღებოა უღური ენისათვის, რამდენადაც იგი რამდენიმე ენის გავლენას განიცდის დღესაც, თავი რომ დავანებოთ ისტორიულ წარსულს. ზოგი მეტად მნიშვნელოვანი მორფოლოგიური მოვლენა უღურში შემორჩენილი გვაქვს მხოლოდ ნაცვალსახელებში (მაგალ. სახელობითის და მოთხრობითი ბრუნვის ფორმათა დიფერენციაციის უქონლობა პირველსა და მეორე პიზში) და მათი ისტორიის გათვალისწინება შუქს მოჰფენს, ერთი მხრით, თვით უღურის აგებულებას, ხოლო, მეორე მხრით, მის მიმართებას სხვა მონათესავე კავკასიურ ენებთან.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ამ მხრივ უღურში ვითარება მესამე პირის ნაცვალსახელისა, რომელსაც ამ წერილში ვეხებებით.

2. თანამედროვე უღურში ჩვეულებრივად ხმარებული 3 პირის ნაცვალსახელი: მხოლ.: შენო || შონო, — 'ის (იგი)', მრავლ.: შონორ — 'ისინი', როგორც სხვა მრავალ ენათა შემთხვევაშიც გვაქვს, ნასესხებია ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან. უღურის ეართაშნულ კილოში (სადაც იგი თავდაპირველ ვითარებას უნდა წარმოგვიდგენდეს) ბრუნების დროს ეს ნაცვალსახელი იძლევა შემდეგ ფორმებს (მოგვეყავს ძირითადი ბრუნვები):

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიშვი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების სხდომაზე 25.II.1939.

მხოლ. რ.:

მრავლ. რ.:

სახ.	შონო შენო (—*შე-ნე-ო)-'ის, იგი'	შონორ (—*შენო-ურ) ¹
მოთხრ.	შე-ტ-ინ	შე-ტ-რლ-ონ შოტრლონ
ნათ.	შე-ტ-ად	შე-ტ-რლ-ოდ შოტრლოდ
მიც.	შე-ტ-უ	შე-ტ-რლ-ო შოტრლო
ე. წ. აკუზ.	შე-ტ-უხ	შე-ტ-რლ-ოხ შოტრლოხ

მაგალითად:²

ისა შენო ჭელალ, უქალღე. R 14₄₋₅—'ახლა იგი გამოვა, შეგკამს'...
 შონო ადნეხერი, ანეცი ადლახ. მთ. 2,21—'იგი ადგა, აიყვანა ყმაწვილი'...
 ვაბუნახ აკესხოლან შონორ მუფყუნბაქი. მთ. 2,10—'ვარსკვლავის და-
 ნახვისთანავე ისინი გამხიარულდნენ'...

შონორ იჩლო მურადა-ყა-ყუნ-ბაფი, დან-ალ ბეშემურადა. ა. დირი,
 Грамм., 86₆—'შათ (ნამღვ. ისინი) თავიანთ სურვილს მიღწიეს-მცა, ჩვენც
 ჩვენ სურვილს'...

შეტინ ჰაშეთარ წილინება. R11₁₁—'მან იმგვარად დაიწვილა'...

შეტაბახტინ თე შეტინ ჩხარკესტალღე ადამაროხ. მთ. 1,21—'იმისთვის
 რომ ის (მან) განათავისუფლებს ადამიანთ'...

კოდა შეტად იჩ ქებ-ნე. მთ. 3'12—'ნიჩაბი მისი მის ხელს(ში) არის'...

ბუტუყი კჰჰკინ ბარკანეი შოტუხ. მთ. 1,19.—'უნდოდა ფარულად გაეშვა
 იგი'...

შოტლონ ფახალა იმუნლახი, თაყუნცი. მთ. 2,9 — 'შათ მეფეს მოუსმი-
 ნეს, წავიდნენ'...

¹ -ურ მრავლობითის ჩვეულებრივი სუფიქსია უდურში—სახელობით ბრუნვაში. სხვა ბრუნვებში მრავლობითობას გამოხატავს -უხ—ოდ || -ლ; შდრ. ჩვენი: „სახელთა ბრუნებისათვის უდურ ენაში“, «ენიმკი-ს მოაბზე», I, გვ. 134.

² შემოკლებანი:

1. ა. დირი, Грамм. = А. Дирр, Грамматика удинского языка. Тифлис, 1903 (Сб. МОМПК, XXXIII, 1903).
  2. მთ., მრკ., ლ., იოჰ.—მიუთითებს უდური ოთხთვის სათანადო თავებს: დიდი ციფრი თავს, პატარა—მუხლს: Сб. МОМПК, XXX, 1902.
  3. ა. დირი, Einführ. = А. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig, 1928.
  4. R=ზღაპარი: Русам: Сб. МОМПК, VI, 1888.
  5. ა. შიფნერი, Versuch = А. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden. St.-Petersburg, 1863.
  6. როცა წყარო მითითებული არაა, ყველგან ვემყარებით საკუთარ დაკვირვებებსა და ჩანაწერებს სოფ. ოქტომბერსა (საქ. სსრ) და სოფ. ვართაშენსა და ნიჯში (აზერბ. სსრ) უდურზე მუშაობისას 1937 და 1938 წელს.
- ნიმუშები მოგვყავს ქართული ტრანსკრიფციით მაშინაც კი, როცა ასეთები ამოღებულნი გვაქვს სხვა ავტორთა შრომებიდან.

ვახ იაყაბი შოტლოხ ვიჭლემა, ფინე... მთ. 2, 8 — 'და გააგზავნა ისინი ბეთლემს, უთხრა'...

როგორც ჩანს, ბრუნების დროს ეს ნაცვალსახელი იცვლის ფუძის შედგენილობას: მხოლოდობ. რიცხვში: სახელ.—მე-ნო || მონო, მოთხრ.—მე-ტ-ინ, ნათეს.—მე-ტ-ად... მრავლობითში: სახელ.—მონორ (*მე-ნო-ურ), მოთხრ.—მე-ტ-ოლ-ონ, ნათეს.—მე-ტ-ოლ-ოჲ... ეს გარემოება აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ ამ ნაცვალსახელის ფუძე რთული შედგენილობისა უნდა იყოს და სვამს ჩვენ წინაშე საკითხს: რას წარმოადგენენ აღნიშნული ფუძის შემადგენელი ნაწილები და რა ფუნქცია აქვს განკუთვნილი თითოეულ მათგანს? ფუძის შედგენილობის თვალსაზრისით ანალოგიური ვითარება უნდა გვქონდეს საერთოდ ჩვენ ებით ნაცვალსახელებში (3 პ. ნაცვალსახელი ნასესხებია ჩვენებითისაგან). ამიტომ ამ საკითხის გასარკვევად საჭიროა ზოგადად გაირკვეს ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბუნება და შედგენილობა უღურ ენაში.

3. უღურში ჩვენ გვაქვს სამგვარი ჩვენებითი ნაცვალსახელი (მსგავსად ქართულისა), რომელნიც შედგენილობასა და ბრუნებაში ერთგვარ ვითარებას ამჟღავნებენ (ერთგვარია ყველგან მეორე შემადგენელი ნაწილი). ეს ნაცვალსახელებია:

მხოლოდობ. რ.:

მრავლობ. რ.:

მე || მენო (მონო)—'ესე' (1 პ. დაკავშ.)

მე || მონორ (—*მე-ნო-ურ)

ქა || ქანო —'ეგე' (2 პ. ")

ქა || ქანორ (—*ქა-ნო-ურ)

ტე || შენო (შონო)—'იგი' (3 პ. ")

ტე || შონორ (—*შე-ნო-ურ)

ეს ნაცვალსახელები ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით იცვლებიან, თუ ისინი ცალკე იხმარებიან და გაგებულნი არიან სუბსტანტივად (თავისებურებას გვიჩვენებს ტე და შენო: (იხ. აქვე, გვ. 213). სახელდობრ გვაქვს:

მხოლოდობ. რიცხვი:

სახ. მენო || მონო—'ესე',

ქანო—'ეგე'

მოთხრ. მე-ტ-ინ

ქა-ტ-ინ

ნათეს. მე-ტ-ად

ქა-ტ-ად

მიც. მე-ტ-უ

ქა-ტ-უ

ე. წ. აკუზ. მე-ტ-უხ

ქა-ტ-უხ

მრავლობ. რიცხვი:

სახ. მონორ (—*მენო-ურ),

ქანორ (—ქანო-ურ)

მოთხრ. მო-ტ-ოლ-ონ

ქა-ტ-ოლ-ონ

ნათეს. მო-ტ-ოლოჲ

ქა-ტ-ოლოჲ

მიცემ. მო-ტ-ოლო

ქა-ტ-ოლო

ე. წ. აკუზ. მო-ტ-ოლონ

ქა-ტ-ოლონ

შდრ. შენო (|| შონო)—'ის (იგი)' აქვე, გვ. 210.

ხოლო როდესაც ჩვენებითი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად არის გამოყენებული, მაშინ იგი წარმოდგენილია მარტივი ფუძით და ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით არ იცვლება. გვაქვს:

მხოლოდებითი რიცხვი:

სახ.	მე აღამარ—‘ეს აღამიანი’,	ქა ღარ—‘ეგ შვილი’,
მოთხრ.	მე აღამარენ	ქა ღარენ
ნათეს.	მე აღამარი	ქა ღარი
მიცემ.	მე აღამარა	ქა ღარა
ე. წ. აკუზ.	მე აღამარახ	ქა ღარახ

სახ.	ტე იშუ—‘ის კაცი’ (მამაკაცი).
მოთხრ.	ტე იშენ
ნათეს.	ტე იშეჲ
მიცემ.	ტე იშე
ე. წ. აკუზ.	ტე იშეხ...

მრავლობითი რიცხვი:

სახ.	მე აღამარუხ—‘ეს აღამიანები’,	ქა ღარმუხ—‘ეგ შვილები’
მოთხრ.	მე აღამარლონ	ქა ღარმულონ
ნათეს.	მე აღამარლოჲ	ქა ღარმულოჲ
მიცემ.	მე აღამარლო	ქა ღარმულო
ე. წ. აკუზ.	მე აღამარლოხ	ქა ღარმულოხ

სახ.	ტე იშყარმუხ—‘ის კაცები’ (მამაკაცები)
მოთხრ.	ტე იშყარმულონ
ნათეს.	ტე იშყარმულოჲ
მიცემ.	ტე იშყარმულო
ე. წ. აკუზ.	ტე იშყარმულოხ

მაგალითად:

მე ჩობანი ბატაქედ სა ჩუბუხ. R 7₂—‘ამ მწყემსს ჰყავდა (ერთი) ცოლი’...
 შღრ. ხიბ ღი ჰამეთარ ბითი-ნე-ბაქსა. R 139—‘სამ ღღეს სწორედ ამ გვად
 რად ეგლო’...

მე ბიხოლო ფარიშტა აკვეცი შეტუ ნეპე ბოშ. მთ. 1,20—‘ამ ღვთის ანგე-
 ლოზმა აჩვენა მას ძილში’...

რუსტამენ ეხნე: „ბართა ქა ფეშაგახ, ექე დახოლ, თაღენ“. R 9₁₅.

—‘რუსტამი ეუბნება: „მიატოვე ეგ საქმიანობა, წამო ჩვენთან, წაეიდეთ’...

ფასქაღენ ეხნე, თე ჰაქა აშლახ ზა თე-ზა-ბაქო. R 14₁₈

— ‘მეფე ეუბნება, რომ სწორედ ეგ საქმე მე არ შემიძლია’...

ფასქადენ ტე ჩობანი ჩუბლობ თანეშა იჩ კუა. R 7₆
 — ‘მეფეს იმ მწყემსის ცოლი მიჰყავს თავის სახლში’...
 რუსტამ ტე საპათ ადნესა. R 194 — ‘რუსტამი იმ საათს დგება’...
 ტელან ტე ჩაო თაცი, ატუჯი შოტუ ყეფრი პაა ვიჩიმულობ. მთ. 2,16
 — ‘იქიდან იმ მხარეს წავიდა, დაინახა მისი სხვა ორი ძმა’...
 ტე აილახ თე ბოყუნსი, სა ნანგა-ბოშ ლამანელი. ა. დირი, Грамм. 913
 — ‘ის ბავშვი რომ გადააგდეს, ერთ ნაწიში ჩავარდა’...

ყურადღებას იქცევს აქ ის გარემოება, რომ ყველა ამ ნაცვალსახელს აქვს ორი—სრული და შეკვეცილი სახე: მე... მენო (მონო), ქა... ქანო, შე, ტე... შენო...

როგორც ზემოთ ითქვა, სრული სახით ნაცვალსახელი მაშინ გვევლინება, როდესაც იგი დამოუკიდებლად, სუბსტანტიური მნიშვნელობით გვხვდება წინადადებაში, ხოლო შეკვეცილი სახით მაშინ, როდესაც იგი მსაზღვრელად არის გამოყენებული. ფუძე ყველაზე განვრცობილია ერთი და იმავე—ნო ელემენტით: მე-ნო ქა-ნო, შე-ნო...

გამონაკლისს წარმოადგენს ტე, რომელიც მხოლოდ მსაზღვრელად გამოიყენება, ცალკე, სუბსტანტიური გაგებით არ იხმარება და არც ფუძის განმავრცობელი ელემენტი აქვს. მის მაგივრად სუბსტანტიური მნიშვნელობით მუდამ იხმარება შე-ნო. იმავე დროს ეს უკანასკნელი მსაზღვრელად არსად გვხვდება¹ და ამიტომ ცალკე შე- მსაზღვრელის ფუნქციით მე, ქა და ტე-ს მსგავსად აღარ დასტურდება. ამდენად შეიძლება გვეფიქრა, რომ შენო || შონო არ იშლება შემადგენელ ნაწილებად; მაგრამ ასეთი ვარაუდი სწორი არაა, რადგანაც შე- ცალკე ფუძე მაინც დასტურდება ზმნისართში, სადაც მე, ქა, ტე-ს მსგავსად იხმარება და ტე-ს პარალელურ ფუნქციას ამჟღავნებს; სახელდობრ გვაქვს:

მე-თარ — ‘ამგვარად’
 ქა-თარ — ‘მაგვარად’
 ტე-თარ — ‘იმგვარად’, შე-თარ — ‘იმგვარად’
 პა-შე-თარ — ‘სწორედ იმგვარად’.

მაგალითად:

უნ სა შე თარ სანდულ სერბესტა, R 17₁₁
 — ‘შენ ერთი იმგვარი (ისეთი) ყუთი შეამზადე’...
 მეტა ბელ-ალ შე თარ ოინ-ნე-ესა. R 10₁₄—
 — ‘ამის თავსაც იმგვარად მოხდა’...
 შეტინ პა შე თარ წილინება R 11₁₁—
 — ‘იგი სწორედ იმგვარად წივის’...

¹ შდრ. ქართ. იგი, რომელიც ახალ ქართულში მხოლოდ დამოუკიდებლად იხმარება, ძველ ქართულში კი მსაზღვრელადაც გამოიყენებოდა.

ეთარ თე ეხნე, ჰა შეტარ-ალ ბესანე.

— ‘როგორც რომ ეუბნება, სწორედ იმგვარად აკეთებს’...

შდრ. რუსტამენ ნაღღლეფსა, თე მეთარ აშნებაქე. R 11₄

— ‘რუსტამი მოუთხრობს, რომ ამგვარი საქმე მოხდა’...

ამრიგად ირკვევა, რომ ამ შემთხვევაშიც უნდა გამოიყოს ცალკე ელემენტი, ხოლო -ნო აქაც ფუძის განმავრცობელი ნაწილია.

4. რას წარმოადგენს ჩვენებით ნაცვალსახელთა -ნო ელემენტი? აღნიშნული ელემენტი, უნდა ვიფიქროთ, თავის მხრივ, წარმოადგენს აგრეთვე რთულ მონაცემს: იგი უნდა იწლებოდეს „-ნე-ო“-დ, სადაც -ო მასუბსტანტივებელი სიტყვაწარმოების სუფიქსია; ეს სუფიქსი ჩვეულებრივად გვხვდება სხვა მეტყველების ნაწილებშიც (ზედსართავში და რიცხვით სახელში...), როდესაც ისინი სუბსტანტივის ფუნქციით არიან გაგებულნი¹.

რაც შეეხება -ნე-ს, იგი ცალკე, დამოუკიდებელ სიტყვად არსად გვხვდება, მაგრამ იგი შემორჩენილი უნდა გვექონდეს ზმნის ფორმებში. როგორც ცნობილია, უდურ ზმნაში პირის ნიშნებად გვევლინება სათანადო პირის ნაცვალსახელი, ზოგ შემთხვევაში მთლიანად წარმოდგენილი შესატყვის ბრუნვაში.

მაგალითად:

ა შ ბ ე ს უ ნ — „მუშაობა“

a. აწმყო I:

ზუ აშუჴბსა
უნ აშნუბსა
შეტინ აშნუბსა

დან აშჴანბესა
ვან აშნანბესა
შოტროლონ აშუჴნბესა.

b. აორისტი I:

ზუ აშუჴბი
უნ აშნუბი
შეტინ აშნუბი

დან აშჴანბი
ვან აშნანბი
შოტროლონ ჴუჴნბი

ზმნის ფორმათა მხოლოობითის 3 პირის ფორმანტი -ნე უნდა წარმოადგენდეს ჩვენებითს ნაცვალსახელში გამოყოფილს -ნე-ს, რაც, იქრობთ, უნდა იყოს ნამდვილად 3 პირის ნაცვალსახელის პირველადი ფუ იგი გამოყენებულია ჩვენებით ნაცვალსახელთან და ერთგვარი დეტერმინანსის² როლს უწინასრულებდეს:

¹ შდრ. ჩვენი „უდური ენა და მისი კილოები“: «ენიმკი-ს მოამბე», ტ. II, გვ. 300. თავის თავად საყურადღებო საკითხია ამ -ო ელემენტის გენეზისი და ვითარება როგორც უდურში, ისე სხვა ლეზგიურ ენებში, მაგრამ ამას აქ ვერ შევეხებით.

² ამ დეტერმინანტის ბუნების გარკვევა შესაძლებელია მხოლოდ სხვა ლეზგიურ ენათა მონაცემების გათვალისწინებით. ამის შესახებ ცალკე გვექნება მსჯელობა.

*მე-ნე-ო — მენო (მონო)...

*ქა-ნე-ო — ქანო...

*შე-ნე-ო — შენო (შონო)...

საყოველთაოდ გავრცელებული საბოლოო ფორმები მიღებულია ფონეტიკურ პროცესთა საფუძველზე: ჯერ ფუძის ბოლოხმოვნის შეკვეცით (მენო, ქანო, შენო...), ხოლო შემდეგ წინა ხმოვნის მომდევნო ბაგისმიერ ხმოვანთან ასიმილაციით (ე — ო) ვლებულობით—მონო, შონო. მე, შე—ფუძეში -ე- რომ პირველადია, ამას მოწმობენ ირიბი ბრუნვები, სადაც -ე- მულამ შენახულია, თუ ფუძეში ბაგისმიერი ხმოვანი არაა; მაგალითად:

მოთხრ. მე-ტ-ინ, შე-ტ-ინ...

ნათეს. მე-ტ-ამ, შე-ტ-ამ...

5. ძირითადად ამგვარივე ვითარება გვაქვს ჩვენებით ნაცვალსახელთა გამოყენებისას ნიჯურ კილოშიც. საყურადღებოა მხოლოდ ორი თავისებურება, რომელიც აქ გვაქვს. თავისებურებანი შეეხებიან ფუძის ცვალებადობას, რაც ფონეტიკურ ნიადაგზე აიხსნება.

ა. სახელობითში ფუძე მარტივდება-ნე ელემენტის მოკვეცით და ჩვეულებრივ გვაქვს:

მხოლოდობ. რიცხვი:

მოო || მო (— * მე-ო) — 'ესე'

ქოო || ქო (— * ქა-ო) — 'ეგე'

შოო || შო (— * შე-ო) — 'იგი'...

მაგალითად:

ად ჩუტუხ, მოო ჰე ქრფ-ე?—'ეი ქალო, ეს რა ქეიფია?'...

მო ჰე შაჰატ აშაბაქიე, ზუალ ვი დოლდამ

—'ეს რა კარგი საქმეა, მეც შენი ამხანაგო (ვიქნები)'...

... ქო ჰეთარ ამდარა?—'ეგ როგორი აღამიანია?'...

შოო თეზ ეოშტან-ე-ტიტერი -'ის ჩემ უკან გამოიქცა'...

შოო მამა ბაქსა? ჰედვანენ სოლო-ნე—'ის რა არის? ცხოველის მსგავსია'...

ბ. პირველადი ფუძე (ე და ა ხმოვნით) მე, ქა, შე შერჩენილი გვაქვს მხოლოდ მსაზღვრელის ფუნქციით, სხვა შემთხვევაში კი უკვე ბატონდება მო, ქო, შო ფუძე: იხმარება ირიბ ბრუნვებშიც. იმავე დროს -ტ- ელემენტი მკვიდრად არის შენახული ირიბ ბრუნვებში.

მაგალითად:

მია სა აშ ბუნე, შოტაჲ ჩოდა ხამკალზუ
 — ‘აქ (ერთი) საქმე არის, ამის სახეს გაეპარსაჲ’...
 ააპრ ქოტინ ქს უქაა ქანინიჲ, ზუ ქოტო ბესუზბი
 — ‘თუ ეგ მაგ თაფლს შექამდა, მაგას მოვკლავდი’...
 შინ უსუნ ადითკადინ, შოტინ-ყა-ნ- რქუზა ხე თადა—
 —‘ვინც ადრე დაილაპარაკებს, იმან მისცეს ხარს წყალი’...
 ექინან, თაღენ შოტაჲ კოჲა—‘მოდით, წავიდეთ მის სახლში’...

ამრიგად ირკვევა, რომ ნიჯურშიც ჩვენ გვაქვს მე, ქა, შე მარ-
 ტივი ფუძე, სახელობითის დამატებითი ელემენტი -ნე- ჩვეუ-
 ლებრივ აღარ გვაქვს, -ტ- ელემენტი კი მკვიდრად აა წარმო-
 დგენილი ირიბ ბრუნვებში.

6. საყურადღებოა ამ -ნე- ელემენტის ბუნების გასათვალისწინებლად ის, რომ ქართულ ენაშიც ნაცვალსახელებში გამოიყოფა მსგავსი ფუნქციისა და, შესაძლებელია, გენეტიკურად მასთან კავშირის მქონე ელემენტი. სახელობრ, პროფ. არნ. ჩიქობავა ქართველურ ენებში პირის ნაცვალსახელთა ანალიზის შემდგომ მიდის იმ დასკვნამდის, რომ: „ქართულში პირველი პირის სახელს ბოლოში -ნ არ გააჩნია (მე), მეორე პირისას -ნ აქვს (შენ). დიალექტებში შენახული მენა სრული ანალოგია შენა-სი და მრავლობითის ჩვენა და თქვენა-სთან ერთად. საბუთს იძლევა ყველგან გამოიყოს სადეტერმინაცია -ნა- ელემენტი; უამელემენტოდ გვექნებოდა: მე-, შე-, ჩვე-, თქვე“¹.

მართალია, აქ ეს -ნა ელემენტი 1 და 2 პირის ნაცვალსახელთან გვაქვს, უდურში კი -ნე- ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვხვდება, მაგრამ ეს გარემოება დაბრკოლებას არ უნდა წარმოადგენდეს. მეგრულში ამ ფუნქციის ელემენტო ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვხვდება: „ჩვენებით ნაცვალსახელებად გვაქვს ე-ნა, თ-ენა „ეს“, ინა, თ-ინა „ის“, აგრეთვე ათე-ნა, „ეს, აი ეს“, ეთინა „ის, აი ის“; მსაზღვრელად ხმარებისას ჩვენებითს სახელს -ნა ეკვეცება: ... -ნა ნა-წილაკი ისეთივე (თუ იგივე) სადეტერმინაციო ელემენტი ჩანს, რაც მენა, შენა, ჩვენა, თქვენა-ში გამოვეყავით“².

გარდა ამისა შესაძლებელია სათანადო მონათესავე ენებთან შედარების საშუალებით უდურ 1 და 2 პირის ნაცვალსახელებშიც გამოიყოს მსგავსი ფუნქციის თუ იგივე ელემენტი³.

¹ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 72.

² op. cit., გვ. 74.

³ ეს საკითხი ცალკე უნდა გაიკვვეს. უდური -ნე-სა და ქართ.-მეგრ. -ნა-ს შორის არსებული ურთიერთობის გასარკვევად უნდა გადაიჭრას საკითხი, რა მიმართებაშია ერთმანეთთან ხმოვნითი ელემენტი: ყურადღებას იქცევს ამ მხრივ დიალექტური, —იმერული— ფორმები: შე-ნე, ... ა-ქა-ნე, ი-ქი-ნე, მა-და-ნე...

ზემოთქმულის მიხედვით ირკვევა ამრიგად, რომ სახელობით ბრუნვაში უღერის ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვაქვს ფუძის მეორე ნაწილში დეტერმინანტი -ნე- (რომელიც უნდა წარმოადგენდეს თავდაპირველ 3 პირის ნაცვალსახელს) და მასუბსტანტივებელი -ო ელემენტი.

7. გასარკვევი რჩება საკითხი, თუ რას წარმოადგენს ორი ბრუნვებში გამოვლენილი -ტ- ელემენტი. ამ საკითხის მნიშვნელობას აფართოვებს ის გარემოებაც, რომ აღნიშნული ელემენტი საერთოდ გვხვდება ზედსართავებისა და რიცხვით სახელთა ბრუნებისას, როდესაც ისინი წარმოდგენილი არიან სუბსტანტივებად (რასაც სახელობითში გამოხატავს -ო ელემენტი).

აღნიშნული მოვლენა შემჩნეულია უკვე ა. შიფნერის მიერ. იგი ამბობს: „როდესაც ზედსართავი და მიმღობა სუბსტანტივად არიან გავებული, მაშინ ისინი იმგვარად იბრუნვიან, რომ მიცემითის ნიშნად ტუ გვევლინება, ხოლო ნათესაობითის დაბოლოებად ტაი“¹.

ამ დებულებას სჭირდება დაზუსტება იმ მხრივ, რომ -ტ- ელემენტი არ უნდა წარმოადგენდეს ბრუნვის ნიშნის კუთვნილებას, იგი ცალკე ფუნქციის მატარებელი უნდა იყოს, ხოლო ბრუნვის ნიშნებად უნდა გვევლინებოდეს ჩვეულებრივი აფიქსები: ნათეს. -აჲ (-აი). მიცემ. -*ა--უ(?)² გვაქვს შემდეგი ბრუნვა:

მხოლოდ. რიცხვი:

სახ.	ქალოო (-*ქალო-ო) — 'დიდი',	უქალო — 'მთქმელი'
მოთხრ.	ქალო-ტ-ინ	უქალო-ტ-ინ
ნათეს.	ქალო-ტ-აჲ	უქალო-ტ-აჲ
მიცემ.	ქალო-ტ-უ	უქალო-ტ-უ
ე. წ. აკუზ.	ქალო-ტ-უხ	უქალო-ტ-უხ

სახ.	სოო (-*საო-ო) — 'ერთი',	ხიბ-ო — 'სამი'
მოთხრ.	სო-ტ-ინ	ხიბ-ტ-ინ
ნათეს.	სო-ტ-აჲ	ხიბ-ტ-აჲ
მიცემ.	სო-ტ-უ	ხიბ-ტ-უ
ე. წ. აკუზ.	სო-ტ-უხ	ხიბ-ტ-უხ

¹ ა. შიფნერი, Versuch..., § 67, გვ. 20: „Die Declination der Adjectiva und Participia geht, wenn diese zu Substantiven erhoben werden, so vor sich, dass als Dativcharakter ტუ eintritt, der Genitiv aber die Endung ტაი (§ 24,2) hat“. ამგვარსავე აზრს იმეორებს ა. დირიცი; შდრ. მისი Грамм., გვ. 28.

² ა -- უ: ეს ფონეტიკური მოვლენა ცალკე ახსნას მოითხოვს; ჯერხნობით. მისი საფუძველი არა ჩანს და წარმოდგენილი სქემა წინასწარ ვარაუდს შეიცავს.

მაგალითად:

ალახო პაა ეაშა-ყუნ-სურუკებსა; სოო უკალ-ტ-ენქ, სო-ალ ცამკალ-ტ-ენქ—‘ზემოთგან ორი ვაშლი ვარდება: ერთი მთქმელი ისათვის, ერთი ცდამწერელისათვის’ (ვართ)...

დან უდანკესა ღენახუნ საჰადუნ ბიბო-ტ-უ. ა: დირი, Gramm., 28₂—‘ჩვენ ვჭამთ ყოველ დღე საათის ოთხზე’...

შაუმ ქწიტუხო ოაშაა ფაჩშადუნ ღარ ბასნეკესა. ა. დირი, Gramm., 29₁—‘პურის ქამის შემდეგ მეფის შვილი იძინებს’...

გოლ-ტ-ულონ უკალ-ყუნ ზა ტე ღი მთ. 7₂—‘ბევრნი მეტყვიან მემ დღეს’ (ვართ)...

ოაშა სა ჩობანენ იჩ ქალო-ტ-უხ ეხნე—‘შემდგომ ერთი მწყემსი თავის უფროსს (დიდს) ეუბნება’ (ვართ)...

ქალო-ტ-ინ ეხნე: „ეკა ბალლუ?“—‘უფროსი ეუბნება:—„რას იზამ?“ (ვართ)...

ვაა ეხნე ისუსენ ბაჩანა ქალატუ...

— ‘და ეუბნება იესო ასეულის უფროსს („დიდს“)?’...

ამრიგად ცხადია, რომ აქაც ეს -ტ- ელემენტი ისეთსავე ვითარებაში გვევლინება, როგორც ის გვქონდა ნაცვალსახელებში.

ბუნებრივია, რომ ირიბ ბრუნვებში გამოვლენილი -ტ- ელემენტი დაუკავშირდეს ტე ჩვენებით ნაცვალსახელს, რომელიც ამჟამად მხოლოდ მსაზღვრელად გვაქვს გამოყენებული უღურში. ეს -ტ-, ისევე როგორც -ნე-, უნდა წარმოადგენდეს ნაცვალსახელთა, ზედსართავთა და რიცხვით სახელთა დეტერმინანტს ირიბ ბრუნვათათვის, ხოლო თავდაპირველად იგიც უნდა ყოფილიყო პირის ნაცვალსახელი. ამას უეჭველად ადასტურებს ამ ელემენტის გამოვლენა მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა უღვლილებაში¹ მესამე პირის ნიშნად. სახელდობრ გვაქვს:

მასდარი: ბუყსუნ—‘ნღომა’, ‘სიყვარული’; აკსუნ—‘ხედვა’

აწმყო: ზა ბუზაყსა—‘მე მიყვარს   ზა აზაკსა—‘მე ვხედავ’ და ა. შ.

ვა ბუვაყსა—და ა. შ.   ვა ავაკსა—

შოტუ ბუ-ტუ-ყსა   შოტუ ა-ტუ-კსა

აორისტი:

ზა ბუზაყი—‘მე შევიყვარე’, ზა აზაკი—‘მე დავინახე’

ვა ბუვაყი   ვა ავაკი

შოტუ ბუტუყი...   შოტუ ატუკი...

¹ ამ ზმნათა შესახებ შდრ. ჩენი: „მიცემით-სუბიექტიანი ზმნები უღურში“...

მაგალითად:

ფაშალუნ ღარა გრლორ მე გჳდინახ ბუ-ტუ-ყი. ა. ღირი, Грамм., 664
— 'შეთის შვილს ძლიერ უყვარდა ეს მსახური'...

ტელან ტე ჩოო თაცი, ა-ტუ-კი შოტუ ყეფრი პაე ვიჩიმლოხ. მთ. 4,21
— 'იქიდან იმ მხარეს წავიდა, და ინახა მისი სხვა ორი ძმა'...

მესამე პირის ფორმაში გამოვლენილი «-ტ-უ» უნდა წარმოადგენდეს 3 პირის ნაცვალსახელს, აღებულს მიცემით ბრუნვაში; ეს ნაცვალსახელი სხვა ნაცვალსახელებთან, ზედსართავთან და რიცხვით სახელთან იჩენს დეტერმინანტის ფუნქციას ირიბ ბრუნვაში მსგავსად იმისა, როგორსაც იჩენს -ნე- ნაცვალსახელი სახელობითში.

როგორც -ნე-, ისე -ტ-უ (|| ტე) უღურში გამოხლოვებულად გვხვდება, მათი ხმარება ვიწროდაა შემოფარგლული. მათი ფუნქციისა და გენეზისის სრული გათვალისწინება ამიტომ შესაძლებელია მხოლოდ შედარებითი გზითა საჭიროა სხვა კავკასიურ ენათა (პირველ რიგში ლეზგიური ჯგუფის ენათა) მონაცემების გათვალისწინება. ამ მონაცემთა განხილვა და აგრეთვე ამ მორფოლოგიურ ოდენობათა შესახებ არსებულ შეხედულებათა კრიტიკული შეფასება სხვაგან იქნება მოცემული.

დასკვნითი დებულებები

1. უღურში ამჟამად ხმარებული მესამე პირის ნაცვალსახელი: შენო || შონო—'ის'; შონორ—'ისინი', ნასესხებია ჩვენებით ნაცვალსახელოვან და ამ უკანასკნელთა მსგავსად წარმოადგენს რთულ მონაცემს. ამას მიუთითებს უპირველეს ყოვლისა ის გარემოება, რომ ირიბ ბრუნვებში იგი ფუძეს იცვლის. (მაგ. ნათ.: შე-ტ-აე...).

2. მსაზღვრელის ფუნქციით ჩვენებითი ნაცვალსახელი, საერთოდ, იძლევა ნარტივს (მე—'ეს', ქა—'ეგ', ტე—'ის'...), ხოლო არსებითი სახელის ფუნქციით რთულ ფუძეს (მენო || მონო—'ეს', ქანო—'ეგ', შენო || შონო—'ის'...): უკანასკნელ შემთხვევაში ფუძე განერცობილია -ო მასუბსტანტივებული ფორმანტით და -ნე- ელემენტით, რომელიც უნდა წარმოადგენდეს ფუძის დეტერმინანტს (*მე-ნე-ო, *ქა-ნე-ო, *შე-ნე-ო).

3. „-ნე“ ელემენტი გვხვდება აგრეთვე ზმნის 3 პირის ფორმაში (აშ-ნე-ბსა—'მუშაობს'...), და ეს გარემოება უნდა მიგვითითებდეს იმაზე, რომ იგი წარმოადგენს მესამე პირის პირველადს ნაცვალსახელოვან ფუძეს.

4. ირიბ ბრუნვებში მარტივ ფუძესა და ბრუნვის ნიშანთა შორის ამ ნაცვალსახელებში ჩაერთვის -ტ- ელემენტი, რომელიც აგრეთვე დეტერმინანტს უნდა წარმოადგენდეს (მაგალ. ნათეს.: მე-ტ-აე, ქა-ტ-აე, შე-ტ-აე...)-ამგვარივე ფუნქციით ეს -ტ- ელემენტი გვაქვს ზედსართავთა და რიცხვით სახელთა ბრუნვაშიც.

5. იგივე -ტ- ელემენტი გვხვდება მიცემით-სუბიექტიან ზმნათა მესამე პირში (ა-ტუ-კსა—'ხედავს...'), სადაც იგი „-უ“ სმოვნით (მიცემითი ბრუნვის ნიშნით: -უ — -ა?) მესამე პირის ნიშანს წარმოადგენს.

6. -ტ(უ) ელემენტი უკავშირდება დღევანდელ ტუ ჩვენებით ნაცვალსახელს (იხმარება მხოლოდ მსახვდრელად), ხოლო მისი მესამე პირის ფორმანტად გამოვლენა უნდა იმაზე მიგვითითებდეს, რომ წარმოშობით იგიც წარმოადგენს 3 პირის პირველად ნაცვალსახელოვან ფუძეს.

В. Н. ПАНЧВИДЗЕ

МЕСТОИМЕННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ 3-ГО ЛИЦА ЕДИНСТВ. ЧИСЛА

-ბე-ნე- || -ტუ-ჲუ В УДИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

(РЕЗЮМЕ)

1. Распространенные в современном удинском яз. личные местоимения 3-го лица (შენო ჰეო || შონო ჰოო—'он', შონორ ჰოოი—'они') заимствованы от указательных местоимений и подобно этим последним представляют собою сложные основы. На это указывает в первую очередь то обстоятельство, что они изменяют основу в косвенных падежах (напр. Род. შე-ტ-აჲ ჰე-ტ-აჲ —'ego'...).

2. Указательные местоимения в функции определений представляют собою простые основы (შე მე—'этот', ჰა ka—'этот (в связи со 2 лицом), ტე ტე—'тот'), а в функции существительного—осложненные основы (შენო მეო || შონო მოო—'этот', ჰანო კაო—'этот' (в связи со 2 лицом), შენო ჰეო || შონო ჰოო—'тот'): в этих последних случаях основа осложняется формантом существительности -ო -ო и элементом -ე -ნე, который является детерминантом основы (*შე-ნე-ო — შენო *მე-ნე-ო — მეო, *ჰა-ნე-ო — ჰანო *ka-ნე-ო — კაო, *შე-ნე-ო — შენო *ჰე-ნე-ო — ჰეო...).

3. Элемент -ნე -ნე встречается и в глаголе, как формант 3-го лица един. числа (აშ-ნე-ბსა აშ-ნე-ბსა—'он работает'), и это обстоятельство должно указывать на то, что элемент -ნე -ნე является первичной местоименной основой третьего лица единств. числа.

4. В косвенных падежах между основой и падежным окончанием в этих местоимениях вставляется -ტ- -ტ- элемент, который должен представлять также детерминант основы (напр. род. შე-ტ-აჲ მე-ტ-აჲ, ჰა-ტ-აჲ ka-ტ-აჲ, შე-ტ-აჲ ჰე-ტ-აჲ). В подобной же функции выступает этот -ტ- -ტ- элемент в склонении имен прилагательных и числительных.

¹ Доложено на заседании Отдела Кавказских языков ИЯИМК им. Н. Я. Марра 25.II.1939 г.

5. Тот же -ტ- -ტ- элемент появляется в третьем лице у глаголов с субъектом в дательном падеже (ა-ტუ-კსა a-tu-ksa—'он видит'), где он— в сочетании с гласным -უ -и представляет аффикс третьего лица единств. числа.

6. -ტ- -ტ- элемент связывается в современном удинском яз. с указательным местоимением ტე ჟე—'тот' (употребляется только в роли определения), использование же этого элемента в роли аффикса 3-го лица должно указывать на то, что этот -ტ- (-უ)-ტ(-ი)- (resp. ტე ჟე) также является первичной основой личного местоимения третьего лица единств. числа.

Тбилиси
XII.1938 г.

VL. PANTCHVIDZÉ

LES ÉLÉMENTS PRONOMINAUX DE LA 3ME PERSONNE DU SINGULIER -ნე-NE// -ტუ-ṬU EN OUDINE*

(RÉSUMÉ)

1. Les pronoms personnels de la 3me personne შენო šeno||შონო šono... შონორ šonor en usage dans l'oudine moderne sont empruntés aux pronoms démonstratifs: ce sont, à l'instar de ces derniers, des thèmes compliqués. Ceci est indiqué en premier lieu par ce fait qu'ils changent le thème dans les cas obliques (par exemple au génitif შე-ტ-აჟ še-ṭ-aj).

2. Les pronoms démonstratifs fonctionnant comme déterminatifs sont des thèmes simples მე me—'celui'-ci ჯა ka—'celui'-ci (en rapport avec la 2me personne), ტე-ჟე—celui-là), et fonctionnant comme substantifs ce sont des thèmes composés მენო||მონო meno||mono—'celui'-ci', ჯანო kano 'celui'-ci' (se rapportant à la 2me personne), შ.ნო||შონო šeno||šono—'celui-là'; dans ces derniers cas le thème est compliqué par la formante de substantivité -ო -o et l'élément -ნე -ne qui est la déterminante du thème (*მე-ნე-ო→მენო me-ne-o→meno, *ჯა-ნე-ო→ჯანო ka-ne-o→kano, *შე-ნე-ო→შენო še-ne-o šeno...).

3. L'élément -ნე-ne se rencontre aussi dans le verbe comme formante de la 3me personne du singulier (აშ-ნე-ბსა aš-ne-bsa—'cil travaille', ce qui doit indiquer que l'élément -ნე-ne est le thème pronominal primaire de la 3me personne du singulier.

* Rapporté à la séance de la Section des Langues Caucasiennes de l'Institut Marr du 25.II.1939.

4. Dans les cas obliques c'est -ტ-ჲ qui est intercalé entre le thème et la terminaison casuelle de ces pronoms, lequel élément est aussi la déterminante du thème (par exemple, génitif მე-ტ-აჲ me-ჲ-aj, ჯა-ტ-აჲ ka-ჲ-aj, შე-ტ-აჲ še-ჲ-aj).

Cet élément -ტ-ჲ figure dans la même fonction pour la déclinaison des adjectifs et des noms de nombre.

5. Le même élément -ტ-ჲ apparaît à la 3me personne des verbes avec le sujet au datif (ა-ტ-ჲ-ქსა a-ჲ-ჲ-ksa-'il voit') où il est—en connection avec la voyelle -ჲ -u—l'affixe de la 3-me personne du singulier.

6. L'élément -ტ-ჲ s'unit dans l'oudine moderne avec le pronom démonstratif ტე te 'celui-là' (s'emploie comme déterminatif seulement). L'utilisation de ce suffixe comme affixe de la 3me personne doit indiquer que ce -ტ(-ჲ)-ჲ(-u) (resp. ტე te) est aussi le thème primaire du pronom personnel de la 3me personne du singulier.

მედიკრი ვარინგალური სპირანტი ზ ადიღეურ ენებში

ადიღეურ ენებში ვხვდებით მედერ ფარინგალურ ზ სპირანტს. ეს ბგერა იხმარება მხოლოდ არაბული ენიდან შესულ სიტყვებში, არაბული მედერი სპირანტ ცაინის შესატყვისად. მაგალითები: ჭალღმ 'ნასწავლი', მწჰანწ 'მნიშვნელობა', ჭალღმწთ 'საინტერესო', ჭაყღლ (ყაბარდ.) 'ჭკუა, ჭკვიანი', ჭაჰაბ 'წამება, წვალება', ჭაისა 'მამაკაცის სახელია' და სხვა...

არც ერთ ადიღეურ სიტყვაში ეს ბგერა არ გვაქვს. ამის გამო ის მიჩნეულია არაბულიდან ნახესხებ ბგერად, იმავ არაბულ ცაინად. ადიღეური ენების მკვლევარი ლობატინსკი წერს ამ ბგერის შესახებ: „Звук ζ , арабское ζ , встречается только в словах позаимствованных из арабского языка. Примеры: ζ алим—ученный, ζ акыл—ум, ζ амеји—молитвенник“ იხ. „Краткая кабардинская грамматика“ СМОПЖ, XII, ვანყ. II, გვ. 5.

ყაბარდოულისა და ქვემოადიღეური ენების არაბულ ანბანებში ფარინგალური სპირანტი ზ გადმოცემული იყო არაბული ცაინით (ღ).

ათაყუკინის მიერ შედგენილ ყაბარდოული ენის საანბანო წიგნში *кабардеу алыфбисе* (кабардинская азбука), რომელიც 1865 წელს გამოვიდა ქალტფილისში, ზ სპირანტი გამოხატულია სათანადო ნიშნით.

შენიშვნა: ათაყუკინის საანბანო წიგნი შედგენილია რუსული ანბანის საფუძველზე, ოღონდ წ და ს, ბგერებისათვის გამოყენებულია ქართული ასოები წ და ჭ.

ტამბიევის ყაბარდოული ენის საანბანო წიგნში (*кабардинская азбука*), რომელიც გამოვიდა 1906 წელს ქალ. თბილისში, ზ სპირანტს ნიშანი არ გააჩნია.

ტამბიევის ამ წიგნში მხოლოდ ერთი სიტყვა აქვს ნახმარი (ჭალღმწთ), რომელშიაც ურევია ზ სპირანტი. აქაც ეს ბგერა გადმოცემული აქვს ჭა ყრუ სპირანტის ნიშნით (ჩ). ჭალღმწთ გადმოცემული აქვს *ჩалэмаи*-ით.

ტამბიევის საანბანო წიგნში ზ ბგერისათვის ნიშნის უგულებელყოფა უთუოდ შედეგია ლობატინსკის გავლენისა.

ლათინურის საფუძველზე შედგენილ ანბანებში მხოლოდ ყაბარდოულში იყო გამოხატული ზ სპირანტი სათანადო ნიშნით.

იმის გამო, რომ სპირანტი ზ მიჩნეულია არაბულიდან ნასესხებ ბგერად, ადიღეური ენების თანამედროვე ანბანებში, რომლებიც რუსულის საფუძველზეა შედგენილი, მისთვის (ჰ-სთვის) გამოსახატავე ნიშანი—ასო—არ მიუჩენიათ. მაგალითად, ყაბარდოულად სიტყვა ჰალამთ იწერება АЛЕМАТ, ჰაყლ იწერება АХЫЛ და სხვა.

არის შემთხვევა, როცა მჟღერი ჰ-ს მაგიერ იწერება ყრუ სპირანტი ჰჰ (სიტყვის შიგნით). მაგალითად, მჰჰანან იწერება მჰჰანან-ს მაგიერ.

ამნაირად, ყაბარდოულისა და ქვემოადიღეურის სალიტერატურო ენებისათვის გარკვეული მიზანია დასახული: გამოირიცხოს ფარინგალური მჟღერი სპირანტი ჰ, როგორც ეგზოგენური ბგერა.

მიუხედავად ამისა, ეს ბგერა მეტად მტკიცედაა დაცული ორსავე ენაში. განსაკუთრებით ეს ითქმის ყაბარდოულის შესახებ. ყაბარდოული ენის როგორც თერგის, ისე ყუბანის კილოკავებში სპირანტი ჰ თანაბრადაა ცოცხალი ახალისა და ძველი თაობის წარმომადგენელთა მეტყველებაში.

ყაბარდოულში ჰ სპირანტის უფრო მეტ შემთხვევაში ხმარება (ქვემოადიღეურთან შედარებით) გამოწვეულია მით, რომ აქ (ყაბარდოში) უფრო ძლიერი იყო არაბული წიგნური მეტყველებაც ვაგლენა.

ჩვენი აზრით, ადიღეური სპირანტი ჰ არ უნდა იყოს არაბული ენიდან ნასესხები ბგერა. იგი ჩვენ მიგვაჩნია თვით ადიღეურ, ენდოგენურ ბგერად.

ჰ სპირანტის არაბული წარმოშობილობის უარსაყოფად შეიძლება მოვიყვანოთ შემდეგი საბუთი:

1. ადიღეური ჰ, რამდენადაც შეიძლება ადამიანი დაეყრდნოს მხოლოდ სმენითს შთაბეჭდილებას, არ არის იდენტური ბგერა არაბული ჰჰინისა. მას (ჰ-ს) აკლია ძლიერი შემართვის აკუსტიკური შთაბეჭდილება. იგი უფრო მეტად სტოვებს სპირანტი ლ-ს შთაბეჭდილებას.

თვით არაბული ენის საკმაოდ კარგი მცოდნე ადიღელებიც კი, რომელთაც უდავოდ მიაჩნიათ ადიღეური ჰ სპირანტის არაბული წარმოშობილობა, ამჩნევენ არაბულ ჰჰინსა და ადიღეურ ჰ-ს შორის განსხვავებას.

(ამ მხრივ საჭიროა ექსპერიმენტალურად შემოწმდეს არაბულ ჰჰინსა და ადიღეურ ჰ-ს შორის მსგავსება-განსხვავება).

მაშ, თუ ადიღეური ჰ სავსებით არ ეტოლება არაბულ ჰჰინს, ასეთ შემთხვევაში ბგერის სესხება უთუოდ საეჭვოდ უნდა ჩაითვალოს. ყოველი ნასესხები ბგერა წარმოიღვინება, ცხადია, ზუსტად გადმოღებულად. წინააღმდეგ შემთხვევაში გვექნება არა ბგერის სესხება, არამედ ბგერათა შენაცვლება.

2. უფრო არსებითია შემდეგი გარემოება:

ერთი ენიდან მეორე ენაში ამა თუ იმ ბგერის გადასვლა ხერხდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მსესხებელი ენის წარმომადგენლები ორენოვანები (ბილინგვალურნი) არიან. ეს წარმომადგენს აუცილებელ პირობას მაგალითად, ქართველური ენებიდან ორენოვანობის საფუძველზე მიიღო ჰანურმა ჰ ბგერა თურქულისაგან. ჰანური ჰ-ს შესახებ წერს პროფ. არნ. ჩიქობავა: ჰ უცხო ენებიდან—ბერძნულიდან, თურქულიდან... ნასესხებ სიტყვებში იხმა-

რება: ფუკარა—ლარიბი, არაბული სიტყვაა თურქულის გზით შემოსული, ეჭენდი—ბატონი (თურქულია), ფესი „ფესი“ (თურქ. ძველებური ქული) და სხვა.“ (იხ. „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“ გვ. 15).

ცნობილია, რომ ქანებისათვის თურქული ენა წარმოადგენს მეორე დედაენას.

სხვა კავკასიური ენებიდან ორენოვანობის ფაქტს ვხედავთ აბაზურში. აბაზების მთელი მოსახლეობა თავისუფლად ლაპარაკობს ყაბარდოულად, რის შედეგად არის რამდენიმე თანხმოვანი ბგერის გადასვლა ყაბარდოულიდან აბაზურში.

ორენოვანობის საფუძველზე, შესაძლოა, მიიღეს ინდოევროპულმა ენებმა—სომხურმა და ოსურმა სპეციფიკური კავკასიური ბგერები; აგრეთვე, ძველმა ინდურმა ენამ დრავიდული ენებისაგან მიიღო ინდოევროპული ენებისათვის უცხო ბგერები და სხვა...

შეეძლო თუ არა ამ გზით ადიღურ ენებსაც გადმოეღოთ არაბული ენიდან რომელიმე ბგერა? ცხადია, არ შეეძლოთ, ვინაიდან ასეთი მჭიდრო ენობრივი კავშირი ადიღელებს არაბებთან არასოდეს არ ჰქონიათ.

ადიღეში არაბების პოლიტიკურ გავლენაზე ლაპარაკი არ შეიძლება. ისლამის მოძღვრება ადიღელებში ვრცელდებოდა განსაკუთრებით XVII—XVIII საუკუნეებში. ამ ხანებში კი ადიღელები დაკავშირებული იყვნენ უფრო თურქებთან, ყირიმის სახანოსთან.

ადიღელებზე უფრო ახლო ურთიერთობა არაბებთან ჰქონდათ ქართველებს. ხანგრძლივი იყო არაბთა ბატონობა სწავრთველოში და მრავალი არაბული სიტყვა დამკვიდრდა ქართულში, მაგრამ, როგორც ვიცით, არც ერთი არაბული ბგერა არ მიუღია ქართულ ენას. ეს უთუოდ იმიტომ, რომ მაშინ ქართველობა არ იყო ორენოვანი.

არც ირანელების, არც თურქებისა და არც ბერძენების ბატონობის დროს ყოფილან ქართველები ორენოვანები. წინააღმდეგ შემთხვევაში, სხვა არა იყოს რა, ფ ბგერა მაინც გადავიდოდა ქართულში ზემოდასახელებული ენებიდან.

ზემოთქმულიდან ვასკვნივთ: ადიღური ზ სპირანტი არ შეიძლება ვივარაუდოთ არაბულიდან ნასესხებად, თუნდაც რომ იგი იდენტური ბგერა იყოს არაბული ენისა.

მაგრამ თუ ადიღური ენებში ზ არ არის ეგზოგენური, არაბული წარმოშობისა, ის უნდა ჩაითვალოს ენდოგენურ, ადიღურ, კავკასიურ ბგერად.

ამას ადასტურებს ადიღურის ფონეტიკური სისტემა: ზ. მჟღერი სპირანტი ადიღური ენებს უნდა ჰქონოდათ; ეს ბგერა არის ფარინგალური ყრუ სპირანტის—ჰ-ს მჟღერი კორელატი. ორსავე ადიღურ ენას შემონახული აქვს ჰჰ სპირანტი, როგორც ნასესხებს, ისე თვით ადიღურ სიტყვებში. მაგალითად, ჰჰჰ ‘ძაღლი’, სგჰჰჰ ‘სათი’ და სხვა.

აფხაზურ-ადიღური ენებიდან წყვილული ჰჰ—ჰ როგორც ლაბიალიზებული, ისე არალაბიალიზებული სახისა, შემონახული აქვს აბაზურს. მაგალითები:

არალაბიალიზებული ზ სიტყვებში:

აზწჳარა — ‘შეკითხვა’
 აცჳაჲრა — ‘გათხოვება’
 ა-ჳან — ‘ხანი’, ‘დრო’ და სხვა;

ლაბიალიზებული ზ სიტყვებში:

აჩმაზაჳიჲ — ‘ავადმყოფი’
 ალჳია — ‘კვამლი’
 აჳიჲნ — ‘საზღვარი, კიდე’ და სხვა¹.

სხვა კავკასიური ენებიდან მჳლერი ფარინგალური სპირანტი ზ (დაახლოებით ისეთი, როგორც ადიღურის ზ) გააჩნია ჩაჩურ-ინგუშურ ენებსა და ზოგიერთ დაღესტურ ენას.

ასე რომ, ეს ბგერა უნდა ვიგულოვოთ საერთო-კავკასიურ მონაცემად.

ეს ბგერა (ჰ) ადიღურმა ენებმა გამოიყენეს არაბული ყაინის გადმოსაცემად არაბულიდან ნასესხებ სიტყვებში.

თუ ჰ ადიღური ბგერა იყო, ისმის კითხვა: რატომ თვით ადიღურ სიტყვებში არ გვხვდება ამჳამად იგი?

ამას შეიძლება მეტად მარტივი ახსნა ჰქონდეს: ადვილად შესაძლებელია, რომ ჰ ყაბარდოულსა და ქვემოადიღურში თითო-ოროლა სიტყვაში ყოფილიყო შემონახული იმ ხანებში, როცა არაბული სიტყვები შედიოდა ამ ენებში. ამ სიტყვების შემთხვევითი დაკარგვის შედეგი უნდა იყოს ჰ ბგერის დაკარგვა. ეს სრულებით ბუნებრივიცაა ადიღური ენებისათვის. ადიღურ ენებში ჩვენ გვაქვს არა ერთი შემთხვევა, როცა ესა თუ ის ბგერა სიტყვათა მეტად განსაზღვრულ რაოდენობაშია ნახმარი.

მაგალითები: 1. ქვემოადიღური ჯჳ აფრიკატი (მაგარი) მხოლოდ ორ სიტყვაშია დადასტურებული: აზზანჯჳ ‘ინეტილე’, ლჳჳანჯჳ ‘მუხლი’; 2. ქვემოადიღური ხჳ (ლაბიალიზებული ხ) გვხვდება თითო-ოროლა სიტყვაში, შახჳ ‘დიდი’; 3. ქვემოადიღურში ლაბიალიზებული ძჳ ბგერა მხოლოდ ერთ ძირშია დადასტურებული—ძჳჳ ‘შეახვიე’.

ასეთ პირობებში ადვილად შეიძლება სათანადო სიტყვის დაკარგვამ ამ სიტყვაშილა დაცული ბგერის დაკარგვა მოგვეცეს.

ამგვარად, ადიღური ენების ფონეტიკური მარაგის ცვლილება დიდად არის დამოკიდებული ლექსიკურ ცვლილებაზე. მაშინ როდესაც, ვთქვათ, ქართველურ ენებში სიტყვათა მასობრივი დაკარგვა თითქმის არავითარ ცვლილებას არ მოახდენს ენის ბგერითი შედგენილობის შეცვლაზე, ადიღურ ენებში ამ შხრივ განსაკუთრებული მდგომარეობაა.

საკუთარ სიტყვებში, როგორც ვთქვით, ადიღურმა დაკარგა ჰ ბგერა, მაგრამ ნასესხებში შემონახა: ესაა მეტწილად ადამიანთა სახელები (საჳიდ—

¹ აბაზურის მაგალითები მომწოდა დოკ. ქ. ლომთათიძემ.

საილი, ზაისნ—აისა და სხვა) და სარწმუნოებრივი ტერმინები (ჰაზაბ—‘წამება’, დუჰან—‘ლოცვა’ და სხვა).

ამ სიტყვების ზუსტად გამოთქმა კი, ცხადია, სავალდებულო იქნებოდა ყოველი მართლმორწმუნე ჩერქეზისათვის. უდავოა, ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო ადილეურ ენებში არაბულიდან შესულ სიტყვებს შეენარჩუნებინათ სპირანტი ზ.

შესაძლებელია, როგორც დოც. ქ. ლომთათიძე¹ ფიქრობს, ზ სპირანტი ადილეურმა ენებმა დაკარგეს ღ სპირანტში გადასვლის შედეგად. ეს პროცესი (ჰ ბგერის ღ-ში გადასვლა) შესამჩნევია თანამედროვე აბაზურში. აფხაზურს კი ეს ბგერა დაუკარგავს, აბაზურს შეუნარჩუნებია.

ცხადია, ამ გზით ზ სპირანტის დაკარგვა ადილეურ სიტყვებში სრულებით შესაძლებელი არის. ზ-ს გადასვლა ღ-ში დასაშვებია და ბუნებრივიც. ოღონდ, ჩვენ მაინც არ გვგონია, რომ არაბული სიტყვების ადილეურ ენებში შესვლის პერიოდში ზ მასობრივად ყოფილიყო გამოყენებული. ამ დროს იგი (ზ სპირანტი) უკვე დაკარგულად ანდა ღ-ში გადასულად უნდა ვიგულოვოთ.

წინააღმდეგ შემთხვევაში კი, ე. ი. რომ ზ სპირანტი ჩრდილო-კავკასიაში შაჰმადიანობის დამკვიდრების პერიოდში მასობრივად ყოფილიყო ადილეური ენებისათვის დამახასიათებელი, არაბული ენიდან შემოსულ სიტყვებში ზ-ს განმტკიცება საერთოდ გაამაგრებდა ზ-ს პოზიციას ადილეურ ენებში. ზ შედარებით უცვლელი, მტკიცე დარჩებოდა თვით საკუთარ ადილეურ სახელებშიც.

Г. РОГАВА

ЗВОНКИЙ ФАРИНГАЛЬНЫЙ СПИРАНТ ɣ' В АДЫГЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В адыгейских языках (в нижне-адыгейском и кабардинском) встречается звонкий фарингальный спирант ɣ'. Этот звук ныне встречается лишь в словах заимствованных из арабского языка, заменяя арабский звонкий фарингальный звук айи (ع), напр., ɣ'aləθ 'ученый', ɣ'aqəl 'умный' (кабард.), saɣ'id 'Саид' (имя мужчины) и т. д.

Ни в одном коренном адыгейском слове звук ɣ' не встречается. По этой причине этот звук считается заимствованным из арабского языка, точнее арабским анимом. (Латинский и др.).

В современных адыгейских алфавитах ɣ' звук не представлен отдельным знаком, напр., ɣ'aqəl (кабард.) пишется—ақъл [aqəl], ɣ'aləθ пишется—алым [aləθ] и т. д.

¹ ეს წერილი წარმოდგენილი იყო ცალკე მოხსენებად „ენიმიკი-ს“ კავკასიურ ენათა ჯანყოფილების სხდომაზე 1939 წ.

В старых же (XIX века) алфавитах адыгейских языков (на основе арабского и русского) γ' звук обозначался отдельным знаком.

По нашему мнению адыгейский спирант γ' не должен быть заимствованным из арабского языка. Мы его считаем адыгейским звуком по следующим соображениям:

1. γ' фарингальный спирант адыгейских языков, насколько можно судить по слуховым впечатлениям, не идентичен с арабским ξ .

2. Вообще, заимствование звука из одного языка в другой мыслимо в результате тесного контакта лишь в том случае, когда представители заимствующего языка двуязычны (билингвальны). Черкесы же никогда не были в такой тесной связи с арабами, чтобы это повело к заимствованию звука.

Таким образом, в адыгейских языках γ' спирант нельзя предполагать заимствованным из арабского языка; γ' собственно адыгейский звук.

Это подтверждается следующими соображениями:

Звук γ' является звонким корелатом спиранта β . Последний же звук— β глухой фарингальный спирант имеется в обоих адыгейских языках, как в коренных, так и в заимствованных словах. Следовательно, звук γ' в фонетической системе адыгейских языков явление закономерное.

Из языков абхазско-адыгейской группы β — γ' как в нелабиализованном, так и лабиализованном виде, сохранился лишь в абазинских диалектах.

Из других кавказских языков γ' спирант имеется в чечено-ингушских и в некоторых дагестанских языках.

В адыгейских языках γ' спирант в коренных словах был налицо, видимо, в то время, когда в Кабарду и Адыгей стал проникать Ислам (XVII—XVIII вв). С распространением магометанства было связано заимствование массы слов с арабского языка в адыгейские языки. Арабский спирант ξ в адыгейских языках передавался спирантом γ' . Таким образом, адыгейские языки сохранили в заимствованных из арабского языка словах спирант γ' .

Это заимствование не было опосредствовано турецким языком, поскольку в самом турецком языке арабс. ξ при заимствованиях из арабского языка не сохраняется.

Почему же в коренных адыгейских словах не встречается в данный момент спирант γ' ?

В адыгейских языках нередки случаи, когда та или иная фонема встречается лишь в нескольких словах. Таковы напр., в нижне-адыгейском твердая шипящая аффриката ζ , или лабиализованная аффриката dzo и т. д.

Исчезновение этих слов из лексического состава, естественно, повело бы к исчезновению соответствующих фонем из звукового состава данных языков.

По всей вероятности, так обстояло дело и с звуком γ' .

Не исключена и другая возможность: звук γ' исчез в адыгейских языках вследствие того, что он (γ' звук) перешел в задне-язычный звонкий спирант γ' (как то предполагает доц. К. Ломтатидзе). Но и в этом случае надо допустить, что к моменту заимствования арабских слов этот звук был наличен лишь в некоторых словах; иначе, трудно было бы объяснить дальнейшее ослабление его позиций при массовом использовании этого звука в заимствованных словах.

-წ ნაწილაკისათვის მთათუზუარში

მთის კილოებში შემონახულია არქაული ფორმები. მათს გამოკვლევას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის ბუნების გაგება-შესწავლისათვის. თუშურიც მთის კილოთა რიცხვს ეკუთვნის და თავისი ენობრივი გარდმონაშთებით თუ ახალი მოვლენებით საკმაო მასალას იძლევა ქართული ენის განვითარების ისტორიის შესასწავლად.

ამჟამად გვინტერესებს თუშურში მოქმედი ნაწილაკები: -ც, -ლ, -წ. ესენი წინადადების რომელიმე წევრს დაერთვიან; მაგ.: „შენ იმას სუც ვერ მაყ (ა)წყობ“ 'შენ იმას (საქმეს) სრულებით ვერ მოაგვარებ' (სიტყვა-სიტყვით: „შენ იმას სულაც ვერ მოაწყობ“).

„სუც ომობაშიად მეკობრობაში წავეიდ ხანა-დროჲ“ სულაც ომებსა და მეკობრობაში (ყაჩაღობაში) წავეიდა დრო-ხანა'...

„პატაილ ყურძენ ამოვთაროთაჲ, მეტაყ მინდაჲ“ 'ცოტალა ყურძენი ამოვიღოთო, ძალიან მინდაო'.

„ამალ ჭელის ზალტეებს შეხედ“ 'ამ ხელის ბორკილებს შეხედე'.

„აიმაღ მთასა გაჰხედე“ 'აი იმ მთას გახედე' და სხვა. აქ -ლ და -ც ნაწილაკები იმავე ფუნქციით გვევლინება, როგორც სალიტერატურო ქართულში -ცა და -ლა (პატარალა, ამასლა, სულაც, ერთიცა....).

-ლ ნაწილაკს სხვა ფუნქციაც აქვს დაკისრებულ წინადადებაში, სახელდობრ, იხმარება თხოვნითს ბრძანებითში; მაგ.:

„დაჯედილ, ივანე დაჯედილ!“ „აქალ მოდი, გარსო, აქალ მოდი!“

„ჭამაილ ჭამე“ 'საქმელი ჭამე' და სხვა; კატეგორიული ბრძანებითი კი ასე იქნებოდა: „დაჯედი, აქ მოდი, ჭამაჲ ჭამე“ და სხვა.

განსაკუთრებით ჩვენს ყურადღებას იქცევს -წ ნაწილაკი; მისი მაგალითებია:

„ეე, იჩჲ, შენი მოსატყუებელიც გავხდი, სტყუიწ!“ 'ეე, იჩო, შენი მოსატყუებელიც გავხდი, სტყუი სწორედ'.

„ზალტეებს შეხედ, ჭელზეავეწ მაქჲ!“ 'ხელის ბორკილებს შეხედე, ხელზედვე მაქვს'.

„ვერ უყურებ, თუშურაყ ქუდ თავზეავეწ მაქჲ!“ 'ვერა ხედავ, თუშური ქუდი თავზედვე მაქვს?'

„წყალსაწ შენ გამომიყვანე,
ლურჯას შემისვი გაეასა...“ და სხვა.

როგორც მაგალითებიდან ჩანს, -წ ნაწილაკი დადასტურებას, დამტკიცებას გამოხატავს ისე, როგორც ხვესურულსა და რაჭულში ქვე, დასავლურ კილოებში ქე ან ქი, მეგრულში ქო და სვანურში ჩუ, მაგრამ გენეტურად იგი უკავშირდება ინგილოურში დაცულ ნაწილაკს წაჲ || წაჲდ'ს; მაგ., „—ჰაბა ახლა ჩემ ეკალ მამი! —'აბა ახლა ჩემი ეკალი მომე!“

„—შენ ეკალ თორნეში დავწ წაჲ!“ —შენი ეკალი თორნეში დავწვი უკვე' (სიტყვა-სიტყვით: დავწვი, წავიდა).

„—ჰაბა ჩემი პურები? —'აბა ჩემი პურები?“

„—ვქომით წაჲ!“ —ვქამეთ წავიდა', ე. ი. ვქამეთ უკვე.

„ჩიტ მოსულ, ყო ჩებ მოუთხოვნი“. —'ჩიტი მოსულა, ყოჩები მოუთხოვია.

„—დოვკალით წაჲდაუ, — ჰუთქომყ“¹ — დავკალით უკვეო, — უთქვამთ'.

ინგილოური წაჲ || წაჲდ - ავ² წარმოშობით იგივე წავიდა'ა და გამოხატავს მოქმედების დასრულებას, გათავებას, ან, როგორც მ. ჯანაშვილი განმარტავს, „წარსულ შესრულებულის მაჩვენებელი ნაწილაკი“-ა.

ასეთი უნიშვნელობით ეგ ზმნა დღესაც იხმარება ქართულში: მაგ.:

—არ გახსოვს რომ დამპირდი?

—ეე. წავიდა, ჩემო ძმაო! და სხვა.

ამგვარად, წავიდა-ს შემოკლებული გარდამავალი სახეა ინგილოური წაჲ || წაჲდ. ამ გზის გავლით არის მიღებული მთათურშურის -წ. უკანასკნელი დღეს ნაწილაკს წარმოადგენს და ამდენად ცალკე არ იხმარება. მას აქვს მტკიცებითი ნაწილაკის ფუნქცია.

¹ მ. ჯანაშვილი, საინგილო: ძვ. საქართველო, ტ. II, გვ. 194—195.

² -ავ სხვათა სიტყვის -ო'ა.

ნ. ბუაჩანიშვილი

საგვარჯიშო ფეოდალურ საქართველოში

ფეოდალურ-მწიგნობართუხუცესი

II

მწიგნობართუხუცესთა ზეობა-ვინაობის ქრონოლოგიური განხილვის შემდეგ ჩვენი ამოცანაა გაეარკვიოთ: იმთავითვე იყო მწიგნობართუხუცესი ასეთი აღზეებული, თუ როდის მოხდა მისი ამაღლება; შემთხვევითი იყო თუ გეგმიითი მისი გაჭყონდიღლება; როგორი იყო მწიგნობართუხუცესის ხელი და როგორი იყო ამ ხელის ურთიერთობა ამირსპასალარის, აფხაზეთის კათალიკოზის, ქართლის კათალიკოზის და ათაბაგის ხელთან; როდის, როგორ და რა მიზეზით მოხდა მწიგნობართუხუცესის ხელის დამცრობა; როდის გაქრა მწიგნობართუხუცესობა?

ყველა აქ ჩამოთვლილ საკითხზე ამომწურავი პასუხის გაცემა ადვილი საქმე არ არის. საკითხთა სირთულეს მასალის სიმცირე და შესუსწავლელობა აორკვეებს. ამავე დროს აქ წამოჭრილ დამატებით საკითხთა უმრავლესობა ჯერჯერობით შესუსწაველია. თითოეული მათგანი კი სპეციალური მონოგრაფიული კვლევის ღირსია. ასეთი რამ, რატომუნდა, აქ ვერ მოხერხდება. მიუხედავად ამისა, ჩვენ იძულებული ვართ მთავარ საკითხს არა-ერთხელ გადაუხვიოთ და, წინამდებარე ნაშრომის ტექნიკური მხარის საზიანოდ. ამ „დამატებით საკითხებზე“ ვიმსჯელოთ. თავისთავად ცხადია, რომ ჩვენი ასეთი სახელდახელო პასუხები ზემოთ დასმულ კითხვებზე ნაკლულევანობასთან ერთად შეცთომებისაგანაც ვერ იქნება დაზღვეულ.

წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ მწიგნობართუხუცესის უფლება-მოვალეობა იმთავითვე ისეთი რთული და მრავალმხრივი არ იქნებოდა, როგორიც ის XII—XIII ს-ში ჩანს.

XI საუკუნესთან შედარებით XII—XIII საუკუნეებში საქართველოს სახელმწიფოს თითქმის ყოველი ხელისუფლის უფლება-მოვალეობა გართულდა და გაიზარდა. ეს გამოწვეული იყო სახელმწიფოს იმ სწრაფი ზრდით, რომელსაც ამ დროს ჩვენი ქვეყანა განიცდიდა. მაგრამ არც ერთ ხელს ისეთი ცვლილება არ განუცდია, როგორიც მწიგნობართუხუცესობამ განიცადა.

ჯერჯერობით დავაცადოთ იმ დიდმნიშვნელოვან მოვლენაზე საუბარი, რომელმაც მწიგნობართუხუცესობა XII ს-ის დასაწყისიდან მოყოლებული ერ-

თის დაკვრით არსებითად განასხვავა XI საუკუნის მისი პირველსახისაგან (ვგულისხმობთ ჟეონდილობის შეერთებას მწიგნობართუხუცესობასთან).

მწიგნობართუხუცესის ხელის განსაკუთრებული ცვლილების მიზეზი თვით ამ ხელის განსაკუთრებულ ბუნებაში უნდა ვეძიოთ. ფეოდალური პოლიტიკური წესწყობილების ხანაში მწიგნობართუხუცესობა არსებითად განსხვავდებოდა სხვა სადარბაზისკარო ხელთაგან. ცნობილია, რომ თითოეული ხელი ამ ეპოქაში მიწის-მფლობელობასთან იყო დაკავშირებული. სამსახურის სამაგიეროდ ხელისუფალთ მეფისაგან წყალობად ეძლეოდათ მფლობელობის ამათუიმ სახით მთელი მხარეები, ქალაქები, ციხეები, სოფლები. მაგრამ ამ „საპატიო“ თუ „სახელო“ ქონებას გარდა თითოეულ ხელისუფალს, როგორც დიდგვარიანს, „სამამულო“ ქონებაც ღიდი ჰქონდა.

ამის შესაბამისად ფეოდალური პოლიტიკური წყობილებისას ყოველი სახელმწიფო ხელი ორბუნება იყო. თუ ერთის მხრით ხელისუფალი დამოკიდებული იყო მეფის წყალობისაგან და ამდენადვე მეფის „მორქვა-გაძლიერებისათვის“ თავდადებული უნდა ყოფილიყო, მეორეს მხრით ის, როგორც დამოუკიდებელი „მემამულე“, სახელმწიფოს საშინაო საქმეებში მეფის ხელისუფლების გაძლიერების აგრე ერთგული მომხრე როდი იყო. ამიტომ ფეოდალურ ხელისუფალთა მეფისადმი ერთგულება პირობითი და საექვო იყო. აქვე უნდა აღინიშნოს ფეოდალური ეპოქის ხელის კიდევ ერთი დამახასიათებელი მხარე, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ თითოეული ხელი აღნიშნულ ხანაში სამემკვიდრეოდ გარდაქცევის მიდრეკილებას „ატარებს“.

არც ერთი ამათგანი არ ახასიათებდა მწიგნობართუხუცესობას. მიწის-მფლობელობასთან მის კავშირზე ზედმეტია ლაპარაკი მას შემდგომ, რაც ჩვენ ვიცით, რომ მწიგნობართუხუცესი მონაზონი იყო, ხოლო მონაზონს ქვეყნის (ქალაქის, ციხის, სოფლის) საკუთრებად თუ სახარაჯოდ ქონება არ შეეძლო. ასევე ვერ გამოიჩენდა მწიგნობართუხუცესობა სამემკვიდრეოდ გარდაქცევის მიდრეკილებას, რადგან მონაზონს მემკვიდრეები არა ჰყავდა.

ჩვენ არ ვიცით, როდის ან საიდან გაჩნდა ჩვენში მწიგნობართუხუცესობა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ მისი ასეთი თუ ისეთი არსებობა სათანადო „ბიუროკრატიულ“ მართვა-გამგეობას ჰგულისხმობს. მწიგნობარი სამწიგნობაროს თანამშრომელია, ხოლო მწიგნობართუხუცესი—ამათი უფროსი. რაც უფრო ძლიერი იყო ცენტრალური ხელისუფლება, რაც უფრო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სახელმწიფოს თითოეული ნაწილი მეფის უფლებასთან, მით უფრო რთული და მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო სახელმწიფო სამწიგნობრო (თუ სამწიგნობრონი). ამ დაწესებულების მნიშვნელობის ზრდასთან ერთად კი იზრდებოდა მნიშვნელობა თვით დაწესებულების მეთაურისა, მწიგნობართუხუცესისა.

მწიგნობართუხუცესობა სავსებით ცენტრალური ხელისუფლებისაგან იყო დამოკიდებული. ამ ხელსა და მეფის უფლების ძლიერებას შორის პირდაპირპროპორციული დამოკიდებულება იყო: რაც უფრო ძლიერი იყო მეფე (და სამეფო კარი) მით უფრო ძლიერი და მნიშვნელოვანი იყო მწიგნობართუხუცესობა და პირუკუ. ბუნებრივია, ამიტომ, რომ მწიგნობართუხუცესი ცენტრალური ხელის-

უფლების გაძლიერება-განდიდების, თავდადებული მომხრე და მოღვაწე უნდა ყოფილიყო.

იმ ხანგრძლივი ბრძოლის დროს, რომელიც ცენტრალურ ხელისუფლებასა და დიდგვარიან აზნაურებს შორის იყო გაჩაღებული ბაგრატ III-დან მოყოლებული ვიდრე დაეით აღმაშენებლამდის, საქართველოს მეფეს საკმაოდ როლ ჰქონდა დარწმუნებულიყო მწიგნობართუხუცესის ხელის საესებით სანდობაში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ბრძოლაში მწ.-უხუცესებს მცირე მონაწილეობა არ მიუძღოდათ ცენტრალური ხელისუფლების გასამარჯვებლად. სამწუხაროდ, საამისო ისტორიული ცნობები თავდაპირველად სრულიად არ გავაჩინია, ხოლო შემდეგ—მეტად მცირე. მაგრამ გამოთქმული მოსაზრების ზოგადი დამტკიცებისათვის ეს ნაკლებეანი ცნობებიც საკმაოა.

როგორც ეს ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, 1045— წელს ჩანს მწიგნობართუხუცესი ეფთჳმი. ეს არის ღრტილას საერო-საეკლესიო კრებაზე, სადაც სომეხ სოსთენსა და ქართველ ეფთჳმე გრძელს შორის „სიტყვისგება“ გაიმართა. ბაგრატ IV აქ ბანაკად იღგა. მას დიდგვარიანი აზნაური, მისივე ხელისუფალი ქართლის ერისთავი და სპასალარი ლიპარიტი ებრძოდა. ჩვენ არა ვიცით რა ეფთჳმე მწიგნობართუხუცესის საქმიანობის შესახებ მეფის გასამარჯვებლად, მაგრამ ის კი ჩანს, რომ მწიგნობართუხუცესი მეფის მომხრეთა ბანაკშია და მეფეს ახლავს. არაფერი ვიცით, აგრეთვე, ეფთჳმეს ჩამომავლობის შესახებ. ცხადია მხოლოდ, რომ ის ქართველია და მონაზონი, მაგრამ ანტი-ქალკედონური მოძღვრების მიმდევარი, თუ აშკარად არა, ფარულად მაინც¹. თავი რომ დაეანებოთ მ. ბროსეს სამართლიან ეჭვს პეტრე პეტრიკ-ყოფილის კავკასის-ძეობის შესახებ² (რათქმაუნდა, იმ მცთარი მსჯელობის გამოკლებით, რომელიც პეტრე პეტრიკ-ყოფილს იოანე პეტრიწონელთან აიგივეებს), ჩვენ პეტრე ვესტისა და მწიგნობართუხუცესის შესახებ მაინც გაცილებით მეტი ცნობები გვაქვს პირველ ცნობილ მწიგნობართუხუცესთან შედარებით. ზემოთ ჩვენ დავამტკიცეთ, რომ 1085 წლის მინაწერში მოხსენებული პეტრე ვესტი და მწიგნობართუხუცესი იგივე პეტრე პატრიკია, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის ცხორებაში მოიხსენიება. უეჭველია, აგრეთვე, რომ ამავე პეტრიკ-ყოფილს და მის ძმას იოანეს შეეხება ათონის ქართ. მონასტრის ალაპი № 15. აღნიშნული ალაპიდან ჩანს, რომ 1054 წელს ბიზანტიაში მოსულ ბაგრატ IV-ს თან ახლავს პეტრიკი, ჯერ კიდევ ერის-კაცი. თავის თავად იგულისხმება და ეს ალაპიდანაც ნათლად ჩანს, რომ პეტრიკი მეფესთან დაახლოებული და სამეფო კარზე წარჩინებული პირია. აქ მისი თანამდებობა, ისევე როგორც მისი ძმის იოანესი, აღნიშნული არ არის. საფიქრებელია, რომ ისინი „საკუთარი მეფისანი“ არიან, ე. ი. არა სახელმწიფო მოხელენი, არამედ „ხელშინაურნი“³. რალა თქმა უნდა, რომ ბაგ-

¹ შეიძლება სწორედ ამით აიხსნებოდეს ის მოვლენა, რომ გიორგი ხუცესმონაზონი არც ერთხელ არ იხსენიებს საქართველოს მწ.-უხუცესს ბაგრატ IV-ის დროს მიუხედავად იმისა, რომ ბევრს გვამცნობს საქართველოს ისეთ საერო და საეკლესიო საქმეებზე, რომლებთანაც მწ.-უხუცესს მაშინაც კი თითქოს უშუალო კავშირი უნდა ჰქონოდა.

² M. Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie, second rap. p. 185 n. 2.

³ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II ნაკვ. II, გვ. 217—218.

რატის ლიბარიტთან ბრძოლაში პეტრიკი მეფის მომხრეა. 1065 წელს პეტრიკი უკვე შემონაზონებულია; იწოდება პეტრე პეტრიკ-ყოფილად და პატრიკის პატივით არის დაჯილდოვებული. ბიზანტიის ეს მაღალი საკარისკაცო პატივი თავისთავად მოწმობს პეტრეს წარჩინებულობას როგორც ბაგრატ IV-ის, ისე ბიზანტიის სამეფო კარზე. ამის შესაფერისია მისი საქმიანობაც: ბაგრატმა პეტრე პატრიკი წამოაბრუნა მხლებელთა შეთაურად უფლისწულს მართას, რომელიც მომავალი იმპერატორის მიხეილ დუკას საცოლოდ იყო თხოვილი ბიზანტიის კეისრის მიერ. რათქმუნდა, პეტრე პატრიკი ბაგრატის განსაკუთრებული ნდობით უნდა ყოფილიყო აღჭურვილი.

მეტად საინტერესო და, ვფიქრობთ, ჩვენი საკითხისათვის არაუმნიშვნელო ჩანს ის გარემოება, რომ პეტრე პატრიკი ბერია. მისი საქმიანობა კი უმთავრესად საერო ხასიათისაა, რასაც სავსებით შეფერება მისი საკარისკაცო საერო პატივი პატრიკისა. 1065 წლის შემდეგ პეტრე მთელი ოცი წლის განმავლობაში უბრალო მონაზონი დარჩა, ხოლო ამავე დროს საერო პატივის გზით მან ორი საფეხურით კიდევ მაღლა აიწია: 1085 წელს ის ვესტის პატივს ატარებს¹. როგორც ჩანს, პეტრეს მონაზვნობა მხოლოდ მისი მოღვაწეობისათვის საჭირო გარეფორმაა. შემონაზვნება აუცილებელი პირობა უნდა ყოფილიყო მწ.-უხუცესობის მიღებისათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ პეტრე მწ.-უხუცესი იქმნა 1065 წლის შემდეგ ახლოდროში. მისი მაღალი მდგომარეობა სამეფო კარზე, უაღრესი ნდობით აღჭურვილობა მეფის მიერ და მონაზვნად აღკვეცილობა საქმაო პირობები იყო საამისოდ.

კიდევ უფრო შინაარსიანი ცნობები მოგვეპოვება მესამე მწიგნობართ-უხუცესის შესახებ. განსვ. თ. ჟორდანია ფიქრობს, რომ გიორგი მწიგნობართ-უხუცესი დავით აღმაშენებლის დედის ძმა შეიძლება ყოფილიყოს. მკვლევარის აზრით ასეთი მოსაზრების გამოთქმის საბუთს იძლევა: გიორგის დამარხვა გელათს (—„მონასტერსა ახალსა“); ამავე აზრს ითქმის ამოწმებს ბნელი ფრასაც მემათიანესი (ქცა 1, 252): „ხედავდევლად საქმეთა მანდაურთა (შარვანისთა) აჩინა (მეფემან) მწიგნობართუხუცესი თჳსი სჳმონ ჳყონდიდელი, მაშინ ბედიელ-ალავერდელი, მიმგავსებული გიორგი დედის ძმისა თჳსისა (მეფისა თუ სვიმონისი?)“. უკანასკნელი სიტყვა „თჳსისა“, — „მისისას“ მაგიერ, — აზრს ჰბადავს, რომ გიორგი ყოფილა დედის ძმა დავით აღმაშენებლისა... და ამ მეფის თჳსტომობით შეიძლება აიხსნას ის დიდი გავლენა, რომელიც ჰქონდა გიორგის და სჳმონ ჳყონდიდელთა მაშინდელ პოლიტიკურ ცხოვრებაში (ქ. ცხ. 1, 244—7)². შედგომარია აზრია, ასეთივე საფუძველზე აგებული.

საქმე ის არის, რომ „მემათიანეს ბნელი ფრასა“ არც აგრე „ბნელია“ და, ვფიქრობთ, არ „ჰბადავს“ განს. მკვლევარის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას. პირიქით, ის ცხადად ამოწმებს, რომ გიორგი მწიგნობართუხუცესი დედის ძმა

¹ Н. С. Кабаланович, Византийское государство и церковь в XI в. გვ. 154. უნდა ვიფიქროთ, პეტრე დიდად პატივცემული იყო მართა ბაგრატის ასულის მიერ და ბიზანტიის დედოფლად ყოფნისას მანვე დაჯილდოვა მამის ერთგული ხელისუფალი ამ მაღალი პატივით.

² თ. ჟორდანია, ქრონ. 1, 242.

იყო სკომნ ჭყონდიდლისა. ზემომოყვანილ ამონაწერში განმარტება: „მის-გავესებული გიორგი დედის ძმისა თჳსისა“ ეხება „სკომნ“-ს; ის შემოკლებული წინადადების სახით არის წარმოდგენილი და მისი სრული სახე იქნებოდა: „რომელი მსგავს იყო დედის ძმისა თჳსისა“. თჳსისა—აქ სწორედ სკომნის დედის ძმას ჰგულისხმობს და არ შეიძლება დავითის დედის ძმას ჰგულისხმობდეს, რადგანაც მაშინ ეს წინადადება შემდეგნაირად უნდა გაგვეგო: დავითმა აჩინა... სკომნ „მისგავესებული (მის მიერ) დედის ძმისა თჳსისა“, ე. ი. „რომელი იგი მსგავს ყო დედის ძმისა თჳსისა“, რაც გამოთქმის უჩვეულობასთან ერთად ნივთიერად უაზრობაა.

ამის შემდეგ ჩვენ აღარ გამოუდგებით სხვა საბუთების მოყვანას განს. მკვლევარის აზრის უარსაყოფად. არიოდე სიტყვა მხოლოდ გიორგის ვითომც-და გელათში დამარხულობის შესახებ. „მონასტერსა ახალსა“-ში მაინცდამაინც გელათის დანახვა არც ასე გადაჭრით შეიძლება. საყურადღებოა, რომ გიორგი ჭყონდიდელის საუკუნო მწირველს ჩვენ შიომღვიმეში ვხვდებით XIII—XIV საუკუნეებში. ესეც რომ არ იყოს, თუ მეფეთა საძვალე იყო გელათი და აქ მხოლოდ საქართველოს სამეფო ოჯახის წევრნი უნდა დამარხულიყვნენ, გიორგი მწ.-უხუცესის იქ დამარხვა მაშინაც კი, თუ ის დავითის დედის ძმა იყო, ასეთი წესის დარღვევა იქნებოდა. ამიტომ „გიორგის მეფური დამარხვა გელათს, მეფეთა სამარხავში“ საეჭვოა და ვერ „ჰბადავს აზრს, რომ გიორგი უნდა ყოფილიყო ნათესავი მეფისა“.

გიორგი მწიგნობართუხუცესის დიდი გავლენა საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაზე საძიებელია არა მის გვარტომობაში, არამედ: მწიგნობართუხუცესის ხელის ბუნებაში, გიორგის პირად დიდბუნებოვნობაში და დავით აღმაშენებლის საშინაო პოლიტიკაში.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მწიგნობართუხუცესობა, როგორც სახელმწიფო მნიშვნელობის ხელი, ფუნქციონალურ დამოკიდებულებაში იყო ცენტრალურ ხელისუფლებასთან და რომ ეს დამოკიდებულება პირდაპირ პროპორციული იყო. ამიტომ არ შეგვიძლია ვამტკიცოთ, თითქო განსაზღვრული დროიდან მწიგნობართუხუცესის მნიშვნელობა სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა, სანამ ის ბოლოს „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ არ შეიქნა. საერთოდ კი შეიძლება ითქვას: განსაკუთრებული მნიშვნელობა ამ ხელისა ცხადი უნდა გამხდარიყო იმ დროიდანვე, როგორც კი გადამჭრელი ბრძოლა გაჩაღდა დიდგვარიან აზნაურებსა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის. თუ როგორ იყო საქმე საქართველოს ცალკეულ სამეფო-სამთავროებში ამ მხრით, ეს ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ბაგრატ III-დან მოყოლებული საქმაო მასალები მოგვეპოვება. აქ ბრძოლა ცვალებადი იყო. შეტევას საერთოდ ცენტრალური ხელისუფლება აწარმოებდა, მაგრამ პასიური თავდაცვით არც მოწინააღმდეგე მხარე კმაყოფილდებოდა და ხშირად იერიშებზე გადადიოდა. ხან რომელიმე ბაგრატ III მტკიცე ხელით ალაგმავდა ხოლმე ურჩ აზნაურებს, ხან კიდევ აღვირაშვებული ფეოდალების ზემო-იყო, მაგალითად, გიორგი II დროს.

ამ ცვალებადი და ხანგრძლივი ბრძოლის დროს მწიგნობართუხუცესის მნიშვნელობაც სახელმწიფოს ცხოვრებაში ასეთივე ცვალებადი უნდა ყოფილიყო. საერთოდ კი მისი მნიშვნელობა უნდა გაზრდილიყო.

რათქმუნდა, მის პირველობაზე ლაპარაკი სხვა მოხელეთა შორის ამ დროს შეუძლებელია. პირველი ხელისუფალი ამ დროს სპასალარი უნდა ყოფილიყო¹. ცენტრალიზმისათვის მებრძოლი ხელისუფლება კარგად ხედავდა ასეთი სისტემის მთელს უხერხულობას: მისი პირველი ხელისუფალი-სპასალარი მეფის ხელისუფლების გაძლიერების მოწინააღმდეგე დიდგვარიანი ფეოდალი იყო. მაგრამ ფეოდალურ პრინციპზე აგებულ ჯარს მხოლოდ ასეთი სპასალარი შეეფერებოდა და არც ერთ მეფეს არ ძალედა აქ საბოლოოდ გადამწყვეტი გამოსავალი ეპოვა. მეფეს შეეძლო ესა თუ ის დიდგვარიანი ხელისუფალი დაემცრო, მაგრამ ეს მხოლოდ დროებითი და პალიატიური ზომა იყო. დამცრობილის ადგილს მეორე დიდგვარიანი აზნაური დაიკებდა, რომელიც ისეთივე კვალუქულმართობას იწყებდა, როგორც მისი წინამორბედი იყო. პირველობა ხელისუფალთ შორის ისევე დიდგვარიანთა ხელში რჩებოდა. (და არც შეიძლებოდა სხვა რიგად ყოფილიყო, სანამ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური წინსვლა ამ დიდგვარიან აზნაურთა აღზეება-გაძლიერების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა). იმისთვის რომ მწ.-უხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ გამხდარიყო, საჭირო იყო ცენტრალური ხელისუფლების დიდი გამარჯვება, რასაც მეფე ვერ მოიპოვებდა, სანამ მისი სოციალური და პოლიტიკური დასაყრდენი იგივე დიდგვარიანობა რჩებოდა. საჭირო იყო სულ სხვა დასაყრდენი, რომ ცენტრალურ ხელისუფლებას თავი შედარებით დამოუკიდებლად ეგრძნო დიდგვარიანთაგან. ამა თუ იმ დიდგვარიან აზნაურზე გამარჯვება არა ერთხელ მოუპოვებიათ დავითის წინაპრებსაც, მაგრამ გამარჯვების ნაყოფი დიდის ხნით მხოლოდ დავითმა შეინარჩუნა, და ეს იმიტომ, რომ მხოლოდ მან სცადა დიდგვარიან აზნაურებისაგან დამოუკიდებელი სოციალურ-პოლიტიკური დასაყრდენი გაეჩინა ცენტრალური ხელისუფლებისათვის.

მხოლოდ ცენტრალისტური ხელისუფლების დიდი გამარჯვების ნიადაგზე, მეფის ხელისუფლების ისეთი იდეოლოგიის ნიადაგზე, როგორც დავითისეულ შიომღვიმის ანდერძში ან ამავე მეფის ისტორიკოსის თხზულებაშია წარმოდგენილი, შესაძლებელი იყო მწიგნობართუხუცესის გაუპირველესება სხვა ხელისუფალთ შორის.

ჯერ კიდევ ყრმობიდანვე უნდა ხსომებოდა მომავალ აღმაშენებელს დიდგვარიანთა თვითნებობის სიმწვავე. ნიანია ქვაბულისძე, ივანე ლიპარიტისძე (სპასალარი) და ვარდან სვანთა ერისთავი ერთი მეორეს ეჯიბრებოდნენ გიორგი მეფის წინააღმდეგ განდგომა-აჯანყებაში (შშ დღისი ქცა, 278—279). ამ შინაურ განდგომა-არეულობას „დიდი თურქობა“ მოჰყვა და არა თუ სახელმწიფო მმართველობის ფორმის, თვით ქართველი ხალხის ფიზიკური არსებობა საფრთხის ქვეშ მოექცა. დიდგვარიან აზნაურთათვის ცენტრალისტურად გაერთიანებული ძლიერი საქართველოს იდეა მიუღებელი იყო. ამიტომ ქართველი ხალხის თავს დატეხილი უბედურობის დროს ამ ხალ-

¹ ამ მხრით სტეფანოს ორბელიანის ცნობა მართალი უნდა იყოს. იხ. მისი *ყაზაჩი-ქიან ზაზანაქი სიასიანი*, ტფილისის გამოცემა, გვ. 378.

ხის მხსნელად დიდგვარიანი აზნაურები ვერ გამოვიდოდნენ. ისინი საამისოდ მოწოდებული არ იყვნენ. პირიქით, მეფის ხელისუფლების დასუსტებით ისინი გარეშე მტერს უწყობდნენ ხელს. აუცილებელი იყო ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება, რომელიც სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას დაიწყებდა მოზღვა-ვებული თურქების წინააღმდეგ. დიდგვარიანების საქართველომ გამოცდა ვერ დაიჭირა. გარეშე მტრის წინააღმდეგ ის უძლური აღმოჩნდა და ქართველი ხალხის მომავალი საფრთხეში ჩააგდო. აი ეს მომენტები განსაზღვრავდნენ ბრძოლის იმ სიმწვავეს, როგორც ამ დროს ცენტრალურმა ხელისუფ-ლებამ გაუმართა გალაღებულ თავნება დიდგვარიან აზნაურებს. მეფეს არ შეეძლო ლაშქარი ყოფილიყო ორგულთა და გამდგართ მიმართ: თუ ჩვე-ულდებრივს პირობებში ასეთი განდგომა მხოლოდ ხელისუფლების ფორმის წი-ნააღმდეგ აჯანყება იყო, ესლა ასეთი რამ ქვეყნის ღალატს უდრიდა. ამიტომ ზედმეტი იყო „მაბრალობელთა“ საყვედურები: „შეიყვარნის ვინმეო (და) განადი-დნის, მოიძულნის ვინმე და დაამცირნის; ესე აღამალის და ესე დაამდაბლის, ერია უსამართლობასა“¹. შესაძლებელია „მაბრალობელნი“ გულწრფელადაც ჩიოდნენ და ფეოდალური სამართლის მიხედვით დიდგვარიანი აზნაურები მართლაც „უსა-მართლობაში“ გრძობდნენ თავს, მაგრამ ასეთი იყო ნამდვილი „ერის“, ე. ი. ქართველი ხალხის გარდაუვალი განაჩენი და დავითი კი ამ განაჩენის სისრუ-ლეში მომყვანი გენიალური მოხელე იყო.

როგორც ცნობილია, აღმაშენებელმა შესძლო უძნელეს დაბრკოლებათა გადალახვა და ორმხრივი ბრძოლა ბრწყინვალე გამარჯვებით დაავიკრავინა. ამ გადამჭრელი და ხანგრძლივი ორმხრივი ბრძოლის დროს მეფეს ყმა-წვილობიდანვე მხარში უდგა მისი აღმზრდელი „და თანაგანკაფილი ყოველთა გზათა და საქმეთა და ლუაწლთა მისთა“² გიორგი მწიგნობართუხუცესი. ეხება საქმე საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკას, საერო თუ საეკლესიო საკითხებს, ომსა თუ მშვიდობიან აღმშენებლობას, გიორგი მწიგნობართუხუცესი ყოველ-თვის მეფეს უდგას გვერდში, მისი მარჯვენა ხელია. ის ქეშმარიტი alter ego-ა დიდი მეფისა. დავითის შემდეგ მხოლოდ მას ემორჩილებიან და მისგანვე იღე-ბენ მოქმედების დასტურს სახელმწიფოს პირველი ხელისუფალნი (სპასალარი, ერისთავნი...).

გიორგი ქეშმარიტად „მამა არს მეფისა“ და ეს არა მარტო იმიტომ, რომ და-ვითი მისი აღზრდილია, არამედ იმიტომ რომ „ყველა საურავი უიმისოდ არ იქნე-ბის“³, ის „თანა განკაფილია ყოველთა გზათა და საქმეთა და ლუაწლთა“ მეფისათა.

ამიტომ, და არა მისი ვითომდა მეფური ჩამომავლობისათვის, იგლოვა გარ-დაცვალებული გიორგი „ყოველმან სამეფომან და თვთ მეფემან ვითარცა მამა და უმეტესცა მამისა“ შემოსითა შავისითა ორმეოც დღე ვიდრემდის იშვა

¹ შმ დფლსი კ'ცა, 330.

² იქვე, 301.

³ ხელმწიფის კარის ვარიგება, პროფ. ე. თაყაიშვილის გამოცემა, 9 გვ. 42.

⁴ შმ დფლსი კ'ცა, 302, ტექსტი შესწორებულია ჩვენ მიერ ვარიანტებთან შედარე-ბის გზით.

ვახტანგ, რომლისა ხარებითა დაქსნა გლოვა“¹. დავით აღმაშენებელმა ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო განვითარების ახალ გზაზე გამოიყვანა. უეპკელია, სახელმწიფო წყობილების ძლიერი გარდატეხისას სათანადო ცვლილება უნდა განეცადა ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობასაც. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამ მხრით კვლევა არავის უწარმოებია, რომ ეს ჩვენი a priori მსჯელობა საჭირო საბუთებით შეგვემაგრებინა. ამხელად ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ სპასალარობისა და მწიგნობართუხუცესობის მაგალითები მოვიშველოთ. დიდგვარიანთა პოლიტიკური ბატონობის ხანის სპასალარის პირველობა ხელისუფალთ შორის ახალი სახელმწიფო წყობილებისათვის მიუღებელი იყო. ამიერიდან სპასალარს პირველობა უნდა დაეთმო გამარჯვებული ცენტრალური ხელისუფლების ერთგული წარმომადგენელისათვის. ასეთი კი იყო მწიგნობართუხუცესი და ამიერიდან სწორედ ის იქმნა „ვაზირი მეფისა“.

დავით აღმაშენებლის დროს და მისივე წყალობით მწიგნობართუხუცესობამ საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სახე მიიღო. ამიერიდან ვიდრე XIII საუკუნემდის მას რაიმე არსებითი ცვლილება არ განუცდია.

სამწუხაროდ, ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას კონკრეტულად აღვნიშნოთ ყველა ის ახალი ფუნქცია, მწუხუცესს დავით აღმაშენებლის დროს რომ შეემატა (მის გაქყონდიღებაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი): ჩვენ არ ვიცით რა და რა ფუნქციები ეკუთვნოდა მას აქამდის. ზოგადად შეგვიძლია აღვნიშნოთ მხოლოდ: მეფის მწიგნობართუხუცესისაგან ის „ვაზირი მეფისა“ იქმნა. გამოთქმა „მწიგნობართუხუცესი მეფისა“ (ბაგრატ IV დროს)² გვაფიქრებინებს, რომ ეს ხელი ამ დროს მეფის „საკუთართა“ წრეში შედიოდა. თუ ეს ჩვენი მოსაზრება სწორია, მაშინ მეტად საინტერესო და ანალოგიებით მდიდარ მოვლენასთან გვექნება საქმე: საკუთართაგანის გაუპირველესება სახელმწიფოში, მაგრამ არა მისი პირადი აღზეების გზით, არამედ მისი ხელქვეითი უწყების მნიშვნელობის გაზრდა-გაფართოების საშუალებით.

ყრძოდ, „ობოლთა და ქვრიეთა და მიმძღავრებულთა მოჩივართა“ განკითხვის შესახებ მწიგნობართუხუცესის მიერ. ვთქვამთ, ეს ერთი მთავარ ფუნქციათაგანი მწიგნობართუხუცესს დავით აღმაშენებლის მიერ მიენიჭა. „კარის გარიგება“-ში ვკითხულობთ: „ქყონდიღელი (ე. ი. მწიგნობართუხუცესი) ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების, ობოლთა და ქვრიეთა და მიმძღავრებულთა მოჩივართა განიკითხავს. და ყოველი საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის. და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისის პირით მოახსენებს, რაც ვის რა სჭირს. და რასაც მისის პირით ვერ დაიურვებს, ადგების და რაეამსცა ჟამი იყოს, თვთ მივა და მაშინ იურვის, რაც ვის უსამართლო სჭირს. არ მოეშვების, რომ არ დაიურვოს“³. აქედან ჩანს: „სააჯო კა-

¹ დაბეჭდილ მშ დვლს ქცაში „მამისა“-ს მაგივრად „ძაძისა“ არის, რასაც ხელნაწერი არ ამართლებს: იქ პირველად წერებულა „მამისა“ და, „მანების“ ძილებად გადაკეთების კვალი ეხლაც ნათლად აჩნია.

² „საქ. სამოთხე“, გამოც. მ. საბინინისა.

³ ქელმწიფის კარის გარიგება, 8 50-55.

რი“ ეწოდება სასამართლოს, რომელშიაც მიმძღავრებულ მოჩივართა საქმეები ირჩევა. ამ მიმძღავრებულებს „უსამართლო სჭირთ“. თუ ვისგან „სჭირთ“ „უსამართლო“, ეს კარგად ირკვევა იმ დროის საბუთებიდან. მაგალითად: ფაენელმა შიომღვიმეს სოფელი გაეაზელნი მიჰყიდა, მაგრამ ისე, რომ წინასწარ ეს სოფელი ყოველგვარი სახელმწიფო თუ კერძო „შესავლისაგან“ გაათავისუფლა. — „მითავისუფლებიან მეფეთა და დედოფალთაგან და დიოფალთა და დიდებულთაგან, აზნაურთა და მათთა ცოლთაგან, მითავისუფლებიან ყოველთავე ჭელოსანთაგან, მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა ჭელოსანთაგან. თუ ვინმე გაწყენდეს და არავინ რას გაგივონებდეს, სააჯოს კარსა მიიხვენით“¹, ეუბნება ფაენელი მემღვიმეს. აქედან ირკვევა, რომ სააჯო კარს მისულ მოჩივარს ორმაგი „უსამართლო სჭირს“: ერთი მისგან, ვინც „აწყინა“—ასეთი შეიძლებოდა ყოფილიყო, როგორც სახელმწიფო მოხელე, ისე კერძო პირიც—და მეორე მისგან, ვისაც მართებდა „გავონება“ და „არავინ რა გაუგონა“—ასეთი შეიძლებოდა ყოფილიყო სახელმწიფო დაწესებულება-სასამართლო ან სასამართლოს მოხელე. მაშ, „სააჯო კარი“ ყოფილა უმაღლესი სააპელაციო სასამართლო. აქ უნდა აღინიშნოს: „კარის გარიგების“ ტექსტიდან არა ჩანს, რომ ობოლნი და ქვრივნი „სააჯო კარში“ მხოლოდ მას შემდეგ მოდიოდნენ, რაც მათ არ „გაუგონეს“, ვისგანაც გავონება ჯერ იყო. როგორც ჩანს, ისინი აქ აპელაციით კი არ მოდიან, არამედ პირველადი საჩივრით. და ეს იმიტომ, რომ ობოლნი და ქვრივნი თვით განგებისაგან უკვე „მიმძღავრებულად“ ითვლებოდნენ. ამიტომაც ისინი უმაღლესი ხელისუფლების განსაკუთრებული მზრუნველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ².

„კარის გარიგების“ მიხედვით „სააჯო კარში“ სამი მოსამართლე იჯდა: მწიგნობართუხუცესი და ორი მწიგნობარი,—საწოლისა და ზარდახანის. მაგრამ ეს ასე იყო დავით აღმაშენებლის შემდეგ,—მის დრომდის სააჯო კარში სამართალი თვით მეფის უშუალო მონაწილეობით წარმოებდა. ამას გვაუწყებს დავითის ისტორიკოსი: რადგან გამუდმებული მიმოსვლის გამო დავითს „ვერ აღვილად მიემთხუროდიან მოჩივარნი და დაჭირებულნი და მიმძღავრებულნი, განაღდა ვიეთნივე, რომელთა სჭიროდა, უჭმდის განკითხუა და შეწყენა მეფობრივი...“, ამისთვის დაედგინეს კაცნი მართლად მცნობელნი და გამომკითხველნი მოჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა“³. ვფიქრობთ, დავითის ძეგრ დადგენილნი „კაცნი მართლად მცნობელნი და გამომკითხველნი მოჩივართანი“ იყვნენ სწორედ „კარის გარიგებით“ ცნობილნი tres (მწიგნობართუხუცესი, საწოლის მწიგნობარი და ზარდახანის მწიგნობარი), რომელთა მიერ მოჩივარნი „მიიღებდეს კურნებასა“.

როგორც ცნობილია, დავით აღმაშენებელმა ჰყონდიდელ-მთ.-ეპისკოპოსობა მწიგნობართუხუცესობას შეუერთა. იყო ეს უბრალო შეთავსება ორი ხე-

¹ ისტ. საბ. შიომღ. მონ. თ. ჟორდანიას გამოც., 2—3.

² იხ. გიორგი მთაწმინდელის სიტყვა ბაგრატ IV-სადმი ობოლთა და ქვრივთა განკითხვის შესახებ, ათ. კრებული, 321.

³ მშ დღწლისი ქცა, 323.

19. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. X.

ლისა, თუ აქ სხვა რაიმე ღრმა საფუძველზე დამყარებულ მოვლენას ჰქონდა ადგილი? უკვე ის, რომ ამერიიდან ეს ორი ხელი განუყრელი რჩება, საკმაოდ მოწმობს თვით მოვლენის საფუძვლიანობას. იზადება საკითხი: რა საფუძველი იყო ისეთი, რომელმაც ეს მოვლენა გამოიწვია?

ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ნიშნავს ჭყონდიდლობის ბუნების გარკვევას და მასში იმ სპეციფიკური თავისებურების აღმოჩენას, რომლის გამოც სწორედ ის და არა სხვა მთავარებისკოპოსობა იქმნა შეთავსებული მწიგნობართუხუცესობასთან.

ჭყონდიდლობის საკითხი მჭიდროდ არის დაკავშირებული დასავ. საქ. ეკლესიის თავგადასავალთან. უკანასკნელი მეტად ბუნდოვანი, მასალებით დატვირთი და, რაც მთავარია, ჯერ შეუსწავლელი საკითხია (უძველესი დროიდან XIII საუკუნემდის მაინც). ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ზოგადი ხასიათის მოსაზრებანი მ. ბროსესი¹, თ. ჟორდანიასი², პროფ. ე. თაყაიშვილისა³, აკად. ნიკ. მარისა⁴, ს. კაკაბაძისა⁵ და აკად. ივ. ჯავახიშვილისა⁶ საკითხს მხოლოდ ვაკვრით და ნაწილობრივ ეხებიან. სპეციალურად ჯერჯერობით არავის მოუცლია, რომ საჭირო მასალების დაგროვება-შესწავლით საკმაოდ დასაფუძვლებული აზრი გამოეთქვა მის შესახებ. მით უფრო ამხელად, ჩვენც არ ძალგვიძს ამ მნიშვნელოვანი საკითხის არსებითი განხილვა და დიდის ხალისით გვერდს აუვლიდით, რომ აუცილებლობა არ გვაიძულებდეს რამდენადმე მაინც შევეხოთ მას.

დას. საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში შეწყნარებულია აკად. ნიკ. მარის აზრი. მნიშვნელოვანი და არსებითი შესწორებანი აკად. ივ. ჯავახიშვილისა ავსებენ და ისტორიული სინამდვილის ხორცს ასხამენ ნიკ. მარის სამართლიანს, თუმცა რამდენადმე ცალმხრივ მოსაზრებას.

ამ შესწორებათა შემდგომ საქმე შემდგენაირად წარმოგვიდგება: ქრისტიანობა ლიხთიმერეთში ყველგან ერთ დროს და ერთი წყაროდან არ გავრცელებულა. მისი გავრცელების დროისა და გზების სხვადასხვაობა დამოკიდებული იყო: ლიხთიმერეთის ამა თუ იმ ტომის სოციალურსა და პოლიტიკურს ვითარებაზე, მის გეოგრაფიულ მდებარეობაზე და სხვა მრავალ დანართ ფაქტორებზე. მაგალითად, ცნობილია, რომ ლიხთიმერეთის ქალაქებში—და უმთავრესად ზღვის პირად მდებარე ქალაქებში—ქრისტიანობა დიდის ხნით უფრო ადრე გავრცელდა, ვიდრე სოფლებში, ქვეყნის შუაგულში. ამის მიზეზი იყო: 1. ქალაქთა ბერძნული მოსახლეობა—მოახალშენეები, 2. ქრისტიანობის ბერძნულად ქადაგება ბერძნული მღვდელთმსახურებით, 3. სოფლის სუსტი ეკონომიურ-კულტურული და-

¹ M. Brosset, Essai chronologique sur la serie des catholicos d'Aphkhezeth, 1—5.

² Ф. Жордания, Абхазские Католикосы, 1—10.

³ პროფ. ე. თაყაიშვილი, „ქელმწ. კარის გარიგება“, წინასიტყვაობა.

⁴ «Ист. очерк груз. церкви...», Церковные ведомости, 1907, г. № 3, გვ. 115—121, акад. Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб. 1905 г.

⁵ საისტორიო მოამბე, 1925 წ. წიგ. II. 125—130.

⁶ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია, წიგნი I, მესამე გამაღცემა.

შოკიდებულება ქალაქისაგან. ან კიდევ: ლაზთა შორის ქრისტიანობა უფრო ადრე გავრცელდა, ვიდრე მათ მეზობელ აფხაზთ შორის. დასაშვებია, რომ აქ პოლიტიკურ მომენტს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ქრისტიანობა ლიხთიმერეთში, რათქმუნდა, მხოლოდ უშუალოდ ბერძნული გზით არ გავრცელებულა. ახალი მოძღვრება გზას იკაფავდა როგორც დასავლეთიდან, ისე აღმოსავლეთიდანაც და როცა, ერთის მხრით, კონსტანტინეპოლის პატრიარქისაგან დამოკიდებული სამიტროპოლიტო და სამთავარეპისკოპოსო ჩნდება, შორეს მხრით ქართლის კათალიკოზი „მეგრელთა კათალიკოზადაც იწოდება“¹. ზსენებული ორი ნაკადიდან პირველ ხანებში ბიზანტიური (— ბერძნული) სპარბობდა. ეს ბუნებრივი იყო: ბერძნული საქრისტიანო ქადაგება აქ წინუსწრებდა ქართულს; სამისიონერო ძალებითაც ბიზანტიის ეკლესია შეუღარებლად ძლიერი იყო ახალმოზარდ ქართულ ეკლესიაზე; პოლიტიკური პირობებიც ბიზანტიის ეკლესიის სასარგებლო იყო: ლიხთიმერეთი პოლიტიკურად ბიზანტიარომის ნაწილი იყო.

ამ ბერძნული სამისიონერო მოღვაწეობის შედეგი იყო ლიხთიმერეთში ლაზიკის, აფხაზეთის (— აბაზგიის) და ჯიქთა (ზიკხთა) ეკლესიები. ყველა ისინი, ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელნი, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო სამწყსოს ეკუთვნოდნენ². როდის ჩამოყალიბდა თავისი საბოლოო სახით ლიხთიმერეთის ასეთი საეკლესიო ორგანიზაცია, ჩვენ არ ვიცით. ბერძნული ტაქტიკონები, რომელნიც ამ ცნობებს შეიცავენ, ჯერ კიდევ არ არიან ზედმიწევნით დათარიღებული³. დაახლოებით კი ეს უნდა მომხდარიყო VI—VII საუკუნეებში.

მცხეთის საკათალიკოზოს, როგორც აღენიშნეთ, ძველიდანვე შეუღამს ფეხი ეგრისში და იქ თანდათანობით განმტკიცებულა. ქართულს ეკლესიასაც ჰქონდა ეგრისში თავისი ხელშემწყობი პირობები, რომელთა მეოხებით ის სულ უფრო და უფრო ძლიერ მეტოქეობას უწევდა ბიზანტიის ეკლესიას ამ ქვეყანაში.

ეს პირობები შემდეგი იყო: იბერია ძველი დროიდანვე ღრმად იყო შეჭრილი ლიხთიმერეთში. ლაზიკა-იბერიის პოლიტიკური საზღვარი სკანდა-შორა-

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ე. ისტორია წ. 1, გამოც. 3, გვ. 279.

² ლაზიკის ეკლესიის მეთაური ფოთის მიტროპოლიტი იყო. მას ოთხი საეპისკოპოსო ექვემდებარებოდა [აქ. 'Επαρχία Λαζიკής. ὁ Φάσιδος. α. ὁ Ροδοπηλάς. β. ὁ τῆς Ἀβισთῆων. (ἀβισთῆων—B. ἀβισთῆων—g.) γ. ὁ Περσῶν. δ. ὁ τῆς Ζηρυανῆων (Ζηρυανῆων—c. ὁ τῆς Ζηρυανῆων—E. ὁ τῆς Ζηρυανῆων). იხ. Georgius Cyprius edidit H. Gelzer. Bibliotheca scribtorum... Teubneriana. გვ. 24. იხ. აგრეთვე De cerimoniis aulae Byzantinae, Bonnae MDCCCXXIX. Constantini Porphyrogeniti imperatoris, გვ. 797]. აფხაზეთის (აბაზგიის) ეკლესია წყაროებში წარმოდგენილია სებასტოპოლის (ცხუმის) მთავარეპისკოპოსის სახით ('επαρχία Ἀβασσῆας ὁ Σεβαστοπολίτης). ჯიქთა ეკლესია სამი ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი მთავარეპისკოპოსითაა წარმოდგენილი ('επαρχία Ζιკχῆας ὁ Χερσῶνος. 'επαρχία τῆς ἀπῆς ὁ Βοσπῶρων. 'επαρχία τῆς ἀπῆς ὁ Νιζῆψας).

³ სამუშაართ, არც ეს წყაროები, ორიოდეს გარდა, და არც მათ შესახებ ლიტერატურა ჩვენთვის ამხელად ხელმისაწვდომი არ აღმოჩნდა, რომ ამ დარგში მეცნიერების აწინდელი მდგომარეობა სისრულით წარმოგვედგინა.

პანზე გადიოდა. ასე რომ არგვეთი იბერიაში იყო. ამრიგად, იბერიის ეკლესიას (—მცხეთის ტახტს) იმთავითვე ჰქონდა ლიხთიმერეთში ფეხი მოკიდებული¹, საიდანაც მას მოძმე მეგრულ მოსახლეობაში უშუალოდ შეჰქონდა ქრისტიანული მოძღვრება და აქ თანდათან მტკიცე პოზიციებს იპყრობდა. ამასვე ხელს უწყობდა იბერიისა და ლაზიკის პოლიტიკური სიძნელენი VI—VIII საუკუნეებში. ბიზანტია-სპარსეთთან ამ ქვეყნების ურთიერთობას, სპარსეთი-ბიზანტიას შორის გამუდმებულ მეტოქეობასა და ომებს ლაზიკა-იბერიის გასო V—VI საუკუნეებში და, ბოლოს, არაბთა მძლავრობას VIII საუკუნეების დასაწყისში მოჰყვა ლაზიკა-იბერიისათვის, რომ ლიხთიმერეთში ძველი მოსახლეობა (მეგრული) შემცირდა. ამ ქვეყნის გარკვეული მხარეები თავის ქვეყანაში (აღმოს. საქართველოში) ასევე შევიწროებულ და იქიდან ლტოლვილ იბერთ იმიგრაციის ობიექტად იქცა. ბიზან-მოახალშენებს თან მოჰქონდათ ქართული ეკლესიაც და ადგილობრივი (მეგრული) მოსახლეობის ასიმილაციასთან ერთად აქამდისაც უცხო ბერძნულ ეკლესიას ნიადაგი კიდევ უფრო ეცლებოდა.

ამრიგად, ბუნებრივი გავრცელების გზით თუ სხვა მოვლენათა მეოხებით ქართული ეკლესია ლიხთიმერეთში შეტევა აწარმოებდა. ბერძნულ ეკლესიას ამიერიდან თავდაცვაზე უნდა ეზრუნა და ესეც კი, რაც დრო გადიოდა, მისთვის სულ უფროდაუფრო აელი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ტრადიცია და ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობა (ლაზიკა VIII საუკუნის მიწურულამდე ბიზანტიაში შედიოდა) ანიჭებდნენ გამძლეობას ბერძნულ საეკლესიო ორგანიზაციას და ბუნებრივად მოზარდ ქართულ ეკლესიას ამ ქვეყანაში ძლიერ ხელოვნურ დაბრკოლებებს უქმნიდნენ.

რა დრომდის გაგრძელდა ასეთი მდგომარეობა, დანამდვილებით თქმა ძნელია. ერთს მეცხრე საუკუნის პირველ ნახევარში შედგენილ ტაქტიკონში ლაზიკის, აბაზგიისა და ჯიქეთის ეკლესიები ძველებურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო სამწყსოში შედიან². ეს ტაქტიკონი შედგენილია ვინმე ბასილი სომხის მიერ სოფენიდან. შემდგენელი ძველი ტაქტიკონით სარგებლობს³. ამიტომ ექვი ბუნებრივია: მექანიკურად ხომ არ გადმოიწერა ბასილიმ ძველი წყარო და უკვე გადასული მოვლენები თავისი დროისად ხომ არ გაასაღა? სამწუხაროდ, ძეგლის გამომცემელი ასეთ საკითხს არ სვამს. საერთოოდ, მისი მსჯელობიდან კი ისე ჩანს, რომ ამ ტაქტიკონით წარმოდგენილი ადგომარეობა მას შემდგენელის (—ბასილის) დროის შესაფერად მიაჩნია⁴. თუ ეს ასეა, გამოდის, რომ IX საუკუნის პირველ ნახევარში ლიხთიმერეთი ეკლესიურად ჯერ კიდევ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შედიოდა.

¹ ამდენადვე IX საუკუნის პირველ ნახევარში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეთა მიერ უბს-ს მონასტრის დაარსება—თუ აქ აწ ცნობილი უბისი იგულისხმება—ქართული ეკლესიის მისიონერულ აქტს კი არ წარმოადგენს, არამედ ისეთივე ჩვეულებრივ სამონასტრო საქმიანობას მცხეთის საკათალიკოხო სამწყსოს ფარგლებში, როგორიც ჩყო, მაგალითად, ზარზმი¹ ვება სერაპიონ ზარზმელის მიერ.

² Georgius Cyprius... Bibliotheca. Teubneriana, praefatio, p. XIV—XV იქვე Basiliensis notitia pp. 3, 4, 5, 24.

³ იქვე, praefatio p. XIV—XV.

⁴ იქვე.

არსებობს ერთი ტაქტიკონიც, რომელიც τὰ νέα τακτικά-ს სახელით არის ცნობილი. ჰ. ჰელცერი მას ლეონ ბრძენის მიერ პირველ შედგენილად სთვლის¹. ამ ტაქტიკონში ლაზიკისა და აფხაზეთის ეკლესიები არ არის შეტანილი. ჯიქთა საარქივისკოპოსოებიდან ნიკოფსის სამთავარეპისკოპოსო აკლია. ცხადია, ეს ტაქტიკონი იმ დროს არის შედგენილი, როცა ლიხთიმერეთი ეკლესიურად კონსტანტინეპოლის პატრიარქისაგან განთავისუფლებულია. გამოდის, რომ ლეონ ბრძენის დროს, ე. ი. 886—912 წლებში ლიხთიმერეთი ეკლესიურადაც ჩამოცილებული ყოფილა ბიზანტიიდან². მაშ, ამ მოვლენის ქრონოლოგიურ საზღვრებად ჩვენ მივიღეთ IX საუკუნის მეორე ნახევარი, ან უფრო დაახლოებით, 820—886 წლები. საყურადღებოა, რომ ეს დრო კარგად უდგება ბაგრატ I აფხაზთა მეფის ხანას—861—873 (906?). ამ მეფეს უნდა ჰყულისხმობდეს ის ცნობა აფხაზეთში კათალიკოზობის დაარსების შესახებ, რომელიც გაუგებრობით ბაგრატ I არტანუჯელ კურაპალატს (826—876 წ.) მიეწერება. თავის თავად ეს საყურადღებო ცნობა, უეჭველია, ზეპირად მოგონილი არ არის და რაღაც ძველი წყაროდან მომდინარეობს. ქც-ის ერთერთ ხელნაწერში ის XVIII საუკუნეშია შეტანილი აშიაზე მინაწერის სახით. ცნობის შემომტანმა ის შეცდომით მიაწერა ბაგრატ I არტანუჯელ კურაპალატის შემცველ ტექსტის აშიაზე (იხ. უნ. სიძვ. მუხ. ხელნაწ. № 25). ასეთი დედნიდან წარმომდინარე ხელნაწერებში კი ეს ცნობა აშიიდან შიგ ტექსტში გადავიდა კავშირი „ხოლო“-ს დართვით: „ხოლო ამან ბაგრატ გააჩინა და განაწესა კათალიკოზი აფხაზეთს ქეს აქეთ ყლ. (ბროსეთი—პლ?)“ (იხ. უნ. სიძვ. მუხ. ხელნაწ. 3665 და ბროსეს გამოცემა, გვ. 190). როგორც მშ დღწის ქცა-ში, აგრეთვე არა ერთს XVIII ს-ში გადაწერილი ქც-ის ხელნაწერში ასეთი ცნობა არ მოიპოვება (იხ. უნ. სიძვ. მუხ. №№ 30, 354, 3666, 4730).

¹ იქვე, praefatio pp. LXII—LXIII.

² აქ უნდა აღინიშნოს: ამ ტაქტიკონში ავტოკეფალურ საარქივისკოპოსოთა შორის მე-26-ედ მოხსენებულია ἡ Σααρηιότπισκῆ კონსტანტინე პორფიროგენეტათ (იხ. Corpus scriptionum Historiae Byzantinae. Constantinus Porphyrogenitus, volumen III. Bonnae impensis ed. Weberi MDCCCXL. De Administrando impe... p. MB. p. 182) სოტერიოპოლისი ციხე-ქალაქი აბაზგის საზღვარზე. გამოდის, რომ აფხაზეთის ერთი სამთავარეპისკოპოსო ისევ კონსტანტინეპოლის პატრიარქის ხელში დარჩენილა. ესევე საარქივისკოპოსო 1084 წელს რედაქციაქმნილ ტაქტიკონშიაც მოიხსენება. იხ. Сидр... новия, Византийское государство и церковь в XI в., გვ. 419. თუ აქ რაიმე გაუგებრობაა, მას არ აქვს ადგილი (პირადად ჩვენ უფრო იმ აზრისა ვართ, რომ აქ ტექსტის დამახინჯება... როგორც ამას ერთი ვარიანტი ადასტურებს, სადაც სოტერიოპოლის-ის ნაცვლად Σααρηιότπισκῆ-ია მოხსენებული, იხ. Codinus—გვ. 325—343 ordo dispositus per imperatorem Leonem Sapientem..., ანარადა, არსებობდა სხვა სოტერიოპოლისი) და აქ სწორედ აფხაზეთის ეს ციხე-ქალაქი იგულისხმება, მაშინ დაგვრჩენია ის დაუკავშიროთ ბიზანტიის სახელმწ. პოლიტიკას აფხაზეთში უკანასკნელის განთავისუფლების შემდგომ: ბიზანტია ინარჩუნებს (თუ შემდეგ ჩაიგდებს ხელთ) აფხაზეთის ერთ კუთხეს, ციხე-ქალაქს. კოსტანტინ. საპატრიარქო იქვე აარსებს საარქივისკოპოსოს. [რომ ძველად ის არ იყო და აფხაზეთი მხოლოდ სებასტოპოლის (—სოხუმი) საარქივისკოპოსოთი იყო წარმოდგენილი, ამას ძველი ტაქტიკონები ამტკიცებენ] და ძველს ან უკვე მისი უფლებისგან განთავისუფლებულ სამთავარეპისკოპოსოს უპირდაპირებს... ხომ არ შეიძლება ასეთ კუთხედ ჩვენს კიცნოთ ანაკოფია?

ამ ქართული ცნობის საფუძვლიანობის აღიარებით ჩვენ მეორე, არანაკლებ სადაო, საკითხი თითქოს წინასწარ გადაწყვეტილად მივიღეთ. ეს გახლავთ საკითხი აფხაზეთის კათალიკოზის შესახებ XIII საუკუნემდის.

ამ საკითხებს არა ერთი მკვლევარი შეხებია ჩვენს საისტორიო მეცნიერებაში, მაგრამ საბოლოოდ დადგენილი აზრი მის შესახებ დღემდის არ არსებობს. მ. ბროსე აფხ. კ-ზის არსებობის საკითხს XIII საუკუნემდის საბოლოოდ ვერა სწყვეტდა, უფრო კი მისი არსებობა შესაძლებლად მიაჩნდა¹; თ. ჟორდანია აფხ. საკ-ზოს 820 წელს დაარსებულად სთვლის ბაგრატ I მიერ²; პროფ. ე. თაყაიშვილი აფხ. კ-ზის არსებობას XIII საუკუნემდის საეკვოდ აღიარებს³; არც სარგის კაკაბაძე ამბობს რასმე გადაჭრილს და გარკვეულს⁴; აკად. ნიკო მარსა აფხ. კ-ზის არსებობაში აღნიშნულ ხანაში ეკვი არ შესდის⁵. სამწუხაროდ, საამისო დასაბუთება მას არ გააჩნია, თუ ასეთად არ ჩაითვლება ის გარემოება, რომ მეღქისედეკ ქ-კათალიკოზის სიგლის დამამტკიცებელი ოქროპირ კათალიკოზი მას აფხაზეთის კათალიკოზად მიაჩნია⁶, რაც სამწუხარო შეცდომაა⁷.

ხსენებული საკითხის არსებითი და ყოველმხრივი განხილვა შეუძლებელია წინამდებარე მონოგრაფიაში იქმნეს წარმოდგენილი. ამიტომ ჩვენი მსჯელობა აქ მოკლე და უფრო დასკვნითი ხასიათის იქნება.

ჩვენი მსჯელობის გამოსავალ წერტილად და აქ წარმოდგენილი კონცეფციის ლერძად ჩვენა გვაქვს სამი დადებითი ხასიათის ცნობა. ესენი არიან: 1. ბერძნულ ტაქტიკონებზე დაკვირვების გზით მიღებული დასკვნა ლიხთიმერეთის ეკლესიის კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან განთავისუფლების შესახებ IX ს-ის მეორე ნახევარში; 2. გიორგი მთაწმინდელის პასუხი ანტი-

¹ Histoire de la Géorgie, გვ. 239, შენ. 6 და გვ. 265 შენ. 6, მასვე აქვს ამ საკითხის შესახებ ცალკე ბროშურა: Essai chronologique sur la serie des catholicos d'Aphkhazeth—მაგრამ აქ გამოთქმული მოსაზრებანი, როგორც ზემოდასახელებული შრომიდან ჩანს, ავტორმა შეცვალა.

² თ. ჟორდანია, „Анхвასкие каталикосы“ 9, ქრონიკები II, 88—90.

³ კელმწიფის კარის გარეგნება, წინასიტყვაობა, V.

⁴ საისტორიო მოამბე, II, 1925 წ.წ., 125—130.

⁵ Н. Я. Марр, Ист. очерк Груз. церкви с древн. времен. Церк. ведомости, № 3, 1907 წ., გვ. 121, 137.

⁶ იქვე.

⁷ კ-ლი მეცნიერი შეცდომაში შეუყვანია ძველის გამოცემელს, განსვ. თ. ჟორდანია ს. ხელნაწერებში—ნ. № № 631 (ყოფ. 379) და 7645 (ყოფ. 378) საქ. ცენტრარქივისა—ორივეში ოქროპირი ქართლის კათალიკოზს უწოდებს თავის თავს: „მეცა გლახაკა ქეს მრ. ქ: კხსა ოქროპირი ჩემითა ველითა დამიწერია“... ეს ოქროპირი ქ-კი ბაგრატ კურაპალატთან ერთად მოიხსენიება ფოკანის (ჯავახეთში) ეკლესიის წარწერაში. კარიბჭის ორივე მხარეს ასომთავრული ამოზრცილი. მარჯვნივ: ქე ძო || დასტყო ლ || თსო ადგ ე || ონე ოქრ || ოპრი ქრთლ || საკთალკხ || ი ორთავ || ეშნა ცხრ || ებთა ან. მარცხნივ: ქე ადდებე || რა კორპლტი. ცხადია, ეს იოანე ოქროპირი მეღქიხედეკის მემკვიდრე ქართლის კათალიკოზია და ამიტომაც ამტკიცებს მეღქიხედეკის სიგელს უკანასკნელის გარდაცვალების შემდგომ. მეღქიხედეკ ქართლის კათალიკოზის მცხეთისადმი „დაწერილში“ აფხაზეთის კათალიკოზი მართლაც მოიხსენიება, მაგრამ ის ოქროპირი არაა. ამის შესახებ ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა. საქ. მუხ. მოამბე, ტ. VI, 260.

ოქის პატრიარქისადმი ქართული ეკლესიის თვითმწყობის უფლებიანობის შესახებ, რომლიდანაც ყოველ ექვს გარეშე ჩანს, რომ ამ დროის (ე. ი. XI ს-ში) ლიხთ-ამერ-იმერეთის ეკლესიები უკვე დიდხანია გაერთიანებულია ერთ მთლიან ქართულ ეკლესიად ერთი უზენაესი მეთაურის ხელქვეშ; 3. ს-ნ აფხაზეთის კათალიკოზის მოხსენიება ერთს XII ს-ში გადაწერილ ხელნაწერში¹ (აფხაზეთის კ-ზის XIII საუკუნემდის არსებობას ადასტურებს თვით მისი წოდება: „აფხაზეთის კათალიკოზი“. XIII ს-ში ახლად დაარსებული მეთაური დას. საქართ. ეკლესიისა ასეთ სახელს ვერ მიიღებდა. მას „იმერთა კ-ზი“ დაერქმეოდა და მისი ტახტი აფხაზეთში—ბიჭვინტაში კი არა, არამედ ქუთაისში იქნებოდა). შემოხსენებული სამი ძირითადი ცნობის სინამდვილის აღიარების შემდგომ ჩვენ უნდა გავითვალისწინოთ ერთი რამ, რის შემდეგ დ. ს. ეკლესიის თავგადასავალის მთავარი ხაზის ლოგიკური სქემა ისტორიული სინამდვილის იერს მოკლებული არ იქნება. ეს „ერთი რამ“ გახლავთ საკითხი: ვინ იყო გაერთიანებული საქართველოს ეკლესიის უზენაესი მეთაური? აქ სრულიად მართალია აკად. ნიკო მარი, რომლის აზრით აფხაზეთა კ-ზი იყო ადგილობრივი კ-ზი და ემორჩილებოდა ქართლის კათალიკოზს². უკანასკნელს „ყოვლისა საქართველოდსა მამამთავარი“ ეწოდებოდა³. ამრიგად, IX ს-ის მეორე ნახევარში კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან განთავისუფლებული ლიხთიმერეთის ეკლესიები XI ს-ში უკვე მცხეთის საკათალიკოზო სამწყსოში შედიან. რა მიზეზით და როგორ მოხდა ეს მოვლენა?

როგორც ტაქტიკონებიდან ჩანს, ლიხთიმერეთი ეკლესიურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ხელქვეშ ერთს ორგანიზაციას არ წარმოადგენდა. ფოთის სამიტროპოლიტო, სებასტოპოლის საარქიეპისკოპოზო და ნიკოფსის საარქიეპისკოპოსო ერთიმეორისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ერთეულები იყო. პატივით ამათ შორის ფოთის (ლაზიკის) მიტროპოლიტი უფრო მაღლა იდგა; მას ოთხი საე-

¹ „ახალციხური ტყავის სახარება XII საუკ.“—იხ. თ. ქორდანი ა, ქრონ. II, 88—90; კოლეგა ს. ჯანაშიას თავხიანი დახმარებით ჩვენ საშუალება მოგვეცა გვენახა ეს ძვირფასი ხელნაწერი და გულდასმით გავვესინჯა მისი მინაწერები. სამწუხაროდ, დროს განსაზღვრულობისა და ჩვენი იმ დროს მოუცვლელობის გამო ხელნაწერის ტექსტის შინაგანი შესწავლა, მისი დათარიღების მიზნით, ვერ მოვასწარი (ტექსტის სანიმუშო ადგილისა და ყველა მინაწერთა ფოტოსურათები გადავალბინეთ და აწ ინახება საქ. საისტ. საეთნ. საზ-ში. თვით ხელნაწერი კუთვნილებისამებრ დაუბრუნდა მესხ-გვარაშაძეს ახალციხეში). ხსენებულ მინაწერებზე და ტექსტზე დაკვირვებიდან ჩვენი დასკვნაა: წიგნის გადაწერილი საბა, წიგნის მომგები გიორგი ხუცეს-მონაზონი და უკანასკნელის გამზრდელი აფხაზეთის კათალიკოზი სემონი ურთიერთის თანამედროვენი არიან, წიგნი გადაწერილია საბაის მიერ არა უგვიანეს XII ს-ის პირველი ნახევრისა. დამწერლობის ხასიათის მიხედვით სხვა დასკვნის მიღება, ვფიქრობთ, შეუძლებელია. ამასვე ადასტურებს მომგებლის გამოთქმა: „... ლირს მყე მე... გ'ი... მოგებად... ამის სახარებისა ახლისა“... „ახალი“ ეწოდებოდა გ'ი მთაწმიდელის მიერ ბერძნული სახარებისადმი შეწამებულს და გასწორებულს სახარების რედაქციას. ვეჭვობთ, XIII ს-ში და შემდგომ ეს ტერმინი ამ რედაქციის მიმართ ცოცხალი დარჩენილიყოს.

² Н. Марр, Историч. очерк Груз. церкви... Церковные векомости, 1907, № 3, 137.

³ ქრონ. 62, 70. ქართლის კ-ზის ასეთი წოდებულობა ისეთ ოფიციალურ დოკუმენტში, როგორც არის რუის-ურბნისის საეკლ. კრების ძეგლის წერა, თავის მხრით ადასტურებს, რომ ქართლის კ-ზს „სრულიად საქართველოზე“ მიუწვდებოდა ხელს.

პისკოპოსო ემორჩილებოდა. არც სებასტოპოლის (აფხაზეთის) და არც ნიკოფსის (ჯიქთა) არქიეპისკოპოსებს ხელქვეითი ეპისკოპოსები არა ჰყოლიათ¹. ყველა ესენი, სხვადასხვა დროს და პირობებში წარმოშობილნი, შეფარდებული იყვნენ იმ პოლიტიკურ პირობებთან, როგორც მათი წარმოშობა-ჩამოყალიბების ჟამს ამ ქვეყანაში არსებობდა. ბიზანტიის პოლიტიკური, ხოლო კონსტანტ. საპატრიარქოს საეკლესიო ბატონობის დროს არ არსებობდა ნიადაგი ლიხთიმერეთის ეკლესიათა გაერთიანებისათვის. არც სახელმწიფო და არც საპატრიარქო ამაში დაინტერესებული არ შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ. მხოლოდ ლიხთიმერეთის პოლიტიკური განთავისუფლებისა და მისი ერთ სახელმწიფო ერთეულად გარდაქმნის შემდეგ ამ ქვეყნის ეკლესიათა გაერთიანება-განთავისუფლება მორიგ საკითხად უნდა ქცეულიყო. მთლიანი სახელმწიფო ასეთივე ერთიანი საეკლესიო ორგანიზაციის საკმაო საფუძველი იყო.

რომ საკითხი ასე მარტივად მდგარიყო, უეჭველია, საბოლოოდ ჩვენ მივიღებდით ლიხთიმერეთის („აფხაზეთის“) ბერძნულ ეკლესიას თავისი სრულიად დამოუკიდებელი ან კიდევ ფორმალურად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან რამდენადმე დამოკიდებული მეთაურით. მაგრამ მდგომარეობას მცხეთის საკზო ართულებდა. მას, როგორც აღვნიშნეთ, ძველიდანვე მტკიცედ ჰქონდა ფეხი მოკიდებული ამ ქვეყანაში. უკვე ბიზანტიის ბატონობის ჟამსაც კი შეუძლებელია ქართული მღვდელთმსახურება აქ, ნაწილობრივ მაინც, არ ყოფილიყოს გავრცელებული, უმთავრესად, ლაზიკის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის მხარეებში. გარდა ამისა, აფხაზთა მეფეებმა იბერიისა და, მაშ, მცხეთის სამწყსოს მოზრდილი ნაწილი სკანდა-შორაპნის ხაზსა და ლიხს შუა იმთავითვე თავის პოლიტიკურ საბრძანებელში მოაქციეს. ყველა ამის გამო აფხაზთა მეფეები იძულებული იყვნენ სათანადო ანგარიში გაეწიათ ქართული ეკლესიის ინტერესებისათვის ამ ქვეყანაში.

პირველ ხანებში, საფიქრებელია, პოლიტიკურად ჯერ წელმოუმაგრებელი აფხაზეთის მეფეები მოერიდებოდნენ საეკლესიო საკითხის გამწვავებას და კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს მხოლოდ საეკლესიო გაერთიანების დასტურს მოსთხოვდნენ. არც საპატრიარქო უნდა წასულიყო ამის წინააღმდეგ: ბიზანტიის პოლიტიკური მარცხი ამ ქვეყანაში და მცხეთის საკათალიკოსოს საშიში მეტოქეობა საკმაოდ დამაჯერებელი საბუთები უნდა ყოფილიყო საამისოდ. ლიხთიმერეთის ეკლესიათა ასეთი გაერთიანება აფხაზეთის ავტოკეფალური არქიეპისკოპოსის მეთაურობით უნდა მომხდარიყო. ამას გვაფიქრებინებს: 1. აფხაზეთის პოლიტიკური ძლიერება და მისი მოთავეობა ლიხთიმერეთის გაერთიანების საქმეში, 2. სამეფო დინასტიის აფხაზეთიდან გამოსულობა და 3. ლაზიკის პოლიტიკური სისუსტე. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ დროიდანვე ეწოდა აფხაზეთის არქიეპისკოპოსს „კათალიკოზი“: მისდამი მიტროპოლიტისა (ფოთის) და არქიეპისკოპოსის (ნიკოფსის) დაქვემდებარების შემდგომ შეუძლებელია მას მხოლოდ ძველი პატივი და წოდება შერჩენოდა. რასაკვირველია, აფხაზეთის ეს ახალი საკათალიკოზო პირველ ხანებში, საპატრიარქოსაგან ასე თუ ისე

¹ Codinus, ვენეტიკის გამოცემა გვ. 291; Скабалажович, op. cit. გვ. 418.

დამოკიდებული, ოფიციალურად ბერძნული ეკლესია იყო. მაგრამ ასეთი მდგომარეობა მყარი და საბოლოო ვერ იქნებოდა. არც ლაზთა ეკლესიის მეთაური (ფოთის მიტროპოლიტი) და არც მცხეთის ტახტი ამით კმაყოფილი არ უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ თუ პირველის უკმაყოფილება მხოლოდ უფროს-უმცროსობის ნიადაგზე აღმოცენებული შეიძლებოდა ყოფილიყო, მცხეთის ტახტის უკმაყოფილება უფრო ღრმა და პრინციპული ხასიათის იყო: მცხეთას ქართული ეკლესია შეჰქონდა მოძმე ქვეყანაში და ბერძნული ეკლესიის ყოველგვარ სახეს აქ უარჰყოფდა. კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს კანონიკური საფუძვლები, ბერძნული ეკლესიის ტრადიცია და აფხაზთა კ-ზების ინტერესების თანხმობა ლიხთიმერეთის დამპყრობელ აფხაზთა მთავრების პოლიტიკურ ინტერესებთან საკმაო საფუძველს ჰქმნიდნენ ლიხთიმერეთის ეკლესიის ასეთი ორგანიზაციისათვის პირველ ხანებში.

მაგრამ ლიხთიმერეთის დაპყრობით აფხაზთა მეფეები დიდი ხნით არ დაკმაყოფილებულან. ჩქარა ისინი აქტიურად ჩაებნენ დიდსა და ხანგრძლივ პოლიტიკურ ბრძოლაში, რომელიც მთელი საქართველოს ერთ ფეოდალურ მონარქიად გარდაქმნას ჰგულისხმობდა.

ამ საქმეში მებრძოლი მხარეებისათვის მცხეთის ტახტის პოზიცია დიდმნიშვნელოვანი იყო. ამიტომ აფხაზთ მეფეებიც, უეჭველია, ეცდებოდნენ ამ ძვირფას მოკავშირის მიმხრობას. ამიერიდან მცხეთის საკათალიკოსოსა და აფხაზთა მეფეებს შორის სრული შეთანხმება უნდა მომხდარიყო. მცხეთა ლიხთიმერეთის კულტურულ-რელიგიური გაერთიანება-შემოერთებისათვის მიიწვედა, აფხაზთ მეფეები კი იმერ-ამერეთის პოლიტიკურ მთლიანობას უყრიდნენ საფუძველს. აფხაზთ მეფეები პოლიტიკურ მთლიანობას ქმნიდნენ, მცხეთა კი ამ პოლიტიკურ მთლიანობას ერთს და მთლიან კულტურულ შინაარსს აძლევდა: „ქართლად ფრიადი ქუეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების. ხოლო კვრიელესონი ბერძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: უფალო წყალობა ყავ, გინა თუ: უფალო შეგვიწყალებ“¹.

¹ გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაჲ, 5. მარის გამოცემა, 1-1, 5—8. მოყვანილ ამონაწერში აკად. ნ. მარი ჰხედავს „намак на то, что грузинский язык в Кларджии был лишь церковным, а не разговорною речью всего населения, даже в половине X-го века, когда писал Георгий Мерчул“. *ibid.*, введение, § 14. შეიძლება კლარჯეთში მართლაც იყო ამ დროს (X ს-ში) მოსახლეობის არა ქართულ ენაზე მოსაუბრე მცირე ნაწილი, მაგრამ ამის მაჩვენებლად მერჩულისეული „ქართლის“ განმარტება, ვფიქრობთ, მოსატანი არაა. უკანასკნელი არც კულტურულ-პოლიტიკური განმარტებაა, არამედ მხოლოდ კულტურული. საქმე ისაა, რომ მერჩული მოგვითხრობს მირონის კურთხევის „ქართლში“ განწესების შესახებ იერუსალიმის პატრიარქის მიერ IX ს-ის პირველ ნახევარში და აქვე განმარტავს: „არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირაცხების“... და სხვ. ამ განმარტებით მერჩულს სურს აღნიშნოს, თუ სად უნდა იხმარებოდეს „ქართლში“ (მცხეთაში) ნაკურთხი მირონი. ამ მხრით კლარჯეთი მისთვის სადაო არ არის. ეს ქვეყანა უკვე დიდი ხანია მცხეთის სამწყსოში შედის. ამის უეჭველი საბუთია ჯავახეთის საეკლესიო კრება (IX ს-ის შუა წლებში). აქ კარგა ხანია კულტურული „ქართლია“ და მცხეთას ნაკურთხი მირონიც აქ სავალდებულოა. სადაოა სულ სხვა მხარე და სწორედ ისა აქვს მხედველობაში მერჩულს თავისი საინტერესო განმარტების დროს. ასეთი მხარე

ასეთ პირობებში, ბუნებრივია, ქართულსა და ბერძნულ ეკლესიებს შორის ბრძოლა ლიხთიმერეთში თავის გადამწყვეტ ფაზაში უნდა შესულიყო. აფხაზეთის კათალიკოზი, როგორც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ხელისუფალი, უეჭველია, ბერძნული ეკლესიის მომხრედ გამოდიოდა. ამიერიდან თანხმობა ლიხთიმერეთის საერო და სასულიერო უმაღლეს ხელისუფალთ შორის უნდა დარღვეულიყო.

აფხაზთა მეფეები მცხეთის თანხმობით და მასზე დაყრდნობით ქმნიან ახალ (ქართულ) საეპისკოპოსოებს ძველების გვერდით და მათ ნაცვლად და, ამგვარად, კანონიკური საფუძვლების დაურღვევლად საბოლოოდ აქრობენ მოსახლეობისათვის უცხო ბერძნულ ეკლესიას. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს მცირე ცნობები აფხაზთ მეფეების საეკლესიო პოლიტიკის შესახებ, ამ მხრით გაგებულნი, მეტად საინტერესოა. გიორგი აფხაზთ მეფე (912—957).... „იყო მამუნებელი ეკლესიათა... აღაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ და განაშუენა იგი (ქ'ცა უმატებს: ნაწილთა) სიმრავლითა წმიდათა მარტილთათა“¹. გიორგის ძემ ლეონ აფხაზთ მეფემ (957—967) „აღაშენა ეკლესია მოქივისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“². ბაგრატ III (978—1014) აფხაზთა მეფემ და ქართველთა კურაპალატმა: — „აღაშენა საყდარი ბედიისა, შექმნა საეფისკოპოსოდ მოცვალა: გუდასი საეფისკოპოსო... აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი... ამანვე ბაგრატ აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიუწოდმელითა, რამეთუ ამან შემოკრიბნა მახლობელი ყოველი ჯელმწიფენი, კათალიკოზნი, მღვდელთ მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი და სხუათა ყოველთა საქელმწიფოთანი“³.

„აფხაზეთია“⁴. აქ იყო სადაღ იერუსალიმით მოტანილი ან მცხეთაში ნაკურთხი მირონის ხმარება: აქამდის აქ, რათქმუნდა, მირონი კონსტანტინეპოლით მოჰქონდათ. გიორგის დებულემა ფრიად საინტერესოა. ის მცხეთის თვალსაზრისს მკაფიოდ გადმოგვცემს. მცხეთა ჯერ ენობრივად (ეთნიკურ ელემენტზე დაყრდნობით) შეიჭრა ლიხთიმერეთში, ხოლო შემდეგ, როგორც ჩანს, ეს საინტერესო ფორმულა წამოაყენა თავისი ორგანიზაციული გაბატონების დასასაფუძვლებლად: „ქართლია“ იქ, სადაც მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზეა (მხოლოდ კვირიელესონი შეიძლება ბერძნულად). მირონის კურთხევა „ქართლს“ განეწესა. მაშ ქართლს ნაკურთხი მირონი სავალდებულოა ყველა იმ ეკლესიისათვის, სადაც მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზეა. ცხადია, მცხეთის საკათალიკოზოს მხრით ეს არის კანონიკური საფუძვლების დაცვით კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს წინააღმდეგ მიმართული ბრძოლა ლიხთიმერეთის ეკლესიაზე ორგანიზაციულად გაბატონების მიზნით.

ყველა დანარჩენი ძვირფასი შენიშვნა აკად. ნიკო მარისა ენობრივი სხვაობისა თუ კვირიელესონისა და ბერძნული მღვდელთმსახურების ნაშთების შესახებ საესებით ეთანხმება სწორედ ლიხთიმერეთის სინამდვილეს, როგორც ამას არა ერთგზის აღნიშნავს პ-ლი მეცნიერი სხვადასხვა ადგილას.

¹ მ-მ დფ-ლსი ქ'ცა, 229.

² იქვე, 223.

³ მ-მ დფ-ლსი ქ'ცა, 245.

პირველ ნახევარში¹. მისი იმთავითვე ქართულობა ყოველ ექვს გარეშეა. ცნობილია ჭყონდიდის ერთი პირველთაგანი ეპისკოპოზი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე და მწერალი².

ჩვენ არ ვიცით, იმთავითვე სამთავარეპისკოპოსოდ იქმნა ჭყონდიდი თუ არა (სტეფანე სანანოშ-ძის მარტივად ეპისკოპოზად წოდება კიდევ არ არის ამის გადამწყვეტი მოწმობა). ცხადია მხოლოდ, რომ უკვე ბაგრატ IV დროს ის სამთავარეპისკოპოზოა და პირველი სამღვდელთმთავრო (აფხ. კ-ზის შემდეგ) ლიხთიმერეთში. ამ დროს უკვე ფოთის სამიტროპოლიტო გამქრალია და მისი პატივი ჭყონდიდელზეა გადმოსული. შემდეგდროინდელი წოდება პროტო-ზპერტიმოსისა ჭყონდიდელს, შესაძლებელია, სხვა გარემოებასთან დაკავშირებით ჭყონდეს მინიჭებული. როგორც ფოთის მიტროპოლიტის მემკვიდრე, ის მხოლოდ ზპერტიმოსის პატივის მატარებელი შეიძლება ყოფილიყო³.

აფხაზთ მეფეთა საეკლესიო პოლიტიკის წყალობით შექმნილი და აღზევებული ჭყონდიდელი საეკლესიო დამოკიდებული იყო სწორედ ამ პოლიტიკის გამარჯვებისაგან: ფოთის მიტროპოლიტი (პირველ ხანებში) და აფხ. კათალიკოზი საკმაოდ საშიშარნი იყვნენ ახალი იერარქისათვის. აქ შეიძლება ვეძიოთ მიზეზი ჭყონდიდელის განსაკუთრებული სანდოობისა. ის არც შეიძლება მეფის პოლიტიკის მომხრე არ ყოფილიყო და ეს არა მარტო საეკლესიო საკითხში, არამედ საერთოდ: ჭყონდიდის ბედი, როგორც საეკლესიო იერარქისა, განუყრელად დაკავშირებული იყო თვით მეფის ხელისუფლების არსებასთან, მის, სიძლიერე-სისუსტესთან. ამით ჭყონდიდელი არსებითად განსხვავდებოდა ჩვეულებრივ ეპისკოპოსთაგან.

ბაგრატ IV მწარედ იგემა საეკლესიო იერარქთაგანაც თავისი დროის პოლიტიკური წყობის ნაყოფი. არა ერთი ეპისკოპოსი გადაუდგა მას და გადამწყვეტი ბრძოლის დროს შინაურს (დიდგვარიანს) თუ უცხო მტერს მიემხრო⁴. არც დავით აღმაშენებელს აკლდა ასეთი გაკვეთილები⁵. დიდგვარიანთა პოლიტიკური შეხედულებანი ამ დროს არა მარტო საერო ფეოდალების უმაღლეს ფენას ახასიათებდა, აქ დიდგვარიანებს გვერდში უდგა ეკლესიის უმაღლესი იერარქიაც. საინტერესოა, რომ ეკლესიის რეკორმებისათვის მებრძოლმა გიორგი მთაწმინდელმა „აღლესა მახვლი“ არა იმ მხრით, რომ ეკლესია საერო ხელისუფლების ჩარევა-გავლენისაგან სავსებით განთავისუფლებულიყო (სწორედ ასეთი მოძრაობა იყო ამ დროს დასავლ. ევროპაში), არამედ თვით

¹ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სწორედ გიორგი II დაიწყო ბერძნული იერარქიის საწინააღმდეგო აქტიური საეკლესიო პოლიტიკა ლიხთ-იმერეთში. ამ წინადაზზე, გასაგები ხდება ამ მეფის ის ქება-დიდება, რომლისთვისაც სიტყვებს არ ჰყოფავს ჩვენი ჩვეულებრივ სიტყვა-ძვირი მემკვიდრე. შმ დფლსი ქცა, 229.

² პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია I, 176—180.

³ Codinus... 349, De ordine thronorum metropolitanorum... M. Brosser, Voyage archeol. I, rapp. 45

⁴ შმ დფლსი ქცა, გვ. 254, 262.

⁵ თ. უორდანი, ისტ. საბ. შიომღვიმის მონასტრისა, 15.

მეთესაგუნ მოითხოვდა ზომების მიღებას ეკლესიაში გაბატონებულ უკულმართობათა აღსაკვეთად. ჩანს, IX—X ს. გაბატონებული შეხედულება საერო ხელისუფლებისაგან ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის შესახებ ეხლა მხოლოდ სანატრელი მოგონების საგანი იყო საეკლესიო მოღვაწეთათვის. ის ეხლა არც გამოდგებოდა: დიდგვარიანულ ტენდენციებს ისე ღრმად და ძლიერად ჰქონდა საეკლესიო იერარქიაში ფესვი მოკიდებული, რომ ეკლესიის რეფორმების მომხრეებს ამ ტენდენციების წინააღმდეგ ბრძოლა ისევ მეფის ძლიერი დახმარებით თუ შეეძლოთ. ამიტომაც იყო, რომ მეფეს მიჰპართავდა „მხილებათა მახჯლის აღლესვით“ ამ დროს ქართული ეკლესიის უდიდესი წარმომადგენელი.

დიდგვარიან აზნაურთა პოლიტიკური ზრახვების წინააღმდეგ მებრძოლი ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული იყო ეს ბრძოლა საერო ცხოვრების ასპარეზიდან საეკლესიო სფეროშიც გადაეტანა, რის შედეგადაუცილებლად უნდა გაფართოებულიყო ეკლესიაზე ცენტრალური ხელისუფლების გავლენა. სხვა გვარად არც შეიძლებოდა: სახელმწიფო ცენტრალიზმისთვის მებრძოლი მეფის ხელისუფლება თავის უშუალო მეთვალყურეობის გარეშე ვერ დასტოვებდა ისეთ ძლიერსა და მნიშვნელოვან ორგანიზაციას, როგორც ეკლესია იყო და რომელიც დიდგვარიან აზნაურთა ერთგულ მოკავშირედ გადაქცეულიყო¹.

დავით აღმაშენებელმა ეს საქმეც თავისი პოლიტიკური მიზნების შესაბამისად გადაჭრა: ეკლესია „ავაზაკთაგან“ გაათავისუფლა, მისი მართვა-გამგეობა საეკლესიო ხელისუფლებას დაუტოვა, ხოლო უკანასკნელზე უშუალო ზეგავლენის მიზნით კყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტი დააქონა.

მწიგნობართუხუცესი, როგორც მეფის ხელისუფლების წარმომადგენელი მონაზონი, უეჭველია, დავით აღმაშენებელამდისაც არ იყო უცხო საეკლესიო საკითხებში მონაწილეობისაგან (ღრტილას კრება შეიძლება საამისო საბუთად გამოდგეს), მაგრამ მისი გავლენა საეკლესიო საქმეებზე იმდენადვე მცირე და უმნიშვნელო იყო, რამდენადაც თვით ის ხელისუფლება, ვისი წარმომადგენელიც იმ დროს ის იყო.

სულ სხვა იყო დავითის დროს. ეხლა „ყოვლისა საეკლესიოსა განგებინასა დარბაზის კარით მიიღებდიან კანონსა უცთომელსა და ყოვლად შუენიერსა“². შექმნილ პირობებში მწიგნობართუხუცესად უბრალო მონაზონი უხერხული იყო³. საჭირო იყო მაღალი იერარქი, მეფის ხელისუფლების ერთგული და მისი ინტერესების გამტარებელი. ასეთი იყო სწორედ კყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი. ის იყო უწარჩინებულესი დას. საქართველოს ეპისკოპოსთ შორის. მას

¹ აქ მოხსენებულის გათვალისწინებით დავითის ისტორიკოსის შეიძლება რამდენადმე მართლაც გადაჭარბებული ცნობა საერო ხელისუფლების საეკლესიოზე გავლენის შესახებ თავის არსებით ნაწილში მართალი გვეჩვენება. იხ. ქ¹ა, 320—321 და 325.

² მართალია, ცნობილია გიორგი მწიგნობართუხუცესის, ჯერ კიდევ უბრალო მონაზონის, დიდი როლი რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე (რომლის ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავი საეკლესიო ორგანიზაციაში ფესვგადგმული დიდგვარიანული ტენდენციების აღმოკვეთა იყო), მაგრამ აქ შეიძლება ინდივიდუალურ მომენტს (გიორგის პირად ღირსებას და სხვა) მიეწერებოდეს ბევრი რამ და მეორეც: ის გარემოება, რომ საჭირო შეიქმნა სწორედ ამის შემდეგ გიორგის გაკყონდიდლება, ლაპარაკობს მოყვანილი მოსაზრების სასარგებლოდ.

ახასიათებდა მეფის ხელისუფლებისადმი ერთგულობის ორსაუკუნოვანი ტრადიცია და სწორედ მასზე შეჩერდა დავითის არჩევანი. ამგვარად მოხდა გაერთიანება მწიგნობართუხუცესის ხელში უმაღლესი საერო და საეკლესიო ხელისუფლებისა¹.

¹ აკად. ნიკო მარიერთს თავის უახლეს წერილში: Происхождение терминов „книга“ и „письмо“ в освещении яфетической теории — ამბობს: „Мы в линии развития наших мыслей не отрицаем и не можем отрицать идеологической связи письменного или книжного дела с архаичным представлением о дереве и, следовательно, также его частях. Достаточно вспомнить, что в Грузии канцлер, ведавший письменностью, назывался Tkondid-el „Чкондидским“, т. е. происходящим из пункта с дубом-деревом отнюдь не без связи с названным деревом как культовым.. იხ. „Книга о книге“ გვ. 57—58. პ—ლი აკად-სი შეიძლება მართალიც იყოს მოყვანილი ამონაწერის პირველ ნაწილში, მხოლოდ ამ ნაწილის დასამტკიცებლად მოყვანილი მაგალითი, ვფიქრობთ, უმართებულოა. მწიგნობრობა და მწ.-უხუცესობა როგორც სახელმწიფო თუ საკარისკავო ხელი, საუკუნეებით წინუსწრობდა ჭყონდიდლობას. ჭყონდიდლობის დაარსებისა და საქართველოს გაერთიანების შემდგომაც კი მწ.-უხუცესობას ჭყონდიდლობასთან მთელი საუკუნის განმავლობაში არავითარი კავშირი არა ჰქონია. ჭყონდიდლობის მწ.-უხუცესობასთან შეერთება, როგორც დავინახეთ, სულ სხვა ისტორიული მოვლენებისა და მიზეზების წყალობა იყო.

2. ჩიბაია

სიცოცხლის ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში

I

ქართველების ძველ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობების საკითხებზე მუშაობამ, რასაც ჩვენ კარგა ხანია ვაწარმოებთ, მოითხოვა ყურადღების გამახვილება ხალხურ ხის ორნამენტზე. ამ მუშაობის შედეგად აღმოჩნდა, რომ ორნამენტებს ხეზე საცხოვრებელ ნაგებობის კონსტრუქციაში საპატიო ადგილი ჰქონია განკუთვნილი და გარკვეული ფუნქცია უტარებია.

პირველ რიგში ეს ითქმის იმ ხის ორნამენტების შესახებ, რომლებიც კერასთან (ცეცხლთან) არის დაკავშირებული, ხალხის უძველეს სოფლმხედველობას ამჟღავნებს და რიტუალურ დანიშნულებას ასრულებს. მუშაობის პროცესში გაირკვა, რომ ამგვარი ელემენტები მრავლად შემოუნახავს ლაზურ ორნამენტს. ერთ მათგანს აქ განხილული სიცოცხლის ხის მოტივი წარმოადგენს.

კიდევ მეტის თქმაც შეიძლება. დეტალურმა შესწავლამ გაარკვია ლაზური ორნამენტის ელემენტების დიდი უმრავლესობის მაგიურ-აპოთროპეული წარმოსობილობა¹.

მაგრამ ამ ტიპის ორნამენტის თავისებურება ამითაც არ ამოიწურება. მის დამზადებას განსაკუთრებული ტექნიკა ახასიათებს: იგი უმთავრესად პლასტიკური რელიეფითაა შესრულებული. ამ ტექნიკით შესრულებულ ორნამენტისაგან განსხვავებულია ეგრეთწოდებული ხევისურული ორნამენტი. საერთოდ ხეზე ორნამენტის ამოჭრას ხევისურულად „დაჭრელება“ ეწოდება. ჩვენს მთაში დაჭრელების სამგვარი სახე არსებობს: „ამოდარვა“, „ნუფჳვი“ და „ცერი“. დაჭრელების ეს სამი სახე არსებითად ორნამენტის ამოჭრის ტექნიკის ერთი და იმავე წესის მხოლოდ სხვადასხვა ვარიანტია, სახელდობრ ორნამენტის გამოყვანა ჩაჭრით. ამ ტიპის ორნამენტი უმთავრესად გეომეტრიული სახეებითაა წარმოდგენილი.

გარდა ზემოთქმულისა ამ ორნამენტისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე დასაჭრელებელი არეს გამოყენებისადმი არათავისუფალი მიდგომა.

¹ შდრ. ბარდაველიძე და ჩიბაია, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხევისურული, ტფილისი. 1939, გვ. 17.

რამდენადაც ხალხური ორნამენტის ეს ტიპი შედარებით უკეთ ხევესურულ მასალაზეა შესწავლილი, ამდენად მას, რასაკვირველია პირობითად, „ხევესურულს“ ვუწოდებთ; არსებითად ის მთური ორნამენტის ტიპია, რადგანაც იგი ფართოდ შემონახულია მთიელების ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში და უპირატესად მათთვისაა დამახასიათებელი¹.

ქართული ხალხური ხის ორნამენტის მეორე ტიპი უმთავრესად მცენარეებისა და ცხოველების სახეებითაა წარმოდგენილი. იგი მეტწილად საქართველოს ბარშია დაცული. მას ჩვენ ვხვდებით ლაზეთიდან მოყოლებული დასავლეთ საქართველოსა და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში.

ამ ტიპის ორნამენტებში უმთავრესად შემდეგი სახეებია მოცემული: ვაზი, ხე, ყვავილი, ლომი, ფრინველი და სხვ. ორნამენტის ეს ტიპიც თავისი მოტივების წარმოშობით უძველეს კულტურას ეკუთვნის და ძველი ტრადიციიდან მომ-

სურ. 1. ლაზური ორნამენტი (ს. წინწყარო).

დინარეობს. ამასთანავე, ორნამენტის ეს ტიპი, ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული, მაღალი ტექნიკით არის შესრულებული (სურ. 1).

ზოგიერთ შემთხვევაში ორნამენტი ორმაგ და სამმაგ სიბრტყის ფენებშია ამოკვეთილი. ყოველივე ამას ერთვის არეს გამოყენებისადმი თავისუფალი მიდგომა. ამ შემთხვევაში ოსტატი დიდსა და პატარა არეს ადვილად უმორჩილებს თავის ზრახვებს და დაუბრკოლებლად იყენებს მას.

რამდენადაც ხალხური ორნამენტის ეს ტიპი შედარებით უკეთ ლაზურ მასალაზეა შესწავლილი და ხალხშიც ლაზური („თათრული“) ეწოდება, ამდენად ამ ტიპის ორნამენტს, რასაკვირველია, აქაც პირობითად, „ლაზურს“ ვუწოდებთ. არსებითად ის ბარული ორნამენტის ტიპია, რადგანაც იგი ფართოდ შემონახულია ბარის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში და უპირატესად ბარისათვისაა დამახასიათებელი. მაგრამ ამ ტიპის ორნამენტს ლაზური ეწოდება სხვა მოტივების გამოც.

ლაზების შესახებ ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიულ აღწერილობაში ნათქვამია:

¹ ბარდაველიძე და ჩიტიია, *op. cit.*, გვ. 27.

„კაცი არიან ველოვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცირეთა“¹. ეს ცნობა, რომელიც სავსებით გარკვეულ ხანას და სანდო ავტორის კალამს ეკუთვნის, შეიცავს ისეთ ფაქტს, რომელიც, ერთი მხრით, გული-სხმობს ლაზებისათვის ხის მუშაკობის ტრადიციების არსებობას აქ მოტანილი ცნობის თარიღზე გაცილებით აღრინდელ ხანაში, ხოლო, მეორე მხრით, იგივე ცნობა სრულ გამართლებას პოულობს ვახუშტის მომდევნო პერიოდში.

მართლაც, მთელ დასავლეთ საქართველოში, ისე როგორც სამხრეთ საქართველოში და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოშიც, მე-19 საუკუნის მანძილზე და მე-20 საუკუნის დასაწყისში ლაზები საუკეთესო ხის ოსტატებად, ხუროებად და ხის ნაგებობის საუკეთესო უსტებად იყვნენ მიჩნეულნი. მათ მიერ ნაგები სახლები, ჯამეები და ეკლესიები დღემდეა მოღწეული. ამ ნაგებობებიდან ზოგიერთს წარწერაც კი აქვს შემონახული მათი ამგებების სახელის, გვარისა და სადაურობის აღნიშვნით. მაგ., მაიაკოვსკის რაიონის სოფელ ხანში ერთ-ერთს, აგებისა და ორნამენტების მხრივ შესანიშნავს, სახლს აქვს წარწერა ქართულ და თურქულ ენებზე. ქართული წარწერა იკითხება ასე:

„ბათომის გუბერნიის არჰავე ვეზდის ფილარგეთის მცხოვრები უსტა ომერ ეფენდი“².

საყურადღებოა, რომ მაიაკოვსკის რაიონში სამი ძმა ლაზი ყოფილა: ომერი, ახნედი და მუსტაფა, რომელთაც მთელს ხანის-წყლის ხეობაში ლაზური სახლები უშენებიათ, მათგან ადგილობრივებსაც უსწავლიათ ხურობა და იმათ ყაიდაზე უკეთებიათ ხის ნაგებობები და ორნამენტები ხეზე.

მაგრამ ლაზების ნაკეთები ორნამენტი ხეზე დამოწმებულია არა მარტო ხანის-წყლის ხეობაში, იგი ფიქსირებულია ქობულეთში, გურია-სამეგრელოში, ქვაბლიანის ხეობაში და თრიალეთში.

თრიალეთში შემონახული ლაზური ორნამენტი მრავალმხრივ არის საყურადღებო. პირველყოვლისა ის საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ადგილობრივი ლაზის მიერ არის გაკეთებული. სხვათა შორის, დადასტურდა, რომ თრიალეთში მცხოვრები ეგრეთწოდებული „ურუმების“ ეთნიკური შემადგენლობა ნარევი ყოფილა. ადგილობრივ შეკრებილი მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ თრიალეთელ ურუმებს შეადგენენ „გუმიშხანელები“, „ოველები“, „ფასენები“ და „კროები“. ამ ჯგუფებიდან ფასენები ძველი ქართული პროვინციიდან ბასიანიდან არიან მოსულნი. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ფასენებში კარგად არის დაცული ქართული ტრადიციები და ქართული, კერძოდ ლაზური მატერიალური კულტურის ელემენტები (თავსაბურავის ელემენტის ერთი სახე „დაბლა“, აგრეთვე ქართული ხელნაწერები³ და სხვ.).

¹ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, გამოც. მ. ჯანაშვილისა, გვ. 248.

² ენიმკი-ს მოამბე, ტ. II, გვ. 68.

³ ახალი აღთქმის ხელნაწერები ს. წინწყაროდან და მათთან დაკავშირებული გადმოცემები, შდრ. Е. Такайшвили, Археол. экск. и разыск., кн. I; მისივე, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი 1938, გვ. 54, აღნიშნულია, რომ სოფ. ორთისში ჯამე ხისაა, „რომლის ხის აივანი შიგნით, პატრონიკეს წინ, შემკობილია ლამაზი ჩუქურთმებით ქართული რიგისა“; Н. Марр, Из поевлки в Турецкий Лазистав, Изв. РАН., 1910, 7—8, გვ. 630—31.

20. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. X.

ზემოთქმულის საფუძველზე ცხადია, რომ ურუმების (კონფესიონალური წარმოშობის სახელწოდება) ქვეშ გაერთიანებულია სხვადასხვა წარმოშობის ეთნიკური ჯგუფები: ქართველები, ბერძნები და სომხები.

მაგრამ თრიალეთის ურუმების ეთნიკური ვითარება მარტოდ-მარტო ზემოთქმულით არ ამოიწურება. საქმე იმაშია, რომ ამ ნაკრებ ეთნიკურ ერთეულში სხვათა შორის ლაზებიც ყოფილან წარმოდგენილნი. დადასტურებულია, რომ სოფელ გუნია-ყალაში მცხოვრებნი „ტურმოვ“-ები წარმოშობით ლაზები არიან. ამ სოფელში მათ საკუთარი „მაილა“ (უბანი) ჰქონიათ („ტურში გილენ მაილა“). ამათ გვარში ყოფილან საუკეთესო ხუროები, რომელთაც თრიალეთის ბევრ სოფელში შესანიშნავად მოჩუქურთმებული სახლები უკეთებიათ. მათ მიერ აგებული სახლები ჩვენ დავამოწმეთ სოფ. წინწყაროსა და გუნია-ყალაში. ჩუქურთმების ერთი ნაწილი შეძენილ იქნა წალკის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის დროს და შემდეგ ეს კოლექცია გადაეცა საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებას, სადაც ის ამჟამად ინახება¹.

თრიალეთში შემონახული ლაზური ორნამენტი მეტად მდიდარია თავისი შინაარსით და სანიმუშოა თავისი ტექნიკით და კომპოზიციით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ორნამენტი ამოთანჯვრის (à jour) ხეობითაა შესრულებული. ასეთ ორნამენტს აქ ქვემოთ ფერადი ქსოვილი ჰქონია („ფოლგა“) დაგებული, რაც ამ ორნამენტის ტექნიკის წინა აღმოსავლეთის უძველეს კულტურის ტრადიციებს ამჟღავნებს და საყურადღებო ფაქტს წარმოადგენს.

ამგვარდ, როგორც ძველი ცნობა ლაზებში ხის დამუშავების მაღალი ხელოვნების არსებობის შესახებ, ასე ფაქტი მე-19 საუკუნის მანძილზე და მე-20 საუკუნის დასაწყისში ლაზების, როგორც საუკეთესო ოსტატების, ხუროების, არსებობის შესახებ—მიუთითებენ ლაზების მიერ ხის დამუშავების საერთოდ მაღალ ხარისხზე.

ზემოთქმული კიდევ ერთი ზედმეტი საბუთია იმისა, რომ ამ ტიპის ორნამენტს ლაზური ეწოდოს.

II

როგორც ზემოთ ითქვა, ლაზური ორნამენტი ხეზე შეიცავს ისეთ მოტივებს, რომლებიც ძველ ტრადიციებს და ძველ სიუჟეტებს ამჟღავნებს. ცხადია, ეს მოტივები ზოგჯერ მოცემულია მათზე შემდეგი დროის დანალექებთან ერთად, მაგრამ ბევრ შემთხვევაში ისინი ძველებური სახით გამოიყურებიან და, ახალი ტექნიკით შესრულებულნი, თითქმის მთლიანად იცავენ უძველესი სიუჟეტის დეტალებს. ამგვარი, ძველი ტრადიციებიდან მომდინარე, სახეებისა და ობიექტების შემონახულობა ჩვენმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ არა ერთი და ორი იცის. ბევრი მათგანი უძველესი მითოლოგიიდან მომდინარეობს და ხალხის უძველეს სოფლმხედველობასთანაა დაკავშირებული.

¹ ექსპონირებული იყო ენიკი-ს ეთნოგრაფიის განყოფილების მიერ მოწყობილ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქ. ფილიალის პირველ სამეცნიერო სესიისადმი მიძღვნილ გამოფენაზე.

ლაზურ ორნამენტში ამგვარ მოტივს ეგრეთწოდებული „სიცოცხლის ხის“ მოტივი წარმოადგენს.

ეს მოტივი თრიალეთის სინამდვილეში ჩვენ გვხვდება, როგორც ხეზე, ისე ქვაზე. იგი დამოწმებულია როგორც ბუხრის შემკულობის ხის ნაწილებში, ისევე ბუხრის კამარებზე (მაგ. ასლანოვის სახლი სოფ. წინწყაროში და ტურ-შოვის სახლი სოფ. გუნია-ყალაში).

ხეზე ამოკვეთილი „სიცოცხლის ხის“ სიუჟეტი ჩვენ რამდენიმე შეგვხვდება. არისტინოვის სახლის „ოდაში“ ის ორი სახითაა მოცემული. პირველ მათგანზე წარმოდგენილია ხე—მცენარე, რომლის გვერდებზე კულდახვეული „ლომები“, ანტიპოდებია გამოკვეთილი. აქვეა სიმეტრიულად გამოყვანილი ორი ექვსკიმიანი ვარსკვლავი. მეორეზე წარმოდგენილია აგრეთვე ხე და გვერდებზე „ლომები“, ანტიპოდები, კუთხეებში-კი სიმეტრიულად განლაგებული მთვარე, მზე და ორი ვარსკვლავია გამოკვეთილი (ტაბ. I).

როგორც ითქვა, სიცოცხლის ხის მოტივი თრიალეთში წარმოდგენილია სახლის იმ ნაწილში, რომელსაც აქ „ოდა“ ეწოდება. საერთოდ ურუმებში შემონახული სახლი ტიპიურად შემდეგ ნაწილებს შეიცავს: „ჩარდახ“-ს, „ავლ“-ს, „ქომ“-ს, „ოდა“-ს, „აე“-ს, „ყოუნ-ქომი“-ს და „ფურუნ“-ს. კონსტრუქციულად აქაური სახლები შემდეგი სახისანი არიან: „ყარნაუშ-აე“, „თალარა ოდასი“, „ყარს ოდასი“, „ნახეშ ოდასი“, „მარაგ“, „იაზლუხ“, „კონახ“, „ბინა“ და „ქორ-იაღი“.

სურ. 2. ბუხრის კამარა (ს. გუნია-ყალა).

ყველაზე უფრო მეტი შემკულობა-ორნამენტები სახლის იმ ნაწილშია ჩვეულებრივ მოცემული, რომელსაც „ოდა“ ეწოდება (სურ. 3).

ოდა განკუთვნილია ოჯახისათვის საზეიმო დღეობების ჩასატარებლად, ან სტუმრის მისაღებად. ოდის აუცილებელ ატრიბუტს ბუხარი შეადგენს. უნდა ითქვას ისიც, რომ ბუხარი ლაზური სახლის ტიპში საოჯახო კულტის ცენტრს წარმოადგენს. თავისთავად ცხადია, რომ ცეცხლის კულტის ბუხართან

დაკავშირება ეკუთვნის იმ დროს, როდესაც ცეცხლის ადგილი კერიდან ბუხარში იქნა გადატანილი. ამიტომ როგორც ბუხარი, ისევე ის კედელი, რომელთანაც ბუხარია გამართული, ჩვეულებრივად კარგადაა ხოლმე შემკული. ასეთი კედელი მდიდრულად არის მორთული იმ სახლშიც, სოფ. წინწყაროში, რომელიც ნიკიფორე არისტინოვს ეკუთვნის და რომელიც აგებულია გუნიაყალელი ლაზის კონსტანტინე ტურშოვის შიერ, 1883 წელს, როგორც ამას ადასტურებს აქვე ამოკვეთილი თარიღი.

სურ. 3. ლაზური ოდის კედელი (ს. წინწყარო).¹

ოდის ეს კედელი პირველ რიგში შემკულია ბუხრის გვერდებზე და ბუხრის თავს ზემოთ, ჭერამდე. ბუხრის გვერდებზე, კედელში, მოწყობილია თახჩები, რომელთა პირი აგრეთვე შემკულია ჩუქურთმებით. აღსანიშნავია, რომ ამ თახჩებიდან ერთი განკუთვნილია ოჯახის უფროსი მამაკაცისათვის, ხოლო მეორე—ოჯახის უფროსი დედაკაცისათვის. თახჩებში ისინი ოჯახის „ქისებს“ ინახავენ.

ოდას შემკულობა აქვს არა მარტო ბუხრის კედელზე, არამედ გვერდებისა და ბუხრის მოპირდაპირე კედლებზედაც. ხოლო განსაკუთრებით მდიდრადაა შემკული ამ ოთახის ჭერი. ჭერში მოცემულ ორნამენტს „გულბაქ“-ი ეწოდება (ტაბ. II).

ამრიგად შემკული „ოდა“ სოფ. წინწყაროში ორია. ერთი მათგანი ზემოთაღსახელებულ ნიკიფორე არისტინოვს ეკუთვნის. ამჟამად ამ ოდის ჩუქურთმების

ტაბულა I

სივოცხლის ხე (ს. წინწყარო).

სივოცხლის ხე (ს. წინწყარო).

დიდი ნაწილი ჩამოტანილია საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში. მეორე ოდა იაკობ ასლანოვისაა. ორივე ოდა ლაზების მიერ არის გაკეთებული. ამავე ხელობისა და სტილისაა მესამე ოდა სოფ. გუნია-ყალაში კოტრანოვისა, ისიც აგებულია ლაზის მიერ.

სოფ. გუნია-ყალაში არის სხვა სტილზე შემკული „ოდები“ სომხების მიერ აგებული. განსხვავება „ლაზურ“ და „სომხურ“ ოდებს შორის შემკულობა-ორნამენტების მხრით დიდია. იმ დროს, როდესაც პირველი—ლაზური ოდა, შემკულია მცენარეებისა და ცხოველების ორნამენტებით, მეორე—„სომხური“ ოდის შემკულობაში განსაკუთრებით გეომეტრიული სახეებია წარმოდგენილი.

ზემოთ მოტანილი მასალა ცხადყოფს, რომ ლაზურ ორნამენტში მოცემული სიციცხლის ხის მოტივი დაკავშირებულია ბუხართან და ამდენად ცეცხლთან, კერასთან.

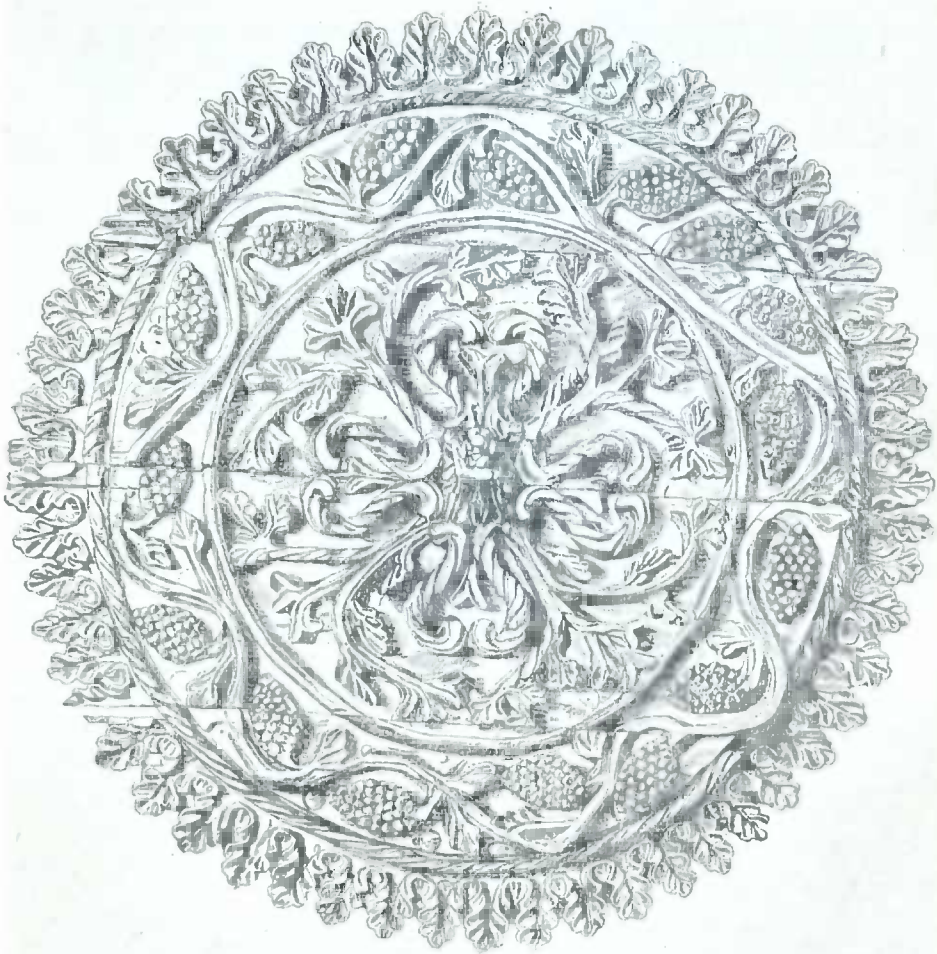
როგორც ცნობილია, კერის კულტი თავისი შინაარსით გვარის, ოჯახის გამაერთიანებელი ცენტრი იყო, ხოლო კერა მარადიული სიციცხლის სიმბოლო. ქართველ და კავკასიელ ტომებში ცეცხლის კულტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. კერძოდ, ის დიდ როლს თამაშობდა საქორწინო ცერემონიებში, როდესაც გვარში ან ოჯახში გარეშე ახალი პირის ინკორპორაცია ხდებოდა. ამიტომ იყო, რომ დიდი ყურადღება სახლის იმ ადგილს ექცეოდა, სადაც კერა, ცეცხლი იყო მოთავსებული. მას ამკობდნენ აპოთროპეული; დანიშნულების ორნამენტებით, ღვთაებების გამოსახულებებით და სიმბოლური ნიშნებით. იქ, სადაც კერა სახლის შუაგულიდან ბუხარში იყო გადატანილი, ზემოხსენებული სახის ხტრიბუტები ბუხრის „კამარზე“, კამარაზე, მის ზემოთ და გვერდებზე იყო გამოყვანილი. ამიტომ სიციცხლის ხის სიუჟეტის ფიქსირება კერის კულტის ანსაბლში, როგორც ამას ადგილი აქვს თრიალეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, კარგად ეთანხმება წარმართი ადამიანის სოფლმხედველობას.

კერასთან დაკავშირებული საკულტო დანიშნულების ორნამენტი ჩვენ მოგვეპოება ოდების გარდა, ეგრეთწოდებულ გლეხურ დარბაზებსა და საერთოდ ბანიან სახლებში—ცეცხლის, კერის მახლობლად—დედა-ბოძებზე და დედაბოძის ბუღაურებზე. ამ სახის შემკულობით მდიდარი დედა-ბოძების ზოგიერთი იშვიათი ექზემპლარი საქ. მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაშია დაცული. აქ შეიძლება აღნიშნული იქნას ერთი გარემოება, სახელდობრ ის, რომ ქართლურ და მესხურ დედა-ბოძებზე მოცემული ორნამენტების უმრავლესობა ასტრალური ხასიათისანი არიან¹.

უნდა ისიც ითქვას, რომ ცეცხლთან, კერასთან იყო დაკავშირებული მიცვალებულის (წინაპრის) კულტი. ქვემოთ ჩვენ დავინახავთ, რომ ლაზური სიციცხლის ხეც ამავე კულტთანაა დაკავშირებული. რამდენადაც ლაზურ ორნამენტში შემონახული სიციცხლის ხის მოტივი ცეცხლის, კერის და მიცვალებულის (წინაპრის) კულტებთან ყოფილა დაკავშირებული, ხოლო ეს კულტებ უძველესი ხანის წარმოშობილობისაა, ამდენად ეს მოტივიც, ცხადია, თავისი წარმოშობით უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს.

¹ შდრ. აქვე სიციცხლის ხის მოტივში მოცემული—მზე, მთვარე, ვარსკვლავები.

ტაბულა II

«გულბაქი» (ს. წინწყარო).

თრიალეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დამოწმებული სიცოცხლის ხის სიუჟეტი მარტოდ-მარტო თრიალეთით არ შემოიფარგლება. მას მრავალი პარალელი მოეპოება ქართულ და კავკასიურ ეთნოგრაფიულ და ისტორიულ სინამდვილეში. ჩვენ მას ვხვდებით, როგორც ხეზე, ისე ქვაზე და ქსოვილზე. მაგალითად, ეს მოტივი მოიპოება ხეზე: მესხეთი—ს. მლაშეს ჯამეში; აჭარა—ს. ღორ-

სურ. 4. სიცოცხლის ხე (თხაბა-იერდი).

ჯომის ჯამეში; ქვაზე: იმერეთი—მაიაკოვსკის რაიონი—საფლავის ქვებზე¹; ქართლში—სოფ. მერეთი. გლეხის სასაფლაო, საფლავის ქვებზე; ქსოვილზე: ქობულეთი—ს. ბობოყვათი—ხალიჩაზე; სვანეთი—მიცვალეებულისათვის განკუთვნილ სურათებში—და სხვა.

საქართველოს გარეთ იგი მოიპოება ინგუშეთსა და დაღისტანში. ინგუშეთში ეს სიუჟეტი არის გამოხატული თიხის ფილზე; რომელიც ნაპოვნია თხაბა-იერდის საყდართან, მას აქვს წარწერა ქართული ასომთავრულით. ფილი ზომით 10 × 12 სმ, ნაპოვნია ტულჩინსკის მიერ 1901 წელს². ფილზე ამოკვეთილია ტოტემგაშლილი ხე ნაყოფითურთ და მის გვერდებზე წვრილფეხა ცხოველები, ერთი ერთ მხარეს და მეორე მეორე მხარეს. ამით ფეხებს შორის ასომთავრული ასო-

¹ ვნიშვი-ს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი.

² პირველი ცნობა ამ ფილის შესახებ იხ. *Туркская Ведомости* (1901 წ., № 18), საიდანაც ის გადაიბეჭდა ორგანოში „*Изд. Архив. Комиссии*“, 1902, დამატება, ნაკ. 2.

ებია—**7** **10** და **11**. ამ ასოებით ქართული სიტყვებია გადმოცემული, თუ ისინი ინგუშური ან რომელიმე სხვა ადგილობრივი ენის სიტყვებს გადმოგვცემენ—ჯერ-ჯერობით არ არის გარკვეული.

ეს ძეგლი¹ საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ მის კომპოზიციაში წარმოდგენილია არა მარტო სიცოცხლის ხე და ცხოველები, არამედ ხის ქვემოთ გავლებულია ორი ჰორიზონტალური ხაზი მიწის ზედაპირის აღსანიშნავად, ხოლო მათ ქვემოთ ციკვიკავა ამოკვეთილი, რაც წყალს უნდა აღნიშნავდეს. თარიღდება ეს ძეგლი პირობითად მე-13 საუკუნით (სურ. 4).

სურ. 5. სიცოცხლის ხე (ს. ყუბაჩი).

ჩვენი სიუჟეტის მნიშვნელოვანი პარალელები მოიპოვება დალისტნის ძეგლებზე, ეგრეთწოდებულ დალისტნურ-ალბანურ ობიექტებზე. ერთ-ერთ ასეთ ძეგლის სიუჟეტში ხის

ნაცვლად თევზია გამოხატული, რაც გვიადვილებს სიუჟეტის დედა-აზრის მიკვლევას. ეს ძეგლი, რომელიც ყუბაჩშია აღმოჩენილი, ჩვენთვის საინტერესო სიუჟეტის მეტად ორიგინალურ სახეს შეიცავს (სურ. 5)².

III

როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, სიცოცხლის ხის მოტივი გარეშე სხვა ძეგლებისა მოცემულია აგრეთვე სვანების მიცვალებულის კულთან დაკავშირებულ სურათებზე. სვანების მიცვალებულის კულტის ერთ-ერთ დღეობას „ლიფლანი“ ეწოდება. წარმართი სვანის შეხედულებით ზამთრის არდადეგებზე, ლიფანალში, მიცვალებულის სულები თავიანთ სახლში ბრუნდებოდნენ. სულეზის მოსვლას ოჯახის წევრები დიდი ზეიმით უნდა შეხვედროდნენ, გაეშალათ მათთვის სუფრა, მათ სასიამოვნოდ უნდა ემღერათ, ეცეკვათ და დაეკრათ ქია-

¹ Л. Семенов, Арх. и этногр. разыск. в Ингуш. в 1928—1929 гг., Изв. Ингушск. Н.-Иссл. Инст. Краев., II—III, стр. 383.

² А. Башкиров, Дагестанское искусство, Москва 1931, таб. 37.

ნური; იმათ გასართობად უნდა ეთქვათ ზღაპრები და ლექსები. ასეთი შეხვედრა ჩვეულებრივად რამდენიმე დღეს გრძელდებოდა. ზემით ხდებოდა აგრეთვე სულების გასტუმრება საქონლის; ოჯახის უფროსი წინ მიუძღვოდა წარმოდგენაში არსებულ სულებს, მათს სავალ გზაზე რძეს აპკურებდა და სულებს შესთხოვდა ოჯახისა და საქონლის გამძრავლებაზე ზრუნვას, ოჯახისა და საქონლისათვის მარცხისა და საფრთხის დაკლებას და სხვა.

ლიფანალის შინაარსი აქ ნაშუადღევ მოყვანილ აღწერილობით არ ამოიწურება. ამავე ლიფანალის დღეებში აცრისაგან („ჯულისა“ და „გვიზისა“) საღებავს

სურ. 6 „ლჯკრელე“ (ს. ნაკიფარი).

ამზადდებდნენ და ამ საღებავით ლექნდ-ებზე ანუ ისგენტაფ-ებზე გამოჰყავდათ სხვადასხვა სახეები მიცვალებულთა სულების პატივსაცემად. ლექნდი სვანურ ქორში (სახლში) არის ის ტიხარი, რომელიც კერის მახლობლადაა გაველებული და გამოყოფს ქორის საცხოვრებელ ნაწილს საქონლის საზღომისაგან.

ლიფანალის დღეებში ლექნდებზე გამოხატულ სურათებს „ლჯკრელე“ ეწოდება. დოც. ვ. ბარდაველიძის მიერ პირველად ასეთი ლჯკრელები აღმოჩენილი და დადგენილი იქნა სვანეთში 1931 წელს. აღმოჩნდნენ ისეთ პირები, მოხუცი ქალები, რომელთაც ასეთი სურათები უხატავთ. დღეისათვის დოც. ვ. ბარდაველიძეს ამ სურათების დიდი რაოდენობა აქვს შეგროვებული და გამოსაცემად დამზადებული.

რადგანაც ამ სურათებში მოცემულ სიცოცხლის ხის მოტივს ჩვენი თემისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, დოც. ვ. ბარდაველიძის თანხმობით მოგვყავს ერთ-ერთი ლჯკრელეს აღწერილობა (სურ. 6).

ზემო სვანეთში იფარის თემის სოფ. ნაკიფარის მცხოვრებ გულბას შემდეგი ლჯკრელე გაუკეთებია: 1—2. კიბღონარ (კიღონები), 3. მემზური (მლოცველი ტაბლით—შესაწირავებით), 4. დაჯღ (თხა), 5. ლჯჩყ მარე (მხელარი), 6. ჯან (ხარი), 7. ქათალ (ქათამი), 8. მუსტუბი მარე (მოცეკვავე კაცი), 9. გვიბს იზბის დაჯარ (ფიჭვის სკამენ თხები), 10. დოშდულ (მთვარე), 11. ჯჭარ (ჯვარი), 12. მიუ (მზე), 13. ფურ (ძროხა), 14. ლჭაქმარე (ვაეი), 15. ზურნალ (ქალი) და კუიცრა (შუნი, დედალი ჯიხვი).

აქ მოტანილი სურათის რიტუალური დანიშნულება იმდენად აშკარაა, რომ საგანგებო განხილვას არ საჭიროებს. მთლიანად სურათი მეტად მნიშვნელოვან სიუჟეტს შეიცავს, რომლის ცალკეული ელემენტი თავისთავადაც მრავალმეტყველია. კერძოდ, 1—2 ნახატზე წარმოდგენილი კიდობნები მარცვლით სავსე—გულისხმობს მიცვალებულისათვის მასპინძლის მიერ გულუხვად გაღებულ ხორბალს, მესამე სურათზე მოცემული ადორანტი შესაწირავებით—ასევე მიცვალებული-სათვის საიქიოს საქმელად განკუთვნილ ულუფას ასახიერებს, აგრეთვე ცხენი და მხედარი—მიცვალებულისათვის განკუთვნილი „სულის ცხენია“ და ასე სხვა.

სურ. 7. სიცოცხლის ხე ზენჯირილიდან, Moortgat-ის მიხედვით.

მაგრამ ამ სურათზე ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია მეორე მწყრივში მოცემული ნახატები. აქ არის დახატული მზე, მთვარე, ჯვარი, ხე ცხოველებით, შემდეგ ძროხა და სხვა.

ის გარემოება, რომ ამ მწყრივის ნახატებში მზე, მთვარე და ჯვარია წარმოდგენილი, იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ აქ დახატული ხე და ცხოველები უბრალო ხე და ცხოველები კი არ არის, არამედ ამ ხის სახით სიცოცხლის ხეა მოცემული თავისი ატრიბუტებით. არსებითად ეს ნახატი (გვიხსნის იზბის დაწვარ) ლაზური სიცოცხლის ხის სიუჟეტს იმეორებს (იხ. ზემოთ, გვ. 307). მასში უმთავრესად შეცვლილია ხის ჯიში და ცხოველების სახეობა...

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ ცხოვრების ხის ეს სიუჟეტი მრავლად მოიპოვება საფლავის ქვებზე იმერეთსა და ქართლში, — რაც აგრეთვე იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ სვანური ლექსნდ-ებზე მოცემული ხისა და ცხოველების სურათების მოტივი რიტუალური დანიშნულებისაა. ის უშუალოდ მიცვალებულის კულტთანაა დაკავშირებული. მიცვალებულის კულტში მისი არსებობა გამართლებულია იმ ძველი შეხედულებით, რომელიც საიქიოს სააქაოს გაგრძელებად წარმოიდგენდა, სააქაოს მოთხოვნისებებითა და საჭიროებებით. ის გარემოება, რომ „გვგებს იზბიხ დაჯარ“ — ის სიუჟეტი მიცვალებულის კულტთან არის დაკავშირებული, რომ მას ქალები ხატავენ და ნახატი პრიმიტიული ტექნიკით სრულდება — ცხადია, ამ სიუჟეტის უძველეს წარმოშობაზე მიუთითებს.

ზემოთქმულს დავსძენთ, რომ თვით სვანური ლიფანალი არქაული წარმოშობილობისა: ასე ცხოვლად მიცვალებულების წარმოდგენა, ასე „რეალურად“ მათი მიღება-გამასპინძლება და მათდამი შეწირული სიმბოლური ხასიათის სურათები — უთუოდ უძველეს ტრადიციას შეიცავს და ძველებურ სოფლმხედველობას ამჟღავნებს. ამ წესჩვეულებაში მეტად საგულისხმო თავისებურებებია შემონახული. ერთი ასეთი თავისებურება ის ლექსრელებია, რომელთა შესახებ ზემოთ ვაკვრით გვქონდა ლაპარაკი.

მაგრამ ქართველი ხალხის მიცვალებულის კულტის თავისებურება მარტოდ-მარტო ლექსრელებით არ ამოიწურება. ასეთ თავისებურებებს ეკუთვნიან: მოხვეური — „დიდო“, სვანური — „გიგი“, შრომის პროცესებში მიცვალებულის მოგონება საგანგებოდ ქალების მიერ შეთხზული ლექსებით — „ხმით ნატირალებით“¹ და სხვა.

ასეთი თავისებურებებით მდიდარი ქართველი ტომების მიცვალებულის კულტში სიცოცხლის ხის სიუჟეტი ამ კულტის ორგანულ ელემენტს უნდა შეადგენდეს.

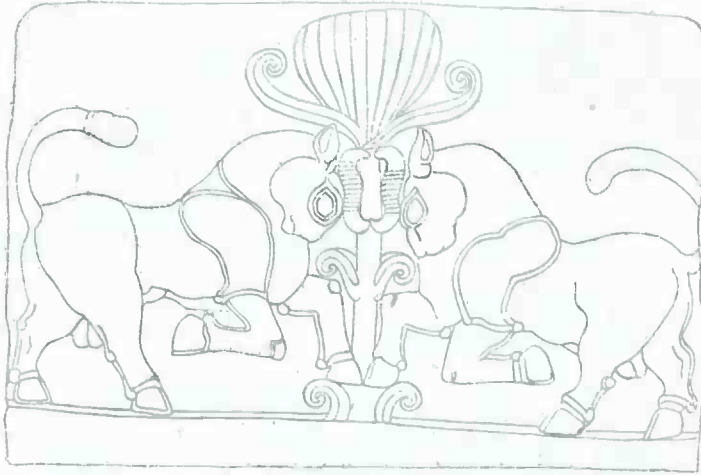
რაც შეეხება თვით სიცოცხლის ხეს, მის ანალოგებს წარმოადგენს ჩვენში დიდად გავრცელებული ხის კულტი საზოგადოდ, ხოლო კერძოდ ხეცსურული მეგრულაურის მირონიანი მუხა, ფშაური ლაშარის ოქროს შიბიანი ბერ-მუხა და აგრეთვე — მცხეთის სვეტი-ცხოველი, მარტვილის ჭყონდიდი და მეგრული „კელეპტარი“ (მიცვალებულის ხე). ამავე კულტს ეკუთვნის ბავშვის სახელზე ხის დარგვის გურული წესჩვეულება.

ლაზური სიცოცხლის ხის მოტივის ანალოგები დასტურდება არა მხოლოდ ქართველ-კავკასიელ ტომებში, არამედ ის მოცემულია წინა აზიის უძველესი კულტურის ძეგლებზე. განსაკუთრებით დამოწმებულია ხურების მეტად თავისებურ ხელოვნებაში. იგი მოიპოვება ტელ ჰალაფსა, კარხემიშსა, ბოლაჩქიოსსა, იფლატუნ-ფუნარსა და ზენჯირლში აღმოჩენილ ძეგლებზე (იხ. სურ. 7, 8 და 9).

¹ მიცვალებულის კულტი ზევსურეთში, მასალეები საქ. ეთნოგრაფიისათვის, ტ. III, გვ. 1—64, იქვე წინასიტყვაობა, გვ. VIII, აგრეთვე ზ. ჩიტიანი, ქვის კუბო ქვემო-ალმედან, ენიშკის მოამბე, ტ. VIII, გვ. 4—5.

ზენჯირლში აღმოჩენილი ძველი თარიღდება 1000 წლით ჩვენ ერამდე. ამ ძველზე მოცემული სიცოცხლის ხის მოტივი სავსებით ემსგავსება სევანური გვგებ დაჯარი-ს სურათს¹.

სპეციალისტების აზრით ხურების ხელოვნებაში დაცული სიცოცხლის ხის მოტივი წარმოადგენს ძველი სუმერული სიცოცხლის ხის მოტივის თავისებურ ვარიანტს. იგი გენეტიკურად უკავშირდება ურში ეხლახან აღმოჩენილ მსგავს მოტივს².

სურ. 8. სიცოცხლის ხე კარხემიშიდან, Contenau-ს მიხედვით.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ-კავკასიური მასალების შეხვედრა ხურულთან შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

იმ შემთხვევის გარდა (ხურულ-სევანური სიცოცხლის ხის მოტივი), რომელიც ჩვენ ზემოთ დავასახელებთ, საყურადღებოა აგრეთვე სხვა შეხვედრებიც მატერიალური კულტურის დარგში. მაგალითად, სევანური ფაყვი, ხევსურული ჩოხა და ხურული ტანსაცმელი. ქართული ხულა და ხურული ჰილანი, ხევსურული აჩაჩი, ქართულ-ხურული ილარი და სხვა.

ეს უკანასკნელი კულტურის ელემენტი დღემდე ჩვენს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში დაცული³ (ხისა, ძვლისა და ლითონის) იმავე ფორმისა და ფუნქციისაა, როგორც, ერთი მხრით, მუსიერში ნაპოვნი (12—10 საუკუნის ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) პრინჯაოს ილარი და, მეორე მხრით, ოქროს ილარი ტელ ჰალაფიდან, რომელიც თარიღდება 3000 წლით ჩვენ ერამდე.

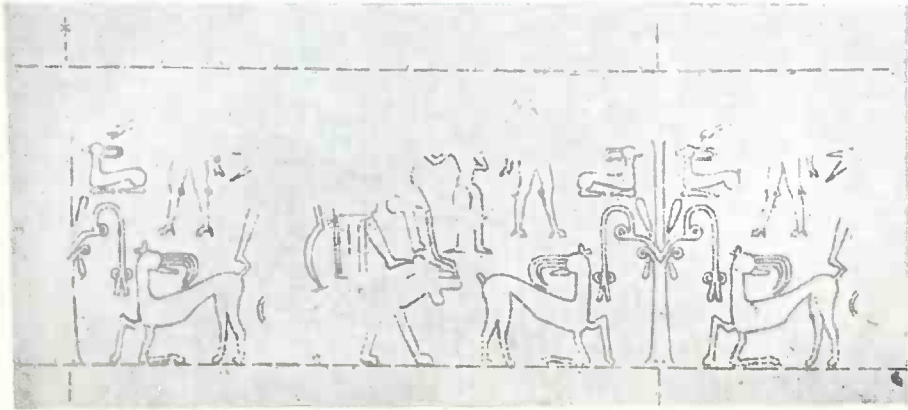
მაგრამ ეთნოგრაფიული სინამდვილის მონაცემების მნიშვნელობა მარტო ზემოთქმულით არ განისაზღვრება.

¹ A. Moortgat, Bildwerk und Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit, Leipzig 1934, 83-29.

² C. L. Woolley, Ur-Excavations, v. II: The royal cemetery, New-York 1934, ტაბ. 87—89.

³ შდრ. ი. სონღულაშვილი, ილარი, საქ. მეზეუმის მოამბე, ტ. VIII; აგრეთვე Er. Machay, Excavations at Chahu-Daro, Smithsonian Institution, 3473.

როგორც აღენიშნეთ, ყუბაჩურ ძეგლზე, რომელიც ალბანურ-დაღისტნური წარმოშობისადაა მიჩნეული, სიცოცხლის ხის მოტივში ნაცვლად ხისა თევზია გამოხატული, თევზს კი ქართველ-კავკასიელების სარწმუნოებაში დიდი ადგილი ეჭირა, როგორც ნაყოფიერების მომნიჭებელ ძალას. ამის დამადასტურებელი ფაქტები უხვად არის შემონახული ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.

სურ. 9. სიცოცხლის ხე ბოლაჯიოიდან, Götz-e-ს მიხედვით.

საილუსტრაციოდ შეიძლება რამდენიმე მაგალითის დასახელება: ლოცვა-ვედრება თევზებისადმი, რომელთაც შვილიერებას შესთხოვდნენ (თრიალეთი, ს. ჰოლიანქი), ცოცხალი თევზის („ალაბალუხი“) გამოყენება ქალების მიერ—განაყოფიერების მიზნით (იქვე). გურიაში კალმახის დაკვლა საკალანდო ქვევრის თავზე მოსავლიანი წელიწადის დადგომის მიზნით. თევზის ღვთაების ლარსას არსებობა იმერეთში, რომელიც სვანური ნადირთ პატრონის აფხატიისა და დაღის თანატოლი ჩანს. კალმახი, როგორც საკურთხის აუცილებელი ატრიბუტი სამეგრელოში, საქორწინო თარფი თევზით, თევზის ორნამენტი შეიდიშებსა და სვანურ ლეკვერთებზე, თევზების გამოსახულებები საფლავის ქვებზე ჯაფახეთში და უკანასკნელად თევზ-ვეშაპის ქანდაკებები საქართველოსა და სომხეთში.

ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ Bleichsteiner-ის მტკიცების თანახმად, თვით ტერმინი ვეშაპი-ვიშაპი არ უნდა მომდინარეობდეს ავესტურ Višāpa-დან, არამედ როგორც ვეშაპი ისე Višāpa ქართულ-კავკასიური წარმოშობისაა¹.

დიდი ადგილი უჭირავს თევზს აგრეთვე ქართულ მითებსა და ზღაპრებში (ზღრ. მელიორის ცოლი—ძველი საქართვე., ტ. II. გვ. 4, გვ. 30—34, S. Finger, Märchen aus Latsistan, Mitt. d. Anthr. Gesel. in Wien. LXIX, H. 3, გვ. 208), აბატონების რიტუალში და სხვა.

¹ Bleichsteiner, Die Subaräer des alten Orients im Lichte der Japhetitenforschung, W. Schmidt's Festschrift, Wien 1928, გვ. 46.

ერთი სიტყვით, ყველა მონაცემი ადასტურებს, რომ თევზი ნაყოფიერების მომნიჭებელ ძალად იყო მიჩნეული.

ამის მიხედვით იბადება საკითხი: სიციოცხლის ხის შეცვლა ნაყოფიერების მომნიჭებელი ძალით, თევზით, ხომ არ გვაძლევს უფლებას სიციოცხლის ხეში ნაყოფიერების ძალა ვივარაუდოთ.

სურ. 10. სუმერული სიციოცხლის ხე Nielsen-ის მიხედვით.

ის გარემოება, რომ სიციოცხლის ხის სუმერულ ვარიანტში (სურ. 10)¹ ხის გვერდით წარმოდგენილია ანტიპოდური ფიგურები მამრისა და მდედრის სახით ამ შესაძლებლობას ადასტურებს. ამ სახითაა ეს სიუჟეტი მოცემული ხურულ ძეგლებზე, ამავე სახითაა იგი ასურულ ძეგლებზე, როდესაც ისინი არ იმეორებენ ბაბილონურ-სემიტურ ვარიანტებს. ასევეა ლაზურ ორნამენტში, თხაბა-იერდის ფილზე, დალისტნურ ნიმუშებზე და სხვა.

როგორც ცნობილია, სიციოცხლის ხის მოტივში წარმოდგენილმა მამრ და მდედრ არსებათა სახეებმა შემდეგში გაგრძელება ჰპოვა ეგრეთწოდებულ Anti-thetische Gruppe-ს სიუჟეტებში (შდრ. Jahrb. d. Deutsch. Arch. Ints., B. XIX, 2 H. 1904, Jolles, Antithetische Gruppe).

რამდენადაც ეს ასეა, გასაგები ხდება სიციოცხლის ხის მოტივის დედა-აზრი ლაზურ და სვანურ ორნამენტში. აქ ის მოცემული იყო ერთი მხრით ცეცხლთან, კერასთან ერთად, ხოლო მეორე მხრით მიცვალებულის კულტში. ის წარმოადგენდა ამალორძინებელ, გამანაყოფიერებელ და მაცოცხლებელ ძალას. ამის გამო გასაგებია ისიც, თუ რად ახლავს ლაზური სიციოცხლის ხის მოტივს ასტრალური ანტურაჟი.

ყოველივე ზემოთქმულის მიხედვით შეიძლება შემდეგი დავასკვნათ:

1. ქართულ ხალხურ ორნამენტში ხეზე მოცემულია ორი ძირითადი მიმართულება:

¹ Д. Нильсен, Библиейская религия в свете новейших археологических раскопок, Вестник Древней истории, I, гв. 111.

ა) მთური (ხევსურული—პირობითად)—უპირატესად გეომეტრიული სახე-
ებით და

ბ) ბარული (ლაზური)—უპირატესად მცენარისა და ცხოველის სახეებით.
ამ მიმართულებებს, გარდა სიუჟეტური სხვადასხვაობისა, ორნამენტის ტექნი-
კის სხვაობაც ახასიათებს („ამოღარული“ დაქრელება და პლასტიკური რელიეფი).

2. სიუჟეტის მხრივ ლაზურ ორნამენტში უძველესი მოტივებია მოცემული.
ეს ორნამენტი კონსტრუქციულ-დეკორაციულ დანიშნულებასთან ერთად რიტუ-
ალურ ფუნქციას ასრულებს და მითოლოგიურ შინაარსს შეიცავს.

3. ლაზურ ორნამენტში მოცემული სიცოცხლის ხის მოტივს შეადგენს: სი-
ცოცხლის ხე (ის სხვადასხვა ჯიშის ხეებითაა წარმოდგენილი), ცხოველები—
წყვილი („ანტიპოდები“) და მნათობები (ორი ან მეტი).

4. სიცოცხლის ხის მოტივი ქართულ ხალხურ ორნამენტში უძველესი-
სიუჟეტია და ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ფართოდაა გავრცელებული. დამო-
წმებულთა: ხეზე, ქვაზე და ქსოვილზე. იგი მოიპოება ქართულ ისტორიულ ძეგ-
ლებზე, ინგუშურ ფილზე (თხაბა-იერდიდან) და ალბანურ-დაღისტნურ ძეგლებზე.

5. განსაკუთრებით საყურადღებოა ეს მოტივი სვანების მიცვალებულის
კულტში, „ლიფანალ-ში“, სადაც ის „გგვიბ-დაჯარ“-ის სახით არის მოცემული.
რამდენადაც „ლიფანალ“-ი მიცვალებულის კულტის უძველესი წესჩვეულებაა,
იმდენად მასში დადასტურებული „გგვიბ-დაჯარ“-ის მოტივი (იგივე სიცოცხლის
ხის მოტივი) უძველესი წარმოშობის საკულტო სიუჟეტია.

6. ლაზურ სიცოცხლის ხის მოტივს, განსაკუთრებით მის სვანურ ვარიანტს,
ანალოგები მოეპოება ხურულ ძეგლებზე (ტელ ჰალაფი, ზენჯირლი, იფლატუნ-
ფუნარი და სხვ.). ამ ანალოგებს ამაგრებს ქართულ-ხურული კულტურის ელე-
მენტების სხვა შეხვედრებიც.

7. სიცოცხლის ხის მოტივში ხის შეცვლა თევზით (ალბანურ-დაღისტ-
ნური ძეგლი) ამტკიცებს, რომ ამ მოტივში ძირითადად ნაყოფიერების სიმ-
ბოლოა მოცემული. ქართველ ტომებში თევზი, როგორც ნაყოფიერების მომნი-
ჭებელი ძალა, მრავალ წესჩვეულებით დასტურდება: გურული საახალწლო კალ-
მახი, თევზის ღვთაება ლარსა იმერეთში და სხვა.

8. სიცოცხლის ხის ნაყოფიერების ფუნქცია, მკვეთრად გამოსახული მის
სუმერულ ვარიანტში („ადამ და ევა“), გამართლებას პოულობს ხურულ და
ქართულ-კავკასიურ ანალოგიურ სიუჟეტებში.

Г. ЧИТАЯ

МОТИВ «ДРЕВО ЖИЗНИ» В ЛАЗСКОМ ОРНАМЕНТЕ

РЕЗЮМЕ

1. В грузинском народном искусстве даны два основных вида орнамента на дереве: а) горный (хевсурский—условно) преимущественно с геометрическим сюжетом и б) долинный (лазский)—преимущественно с растительным и животным сюжетом. Помимо сюжетов эти виды орнамента отличаются техникой выполнения (глубокая резьба и пластический рельеф).

2. В лазском орнаменте даны древнейшие мотивы. Этот орнамент, выполняя конструктивно-декоративную функцию, служит ритуальным целям и имеет мифологическое содержание.

3. Мотив «дерево жизни» в лазском орнаменте состоит из следующих компонентов: дерево жизни, пара животных («антиподы»), светила (два и больше).

4. Мотив «дерево жизни» является древнейшим сюжетом грузинского народного орнамента и в этнографической действительности имеет широкое распространение. Мы его встречаем на дереве, камне и ткани. Он также имеется на грузинских исторических памятниках, на глиняной плите с надписью грузинскими буквами из Тхаба-Иерди (Ингушетия) и на албано-дагестанских памятниках.

5. Весьма важное значение имеет присутствие этого мотива в сванском культе мертвых, «līpanal», где мы имеем «дерево жизни» с парой коз («gəgib-daqār»). Поскольку «līpanal» является древнейшим культом мертвых, представленный в нем мотив культового значения («gəgib-daqār») по своему происхождению принадлежит древнейшим ритуальным сюжетам.

6. Лазский мотив «дерево жизни», в особенности его сванский вариант, имеют аналогии в хурритских памятниках (Телл Халаф, Зенджири, Ифлатун-Фунар и др.). Эти аналогии подкрепляются другими параллелями хурритско-грузинских элементов культуры.

7. В мотиве «дерево жизни» замена дерева рыбой, как это имеет место на албанско-дагестанском памятнике, доказывает, что в этом мотиве в основном мы имеем символ плодородия. Использование рыбы в качестве оплодотворяющего начала засвидетельствовано многими грузинскими обрядами, каковы: гурийская новогодняя форель, имеретинское божество рыбы Ларса и др.

8. Ясно выраженное значение плодородия в сумерском варианте мотива «дерево жизни» («Адам и Ева»), находит свое оправдание на хурритских и грузино-кавказских аналогичных сюжетах.

G. TSCHITAJA

DAS MOTIV «DER BAUM DES LEBENS» IM LASISCHEN ORNAMENTE

ZUSAMMENFASSUNG

1. In georgischer volkstümlicher Kunst sind zwei Hauptarten des Ornamentes auf Holz gegeben: a) Gebirgsornament (bedingungsweise «chewsurisch») — vorzüglich mit geometrischen Sujets, und b) Talornament (lasisch) — überwiegend mit den Sujets aus dem Tier- und Pflanzenreich. Ausser den Sujets unterscheiden sich diese Arten durch die Kunstfertigkeit ihrer Ausführung (tiefe Bildschnitzerei und plastisches Relief).

2. Im lasischen Ornamente sind die ältesten Motive gegeben. Dieses Ornament, indem es konstruktiv-dekorativ fungiert, dient den rituellen Zwecken und hat mythologischen Inhalt.

3. Das Motiv «Der Baum des Lebens» des lasischen Ornamentes besteht aus folgenden Komponenten: der Baum des Lebens, ein paar Tiere («Antipoden»), die Lichter des Himmels (zwei und mehr).

4. Das Motiv «Der Baum des Lebens» ist das älteste Sujet des georgischen Volksornamentes und ist in ethnographischer Wirklichkeit viel verbreitet. Wir finden es auf Holz, Stein und Stoff. Es befindet sich auch auf georgischen historischen Denkmälern, auf der Tonplatte mit der Inschrift durch georgische Buchstaben aus Thchaba-Ierdi (Inguschetien) und auf albanisch-daghestanischen Denkmälern.

5. Sehr wichtig ist das Vorhandensein dieses Motives im swanischen Totenkultus «Lipanal», wo man «den Baum des Lebens» mit einem Ziegenpaar hat (gəgib-daqār). Insoweit «Lipanal» der älteste Totenkultus ist, gehört das darin vorgeführte Motiv mit Kultusbedeutung (gəgib-daqār) seiner Entstehung nach zu den ältesten rituellen Sujets.

6. Das lasische Motiv «der Baum des Lebens», vor allem seine swanische Variante, hat Analogien in churritischen Denkmälern (Tell Halaf, Sendisirli, Iflatun-Funar u. and). Diese Analogien werden durch andere Parallelen anderer churritisch-georgischer Kulturelemente unterstützt.

7. Der Ersatz von Baum durch Fisch im Motiv «der Baum des Lebens», wie dies auf dem albanisch-daghestanischen Denkmal stattfindet, beweist, dass wir im Grunde dieses Motivs das Symbol der Fruchtbarkeit haben. Die Benutzung des Fisches als befruchtenden Prinzips wurde durch viele georgische Riten und Gebräuche bestätigt: gurische Neujahrsforelle, imeretische Gottheit von Fisch Larsa und andere.

8. Die klar ausgedrückte Bedeutung der Fruchtbarkeit in der sumerischen Variante des Motives «der Baum des Lebens» («Adam und Eva») wird durch churritische und georgisch-kaukasische analoge Sujets gerechtfertigt.

არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში

(1940 წ. გათხრების ანგარიში)

გასული წლის ზაფხულზე დიდი არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა კოლხიდის დაბლობში საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა.

გათხრები წარმოებდა ცხაკაიას რაიონში, სოფელ რეკაში, ადგილ ნაოხვამუში. სიტყვა „ნაოხვამუ“ მეგრულად აღნიშნავს იმ ადგილს, სადაც წინათ სამლოცველო იყო.

ადგილი ნაოხვამუ დაცილებულია კურორტ მენჯს სამი კილომეტრით და მდებარეობს კოლხიდის დაბლობში მენჯიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით. თვითონ მენჯი ეკის მთის ძირზე მდებარეობს, მდინარე ცივას ორივე ნაპირზე.

ადგილ ნაოხვამუდან დასავლეთის მიმართულებით მდის მდინარე ჯაბხენჯი, რომელიც დაცილებულია ნაოხვამუს ნახევარი კილომეტრით. შავი ზღვის რკინიგზა ორი კილომეტრითაა დაცილებული ნაოხვამუს და ჩრდილოეთის მიმართულებით უვლის მას, ხოლო ზუგდიდისკენ მიმავალი გზატკეცილი სამხრეთის მხარეზე აქვს მოქცეული.

ნაოხვამუ წარმოადგენს ერთი მეტრის სიმაღლეზე მრგვლად ამობურცულს ადგილს, რომლის დიამეტრი 80 მეტრს უდრის. მას შეცდომით უძახიან კურგანს (ყურღანს), რაც არ არის სწორი, ვინაიდან ნაოხვამუზე მიცვალებულის ან მიცვალებულებების დამარხვასთან და შემდეგ ზემოდან დაყრილ მიწასთან კი არ გვაქვს საქმე, როგორც ეს ეგონათ და დღესაც კიდევ ზოგიერთს ჰგონია, არამედ ადამიანის ნამოსახლარ ადგილთან, რასაც ადასტურებს სხვადასხვა დროის კულტურული ფენების ერთიმეორეზე თანდათანობითი განლაგება¹.

ნაოხვამუს გარშემო შემოვლებული ყოფილა წყლის დასაყენებლად ფართო თხრილი, რომლიდანაც ამოულიათ მიწა და გაუმალლებიათ როგორც თვითონ ადგილი ნაოხვამუ, აგრეთვე — თხრილის გარეშე ნაპირები. თხრილის განი 20 მეტრს აღწევს. დღეს ეს თხრილი მთლიანად ამოვსილია მიწით და თანაც დაჭაობებულია, ამიტომ თავის პირველი სახე მას ძალზე აქვს შეცვლილი. მაგრამ, თუ ჩვენ

¹ სიტყვა კურგანი ანუ ყურღანი უნდა იყოს თურქული და რუსებმა შემოიღეს ყივჩაყებისაგან, როგორც ამას ფიქრობდა პროფ. K r e k-ი. დღევანდელი გაგებით ყურღანი წარმოადგენს საფლავის ერთ-ერთ სახეს.

ნაოხვამუს მაგვარ ადგილებს, სადაც შორეულ წარსულში ძველი კოლხები ყოფილან დასახლებულნი, თვალს გადავავლებთ, მაგალითად, „ნანდევეს“, „გორსიოლაფირს“, „სონჯას“ და ბევრს კიდევ სხვა ამათგვარს, დავინახავთ, რომ ამ ხელოვნურად ამობურცულ ადგილებს ყველას უვლის გარშემო 15—20 მეტრის სიგანის თხრილი, რომლის გარეთა ნაპირი დღესაც აზურგულებულია, ხოლო თხრილში წყალია ჩამდგარი და თანაც დაქაობებული.

კოლხიდის დაბლობში ნაოხვამუს მაგვარად ამობურცული ადგილები, რომლებსაც დღესაც აქვთ შერჩენილი გარშემო შემოვლებული ფართო თხრილი წყლის დასადგომად, რამდენიმე ასეული მოიპოვება. ეს თხრილით შემოვლებული ცოტად თუ ბევრად ამალეებული ადგილები დღეს ისეთ მივარდნილ კუთხეებშიაც გვხვდება, სადაც ადამიანის ფეხი ვერც კი მიუღდება ისინი თავის წიაღში კი ინახავენ უძველესი დროის მატერიალური კულტურის ნაშთებს, რომლებსაც შეუძლია ნათელი შუქი მოჰფინოს კოლხიდის დაბლობში მცხოვრებ ძველ ხალხთა ისტორიას. ეს ადგილები და მათს გულში ღრმად ჩამარხული არქეოლოგიური ნაშთები ნათლად გვეუბნებიან, რომ ქალარა წარსულში კოლხიდის დაბლობზე დიდი კულტურის მატარებელი და თანაც მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა ყოფილა. ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური პირობების შეცვლის გამო, შემდეგში მათ შეუწყვეტიათ იქ ცხოვრება. ერთ-ერთი ამ პირობათგანი ყოფილა კოლხიდის დაბლობის დაწვევა ან შავი ზღვის დონის ამალეობა, რასაც გამოუწვევია კოლხიდის დაბლობის ისეთნაირად დაქაობება, რომ ადამიანი იძულებული ყოფილა დიდი ხნის განმავლობაში ეს ადგილები საცხოვრებლად მიეტოვებინა.

მართლაც, თუ კოლხიდის დაბლობს ჩვენ მივუდგებით გეოლოგიური და ფიზიკურ-გეოგრაფიული პროცესების თვალსაზრისით, დავინახავთ, რომ კოლხიდის დაბლობზე ბევრი ცვლილება მომხდარა. ბევრი ცვლილება განუცდიათ თვით მის რელიეფსაც. როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ კოლხიდის დაბლობზე, მხედველობაში გვაქვს ის ტერიტორია, რომელიც მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროებიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით, სადაც ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მეტად დიდი სამუშაოები იქნა ჩატარებული ამ არაჩვეულებრივი, საუცხოო, საზღაპრო კუთხის გასაშრობად, დასახლებლად და მრავალფეროვანი სუბტროპიკული მცენარეების გასაშენებლად. ამ ტერიტორიის განიჭობულებითიდან ოჩამჩირემდის ას კილომეტრს უდრის, ხოლო სიგრძე დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით 80 კილომეტრს აღწევს.

კოლხიდის დაბლობის წარმოშობას გეოლოგები უკავშირებენ ტექტონიკურ პროცესებს, რამაც მესამეულის მიწურულში და მეოთხეულის დასაწყისში გამოიწვია კოლხიდის დაბლობის ტერიტორიის ძალზე დაწვევა და მასზე ზღვის უბის გაჩენა, რომელმაც მოიცვა მაშინდელი კოლხიდის დაბლობის ტერიტორიის ზედაპირი ნეოგენის მერგელური თიხებისგან იმ დროს შემდგარი. ამ ზღვის უბის სიღრმე, პირველადი სახის აღნაგობა და ან მისი სივრცე დროთა ვითარების გამო დიდ ცვალებადობას განიცდიდა სხვადასხვა მიზეზების გამო. ამ მიზეზთა შორის უნდა ჩაითვალოს მეოთხეულის პერიოდში ბოსფორის სრუტიდან რამდენიმეჯერ წყლის ინტენსიურად შემოჭრა შავ ზღვაში და ან ამავე სრუტის

„ვაბინდვა“; მიზეზებად უნდა ჩაითვალოს აგრეთვე შავ ზღვაში შემავალი მდინარეების არაჩვეულებრივად წყლებით გამდიდრება, ატმოსფერული დანალექების ცვალებადობა, ზემოაღნიშნულ უბეში შემავალი მდინარეების ეროზიული მოქმედება და სხვა.

შავი ზღვის დონეს რომ ბევრჯერ განუცდია დიდი ცვალებადობა თვით მეოთხეულ პერიოდშიაც, სხვა დამამტკიცებელ მასალებთან ერთად, ამას გვიჩვენებს შავი ზღვის ტერასები ზღვის დონიდან 80—110 მეტრის (სოხუმი—ოჩამჩირის რაიონი)¹ და 160 მეტრის (სუფსის რაიონი) სიმაღლეზე მდებარე ადგილებში შემორჩენილი. ნეოგენის თიხები², რომლებიც შავი ზღვის „კოლხიდის“ უბეს ქვეშ მოექცა და რომლებსაც დღეს უწოდებენ ძირითად ქანებს, სხვადასხვა სიღრმეზე მდებარეობენ დღევანდელი კოლხიდის დაბლობის მიწის ზემო პირიდან. მაგალითად, ქ. ცხაკაიასთან ისინი დაცილებული არიან მიწის ზედაპირს 4—6 მეტრით, სადგურ ქვალონთან—18—20 მეტრით, ხოლო შავი ზღვის სანაპიროების მახლობლად 60 მეტრის სიღრმის ქა-ბურღილებიც მათ ვერ სწვდება. მაშასადამე, ამ ნეოგენის თიხებზე განვითარებული პალეოცენისა და მეოთხეულის დანალექები, რომლების ზედაპირის რელიეფი დღეს ცოტად თუ ბევრად უსწორმასწორო, ატალღებულ „ვაკედაა“ გადაქცეული, სხვადასხვა სიღრმისანი არიან და თანაც ერთისა და იმავე შემადგენლობით არ ხასიათდებიან. მაგალითად, ძირითად ქანებზე დადებული ზღვის სილა განსაზღვრულ სივრცეზე გვხვდება, განსაზღვრულ სივრცეზეა ტორფის ორი სხვადასხვა დროის ფენა და სხვა.

მეოთხეულის განსაზღვრულ დროისათვის მდინარეების ეროზიული მოქმედება კოლხიდის დაბლობის ვარეშე მდებარე ნაპირებზე თვალსაჩინოადაა გამომკლავნებული, ხოლო ამავე დროს დაბლობის ცენტრალურ ნაწილში მდინარეების ეს ეროზიული მოქმედება თითქმის შეუძინეველი რჩება. ამით ის გვიჩვენავთ, რომ პალეოცენისა და მეოთხეულის პერიოდში სხვადასხვა შემადგენლობის ფენები წარმოიშობოდა ხოლმე კოლხიდის დაბლობის სხვადასხვა ადგილებში. მეოთხე გამყინვარების შემდეგ, როდესაც შავი ზღვის დონე დიდ მერყეობას აღარ განიცდიდა, „კოლხიდის“ უბეში თანდათანობით თავი მოიყარა ამავე უბეში შემავალი მთის მდინარეების მიერ მოტანილმა დიდძალმა მასალამ. (გამოანგარიშებულია, რომ მთების მდინარეებს დღესაც მოაქვთ კოლხიდის დაბლობში ოცი მილიონი კუბო-მეტრი ალლიუვიონი წელიწადში). ამავე დროს ზღვის კონტინენტალურმა ტერასამაც იწყო გაკეთება და მოსწყვიტა „კოლხიდის“ უბე ზღვას, მოხდა დაჭაობება, ცალკეული გუბე-ტბების გაჩენა, წარმოიშვა მცენარეულობა განსაზღვრული ეკოლოგიური თვისებებით და მოხდა მთელი რიგი ფიზიკურ-გეოგრაფიული ცვლილება, რაც დიდ გავლენას ახდენდა კოლხიდის დაბლობის რელიეფზე. ყოფილა დრო, როდესაც კოლხიდის დაბლობის ზედაპირი იმდენად გამშრალა და გამაგრებულა, რომ შესაძლო გამხდარა ადა-

¹ სოხუმი-ოჩამჩირის რაიონში ვ. ი. გ. რ. ო. ვ. აღნიშნავს მეტად ძველი დროის (შესაძლოა პლიოცენის) ტერასის ნიშნებს 450—500 მეტრის სიმაღლეზე. В. И. Громов, Некоторые итоги полевых исследований по палеолиту СССР в 1935 г.: Советская археология, № 2, стр. 191, Москва-Ленинград 1937.

² ნეოგენის დანალექების თიხებს ადამიანი შეხვდება კოლხიდის დაბლობის სამხრეთით და ჩრდილოეთით მდებარე მთების კალთებზე.

მიანი დასახლებულიყო აქ, რაზედაც მიგვითითებს ძველი დროის ნამოსახლარი ადგილები, ხელოვნურად წარმოშობილი ბორცვების სახით და დიდი რაოდენობით დღემდის შემონახული. კოლხიდის ძველ მოსახლეობაზე მიგვითითებს ბოძებზე გაკეთებული სახლების ნაშთები, მიგვითითებს ძველი დროის კულტურული ფენები, კოლხიდმშენის მიერ ბევრს ადგილას აღმოჩენილი, მიგვითითებს მითები და ლეგენდები, დაბოლოს მიგვითითებს ძველი მწერლების წერილობითი ცნობები. მაგრამ, სანამ ადამიანი ახლად წარმოშობილ კოლხიდის დაბლობზე დასახლდებოდა, ის წინასწარ იღებდა სათანადო ზომებს. დასასახლებელ ადგილს, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, ბუნებრივად უფრო მაღალი იქნებოდა მის გარშემო მდებარე ადგილებზე, კიდევ უფრო გაამაღლებდა ხოლმე; ადამიანი მიწის დაყრით, რომ დიდი წვიმების დროს მოსულ წყალს არ შეეწუხებინა და ან წყალდიდობის დროს მდინარეების ნაპირებიდან გადმოსულ წყალს არ დაეზარალებინა. თანაც საცხოვრებლად არჩეულ ადგილს ფართო და ღრმა თხრილს შემოავლებდა, რათა უფრო გამშრალიყო სამოსახლო ადგილი ნიადაგისა და ქვინადაგის წყლების დაგროვებით თხრილში. კოლხიდის დაბლობის მოსახლეობა დღესაც თავიანთ სახლების გასაკეთებლად ამაღლებულ ადგილებს უფრო ეტანება. მომთაბარე მწყემსებიც კოლხიდის დაბლობზე დროებით საცხოვრებელ ბინებისათვის დღესაც ამაღლებულ ადგილებს ირჩევენ.

სამოსახლოს გარშემო შემოვლებულ თხრილს უეჭველად სხვა დანიშნულებაც ჰქონდა, მაგალითად, მტრისგან და ან მტაცებელი მხეცებისგან თავის დაცვა, უტბად მოსული წვიმის წყლის მიზიდვა, თევზით მომარაგება და სხვა. საფიქრებელია, რომ სამოსახლო ადგილის გარშემო გაკეთებული არხი დაკავშირებული იყო რომელიმე მდინარის სისტემასთან, რომ შესაძლო ყოფილიყო ნავეების საშუალებით მიმოსვლა და საერთოდ ამ თხრილის სატრანსპორტოდ გამოყენება. ცხადია, რომ მიმოსვლისა და ტრანსპორტის ამგვარი საშუალებანი მეტად ხელსაყრელი იყო წყლებით მდიდარსა და ჭაობიან კოლხიდაში; ვინაიდან ყამირგზების გაყვანა და აუცილებლად საჭირო ბევრი ხიდების გაკეთება მდინარეებით მდიდარ მხარეში არც ისე ადვილი საქმე იქნებოდა, თანაც ამ გზებზე გოვრებიანი და ან სხვა სახის გადასაზიდავი საშუალებანი მეტად მოუხერხებელი იქნებოდა. წყლის საშუალებით მიმოსვლისა და ტვირთის გადაზიდვის ცოცხალ მაგალითებს ნაოსნობის სახით დღესაც ვხედავთ კოლხიდის დაბლობზე და, ეტყობა, იგი უძველეს დროშიდაც ყოფილა. მაგალითად, სოფელ ხორვას მცხოვრებლები ხობის წყლით, ნავეების საშუალებით მიდიან შავ ზღვამდის და მიაქვთ შეშა და სხვა საქონელი. აგრეთვე სოფელ ყულევის მცხოვრებლები მდინარე ციასა და ხობისწყლით უკავშირდებიან ზღვას. ქალაქი დიდის ზოგიერთ მცხოვრებს დღესაც ემარჯვება მდინარე რიონით და უკავშირდეს შავ ზღვას და ნავეების საშუალებით გადაიტანოს ხოლმე სიმინდი, შეშა და ან სხვა სახის ტვირთი. ამიტომ ადვილად დასაშვებია ის გარემოება, რომ ნაოხვამუსა და მისმაგვარ ადგილებში მობინადრე ძველი კოლხებისთვის მიმოსვლის და ტვირთის გადასაზიდავად უკეთესი საშუალება იქნებოდა ნაოსნობა, ვიდრე ჭაობიან ადგილებში ყამირგზების გაყვანა და მრავალრიცხოვანი ხიდების გაკეთება მდინარეებითა და ტბებით მდიდარ ქვეყანაში.

მაგრამ, დროთა ვითარების გამო, კოლხიდის დაბლობისათვის ისევ შეცვლილა ფიზიკურ-გეოგრაფიული და გეოლოგიური პირობები: დაბლობი კიდევ უფრო დაწეულა, უფრო მეტად დაჭაობებულა და შეუძლებელი გამხდარა ადამიანისათვის იქ ცხოვრება. მოსახლეობასაც მიუტოვებია თავისი სახლკარი. ამის დამამტკიცებელ ფაქტებს ჩვენ ვხვდებით მატერიალური კულტურის უამრავი ნაშთების სახით, რომლებიც დედამიწის სიღრმეშია დღეს ჩამარხული და რომლებიც უძველეს დროს ეკუთვნის. კოლხიდის დაბლობზე რომ ერთ დროს ფართოდ ყოფილა გაშლილი მოსახლეობა და რომ ამ დაბლობზე ყოფილა კულტურული ცენტრები, ამის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობებიც. მაგალითად, ჰიპოკრატე, რომელიც ცხოვრობდა 470—376 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, ამბობს, რომ ფაზისთან (რიონთან) მცხოვრები ხალხების ქვეყანა არის ჰაობიანი, ცხელი, ნოტიო და ტყით დაფარულიო. „მთელი წლის განმავლობაში იქ მოდის ძლიერ ბევრი წვიმა. მათი სახლები გაკეთებულია წყალზე და მასალად გამოყენებულია ხეები ან ლერწამი. ისინი ცოტას დადიან ფეხით და ისიც მხოლოდ ქალაქში ან ბაზარში. ჩვეულებრივად ისინი მოგზაურობენ ნაგების საშუალებით, რომლებითაც ზემოთ და ქვემოთ მიუყვებიან არხებს; არხები კი იქ ბევრია“ (В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, вып. 1-ий, Петербург 1893, გვ. 58). ვითომც მიღებულების მიერ დაარსებული ქალაქი ფაზისი, რომელიც მდებარეობდა ძველი მწერლების ვადმოცემით იქ, სადაც რიონი (ფაზისი) ზღვას ერთვოდა და რომელიც დაარსებული იყო არა უგვიანეს 494 წლისა ჩვენს ერამდე, ერთ-ერთ მთავარ მიზნად ისახავდა მდიდარ კოლხიდიდან გაეტანა ნედლეული და ეშოვნა მონები.

პეროდოტეს ცნობით, კოლხიდის მცხოვრებლებმა იცოდნენ კარგი სელი და სელის საუცხოო ქსოვილები, რომლებსაც შორს ჰქონდათ სახელი მოხვეჭილი და რომლებიც წარმოადგენდა ერთ-ერთ საექსპორტო საქონელს.

ძველი დროის ხალხებს კოლხიდა წარმოადგენილი ჰქონდათ არაჩვეულებრივ მდიდარ და თანაც მომაჯადოებელ მხარედ, სადაც იყო ქალაქი ეა და სადაც მეფობდა აიეტი, მფლობელი ოქროს ვერძისა, რომლის გასატაცებლად ვემით მოვიდნენ არგონავტები.

არგონავტები მოვიდნენ ქვეყანაში, „სადაც (გადმოცემების თანახმად) მარმარილოს სასახლეში დადგმული იყო ვერცხლის მაგიდები, რომლებზედაც დაწყობილი იყო ოქროს კალათები, ძვირფასი ჭურჭელი. სავარძლები ვალაშებული იყო სელის ქსოვილებით, ...ნახებით“.

სტრაბონის ცნობით, ჰომეროსმაც კი იცოდა ძველი კოლხების შესახებ, იცოდა გადმოცემები არგონავტებზე, ვაგონილი ჰქონდა ცირცეასა და მედეაზე და მათ ცბიერებაზე, იცოდა კოლხიდის სიმდიდრე... დაბოლოს იცოდა კოლხიდის ტკბილი ღვინოც, რომელსაც ჰომეროსი უწოდებდა არმატიანს, წითლად მოელვარეს (К. Гаи, Экскурсия в Накалакеви, Изв. Кавказск. Отд. Московск. Археол. Общества, вып. II-ой, Тифлис 1907, გვ. 1—2). კოლხიდის შესახებ შექმნილი მითები და ლეგენდები, ძველებური გადმოცემანი გვეუბნებიან, რომ კოლხიდაში ყოფილა განვითარებული დიდი კულტურა, სკოდ-

ნათ ოქროს მოპოვება ცხერის ტყავების საშუალებით. ოქროს ვერძზე შექ-
 პნილა ლეგენდა, უნდა ვიფიქროთ, მიგვითითებს კოლხიდის ოქროზე და კოლ-
 ხიდის სიმდიდრეზე ბრინჯაოთი, როგორც ამას ფიქრობდა ზოგიერთი მეც-
 ნიერი¹.

ქველი დროის ბრინჯაოს ზოდები დიდი რაოდენობითაა კოლხიდაში აღ-
 მოჩენილი. ერთ-ერთი ამ აღმოჩენათაგანი მე პირადად ვინახულე მიწის სამუ-
 შაოების დროს წალენჯიხის ჩაის მეურნეობაში (სურ. 1), სადაც დიდი რაოდე-
 ნობით იქნა აღმოჩენილი ბრინჯაოს ზოდები.

სურ. 1. წალენჯიხაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ზოდები.

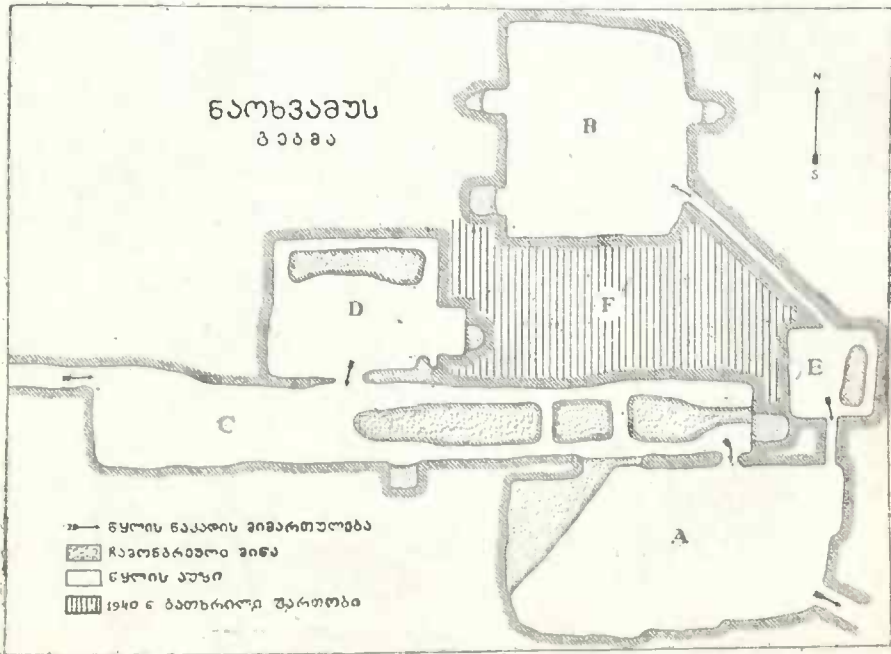
ადგილ ნაოხვამუს არქეოლოგიური გათხრებიც კოლხიდის ძველ კულტუ-
 რაზე მიგვითითებს.

რას წარმოადგენს ნაოხვამუ და რა მოგვცა იქ ჩატარებულმა 1940 წლის
 არქეოლოგიურმა გათხრებმა?

¹ ჰერნესის აზრით, ოქროს ვერძი იყო სიმბოლო ოქროსფერი ბრინჯაოსი, რომლის-
 თვისაც მოვიდნენ არგონავტები შავი ზღვის სანაპიროებზე, დღევანდელს სამეგრელოში, საი-
 დანაც ბრინჯაოს წარმოება ვრცელდებოდა დასავლეთისკენ (ვეროპაში) ორი გზით: სამხრე-
 თისა და ჩრდილოეთის მიმართულებით. ბრინჯაოს გავრცელების სამხრეთის გზა მიდიოდა
 სამეგრელოდან ჰელესპონტზე, ეგეოსისა და ხმელთაშუა ზღვით შედიოდა საბერძნეთში, იტა-
 ლიაში, ესპანეთში და აგრეთვე ფინიკიაში და ეგვიპტეში. ჩრდილოეთის გზა მიუყვებოდა შავი
 ზღვის სანაპიროებს დუნაისკენ და თვით დუნაის საშუალებით გადადიოდა შუა და ჩრდილო
 ევროპაში (Н и д е р л е, Человечество в доисторические времена, გვ. 215. Петербург 1898).

არქეოლოგიური გათხრები ნაოხვამუსი მიმდინარებდა 1933, 1934, 1936 და 1938 წლებში. 1939 წელს გათხრები შეჩერებული იყო. 1940 წელში, როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვექონდა, „ენიმკი“-მ განაახლა მუშაობა. გათხრებისათვის საჭირო თანხები გაღებულ იქნა კოლხიდმუშენის მიერ. გათხრებში მონაწილეობა მიიღეს კოლხიდის მუზეუმის დირექტორმა ბ. გოგოლიშვილმა, ინჟინერ-გეოლოგმა ი. გძელიშვილმა, უმცროს მეცმუშაკებმა ე. ნიშნიანიძემ და დ. ბრეგაძემ, ფოტოგრაფმა ი. პახომოვმა, ტოპოგრაფმა ნ. ლამბაშიძემ და ამ სტრიქონების ავტორმა.

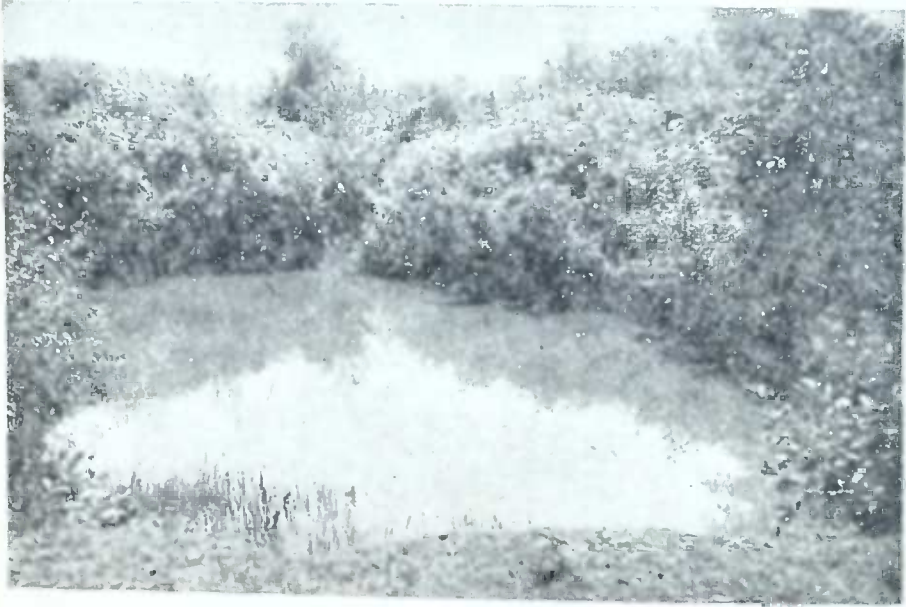
სურ. 2.

გათხრები, რომლებიც დაიწყო 13 ივნისს და გრძელდებოდა 23 ივლისამდის, წარმოადგენდა წინა წლების გათხრების გაგრძელებას. გავთხარეთ ოთხკუთხედი ფორმის დარჩენილი ფართობი ნაოხვამუს აღმოსავლეთ ნაწილში (სურ. 2 F). სულ გავთხარეთ 235 კვად. მეტრის ფართობი, 4 მეტრის სიღრმეზე. ასეთი დიდი სამუშაოს ჩატარება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ადგილობრივი პარტიული და ხელისუფლების უშუალო მზრუნველობითა და დახმარებით. დიდ დახმარებას გვიწვედა აგრეთვე კოლხიდმუშენი.

გასათხრელი ადგილი წინააღმდეგ დაგყავით კვადრატებად, მიწას ვიღებდით კულტურული და სხვა ფენების მიხედვით და ზუსტად ვიცავდით კვადრატების მიმართულებას.

სანამ გათხრებს დაიწყებდით, საჭირო შეიქნა წინასწარი მოსამზადებელი სამუშაოების ჩატარება. აუცილებელი გახდა წყლის ამოქაჩვა წინა წლების გათ-

ხრილი ადგილებიდან (სურ. 2 A, B, D, C; სურ. 3, 4 და 5), რომლებიც ორი მეტრის სიღრმის პატარა „ტბებად“ იყვნენ გადაქცეულნი, სადაც დიდი ზომის (40—60 cm) კობრებსა და ქარიყლაპია თევზებს მოენახათ მყუდრო ბინა. წინა წლების გათხრების დროს ჩაღრმავებული ადგილების „ტბებად“ გადაქცევა ჩვენ უნდა მივაწეროთ მათში ნიადაგისა და ქვენიდაგის წყლების დაგროვებასა და ახლო მდებარე მდინარიდან წყლის შემოსვლას. მდინარიდან კი წყალი შემოსულა იმ არხის საშუალებით (სურ. 6 a), რომელიც გაყვანილი იყო თავის დროზე გათხრების ადგილიდან მეორე დიდ არხამდე და რომელიც თავისთა-

სურ. 3. ნაოხვამუს „ტბა“; სამხრეთის მხარე.

ვად უკავშირდებოდა მდინარეს. ნაოხვამუს „ტბებში“ დაბინავებული თევზებო სწორედ მდინარის ადიდების დროს არის პატარა არხის საშუალებით შემოსული და შემორჩენილი.

როდესაც „ტბები“ წყლისგან გაეთავისუფლეთ, ჩვენ შევუდექით უკვე აღრინდელი გათხრილი ადგილების „კედლების“ შესწავლას, რომ შესაძლებლობა გვქონოდა შეგვედგინა იგრძივი და იგნივი ქრილები, სადაც ზუსტად იქნებოდა მოცემული კულტურული და სხვა ფენების ერთი-მეორის მიმართ განლაგება. ასეთი სამუშაოების დროს გამოიჩინა, რომ ნაოხვამუზე ჩვენ შეგვიძლია ჯერ-ჯერობით აღენიშნოთ იგრძივ ქრილში (დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით) სხვადასხვა სისქისა და სიგრძის 25 ფენა, რომლებიდანაც შესაძლოა სამი ფენა მიეკუთვნოს ძირითად კულტურულ ფენებს.

იგრძივი ქრილის (სურ. 7 a) ზემო პირი წარმოადგენს ნიადაგს, რომელიც მოშავო-ყავისფერი თიხნარია; წმინდა ფოროვანობა, პლასტიკურობა და სი-

ნესტე მას კარგად ეტყობა; იგი თვალსაჩინოდ შეიცავს სხვადასხვა მცენარეულობის ნაშთებს.

ამ ნიადაგის ქვეშ (სურ. 7b) მიჰყვება მოყვითალო ფერის წმინდა ფოროვანი თიხნარი, რომელშიაც შესამჩნევი ხდება ცალკეული მაკრო-ფორები, წარმოშობილი მცენარეების ნაწილების დაღობის შედეგად. ეს თიხნარიც პლასტიკურია და ნესტიანი. სინესტე ზანდათან მატულობს, რამდენადაც უფრო და უფრო ღრმად მივლივართ. ქრილის ზედა პირზე მოყანგისფრო ზოლები თითქმის ჰორიზონტალურად არის განლაგებული.

სურ. 4. ნაოხვამუს ტბა; ჩრდილოეთის მხარე.

მეორე ფენის ქვეშ მოქცეულია კულტურული ფენა (სურ. 7c), რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ პირველ კულტურულ ფენას ანუ ზემო კულტურულ ფენას. ძირითადი შემადგენლობა ამ ფენისა შავი ფერის თიხნარია და შეიცავს გამოწვევარ წითელი ფერის უფორმო თიხის ნაწილებს, ცხოველების კბილებსა, დამტვრეულ და დაშვარ ძვლებს, კერამიკის ფრაგმენტებს, ბრინჯაოსა და რკინის ნაშთებს და სხვას.

პირველი კულტურული ფენის ქვეშ მიჰყვება პლასტიკური, ნესტიანი, მოყვითალო ფერის თიხნარი, რომელსაც ოდნავ ეტყობა წმინდა ფოროვანობა. ამ ფენაში (სურ. 7d) კარგადაა გასარჩევი მოყანგისფრო ზოლები, რომლებიც ისეთნაირად არის დაქანებული, რომ სავსებით ეფარდება თვით ზემო კულტურული ფენის დაქანებას. ეს ფენა ზემოდან ადევს მეორე ანუ საშუალო კულტურულ ფენას.

მეორე ანუ საშუალო კულტურული ფენა (სურ. 7e) ბევრად უფრო ღარიბია პირველ კულტურულ ფენაზე. წმინდა ფოროვანობა მას ოდნავ ეტყობა, ხოლო მაკრო-ფორები კარგად გასარჩევი ხდება. ამ ფენაშიაც საკმაოდ გვხვდება ვამომწვარი, უფორმო, წითელი ფერის თიხის ნატეხები, ცხოველების კბილები და დამტვრეული ძვლები, თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები და სხვა, მაგრამ ყველაფერი ეს ნაკლები რაოდენობითაა წარმოდგენილი, ვიდრე პირველ კულტურულ ფენაში.

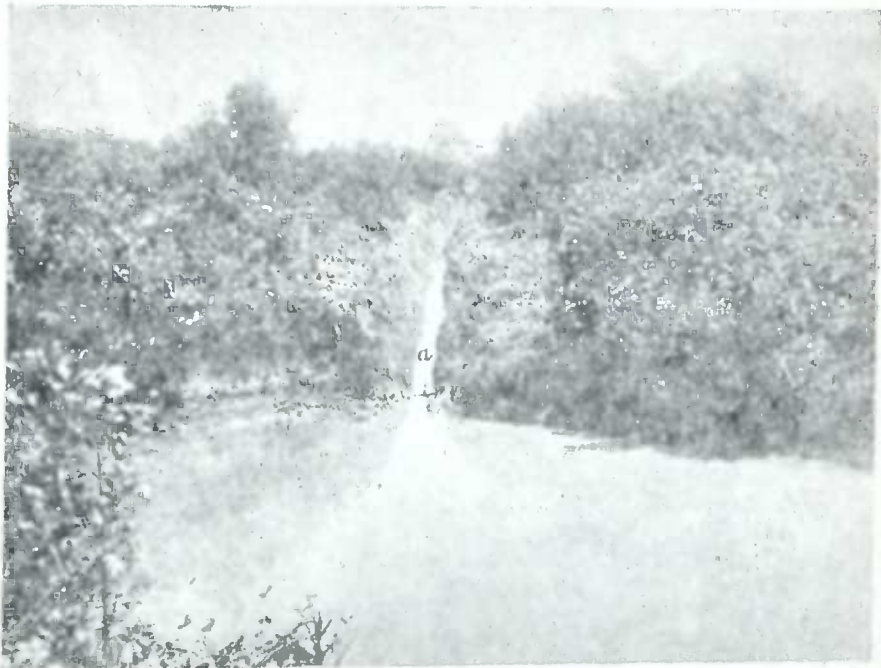
სურ. 5. მოხანს ფართო თბრილი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ მიმართული.

მეორე კულტურულ ფენას ქვეშ მისდევს მოქანგისფრო თიხნარის ფენა (სურ. 7f), ხოლო ამის ქვეშ მიჰყვება წმინდა ფოროვანი, ძალზე ნესტიანი და პლასტიკური მოყვითალო-რუხი ფერის თიხა (სურ. 7g).

ნაოხვამუს ცენტრალურ ნაწილში აღნიშნული ფენები უკვე აღიარის შესამჩნევი, ვინაიდან ისინი ზოგი წვიმების მიერ არიან გადარეცხილი და ზოგიც წინა წლების არქეოლოგიური გათხრების დროს არიან აღებული. შესაძლოა, რომ ეს ფენები არც თავიდანვე იყო ყველა ერთად და მთლიანად წარმოდგენილი სხვადასხვა მიზეზების გამო. ჩვენ მიერ ჩატარებული სამუშაოების დროს ეს ფენები გასარჩევი იყო მარტოდენ ნაოხვამუს აღმოსავლეთ ნაწილში მხოლოდ 9—10 მეტრის მანძილზე. ნაოხვამუს ცენტრალურ ნაწილში იგრძობა კრილმა ჩვენ გვიჩვენა სხვადასხვა სახისა და შემადგენლობის ფენები, რომლებიც სპორადიულად იყო წარმოდგენილი; მაგალითად, გასარჩევი იყო თხელი ფენა (სურ. 7h), რომელშიაც სკარბობდა ნაცარი და ხის ნახშირი, ანუ უსწორმასწოროდ მიმდევარი ფენა, ვამომწვარი თიხის ნატეხებით (სურ. 7i),

რომელიც უნდა იყოს თიხის გამოსაწვავი ქურის ნაშთები ანდა ცალკეული ორმოები (სურ. 7 j) ნაცრით, ნახშირითა და „შლაკებით“ ამოვსილი და სხვა.

რომ უფრო კარგად წარმოგვედგინა სურათი ადგილ ნაოხვამუს ფენების განლაგებისა, ამ მიზნით ჩვენ გავთხარეთ ოთხი ჭა, ხუთ-ხუთი მეტრის სიღრმისა. პირველი ჭა გავაკეთეთ მთავარი თხრილის (სურ. 2 C) სამხრეთის მიმართულუბით. ამ ჭამ ვვიჩვენა, რომ ნიადაგის სინესტე თანდათან მატულობს სიღრმის მიხედვით. მორუხო ფერის თიხნარში სინესტე უფრო თვალსაჩინო იყო. 1,4 მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა ხმელეთის ნიჟარები და ჟანგმიწის ნიშნები თიხაში; 2,5 მეტრის სიღრმეზე მივაღებეთ 20 სანტიმეტრის სისქის ქვიშნარს, ხოლო 2,7 მეტრიდან სიღრმისკენ მიჰყვებოდა რუხი ფერის თიხნარი.

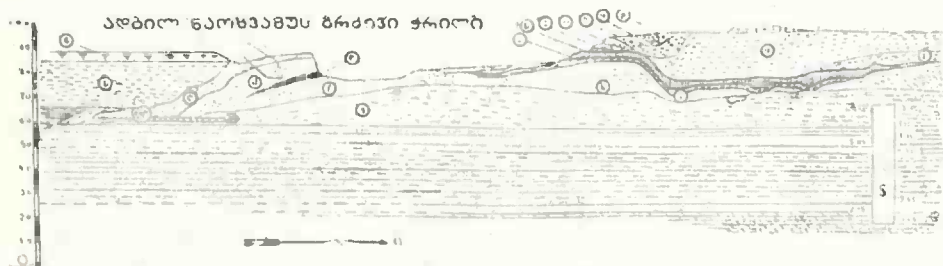

სურ. 6. ნაოხვამუს აღმოსავლეთის ნაწილი. მოჩანს არხი (ა) აღმოსავლეთის მიმართულებით.

მეორე ჭა გავაკეთეთ უკვე აღნიშნული დიდი თხრილის (სურ. 2 C) დასავლეთ ნაწილის მიმართულებით. ამ ჭაში აღსანიშნავია მინერალიზირებული ყავისფერი, ნახევარი მეტრის სისქის ტორფი, რომელიც გამოჩნდა 3,2 მეტრის სიღრმეზე. ეს ტორფი ზემოდან ჰქონდა მოქცეული რუხი ფერის თიხნარს, რომელშიაც შეამჩნევდით ორგანულ ნივთიერებათა ნიშნებს. ვფიქრობთ, რომ ამ ჭაში აღმოჩენილი ტორფი წარმოშობილია სწორედ იმ თხრილში, რომელიც თავის დროზე გარშემო ჰქონდა შემოვლებული ნაოხვამუს.

მესამე კა გავთხარეთ დაახლოებით ადგილ ნაოხვამუს შუა გულთან (სურ. 8 ა), ხოლო, როდესაც ამ კის გათხრა დავიწყეთ, მის ზედა პირიდან უკვე იყო აღებული სამი მეტრის სისქის მიწა. ამ კაში ჩვენ შეგვხვდა რუხი ფერის თიხები 0,25 მეტრის სიღრმეზე, სადაც შესამჩნევი იყო ნაცრისა და ნახშირის ნიშნები. 1,3 მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა ქვიშნარი რუხი ფერისა; 1,6 მეტრის სიღრმიდან იწყებოდა რუხი ფერის თიხნარი ორგანულ ნივთიერებათა ნიშნებით; 4,1 მეტრის სიღრმიდან კარვად იყო გასარჩევი ყავისფერი თიხები, ხოლო 4,5 მეტრიდან თიხები „ჭრელფეროვანი“ გამოჩნდა.

მეოთხე კა მთავარი თხრილის (სურ. 2 C) აღმოსავლეთით გავაკეთეთ. ამ კაში აღსანიშნავია რუხი ფერის თიხნარი 1,7 მეტრის სიღრმეზე და ყავისფერი თიხები 2,6 მეტრზე, რომლის ქვემოთ 4 მეტრის სიღრმიდან იწყებოდა ყავისფერი ტორფი ხის ნაწილებით. ვფიქრობთ, რომ ეს ტორფიც ნაოხვამუს გარშემო გაკეთებულ თხრილში უნდა იყოს წარმოშობილი¹.

სურ. 7.

ამ ოთხ კაში და მათ მახლობლად მდებარე კოლმეურნეობათა კების მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ნიადაგის წყალი მოქცეული უნდა იყოს მოკვითალო-რუხი ფერის თიხნარებში 0,7—2,1 მეტრის სიღრმეზე მიწის ზემო პირიდან. კარგ ამინდში ჩვენ მიერ გაკეთებულ კებში წყალი შემოდინდა თანდათანობით და წყლის დონე კებში ერთი მეტრით მატულობდა სამი დღის განმავლობაში. ღრმად მდებარე ფენების ფილტრაციას ხელს უწყობდა თიხნარებისა და ქვიშნარების მაკრო-ფოროვანობა. ამავე ღრმად მდებარე ფენების სინესტე და პლასტიკურობა უნდა მივაწეროთ ქვენიადგის წყლების გავლენას, ხოლო ზედა ფენების სინესტე და პლასტიკურობა—ატმოსფერულსა და ნიადაგის ზედა პირის წყლებს.

არქეოლოგიური, პალეოზოოლოგიური და პალეობოტანიკური მასალა, რომელიც მოვიპოვეთ ჩვენი ექსპედიციის დროს გასულ წელს, უმთავრესად ამოღებულია კულტურული ფენებიდან. ამ მასალაში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი კერამიკული ნაწარმის ნამტვრევები სხვადასხვა სახის ორნამენტებით, მოგრძო ფორმის ბრტყელ გვერდიანი ქვები მარცვლეულობისა და მცე-

¹ ტოპოგრაფიულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მეორე და მეოთხე კები მოხვედრილია ნაოხვამუს გარშემო ფართო ხოლად მიმდევნო დაჭობებულ ადგილზე, რომელიც უნდა ავადილიყო ნაოხვამუს გარშემო ძველ დროში შემოვლებულ თხრილი.

ნარეების გამხმარი ფესვების დასაფშვნელად და დასაფქვავად. ბლომად მოიპოვება ძვლის, რქის, სპილენძის, ბრინჯაოსა და რკინის იარაღები. გვხვდება კაჟის ანამტერევებიც და ზოგიერთი ქვის იარაღიც. მეტად დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული შინაური ცხოველების კბილები, დამტკრეული და დამწვარი ძვლები (ცხენი, ხარი, ღორი, ცხვარი და სხვა). გვხვდება გარეული ცხოველების (ირემი, ღორი და სხვა) ძვლებიცა და მცენარეების ნაშთებიც, საიდანაც აღსანიშნავია მუხა, თხმელა, კობიტი, წაბლი და წიფელა. გვხვდება კულტურული მცენარეების ნაშთებიც.

სამწუხაროდ, ექსპედიციამ ვერ შესძლო საჭირო სამუშაოების მთლიანად ჩატარება, ამიტომ ჯერ-ჯერობით შეუძლებელია ნაოხვამუს შესახებ შემაჯამებელი მთლიანი საერთო დასკვნების გაკეთება. ნაოხვამუს მთლიანი სურათის

სურ. 8. ნაოხვამუს აღმოსვლეთის ნაწილი, სადაც გათხრილ იქნა ჭა.

აღსადგენად საჭიროა მოთავდეს მისი არქეოლოგიური გათხრები და გეოლოგიურად შესწავლა. პრეპარირებული უნდა იქნეს მთლიანად ხის ნაგებობა, რომელიც გარშემო მიჰყვება ნაოხვამუს (სურ. 9) და რომელიც ჯერ-ჯერობით სრულიად გაურკვეველია. შესწავლილ უნდა იქნეს აგრეთვე წინა წლების არქეოლოგიური გათხრების მასალაც. ამ სამუშაოების ჩატარების შემდეგ შესაძლო იქნება მთელი რიგი ისტორიული და სხვა საკითხების გაშუქება, რომლებიც დაკავშირებულია ძველ კოლხიდასთან. ჯერ-ჯერობით მხოლოდ შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ნაოხვამუს კულტურის მატარებელი ხალხი, რომელმაც ქვედა კულტურული ფენა დაგვიტოვა, ცხოვრობდა მეორე ათასეულის დასაწყისში

ჩვენს ერამდე, ეს ხალხი კარგად იცნობდა მეჯოგეობასა და პრიმიტიულ მიწათმოქმედებას და იღვა ბარბაროსობის საშუალო საფეხურზე.

ნაოხვამუს კულტურის შესწავლის შემდეგ შესაძლო იქნება აგრეთვე დაისვას მთელი რიგი მეტად დიდმნიშვნელოვანი პრაქტიკული საკითხები, რომლებსაც უეჭველად მიენიჭება დიდი როლი კოლხიდის დაბლობზე მშენებლობის საქმეში. ამ პრაქტიკული მნიშვნელობის ზოგიერთ საკითხებს გასული 1940 წლის ექსპედიციამ რამდენადმე მიაქცია ყუ-

სურ. 9. ხის ნაგებობის ნაშთები.

რადლება. ასე, მაგალითად, ნაოხვამუს იგროვივ ჭრილზე (სურ. 7 და სურ. 10) ნათლად არის გასარჩევი, თუ როგორ არის დაქანებული პირველი კულტურული ფენა, რომელიც უშუალოდ ეყრდნობა მოლურჯო ფენის თიხებს. ამ კულტურული ფენის ზემოთ კარგადაა შესამჩნევი ორი მეტრის სისქის მოყვითალო ფერის თიხნარი. ცხადია, რომ ეს მოყვითალო ფერის თიხნარი წარმოიშვა მას შემდეგ, რაც უკვე პირველი კულტურული ფენა იყოს დადებული. აქედან კი ადვილი მისახვედრია, რომ, თუ ჩვენ შევსძლებთ დავათარილოთ პირველი კულტურული ფენა, მაშინ სიძნელეს აღარ წარმოადგენს იმის გამოანგარიშება, თუ რამდენი დრო დასჭირდება ორი მეტრის სისქის ფენის გაკეთებას. აქედან კი სულ ადვილი იქნება იმის გამოანგარიშება, თუ რა სისქის ფენა შეიძლება დაიდოს მთელი წლის განმავლობაში კოლხიდის დაბლობზე, ყოველ შემთხვევაში მის აღმოსავლეთ ნაწილში. ამგვარ ცოდნას კი უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს-

ჩვენი შეხედულებით, არა ნაკლები ღირებულების პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს პირველი კულტურული (სურ. 7 c და სურ. 10 c) და ყვითელი ფენების (სურ. 7 b და სურ. 10 b) დაქანების კუთხეს, რომელიც მკაფიოდაა მოცემული ჩვენს ჭრილზე და სურათზე. ამ ფენების დაქანების კუთხის ზომას შეუძლია ჩვენ მოგვცეს პრაქტიკული მითითება, თუ როგორი ზომის დაქანება უნდა მიეცეს არხების კედლებს, რომლებიც გაჰყავთ კოლხიდის დაბლობზე. არხების კედლების ამათუიმ ზომის დაქანებაზე კი არის დამოკიდებული თვით ამ არხების კედლების გამძლეობა და ცოტად თუ ბევრად უზრუნველყოფა დანგრევისაგან. არხების კედლების

სურ. 10. ნახვამუს დასავლეთის მხარე. მოჩანს იგრძივი ჭრილის ნაწილი.

დაქანების საკითხის უფრო კარგად გასარკვევად შექველად დიდ მასალას მოგვცემს ძველი კოლხიდის მცხოვრებლების მიერ გაყვანილი არხები, რომლებიც დღეს არა ერთი და ორი მოიპოვება კოლხიდის დაბლობზე, თუმც ძალზე შეცვლილი პირველი სახით. ამ ძველი არხების შესწავლა მოგვცემს მასალას ვიკონიოთ მსჯელობა არა მარტო არხების კედლების დაქანების ზომაზე, არამედ თვით არხების სიგანის ზომაზედაც. როგორც წინასწარი დაკვირვებიდან ჩანს, ძველი კოლხიდის მცხოვრებლები არხებს საკმაოდ განიერს აკეთებდნენ და მათ კედლებსაც განსაზღვრული ზომის დაქანებას აძლევდნენ, რომ უზრუნველყოთ არხების კედლები ჩანგრევისაგან. ყოველ შემთხვევაში ამ საკითხის სწორად გადაჭრას შეუძლია თავიდან აგვაცილოს, თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც— ყველა ის დამატებითი სამუშაო და სხვადასხვა სახის ღონისძიება, რომლებიც თან ახლავს დღეს არხების გაყვანის საქმეს კოლხიდის დაბლობზე.

საინტერესოა აგრეთვე შესწავლა სხვადასხვა ჯიშის ხეების ნაშთებისა, რომლებიც მოხვედრილა ამათუიმ ფენაში და რომლებიც ჩვენ მიერ არის მოპოვებული არქეოლოგიური გათხრების დროს. ხეების ნაშთების გარკვევა და ფენების დათარიღება საშუალებას მოგვცემს ვიქონიოთ წარმოდგენა, თუ რომელ ჯიშის ხეს რამდენ ხანს შეუძლია გასძლოს კოლხიდის დაბლობის მიწაში. ამგვარად საქმის დაყენება კი მოგვცემს საშუალებას რკინის ბოძების მაგიერ ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც გამოვიყენოთ ხოლმე ამათუიმ ჯიშის ხის ბოძები, რომელთა გამძლეობის შესახებაც ჩვენ გვექნება ნათელი წარმოდგენა.

დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, რომ კოლხიდის დაბლობზე ფართოდ წარმოებული არქეოლოგიური გათხრები მოგვცემს საშუალებას გავარკვიოთ არა მარტო ადამიანის ისტორიის საკითხები, არამედ ბევრი, ჯერ კიდევ ბუნდოვანი საკითხი სხვა რიგისა, როგორცაა საკითხები კოლხიდის დაბლობის დაქაობებისა, ძველი კოლხიდის ფლორისა და ფაუნისა, კოლხიდის დაბლობის აწევის თუ დაწევისა, მდინარეების სანაპიროების ისეთნაირად გამაღლებისა და ვამაგრებისა, რომ შეზღუდული იყოს წყლის გადმოსვლა წყალდიდობის დროს და სხვა.

ყველა ამგვარი საკითხის შესწავლა ყოველ ექვს გარეშეა მოგვცემს შესაძლებლობას გავარკვიოთ მთელი რიგი პრაქტიკული საკითხი, დაკავშირებული იმ დიდ მშენებლობასთან, რომელიც წარმოებს კოლხიდის დაბლობზე.

შენიშვნა:

სურათები №№ 1, 8 და 10 გადაღებულია ავტორის მიერ. სურათები №№ 3, 4, 5 და 6 გადაიღო ფოტოგრაფმა ი. პახომოვმა. სურათი № 9 გადაღებულია ფოტოგრაფ ლ. არანდარენკოს მიერ. ნაოხვამუს ქრილის გეგმა შეადგინა ინჟინერ-გეოლოგმა ი. გძელიშვილმა, ხოლო ნაოხვამუს გეგმა—მეცნიერმა მუშაკმა ე. ნიშნიანიძემ.

Г. НИОРАДЗЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В КОЛХИДСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

(Краткий отчет о раскопках за 1940 г.)

РЕЗЮМЕ

Раскопки на территории Колхидской низменности, в местности Наохвamu (село Река, район Цхакая), велись в 1933, 1934, 1936 и 1938 гг. и были приостановлены до 1940 г., когда Колхидстроем были отпущены средства для возобновления работ.

Наохваму представляет искусственно возвышенное место высотой в 1 метр и около 80 м в диаметре. Оно служило поселением человека древней Колхиды и состоит из нескольких культурных слоев, простирающихся до глубины не менее 4 метров.

Вокруг Наохваму с самого начала была проведена широкая канава, которая теперь совершенно изменила свой прежний вид и заполнилась землей. По всей вероятности эта канава служила чем-то вроде коллектора для стягивания грунтовых и дождевых вод. Она могла служить и для водного сообщения и, нужно думать, была связана с системой рек, так как древние колхи предпочитали водное сообщение в болотистой Колхидской низменности. На это имеются указания и древних писателей. Например, Иппократ, упоминая о колхах, говорит: „Они мало ходят пешком, только в городе или на рынке, а обыкновенно разъезжают на ододеревках вверх и вниз по каналам, которых там множество“. Искусственно возвышенные места, обнесенные канавами и напоминающие Наохваму по своим культурным остаткам, и теперь встречаются в достаточном числе в Колхидской низменности. И все они говорят, что в глубокой древности население Колхидской низменности было довольно многочисленно и имело высокую культуру. Но затем вследствие физико-географических и геологических изменений в Колхидской низменности создались условия, не подходящие для жизни человека, и древние колхи вынуждены были покинуть низменные места. Одним из таких изменений было опускание Колхидской низменности или поднятие уровня Черного моря и образование сильной заболоченности. Геологические и физико-географические процессы значительно меняли облик Колхидской низменности. Образование самой Колхидской низменности нужно отнести к этим процессам. К концу третичного периода на территории Колхидской низменности геологи отмечают тектонический прогиб и образование неглубокого морского залива. Глубина моря в этом заливе подвергалась значительным изменениям. Одной из причин этих изменений в плиоценовое и четвертичное время нужно отметить повторные прорывы и закупорки Босфора, которые изменяли дно мульд. С наступлением же относительной стабилизации уровня Черного моря произошло заполнение залива выносами рек, образование террасы, отделение залива, интенсивное поднятие суши, появление флоры и фауны и, наконец, появление человека. Естественно, что человек для своего поселения выбирал более пригодные места и вокруг них делал широкие каналы. Следы такого рода деятельности мы видим в памятниках, подобных Наохваму.

На древность появления человека в Колхидской низменности указывают разного рода предания и письменные свидетельства древних писателей. Предания говорят, что в Колхиде был город Эя, куда прибыли

аргонавты за золотым руном и „где в мраморном дворце стояли серебряные столы, на которых были установлены золотые корзины и драгоценные кувшины, между тем как на креслах красовались льняные покрывала и пурпуровые ковры“. Гомеру тоже была известна Колхида, где было много богатства и изобилие сладкого вина. Все эти предания, письменные указания, наконец, все эти древние памятники материальной культуры указывают на высокую древнюю культуру колхов. Предания же об аргонавтах указывают на богатство этой страны золотом и бронзой. По мнению Гёрнеса, „золотое руно—цель похода—повидимому, не что иное, как символ золотистой бронзы, из-за которой... ездили аргонавты... в нынешнее Самегрело“.

Что представляет Наохваму и что дали раскопки 1940 г.? Как уже отмечалось, Наохваму—это селище древнего человека. Оно ошибочно называлось—да и теперь его некоторые называют—курганом. Археологические раскопки показали, что Наохваму состоит из нескольких культурных слоев со множеством предметов материальной культуры. Из этих предметов следует отметить каменные и костяные изделия, медные и бронзовые орудия и оружие, гончарные изделия разных форм и величин, разного рода украшения и пр. Найдены также в большом количестве разломанные и обожженные кости и зубы как домашних (лошадь, бык, свинья, овца и др.), так и диких (олень, кабан и др.) животных. Попадают остатки древесных пород (дуб, ольха, ясень, каштан и др.) и культурных зерновых растений. По предварительным данным и, конечно, не совсем обработанным материалам, самый нижний слой Наохваму характеризует первобытномотыжное земледелие и скотоводство и можно отнести к концу второго тысячелетия до нашей эры.

Археологическая экспедиция 1940 г. достаточное внимание уделила изучению продольного и поперечного разрезов местности Наохваму. В этом нашем кратком отчете мы даем план части продольного разреза западной части Наохваму (рис. 7). Верхний слой (рис. 7а)—почвенный покров из суглинков рно-бурого цвета с растительными остатками. Под почвенным покровом идут желтые, тонко-пористые, пластичные суглинки (рис. 7б). Влажность этих суглинков увеличивается с глубиной, а попадающиеся в них ржавые выцветы имеют горизонтальное распространение. Под вторым слоем простирается культурный слой (рис. 7с), который мы называем верхним или первым культурным слоем. Цвет этого слоя смольно-черный; в ней наблюдаются в большом количестве обломки обожженной глины, остатки костей и зубов животных, черепки керамических изделий, обломки известнякового камня, зерно-терки, бронзовые и железные предметы и пр. Верхний культурный слой подстилается тяжелыми пылеватыми суглинками (рис. 7д). Ржавые выцветы придают ему желтую окраску. За этими желтыми суглинками

идет второй культурный слой (рис. 7e), в котором наблюдаются незначительные остатки обожженной глины, кости и зубы животных, черепки глиняной посуды и пр., но все это в значительно меньшем количестве, чем в верхнем культурном слое. Кроме этих остатков наблюдается большое скопление древесных углей. Под вторым культурным слоем распространяются тяжелые суглинки (рис. 7f). Вся масса этого слоя имеет пестрое сложение по цвету, что является результатом окислительных процессов грунта и образованием охры и ржавчины. Под этими суглинками подстилаются очень влажные и пластичные суглинки желто-серого цвета с перегнившими растительными остатками (рис. 7g).

В центральной части Наохваму все эти названные слои больше не видны: они снесены частью дождевыми водами, частью прежними раскопками; возможно также, что они не все были образованы вследствие различных причин. При наших раскопках эти слои можно было проследить только в западной и восточной части Наохваму да и то на очень незначительном протяжении. В центральной части Наохваму продольный разрез показал спорадические участки разных наслоений, описания которых здесь не приводим. Но все таки нужно отметить одну мощную прослойку (рис. 7j) из обломков хорошо обожженной глины и некоторого количества шлаков, повидимому, представляющих остатки печей для обжига глиняных изделий.

Для лучшего уяснения картины отложения слоев, нами было заложено четыре шурфа глубиной в пять метров. Первый шурф был заложен с южной стороны от главной продольной траншеи (рис. 2С). В этом шурфе под почвенным покровом имелись суглинки желтого цвета, а за ними шли желто-серые суглинки. На глубине 2,15—2,5 м заметны были пластичные серые суглинки, а под ними была видна ^{сы о}тяжелая супесь, которая лежала над суглинками серого цвета.

Второй шурф был заложен к западу от ^{дно ой}траншеи (рис. 2С). Из этого шурфа следует отметить коричневые глины на глубине 2,7—3,2 м и минерализованные торфы тоже коричневого цвета, которые простирались на глубине 3,2—3,7 м. Торфы эти лежали над серыми суглинками. Думаем, что эти торфы образовались в той канаве, которая с самого начала была проведена вокруг Наохваму.

Третий шурф заложили внутри площади раскопок (рис. 2F, рис. 8а и рис. 7s), но верхний край этого шурфа находился от поверхности земли на глубине 3 метров. Этот шурф показал тяжелые супеси серого цвета на глубине 1,3—1,6 м, под которыми лежали „шоколадного“ цвета глины и „пестроцветные“ комковатые суглинки на глубине 4,5—5 м.

Четвертый шурф был заложен с восточной части от главной траншеи (рис. 2С). Из этого шурфа следует отметить гумусированные глины

на глубине 2,6—4 м, а под ними торфы коричневого цвета с древесными остатками.

Имея в виду эти шурфы и колхозные колодцы, расположенные недалеко от места раскопок, можно сказать, что грунтовая вода на данной территории залегает на глубине 0,7—2,1 м от поверхности земли. Исходя из предположения залегания грунтовых вод, можно прийти к заключению, что грунтовая вода в максимальном своем выражении должна устанавливаться на контакте желто-серых и желтых грунтов. Поэтому в зоне капиллярного смачивания желтые грунты также пластичные, как и серые, но в меньшей мере. Между отдельными слоями насыщенными, культурными и естественными, контакты довольно резкие, хотя и сказывается физико-химическое влияние одного слоя на другой.

Археологический материал, добытый при раскопках 1940 г., главным образом, происходит из культурных слоев. Но на основании этого материала еще нельзя прийти к обобщающим выводам относительно местности Наохваму. Для такого рода выводов необходимо закончить раскопки Наохваму, тщательно отпрепарировать целиком громадное деревянное сооружение (рис. 8), под которым заметны культурные остатки и которое тянется вокруг Наохваму на глубине четырех метров от поверхности земли и изучить весь раскопочный материал, добытый раскопками предыдущих лет, начиная с 1933 г. Произвести нужно также геологическое изучение глубоко лежащих слоев Наохваму и близлежащих участков.

Несмотря на то что в нашем распоряжении пока что имеется очень скудный материал, археологические раскопки 1940 года могут не только частично осветить кое-какие исторические вопросы, связанные с древней историей Колхиды, но и наметить некоторые другие вопросы, имеющие значение в деле строительства в Колхидской низменности. Главными из них вопросы, например, могут быть следующие:

1. В разрезе Наохваму очень ясно можно различить первый культурный слой, который имеет наклон и, доходя до синих глин, вытесняет их (рис. 7 с, рис. 10 с). Над этим культурным слоем видны мощные отложения желтой глины (рис 7 б и рис. 10 б), высотой около двух метров. Ясно что эти отложения произошли после того, как уже существовал первый культурный слой. Отсюда не трудно догадаться, что если мы будем знать возраст первого культурного слоя, то не трудно будет вычислить ежегодное нарастание желтых глин. А это позволит нам иметь суждение относительно интенсивности отложений, если не для всей Колхидской низменности, то, по крайней мере, для ее восточной части, что безусловно будет иметь громадное практическое значение.

Не менее важное практическое значение на наш взгляд имеет и угол падения этого же первого культурного слоя, так ясно и резко выраженного на нашем поперечном разрезе. Угол падения можно также обнаружить на этом же разрезе по отношению к другим слоям, например, в слое желтой глины (рис. 7). По величине угла падения названных слоев можно прийти к практическому выводу относительно величины угла падения стен канав, проводимых по Колхидской низменности.

Относительно величины угла падения стен канав при дальнейших раскопках несомненно очень многое нам скажут сами канавы, устроенные жителями древней Колхиды. Таких канав, устроенных древними колхами вокруг насиженных мест, насчитывается не мало в разных частях Колхидской низменности. Изучение этих канав даст нам возможность не только иметь более верное суждение относительно угла падения стен канав, но и относительно ширины самих канав. Практика жителей древней Колхиды во всяком случае говорит нам, что чем шире будет строиться канава, тем она будет прочнее и не будет требовать дополнительных приспособлений, чтобы стены не обваливались.

Интересным является также вопрос относительно тех или других древесных пород в различных слоях земли Колхидской низменности. Археологическими раскопками в разных слоях обнаружены как маленькие куски древесины, так и целые бревна, а изучив возраст культурных слоев и породы деревьев, найденных в них, мы можем судить о сохранности древесины за известные периоды времени, насчитывающие целые столетия.

Можно быть уверенным, что широко поставленные археологические работы помогут нам выяснить и другие чрезвычайно важные вопросы, например, вопросы заболачивания Колхидской низменности, вопросы древней флоры и фауны Колхиды, вопросы относительно высоты береговых укреплений, вопросы относительно опускания или поднятия низменности и пр.

Все эти данные способны помочь нам в разрешении целого ряда практических вопросов, имеющих важное значение в деле широко развернутого строительства в Колхидской низменности.

* ვ ა ს ი ღ ი *

გეოგრაფიული სახელწოდება ფასილი ძველი საქართველოს ტოპონიმიკის ერთი განსაკუთრებით საყურადღებო ფაქტთაგანია. საყურადღებოა იგი როგორც თავისი აღნაგობისა და წარმოშობის მხრივ, ისე გავრცელების მხრივაც. ამ წერილში ჩვენ მხოლოდ უკანასკნელ მხარეს შევხებით.

ცნობილია რომ სახელწოდება ფასილი ძველ დროში ჩვეულებრივად და უპირატესად მიეკუთვნებოდა ქალაქ ფოთსა და იმ მდინარეს, რომლის შესართავთანაც იყო გაშენებული ეს ქალაქი. მაგრამ, გარდა ამისა, უცხოელი ძველი მწერლები ფასიდის სახელით მოიხსენებენ ზოგჯერ მდ. ქოროხსა და მდ. არაქსსაც, თუმცა ამ მდინარეების სხვა სახელებსაც იცნობენ.

განსაკუთრებული ინტერესის შემცველია ქოროხის მრავალსახელიანობა.

უწინარეს ყოვლისა, ქოროხი ანტიკურ მწერლობაში ცნობილია აფსარის სახელით. ქოროხს გულისხმობს, უთუოდ, სკილაქ კარიანდელის „აფსარისწყალი“ (*Ἄψαρδος ποταμός*) (1). პტოლემეს რუკებზე „აფსორრე“, — რაც იგივეა, რათქმაუნდა, — მიკუთვნებულია ქოროხისათვის (2). მაგრამ პლინიუსი უკვე ასხეავენს ერთმანეთში მდინარეებს აბსარსა და აკამფსეონს (3).

აფსარის განვითარებაა უფრო გვიანდელი „ფსარ-ე“, რომელიც ლიტერატურული გზით ქართულშიაც არის შემოსული. ბასილ კეისრის თევნში, რომლის რედაქცია X ს. დასასრულს ან XI-ის დასაწყისს ეკუთვნის და რომელიც ფსევდო-დოროთესა და ეპიფანე კვიპრელის კატალოგებზე უნდა იყოს დამოკიდებული, ანდრია მოციქულის შესახებ ნათქვამია: „შემდეგ წავიდა დიდ სებასტოპოლში, სადაც ერთგვიან [ზღვას] მდინარეები ფსარე (*ὁ Ψάρδος*) და ფასილი. ამ ფასიდის გამოღმა ცხოვრობენ ეთიოპები“ (4). გ. ათონელის რედაქციის ქართულ სვინაქსარში, რომელიც ანალოგიურ წყაროზევეა დამყარებული, თუ აქ მოტანილის თარგმანი არ არის, ვკითხულობთ: „მერმე წარვიდა. სევასტოპოლის ქალქსა მას დიდსა. სადა იგი შესდინ. ორნი მდინარნი. რლთა ეწოდების. ფასოს და ფსაროს. შავნ ეთიოპისა მკვდრთა“ (5).

აფსარის გარდა ქოროხი აკამფსისის (*Ἀκμφισίς*) სახელსაც ატარებს. ასე, მაგ., არარიანე თავის ცნობილ პერიბლში და მისი ანონიმი გამგრძელებელი

* ამოღებულია ავტორის ნაშრომიდან: „კოლხეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან“.

უთუოდ ჭოროხს მიაკუთვნებენ ამ სახელს, აღნიშნავენ რა რომ აკამფსისი სანაოსნო მდინარეა (6). ჭოროხზე ნაევიაციას ჩვენს დროშიც შესამჩნევი სამეურნეო მნიშვნელობა აქვს.

ქართულ მწერლობაში აკამფსისი ძველი დროიდანვე ჭოროხის სახელითაა ცნობილი, და ქართულიდან ეს ტერმინი შემდეგში სხვა ენებშიც ვრცელდება. ჯორუბ-ჯურუბს უწოდებს მას, მაგ., მე-17 ს-ის თურქი მოგზაური ევლიაფენდი (7), და ეს სახელი შემდეგში ბატონდება კიდეცა. მაგრამ გარდა ამისა იგი არა ერთს სხვა სახელწოდებასაც ატარებდა. კერძოდ, 'ფასიდ'-ის სახელიც, როგორც უკვე ვამბობდით, ზოგჯერ ჭოროხსაც გულისხმობს.

საფიქრებელია, ჭოროხის ზემო ნაწილზეა საუბარი, როცა ქსენოფონტე ფასიდს იხსენიებს (8). ორი ფასიდის არსებობით აიხსნება ცნობილი შეცდომა სტრაბონის წყაროს ჩვენებაში ფასიდის (ეგრისის ფასიდის) სათავეს სომხეთში მდებარეობის შესახებ (9) (თუ მივიღებთ რომ ჭოროხისათვის სათავეს ასეთ ლოკალიზაციას ერთგვარი საფუძველი შეიძლება მაინც ჰქონდეს), — ეს ცხადია, გეოგრაფიული კონტამინაციაა, რომელიც ყველაზე მკაფიოდ გამოხატა აპოლონი როდოსელმა, დავეიტოვა რა ამასთან. ერთად კიდევ ერთი, ყველაზე საცილობელი, სახელი ჭოროხისა (—ლაკე): გველშაპის ხმა ესმოდათ „კოლხეთის ქვეყანაში ლაკეს შესართავთან, რომელიც, რაკი დაშორდება მყვირალა არაქსის წყალს, უერთებს თავის წმინდა ზვირთებს ფასიდს, და შემდეგ ისინი, უკვე გაერთებულნი, შესდიან კავკასიის ზღვას“ (10). პროკოპი კესარიელი კი პირდაპირ ამტკიცებს რომ ეს მდინარე სხვადასხვა სახელს ატარებს თავის მიმდინარეობის ზემო და ქვემო ნაწილში, ქვემოთ იგი ფასიდის სახელს ითვისებსო (11). სხვაგან იგივე ისტორიკოსი ამბობს რომ ზღვასთან ამ მდინარეს აკამფსისს (ე. ი. უდრეკს, მედგარს) ეძახიან ადგილობრივი მცხოვრებნი, მისის დენის სიფიციხისა და სიძლიერისათვისო (12).

ძველს ქართველ მთარგმნელებს ბერძნულ დედნის 'ფასიდი' ჭოროხად აქვთ გადმოცემული, თუ ფასიდი დედნის ავტორს სამხრეთ საქართველოსთან აქვს დაკავშირებული. ასე მოქცეულა ექვთიმე ათონელი, რომელსაც უთარგმნინა ერთერთი რედაქციითაგანი ანდრიას მიმოსვლათა (13). ასევეა ამ ძეგლის თუ სათანადო გარდმოცემის ყველა სხვა ქართულ ვერსიაში (14).

კიდევ ერთს საინტერესო სახელწოდებას ატარებდა ეს მრავალსახელიანი მდინარე. იუსტინიანეს ისტორიკოსი, ზემოთდასახელებულ ადგილებში, თუ ჭოროხის ქვემო ნაწილს ხან ფასიდს ეძახის, ხან კიდევ აკამფსისს, ზემო ნაწილსა და სათავეს გარკვევით და უცვლელად ბოას-ს უწოდებს: ამ მდინარეს სათავე აქვს სომხეთში, ქანეთის საზღვრების მახლობლად, აქ მას ბოას-ი ჰქვიან, იბერიის საზღვრებთან იგი დიდდება, ბოასის სახელს ფასიდზე იცვლის და სანაოსნო ხდებაო. მეორე ცნობაში, რომელიც აღწერილობის არსების მხრით იგივეა, მდ. ბოასი ზღვასთან უკვე აკამფსისად იწოდება (15).

ეს ბოასი ადგილობრივი წარმოშობის სახელი ჩანს: სომხურ მწერლობაში, სადაც 'აკამფსის' უცნობი არ არის (მაგ., დევონდი იხსენიებს *գետն Ակამփսի* - ვარ. *Ակամփսի*, — ... *ի կიլմანա შაკიց ըլխեսալ*... *ანցահիլլ ընդ-ნէկը* (16), ბოასი ისეთი ფორმით არის მოცემული, რომ მისი ბერძნულიდან

ლიტერატურულ გზით წარმომავლობა გამორიცხულია: სომხ. ანონიმურ გეოგრაფიაში იგი ეოპ ან აოპად არის წოდებული (*Ակամასիս ირ է შიზ, Ակამასიս ირ է ჟიზ*) (17). განსაკუთრებით საინტერესოა ამ გეოგრაფიის ერთი ადგილი, სადაც კვლავ დადასტურებულია ეს ტოპონიმიკური შესატყვისობანი და ვარდა ამისა მოცემულია ჭოროხის უკვე მეხუთე თუ მეექვსე სახელი: კაკამარ-ი. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია რომ მდინარე აოპი მიედინება პარხალის მთასთან, გამოსული სპერიდან, ჩაუვლის თუხარისის ციხეს და დის კლარჯეთში, მიემართება რა ეგრისისა და პონტოს ზღვისაკენ, ნიგალისა, მრულისა და მრიტის სანახებთა გზით; მას ეგრისელნი აკამასისს უწოდებენ, ხალდეები კი — კაკამარსო (... *Թուխս և Ագարգայիս, Խրեხանյ գիտակից, იրք յիրար անկնալ ի խանսն 'ի Յիզ. որպս ևս մայի Արսնայ-իս և Պառիսար լերամբն, ընդ որ ի խանէ Յիզ, զարկ 'ի Մպեբայ, անցանէ սո Թուխարս ընդի 'ի Կարնա, և անտի յնգր, ընդ Նիգալ, ընդ Մրուլ և ընդ Մրիս դասա՛*) 'ի *Պստոս Զոյ, զը Նգրայիք կընս Ակամաս, և Մայիք Կակամար* (18). ამ რედაქციის ავტორს სხვაგან განმარტებული აქვს რომ ხალდეები ჭანები არიან (... 'ի *Ճանիս იր ხն Մայիք*) (19). მოსე ხორენელის განმარტებითაც პონტოელი ჭანები ხალდეები არიან (20). ამრიგად, ამ საყურადღებო ჩვენების ავტორის აზრით, ჭოროხს ეგრისულად (ეგრისის მცხოვრებთა პირში) აკამასის (აკამფსის) ერქვა, ჭანები მას კაკამარს ეძახდნენ, აოპი-კი (ანუ ეოპი) თითქოს სომხური სახელწოდება გამოდის. ამ უკანასკნელს შესაძლოა ემოწმებოდეს ის გარემოებაც რომ პტოლემეს, მოცემულ ტრაქტატის პირველ წყაროს, მსგავსი სახელწოდება თითქოს მოეპოვება, მაგრამ განსხვავებული ფორმით: „ვოხები“ („სომხეთის ოლქები...: მოსხურ მთებთან — კოტარძენე, ეგრეთწოდებული ვოხების—*Βόχαι*—ზემოთ“. V, თ. XII, § 9). ეოპ-იოპ ადგილობრივი ფორმის იერს ატარებს.

დასასრულ, იმიტომ რომ ჭოროხის ზემოთა მიმდინარეობის დიდი ნაწილი სპერის თემზე მოდის (სომხ. ანონიმს, როგორც ვნახეთ, იოპი სპერიდან მომდინარედ ეჩვენება), იგი სპერის მდინარედაც იწოდება: „თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა რომელსა ჰქვან ჭოროხი“, ამბობს ლ. მროველი (21). ვახუშტიც მას ხან ჭოროხს, ხან სპერის, resp. ისპირის, მდინარეს უწოდებს (22).

როგორც უკვე იყო ნათქვამი, ძველ მწერლობაში ფასილისავე სახელით გვევლინება ზოგჯერ რახსი ანუ არაქსიც! კონსტ. პორფიროგენეტი მას ერაქსს ანუ ფასიდს ეძახის (23). ამავე ეტიმოლოგიისაა ბასიანი, ქართ.-სომხ. გამოთქმით, ანუ ფასიანა (24). კ. პორფიროგენეტის ცნობით, ქართულ-ბიზანტიურ-სატერიტორიო დავის გაღწევისას ფასიანას საზღვრად ერაქსი ანუ ფასილი იქნა მიჩნეული (25).

ფასიდ-რიონის შესატყვისობაზე ზედმეტია სიტყვის გაგრძელება; მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ფასილი, ძველთა გაგებით, ღღევანდელ რიონს მთლიანად არ ჰფარავს. გეგუთს ზემოთ ფასილად ძველი მწერლები უკვე ყვირილას სთვლიან. სარაპანის—შორაპანი ფასილზე ძვეს. მაგრამ არც თვით ყვირილა უპასუხებს ყოველთვის და სავსებით ზოგი კლასიკური მწერლის წარმოდგენას ფასიდის სადინარის შესახებ. ზოგი ანტიკური ავტორი, ჩანს, შორა-

პანს ზემოთ ფასიდად უკვე ჩხერიმელას გულისხმობდა თავის სამხრეთული სა-
თავით (ბჟოლის ხევი თუ შავი-წყალი). თუ შეცთომად მივიჩნიეთ სტრაბონის,—
უკეთ ვთქვათ, ერატოსთენეს, რომელზედაც ამ შემთხვევაში დამოკიდებული
უნდა იყოს სტრაბონი (26),—ცნობა რომ ფასიდს სათავე აქვს, სტრაბონის
ტექსტით—სომხეთში, ხოლო სქოლიასტის ტექსტითა და ღიონისი პერიეგეტის
ცნობით—სომხეთის მთებში, და ამ შეცთომის მიზეზზედაც მივუთითეთ (27), და
თუ ბუნდოვანია სტრაბონის ცნობა ამ მდინარის სათავეს შესახებ სხვა ადგი-
ლასაც, სადაც საერთოდ ფასიდის შესახებ გეოგრაფს უფრო ნიშანდობლივი
საუბარი აქვს [ფასიდი სარაპანის მახლობლად მდებარე ხეობით კოლხეთისკენ
მიექანება, იღებს რა სათავეს ზემომდებარე (სახელდობრ?) მთებიდან (28)],
სამაგიეროდ, სავსებით კატეგორიულია პლინიუსის ჩვენება (მას იმეორებს, ჩანს,
იულიუს სოლინი) რომ ფასიდს სათავე მოსხების ქვეყანაში (სოლინი:
მოსხების მთებში) აქვს (29). მოსხების ქვეყნად სამცხე და მიმდგომი მხარე უნდა
იყოს მიჩნეული. საინტერესოა რომ მოსკოვის ელჩები, რომელნიც იმერეთში
იყვნენ 1650—1652 წწ. და რომელთაც დასავლეთი საქართველოს დაწვრი-
ლებითი აღწერილობა აქვთ შედგენილი, ყვირილას სათავეს იმერეთის სამხრე-
თით გულისხმობენ: „Под гурельскими горами течет река Курла (=ყვირი-
ლა). А течет из гурельские земли промеж гор, и вышла из гор в Оле-
ксандрову (=იმერეთის მეფე ალექსანდრეს) землю, и впала в Реонь реку,
от Кутатиса в[е]р[с]т с шесть или с сем“ (30). ‘გურ(ი)ელის’ მთები ღადო-
ახალციხის ქედია, აპარა-გურიის მთების გაგრძელება, ხოლო ‘გურ(ი)ელის ქვე-
ყანა’—სამცხე, როგორც ეს სხვა შემთხვევებშიც დასტურდება.

თვით სახელწოდება ‘რიონი’, დღევანდელ რიონის ზემოთა დენისათვის
მიკუთვნებით, ძველათავის აგრეთვე არ ყოფილა უცნობი. ეს უნდა იყოს, კერ-
ძოდ, სკილაკე კარიანდელის (IV ს. ჩვენ ერამდე) მდინარე ‘რის’ (Ρίς), რომე-
ლიც მას ფასიდთან ერთად აქვს მოხსენებული, რიონის ხეობის ზემო რაიონში
გულეებით (31). იგივეა საგულისხმებელი პლინიუსის როანის (Rhoan) ქვეშ (32).
პროკოპი კესარიელი კიდევ მას საბოლოოდ ჰფენს სინათლეს: იუსტინიანეს
ისტორიკოსი მოგვითხრობს რომ იბერიის მხრიდან სამეგრელოსაკენ მიმავალი
მერმეროე ჯერ ფასიდში გავიდა, შემდეგ რეონში და ამრიგად ფასიდის მარ-
ჯვენა მხარეს მოექცა (33), ეს მდინარე კი, სახელით რეონი (Ρέων), დის მუხირესის
(Μουχίρησις) ქვეყანაში, არქეოპოლისიდან ერთი დღის სავალზე რომ არის
დაშორებული. აქ ძველთაგანვე კოლხებს ციხე დაუარსებიათ, რომელსაც ამჟა-
მად ლაზები ქუთათაიშ (|| ქუთათის-)—ს ეძახიან (34). ძველ ქართულ მწერლობაში
ამ ფასიდისათვის „რიონი“—ა ხოლმე ჩვეულებრივად შეფარდებული: „მდინარესა
მას ფასონსა რომელ არს ენითა ქართულითა რიონი“—ო, განმარტავს დავით და
კონსტანტინე არგველთა მარტიროლოგი (35). საინტერესოა უძველეს რუსულ
ცნობებში დაცული ფორმები ამ სახელისა: ელჩინი მას река Реянь‘ს ეძა-
ხის (36), იევლევი კი დაყინებით—Реонь‘ს (37). ბერძნული სახელი ძველ
ქართულ ძეგლებში გვხვდება დამოუკიდებლადაც, მაგრამ ის მწიგნობრული
ჯზით შეთვისებული ჩანს (იხ. მაგ., ზემოთ, გვ. 345, ‘ფასოს’, გ. ათონელის

სვინაქსარში). ასეთივე მწიგნობრული წარმოშობისა ჩანს იგი სომხურშიც—*Փասիս պს* (38).

ფასილ-რიონი ძველთაგანვე სანაოსნო მდინარედ ითვლებოდა. მაგრამ წყაროები სხვადასხვანაირად უჩვენებენ ფასილის ნაოსნობის მანძილს. არრიანეს განმგრობისა და შემავსებელის ანონიჩის ცნობით, მდინარე სანაოსნოა მხოლოდ 100 სტადიონის (—18,5 ვ.) მანძილზე (§ 45). ჩვენთვის საყურადღებოა რომ ეს ცნობა არ ეთანხმება სხვა, უფრო ძველ, ჩვენებებს. სტრაბონი, ან უკეთეს რომ ვთქვათ—მისი წყარო, ამტკიცებს რომ ფასილი სანაოსნო იყო სარაპანის—შორაპნამდე (39). უფრო დაწვრილებით ამ საგანზე პლინიუსი გვიამბობს: ყველაზე განთქმული პონტოს მდინარეთა შორის—ფასილი უდიდეს ხომალდებისათვის სანაოსნოა 38 · 500 ნაბიჯის (=53,5 ვერსს) მანძილზე და შემდეგ დიდ სივრცეზე—მომცროთათვის (40). პირდაპირი ხაზით ამ მანძილს დაახლოებით ორპირამდე მიყავართ, ნამდვილად კი საძიებელი პუნქტი შესაძლოა სუჯუნის რაიონში დაიდვას: XVII ს. პირველ ნახევარში, იმავ რუს. ელჩთა მოწმობით, ნიჩბიან ნაგებით რიონზე ზღვიდან ყვირილას შესართავამდე დადიოდნენ (41) და ამ წყლის გზას ორი დღე სჭიროდა (42). ვახუშტით, რიონზე „ზღვნიან ნაგებითა ზღვიდამ ბაჟამდე“ (43). როგორც საერთო აღწერილობიდან და რუკიდანაც ჩანს, „ბაჟი“ უღრის დღევანდელ ბაშს. ასე რომ აქაც თითქმის იგივე სანავიგაციო მანძილია ნაჩვენები (44).

ტერმინმა 'ფასილ'-მა იტალიელების მეშვეობით ახალ დრომდე მოაღწია. ევლია-ეფენდი ამ მდინარეს 'ფაშ-ჩაი'ს უწოდებს (45).

მდინარესთან ერთად ეს უძველესი სახელწოდება შეინარჩუნა ქალაქმაც, ხმთავითვე მდინარის შესართავთან მდებარემ. არრიანეს დროს აქაურ სიმაგრეში 400 რჩეული მეომარი მდგარა. მისი დანიშნულება, —ამას ავტორი მკაფიოდ აღნიშნავს, —წყლით მავალთა, ე. ი. ნაჭიგაციის, დაცვა ყოფილა. ეს სიმაგრე უკვე თავის ადგილმდებარეობისა და ბუნებრივ პირობების მხრით უნდა ჩათვლილიყო მეტად ძლიერად. მაგრამ გარდა ამისა ის ხელოვნურადაც კარგად ყოფილა გამაგრებული. წინათ მას კედელი მიწისა და კოშკები (ბურჯები) ხისა ჰქონია, შემდეგ ერთიცა და მეორეც გამომწვარ აგურისგან აუგიათ მკვიდრ საძირკველზე, და ზედ საომარი მანქანები დაუდგამთ. გარშემო ორმაგი ფართო თხრილი ყოფილა შემოვლებული: ერთი სიტყვით, ციხე ეხლა ისეა გამართული, ამბობს არრიანე, რომ მის მეციხოვნეთ არამც თუ გარემოცვის შიში არ ელისთ, არამედ ვერც ერთი ბარბაროსი ახლოც ვერ გაივლისო. მაგრამ რადგანაც თვით ნავთსადგურიც საიმედო თავშესაფარი უნდა ყოფილიყო ხომალდებისათვის და ამას გარდა დაცვა სჭიროდა სიმაგრის გარეთ მდებარე ადგილებსაც, რომლებიც დასახლებული ყოფილა სამსახურიდან გამოსულ სამხედრო პირებითა და მოვაჭრე ხალხით, არრიანეს გადაუწყვეტია ციხის კედლის ორმაგ თხრილიდან ახალი თხრილიც გაეყენა თვით მდინარემდე. იგი ნავთსადგურსა და კედლის გარეთ მდგომ სახლებს შემოუვლისო (46). როგორც ამ აღწერილობიდან ჩანს, სიმაგრე ზღვისპირსა და მდინარეს რამდენიმედ დაშორებული ყოფილა. პტოლემეს ცნობითაც, რომელსაც ზუსტი მნიშვნელობა, რათქმაუნდა, არა აქვს, მის საერთო ტლანქ შეცთოვნების გამო მანძილთა გამოანგარიშებაში, —ქალაქი მდო-

ნარის შესართავს დაშორებული ყოფილა ორმოცდახუთი მინუტით (47). შემდეგ, ყურადღებას იქცევს არჩიანეს ცნობა რომ მდინარეში შემსვლელთათვის ხელმარცხნივ აღმართული იყო ფასიანურ ღვთაების ქანდაკება, რომელიც მას 'რეა' სჩვენებია (48). ანონიმი კი პირდაპირ ამბობს რომ ქალაქი ფასიდის მარცხენა ნაპირას იყო გაშენებული (49), რაც ეთანხმება სტრაბონის ჩვენებას რომ კოლხების ემპორიუმი ფასიდი იმავე სახელის მდინარეზე იდო და შემოფარგლული იყო ერთი მხრით მდინარით, მეორეთი—ტბით (=პალიასტომი) და მესამეთი—ზღვით (50). ქალაქი მიღეთელების კოლონიად ითვლებოდა; ზოგნი მის დამაარსებელს თემისტაგორასაც ასახელებდნენ (51). პლინიუსს სეკუნდი დამატებრთ მდინარის შესართავში უსახლო კუნძულების არსებობას აღნიშნავს (52). ეს ცნობა ალბათ რიონის დელტასა და უფრო ზემოთ მდებარე მის ქალაქებს გულისხმობს, რასაც როგორც თანამედროვე, ისე ძველს (მაგ. ლამბერტის, შარდენის, პეისონელის) რუკებზედაც თავისი ადგილი აქვთ მიჩენილი.

ქალაქმა, როგორც უკვე ვამბობდით, ახალ საუკუნეებშიც მოიტანა თავისი კლასიკური სახელი, რომელიც იტალიელებს უნდა გადმოეცათ თურქებისთვის (ეს უკანასკნელნი ფაშს უწოდებდნენ მას, ისევე როგორც მდინარეს (53), ადგილობრივ კი,—როგორც ჩანს, ძველ დროიდანვე,—მას 'ფოთ' ოფოთს ეძახდნენ. ნათარგმნ ტექსტის „ფასოჲ, სოფელსა შინა მეგრელთასა“-ს განმარტებისათვის, „ფოთსა იტყუს“-ო, შენიშნავს უცნობი ქართველი სქოლიასტი (54). საქართველოსაკენ წამოსულს გ. ათონელს სამისონიდან ფოთამდე ნავით უმგზავრია, და აქიდან უკვე სახედრით ქუთაისისაკენ (55). შემდეგშიც ეს სახელი ქართულ მწერლობაში უმთავრესად ამ ფორმით გვხვდება (56).

უფრო ძველი და საინტერესო ფორმა დაცულია სომხურ ისტორიულ-ლიტერატურაში (57). ეს ძველსომხური ფორმა ამ სახელისა—ფოთ, მერმინდელ გამოთქმით—ფუთ, *Φουτ*, რომელიც უეჭველია არა ბერძნულ, არამედ ადგილობრივ, ქართულ ფორმასთან დაკავშირებულ წყაროდან მომდინარეობს, გვიმოწმებს რომ ძირეულ ხმოვანს მისდევდა კიდევ ერთი რადიკალი, რომელიც ქართულში ამჟამად გამქრალია. ეს რადიკალი, სომხურში ნახევარხმოვან იოტით გამოხატული, საშუალებას გვაძლევს,—ქართველურ ენების, კერძოდ ქართულის, ფონეტიკურ წესების გათვალისწინებით, სახელდობრ რომ *ფ* ზოგჯერ *ს*-ს დასუსტების შედეგია,—სომხ. ფორმის შესაძლებელ პროტოტიპად 'ფოთ' ვიგულისხმოთ, რაც, თავის მხრით, ბერძნ. სახელის ფუძესთან, ფასიდ-, დიდს გარეგნულ მსგავსებას აჩენს. ჩვენ გვგონია რომ ეს მსგავსება არ გვატყუებს და აქ ერთისადაიმავე სახელის სახეცვლილებებია მხოლოდ ამ შემთხვევაში ბერძნულ ფორმას სიძველის პრიორიტეტი უნდა მიენიჭოს, ვინაიდან ა'ს შეცვლა ო'თი მეგრ. ნიადაგზე შეიძლება აიხსნას, პირუკუ დასკვნისათვის კი საბუთი არ მოგვეპოვება.

დასასრულ, დიდად საყურადღებოა რომ სახელწოდება „ფოთი“ ოფუთი“ გვხვდება საქართველოს სხვა პუნქტებშიაც. კერძოდ, უდაოდ ამ სახელს ატარებს სოფელი შორაპანს აღმოსავლეთით—„ფუთი“. უკანასკნელი ფაქტი მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი: იგი ადასტურებს თვით სახელის ენდემურობას და მის კავშირს ძველს მდინარე ფასიდთან და ემოწმება ანტიკურ მწერალ-

თა წარმოდგენას ფასილის მიმდინარეობის შესახებ—რიონი-ყვირილა ვიდრე შორაპნამდე (58).

რაც შეეხება მოცემული გეოგრაფიული სახელწოდების სტრუქტურასა და წარმოშობას, ამ საკითხების შესახებ ჩვენ საუბარი ნაწილობრივ უკვე გვქონდა სხვა წერილში, ნაწილობრივ-კი გვექნება მომავალში.

შენიშვნები

1. „აზია“, 81.
2. Кулаковскій, Карта Сарматин, რუკა.
3. ბუნებითი ისტორია, წ. VI, § 12.
4. P G 117, 185 A. Schermann, Propheten- и Apostelleg., 163 შემდ., 324 შემდ., Васильевскій, Хожление, 227.
5. საქ. მუხ. ხელთნაწ. № 2211, ფ. 89 v, ნოემბრის 30-ის ქვეშ.
6. არრიანე, § 9, GGM I 374; ანონიმი, § 43.
7. ЗООИД IX 167, 173.
8. ანაბაზისი, 6, § 4.
9. გეოგრაფია, წ. XI, თ. XIV, § 7, *Mül.* 453. აქ ავტორი ფასილს, ლიკოსთან ერთად, სომხეთის უმნიშვნელოვანეს მდინარედ აცხადებს პონტოს მხრივ.
10. არგონავტიკა, IV 131—135.—თუ აქ კაბადუკიის ლიკე იგულისხმება, მაშინ აღრევა კიდევ უფრო დიდი იქნება. ფასილი კი მაინც კოროზი გამოვა.
11. „სპარსული ომისათვის“, II, 29, CV გვ. 334, CB გ. 288—9, „გეოგრაფია“, II 71—72.
12. „გუთური ომისათვის“, VIII, 4, CV გვ. 180, „გეოგრაფია“, II 93; შდრ. ბროსე, Additions, 81, 87, 94—95.
13. საქ. სამოთხე, 36; ყოფ. საეკლ. მუზეუმის ხელთნაწერი № 188, ფ. 97 r.
14. შვეს. ქ. ცხ., 46; ნინოს მეტაფრ., კარბ., 5=498 r., ყოფ. საეკლ. მუხ. ხელნაწ. № 518, იმავე ფონდის № 395, გვ. 82 (=მდ. ბოროტი — კოროზი! შეცთომა, რომელიც ადვილად აიხსნება პალეოგრაფიულ ნიადაგზე); შდრ. ძველი სლავ. თარგმანის ფაც: Васильевскій, Хожление, 275; გარესჯული საკითხავი: ვასილიევსკი, იქვე, 280, და სხვა.
15. იხ. აქვე შენიშვნები 11 და 12.—შეცთომაა. რათქმუნდა, დიუბუას მოსაზრება, Voyage, II 90—91, რომ პროკოპის ბოასი არის ხანისწყალი.—პროკოპის წინააღმდეგობრივი ცნობების განხილვა ბოასის შესახებ იხ. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილთან, „გეოგრაფია“, II, გვ. 78—80, შენ. ჩვენ აქ ამ წინააღმდეგობის საკითხს არ ვეხებით.
16. პეტერბურგის გამ., გვ. 168.
17. სუკრის გამ., 27, 30; იხ. აგრეთვე 28, 35.
18. იქვე, 35.
19. იქვე, 27.—ასეთი გლღსა მოეპოვება სხვა რედაქციებსაც: S.—Martin, *Armenie* II 356; Пафканов, Георг., სომხ. ტექსტი. 16 (*ძანისქ ირე ხნ შააკიქე*); *Историческая Материаловедение*, *ქსნ.* 605: როგორც წინამორბედში.
20. ტფ. გამოც. 1910 წ., 219; *Материаловедение*, *ქსნ.*, 157.
21. მარიამ. ქცხ., 14.
22. გეოგრ., ჯან., 201, 224, 231, 238, 240, 243—4.—პეისონელის წარმოდგენით, Observ., 66—67 და რუკა, ძველი აკამფსისი ანუ(I) აკინასი ეხლანდელი ნიგალისხევია, Nigalkhevi, თავისი შენაკადებით, Mogaridz და Gourgourით, კოროზი-კი, Tchorok, სხვა მდინარეა და უდრის ძველ იზისს. ვახუშტით, გეოგრ., 201, 231, ლიგანისხევი კოროზისხევია, „ართონის სახეებითურთ, ვიდრე ერგეს სამხლერამდე, კოროზის ხეობის იმიერი და ამიერი“.

23. „ერთათვის“, თ. 45; ლასკინის თარგმ. 166, 167, 168. ამ თავში ავტორს ასეთი გამოთქმა სამჯერ აქვს ნახმარი.
24. აქედანვეა ნაწარმოები ქსენოფონტეს ეთნიკური ტერმინი. *αιωνισ*, ანაბ., წ. IV, თ. 6, § 5; კ. პორფიროვენეტი, დღსახ. ადგ.; შდრ. პტოლემე, მილ. ... ის გამ., გვ. 938.
25. დასახელებული ადგილი.
26. აპოლონი როდოსელის სქოლიასტი ცნობას ... კინარეობაზე სომხეთის მთებიდან პირდაპირ ერატოსთენეს მიაწერს, SC I 427. ... და შეწევბ, ჩანს, მასზე დამოკიდებით სხვების მტკიცება რომ ფას ... დის შორეული ამარაბტის მთებიდან: „არგონავტიკა“, II 399—401, III 1220.
27. განმარტებულია ამ ნარკვევის წინამორბედ პარაგრაფებში. დიონისი, 692—5. დიონისი ამ „არმენის“ მთებში სდებს მდ. თერმოდონტის სათავესაც, 772—4.
28. „გეოგრაფია“, წ. XI, თ. III, § 4.
29. „ბუნებითი ისტორია“, VI, § 13; სოლინი, 15, 18, SC II 278.
30. ტოლოჩანოვი, პოლიევქტოვის გამ., 16. ასეთივე ცნობა განმეორებულია გვ. 187.—პროკოპი კესარიელის ერთი ცნობითაც, „გუთური ომისათვის“, წ. VIII, თ. II, „გეორგია“, II, 97, ფასიდი მესხეთის მთებით ჩამოდის, მისი სათავე კი კავკასიის მთებშია.—შდრ. ბროსე, *Addit.*, 95—96.
31. § 81, GGM I 62.
32. „ბუნებ. ისტ.“, წ. VI, § 14.
33. „გუთ. ომისათვის“, წ. VIII, 13, „გეორგია“, II 151.
34. იქვე, VIII, 14, „გეორგია“, II 163—164.
35. „საქ. სამოთხე“, 328.—რონის ხსენება იხ. აგრეთვე ლეონტი მროველთან, მარ. 20.—შდრ. ვახუშტი, გეოგრ., ჯან. 261; „ბერძენი უწოდებენ ფასონს“.
36. *Белокуров*, *Материалы*, 324.
37. ტოლოჩანოვი, პოლიევქტოვის გამ., 81, 121—125, 164 და მრავალ სხვა ადგილას.
38. სუკრი, 27.—ფსევდო-პლე ... ოქის ცნობით, *Гарх*, 153, ფასიდს წინათ არქტურე ერქვა.
39. „გეოგრაფია“, წ. XI, თ. III, § 4, რომ მთებიდან ჩამოსული ფასიდი ივრთებს სხვადასხვა ნაკადს, ბარში—მდინარეებსაც,—რომელთა შორის დასახელებულია გლავეკი და ჰიპი,—და ზღებაც წყალსაც და სანაოსნო. ხომ არ უნდა გავიგოთ ეს ჩვენება ისე რომ დასახელებულ მდინარეებიდან იწყებოდა ფასიდზე ნაოსნობა? პასუხი განსაზღვრულია იმით თუ როგორ ლოკალიზაციას მივსცემთ დასახელებულ მდინარეებს. ჰიპი ცხენისწყალი და გლავეკი ყვირილა ჰჯონიათ ჩვეულებრივ. თუ პირველი ნაკლებ სადაო ჩანს, მეორე საცემით საცილობელია: თუ ჰიპი ცხენისწყალია, მაშინ ბუნებრივი იქნება დავსკვნათ რომ გლავეკი რიონია.
40. „ბუნებითი ისტორია“, VI § 13.
41. ტოლოჩანოვი, 164, 187.—შდრ. *Броневский*, I 146.
42. ტოლოჩანოვი, 157, 188.
43. გეოგრაფია, ჯან., 261.
44. რიონზე ნაოსნობა,—სულ სხვა ხასიათისა და სხვა მასშტაბის, ვიდრე ანტიკურ ნაწარმოებში,—წარმოებდა მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე. შამადავლა დადიანის სიგელში (XV ს. მეორე ნახევარი) დადასტურებულია რომ „წყლის პირსა ქალაიდს რიონსხედან ნახევარი ბაეი [იგულისხმება ნავის ბაეი] ხოფისა ლთისმშობელისა არის და ნახევარი კათოლიკობისა“, დას. საქ. საბ., I 1. ეს საბუთი განახლებულია და, შესაბამისად, მოცემული ცნობა განმეორებული ლევან დადიანის მიერ (XVII ს.), საქ. სიძვ., I, ნაწ. I, გვ. 27.—ქუთათელი მიტროპოლიტი შაქსიმე თავის ცნობილ მოხსენებაში წერს (1769 წ.): „ქუთათის ქალაქიდან ვაჭრები დადიან ნავითა იმ სამს ციხეში—ბათომს, ფოთს და სოზომს (თავისი საქონლით)... იქიდანაც წყლით მოაქვთ ოსმალს სეაქრო“... *Пагарели, Грамоты*, т. II, вып. I, стр. 3.—ბრონევსკიც რიონზე ნაოსნობის შესახებ გვამცნობს: „Судоходство на малых реках“.

колонных судах начинается от стечения реки Квирилы при селении Вар-Чихе“ (ვარციხე).
Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М. 1823, ч. I, 146.

45. ЗООИД IX 168.—პეისონელით, Observations, 58, თურქები მას Nehre Fache, მდინარე ფაშს უწოდებენ. ასეთივე ცნობა იხ. შარდენის რუკაზე, Voyage. ხოლო ლამბერტის რუკაზე სახელი მოცემულია ფორმით Fasso.

46. პერიპლი, § 12, GGM I 376.

47. გეოგორ.“, V, თ. IX, § 2.—მე-15 საუკუნის შუაწლებშიაც ქალაქი ზღვისპირიდან მოშორებით იღო რიონის ნაპირას, კუნძულის ზემოთ და მის აღმოსავლეთით, როგორც ეს კონტარინის ცნობიდან ჩანს.

48. § 11, GGM I 376.

49. § 44.

50. გეოგრაფია“, წ. XI, თ. II, § 17; შდრ. იქვე თ. III § 4.

51. პომპონიუს მელა, De chorographia, I § 108, SC II 117.—სტეფანე ბიზანტიელი, s. v., SC I 268—9, გეოგოგია“, III 286.

52. „ბუნებითი ისტორია“, VI § 13.

53. პეისონელი, Traité, II 15, და Observ., რუკა; გულდენშტეტი, I 410.

54. V მსოფლიო კრების კანონების ქართ. თარგმანის მინაწერი, ქრწყ., II 88, შენ.

55. გიოგოგი მთაწმიდელის ცხორება, „ათონის კრებულო“, 319.

56. „ფოთელი ნავი“, დას. საქ. საბ. I 14, შდრ. იქვე 43, 44, 45; ვახუშტი, გეოგორ., წგან., 299, და სხვა.

57. ასე, მაგ. ლეეონდიძისთან: „*„ას უა თაქერ ზოყა ფდაყაჲს ირ აზილანხათ ჯოჯი ჭიქიქ ჯიჟიანაი ხეჩრ აქხარჩინა, ჟაათილქიხი, პეტერბ. გამ., გვ. 35; იხ. სტეფანე ტარონელი, 125 და ვარდან, 92, რუს. თარგმ.*

58. სოფ. ფუთს, ძირუღას ხეობაში, ამ მდინარის შესართავთან მდებარეს, იცნობს ვახუშტიც, გეოგორ., ბროსეს გამ., 364.—სოფ. ფუთი იხსენიება აგრეთვე XI ს. ცნობილ საბუთში, ნიკორწმინდის სიგელში: „გარაზ-ვაჩე შემოსწირა..... ფუთს გლეხი ორი“, ქრწყ., II 45. საბუთის წარმოშობა და კონტექსტი აქ ძირუღას ხეობის პუნქტის გულვებებს შესაძლებლობას არ გვაძლევს, სავარაუდო რაიონში კი ამჟამად ასეთი სოფელი არ ჩანს, თუ აქ არ ვიგულისხმებთ დღევანდელ „ფუტეთს“, რაჭაში, საბუთში აღნიშნული სხვა სოფლების მახლობლად მდებარეს.

АРН. ЧИКОБАВА

„ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА, КАК ПРЕДМЕТА ЛИНГВИСТИКИ, В СВЕТЕ ОСНОВНЫХ ЗАДАЧ СОВЕТСКОГО ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ“¹

I. К постановке вопроса

Проблемы предмета, метода и структуры (данной научной дисциплины) суть основные проблемы всякой науки, вообще, и науки о языке, в частности. Они тесно связаны между собою, особенно, первые две из них.

Наличие определенного объекта изучения—предварительное условие существования той или иной научной дисциплины. Прогресс, достигнутый в изучении соответствующего объекта, естественно, должен находить свое выражение в понимании сущности объекта. Определение сущности объекта не может не быть изменчивым, отражая в себе и прогресс данной науки и различное понимание сущности изучаемого объекта.

Сущностью языка интересовались задолго до появления лингвистики. Философия греков рассматривала мышление и речь, как единое недифференцированное целое: „логос“ мог обозначать и мышление, и речь; разрабатывая проблемы мышления, естественно, занимались и языком; не случайно, основные понятия и термины грамматики оказались созданными еще до появления самой грамматики, как самостоятельной дисциплины; творцы их—греческие философы.

Общая или рациональная грамматика, созданная в XVII в. во Франции и впоследствии более известная под именем философской грамматики, уже исходит из различения речевого (грамматического) и мыслительного (логического) процессов, но стремится вывести первый из второго; это—теория языка на базе данных филологической грамматики некоторых письменных языков; это—„общее языковедение“ при отсутствии языковедения, научного изучения языков: язык (и

¹ Доложено на заседании Отделения Языка и Литературы АН СССР 27 мая 1940 г. Печатается без изменения.

Доклад представляет собою сокращенное изложение первой главы „Общего языковедения“ (ч. II. „Основные проблемы общего языковедения“), имеющего появиться на грузинском языке.

Первая часть этой работы („Общее языковедение“, ч. I) вышла на грузинском языке—вторым изданием—в 1939 г. (Изд. Тбилиск. Госуд. Универс. имени Сталина).

тем более, мышление) рассматривается вне перспективы развития, как застывшая форма мысли. Априорность исходной точки зрения характерна для философской грамматики.

В зародившейся в первой четверти XIX в. исторической грамматике принцип развития впервые находит применение к языку: историческая грамматика тем самым становится научной грамматикой; в ней языковедение находит свою конкретизацию, а теория языка — свою надежную базу: становится возможной научная теория языка, общее языковедение — на основе конкретных данных научных грамматик.

Философия языка и народившаяся рядом с ней психология языка (со второй половины XIX в.) стремятся учесть данные исторической грамматики, но при всем том априорные философские и психологические установки авторов остаются в силе: в языке ищут подтверждения философских и психологических постулатов; это накладывает своеобразный отпечаток на соответствующие работы¹.

Общее языковедение не вправе игнорировать такие работы (в этой области), как труды Марти, Кассирера, Вундта, но научная теория языка, при наличии науки о языке, естественно, должна строиться на материале чисто лингвистическом, как обобщение результатов научного анализа многообразных языков.

Из попыток этого рода за последние 60 лет наиболее значительными, имеющими и поныне актуальное значение, надо признать концепции Пауля, де-Соссюра, Мейе, Фосслера, с одной стороны, — акад. Н. Марра, с другой стороны.

II. Пауль о сущности языка

Г. Пауль — теоретик младограмматического направления.

Это направление, выступившее в семидесятых годах XIX в., как известно², утверждало: 1. что фонетические законы протекают без исключений, 2. аналогия играет исключительно большую роль в про-

¹ См. напр. характерную в этом отношении работу Rich. Hönigswald-a „Philosophie und Sprache“ (Basel, 1937); философия языка по Hönigswald-у, это „наука о понятии языка“ („Wissenschaft vom Begriff der Sprache“ (стр. 6); „под философией языка здесь понимается наука о понятии языка, научное обоснование и методическая характеристика того факта, что „язык“ и „языки“ вообще „бывают“ (...dass es „Sprache“ und „Sprachen“ überhaupt „gibt“ (стр. 3)...

Подробный анализ взаимоотношения философии (resp. психологии) языка и общего языковедения будет дан в специальной статье („Философия языка и история языка“).

² „Morphologische Untersuchungen“ К. Бругманна и Г. Остроффа, — с предисловием, являющимся манифестом младограмматиков, — вышли в 1878 г.

цессе языковых изменений, 3. живая диалектная речь должна быть признана преимущественным объектом лингвистики, поскольку в ней представлено нормальное развитие языка.

Полемизируя против Шлейхера и его попыток реконструировать праязык, младограмматики писали: „В то время как Бопп мало интересовался восстановлением открытого им индогерманского праязыка, последующие исследователи все более и более выдвигали на передний план восстановление этого исчезнувшего праязыка. Так могло, пожалуй, казаться, что „сравнительное языковедение“ имеет дело исключительно с тем состоянием языка, которое лежит по ту сторону всякой документации (Überlieferung) и как будто оно относится к исследованию отдельных языков..., как к вспомогательной дисциплине.

Это воззрение, которое еще и поныне не вполне оставлено некоторыми кругами, имеет вполне ложное понятие о задаче нашей науки.

Как может являться объектом исторической дисциплины нечто такое, о существовании которого не имеется никакого исторического свидетельства, познание которого основано единственно на сложной системе умозаключений! (курсив наш—А. Ч.).

Истинная задача индогерманского языковедения состоит напротив в том,—в этом нельзя сомневаться,—чтобы исследовать общий ход развития индогерманских языков с древнейших периодов далекого прошлого по сегодняшний день и вскрыть законы, которые определяют его направление (курсив наш—А. Ч.).

Прошлое и настоящее взаимно восполняют друг друга, ибо, как настоящее остается непонятным для того, кто подходит к нему без знания прошлого, так же будет нема древность на вопросы того, кто не научился прислушиваться к голосу сегодняшнего дня.

...В распоряжении того, кто берется за научное исследование языка, имеется один единственный метод: исторический“ (см. К. Brugmann, W. Streitberg: „Zu Fr. Bopps hundertjährigem Geburtstage“ „Ind. Forsch.“, Bd. I, 1892, стр. VII и посл.).

Бругмани, соавтор вышеприведенных строк, являлся, как известно, и соавтором „Морфологических исследований“.

Другой, не менее известный младограмматик, Дельбрюк, в заключительной главе своего „Введения в изучение языков“ резюмирует свое изложение следующими словами: „Все, что я сказал в этом заключении, можно было выразить также словами: „языкознание вступило из философского периода в исторический“ (см. рус. перев. 1904 г. под редак. С. Булича, стр. 148—Приложение к „Очерку истории языкознания в России“, СПб, 1904).

Воззрения Пауля на сущность языка изложены в основном теоретическом труде его „Принципы истории языка“ („Prinzipien der Sprachgeschichte“ (перв. изд. 1880 г.)¹ и в главе „Методология“ (см. „Grundriss der germanischen Philologie“, herausgegeben von H. Paul, I Bd. II Aufl. Strassb. 1901, стр. 159—247).

Поводом к появлению „Принципов истории языка“ послужила полемика, возникшая в 70-х годах в связи с выступлением младограмматиков. По словам Пауля, она выявила, насколько неясно представление многих лингвистов о принципах их науки (§ 3, стр. 6).

Сам Пауль придает огромное значение тому, чтобы исследователь истории представлял себе ясно и точно объем и природу предмета, развитие которого ему предстоит исследовать (§ 11, стр. 23).

Пауль еще резче, чем Дельбрюк, Бругманн, Штрайтберг, подчеркивает принцип историзма: языковедение для него ни что иное, как „история языка“, „принципы истории языка“ суть „принципы языковедения“. Неисторическое, но научное, по Паулю, это ни что иное, как „не вполне историческое“ (unvollkommen geschichtliche)—или по вине исследователя или же по вине изучаемого материала (§ 10, стр. 20)².

Такое понимание историзма имеет решающее значение при определении сущности языка, как предмета лингвистики, т. е. как предмета истории языка (по Паулю).

Выставив положение, что „истинным объектом лингвистики является вся совокупность языковой деятельности всех индивидов в их взаимодействии“ (§ 12, стр. 24), Пауль подчеркивает, однако, что „действительно сказанное не имеет развития“ (§ 14, стр. 28); „как физиологический и физический продукт, слово исчезает бесследно, лишь только пришедшие в движение органы речи возвращаются к спокойному состоянию“, следовательно, оно не может быть объектом исторического изучения. „Единственные носители исторического развития суть психические организмы речевых представлений (там же): только при помощи их возможна причинная связь, только в них остается след происшедшего, только в них даны „условия исторического развития“ (там же).

Эти организмы речевых представлений являют собой сложную ассоциативную сеть акустических, моторных и пр. представлений,—отложение слышанного и сказанного. Акустические и моторные представления ассоциируются друг с другом, а также с представлениями, символом которых они являются, с представлениями синтаксических

¹ Мы цитируем по IV изданию 1909 г.

² Мы считали необходимым критическую оценку предварить систематическим изложением анализируемых концепций, причем более подробно мы касаемся де-Соссюра и Фосслера; необходимость этого, думаем, не нуждается в пояснениях.

связей и т. д., в ассоциативную связь вступают различные падежи одного и того же имени, различные времена, наклонения, лица одного и того же глагола, далее различные грамматические категории и т. д. (§ 12, стр. 26).

Эти организмы речевых представлений пребывают в подсознательной сфере, вступая оттуда в ясное поле сознания в процессе речи: „Наиболее значительный прогресс новейшей психологии, — говорит Пауль, — состоит в познании того, что большая масса психических процессов может протекать, не будучи ясно сознаваемой, и что все, что когда либо было в сознании, остается в виде действующего момента в подсознательной сфере (im Unbewussten)“ (§ 12, стр. 25).

Изучая язык, мы докапываемся до этих организмов речевых представлений, но это связано с большими затруднениями даже в наиболее благоприятном случае: непосредственно их наблюдать невозможно — „ведь они покоятся в душе бессознательно“; их можно познавать лишь в отдельных актах речевой деятельности. „Лишь при помощи многочисленных умозаключений можно по этим актам восстановить картину тех масс представлений, которые пребывают в сфере подсознательного“ (§ 15, стр. 29).

Сущность языка — в организме представлений, но их столько же, сколько говорящих индивидов: следовательно, подлинной реальностью надо считать лишь индивидуальный язык: „...бесспорно правильно положение, что каждый индивид имеет свой собственный язык и каждый из этих языков имеет собственную историю“ (§ 23, стр. 39). „...Собственно говоря, мы должны различать столько языков, сколько имеется индивидов“ (§ 22, стр. 37).

Но тогда ставится вопрос: каким же образом язык может выполнять роль средства общения?

Пауль констатирует наличие „языкового узуса“ (Sprachusus): „Путем сравнения отдельных языковых организмов удается получить определенную среднюю величину (ein gewisser Durchschnitt), чем и определяется собственно нормальное в языке, языковый узус“ (§ 15, стр. 29).

Этот узус имеется в виду, когда Пауль, в другой связи, говорит: „Большая соразмерность всех языковых процессов у самых различных индивидов является наиболее существенной основой точного научного познания их“ (§ 9, стр. 19). Однако, мало ясности в следующем положении Пауля:

„Если бы язык не был построен в такой сильной степени на основе общего в человеческой природе, то он не стал бы подходящим орудием для всеобщего общения“ (там же).

В „Методологии“ же Пауль приписывает совпадение в духовной организации и в их проявлениях, иначе говоря, обычай, также языковый узус, коллективному общению (Verkehrsgemeinschaft) (§ 3, стр. 161).

Психологизм и индивидуализм определяют существо концепции Пауля.

Психологизм налицо, поскольку сущность языка, как предмета лингвистики, сведена к психическому субстрату речевых актов, к организму речевых представлений.

Но речевые представления могут быть лишь в отдельных индивидах: сколько индивидов, столько и языков.

Психологизмом порождается индивидуализм.

Пауль отмечает, что язык не исчерпывается психическими моментами. Отмежевывая свое „учение о принципах“ (Prinzipienlehre) от „народной психологии“ Лацаруса и Штейнталя, Пауль пишет: „Фундаментальное значение имеет факт, который мы никогда не должны терять из виду, — что всякое чисто психическое взаимодействие совершается лишь внутри отдельной души. Всякое общение между душами является непрямым, опосредствованным физическим путем“ (§ 7, стр. 12, —разрядка автора).

„...Все то, посредством чего делается возможным воздействие одного индивида на другое, есть непсихическое“ (§ 7, стр. 13).

Иначе говоря: язык, как средство общения, не есть явление психическое, а физическое.

И однако Пауль, отклоняя необходимость психологии языка, замечает (по адресу О. Диттриха):

„Психологическим должно быть все языковедение в целом, даже когда дело идет об установлении отдельных фактов. Для психологии языка, как отдельной отрасли, нет места ни внутри языковедения, ни внутри психологии“ (§ 10, стр. 21, примечание).

Индивидуализм Пауля не исключает понятия языкового узуса. Формула развития языка Паулем строится с полным учетом этого понятия: „Всякое изменение языкового узуса есть продукт произвольных импульсов отдельных индивидов, с одной стороны, и отношений общения (Verkehrsverhältnisse), с другой стороны“ (§ 25, стр. 41). „Необходимое следствие того, что язык служит средством общения, является то, что он отбрасывает все чисто индивидуальное..., что он не приемлет и не сохраняет ничего такого, что не санкционируется согласованностью определенного количества индивидов, находящихся между собою в связи“ (§ 9, стр. 19—20).

„Каково взаимоотношение языкового узуса и индивидуальной речевой деятельности? Как определяется второе первым и как действует, наоборот, это последнее на первое? Вот вопрос, вокруг которого концентрируется все учение о принципах истории языка“ (§ 17, стр. 33).

Такие высказывания Пауля не случайны: языковедение по Паулю «обществоведческая наука: „Наука о культуре—есть всегда наука об обществе. Лишь общество делает возможной культуру, лишь благодаря обществу человек становится историческим существом“ (§ 5, стр. 7).

В связи с этим задачей учения о принципах наук о культуре объявляется—„показать, каким образом протекает взаимодействие индивидов между собою, в каком отношении находится отдельное лицо к совокупности людей, получая и отдавая, определяясь и определяя, как новое поколение вступает в наследство старого“ (§ 5, стр. 7).

Тем не менее, эти общие положения не реализованы применительно к языку: понятие языкового узуса, его место, его происхождение, не находят объяснения в концепции Пауля.

Словом, остается непонятным, каким образом индивидуальные языки могут стать средством общения. Понятие индивидуального языка внутренне противоречиво: подлинно индивидуальное не может быть средством общения, т. е. языком.

Не изменения в языке трудно поддаются объяснению у Пауля, а возможность языка, как средства общения.

Выступая против „психологии народов“ Лацаруса-Штайнталя, Пауль указанием на физические моменты речи стремился элиминировать социальное, утвердить индивидуальное.

Не в том индивидуализм Пауля, что он не замечает социального момента сущности речи, а в том, что он, исходя из постулатов психологизма, не в состоянии в своей концепции отвести социальному существу речи подобающее место.

Психология, на которую Пауль ориентирует языковедение,—Гербартовская интеллектуалистическая и ассоциативная психология с ее учением о подсознательном. Реплика Вундта: несознаваемое не может быть психическим, оно может лишь оставить физический след (§ 12, стр. 25, примечание), остается у Пауля без ответа. Уместно замечание Мистели по этому же пункту: „Бессознательное, раз оно не может быть воспринято ни внутренне, ни внешне, чисто метафизическое понятие“ (см. рецензию Misteli на первое издание труда Пауля в журнале «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft», Bd. XIII (1881) 2, стр. 397).

Но если бы даже не было никаких возражений со стороны психологов, если бы психологическая база Пауля была бы безупречною, принять тезис Пауля о сущности языка значило бы объявить лингвистику отделом психологии—учением о языковых группах представлений: теоретическое обоснование сущности языка у Пауля логически ведет к упразднению

науки о языке, как самостоятельной научной дисциплины, — верный признак неверности основного положения Пауля.

Это не случайно: это результат глубокой принципиальной ошибки, допущенной в определении сущности языка, понимаемой как организм представлений: речевые представления — продукт речевых актов, без которых они немыслимы; языковедение изучает речевые факты, а не речевые представления¹.

Слова Пауля: общение индивидов между собою в процессе речи опосредствованно физическим путем, заключает в себе правильное положение: язык физическое средство общения, языковые факты суть физические знаки общения между членами языкового коллектива. Лингвистика изучала и изучает именно эти физические знаки, их материал, их структуру, их функцию.

И когда Пауль указывает пути постижения языковых представлений и отмечает, с какими трудностями приходится при этом иметь дело (§ 15, стр. 29), лингвистика может эти трудности не разрешать; ей незачем их разрешать, она эти представления никогда и не изучала, она их и не изучает.

Перенеся центр тяжести с внешнего, физического, момента речи на внутреннюю, психическую, Пауль тем самым обосновал идеалистическую концепцию сущности языка: сведение внешней, непсихической, объективной действительности к внутренней, психической, субъективной действительности, к внутреннему опыту и есть основной гносеологический постулат субъективного идеализма.

Психологизм порождает идеализм со всеми вытекающими отсюда последствиями; основное из них то, что язык не рассматривается, как надстроечная категория.

Практика лингвистического исследования не оправдывает психологизма, и, следовательно, не несет ответственности за идеалистическое толкование сущности языка.

Одно замечание частного порядка: принцип историзма в обобщениях Пауля несколько утрирован; по существу верно, что лингвистика историческая наука; но неосновательно объявлять неисторическое ненаучным: только лишь описательный анализ живого языка, раз он верно отображает фактическую действительность, необходимая предпосылка исторического анализа; выступая в роли необходимого момента исторического анализа, он не может быть противопоставлен „истории языка“.

¹ Психология и потому не может служить базой для лингвистики, что сама нуждается в помощи более общей дисциплины, не в меньшей мере, чем языковедение.

Паулевское толкование принципа историзма оставляет по существу вне поля зрения сложнейшие методологические вопросы статического анализа языка, описательной грамматики, имеющей актуальное практическое значение.

III. Де-Соссюр о сущности языка

Узловыми пунктами концепции де-Соссюра, представленной в его „Курсе общей лингвистики“¹, о сущности языка надо считать:

- а) различие понятий „язык“ и „речь“;
- б) определение сущности „языкового знака“;
- в) взаимоотношение синхронической и диахронической лингвистики.

Де-Соссюр различает три понятия: „речевую деятельность“ (вернее: „способность речи“—langage), речь, точнее: „речевой акт“ (parole) и язык (langue).

Внутри общего феномена, каким является речевая деятельность (langage), де-Соссюр различает два фактора: язык (langue) и речь (parole) (см. Ф. де-Соссюр: „Курс общей лингвистики“, русск. перевод. Москва, 1933 г., стр. 86)².

Наиболее важно взаимоотношение этих двух последних.

Существенная характеристика этих понятий дана в следующих высказываниях де-Соссюра:

„Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем:

1. социальное от индивидуального;
2. существенное—от побочного и более или менее случайного.“ (там же, стр. 38).

Речь—„сумма всего, что говорят люди, и включает:

- а. индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих;
- б. акты говорения, равным образом производимые, необходимые для выполнения этих комбинаций.

Следовательно, в речи ничего нет коллективного, проявления ее—индивидуальны и мгновенны“ (там же, стр. 42—43; курсив наш—А. Ч.).

„Речь есть индивидуальный акт воли и понимания, в котором надлежит различать:

1. комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом с целью выражения своей личной мысли;
2. психофизический механизм, позволяющий ему объективировать эти комбинации“ (там же, стр. 38).

¹ Посмертное издание лекций автора «Cours de linguistique générale» в обработке учеников; вышло первым изданием в 1915 году.

² В дальнейшем ссылки делаются на этот перевод.

В противоположность „речи“:

„Язык — „социальный элемент речевой деятельности вообще, внешний по отношению к индивиду, который сам по себе не может ни создавать язык, ни изменять его“ (там же, стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

„Язык—это клад, практикою речи отлагаемый во всех, кто принадлежит к одному общественному коллективу, это—грамматическая система, потенциально существующая в каждом мозгу или, лучше сказать, в мозгах целой совокупности индивидов, ибо язык не существует полностью ни в одном из них, он существует в полной мере лишь в массе (там же, стр. 38).

Язык—„система знаков, выражающих идеи...“ (стр. 40).

„Язык—система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа“... (стр. 39).

...„Ассоциации, скрепленные коллективным согласием, совокупность которых и составляет язык, суть реальности, имеющие местонахождение в мозгу“ (стр. 39).

„Язык, обособленный от речи, составляет предмет, доступный обособленному же изучению. Мы не говорим на мертвых языках, но мы отлично можем овладеть их языковым организмом“ (стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

„Язык существует в коллективе в форме совокупности впечатлений, имеющих в каждом мозгу, примерно, как словарь, экземпляры которого, вполне тождественные, находились бы в пользовании многих лиц... Это, таким образом, нечто имеющееся у каждого, вместе с тем общее всем и находящееся вне воли обладателей“ (стр. 42).

Речь и язык „тесно связаны между собою и друг-друга взаимно предполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила все свое действие; речь в свою очередь необходима для того, чтобы установился язык; исторически факт речи всегда предшествует языку“ (стр. 42).

Каковы свойства языкового знака?

„Языковый знак произволен“: „связь, соединяющая означаемое с означаемым, произвольна“ (стр. 79).

„Принцип произвольности знака... подчиняет себе всю лингвистику языка; последствия его неисчислимы“ (там же).

„Если по отношению к изображаемой им идее означаемое представляется свободно выбранным, то, наоборот, по отношению к языковому коллективу, который им пользуется, оно не свободно, оно навязано“ (стр. 81).

„Во всякую эпоху... язык всегда выступает, как наследие предшествующей эпохи. Акт, в силу которого в определенный момент

имена были присвоены вещам, в силу которого был заключен договор между понятиями и акустическими образами, такой акт, хотя и вообразимый, никогда констатирован не был" (стр. 81).

Естественно, ставится вопрос: раз знаки произвольны, почему не наблюдается „общей и внезапной перемены в языке, состоящем из таких знаков“?

Де-Соссюр указывает на 4 обстоятельства; они суть:

1. Произвольный характер знака: „...Самая произвольность знака защищает язык от всякой попытки, направленной к его изменению.“ раз знаки произвольны, нельзя ставить вопроса, который из них более рационален.
2. „Множественность знаков, необходимых для образования любого языка“.
3. „Слишком сложный характер системы“.
4. „Спротивление коллективной косности всякому лингвистическому новшеству: ...в каждый данный момент язык есть дело всех и каждого... В этом отношении его никак нельзя сравнивать с другими общественными установлениями. Предписания закона, обряды религии, морские сигналы и пр. привлекают одновременно лишь ограниченное количество лиц и на ограниченный срок; напротив, в языке каждый принимает участие ежеминутно, почему язык и испытывает постоянное влияние всех. Этого одного основного факта достаточно, чтобы показать невозможность в нем революции. Изю всех общественных установлений язык представляет наименьшее поле для инициативы. Его не оторвать от жизни общественной массы, которая, будучи по природе инертной, выступает прежде всего, как консервативный фактор“ (курсив наш—А. Ч.; стр. 82—83).

Далее автор прибавляет: „Если язык устойчив, то это не только потому, что он привязан к косной массе коллектива, но и вследствие того, что он расположен во времени. Эти два факта неразъединимы. Солидарность с прошлым ежеминутно давит на свободу“... (стр. 83).

Де-Соссюр заключает: „Именно потому, что знак произволен, он не знает другого закона кроме закона традиции, и только потому он может быть произвольным, что опирается на традицию“ (стр. 83; курсив наш—А. Ч.).

„Время“ и „говорящая масса“ образуют по де-Соссюру необходимый фон для выявления сущности языка:

„Действие времени, сочетающееся с действием социальной силы“ ведет к тому, что „вне категории времени лингвистическая реальность неполна... Если бы мы взяли язык во времени, но без говорящей массы (предположим, что живет человек в течение нескольких веков совершенно один), в нем не оказалось бы, может быть, никакого изменения“.

время не проявило бы своего действия. И, наоборот, если рассматривать говорящую массу вне времени, не увидишь действия на язык социальных сил“ (стр. 86; курсив наш—А. Ч.).

Какова природа языкового знака?

С определенностью, исключающей всякие сомнения, де-Соссюр заявляет:

„Языковой знак связывает не вещь и имя, но понятие и акустический образ. Этот последний не есть материальный звук, вещь чисто физическая, но психический отпечаток звука, представление, получаемое нами о нем посредством наших органов чувств, он—чувственный образ, и если нам случается называть его „материальным“, то только в этом смысле и из противопоставления второму моменту ассоциации—понятию, в общем более абстрактному“ (стр. 77—78; курсив наш—А. Ч.).

Де-Соссюр продолжает:

„Языковой знак есть, таким образом, двусторонняя психическая сущность“... (стр. 78).

„...В ходячем употреблении этот термин (знак) обычно обозначает только акустический образ“... „Мы называем знаком комбинацию понятия и акустического образа“... „Мы предлагаем сохранить слово знак для обозначения целого и заменить термины „понятие“ и „акустический образ“ соответственно терминами „означающее“ и „означающее“ (стр. 78).

Таким образом и „означающее“ (понятие) и „означающее“ (акустический образ) суть психические факты. Знак, состоящий из таких элементов, естественно, может быть только психическим явлением, как это подчеркивается де-Соссюром и в других местах его работы.

Так, выясняя взаимоотношение понятий „язык“ и „речь“, он говорит:

„Язык... по своей природе явление однородное: это—система знаков, в которой единственно существенным является соединение смысла и акустического образа, причем оба эти элемента знака в равной мере психичны“ (стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

„Языковые знаки, хотя и психичны по своей сущности, но вместе с тем они—не абстракции; ассоциации, скрепленные коллективным согласием, совокупность которых и составляет язык, суть реальности, имеющие местонахождение в мозгу“ (стр. 39; курсив наш—А. Ч.).

С различием „речи“ и „языка“ связано различие диахронической и синхронической лингвистики, или, используя обычные обозна-

чения, — исторической (эволюционной) и статической (описательной) лингвистики (стр. 89).

„Язык“ есть система, все части которой могут и должны рассматриваться в их синхронической связи“ (стр. 93).

„Все диахроническое в языке является таковым через речь“ (стр. 102).

„Ничто не входит в язык, что не было бы раньше испытано в речи, и все явления эволюции коренятся в сфере индивида“ (стр. 156).

„...В истории всякого новшества мы встречаем всегда два раздельных момента: 1. момент появления его у индивидов и 2. момент его превращения в факт языка, когда оно, по внешности оставаясь тем же, принимается коллективом“ (стр. 102).

„Синхрония знает только одну перспективу, перспективу говорящих субъектов, и весь ее метод сводится к собиранию от них фактов... Напротив, диахроническая лингвистика должна различать две перспективы: одну — проспективную, следующую за течением времени, и другую, ретроспективную, направленную вспять“ (стр. 96).

Формула, подытоживающая характеристику синхронической и диахронической лингвистики, гласит:

„Синхроническая лингвистика займется логическими и психологическими отношениями, связывающими сосуществующие элементы и образующими систему, изучая их так, как они воспринимаются одним и тем же коллективным сознанием.

„Диахроническая лингвистика, напротив, будет изучать отношения, связывающие элементы в порядке последовательности, не воспринимаемой одним и тем же коллективным сознанием, — элементы, заменяющиеся одни другими, но не образующие системы“ (стр. 103).

Диахроническая и синхроническая лингвистика противопоставлены у де-Соссюра:

„Противопоставление двух точек зрения — синхронической и диахронической — совершенно абсолютно и не терпит компромисса“ (стр. 90; курсив наш — А. Ч.).

Что из них важнее: диахроническая или синхроническая лингвистика? Ответ гласит:

„Прежде всего (мы начинаем с явления наиболее очевидного), они не одинаковы по своему значению. Вполне ясно, что синхронический аспект важнее диахронического, так как для говорящей массы только он — подлинная и единственная реальность... Это же верно и для лингвиста: если он примет диахроническую перспективу, то увидит отнюдь не язык, а только ряд видоизменяющих его явлений. Часто утверждают, что нет ничего более важного, чем познать генезис данного состояния; это в некотором

смысле верно; условия, создавшие данное состояние, проясняют нам его истинную природу и оберегают нас от некоторых иллюзий; но этим доказывается только, что диахрония не является самоцелью. О ней можно сказать, что было сказано о журнализме: она может привести ко всему, но только под условием выхода из нее" (стр. 95—96).

Вполне естественно потому, если де-Соссюр находит определенное преимущество у донаучных грамматик, — рациональной или философской и филологической (которую де-Соссюр называет классической): их предметом является язык, как система; или, как де-Соссюр говорит: „...их точка зрения по занимающему нас вопросу абсолютно безупречна. Их работы ясно нам показывают, что в их намерении было описывать состояния; их программа строго синхронична..." (стр. 89).

И далее: „Классическую грамматику упрекали в том, что она не научна, между тем ее база менее подвержена критике и ее предмет лучше определен, чем у той лингвистики, которую основал Бопп..."

Лингвистика слишком большое место уделяла истории; теперь ей предстоит вернуться к статической точке зрения традиционной грамматики, но уже с новым духом и с новыми приемами, т. е. обновленной историческим методом, который, с своей стороны, поможет лучше осознать состояние языка" (стр. 90; курсив наш — А. Ч.).

Несмотря на то, что окончательная редакция „Курса общей лингвистики“, этого посмертного труда де-Соссюра, не принадлежит автору, воззрения де-Соссюра о сущности языка представляют собою ясную и последовательную систему взглядов. Этим облегчается и анализ и оценка данной концепции.

Различение „языка“ и „речи“ обуславливают с внутренней необходимостью противопоставление „синхронического“ и „диахронического“ аспектов в лингвистике, с одной стороны, признание „психичности языкового знака“, — с другой.

Наиболее ценными в концепции де-Соссюра надо признать подчеркивание социальной природы языка и характеристика языкового знака, как произвольного в отношении к обозначаемому им явлению и непроизвольного в отношении к говорящему индивиду, а также определение языка, как системы.

Из двух общеизвестных функций речи, коммуникативной и экспрессивной, именно первая и является ведущей.

Это следует из того, что:

1. Лингвистика, различая „мертвые“ и „живые“ языки, основывается именно на коммуникативной функции: наличие данной функции делает язык „живым“, отсутствие этой функции — заставляет считать

язык „мертвым“. Это бесспорно для практики лингвистического исследования, хотя это не всегда признается в теории (см. напр., ниже о Фосслере).

2. Всякое средство, выполняющее коммуникативную функцию, короче, всякое средство общения, независимо от материальных и иных свойств данного средства, всеми всегда признавалось за язык: и акустически воспринимаемая звуковая речь, и оптически воспринимаемая ручная речь, и всякие виды сигнализации являются языком, поскольку они—средства общения, поскольку они обладают коммуникативной функцией; и здесь в *практике* лингвистического исследования уже дано решение вопроса, в *теории* пока еще являющегося спорным.

3. История не знает случая, чтобы какой-либо язык являлся лишь носителем экспрессивной функции, чтобы он не являлся средством общения для определенного языкового коллектива.

4. Язык зародился, по всей вероятности, как средство общения (см. об этом ниже высказывания Маркса и Энгельса). Трудно сказать, создало бы человечество язык, если бы он был нужен лишь для выражения переживаний, лишь для экспрессивной функции, но не для целей коммуникации.

Далеко не случайно классики марксизма подчеркивали именно эту сторону языка даже в отдельных своих высказываниях, носящих подчас отрывочный характер.

„Язык—важнейшее средство человеческого общения“—Ленин.

Неиндивидуальный характер языка подчеркивается в следующих словах Маркса: „Язык, как продукт отдельного человека, бессмыслица...

Сама речь—это продукт известного коллектива и, с другой стороны, она сама есть наличное бытие этого коллектива, к тому же его самоговорящее бытие“ (см. „Из неопубликованных рукописей Маркса“—журн. „Пролетарская Революция“, 1939 г., т. III, стр. 164).

„Производство отъединившихся личностей вне общества... такая же бессмыслица, как развитие языка без совместно живущих и друг с другом говорящих индивидов“ (Маркс: „К критике политической экономии“, изд. II, Госиздат, 1930, стр. 52).

„...Язык возникает из потребности, из настоятельной нужды в общении с другими людьми (см. Маркс и Энгельс „Немецкая идеология“, 1934, стр. 20—21).

Неиндивидуальный характер языка, как средства общения коллектива, учитывался еще до зарождения науки об языке.

Акцентирование этого основного момента сущности языка, независимо от характера аргументации, одно из наиболее ценных моментов в воззрениях де-Соссюра.

В процессе речи социальному моменту отводится по де-Соссюру „определенный отрезок“: а именно там, где слуховой образ ассоциируется с понятием (стр. 39).

Характеризуя языковой знак, как произвольный по отношению к обозначаемому („к обозначаемой идее“) и как произвольный в отношении к говорящему индивиду, де-Соссюр метко формулирует два общезвестных факта:

1. Одни и те же явления (факты, предметы...) в разных языках могут обозначаться совершенно различно, — название предмета не определяется природой предмета.

2. Индивид сам по себе не может ни создавать языковой знак, ни изменить его: нужна санкция языкового коллектива.

Принцип произвольности языкового знака совершенно основательно уточнен де-Соссюром, когда он замечает: „Основной принцип произвольности знака не препятствует различению в каждом языке того, что в корне произвольно, т. е. немотивировано, от того, что произвольно лишь относительно. Только часть знаков является абсолютно произвольной: у других же обнаруживаются признаки, позволяющие отнести их к различным степеням произвольности: знак может быть относительно мотивированным.

Так, сорок немотивировано, но пятьдесят немотивировано в относительно меньшей степени, потому что оно напоминает об элементах, из которых составлено...“ (стр. 127).

„Не существует языков, где нет ничего мотивированного; но немислимо себе представить и такой язык, где мотивировано было-бы все. Между двумя крайними точками, — наименьшей организованностью и наименьшей произвольностью, — обретаются всевозможные разновидности“ (стр. 128).

Решающее принципиальное значение имеет тот факт, что основной первичный материал языка немотивирован; этим и обуславливается произвольность языкового знака.

Язык по де-Соссюру не простое множество знаков, а „система знаков“. И это понятие, отсутствовавшее, в частности, у Пауля надо отнести к положительным моментам характеристики языка, данной де-Соссюром: этим оттеняется целостность каждого языка и элиминированы неточности выражения „язык—организм“.

Однако, ни противоположение „языка“ и „речи“, ни взаимоотношение синхронической и диахронической лингвистики, ни определение сущности языкового знака, как целиком психической по своей природе, не являются обоснованными в концепции де-Соссюра, неприемлемы по существу и не могут стать достоянием советской лингвистики.

Понятию „языка“, как социальному элементу речевой деятельности, противостоит понятие „речи“ („речевого акта“), как явления индивидуального.

„Индивидуальное“ может значить:

1. То, что характерно для индивида, чем индивид отличается от других индивидов (можно сказать, например, что „шепелявость—явление индивидуальное“).

2. То, что констатируется в индивиде (например: акт речи явление индивидуальное, т. е. он имеет место в отдельном индивиде).

В первом значении „индивидуальное“ является контрастным понятием по отношению к „социальному“, но нельзя противопоставлять „индивидуальное“ во втором значении—социальному.

Из определения речи по де-Соссюру совершенно ясно, что „индивидуальное“ у него не ограничивается первым значением, а имеет по преимуществу второе значение (хотя не исключены моменты и первого значения)¹.

Можно ли противопоставлять „речь“, как индивидуальное явление, языку, как социальному продукту речевой деятельности?

И нельзя, и не нужно.

Нельзя—потому, что язык проявляется в речевой деятельности индивидов; и если в индивидуальных речевых актах все индивидуально (в первом значении этого слова), ни о какой социальности человеческого языка речи быть не может; наоборот, если язык социален, должно быть, именно потому, что в индивидуальных речевых актах отнюдь не все индивидуально, а напротив, определенные моменты являются общими для всего языкового коллектива (социальны по своему характеру)².

„Исторически факт речи всегда предшествует языку“,—говорится у де-Соссюра (стр. 42); но ведь это значит, что именно в речи мы

¹ „...Речь есть индивидуальный акт воли и понимания, в котором надлежит различать: 1) комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом с целью выражения своей личной мысли; 2) психофизический механизм, позволяющий ему объективировать эти комбинации“ (стр. 38) или: Речь—„сумма всего, что говорят люди и включает; а) индивидуальные комбинации, зависящие от воли говорящих; б) акты говорения, равным образом производимые, необходимые для выполнения этих комбинаций“ (стр. 42).

² Противопоставление „языка“ (langue) и „речи“ (parole) у де-Соссюра в специальной литературе неоднократно оспаривалось с различных точек зрения; см. напр., статью О. Jespersen-a: „L'individu et la Communauté linguistique“ („Journal de Psychologie normale et pathologique, 1927, № 7, p. 585 et suiv.), а также интересную статью (со своеобразными опорными понятиями) Л. В. Щербы: „О тройном аспекте языковых явлений“ („Известия Академии Наук СССР“ 1931. Отд. Обществ. наук, стр. 113—129, в особенности стр. 117, 123).

имеем источник социальности языка и противопоставлять их друг другу невозможно.

Оторвавши язык от речи, де-Соссюр пытается на этом обосновать социальность языка; но именно вследствие этого становится непонятным социальность языка при отсутствии ее в речи:

„Язык, обособленный от речи, составляет предмет, доступный обособленному же изучению. Мы не говорим на мертвых языках, но мы отлично можем овладеть их языковым организмом“ (стр. 39).

Если это значит возможность языка без говорящих индивидов, то тогда мы имеем дело не только с отрывом языка от речи, но и с гипостазированием языка, как некоей наиндивидуальной сущности,—положение, по существу являющееся возможной предпосылкой объективного идеализма (см. напр. Porzig).

Это противопоставление „речи“ и „языка“ не нужно, если бы даже оно было возможно: оно ведет к определению языкового факта, как психического по своей природе: языковый знак „комбинация понятия и акустического образа“ (стр. 78); языковый знак связывает не вещь и имя, но понятие и акустический образ; этот последний не есть материальный образ, вещь чисто физическая, но психический отпечаток звука, представление, получаемое о нем посредством наших органов чувств (стр. 77—78).

Слово „часы“ является знаком определенного предмета в русском языковом коллективе; этому предмету может соответствовать определенное „предметное представление“, так же, как слову „часы“, как определенному звуковому комплексу, может соответствовать „акустическое представление слова“.

1. Предмет, 2. предметное представление („понятие“—де-Соссюра), 3. представление слова („акустич. образ“), 4. слово—суть четыре возможных компонента процесса речевого общения (на примере „часы“); средство общения „слово“ („часы“) есть знак предмета („часы“); слово—физический факт, является знаком, поскольку оно „относится“ к определенному предмету; без этого отношения это не знак, а физический факт, лишенный всякой функции.

Это отношение слова-знака к обозначаемому предмету и есть неиндивидуальное, социальное, существо протекающего в индивиде процесса речи.

Обозначаемое, обозначающее, и отношение между ними—необходимые компоненты речевого процесса.

Предметное же представление (а также представление слова) может принимать участие в процессе обозначения, но может и отсутствовать, как то показала новейшая психология мышления (мышление „без-образа“); когда оно налицо, может варьировать...: предметное

представление лишь одно из средств переживания значения, но отнюдь не значение речевого факта.

Де-Соссюр исчерпывает языковой знак этим неустойчивым предметным представлением („понятием“) и представлением слова (точнее: его частью—„акустическим образом“), причем первое оказывается „означаемым“, второе—„означающим“,—физические звенья отпали, осталось одно лишь психическое, языковой знак, как „двухсторонняя психическая сущность“ (стр. 78).

Таким образом, „язык“, как система знаков, по де-Соссюру царство психического; наука, изучающая язык, как систему знаков („лингвистика языка“ по терминологии де-Соссюра) оказывается частью семиологии, „науки, изучающей жизнь знаков внутри жизни общества“ (стр. 40) и, тем самым, частью социальной психологии, поскольку семиология мыслится, как часть этой последней“ (там же).

Чем же вызвана необходимость свести языковой знак к чисто психической сущности? Почему выключаются непсихические моменты?

Потому, что они относятся к области речи, а не языка: разграничение индивидуального и социального, разграничение „языка“ и „речи“ тесно связано с признанием психичности языкового знака.

Иначе говоря: социологизм де-Соссюра не только не освободил лингвистическую теорию от психологизма, но оказался внутренне с ним связанным.

Противопоставлением „речи“ и „языка“ вызвано также различение и противопоставление диахронической и синхронической лингвистики.

Синхроническая лингвистика признана более важной: только она изучает язык, как систему: части же системы „должны рассматриваться в их синхронической связи“ (стр. 93).

С другой стороны—„все диахроническое является таковым через речь“ (стр. 102).

Тем самым упор делается на статическое изучение: описательный анализ языковой системы, оставшийся в тени у Пауля из-за крайностей историзма, казалась-бы, получает принципиальное признание в социологической концепции де-Соссюра. Но какой ценой? Ценой ущемления непререкаемых прав историзма; оказывается, предмет филологической грамматики „лучше определен, чем у той лингвистики, которую основал Бопп“...; оказывается, „лингвистика слишком большое место уделяла истории; теперь ей предстоит вернуться к статической точке зрения традиционной грамматики“ (стр. 90).

Не спасает престиж исторической грамматики и то, что она дает возможность „познать генезис данного состояния“: „условия, создавшие данное состояние, проясняют нам его истинную природу и оберегают нас от некоторых иллюзий...; оказывается, „этим доказывается только то, что диахрония не является самоцелью“ (стр. 95—96).

Вполне последовательно со своей точки зрения де-Соссюр заключает: историческая грамматика, вообще говоря, и не есть грамматика: „грамматика изучает язык, как систему средств выражения“; то, что принято называть „исторической грамматикой“ „в действительности не что иное, как диахроническая лингвистика“: „мы отрицаем возможность „исторической грамматики“ (стр. 129),—таков апофеоз социологизма де-Соссюра.

Историческая грамматика в первой четверти XIX века сделала возможной науку о языке; сто лет спустя лингвистическая теория де-Соссюра объявляет историческую грамматику невозможной: классический пример отрыва лингвистической теории от исследовательской практики и лучшая оценка правильности исходных пунктов, приведших к таким выводам!

Социологизм, ополчающийся против историзма, научно несостоятелен, в принципе неприемлем для советского языковедения.

Нужно отметить, что сама возможность изменений у де-Соссюра не аргументирована: указание на фактор времени—„само изменение... объясняется только действием времени“ (стр. 180)—не есть объяснение возможности развития; такое-же замечание вызывает и другое разъяснение де-Соссюра: „во времени изменяется все: нет оснований, чтобы язык избег этого общего закона“ (стр. 86).

В концепции Пауля возможность языковых изменений не нуждается в пояснении (не ясна возможность языкового узуса); в концепции де-Соссюра, наоборот, эта возможность не вытекает из существа концепции (возможность же общего, неиндивидуального, естественно вытекает из основных положений).

Сравнивая индивидуализм Пауля и социологизм де-Соссюра нельзя не прийти к выводу, что этот социологизм являет собой шаг назад по двум моментам: по вопросу о психологизме и по вопросу об историзме.

Пауль, как то было отмечено выше, свел сущность языка к психологическому субстрату, к „организму представлений“, де-Соссюр также объявил языковый знак психической сущностью: психологизм в такой-же степени обосновывает у де-Соссюра идеализм, как и у Пауля, здесь нет расхождения между ними.

Но Пауль, признавая сущность языка психической, не считает языковедение частью психологии: это с его стороны непоследовательно; но эта непоследовательность лучше ограждает интересы лингвистики, в ней в большей степени учитываются результаты практики лингвистического исследования, чем в последовательной теории де-Соссюра, безоговорочно объявляющей лингвистику частью социальной психологии.

Равным образом, крайний историзм Пауля по существу вернее отражает пути и интересы развития лингвистики, чем социологизм де-Соссюра, сводящий почти на нет роль исторического изучения языков.

В этой связи надлежит отметить отставание де-Соссюра от младограмматиков и в понимании задач сравнительного изучения языков. Бругманн и Штрайтберг определенно отрицательно высказывались о попытках реконструкции праязыков: изучение конкретного исторического пути, пройденного той или иной группой языков, установление и вскрытие законов, которые определяют развитие языков,— вот задача исторического языковедения; сравнение, естественно, должно выступить в роли вспомогательного средства истории.

Де-Соссюр же за реконструкцию: в задачу лингвистики, между прочим, „входит... возможная реконструкция... праязыков“ „всех языковых семейств“—(стр. 32); причем—„реконструкция возможна лишь путем сравнения и, в свою очередь, у сравнения нет иной цели, кроме реконструкции“ (стр. 196); „без реконструкции обойтись нельзя“ (стр. 196), „реконструкция — регистрация успехов нашей науки“ (стр. 198, см. также стр. 89).

Такое понимание задач сравнения неприемлемо для нас; впрочем оно, как указано выше, категорически отклоняется еще у Бругманна и Штрайтберга: историческая грамматика не ответственна за неправильные выводы де-Соссюра.

Провозгласив социальный характер языка, де-Соссюр отнюдь не склонен рассматривать его, как надстроечную категорию; идеалистический социологизм де-Соссюра исключает самую возможность такой постановки вопроса: в языковом знаке и „обозначаемое“ и „обозначающее“ одинаково психичны, одинаково внутренни, для взаимоотношения базиса и надстройки тут места быть не может.

Лингвистика по де-Соссюру изучает язык не в отношении к истории развития мышления, не в отношении к истории культуры говорящего на нем коллектива, а как замкнутую в себе самой систему: „единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя“ (стр. 207)—

таковы заключительные слова „Курса общей лингвистики“ де-Соссюра, выражающие, как отмечает автор, „основную мысль этого курса“ (там же).

Можно было сделать также ряд частных замечаний: о косности масс, как причины устойчивости языковой системы; о времени, как необходимом условии социальности языка, но эти моменты нам кажутся относительно менее важными.

1. Тезис о косности масс, как причине устойчивости языковой системы (стр. 83), может определенно характеризовать некоторые общественные воззрения автора, но он не может объяснить устойчивость языка, невозможность в нем революции: говорит же де-Соссюр, что „одни из переживаемых языками эпох связаны с большими сдвигами, чем другие“ (стр. 142).

Основное условие стабильности языковой системы — отсутствие рефлексии говорящих индивидов о существовании используемого средства общения: устный язык, усваиваемый в детстве, передаваемый по традиции (по справедливому замечанию де-Соссюра), меньше всего располагает к такой рефлексии, в обычных условиях; письменный же язык часто является и объектом рефлексии и объектом реформ.

2. Непонятно положение де-Соссюра: „если рассматривать говорящую массу вне времени, не увидишь действия социальных сил“ (стр. 86): значит ли это, что социальность языка может проявляться лишь в динамике? Тогда это положение было бы неверным.

IV. М е й е

Признанный глава французской социологической школы А. Мейе во вступительной лекции „курса сравнительной грамматики“, читанной 13 февраля 1906 года в Collège de France и посвященной „Современному состоянию общей лингвистики“ еще за 10 лет до выхода труда де-Соссюра („Курс общей лингвистики“)¹ выдвигает тезис о социальности языка.

„Речь (le langage) в высшей степени социальный факт... Реальность языка (d'une langue) одновременно лингвистическая и социальная.

Она — лингвистическая (языковая): ибо язык образует сложную систему средств выражения, систему, где все связано друг с другом и где индивидуальные новшества лишь с трудом могут найти себе место, если они... точно не принаравливаются к этой системе.

¹ В основу „Курса общей лингвистики“ положены записи лекций, читанных в 1910—11 г.г. (см. предисл. издателей, стр. 26); но вопрос о приоритете в данном случае не имеет существенного значения.

С другой стороны, реальность языка социальная: это вытекает из того, что язык принадлежит к определенному кругу говорящих индивидов и из того, что он является средством общения между членами одной и той же группы и из того, что ни от одного из членов группы не зависит изменить его; необходимость же быть понятным предписывает всем членам сохранять по возможности максимальную идентичность лингвистических навыков... Как очень хорошо сказал М. Bréal, ограничение свободы каждого лица вводить изменение в язык „зависит от потребности быть понятным...“ см. „L'état actuel des études de linguistique générale“ в сборнике „Linguistique historique et Linguistique générale“ Paris, 1921, p. p. 16—17.

Далее Мейе заключает:

„Поэтому вероятно a priori, что всякое изменение социальной структуры найдет свое выражение в изменении условий, в которых развивается язык...; из факта, что язык явление (установление) социальное, следует, что лингвистика социальная наука...; изменения общественной структуры—единственное, что может изменить условия существования языка. Надо будет определить, какой общественной структуре соответствует данная языковая структура, и как, вообще, изменения социальной структуры выражаются в изменениях языковой структуры“.

Системный характер языка, его социальность, как средства общения, обязательства, накладываемые этим фактом на говорящих, показаны у Мейе проще и убедительнее, чем у де-Соссюра, к тому же они не отягощены теоретическими предпосылками, заставляющими признавать языковый знак психической сущностью.

Тезис, объявляющий лингвистику общественной наукой, и стремление свести изменения языка к изменениям общественной структуры, в принципе бесспорны.

Значит ли это, что социологизм Мейе концепция неидеалистическая? Отнюдь нет, если учесть, что в качестве теоретической базы для лингвистики, как социальной науки, мыслится социологическая система Дюркгейма: психологистическая социология, как база лингвистики, достаточное условие для определения позиции Мейе, как идеалистической.

Нельзя не отметить еще одного обстоятельства; в конце статьи Мейе пишет: „девятнадцатый век был веком истории, и успехи, которых достигла лингвистика при помощи исторической точки зрения, поразительны; социальные науки организуются (se constituent) теперь, и лингвистика должна тут занять место, которое ей подобает, согласно ее природе. Наступил момент, когда должно быть очерчено место

лингвистических проблем с точки зрения социальной“ (см. там же стр. 18).

В этих словах, пусть в мягкой форме, но все-таки довольно определенно исторической точке зрения противопоставляется социальная; такое противопоставление несостоятельно: социальное не исключает исторического, и, следовательно, не может быть ему противопоставлено.

V. Фосслер (о сущности языка)

Коммуникативная функция определяет социальное существо речи; на этом положении строится концепция де-Соссюра; это же положение является фундаментальным для Мейе; о коммуникативной функции не забывает и индивидуализм Пауля, хотя решение вопроса о сущности языка Пауль ищет в другом направлении.

В лице Фосслера современная общая лингвистика имеет автора, пытающегося построить теорию языка, исходя из экспрессивной функции и игнорируя функцию коммуникативную.

Нельзя сказать, чтобы воззрения Фосслера были во всех основных моментах устойчивыми; страдает нередко и последовательность, несмотря на яркость формулировок и предельное заострение пунктов расхождения с другими концепциями¹.

Основные взгляды Фосслера изложены в двух первых теоретических работах его: „Позитивизм и идеализм в языковедении“ („Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft“, Heidelberg, 1904) и „Язык, как творчество и как развитие“ („Sprache, als Schöpfung und Entwicklung“, Heidelberg, 1905).

„Речь—духовное творчество (см. „Positiv.“, стр. 38).

По самому существу своему всякое языковое выражение—индивидуальное духовное творчество“ (там же, стр. 37).

„Язык—духовное выражение“ (автор указывает, что это—идеалистическое определение) (там же, стр. 10).

„Предположим, что языковедение построено идеалистически и эстетически... Всякое языковое выражение... должно быть объяснено, как свободное индивидуальное творчество из индивидуальных интуиций говорящих индивидов“ (там же, стр. 88).

Раз сущность речи сводится к индивидуальному, творческому проявлению говорящего субъекта, стиль должен быть признан вопло-

¹ К. Фосслер выступает в ряде работ, как лингвист, а не как философ, хотя основные положения его теории ведут начало из воззрений итальянского философа Кроче (см. ниже стр. 382—383).

щением этой сущности, ибо, по определению Фосслера, „стиль—индивидуальное духовное выражение“ (там же, стр. 16)... „Сколько индивидов, столько и стилей“ (стр. 37).

Этим определяется роль стилистики и ее взаимоотношение с лингвистикой:

„...Сущность стилистики заключается в идеалистическом обосновании языкового выражения, как чисто индивидуального творчества“ (там же, стр. 36).

„Так называемая грамматика должна целиком и без остатка раствориться в эстетическом рассмотрении языка“... (стр. 10).

„...Фонетика, морфология, словообразование и синтаксис... должны обрести свое последнее, единственное и истинное объяснение в высшей дисциплине, т. е. в стилистике“ (стр. 10).

„История языкового развития не что иное, как история духовных форм выражения, следовательно, история искусства в самом широком значении слова. Грамматика—часть истории стиля и литературы, которая в свою очередь входит в общечеловеческую историю духа и свободы (в историю культуры)“ (стр. 10—11).

„Итак, еще раз: языковедение в чистом смысле слова является лишь стилистикой. Но эта последняя принадлежит к эстетике. Языковедение—история искусства“ (стр. 42).

Но если язык лишь индивидуальный творческий акт, каким же образом может он являться средством общения?

Фосслер разъясняет: „Если люди при помощи языка друг-друга понимают, то основанием этого служит не общность языковых навыков или языкового материала или строя предложения, но общность дара слова. „Языковых коллективов“, наречий и т. д. в действительности вообще не существует. Эти понятия образуются... при помощи более или менее произвольных группировок и являются дальнейшим заблуждением позитивизма. Стоит запереть вместе двух или несколько индивидов, которые раньше принадлежали к самым „гетерогенным“ языковым коллективам и у которых никаких общих языковых навыков нет:—через короткий промежуток времени они будут друг-друга понимать благодаря дару слова. Таким образом возник английский и многие другие языки, таким путем происходит всякое развитие языков, всякая жизнь языка“... Языку в собственном смысле этого слова нельзя учить, язык можно, как говорит Вильгельм фон Гумбольдт, „разбудить“ (стр. 37—38).

А языковый узус, „общее“ в речи индивидов?

Фосслер недвусмысленно излагает: „Повторение—дело попугая“. Поэтому то у попугая нет никакого стиля... Он, так сказать, персонафицированный языковый узус, чистая пассивность; он повторяет язык,

но не относится к языку творчески. Немножко попугая сидит, разумеется, в каждом:¹ это—дефицит или пассивное в нашем даре слова, следовательно, не нечто положительное..., не какой либо самостоятельный принцип, на котором можно было бы построить науку“ (там же, стр. 38).

И, как вывод из вышесказанного, следует:

„Рассматривать язык, как узус и правило, значит, следовательно, рассматривать его ненаучно“ (там же, стр. 38; курсив наш—А. Ч.).

В той же работе („Positiv.“) Фосслер вторично останавливается на вопросе об узусе.

Он спрашивает: если языковое выражение—свободное индивидуальное творчество, то где же единство? Почему не имеет место неограниченная анархия? Почему ежечасно во всех концах мира не возникают новые Вавилоны?

Иначе говоря, как возможен язык при наличии лишь свободных индивидуальных творческих актов?

Пассивность, недостаточность языкового дара не может этого объяснить: пассивность—ничто; объяснение из ничто, не есть объяснение. Существование же языков факт. Не пассивность же создала немецкий язык? Фосслер отвечает: язык создается коллективным действием.

Языковое выражение возникает через индивидуальную деятельность, но оно внедряется (*bürgert sich ein*), если другие индивиды его примут: будут его употреблять; при этом возможно пассивное принятие, или же активное отношение—негативное или позитивное (видоизменение принимаемого факта).

В момент возникновения нового факта—в момент абсолютного прогресса—язык нечто индивидуальное и активное; в момент застоя и стабилизации—язык нечто пассивное; в момент внедрения изменения или в момент релятивного прогресса язык коллективная духовная деятельность.

Совместная духовная деятельность индивидов возможна лишь постольку, поскольку имеется общая духовная склонность: „поскольку мы себя чувствуем похожими и поскольку мы симпатизируем нашему народу, мы пользуемся его языком и стараемся возможно ясно, пра-

¹ Прямым продолжением этого рассуждения выглядят заключительные слова Фосслера: „Даже в самых жалких и ничтожных человеческих существах еще живет божественная искра собственного и свободного языка. Никакие правила и узус мира не могут ее растоптать. Самый бедствующий языковый раб в каком то скрытом углу своей души все еще автономен и не может быть низведен к попугаю. Самая печальная действительность в тысячу раз отраднее, чем пустая ложная философия позитивизма, которая в самом ценном даре духовной свободы находит лишь закон и правило, лишь узус и рабство“ („Positiv.“, стр. 98).

вильно, общепонятно и легко говорить; поскольку мы чувствуем себя личностью, мы стремимся говорить собственным языком..." („Positiv.“ стр. 91).

Особо следует отметить слова Фосслера:

„Большую частью духовное родство может быть обусловлено физическим родством так, что единство расы в общем и целом покрывается единством языка“ („Positiv.“ стр. 92) и дальше прибавляет, что этим не исключается возможность симпатизирования чужому народу...

В момент абсолютного прогресса язык должен быть рассмотрен чисто эстетически; в момент же релятивного прогресса — эстетико-исторически (стр. 93—94).

В этом контексте Фосслер утверждает: Паулевскому положению „Все языковедение исторично“, мы противопологаем тезис — „Все языковедение эстетично!“ (стр. 96).

Это противопоставление снято Фосслером в работе, вышедшей год спустя: „Sprache, als Schöpfung und Entwicklung“.

„Называя первую ступень чисто эстетической и вторую — эстетико-исторической, я допустил легкомысленное и неточное словоупотребление. Вместо эстетико-исторической, я должен был сказать эстетико-эволюционистический или просто генетико-исторический“, — пишет Фосслер (стр. 19).

„Я также позволил ввести себя в заблуждение неточным употреблением слова „исторический“ и поставить под вопросом правильность основного положения Г. Пауля («все языковедение исторично»)“ (там же).

Любопытно здесь также определение языка, как творчества и как развития:

„Язык — прежде всего чисто теоретическая, воззрительная и индивидуальная деятельность, следовательно, искусство. Как таковой, язык вообще не имеет развития, но заново создается каждым индивидом, который духовное впечатление передает языковым выражением. Соответственно этому языковые формы выражения... должны рассматриваться, как искусство или как творчество, т. е. теоретико-исторически или эстетически.

Но поскольку язык используется для практического общения индивидов, он уже не является более индивидуальным, но — коллективным творчеством, становится в отношении к эмпирической действительности, фиксируется и изменяется соответственно культурным потребностям языкового коллектива и должен поэтому во вторую очередь быть рассматриваем уже не как творчество, но как развитие“ (стр. 18—19).

Язык, как коллективное творчество, определенно связан с признанием коммуникативной функции речи.

Что же касается понятия „коллектива“, оно мыслится здесь, как простая сумма равноценных индивидов, т. е. без того, что специфично для данного понятия.

Язык, как творчество, не подвержен развитию. Язык, как средство общения, развивается. Чем определяется развитие языка?

В вышеприведенном отрывке глухо говорится об изменениях языка „сообразно культурным потребностям языкового коллектива“; в работе же „Positiv.“ Фосслер неоднократно высказывается по этому поводу:

„Задачей языковедения является показать дух, как единственно действующую причину совокупных языковых форм“ („Positiv“, стр. 63).

„Фонетика, акустика, физиология органов речи, антропология, этнология, экспериментальная психология...—лишь описательные вспомогательные дисциплины и могут указать условия, в которых язык изменяется, но... не причину.

Причина-же—человеческий дух со своими неисчерпаемыми индивидуальными интуициями, со своим *αἴθερος*; и самодержавная царица филологии—эстетика“ (стр. 63).

„...Даже самые незначительные и, казалось-бы, самые случайные языковые изменения должны иметь эстетическую причину, т. е. причину, лежащую в духовном свойстве (*Geistesart*) говорящего“ (стр. 24).

Сопоставляя идеализм и позитивизм, Фосслер пишет: „Идеалист ищет принцип причинности в человеческом разуме, позитивист ищет его в вещах, в самых явлениях“ (стр. 3).

Насколько Фосслер зависим в основных принципиальных моментах от философии Кроче, показывают следующие положения последнего.

Кроче различает две формы познания: 1. познание интуитивное: познание с помощью фантазии—познание индивидуального—познание отдельных вещей—познание, производитель образов; 2. познание логическое: познание с помощью интеллекта,—познание общего,—познание отношений,—познание, производитель понятий (см. Б. Кроче. „Эстетика, как наука о выражении и как общая лингвистика, ч. I. Теория“. Перевод В. Яковенко. Москва, 1920, стр. 3).

„Интуитивное познание есть познание выразительное“ (там же, стр. 14). „Интуитировать, значит выражать и не значит ничего другого (ни больше, ни меньше), как выражать“ (стр. 14).

„Интуитивное познание дано в искусстве, интеллектуальное (логическое)—в науке“ (стр. 29).

„Философия интуитивного познания—эстетика, теория интеллектуального познания—логика“.

„Язык—неустанное творчество“ (стр. 168).

„Язык—есть звук членораздельный, отграниченный, организованный в целях выражения“ (стр. 161).

„Философия языка и философия искусства суть одно и то же“ (стр. 169).

Таким образом, основные положения Кроче почти в той же самой формулировке представлены у Фосслера.

Концепция Фосслера прекрасный теоретический, если можно так выразиться, эксперимент, демонстрирующий свойства теории языка, построенной без учета основной функции языка,—коммуникативной.

Язык, как выражение,—индивидуальный, творческий акт; никакие ограничения со стороны коллектива не стесняют индивида в использовании этого средства, он ориентируется лишь на дух, средством выражения чего и призван быть язык.

Язык как индивидуальный творческий акт, и есть духовное выражение,—неограниченный индивидуализм и демонстративно выраженный идеализм взаимно обуславливают друг друга.

Узус, как неиндивидуальная, ограничивающая индивид в его речевых актах норма, в принципе отрицается: узус—это дефицит, пассивность, ничто.

„Рассматривать язык, как узус, значит, рассматривать язык ненаучно“: не благодаря узусу язык может стать средством общения, а лишь благодаря дару слова. Тем самым снимается разница между реальным знанием какого-либо языка и отсутствием этого знания.

Понятие „коллективного“,—когда к нему приходится прибегать Фосслеру,—характеризуется свойствами „индивидуального“ и не исключает индивидуального: коллектив—это простая сумма равноценных индивидов, обладателей творческого духа. Принцип неограниченности индивида тем самым остается в силе.

Язык, как выражение, как творчество духа, заставляет признать стилистику центральной и основной лингвистической дисциплиной—с эстетикой, как общетеоретической базой для лингвистики в конечном счете.

Эстетизм Фосслера призван заменить психологизм¹. Возможно, в дальнейшем, саму эстетику придется ориентировать на психологию? У Фосслера такая возможность исключена: „Эстетика и логика исследуют дух, поскольку он является творцом и безусловной

¹ Современная психология по мнению Фосслера более обязана языку и языковедению, чем последнее—психологии: „Но если она приходит просить милостыню,—пишет Фосслер,—пусть не делает вида, что она что-то подарила нам или что она ведет с нами меновую торговлю“ („Sprache, als Schöpfung“ стр. 23).

причиной, психология—исследует его, как обусловленное создание и феномен. Раз можно объяснить обусловленное из безусловного и относительное из абсолютного, психология должна апеллировать к эстетике и логике. Но кто делает психологию основой логики и эстетики,—заключает Фосслер,—тот взнуздывает своего мула за хвост“ („Sprache, als Schöpf.“ стр. 23).

Идеалистическое понимание сущности языка еще резче выступает в анализе динамики языка: причиной изменений оказывается дух; идеалистическое объяснение развития, оказывается, тем и отличается от позитивистического, что оно ищет принцип причинности в человеческом духе, „в духовном свойстве говорящего“¹.

Попытка Фосслера построить теорию языка, игнорируя коммуникативную функцию, не могла не кончиться неудачей: Фосслеру не удалось показать возможность языка лишь на основе экспрессивной функции. Объявив узус „ничём“, языковый коллектив несуществующим и рассмотрение языка, как узуса, ненаучным в начале первой работы („Positiv.“), Фосслер вынужден был уже в конце этой же работы ввести понятие „коллективного творчества“, „коллективного сотрудничества“ (kollektive Tätigkeit: durch Zusammenwirken“ стр. 90), а через год во второй работе („Sprache, als Schöpf.“...), определенно указать, что „поскольку язык используется для практического общения индивидов, он уже не является более индивидуальным“...

Концепция Фосслера поучительна в определенном отношении:

1. Концепция Фосслера показывает, что неограниченный индивидуализм логическая предпосылка воинствующего идеализма и, наоборот: социологизм (точнее: признание социальной сущности языка, как средства общения) необходимое условие для преодоления идеализма; это условие не является достаточным, но оно совершенно необходимо: социальная теория языка может быть и идеалистической и материалистической концепцией, но материалистическая концепция не может быть индивидуалистической, она должна быть социальной, она должна строиться на признании коммуникативной функции основной функцией языка: это положение имеет силу для всех периодов развития языка.

2. Концепция Фосслера вскрывает слабые стороны исторического языковедения; в частности, нерешенность проблемы стилистики, как лингвистической дисциплины, дает возможность Фосслеру использовать этот „неосвоенный участок“, как плацдарм воинствующего идеализма.

Коммуникативная функция не должна заслонять экспрессивную функцию человеческой речи: проблема стилистики в лингвистике, естественно, порождается проблемой экспрессивной функции в языке.

¹ Не касаюсь здесь конкретизации этого принципа, предлагающей в некоторых позднейших исследованиях Фосслера.

Обходить проблему стилистики в научных грамматиках отдельных языков и в общем языковедении значит игнорировать экспрессивную функцию языка.

Положение Фосслера—„единство расы в общем и целом, покрывается единством языка“ („Positiv.“, стр. 92),—является возможной предпосылкой расовой теории. В этом отношении Фосслер расходится с другими авторами, воззрения которых выше нами рассматривались: у них подчеркивается именно несоответствие языка и расы; срав. напр. высказывание де-Соссюра: „было бы ошибкой думать, что от общности языка можно заключать к однокровности, что понятие языковой семьи покрывает понятие антропологического семейства“ („Курс общ. лингв.“ стр. 200). „... Язык зависит от исторических условий и вовсе не зависит от расы, которая есть понятие физического порядка“ (см. Мейе: „Введение в сравнит. изучение индоевроп. языков“, рус. перев. 1938 г. стр. 106...) „...Народности, говорящие на индоевропейских языках, издавна различаются по своему внешнему облику и не наделены никаким общим физическим типом, который бы их отличал от народностей, говорящих на иных языках“ (там же, стр. 107); ... есть индоевропейские языки, но нет индоевропейских народов“ (там же стр. 108).

VI. Общий вывод

Мы проанализировали концепции виднейших представителей западно-европейской лингвистической мысли.

Эти концепции оказались идеалистическими; идеализм их питается психологизмом в понимании сущности языка (лишь в одном случае налицо принципиальное отклонение психологизма, но в этом случае идеализм неаргументированный, демонстративный).

Следовательно, без критики психологизма немыслимо принципиальное преодоление идеализма, будь он представлен в виде индивидуализма Пауля или социологизма де-Соссюра (или Мейе); без критики психологизма критика идеализма будет сбиваться на простое отрицание или рискует превратиться в критику второстепенных моментов, оставляя в стороне пункты расхождения решающего значения¹.

Неправильные установки в данном вопросе могут далее привести к отрицанию положительных моментов критикуемых воззрений и к принятию неприемлемых положений, как мы в том убедимся ниже.

Водораздельная линия между буржуазной и советской лингвистикой, естественно, должна определяться противоположением идеализму диалектического материализма.

¹ Примеров такой критики в советской лингвистической литературе немало; именно, поэтому и не считаем нужным их приводить.

В каком отношении находятся между собою практика сравнительно-исторического изучения языков и идеалистические концепции теоретиков западно-европейской лингвистической мысли?

При анализе взглядов этих теоретиков мы имели возможность убедиться, что нет внутренней связи между основными положениями теории и практикой лингвистического исследования. Теория не являет собой обобщения и осмысления того, что обеспечивает плодотворное развитие исследования отдельных языков или отдельных явлений в разных языках.

Закон Вернера не дает никаких оснований утверждать, что задача лингвиста в том и состоит, чтобы при помощи языковых актов докапываться до языковых представлений.

Положения о „системе первичных гласных в индоевропейских языках“ отнюдь не обязывали автора этой работы выдвинуть тезис о психичности языкового знака.

Основной тезис психологизма о психической сущности языка находится в резком противоречии с элементарным фактом, являющимся отправным пунктом всякой лингвистической рефлексии, а именно, с тем, что языковой знак, как средство общения, физический факт.

VII. Акад. Н. Я. Марр о сущности языка

Громадной заслугой крупнейшего советского ученого—филолога, лингвиста, археолога—акад. Н. Марра перед советским языковедением — в определении сущности языка—является постановка вопроса о надстроечной природе человеческой речи.

Метко характеризуя язык, как древнейший свидетель человеческой истории, акад. Н. Марр, в центре внимания ставит фундаментальные вопросы развития языка в увязке с вопросами о стадиях мышления и эволюцией техники, начиная с древнейших периодов языко-творчества (или, точнее: преимущественно с учетом древнейших периодов языко-творчества).

К сожалению, ни в одной из многочисленных своих работ акад. Н. Марр не дал систематического анализа ни сущности языка, ни других основных проблем теории языка и языковедения.

Отдельные высказывания, встречающиеся почти во всех специальных исследованиях, ограничиваются общими положениями.

„Язык—такая же надстроечная ценность, как искусство и, вообще, искусство“ („Яф. теория“, стр. 130).

„Язык, вообще, следовательно, и линейный, тем более звуковой, есть надстроечная категория на базе производства и производственных отношений, предполагающих наличие трудового коллектива и без языка, особенно без разговорного языка, сложившегося и развившегося позднее“... („К Бакинской дискуссии“, стр. 25).

„Язык есть орудие общения, возникшее в трудовом процессе, точнее—в процессе творчества человеческой культуры, т. е. хозяйства, общественности и мировоззрения. Язык создан человеческим коллективом... Язык отражает в себе все стадии развития всех... сторон создававшейся человечеством культуры и всех устанавливавшихся в его сознании взаимоотношений между не только человеком... но и между коллективом в целом и окружающим его видимым миром. Язык отразил в себе все пути и все ступени развития материальной и надстроечной культуры, усовершенствования орудий его производства и все изгибы связанного с таким материально возникшим прогрессом общественного мышления с эпох, когда окружающий видимый мир, т. е. природа... представлялась виновницей всякой удачи и неудачи, страшилищем и благодетелем, тотемом, покровителем и требующим примирения врагом, богом и чертом, являющимися одинаково созданиями человеческих усилий...“ („Язык“, Избр. раб. т. II, стр. 127).

Или еще такое высказывание: „Новое учение об языке... основано в первую голову на закономерности возникновения и развития сначала речи, потом слов, как социальных стоимостей, порождаемых производственными отношениями в процессе их диалектического развития и оформляемых мышлением соответственных стадий и в том же порядке возникших их взаимоотношений, узвзок, служебных частиц“ („Язык и мышление“, Избр. раб., т. III, 106).

Или еще: „У яфетического учения о языке, общего учения, есть органическая увязка с историей материальной культуры, следовательно, с хозяйством и экономикой; есть такая же увязка с историей общественных форм, следовательно, с социологиею и в широком и в тесном смысле слова; само собою ясно, что при такой органической увязке с историею материальной культуры и с историею общественных форм без нее в своих научных изысканиях не может обойтись ни один археолог, ни один этнолог, ни один историк искусства, ни один словесник, литературовед...“ („Общ. курс учения об языке“, —Избр. раб. т. II, стр. 23).

Решение всех этих задач в яфетической теории дело применения палеонтологического метода, опирающегося на учение о *четырех лингвистических элементах*.

Говоря о новых проблемах, вставших перед яфетической теорией акад. Н. Марр задает вопрос: „Но можно ли было до открытия *четырех лингвистических элементов* технически справиться с наметившимися в той работе (имеется в виду: „Яфетический Кавказ...“—А. Ч.) новыми проблемами и проработать имевшиеся достижения во всех подробностях, а иногда и по существу, как мы теперь то

понимаем?" („К семантической палеонтологии в языках неяфетических систем“, 1931, Избр. раб. т. II, стр. 248;—курсив наш—А. Ч.);

Ответом на этот вопрос звучат следующие слова из той же статьи: „Яфетическая теория, новое языковедное учение, пользуется безоговорочно двумя совершенно прочно установленными средствами в своих изысканиях: одно из них—особая исследовательская графика, аналитический алфавит, другое—*анализ по четырем лингвистическим элементам*, который вскрывает их идеологичность, благодаря чему уа-ре-т (—*уа-ре-те), с разновидностью уа-фе-де, смысловой двойник скифо-кавказского Рго-ше-де-я, разъясняется, как видоизменение ближайшего архетипа Уаг-ре-т, пережиток которого, между прочим, в разновидности Каг-а-ре-т, налицо у древних и современных армян в значении личного имени, раньше означавшего отвлеченное божество...“ (там же, стр. 256; курсив наш—А. Ч.).

Еще определенной выясняется значение палеонтологического метода в следующих словах акад. Н. Марра: „...Доступ... к последним надстроечным... источникам, мировоззрению с растущим количественным и качественным охватом явлений и мышлению с изменчивой техникой, иногда восполняющим пробелы в последовательности вещественных памятников, *открыт палеонтологией речи, опирающейся на четыре лингвистических элемента А, В, С, D*, этих увязок обеих частей надстройки, самого языка,—идеологической части так же, как формальной,—с материальной базой.

По овладении этим новым орудием исследования вскрылись связи, никем негаданные, между отдельными языками, раскинутыми по всей территории Африки, Европы и Азии...“ (см. „Языковая политика яфетической теории и удмуртский язык“, 1931, Избр. раб. т. I, стр. 288; курсив наш—А. Ч.).

„Слово, как надстройка, получает в палеонтологии при освещении историю таких перерождений или перестроек в своей зависимости от коренных смен материальной базы, революционных сдвигов, что для его отчуждения с родной почвы нет никакой возможности“ (там же, стр. 289).

Таким образом, яфетическая теория выдвигает не только определенные общие положения о языке, она располагает „новым орудием исследования“, имеющим обеспечить решение громадной важности теоретических проблем.

В чем заключается это орудие? По указанию акад. Н. Марра в палеонтологическом анализе, опирающемся на учение о четырех лингвистических элементах.

Положение о четырех элементах гласит: „...все слова всех языков, поскольку они являются продуктом одного творческого процесса, состоят всего на всего из четырех элементов, каждое слово из одного или двух, реже трех элементов; в лексическом составе какого бы то ни было языка нет слова, содержащего что либо сверх все тех же четырех элементов. Эти четыре элемента обозначаем прописными латинскими буквами A, B, C, D; они прежде называвшиеся нами же племенными словами Sal, Ber, You, Roш—основа формального палеонтологического анализа каждого слова; без предварительного производства такого анализа, без разложения слова на наличное в нем количество элементов, одного, двух или более, нельзя сравнивать; без такого анализа сравнительный метод не действителен“ (см. вступит. речь к „Курсу общего учения об языке“,—Избр. раб. т. II, стр. 16).

Далее идет указание на необходимость проверить результаты четырехэлементного формального анализа семантическим анализом „по законам палеонтологии речи“ и далее—историю материальной культуры, историей общественных форм и т. д.

Ограничимся четырехэлементным анализом,—поскольку он необходимая предпосылка сравнительного анализа: без него сравнительный анализ недействителен.

Как осуществляется четырехэлементный анализ?

К чему ведет учение о четырех элементах?

На чем оно основано?

Ответ на эти вопросы должен выяснять сущность „нового орудия исследования“.

Четырехэлементный анализ базируется на „таблице закономерных разновидностей четырех элементов“ (см. Избр. раб. т. II, 96—99).

По этой таблице предусматриваются фонетические варианты элементов Sal, Ber, You, Roш.

Согласно этой таблицы, например, к элементу Sal можно свести: :zal, tal, dal, ðal... tal, dal, ðal... hal, ʎal, kal, ǵal, kal, qal... (по свистящим нормам); далее: tkal, dgal, ðqal... tkal, ðqal..., и этим далеко не все варианты исчерпаны.

В каких языках и когда имеют место такие видоизменения звука s в звуки: t, ð... k g q ? Ни язык, ни время не могут быть указаны: эти изменения вневременные и всеобщие. Любопытно при этом, что варианты первого элемента Sal больше разнятся друг от друга, чем от вариантов третьего элемента You: san, zan, tan, dan, ðan... han, ʎan, kan, gan, qan, kap, qan...; разница лишь в конечном согласном: sal—san! Итак, получается, что k может быть признан фонетическим вариантом s, но п. нельзя свести к. l.

Легко себе представить, какие широкие возможности создают эти фонетические разновидности в процессе сравнения. В известном пучке, связанном с грузинским названием дуба მუხა, состоящем по акад. Н. Марру из двух однозначных элементов მუ-ხა¹, со второй составной частью связываются мегр. ჟა, чан. უა, чан. и мегр. ჯალ, груз. ტყე и первый слог слова ტყე-მლა: допускается переход ხ-სლყ-ჯ-ტყ-ცხ, совершенно немыслимый в картвельских языках, факты которых и привлекаются в качестве свидетелей. Это не единичный случай, а обычное явление.

Четырехэлементный анализ могучее средство произвольного расчленения и любого сопоставления любых слов и их частей в любых языках, если только в этом представится надобность.

К каким выводам обязывает учение о четырех элементах?

1. Раз все языки одинаково являются трансформацией четырех элементов, раз „в лексическом составе какого бы то ни было языка нет слова, содержащего что-либо сверх все тех же четырех элементов“, следовательно, не может быть речи о различном генетическом происхождении языков: четырехэлементный анализ—логическая основа тезиса об едином глоттогоническом процессе. Разница между языками обусловлена лишь разницей в стадиях развития.

Акад. Н. Марр пишет: „У языков одно происхождение“... „Языки всего мира представляют продукты одного глоттогонического процесса,—в зависимости от времени возникновения принадлежат к той или иной системе, сменявшей одна другую...“ („Язык,“—Избр. раб. II, 135).

Учение об едином глоттогоническом процессе, стадияльная классификация языков (классификация по системам)—функция учения о четырех лингвистических элементах.

Но стадияльная классификация языков есть отрицание генеалогической классификации точно так же, как четырехэлементный анализ есть отрицание сравнительно-исторического анализа, точнее: стадияльная классификация именно потому и есть антитеза генеалогической классификации, что метод стадияльной классификации—палеонтологический анализ по элементам—является антитезой сравнительно-исторического метода.

Нельзя сравнивать явления и тогда, когда между ними нет ничего общего и тогда, когда между ними все общее. Родственные языки, т. е. языки, являющиеся результатом дифференциации диалектов одного основного языка, естественно создают оптимальные условия для сравнительно-

¹ Кстати, მუჟა исторически содержит ჟ, а не ხ, как ныне в литературном грузинском языке, и сличать—ჟა с грузинским ხა „дерево“ неосновательно: в древнегрузинском литературном языке ჟ и ხ друг-друга не замещают.

исторического изучения, точнее, для исторического анализа, поскольку речь идет о прослеживании пройденного пути развития (сравнение лишь вспомогательное средство истории).

При генеалогической классификации сравнение допустимо в пределах лишь родственной группы языков, имеющих общее происхождение и общие элементы, обусловленные именно общим происхождением¹.

Стадиальная классификация одинаково использует данные языков разных систем: индоевропейских, семитических, кавказских, африканских, австралийских: анализ по элементам универсальная отмычка.

Сравнительно-исторический метод—это метод генеалогической классификации, так же как палеонтологический анализ по элементам метод стадиальной классификации. Они взаимно друг-друга исключают.

Акад. Н. Марр называет генеалогическую классификацию расовой теорией: „В 1926 году теория о четырех лингвистических элементах окончательно закрепляется, окончательно отмечается... расовая теория происхождения языков“ (см. „Сдвиги в технике языка и мышления“—1933, Избр. раб. т. II, стр. 440).

Энгельс в противоположность акад. Н. Марру дает лестную оценку историческому языковедению с его генеалогической классификацией и вовсе не склонен считать понятие родственных языков расовой теорией; в полемике с Дюрингом он пишет: „Но материя и форма родного языка“ только тогда могут быть поняты, когда прослеживают его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если оставлять без внимания,—во-первых, его собственные омертвевшие формы и, во-вторых, родственные живые и мертвые языки... Господин Дюринг, изгнав из своего учебного плана всю современную историческую грамматику, оставляет для обучения языкам в своей школе только старомодную... техническую грамматику со всей его казуистикой и произвольностью, порождаемыми отсутствием в ней исторического основания... Очевидно, нам приходится иметь дело с филологом, никогда не слышавшим об историческом языкознании, так сильно и плодотворно развившемся в последние 60 лет, и поэтому отыскивающим

¹ Этим отнюдь не исключается сравнение общих типологических процессов и явлений в структуре и функциях языков разных семейств, поскольку они являются порождением одинаковых процессов мышления; но при этом, во-первых, надо учесть, что психология мышления (geist. история мышления) не может замещать истории языка; и, во-вторых, такие исследования должны вестись с полным учетом истории привлекаемых к исследованию языков.

При этом, принципиальной важности вопрос: общие типологические процессы и явления в разных языках—это проявление единого глоттогонического процесса или единогообразного глоттогонического процесса? Мы—за второе понимание. Подробнее об этом в другом месте.

„современные возвышенные образовательные элементы“ языкознания не у Боппа, Гримма и Дица, но у блаженной памяти Гейзе и Беккера“ („Анти-Дюринг“, изд. VI, 1933, стр. 233).

Это писано в семидесятых годах (первое издание Анти-Дюринга падает на 1878 г.), но особо надо отметить, что в приведенном отрывке трактуется вопрос о школе будущей совершенной „социалитарной организации в последней инстанции“ (стр. 232), историческая грамматика рекомендована для обучения „гражданина будущего государства“; иначе и быть не могло; ценность принципа историзма признана марксизмом-ленинизмом не для какой-нибудь одной определенной эпохи.

Энгельс, как известно, занимался сравнительно-историческими исследованиями и использовал данные сравнительно-исторического анализа индоевропейских языков, в частности, в работе „Происхождение семьи, частной собственности и государства“.

Это и понятно: генеалогическая классификация ни фактически, ни логически ничего не имеет общего с расовой теорией; мы выше отмечали мнение авторитетных представителей западно-европейской лингвистической мысли—Мейе, де-Соссюра: понятия „раса“ и „язык“, согласно их мнению, друг с другом не совпадают, от индоевропейских языков нельзя заключать к индоевропейским народам. Но если бы даже они совпадали, это не было бы расовой теорией: ведь не признание же существования рас является расовой теорией, а признание неравноценности их (при признании их за фактор развития).

В этом отношении объективно значительно более уязвима стадильная классификация яфетической теории, видящая в различных системах языков различные ступени одного и того же процесса развития, причем, например, яфетические языки—„системы третичного периода, семитические и индоевропейские языки—системы четвертичного периода“, являя собою, как утверждает акад. Н. Марр, дальнейшую трансформацию яфетических языков (см. „Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком“, 1929,—Избр. раб. т. II, стр. 405).

Но тогда чем же это не „высшая“ и „низшая“ ступени развития? И это—при едином происхождении одни языки характеризуются, как застрявшие на определенной стадии развития, в то время, как другим, например, индоевропейским языкам, оказывается, писано судьбой олицетворить в себе последнюю ступень развития!

Чем же „застрявший на определенной ступени развития язык“ не есть „язык, неспособный к развитию?“ Как его уберечь от такой квалификации, раз утверждается, что „языки сменных систем отличают народы, отпавшие от общего мирового движения, независимо от того, вовлечены ли они снова мировым хозяйством и мировой общественностью в круговорот мировой жизни, прошли новый исторический

путь своего высокого культурного развития с языком оторванной от общего развития системы или с языком отжившей системы, или те или другие народы застряли и хозяйством и общественностью целиком на соответственных ступенях развития человечества" („Язык“, —Избр. раб. т. II, 135).

Максимум расхождения между яфетической теорией и индоевропеистикой отмечается в вопросе о методе анализа лингвистических фактов: палеонтологический или сравнительно-исторический или, что то же в применении к классификации языков: стадияльная классификация по системам или генеалогическая классификация по семействам родственных языков.

Исходный пункт этой альтернативы—учение о четырех лингвистических элементах: оно определяет основные положения яфетической теории и в позитивной, и в негативной части.

Так, например, исключительное внимание, уделяемое яфетической теорией вопросу о происхождении языков, непосредственно вытекает из положения о четырехэлементном анализе: ведь без этого анализа сравнение недействительно; а элементный анализ ведет нас к истокам глоттогонического процесса...

Далее: большинство семантических гнезд, столь прельщающих, особенно, не специалистов языка, добыты при помощи четырехэлементного анализа...

В негативной части: критика формализма индоевропеистики (II, 128) в первую очередь не что иное, как отрицание фонетических законов, как законов, имеющих значимость лишь для определенного языкового коллектива лишь в определенную эпоху: фонетические изменения палеонтологического анализа, как указано выше, вневременны и всеобщы.

Насколько обосновано учение о четырех элементах? Какими путями добыто это „новое орудие лингвистического исследования?“ Откуда и как установлено, что все слова всех языков земного шара состоят из определенного количества элементов и этих элементов, именно четыре?

В известной формулировке учения о четырех элементах, которую мы выше приводили, нет указаний по этому вопросу. Однако, ниже, в той же работе („Общий курс учения об языке“) мельком сказано: „у нас осталось неразъясненным число элементов—четыре—и оно таковым и остается“ (Избр. раб. II, стр. 94).

„...Почему именно четыре, вопрос, ...еще открытый“—повторяет акад. Н. Марр (там же, стр. 96).

В начале той же работы этот, оказывается, „открытый вопрос“ имеет силу окончательно установленного положения: без предвари-

тельного анализа на эти четыре элемента сравнение признано недействительным.

Это было в 1928 г. В 1930 году акад. Н. Марр говорил: „Затем об элементах. Некоторые вещи доказывать нет надобности, их можно показывать. Так, например, видишь, что элементы существуют. Наблюдение показывает, что есть всего четыре элемента. Почему, не знаю. Это просто факт...“ („К Бакинской дискуссии“,—1932, стр. 44): „открытый вопрос“, таким образом, тут предстает, как самоочевидный факт, который надо не доказывать, а показывать,—недоказанная теорема объявляется аксиомой. Словом: *sic volo, sic jubeo!* Тем самым мы оказываемся за пределами научного мышления...

Что все слова всех языков земного шара состоят из четырех элементов, это и не доказано, и не доказуемо.

Но вообразим невозобразимое, допустим, что удалось это доказать. Можно ли будет после этого утверждать, что имеется возможность эти же элементы открыть теперь во всех словах всех языков земного шара? Кто говорит, что из *Sal, Ver, Yon, Roш* создан словесный материал всего человечества, тот тем самым говорит, что свести теперь этот материал к этим исходным элементам невозможно, не поставивши креста над всем процессом развития этих четырех элементов в словарной состав нескольких сотен языков.

Чудовищный антиисторизм лежит не только в основе утверждения, что все слова всех языков состоят из четырех элементов, но и в постулате палеонтологического анализа, гласящем—эти элементы нужно и можно вскрыть ныне: без предварительного разложения слова на элементы сравнение недействительно.

Палеонтологический метод антиисторичен. Учение о четырех элементах не доказано и не доказуемо. Анализ по элементам произволен.

Повторяем, у нас речь идет не, вообще, о палеонтологии речи, а о палеонтологическом анализе при помощи четырех лингвистических элементов.

Сама по себе палеонтология—увязка древнейшей истории языка с древнейшей историей мышления, с историей культуры, вообще, и техники, в частности—в принципе бесспорна; но положения палеонтологии речи, поскольку их судьба связана с учением о четырех лингвистических элементах, поскольку их нельзя обосновать иными средствами,—не могут не быть отклонены.

Теория, имеющая „орудием лингвистического исследования“ палеонтологический четырехэлементный анализ, не только не есть марксистско-ленинская теория о языке, но и не может ею стать: от уче-

ния о четырех элементах итти к диалектическому материализму невозможно.

Советскому языковедению надо освободиться от этих элементов, иначе оно не сможет нормально развиваться.

Яфетическая теория ценна для советского языковедения не благодаря палеонтологическому четырехэлементному анализу, а несмотря на этот палеонтологический анализ; чем?—постановкой вопросов о надстроечном характере языка, о классовости языка, заострением внимания на вопросе о происхождении языка и бесприммерно-страстным привлечением материалов мало исследованных кавказских и некавказских языков к решению проблем общей лингвистики¹.

В решении этих вопросов у яфетической теории наблюдается расхождение с принципиальными положениями теории марксизма-ленинизма.

Так, например, нельзя считать марксистскими объяснения вроде нижеследующего: „Прямые и косвенные падежи ведь это „падежи“ пассивные и активные, т. е. собственно социально расцениваемые величины, поскольку на предшествующей ступени стадийного развития это две различные категории коллектива“ („Яфетич. зори на украинском хуторе“. Ученые записки Инст. Народов Востока СССР, т. II, стр. 25—26, 1930).

Или же взять к примеру положение „об языках сменных систем, отпавших от мирового движения народов, ...застрявших и хозяйством и общественностью на соответствующих ступенях развития человечества“ („Язык“, Избр. раб. т. II, стр. 135): яфетические племена создатели металлургии; с развитием металлургии связывается в яфетической теории нарощение прометеидских языков; но почему языки создателей металлургии, яфетические языки „застряли“ на той же ступени развития? Удовлетворительного научного объяснения этому дать нельзя, покуда тезис о трансформации языков остается в силе.

Видеть в таком толковании марксистское решение вопроса взаимоотношений базиса и надстройки, естественно, нет возможности.

О классовости языка акад. Н. Марр писал:

„Лингвистические выводы, которые делает яфетидология, заставляют ее самым решительным образом сказать, что гипотеза Энгельса о возникновении классов в результате разложения родового строя нуждается в серьезных поправках“ („Акт. пробл. и очеред. задачи яфет. теории, 1928,—Избр. раб. т. III, стр. 75).

„Утверждаю с полным сознанием ответственности такого высказывания, расходясь коренным образом со многими моими товарищами,

¹ Об едином глоттогоническом процессе и связанных с ним проблемах см. выше, примеч. на стр. 391, а также замечание о палеонтологии речи на стр. 394.

что нет языка, который не был бы классовым, и, следовательно, нет мышления, которое не было бы классовым“ („Язык и мышление“ (1931),—Избр. раб. т. III, стр. 90—91).

Одно из двух: или классы изначально или же классовость языка может наблюдаться при отсутствии классовой дифференциации в обществе.

И в том, и в другом случае такое понимание классовости не имеет ничего общего с подлинно научным, марксистско-ленинским пониманием классовости. Согласно этого последнего „при первобытно-общинном строе основой производственных отношений является общественная собственность на средства производства... Здесь нет эксплуатации; нет классов“ („Краткий курс истории ВКП(б)“, 1933, стр. 119).

Не будем касаться сложнейших вопросов происхождения речи, где много спорного. Возьмем бесспорное положение,—положение принципиальной важности,—марксизма-ленинизма,—возникновение речи связано с потребностями общения, коммуникативная функция изначально: „Язык возникает из потребности“, из настоятельной нужды в общении с другими людьми“,—„Немецкая идеология“, стр. 20—21. „Формировавшиеся люди пришли к тому, что у них появилась потребность что-то сказать друг другу. Потребность создала себе орган: неразвитая глотка обезьяны преобразовывалась медленно... и органы рта постепенно научились произносить один членораздельный звук за другим“—Энгельс, „Роль труда...“—Диалектика природы, изд. VI, 1932, стр. 52.

Итак, вначале была звуковая речь и она создана потребностью общения; так высказываются Маркс, Энгельс.

Как бы в пику этому акад. Н. Марр заявляет: „Товарищи, глубочайшее недоразумение, когда начало языка кладут с возникновения звуковой речи, но не менее существенное заблуждение, когда язык предполагают изначально с функцией, сейчас первой, разговорной. Язык—магическое средство, орудие производства на первых этапах производства.. Потребность и возможность использовать язык, как средство общения—дело позднейшее, и это относится, как к ручной..., так и к... звуковой речи...“ („К Бакинской дискуссии“, стр. 7).

Это расхождение в вопросе о первичной функции речи с принципами диалектического материализма связано с палеонтологическим методом; немарксистское решение вопроса о классовости, механическое понимание вопроса о взаимоотношении базиса и надстройки равным образом восходят к палеонтологическому анализу.

Палеонтологический элементный анализ, обезличивая языки, как возможные производные четырех элементов, логически ведет к отрицанию отдельных языков, как самостоятель-

ных лингвистических ценностей с самостоятельными путями развития; игнорируется принцип, выраженный в знаменательных словах Маркса: „хотя наиболее развитые языки имеют законы и определения, общие с наименее развитыми, но именно отличие их от этого всеобщего и общего и есть то, что составляет их развитие“ („К критике полит. экон.“, Введение, изд. 1939, стр. 136).

Для этого „отличного“ не остается места при палеонтологическом анализе, сводящем все языки к общему знаменателю четырех элементов.

Вполне естественно, что до сих пор не удалось при помощи палеонтологического анализа изучить хотя бы один язык, пусть самый несложный: не удалось ни создателю палеонтологического метода, ни его последователям. Палеонтологический анализ беспомощен в изучении отдельных языков, будь то изучение его исторического развития или статический анализ состояния в определенный момент существования языка.

Ни историческая, ни статическая (описательная) грамматика какого бы то ни было языка не могут быть разработаны при посредстве палеонтологического анализа.

Возможна ли марксистская критика идеалистической лингвистики на основе палеонтологического метода? Ответ может быть лишь отрицательным. Критика с устоев палеонтологического метода ведет к отрицанию самых ценных достижений исторического языковедения — сравнительного и исторического анализа, генеалогической классификации — и оставляет нетронутой такую принципиальную основу идеалистических концепций, как психологизм.

Не случайно огонь яфетической теории направлен против социологизма Мейе, — поскольку он за сравнительно-исторический метод и генеалогическую классификацию, — но при этом остается незамеченным воинствующий идеализм Фосслера.

Не случайно и то, что нападая на формализм индоевропейцев, яфетическая теория буквально ни слова не говорит о формализме описательной грамматики, преодоление которого имеет актуальное значение и для теории марксистской лингвистики и для практической повседневной работы советской школы. Борьба с формализмом в яфетической теории фактически означает борьбу против исторической закономерности фонетических законов.

Критика индоевропейистики с позиций палеонтологического *элементного* анализа ничего общего не имеет с марксистской критикой.

Палеонтологический анализ на практике себя не оправдал; сравнительно-исторический же метод оправдан практикой: все, что добыто положительного, фактически надежного в историческом изучении языков индоевропейских, семитических, кавказских, урало-алтайских, все, что имеется фактически точного в самой яфетической теории, обязано сравнительно-историческому методу.

Разумеется, этот последний далеко не всемогущ; его методика не во всех существенных моментах уточнена; сравнительно-исторический метод наталкивается на большие затруднения, особенно, при анализе истории мешанных языков.

Но это только значит, что сравнительно-исторический анализ нуждается в уточнении, в усовершенствовании (с максимальным упором на историзм), а не подлежит упразднению, или, что то же, замене палеонтологическим произвольным анализом.

Марксистско-ленинская теория языка может быть построена лишь на основе строго последовательного применения теории марксизма-ленинизма к освоению точно установленных данных богатейшей истории различных языков.

И тогда „история языка,—как-то указывал Ленин,—явится одной из тех сугубо важных областей знания, из коих должна сложиться теория познания и диалектика“ (Ленинский Сборн. XII, стр. 315).

VIII. Основные положения о сущности языка

(Схема)

1. Сущность языка определяется природой языкового факта. Языковой факт—*физическое явление-знак*, используемый как средство общения.

Как физические факты, они воспринимаются или акустически (факты звуковой речи), или оптически (факты ручного языка или какие-либо другие виды сигнализации).

Физический факт, как обладающий социальной функцией средства общения, таков знак лингвистический. Он создается человеком, но это не единственная возможность: механизм, вроде диктофона (или патефона) может заменить живого создателя знаков общения, физических фактов.

Языковые знаки—физические факты,—являлись бы предметом естественно-исторического изучения, и лингвистика была бы наукою натуралистической, если бы эти факты не служили знаками.

С другой стороны, эти знаки не смогли бы выполнять функцию средства общения, если бы они не были фактами физического порядка.

Поэтому глубокого смысла полны следующие слова авторов „Немецкой идеологии“.

„На духе с самого начала тяготет проклятие „отягощения“ его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слоев воздуха, звуков,—словом, в виде языка. Язык так же древен, как и сознание; язык как раз и есть практическое, существующее и для других людей, и лишь тем самым существующее также и для меня самого действительное сознание“... („Немецкая идеология“, 1934, стр. 20).

И для других людей это сознание может существовать именно благодаря материи,—движущихся слоев воздуха, звуков,—физических средств общения.

Таким образом, неправильно, когда для характеристики специфики языка приводят вторую часть („Язык так же древен, как и сознание“) и без внимания оставляют первую.

Знаками чего являются языковые факты? Они являются знаками фактов действительности, будь то факты физического мира, („часы“, „слон“) или психического порядка („любовь“, „радость“, „ненависть“, „интуиция“...).

В первом случае и обозначаемое, и обозначающее („знак“) в равной мере физические факты; во втором же случае физический знак находится в отношении к психическому явлению.

Связующим звеном между „обозначаемым“ и „обозначающим“ служит отношение. Оно дано в индивидуе, но обладает не индивидуальной, а социальной значимостью,—оно по своему существу социально.

Этому отношению могут сопутствовать конкретные психические образы, но оно может обходиться и без них: налицо лишь сознание отнесенности.

Когда отношению сопутствует психический образ обозначаемого, он может быть репрезентирован т. н. предметными представлениями или же замещен образом соответствующего слова...; психический образ означающего может выступать в виде акустического или моторного образа или оптического образа слова, а, возможно, и в виде их комбинации.

Эти психические моменты варьируют в зависимости от типа памяти говорящих индивидов, а также применительно к индивидуальному опыту или в зависимости от других переменных моментов; они могут предстать в виде яркого образа, но могут оказаться сведенными к элементарному факту психической интенции,—без всяких образов: в установлении возможности и реальности такого без-образного мышления одно из важнейших достижений современной экспериментальной психологии мышления.

Основная ошибка психологизма в понимании сущности языка совпадает с основным заблуждением семасиологии, отождествляющей значение слова с означенными сугубо неустойчивыми фактами психического порядка („предметные представления“) согласно устарелой Герbartовской „психологии представлений“.

Если бы значение слова определялось этими неустойчивыми явлениями психики, язык являлся бы не средством общения и понимания, а невыносимым источником недоразумений и непонимания.

Значение—это отношение к обозначаемому (причем сущность этого отношения не сводима к представлениям).

Основа значения—обозначаемый факт реальности; предметные и словесные образы суть посредствующие звенья, средство переживания значения, а не значение; слово прекрасно выполняет свои функции независимо от того, как проявляются эти психические эквиваленты значения.

Сводить сущность языкового знака к этим неустойчивым психическим средствам переживания (репрезентации) значит—искажать действительное положение вещей.

Понимание языкового факта, как физического знака с социальной функцией средства общения:

- а) полностью базируется на данных исследовательской практики языковедения;
- б) дает возможность принципиального преодоления психологизма и связанного с ним идеализма в понимании сущности языка;
- в) исключает возможность объективно-идеалистического допущения независимо от индивидов существующей системы средств общения;
- г) создает возможность правильной постановки вопроса о надстрочном характере языкового знака.

Лингвистическое изучение всякого языка ведь сводится к установлению наличных в данном языке знаков: их физического облика и знаковых функций. Фонетика призвана проанализировать материал этих физических знаков, морфология, семасиология, синтаксис и стилистика—структурные особенности и функции.

Поскольку знаком считается „слово“ („языковой факт“); а „обозначаемым“—факт объективной или субъективной действительности¹, связующим звеном между ними служит лишь „отношение“; остальные

¹ Когда обозначаемое факт психической действительности, один из членов отношения—психического порядка: тем ценнее физический характер обозначающего знака.

психические образы — переменная величина¹: следовательно, исключена возможность в ней видеть сущность языкового знака. Но поскольку „отношение“ дано в индивидуе, язык, как система знаков, не может рассматриваться в отрыве от говорящих индивидов, как некая гипостазированная сущность.

2. Языковой знак является знаком, поскольку им что-то обозначается. Обозначаемым могут быть предметы, явления природы, жизни общества или человека, действия, состояния, признаки, свойства, акты мышления и воли... Знак в отношении к обозначаемому — явление надстроечного порядка.

Обозначение — момент объективный; но на него может нарастать момент субъективный — в виде отношения к обозначаемому.

Эмоциональная окраска знака иногда может привести к полному аннулированию объективного момента: знак становится лишь отображением субъективного отношения. Таковы, например, многие бранные слова, значение которых говорящему неизвестно, что, однако, не мешает их употреблению в определенной градации (ср. слова: хулиган, жулик, сволочь...).

3. Язык — система знаков, служащих средством общения; „Язык — важнейшее средство общения людей“ (Ленин). Постольку язык явление социальное. Речевые акты протекают в отдельных индивидах, но это не делает языковой знак явлением индивидуальным: ни создание и введение в язык новых знаков, ни использование наличных знаков не может стать делом индивидуального произвола².

Речевые акты протекают в индивидах, но речевые факты имеют социальную значимость: отношение знака к обозначаемому, как сказано выше, — величина определенная и неиндивиду-

¹ Психические эквиваленты знака-слова и обозначаемого объекта даже если бы и являлись стабильными фактами человеческого сознания все-таки не могли бы быть признаны за сущность языкового знака; эти психические эквиваленты результат отложений полученных извне впечатлений. Следовательно, — нечто вторичное.

Правда, в процессе речи индивид опирается на них, но нельзя ведь потную запись объявлять сущностью музыкального произведения только потому, что к нему обращаются, как к контрольному средству в процессе исполнения музыкального произведения.

Доказывая психическую сущность языкового знака, де-Соссюр отмечал, что, будучи лишен физической возможности произносить слова, индивид все-таки обладает языком, раз у него имеются психические речевые образы.

Но если бы все члены какого-нибудь языкового коллектива оказались в подобных условиях, эти „обладатели языка“ были бы лишены средства общения.

² Языковые знаки в этом отношении напоминают денежные знаки; эта аналогия может привести к некоторым интересным положениям, но задерживаться на них здесь было бы неуместно.

альная для данного языкового коллектива, для данной диалектной группы, для представителей определенного говора и т. д.

Основа социальности языка — коммуникативная функция речи. Пределы допускаемой свободы в использовании языковых знаков определяются интересами коммуникативной функции.

Все в языке социально, поскольку все факты языка предназначены для общения, поскольку языковые знаки и их употребление имеет санкцию языкового коллектива.

Язык всегда социален, раз коммуникативная функция — конститутивный признак понятия языка.

Классики марксизма считают коммуникативную функцию языка изначальной, сам язык — созданием человеческого коллектива. „Язык так же древен, как и сознание; язык... возникает лишь из потребности, из настоящей нужды в общении с другими людьми“ („Немецкая идеология“, стр. 20—21).

„Язык, как продукт отдельного человека, бессмыслица. Сама речь — это продукт известного коллектива“ („Из неопубликованных рукописей К. Маркса“ — см. журн. „Пролетарская революция“ 1939, № 3, стр. 164).

Ср. также известное место в статье Энгельса „Роль труда в процессе очеловечения обезьяны“ (выше, стр. 396).

Экспрессивная функция, занимая по отношению к коммуникативной функции подчиненное положение, являет собой реализацию той свободы в использовании языковых знаков, которая совместима с интересами коммуникативной функции.

Проблема стиля — сложнейшая проблема, связанная с экспрессивной функцией.

4. Надстроечный характер языка с внутренней неизбежностью ставит вопрос о классовом характере этой надстроечной категории. Этот сугубо актуальный вопрос советской лингвистики нельзя считать достаточно разработанным. Одним из результатов этого обстоятельства, по всей вероятности, является то, что „социальное“ и „классовое“ в применении к языку нередко не различаются.

Между тем различие их совершенно необходимо: социальность языкового знака признак конститутивный (все в языке социально, язык всегда социален).

Классовость же языка явление, характерное лишь для классового общества: ни в доклассовом обществе прошлого, ни в безклассовом обществе будущего классовость не могла и не может иметь места.

Поэтому тезис акад. Н. Марра „история не знает неклассового языка“ не может быть обоснован фактически и не приемлем по существу для советского языковедения.

Сопоставим с этим утверждением акад. Н. Марра известные положения товарища И. Сталина: „национальная общность немислима без общего языка, в то время, как для государства общий язык необязателен...“

„Итак, общность языка, как одна из характерных черт нации“.

Это, конечно, не значит, что различные нации всегда и всюду говорят на разных языках или все говорящие на одном и том же языке, обязательно составляют одну нацию. Общий язык для каждой нации, но не обязательно разные языки для различных наций...“ „Марксизм и национально-колониальный вопрос“, Изд. 1936 г., стр. 5.

„Нация—это исторически сложившаяся устойчивая общность языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры“ (там же, стр. 6; курсив автора).

История, следовательно, „знает неклассовый язык“, — общий язык, — это в классовом обществе (ибо „нация является... исторической категорией определенной эпохи, эпохи поднимающегося капитализма“ (там же, стр. 10)...

Вспомним далее слова Энгельса:

„В виду всего этого нет ничего удивительного, что английский рабочий класс с течением времени стал совсем другим народом, чем английская буржуазия. Буржуазия имеет со всеми другими нациями земли больше родственного, чем с рабочими, с которыми она живет бок-о-бок. Рабочие говорят на другом диалекте, имеют другие идеи и представления, другие нравы и нравственные принципы, другую религию и политику, чем буржуазия. Это два совершенно различных народа, настолько различных, насколько могут быть различны только две расы—два народа...“ (—Ф. Энгельс, „Положение рабочего класса в Англии“—Маркс и Энгельс, Сочинения, т. III, 1930, стр. 415).

Энгельс говорит о наличии у рабочих своего диалекта. Это диалект классовый, диалект, но не язык, и это несмотря на то, что носители его, рабочие, настолько различны от буржуазии, „насколько могут быть различны две расы—два народа...“

Все ли классово в языке классового общества? Классовым могут быть лишь те явления, в которых находит выражение классовая точка зрения говорящего. Два главных средства используются при этом в языке:

1. Употребление одного и того же языкового знака с различной эмоциональной окраской применительно к точке зрения говорящего; монархист Шульгин, повествуя о революции 1905 года, пишет: „Резкая борьба «Киевлянина» с революцией

удержала значительное число киевлян в контрреволюционных чувствах" (см. „Дни“, стр. 13). Ясно, что в устах Шульгина слово „контрреволюционный“ носит на себе печать положительной оценки—точка зрения непримиримого врага революции проглядывает в этой оценке.

Очевидно, что в данном случае налицо частный случай общего явления эмоциональной окраски слова (сравни в этом отношении такие слова, как: „экскурсия“, „экзамен“, „философ“, „гадюка“...).

2. Употребление разных языковых средств для обозначения одного и того же объекта, применительно к точке зрения говорящего: ср. такие слова, как „Украина“ и „Малороссия“, „рядовой“ и „нижний чин“, „национальность“ и „инородец“...

Общеизвестно, что в таких терминах, как „Малороссия“, „инородец“ проглядывала целая программа национального угнетения самодержавной России, а „нижний чин“ звучал, как олицетворенное бесправие солдата царской армии.

Семантико-стилистические и лексико-стилистические средства языка дают естественный выход классовой точке зрения говорящего.

А фонетика, морфологический инвентарь, синтаксическая связь слов? В принципе это нейтральные в классовом отношении языковые средства. Случаи своеобразного использования их (напр. формы третьего лица глагола в немецком языке, как особой вежливой формы обращения) отнюдь не меняют сути дела.

Нейтральные в классовом отношении морфологические и синтаксические факты, будучи созданы еще задолго до классовой дифференциации общества, будучи явлениями надстроечного порядка отражают в себе мировоззрение соответствующего языкового коллектива (см. напр., грамматические классы, структуру предложения...).

Нейтральность данных категорий языка дело не случая, а закономерное проявление специфики языка, как надстроечной категории: язык форма выражения других идеологических явлений, каковы: литература, наука, право, религиозные воззрения...

Один и тот же звуковой состав, один и тот же морфологический инвентарь, одни и те же синтаксические правила сочетания слов обнаружатся в языке прессы резко расходящихся политических направлений: картина будет совсем иной, если проанализировать лексический состав, стилистические особенности тех же органов прессы: недаром проблемы семантико-стилистические связывают лингвистику с определенными отделами поэтики...

Другое обстоятельство, тоже специфичное для языка, как надстроечной категории, может быть тут равным образом лишь мельком отмечено: развитие звуковой стороны языковых средств—материала языковых знаков, имеет исключительное значение для развития языкового факта в целом: один и тот же языковой факт в процессе изменения звуковой стороны может дифференцироваться до неузнаваемости, нередко при сохранении прежнего значения и, наоборот, совершенно разные по происхождению факты могут совпасть, порой порождая сложные самасиологические проблемы.

Ни одна из надстроечных категорий идеологического порядка в такой мере не зависит в процессе развития от материала, в котором она воплощается, как язык. Изучение закономерностей изменения материала только в лингвистике могло создать исключительной ценности лингвистическую дисциплину—фонетику.

---

¹ Ограничиваемся здесь лишь этими замечаниями по вопросу о специфике языка, как надстроечной категории, считая нужным специально вернуться в дальнейшем к этому вопросу.

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДА:

1. Проблема сущности языка может ставиться:

- а) в аспекте философии языка или психологии языка,
- б) в аспекте чисто лингвистическом.

В первом случае мы имеем продолжение принципиальной линии философской грамматики, зародившейся в XVII веке; во втором случае базой служит научно-исследовательская практика изучения языков за время существования науки о языке.

Анализируя язык, как предмет лингвистики, мы, естественно, имеем в виду вторую возможность; в этой связи в первую очередь должны быть рассмотрены воззрения Пауля, де-Соссюра, Фосслера, с одной стороны, и акад. Н. Марра, с другой стороны.

2. Эстетизм и ультраиндивидуализм Фосслера, игнорируя коммуникативную функцию речи и сводя сущность языка лишь к экспрессивной функции („язык—духовное выражение“, язык—„свободное индивидуальное творчество на основе индивидуальной интуиции говорящих“) являет собою концепцию воинствующего идеализма („идеалист ищет принцип причинности в духе, позитивист же—в вещах, в явлениях“...; „задача лингвистики выявить дух, как единственно действующую причину совокупных языков форм“...).

3. И умеренный индивидуализм Пауля, и социологизм де-Соссюра глубоко психологистичны; психологизм и Пауля, и де-Соссюра („язык—организм речевых представлений“—Пауль; „языковый знак объединяет акустический образ с понятием“—де-Соссюр), утверждая по отношению к человеческой речи примат внутреннего, психического, субъективного над внешним, непсихическим, объективным, в понимании сущности языка стоит на принципиальных позициях идеализма со всеми вытекающими отсюда последствиями.

4. Плодотворное развитие исторической грамматики не находит научно правильного освещения в теоретических построениях Пауля и де-Соссюра (равно и Мейе), не говоря уж о Фосслере.

Сведение сущности языка к психическому субстрату речевой деятельности отнюдь не является логическим выводом и закономерным обобщением результатов исторической грамматики.

Резкий разрыв между лингвистической теорией и практикой сравнительно-исторического изучения языков—общая черта всех идеалистических концепций в современной западно-европейской лингвистической мысли.

5. В противоположность идеалистическим построениям индоевропейцев—акад. Н. Марр выставляет положение о надстроечном характере языка, иллюстрируя это положение материалами из разных языков, и выдвигает тезис о классовом характере этой надстроечной категории.

Несмотря на это, яфетическая теория акад. Н. Марра не дала марксистско-ленинского решения основных вопросов языка (взаимоотношение базиса и надстройки, классовость речи, происхождение языка, классификация языков), равно как обоснованной марксистско-ленинской критики идеалистической лингвистики.

Это обусловлено отсутствием внутренней связи между вышеозначенными общими марксистскими положениями в теории и яфетидологической практикой лингвистических исследований на основе палеонтологического *элементного* анализа.

6. Палеонтологический *элементный* анализ яфетической теории, выдвигаемый в качестве антитезы сравнительно-исторического анализа языков, является становым хребтом нового учения о языке, определяя собой основные установки яфетической теории.

В частности, отрицание генеалогической классификации и противопоставление ей стадильной классификации непосредственно вытекают из противопоставления палеонтологического метода—сравнительно-историческому.

7. Сравнительно-исторический метод сделал возможным науку о языке, при его помощи добыто все фактически положительное в изучении языков индоевропейских, семитических, урало-алтайских, кавказских...: его оправдала научно-исследовательская практика.

Этот метод заслужил лестный отзыв Энгельса. Он подлежит не устранению, а усовершенствованию.

Палеонтологический анализ, опирающийся на недоказанное и недоказуемое *учение о четырех лингвистических элементах*, антиисторичен; он ведет к обезличению языков; он беспомощен

в изучении живых языков и в обслуживании неотложных нужд культурного строительства Страны Социализма.

8. Яфетическая теория с *четырёхэлементным* палеонтологическим анализом не только не является марксистско-ленинским учением о языке, но и не может им стать, пока она орудует палеонтологическим методом: от *четырёхэлементного* анализа нет пути к марксистско-ленинской теории.

Вместе с тем сводить научные и, в частности, лингвистические заслуги ак. Н. Марра к созданию *элементного* палеонтологического метода, значило бы совершать историческую несправедливость.

Советское языковедение не может быть создано без учета строго позитивных данных сравнительно-исторического анализа языков, критически проверенных на основе теории марксизма-ленинизма.

9. В отношении сущности языка из вышесказанного следует:

а) Сущность языка определяется природой языкового факта; языковой факт—физическое явление-знак, как средство общения: обозначаемое же—факт действительности (физической или психической).

Психические эквиваленты и знака-слова, и обозначаемого факта реальности,—лишь посредствующие элементы в процессе речи-мышления.

б) Язык надстроечная категория, поскольку языковой знак немислим без отношения к обозначаемому.

в) Языковые знаки достояние языкового коллектива, как средство общения: коммуникативная функция—основа социальности языка.

Язык всегда социален; все в языке социально.

г) Классовость же характерна для языка только в классовом обществе; классовым может быть лишь то явление, в котором находит выражение классовая точка зрения говорящего.

д) Для уяснения специфики языка, как надстроечной категории, особенно важны два обстоятельства:

а) Язык—форма общественного выражения других идеологических явлений, каковы—литература, наука, право, религиозные воззрения...

б) Ни в одной из надстроечных категорий идеологического порядка изменение материала не имеет такого существенного значения для развития факта в целом, как в языке; отсюда—та исключительная роль, которая выпадает в лингвистике на долю фонетики.

PS. В прениях по подлежащему докладу (27.V.1940) оценка элементного анализа, данная в докладе, нашла единодушную поддержку со стороны ведущих специалистов Отделения Языка и Литературы.

В вышедшей спустя несколько месяцев (XII.1940) в третьем номере „Известий Акад. Наук ССР. Отд. Яз. и Литер.“ акад. И. И. Мещанинов посвятил специальную статью „Очередным задачам советского языкознания“.

В этой статье, знаменующей безусловный поворот в развитии яфетической теории, автор, отклоняя учение об элементном анализе, отстаивает положения об едином глоттогоническом процессе и о стадийном развитии языков, справедливо видя в них наиболее ценные общелингвистические утверждения акад. Н. Я. Марра.

В аналогичном же аспекте трактуется чл. корресп. А. Н. проф. В. М. Жирмунским один из основных вопросов, вопрос о сравнительной грамматике (см. там же: № 3 „Известий А. Н.“, стр. 19—61).

Нельзя не приветствовать появления этих статей (несмотря на спорность выставленных в них положений). Основная помеха в развитии советской лингвистики—учение об элементах—снята; отныне, надо полагать, актуальные проблемы общего языковедения займут у нас подобающее им место.

На некоторых из этих проблем, тесно связанных с проблемой единого глоттогонического процесса и стадийной классификации языков, мы позволим себе впоследствии подробно остановиться.

А. Ч.

22.II.1941

ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა

მცხეთა-არმაზში 1940 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა, რომლებიც, როგორც ირკვევა, შესრულებულია ქართულად, ქართულის ალფაბეტით.

საკითხს ამ ძეგლთა შესახებ დაწვრილებით ვახებთ ცალკე ნარკვევში, ხოლო ამგზის ვიძლევიტ მოკლე ცნობას ორი ძეგლის გამო, დებულებათა სახით.

I

ბერცუმ (ბარაცმან) პიტიახშის ინიციალები, ქართული დამწერლობით შესრულებული (70—96 წლებისა)

არმაზის საპიტიახშო ნეკროპოლში (სამარხი № 3) აღმოჩენილ იქმნა 1940 წ. 23 ნოემბერს, ვერცხლის ლანგარი.

ლანგარი დიდი ზომისაა (დიამეტრი—48 სანტიმეტრი). ლანგარი ნამუშევარია კარგი ოსტატ-მქანდაკებელის მიერ, შესრულებულია იშვიათის ხელოვნებით. ლანგარის გული და კიდე-წრე ორნამენტირებულია.

ლანგარზე მოიპოვება სამი წარწერა: ორი ბერძნულად, ხოლო ერთი, როგორც ქვემოთ გამოიკვება, შესრულებულია ქართულად.

აქ ჩვენ განვიხილავთ პირველ ბერძნულ წარწერას და ქართულ წარწერას. (რაც შეეხება მეორე ბერძნულ წარწერას, რომელიც არ წარმოადგენს ინტერესს აქ აღძრული საკითხებისათვის, ამგზის აღარ ვახებთ).

ქრონოლოგიურის თანრიგით ჯერ შესრულებულია პირველი ბერძნული წარწერა, შემდეგ ქართული. ორივე წარწერა მოთავსებულია ლანგარის ფსკერზე (ქუსლზე) ქვემო მხარიდან¹.

ბერძნული წარწერა, რომელიც გარშემო მისდევს ფსკერის გარე-წრეს, იკითხვის ამრიგად²:

Ἐγὼ βρασινᾶς Φίλ Δάμης ἐξαριστάμην Βερατῆμα πεισᾶζῃ

= „მე მეფემან ფლავიოს-დადემან გიწყალობე [ეს ლანგარი] ბერცუმ³ პიტიახშისა“.

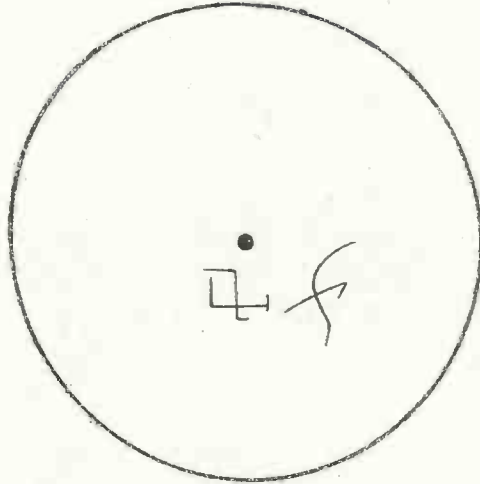
¹ წარწერების ტექნიკა სხვადასხვაა (ბერძნული გამოყვანილია—პუნქტირით, ქართული—მთლიანი ხაზით).

² ბერძნული წარწერა დეშიფრირებულია პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.

³ საკუთარი სახელი Βερατῆμα- უნდა წაკითხულ იქნას როგორც ბერცუმი (ძველ-ქართულში დამოწმებულია შემდეგი სახეობანი ამავე სახელისა: ბარცომი და ბარაცმანი).

მეორე წარწერა, რომელიც ჩვენ ქართულად მიგვაჩნია, მოთავსებულია ფსკერის შუაგულ ადგილას, წრით შემოვლებულ არეში. იგი შეიცავს ორ ასოს, რომლებიც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, აღნიშნავს ლანგარის პატრონის ინიციალებს. ამ ასოებს შემდეგი მოხაზულობა აქვს:

(წრე და წრეში მოთავსებული ასოები მოყვანილი გვაქვს იმავე ზომით, როგორც ორიგინალშია)¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ასოები ლანგარზე ამოკვეთილია დახელოვნებული ოსტატის მიერ; ხაზები ზუსტად და ფაქიზად არის გავლებული ლითონზე მკვეთრი იარაღით და ასოებს პალეოგრაფიულად მკაფიოდ ჩამონაკვეთილი სახე აქვთ.

*

საკითხავია, რა შრიფტს ეკუთვნის ეს ასოები,—არის იგი ქართული? ჩანს არის.

თუ გავითვალისწინებთ იმ ეპოქას, რომელსაც ეკუთვნის ეს ძეგლი (ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისი საუკუნეები), ქართულ ძეგლებზე მოსალოდნელია წარწერები შემდეგი შრიფტებით: ბერძნული, არამეული, ან ამავე არამეულის განშტოება—ფალაური, და ქართული.

მაგრამ ეს ასოები არ არის არც ბერძნული, არც არამეული, ან არამეულ-ფალაური.

ამავე დროს აქ ჩვენ გვაქვს ტიპიური მოხაზულობა ძველ-ქართული დამწერლობისა.

ეს ასოები შესაძლოა გაშიფრულ იქმნას მხოლოდ როგორც ქართული ასოები; პირველი ასოა—ბ, მეორე ასო—ქ:

ლ = ბ;

გ = ქ.

¹ ყველა ნახაზები, მოთავსებული ამ წერილში, შესრულებულია ორიგინალების მიხედვით მხატვრის რენე შმერლინგის მიერ.

ასოების კონფიგურაციის შესახებ აქ საჭიროა ზოგერთი განმარტება.

მეორე ასო „ქ“ ჩვეულებრივი ტიპისაა, იგი უდგება იმ მოხაზულობას, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ სხვა ჩვენ დრომდე მოღწეული ძეგლებიდან.

რაც შეეხება ასოს „ბ“, აქ არის სხვაობა ერთ დეტალში: ჩვენს ძეგლზე ამ ასოს აქვს ორი კუდი (ერთი ქვემოთკენ, მეორე მარჯვნივსაკენ), ხოლო ჩვენ დრომდე მოღწეულ უფრო გვიანი ხანის წარწერებში (V საუკუნისა და შემდგომი დროისა) ამ ასოს აქვს მხოლოდ ერთი კუდი (ქვემოთკენ). შეადარეთ:

ჩვენი ძეგლის ასო:

(ნახევრად თავშეკრული).

(თავშეკრული).

(თავგახსნილი).

რით უნდა აიხსნას ჩვენი წარწერის „ბ“-ში ზედმეტი მარჯვენა კუდის არსებობა? აქ ორი შესაძლებლობაა დასაშვები:

1. აქ შეიძლება გვექონდეს ერთ-ერთი ძველი ვარიანტული სახეობა ასო „ბ“-ს დაწერილობისა. საუკუნეთა განმავლობაში ასოებს, როგორც ცნობილია, თანდათან ეცვლებათ სახე, ზოგჯერ ემატება ესა თუ ის ზედმეტი ხაზი, ზოგჯერ აკლდება. ასე, მაგალითად, თვით ერთი საუკუნის მანძილზე, მე-V—VI საუკუნეთა ფარგლებში, ასო „ო“ ქართულ ძეგლებში ზოგჯერ წარმოდგენილია როგორც ოვალი, ზედმეტი ნიშანის გარეშე, ზოგჯერ კი ერთვის ან კუდი, ან პატარა წრე:

(=საპაკდუხტის ძეგლი).

(=ბოლნისი).

(=ურბნისი).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან ისიც, რომ იმ არქაულ პროტოტიპში, საიდანაც მომდინარეობს ქართული ალფაბეტი, სახელობრ არქაულ ბერძნულში, ასო „ბ“ ჩვენ გვხვდება ქვემო კუდით, ხოლო პარალელურად განის კუდით.

ეს ერთი შესაძლებლობა.

2. მაგრამ ამის გვერდით დასაშვებია მეორე შესაძლებლობაც, სახელობრ ის, რომ აქ გვაქვს ლიგატურა, ე. ი. ასოსთან „ბ“ შერწყმულია მეორე ასო. ლიგატურიან დაწერილობას ქართულში, როგორც ირკვევა, ადრინდელი ტრადიცია აქვს. იგი წარმოდგენილია ერთ-ერთ უძველეს ჩვენ დრომდე მოღწეულ წარწერაში—ანაგ-კახაძის ძეგლში ვახტანგ გორგასარის დროისა (V ს.), აგრეთვე სასანური ხანის ფულზე (VI საუკ.)¹.

თუ ჩვენ დავუშვებდით, რომ ჩვენს წარწერაში ასოსთან „ბ“ შერწყმულია მეორე ასო, მაშინ, ასოების ბუნებრივი მიჯრის მიხედვით, ლიგატურის გახსნა არ წარმოადგენს სიძნელეს.

მოვიგონოთ მაგალითისათვის, თუ როგორ იხსნება სასანიანთ ხანის ფულზე ლიგატურა ბ+ნ:

¹ ამას გარდა, ლიგატურიანი დაწერილობა წარმოდგენილია ანტიკური ხანის ძეგლზე, მიკრდატ მეფის დროისა, რომელიც I—II საუკუნეებს ეკუთვნის (იხ. ქვემოთ).

წერია შერწყმულად **ღ**, ხოლო იხსნება: **ღნ**.

ასევე ჩვენი ლიგატურა, ასოების ბუნებრივი მიჯრის თანახმად, ასეთნაირად გაიხსნება:

წერია შერწყმულად **ქ** : ხოლო იხსნება: **ქღ**.

ხოლო თუ ჩვენ ვივარაუდებთ, რომ ჩვენი ძეგლის წარწერაში წარმოდგენილია თავგახსნილი ვარიანტი ასოსი „ბ“ (= **ქ**), მაშინ ლიგატურის არსებობა აქ კიდევ უფრო ნათელი ხდება:

წერია შერწყმულად: **ქ**, ხოლო იხსნება: **ქღ**.

რას აღნიშნავს ცალკეული ასოები ლიგატურისა?

პირველი ასო ეს არის „ბ“—უმეტნაკლებოდ, სუფთა მოხაზულობით, ზედმეტი ხაზის გარეშე.

ხოლო მეორე ასოში უნდა ამოცნობილ იქნას არქაული სახე ასოსი „პ“.

აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილს თავის კაპიტალურ გამოკვლევაში „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა“ (გვ. 208—209)—ჩვეულებრივის საბუთიანობით დადგენილი აქვს, რომ ქართულ აღფაბეტში არქაული სახე ასოსი „პ“ იმ ტიპისა იყო, როგორსაც ვხედავთ ლიგატურის მეორე ასოში.

მაშასადამე ჩვენი ლანგარის წარწერა ასე უნდა გაიხსნას:

1. იმ შემთხვევაში, თუ აქ არა გვაქვს ლიგატურა, ასოები წაიკითხება ამრიგად: ბ. ქ.

2. იმ შემთხვევაში, თუ აქ წარმოდგენილია ლიგატურა, წაიკითხება ამრიგად: ბ. პ. ქ.

*

შემდეგი საკითხი,—რას აღნიშნავს ეს ასოები?

ამის მიხედვით, რომ ეს ასოები არ არის შემთხვევითი მინაწერი, არამედ მოთავსებულია ნიშნულ ადგილას, ამოკვეთილია ლანგარის ფსკერის შუაგულში, წრით შემოვლებულ არეში,—ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ აქ გვაქვს ამ ლანგარის პატრონის ინიციალები.

თაქდაპირველად აქ საჭიროა გავითვალისწინოთ, თუ როგორ აღინიშნებოდა ენაობა უძველესი ხანის ქართულ ძეგლებში. აქ ჩვენ გვაქვს სამი ვარიაცია ენაობის აღნიშვნისა:

1) სახელი+2) მამის სახელი;

1) სახელი+2) თანამდებობა (ტიტული);

1) სახელი+2) თანამდებობა (ტიტული)+3) მამის სახელი.

ამრიგად, ჩვენი ლანგარის ინიციალებიდან პირველი ასო „ბ“ უნდა აღნიშნავდეს ლანგარის პატრონის სახელს.

და რომ ეს ასეა, ამას ადასტურებს ქართული წარწერის შეხვედრა ბერძნულთან.

როგორც ვნახეთ, ბერძნული წარწერის ცნობის თანახმად, ეს ლანგარი ნაწყალობევი ყოფილა მეფის ფლავიოს-დადეს მიერ ბერცუმ პიტიახშისათვის. ლანგარის პატრონი ყოფილა ბერცუმ პიტიახში. ხოლო ქართულ წარწერაში პირველი ასო, რომელიც უნდა აღნიშნავდეს პატრონის სახელის ინიციალს, მართლაც არის ასო „ბ“.

ამრიგად, ასოში „ბ“ ჩვენ გვაქვს ინიციალი სახელისა: „ბერცუმი“.

მაშასადამე ამ წარწერის ვითარება ასე წარმოგვიდგება. როდესაც ეს ლანგარი, ნაწყალობევი მეფის მიერ, შემოსულა ბერცუმის ოჯახში, მას შემდეგ ფსკერის შუა წრეში ამოუქდევიათ თვით პატრონის ინიციალები.

*

რაკი ინიციალების პირველი ასოს მნიშვნელობა ამოცნობილია, ამით ძირითადი საკითხი, — წარწერის ქართულობა — დადგენილად უნდა ჩაითვალოს.

განვავარძოთ ამის შემდეგ ძიება და გავარკვიოთ ინიციალების მეორე ნაწილის მნიშვნელობა.

როდესაც ჩვენ ამოვხსენით პირველი ასო ინიციალებისა („ბ“ = „ბერცუმი“); პირველი აზრი, რომელიც დაგვებადა, ის იყო, რომ მეორე ნაწილი ინიციალებისა აღნიშნავს ტიტულს: „ქართლისა პიტიახში“ resp. „პიტიახში ქართლისაჲ“.

შევამოწმოთ, თუ რამდენად საბუთიანი იქნებოდა ასეთი დაშვება?

თავდაპირველად იმის შესახებ, თუ როგორი სინტაქსური წყობა არის მოსალოდნელი იმ ხანაში, რომელიც აქ ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს: „პიტიახში ქართლისაჲ“; თუ „ქართლისა პიტიახში“.

თუმცა უფრო არქაულია პირველი წყობა „პიტიახში ქართლისაჲ“, მაგრამ მასალების გათვალისწინება გვიჩვენებს, რომ უკვე ანტიკურ ხანაში ორივე წყობა არის მოსალოდნელი, როგორც „პიტიახში ქართლისაჲ“, ისე „ქართლისა პიტიახში“.

კერძოდ მეორე ტიპის წყობა: „ქართლისა პიტიახში“, „ქართლისა კათოლიკონი“ და მისთანანი დამოწმებულია ადრეულ საშუალ-საუკუნეთა ქართულ ძეგლებში.

ხოლო, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ამნაირივე მეორე ტიპის წყობა დამოწმებულია აგრეთვე უძველესი ხანის გეოგრაფიულ სახელებშიაც: უფლის-ციხე (= ციხე უფლისაჲ), ველის-ციხე, რუჟს-თავი, წყაროს-თავი, ტასის-კარი, დოლის-ყანა და სხვანი.

ჩვენს წარწერაში, როგორც მკითხველი შეამჩნევდა, ინიციალების მეორე ნაწილი თავისუფლად იხსნება როგორც ტიტული: პიტიახში ქართლისაჲ resp. ქართლისა პიტიახში.

მართლაც ლიგატურიანი დაწერილობის შემთხვევაში ჩვენ აქ გვაქვს ინიციალები:

ბ. ქ. = პიტიახში ქართლისაჲ.

ხოლო თუ ჩვენ დავუშვებთ, რომ აქ გვაქვს არა ლიგატურა „ბ. ქ.“, არამედ ერთი ინიციალი „პ“, ასეთ შემთხვევაშიაც იგი შესაძლოა გახსნილ იქნას როგორც იმავე ტიტულის მეორე სახეობა: ქართლისა პიტიახში. საქმე ის არის, რომ ძველ-ქართულში მიღებული იყო ეგრეთწოდებული ერთ-ასოიანი

დაქარაგმებაც, როდესაც ცნობილი ტიტულები აღინიშნებოდა მხოლოდ ერთი ასოთი, თუნდაც ტიტული ორი და მეტი სიტყვისაგან ყოფილიყო შემდგარი. მაგალითად, ინიციალები:

ფ—აღნიშნავდა: „წილქნელი ეპისკოპოსი“.

ჟ—აღნიშნავდა: „ჰყონდიდელი მთავარ-ეპისკოპოსი“.

ასევე „ქ“ შესაძლოა ამოშიფრულ იქნას როგორც ქ[ართლისა პიტიახში]. პიტიახშობა იმდენად მნიშვნელოვანი ტიტული იყო, რომ იგი შესაძლოა თავისუფლად აღნიშნული ყოფილიყო ერთ-ასოიანი დაქარაგმების წესითაც.

ამრიგად, თითქოს არ არსებობს არავითარი დაბრკოლება, რომ მეორე ნაწილი ჩვენი ინიციალებისა გავხსნათ ასეთნაირად:

1. ლიგატურის შემთხვევაში: ბ. პ. ქ. = ბ[ერცუმ] პ[იტიახში] ქ[ართლისაჲ];

2. ულიგატუროდ: ბ. პ. = ბ[ერცუმ] ქ[ართლისა პიტიახში].

მაგრამ ამგვარი გახსნა ინიციალებისა მაინც სათუოდ უნდა ჩაითვალოს, და აი რატომ. საქმე ის არის, რომ იმ ეპოქაში, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, ყველა ჯერჯერობით აღმოჩენილ ძეგლებზე, გამოუკლებლივ, ტიტული არმაზელი პიტიახშებისა აღნიშნულია მხოლოდ როგორც „პიტიახში“, დაურთიველად სიტყვისა „ქართლი“. მართალია, ყველა ეს პირნი იყვნენ პიტიახში ქართლის ქვეყნისა, და მათი რეზიდენცია იყო ქალაქი „ქართლი“¹, მაგრამ გავრცელებული სახეობა ტიტულისა დასახელებულ ეპოქაში ჩანს ყოფილა მარტივად „პიტიახში“, და ჯერჯერობით არ გვაქვს არც ერთი მაგალითი ამ ეპოქიდან, რომ ამ ოფიციალურ ტიტულს „პიტიახში“ ერთვოდეს თვით სიტყვა „ქართლი“. ამრიგად, ეს გარემოება ეჭვს ქვეშ აყენებს ზემოთწარმოდგენილს ინტერპრეტაციას.

ამას გარდა მხედველობაში მისაღებია აგრეთვე თვით ხასიათი ასოების ჭანჭავებისა ლიგატურაში. საქმე ის არის, რომ მეორე ასო „პ“ შეერთებულია არა მესამე ასოსთან „ქ“, არამედ პირველ ასოსთან „ბ“. ხოლო თუკი მესამე ასო „ქ“ აღნიშნავდეს ცნებას „ქართლისაჲ“, მაშინ მეორე ასო „პ“ საფიქრებელია შეერთებული იქნებოდა სწორედ მესამე ასოსთან, რომელთანაც იგი ერთ ცნებას გამოხატავს: ბ+ქ [=პიტიახში ქართლისაჲ]. ხოლო ლიგატურაში ეხლა სულ სხვა წყობაა: ბ+პ ქ (=ბერცუმ+პიტიახში ქ..).

ამრიგად, საფიქრებელი ხდება, რომ ინიციალი „ქ“ არ უნდა ჩიშნავდეს სიტყვას „ქართლი“.

მაშ რას აღნიშნავს იგი?

გამორიცხვის საშუალებით ჩვენ გვრჩება ერთად-ერთი შესაძლო ვარიანტი, რომ უკანასკნელი ასო „ქ“ აღნიშნავს მამის სახელს.

მაშასადამე ინიციალები ამრიგად უნდა გაიხსნას:

1. ლიგატურის შემთხვევაში; ბ. პ. ქ. = ბ[ერცუმ] პ[იტიახში] ქ[...ს = ძქ].

2. ულიგატუროდ: ბ. პ. = ბ[ერცუმ] ქ[...ს = ძქ].

ამის შემდეგ გამოსარკვევი რჩება, თუ ვისი ძე უნდა ყოფილიყო ბერცუმ პიტიახში.

ამ საკითხის გამო ჩვენ ამჟნის დაგკმაყოფილებით რამდენიმე მოკლე შენიშვნით (უფრო დაწვრილებით—სპეციალურ ნარკვევში).

¹ „ქართლი“ ერქვა როგორც ქვეყანას, ისე ქალაქსაც (ქალაქ არმაზს).

ბერცუმ პიტიახში, როგორც ეს ირკვევა ბერძნული წარწერიდან, იყო ხელისუფალი იბერიის მეფისა, რომლის საპატიო სახელწოდება ყოფილა ფლავიოს-დადე.

ეს საპატიო სახელწოდება იბერიის მეფეს ცხადია მიუღია ფლავიოსის სახლის რომის იმპერატორთა პატივსაცემად. ამის მიხედვით ეს მეფე იბერიისა ცხოვრობდა 70—96 წ. წ.

ქართული ნაციონალური მატრიანების ტრადიციის თანახმად, ქართული სახელი იბერიის იმ მეფისა, რომელიც თანამედროვე იყო ფლავიოსთა სახლისა (ე. ი. მეფისა, რომელსაც მიუღია საპატიო სახელწოდებად „ფლავიოს-დადე“) — არის ქარძამი. ხოლო ქარძამის თანამმართველად მოიხსენება ბარცომი.

ქართულ ნაციონალურ მატრიანებში I საუკუნის უკანასკნელი მესამედიდან ვიდრე II საუკუნის მეორე ნახევრამდე, როგორც ცნობილია, ჩამოთვლილია „იმიერი“ მეფენი და „ამიერი“ თანა-მეფენი. მატრიანების კრიტიკული შესწავლიდან ირკვევა, რომ „იმიერი“ მეფეთა სახელით მატრიანებში იგულისხმება სრულიად იბერიის მეფენი, ხოლო „ამიერი“ თანა-მეფეთა სახელით — არმაზელი პიტიახშები, რომლებიც იყვნენ მეფის მოადგილენი, ვიცე-მეფე. (არმაზელი პიტიახში — ეს არის იგივე სტრაბონის მიერ მოხსენებული „შემდგომი“ მეფისა, მეორე პირი მეფის შემდეგ).

ამრიგად, ქართულ მატრიანებში დასახელებული ქარძამი, რომელიც „იმიერი მეფედ“ არის მოხსენებული, არის სრულიად იბერიის მეფე, ხოლო მისი „ამიერი“ თანამმართველი ბარცომი (იგივე ბარაცმანი) — არის არმაზელი პიტიახში.

ეს ბარცომი, ქართული მატრიანებისა — როგორც ირკვევა — იდენტურია ჩვენ წარწერაში მოხსენებულ ბერცუმ პიტიახშთან; აქ ჩვენ გვაქვს სამმაგი შეხვედრა: 1. შეხვედრა სახელისა; 2. შეხვედრა თანამდებობისა; 3. შეხვედრა თარიღისა (I საუკუნის ბოლო მესამედი ქართული მატრიანებისა = 70—96 წლები ჩვენი წარწერისა).

დასასრულ, გასათვალისწინებელია შემდეგი გარემოება: საისტორიო წყაროების ჩვენებიდან დასტურდება, რომ პიტიახშები იყვნენ „სეფე-წულნი“, ისინი სამეფო გვარეულობას ეკუთვნოდნენ. ხოლო კერძოდ არმაზელი პიტიახში, რომელიც იყო უზენაესი ხელისუფალი მეფის შემდეგ, ცხადია ინიშნებოდა თვით მეფის უახლოეს მკვიდრთაგან, ისინი ჩანს იყვნენ პირველ რიგში თვით უფლისწულები, მეფის ძენი.

ამის გამო საფუძველი გვეძლევა ვიფიქროთ, რომ პიტიახში ბერცუმ ი, რომელიც დადგენილი ყოფილა პიტიახშად მეფე ქარძამის დროს, ჩანს, იყო მეფე ქარძამის ახლო მკვიდრი, საფიქრებელია თვით უფლისწული, მეფის ძე და რომ ეს ასე ყოფილა, ამას ადასტურებს ჩვენი ლანგარის ინიციალები, რომელიც უნდა გაიშიფროს ამრიგად:

ბ[ერცუმ] პ[იტიახში] ქ[არძამის-ძე].

II

იბერიის მეფის მიჰრდატ ფარსმანის-ძის დროინდელ სტელაზე წარმოდგენილი ვენზელი, შესრულებული ქართული დამწერლობით

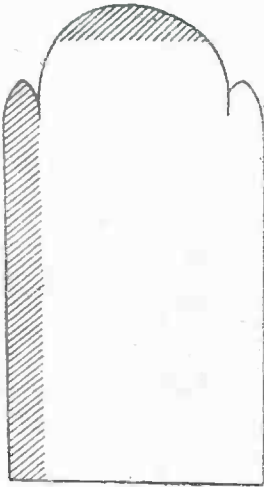
არმაზის იმავე საპიტიახშო ნეკროპოლში 1940 წელს 25 ნომბერს აღმოჩენილ იქნა სტელა ერთ-ერთი პიტიახშის საფლავისა.

სტელაზე მოიპოვება წარწერა, შესრულებული არამეულის დამწერლობით.

ამას გარდა სტელაზე მოიპოვება რამდენიმე ცალკეული სპეციფიკური ნიშანი, რომელიც, როგორც ქვემოთ გამოირკვევა, ქართულ დამწერლობას წარმოადგენს.

ვიდრე ამ ნიშნების ამოშიფრვას შეგუდგებოდეთ, საჭიროა ჯერ გავითვალისწინოთ, თუ რა სახე ჰქონდა თავდაპირველად სტელას, და თუ როგორ არის განლაგებული ეს სპეციფიკური ნიშნები სტელაზე.

სტელა ამჟამად დაზიანებულია (ჩამომტვრეული აქვს ზემო ნაწილი და მარჯვენა მხარე)¹. სტელის შენახული ნაწილის კონფიგურაციის მიხედვით, სტელას თავდაპირველად შემდეგი სახე ჰქონია: ზევით მორგვალეული ყოფილა, ხოლო გვერდებში, ჰარჯვანით და მარცხნით, ორი ყურე ჰქონია დატანებული:

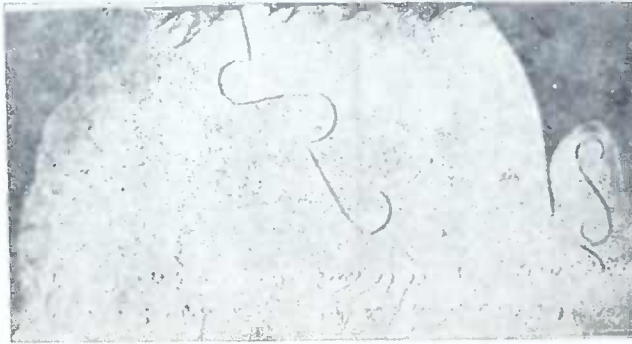

სურათზე შტრიხებით არის დაფარული სტელის ჩამოტეხილი ნაწილები.

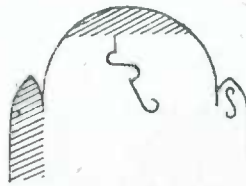
სტელის ზომა (შენახული ნაწილისა): სიმაღლე 161 სანტიმეტრი; ვანი 69 სანტიმეტრი.

¹ სტელის დაზიანება შემდეგით არის გამოწვეული. სტელა, რომელიც თავდაპირველად ამართული ყოფილა პიტიახშის საფლავზე, უფრო გვიან ხანაში (—როდესაც პიტიახშთა სასაფლაო მოშლილა), გამოუყენებიათ სხვა დანიშნულებისათვის, — როგორც ერთ-ერთი კედელი ქვის კუბოსი; იმისათვის, რომ სტელა შეთანაბრებული ყოფილიყო ზომის მიხედვით ქვის კუბოს სხვა კედლებთან, სტელისათვის ჩამოუტეხიათ ზემო-ნაწილი და მარცხენა გვერდის მხარე.

*
დასახელებული სპეციფიკური ნიშნები, რომელიც ჩვენ ქართულ დამწერლობად მიგვაჩნია, მოთავსებულია სტელის ზემო ნაწილში (ვიდრე დაიწყებოდეს არამეული დამწერლობის გაბმული ტექსტი) და განლაგებულია ამრიგად:

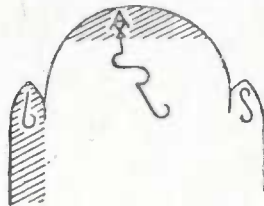

(ფოტო სტელის ზემო ნაწილისა).

(ნახაზი სტელის ზემო ნაწილისა. — შტრიხებით დაფარულია ჩამოტეხილი ზევითა მხარე და მარცხენა მხარე).

ძეგლის არსებული სახის გაცნობის შემდეგ, ვიძლევიან რესტავრაციას ძეგლისას იმ სახით, როგორიც მას, ჩვენი აზრით, თავდაპირველად ჰქონდა:

რას წარმოადგენს ეს სპეციფიკური ნიშნები, რომელიც მოთავსებულია, ასე ვთქვათ, საპატიო ადგილას, სტელის თავში.

ცხადია, ეს არ შეიძლება იყოს და არც არის შემთხვევითი — რაიმე ნიშნები, ანდა ორნამენტი. (ნუ დაგვავიწყდება ამასთან, რომ ეს ნიშნები წარმოდგენილია არა შემთხვევითს საფლავის ქვაზე, არამედ სახელმწიფოს უმაღლესი ხელისუფალის — პიტიახშის სტელაზე).

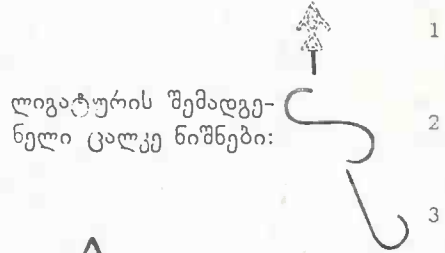
ერთადერთი შესაძლო ახსნა არის ის, რომ აქ გვაქვს სახელობითი ვენ-ზელი, გამოსახული ასო-ნიშნებით.

*

შეეუდგეთ ამის შემდეგ ამ ვენზელის მნიშვნელობის ამოშიფრვას.

ცენტრალური რთული ნიშანი, როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, წარმოადგენს ეგრეთწოდებულ ლიგატურას, რამდენიმე ნიშნის შეერთებას.

ეს ლიგატურა შესდგება სამი ნაწილისაგან, სამი ნიშნისაგან:

თუ რას წარმოადგენს პირველი ნიშანი (რომელიც დაზიანებულად არის დაცული), ამ საკითხს ჩვენ აქ ამგზის ღიად ვტოვებთ და ვეხებით ცალკე სპეციალურ ნარკვევში. (ეს ნიშანი, როგორც ირკვევა, არის სიმბოლო მულობელობისა).

რაც შეეხება მეორე და მესამე ნიშანს, აქ ჩვენ გარკვევით გვაქვს ასოები, რომლებიც, ცხადია, აღნიშნავენ სახელს.

რომ ამ ორი უკანასკნელი ნიშნის სახით ჩვენ გვაქვს სწორედ ორი ნიშანი, არც მეტი, არც ნაკლები, და რომ ეს ორი ნიშანი წარმოადგენს ასოებს, ეს სრულიად უდავოდ დასტურდება შემდეგის მიხედვით: ეს ორი ნიშანი წარმოდგენილია არა მხოლოდ ლიგატურაში, არამედ ამავე დროს ცალ-ცალკეც ყოფილა გამოსახული ძეგლის ყურებზე.

სახელდობრ პირველი ნიშანი მოიპოვება ძეგლის მარჯვენა ყურებზე: ხოლო მეორე ნიშანი, სტელის კონფიგურაციის და წარწერის კომპოზიციის მიხედვით, ცხადია, მოთავსებული უნდა ყოფილიყო მარცხენა ყურებზე:

მაშასადამე ლიგატურის სახით წარმოდგენილი ასო-ნიშნები თვით ძეგლებზე უფრო უფრო გამოიყურება, როგორც ორი ასო: **SL**

რომ ეს ასოები ასეთი თანრიგით მისდგენ: **SL**, ეს დასტურდება იმის მიხედვით, რომ ლიგატურაში ჯერ წარმოდგენილია პირველი ასო, ხოლო შემდეგ მეორე.

შემდეგი საკითხი: ასოების შრიფტის სადაფრება. თუ რომელ შრიფტს ეკუთვნის ამ ვენზელის ასოები, ეს არ იწვევს არავითარ ეჭვს.

მეორე სტრიქონში:

„ძე „zjwh“-ისა...“

რაკი ამრიგად არამეული დამწერლობის ტექსტი მთლიანად ამოკითხული არ იყო, ჩვენი დასკვნების გამოქვეყნება ამ ძეგლის ქართული ასო-ნიშნების შესახებ ნაადრევად მივიჩნიეთ; ჩვენ დავკმაყოფილდით წინასწარი მოხსენებით ამ საგანზე, სადაც წარმოვადგინეთ ის ძირითადი დებულებანი, რაც ზევით გვქონდა აღნიშნული, ე. ი.:

1. ძეგლზე წარმოდგენილ სპეციფიკური ნიშნები ეს არის სახელობითი ვენზელი.

2. პირველი რთული ნიშანი წარმოადგენს ლიგატურას, შემდგარს ქართულ ასოებისაგან „ჟ—ს“.

3. ძეგლის ყურეებზე მოცემულია იგივე ქართული ასო-ნიშნები განცალკევებით.

4. ეს ასოები აღნიშნავს სახელს, რომლის პირველი ასოა „ჟ“, ხოლო უკანასკნელი ასო „ს“.

ამასთან გამოვსთქვამდით მოსახრებას, ხომ არ იმალება ამ დაქარაგმების სახით „ჟ—ს“ სახელი „ჟევახოს“, ადრინდელი სახეობა სახელისა „ჯევახოს“ resp. „ჯავახოს“ (||ჯავახ). ასეთ ეჭვს ბადებდა ის გარემოება, რომ თვით ტექსტში გვხვდება ეს სახელი zjwh; ამავე დროს არმაზის სხვა წარწერებშიაც სწორედ ამავე ეპოქაში მოიხსენება იგივე სახელი zjwh ||*Ζεσάχως*. საფიქრებელი ხდებოდა, ხომ არ არის ეს სახელი სავარაუდო სახელი პიტიახშთა რომელიმე შტოსი, ან სახელი დინასტიის დამწყებისა, რომლის ვენზელიც მეორდებოდა მის მემკვიდრეთა ძეგლებზე. ამ ეჭვს აძლიერებდა ის გარემოება, რომ სასანიანთ დროის ქართულ ფულზედაც გვხვდება ანალოგიური სახელი *ᲘᲚ* = ჟევახოს, resp. ჯავახოს, რაც მისაჩნევია გვიანდელ ფორმად სახელისა „ჟევახოს“.

მას შემდეგ, რაც წინასწარი მოხსენება წავიკითხეთ, მცხეთა-არმაზის ექსპედიციის ხელმძღვანელობის განკარგულებით მოხდა წარწერის ტექსტის გასუფთავება, რაც ჩატარებულ იქნა სათანადო წინასწარი ზომების დაცვით და რამაც დიდი ეფექტი მოგვცა, წარწერა ბევრად უფრო ნათლად გამოქვლიანდა.

ამჟამად, წარწერის შესწავლის შემდეგ, უკვე საბოლოოდ დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ არამეული დამწერლობით შესრულებულ ტექსტში, რომელიც იწყება სიტყვებით: «*Млjk mlbrdt mlk rb brh zj prsun mlk rb*» (= „მეფე მიჰრდატ, მეფე დიდი, ძე ფარსმან მეფისა დიდისა“), — მოხსენებულია მიჰრდატ მეფის პიტიახში «*šrgs*», «*zjwh*»-ის ძე.

ძეგლი, როგორც ირკვევა, არის სტელა ამ არმაზელი პიტიახშისა, რომლის სახელი მაშასადამე ყოფილა *šrgs*, და რომელიც ყოფილა შვილი *zjwh*-ისა (იგივე *Ζεσάχως*, resp. *Ζεσάχοϛ*).

არამეული ტექსტის მონაცემების დაზუსტების შემდეგ, დავუბრუნდეთ საკითხს, თუ რა სახელს აღნიშნავს ჩვენი ძეგლის ვენზელი „ჟ—ს“.

თავდაპირველად იმის შესახებ, თუ როგორ გამოითქმოდა სახელი ამ პიტიახშისა, რომელიც არამეულის დამწერლობით აღნიშნულია როგორც *šrgs*. ძველ-ქართული ონომასტიკონის მონაცემების მიხედვით ეს არის სახელი, რომელიც საშუალ-საუკუნეთა ქართულ ძეგლებში დამოწმებულია ამ სახით: „ჩარ-

გას“. (ეს სახელი ამ ფორმით დამოწმებულია კერძოდ სვანეთის დოკუმენტებში 13—15 საუკ.)¹.

თუ ჩვენ დაუშვებთ, რომ ჩვენი ძეგლის ვენზელი „ჰ—ს“ აღნიშნავს ამ პიტიახშის პირად სახელს, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ ამ სახელის ადრინდელი ფორმა ყოფილა ქარგას, რომლისაგან შემდეგ წარმოიშვა ფორმა ჩარგას.

ეს ერთი შესაძლებლობა.

მაგრამ ამავე დროს დასაშვებია მეორე შესაძლებლობაც: ჩვენი ვენზელი შესაძლოა აღნიშნავს არა თვით ჩარგას-ქარგასის პირადს სახელს, არამედ სახელს პიტიაშთა ახალი შტოსი მამათმთავრისა: ჭევახოს.

ადრინდელი ფორმა სახელისა ჯავახ—ჯავახოს—ჯევახოს ჩანს არის „ჭევახოს“. ეს სახელი—დაბოლოვებით „ოს“ დამოწმებულია სასაწერი ხანის ფულთ. ხოლო ბგერა „ჯ“ რომ თავდაპირველად გამოითქმოდა როგორც „კ“, ამას გვიჩვენებს ისტორია სატომო სახელწოდებისა: ტაოხი—ჯავახი, რომლის მოსაშუაღე ფორმაა *ჭავახი.

აღსანიშნავია, რომ ჭევახოს, მამა ჩარგასისა, ჩვენ ძეგლზე არ მოიხსენება „პიტიახში“-ს ტიტულით. როგორც ირკვევა, თვით ჭევახოს არ ყოფილა პიტიახში; მაგრამ მას შემდეგ ეს ხელისუფლება ჭევახოსის სახლზე გადასულა და ჭევახოსის შვილი ჩარგას „პიტიახში“-ს ტიტულს ატარებს.

ამრიგად, ჭევახოს არის მამათმთავარი პიტიაშთა ამ ახალი შტოსი, მამა პირველი პიტიახშისა ამ სახლიდან. ამის გამო სახელი ჭევახოსისა შესაძლოა ქცეულიყო საგვარეულო ტიპის სახელად, და მისი ვენზელი, როგორც პიტიაშთა ახალი შტოსის მამათმთავრისა, გამოსახული ყოფილიყო მის მემკვიდრეთა ძეგლებზე.

ეს მით უფრო ბუნებრივია და მოსალოდნელი, რადგან ჭევახოს, როგორც ირკვევა, არ იყო უბრალო პერსონა, არამედ სამეფო გვარეულობის წევრი, რადგან პიტიახში, როგორც წესი, სამეფო გვარეულობიდან იწმინდებოდნენ.

ხოლო სახელი ჭევახოს ორჯევახოს რომ მართლაც საგვარეულო ტიპის სახელად ქცეულა, ამას ბევრი რამ ეთანხმება და ადასტურებს. ჭევახოს და მისი მემკვიდრე ჩარგას (ქარგას) პიტიახში, როგორც ირკვევა, I და II საუკუნეთა მოღვაწეებია. მათ შემდეგ ეს სახლი, ჩანს, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ძველი იბერიის ისტორიაში. თვით უფრო გვიან ხანაში, VI საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა, როდესაც იბერიაში მოიხპო მეფობა, ხოლო შემდეგ ერისმთავრობის ინსტიტუტი შეიქმნა, ჯევახიანთა სახლი, ჩანს, აცხადებდა პირველობას ქართლის მთავართა შორის. ერთი მთავარი ამ სახლიდან კიდევ აღწევს ერისმთავრობის ხარისხს და უშვებს საკუთარ ფულსაც, რომელზედაც წარწერილია იგივე ძველი საგვარეულო სახელი: ᚱᚱს (=ჯევახოს resp. ჯავახოს).

აქ, როგორცა ჩანს, გვაქვს ერთი და იმავე ისტორიული ტრადიციის განუწყვეტელი რგოლი.

მაგრამ ამ საგვარეულო სახლის გვიანდელი ისტორიის საკითხებს აქ ამგზის აღარ ვეხებით დაწვრილებით. (ამ საგანზე დაწვრილებითი საუბარი გვაქვს

¹ იხ. პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები (იბეჭდება ენიჰკი-ს გამოცემათა სერიაში),—სახელი ჩარგას: გვ. 124, 143, 147, 80, 83, 90, 96, 89 და სხვ. გვარი ჩარგასანი გვ. 105.

სპეციალურ ნარკვევში). აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ არსებობს მთელი რიგი ჩვენებათა, რაც საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ იმავე ჯავახიანთა ძველი იბერიული სახლის შტოს წარმომადგენს საშუალ-საუკუნეთა ისტორიაში კარგად ცნობილი მფლობელი გვარეულობა თორელებისა (რომლებიც ჰფლობდნენ ძველი არმაზის საპიტიახშოს ტერიტორიის ნაწილს). საგვარეულო სახელი თორელთა სახლისა, სტეფანოს ორბელიანის მოწმობით, იყო „ჯავახ-ური“, აღსანიშნავია ამასთან, რომ ამ გვარში გავრცელებული იყო საკუთარი სახელის სახითაც იგივე სახელი „ჯავახ“, და აგრეთვე ამავე ტიპის, ეთნიკური წარმოშობის, მეორე სახელი „კახაჲ“. (ასევე სახელიც „ჩარგას“ იმავე წყების, ეთნიკური ტიპის სახელია, საკუთარი სახელის სახით გამოყენებული).

*

დასასრულ, ჩვენი ძველის დროის შესახებ. ძველი ეკუთვნის ჩვენი წელთ-აღრიცხვის I—II საუკუნეებს. ჩარგას (კარგას) პიტიახში ყოფილა ხელისუფალი იბერიის მეფის მიჰრდატ ფარსმანის-ძისა. წყაროებში მოხსენებულია ორი მეფე ამ სახელით: 1) მიჰრდატ ფარსმანის-ძე, დასახელებული მცხეთა-არმაზის ცნობილ წარწერაში 75 წლისა; 2) მიჰრდატ, ძე (resp. მემკვიდრე) ფარსმანისა, „ამიერი მეფე“ — მოხსენებული „ქართლის მოქცევის“ მატიანეში II საუკუნეში. თუ რომელი მიჰრდატ იგულისხმება ჩვენს წარწერაში, ამ საკითხს ამგზის ღიად ვტოვებთ, მით უფრო, რომ ამას არა აქვს იმდენად უშუალო კავშირი ამ წერილში აღძრულ საკითხებთან. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ეს ძველი, ყველა მონაცემების მიხედვით, არ სცილდება აქ აღნიშნულ სათარიღო მიჯნებს, ჩვენი წელთ-აღრიცხვის I და II საუკუნეებს.

P. S. აქ საჭიროა დამატებით აღნიშნოთ შემდეგი. რომ სახელი ჭევახოს, ჩანს, საგვარეულო ტიპის სახელად ქვეულა ანტიკურ ხანაში, ამას ეთანხმება არმაზის არქეოლოგიური გათხრების ახალი მასალები. როდესაც ჩვენ წავიკითხეთ მოხსენება ამ წერილში აღძრული საკითხების გამო (მცხეთა-არმაზის არქ. ექსპედიციის ექსპერტთა კომისიის სხდომაზე 16.XII.1940 წ.) — ცნობილი იყო მხოლოდ ორი ძველი ჭევახოსის სახელით. ხოლო ამჟამად სახელი ჭევახოსისა აღმოჩენილია უკვე ხუთ ძველზე: 1. ჩვენს სტელაზე; 2. სერაფიტის სტელაზე; 3. გემმაზე, რომელიც აღმოჩენილია ასპავრუჟ პიტიახშის სამარხში; 4. ბეჭედზე, რომელიც აღმოჩენილია საპიტიახშო ნეკროპოლის სამარხში № 2; 5. ბეჭედზე, რომელიც აღმოჩენილია საპიტიახშო ნეკროპოლის სამარხში № 6.

1940 წ. დეკ. 15
M. S. K.

П. ИНГОРКВА

ПАМЯТНИКИ ГРУЗИНСКОГО ПИСЬМА АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

РЕЗЮМЕ

Автор устанавливает наличие древнегрузинского письма на двух памятниках античной эпохи (I—II вв. нашей эры), открытых в древней столице Грузии Мцхета-Армази, во время археологических раскопок в ноябре 1940 г.

I. Инициалы Берцума Питиахша (70—96 гг.)

На серебряном блюде, обнаруженном в Армази, в некрополе питиахшов древней Иберии (Грузии), в погребении № 3, имеются инициалы владельца блюда—типичным древнегрузинским письмом:

ბ+პ* ჰ (= в латинской транскрипции: B+P* K).

На основании данных параллельной греческой надписи, учитывая одновременно показания древнегрузинских исторических источников, автор устанавливает полное чтение инициалов:

ბ[ერცუმ] ჰ[იტიახში] კ[არძამის-ძე]
B[ercum] P[itiaxši] K[arzamis-zē]

или в русском переводе:

Б[ерцум] П[итиахш] К[ардзамов-сын].

Одновременно удается определить эпоху надписи. Как выясняется из анализа реалий параллельной греческой надписи и данных исторических источников, Берцум, занимавший должность питиахша при царе Иберии (Грузии) Кардзამе (посившем почетное прозвище Флавис-дад), был современником римских императоров из дома Флавиев (70—96 гг.).

II. Вензель на стеле Чаргаса Чевахида (сына Чевахоса), питиахша царя Иберии (Грузии) Мирдата, сына Парсмана (I—II вв. нашей эры).

В том же некрополе питиахшов обнаружена стела, надгробный памятник питиахша, с надписью арамейским письмом, и с именным вензелем—древнегрузинским письмом.

Именной вензель, изображенный в верхней части стелы, составлен в виде лигатуры (сплетения) из двух букв древнегрузинского алфавита (в типичном начертании древнегрузинского письма):

* Как выясняется из палеографического анализа начертания букв, первая буква ბ (=B) сочетается в виде лигатуры вторую букву ჰ (=P).

Э—Ь (= в латинской транскрипции: Ć—S).

Лигатура именного вензеля расшифрована на самой же стеле и составные грузинские буквы лигатуры Э (=Ć) и Ь (=S) были начертаны раздельно по краям стелы (на боковых закругленных крыльях с правой и с левой стороны).

В древнегрузинском, при двухбуквенном обозначении имени под титулом, выставлялись первая и последняя буквы имени (напр. ГН=ГургеН). Вензель Э—Ь (Ć—S) обозначает имя, первой буквой которого является Э (Ć) и последней буквой Ь (S).

Какое имя кроется под этим сокращенным обозначением Э—Ь (Ć—S)?

Из надписи арамейским письмом выясняется, что стела является надгробным памятником питиахша Чаргаса Чевахида (сына Чевахоса).

Таким образом, именной вензель древнегрузинским письмом, изображенный во главе стелы, должен обозначать одно из этих имен, или «Чаргас» или «Чевахос».

Дешифровка вензеля как «Чаргас» находится под сомнением, так как это имя в древнегрузинском ономастиконе засвидетельствовано, правда, в поздних памятниках средневековья, как ԽճղձԵ = Ćargas, а не как ԶճղձԵ = Ćargas, т. е. здесь имеется совпадение последней буквы, но расхождение в первой букве: Խ=Ć, а не Э=Ć. (Впрочем не исключено, что это имя в более раннюю эпоху могло произноситься и как ԶճղձԵ = Ćargas).

Второе из возможных толкований вензеля Э—Ь как ԶճձԵԵԵ = Ćevaxos имеет больше оснований. Во-первых здесь мы имеем совпадение обеих букв, и начальной и последней. Одновременно выясняется, что Чевахос был членом царской фамилии, являлся родоначальником новой ветви питиахшов, и вполне естественно, если имя Чевахоса превратилось в прозвище фамильного типа и выставлялось на памятниках питиахшов из этого дома. А что имя Чевахоса превратилось в прозвище фамильного типа, на это имеется ряд указаний. Чевахос и его преемник Чаргас—деятели I—II вв. н. э., и с этих пор, как выясняется, род Чевахидов играл значительную роль в истории Иберии; так в VI веке, когда в Иберии была уничтожена царская власть (после оккупации Иберии персами), и вслед за этим, после восстания Гургена в 571 году, во главе государства становятся «эрис-мтавари» = «диди эристави» (великие князья), род Чевахидов претендует на первенство в Иберии. Один из членов этого рода в конце VI века становится «эрис-мтавар»-ом и чеканит монету с надписью ԽՕԵ (Джевахос, resp. Джавахос), т. е. здесь повторено то же фамильное имя, что и на нашей стеле. ԶճձԵԵԵ, ԶճձԵԵԵ—Джевахос resp. Джавахос—параллельная более поздняя форма имени ԶճձԵԵԵ = Чевахос).

Тот же род Чевахидов и в последующую эпоху, в средние века, играл немаловажную роль. Отпрыском рода Чевахидов, как выясняется, являлся княжеский род средневековой Грузии Торели (владевшие частью

территории бывшего Армазского питиахшества). По свидетельству историка Степаноса Орбеляна, фамильное прозвище рода Торели было Джавахури, т. е. Джавахиды. (В этом же роде распространением пользовалось собственное имя «Джавах»).

Таким образом, вышеизложенное вполне согласуется с толкованием вензеля нашей стелы, как имени фамильного типа Чевахос.

В заключение, о дате памятника. В надписи арамейским письмом Чевахид Чаргас назван питиахшом царя Миhrдата, сына Парсмана. В источниках упоминаются два царя с этим именем: 1) Миhrдат, сын Парсмана— во второй половине I века н. э. (—упоминается в Мцхетской надписи 75 г.). 2) Миhrдат, сын (resp. преемник) Парсмана (Парсман-аваза)—в середине II в. н. э. (—упоминается в древнегрузинской хронике «Мокцвай Картлисай»). Оставляя пока открытым вопрос об уточнении даты, мы имеем основание относить стелу Чаргаса Чевахида к I—II вв. нашей эры.

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.5.41
ბეჭდურ ფორმათა რაოდენობა 27 1/2 ფლ.
ბეჭდურ ფორმაში 53 ათასი სასტ. ნიშ.
შეკვ. № 974; უფ. 20026; ტირაჟი 1000
საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა
ა. წერეთლის ქ. № 7